Rosa Luxemburg

A tőke felhalmozás

KOSSUTH

Rosa Luxemburg

A tőke-felhalmozás

Rosa Luxemburg

A tőkefelhalmozás

Adalékok
az imperializmus gazdasági
magyarázatához

Kossuth Könyvkiadó / 1979

A mű eredeti címe:

Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Berlin 1913.

Die Akkumulation des Kapitals oder Was die Epigonen aus der Marxschen Theorie gemacht haben. Eine Antikritik von Rosa Luxemburg. Frankes Verlag G. m. b. H., Lipcse 1921.

A fordítás Rosa Luxemburg Gesammelte Werke. 5. köt. (Dietz Verlag 1975.) alapján készült.

Fordította Dalos György

A fordítást az eredetivel egybevetette Kovács András

ISBN 963 09 1435 2

© Dietz Verlag Berlin 1975.

© Hungarian translation Dalos György 1979.

Tartalom

Előszó/7

Első szakasz
AZ ÚJRATERMELÉS PROBLÉMÁJA

Első fejezet. A vizsgálat tárgya/11
Második fejezet. Az újratermelési folyamat elemzése Quesnay-nél ,és Adam Smithnél/25
Harmadik fejezet. Smith elemzésének bírálata/37
Negyedik fejezet. Az egyszerű újratermelés marxi sémája/48
Ötödik fejezet. A pénzforgalom/62
Hatodik fejezet. A bővített újratermelés/74
Hetedik fejezet. A bővített újratermelés marxi sémájának elemzése /84
Nyolcadik fejezet. Marx kísérletei a nehézség megoldására/100
Kilencedik fejezet. A nehézség a forgalmi folyamat szemszögéből/114

Második szakasz
A PROBLÉMA TÖRTÉNETI BEMUTATÁSA

Első összecsapás. Sismondi—Malthus és Say—Ricardo—MacCulloch vitái/135

Tizedik fejezet. Sismondi újratermelési elmélete/135
Tizenegyedik fejezet. MacCulloch Sismondi ellen/150
Tizenkettedik fejezet. Ricardo Sismondi ellen/160
Tizenharmadik fejezet. Say Sismondi ellen/166
Tizennegyedik fejezet. Malthus/172

Második összecsapás. Viták Rodbertus és von Kirchmann között/176

Tizenötödik fejezet. Von Kirchmann újratermelési elmélete/176
Tizenhatodik fejezet. A klasszikus iskola kritikája Rodbertusnál/187
Tizenhetedik fejezet. Az újratermelés elemzése Rodbertusnál/198

Harmadik összecsapás. Sztruve—Bulgakov—Tugan-Baranovszkij harca Voroncov és Nyikolaj–on ellen/212

Tizennyolcadik fejezet. A probléma új köntösben/212
Tizenkilencedik fejezet. Voroncov úr és az Ő „fölöslege"/218
Huszadik fejezet. Nyikolaj–on/224
Huszonegyedik fejezet. A „harmadik személyek" és Sztruve három világbirodalma/230
Huszonkettedik fejezet. Bulgakov kiegészíti a marxi elemzést/234
Huszonharmadik fejezet. Tugan-Baranovszkij úr „aránytalansága"/244
Huszonnegyedik fejezet. Az orosz „legális" marxizmus alkonya/253

Harmadik szakasz

A FELHALMOZÁS TÖRTÉNETI FELTÉTELEI

Huszonötödik fejezet. A bővített újratermelés sémájának ellentmondásai/273
Huszonhatodik fejezet. A tőke újratermelése és annak környezete/289
Huszonhetedik fejezet. Harc a naturális gazdálkodás ellen/305
Huszonnyolcadik fejezet. Az árugazdaság bevezetése/319
Huszonkilencedik fejezet. Harc a paraszti gazdaság ellen/327
Harmincadik fejezet. A nemzetközi kölcsön/345
Harmincegyedik fejezet. Védővám és felhalmozás/368
Harminckettedik fejezet. A militarizmus mint a tőkefelhalmozás területe/373

A TŐKEFELHALMOZÁS, AVAGY MIVÉ TETTÉK AZ EPIGONOK A MARXI ELMÉLETET. ELLENBÍRÁLAT 401

I./403
II./444
1./444
2./459
3./467
4./478
5./491

ROSA LUXEMBURG HELYE A MARXIZMUS FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉBEN (Göncöl György) 507

Előszó

Az ösztönzést az alábbi munka megírására egy népszerű közgazdaságtani bevezetés adta, amelyen ugyanezen kiadó számára már hosszabb ideje dolgozom, de amelynek befejezésében pártiskolai és agitációs tevékenységem újra és újra meggátolt. Amikor ez év januárjában a birodalmi gyűlési választások után ismét hozzáláttam, hogy a marxi gazdasági tanításnak ezt a népszerű kifejtését legalább alapvonalaiban elvégezzem, váratlan nehézségbe ütköztem. Sehogyan sem sikerült kellő világossággal ábrázolnom a tőkés termelés összfolyamatát konkrét összefüggéseiben, valamint megvilágítanom objektív történelmi korlátait. A közelebbi vizsgálódások során arra jutottam, hogy itt nem csupán a kifejtés nehézségeiről van szó, hanem olyan problémáról is, amely elméletileg Marx „*A tőke*" című műve második kötetének tartalmával függ össze, és egyúttal a mai imperialista politika gyakorlatát, valamint annak gazdasági gyökereit is érinti. Ha sikerül a kísérlet, hogy ezt a problémát tudományosan egzakt módon megragadjam, akkor munkámnak a pusztán elméleti érdekességen felül, úgy hiszem, némi jelentősége lehetne az imperializmus elleni gyakorlati harcunk szempontjából is.

1912 december.

R. L.

Első szakasz

Az újratermelés problémája

Első fejezet

A vizsgálat tárgya

Marx elévülhetetlen érdemei közé tartozik az elméleti közgazdaságtan területén, hogy felvetette a társadalmi össztőke újratermelésének problémáját. Jellemző módon a közgazdaságtan történetében a probléma egzakt kifejtésének csak két kísérletével találkozunk: a kezdet kezdetén Quesnaynél, a fiziokrata iskola* atyjánál, a végén pedig Karl Marxnál. A közbeeső időben a probléma szüntelenül gyötörte a polgári közgazdaságtant, de ez sohasem volt képes arra, hogy a problémát tudatosan, tiszta formájában, a rokonjellegű és érintőleges mellékproblémáktól elválasztva, ha meg nem is oldja, de legalább felvesse. A kérdés azonban olyannyira alapvető jelentőségű, hogy ezeknek a kísérleteknek a nyomán bizonyos fokig az egész tudományos közgazdaságtan sorsa nyomon követhető.

Miben áll az össztőke újratermelésének problémája?

Az újratermelés szó szerint véve egyszerűen ismételt termelés, a termelési folyamat megismétlése, megújítása, és lehet, hogy első pillantásra nem is látjuk be, miben különbözik voltaképpen az újratermelés fogalma a termelés általában vett fogalmától, és miért volt ehhez szükség egy új, különös kifejezésre. Csakhogy éppen az ismétlődésben, a termelési folyamat állandó visszatérésében van egy fontos mozzanat. Mindenekelőtt: a termelés szabályszerű ismétlődése általános előfeltétele és alapja a szabályszerű fogyasztásnak és ezáltal az emberi társadalom, az emberi kultúra létezésének, annak bármely történeti formájában. Ebben az értelemben az újratermelés fogalma kultúrtörténeti mozzanatot tartalmaz. A termelést nem lehet újrakezdeni, az újratermelés nem következhet be, ha nem állnak rendelkezésre meghatározott előfeltételek: szerszámok, nyersanyagok, munkaerő, amelyek az előző termelési periódus eredményei. A kulturális fejlődés legkezdetlegesebb szintjein, a külső természet

* Klasszikus polgári közgazdaságtani iskola a 18. századi Franciaországban. Fő képviselői: Francois Quesnay és Robert Jacques Turgot. A fiziokraták állították elsőként a termelés szféráját a gazdaságelméleti elemzés középpontjába. Egyedül a tőkés módon termelő mezőgazdaságot tekintették értéktöbbletet létrehozó termelési ágnak. Szerintük a manufaktúrákban és a kézműves műhelyekben csak egyszerű újratermelés folyik. A burzsoázia érdekében követelték a gazdasági szabadságot és a magántulajdon biztosítását. (A *-gal jelölt lábjegyzetek a Dietz Verlag megjegyzései. Luxemburg jegyzeteit — arab számokkal jelölve — az egyes szakaszok végén közöljük. — *A szerk.*)

birtokbavételének kezdetén azonban a termelés újrakezdésének lehetősége mindannyiszor többé-kevésbé a véletlentől függött. Ameddig a társadalom létezése főleg vadászatra és halászatra épül, addig a termelés megismétlődésének szabályszerűségét lépten-nyomon megszakítják az általános éhínség időszakai. Némely primitív népnél az újratermelés mint szabályszerűen visszatérő folyamat követelményei már igen korán hagyományos és társadalmilag kötelező formát öltöttek meghatározott, vallásos jellegű szertartásokban. Spencer és Gillen alapos kutatásai szerint az ausztráliai négerek totemkultusza lényegében nem egyéb, mint a társadalmi csoportok időtlen idők óta szabályszerűen ismétlődő, szertartássá merevedett hagyományos gondoskodása az állati és növényi táplálékok előteremtéséről és fenntartásáról. De csak a kapásművelés, a háziállatok megszelídítése és a táplálkozásra szolgáló állattenyésztés teszi lehetővé a fogyasztás és a termelés szabályszerű körforgását, amely az újratermelés jellemző vonása. Eszerint tehát maga az újratermelés több egyszerű ismétlődésnél: egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalom bizonyos fokig a külső természetet már birtokba vette, vagyis, gazdaságilag kifejezve, a munka termelékenysége már elért bizonyos szintet.

Másfelől maga a termelési folyamat a társadalmi fejlődés bármely szakaszában két különböző, bár egymással szorosan összefüggő mozzanat egysége: a technikai és a társadalmi feltételeké, vagyis az ember és a természet viszonyának, valamint az emberek egymáshoz fűződő kapcsolatának meghatározott alakulásáé. Az újratermelés azonos mértékben függ mindkettőtől. Épp az imént utaltunk arra, hogy mennyire kötődik az emberi munka technikai feltételeihez, és hogy maga is a munkatermelékenység meghatározott szintjének eredménye. Nem kevésbé meghatározóak azonban a termelés mindenkori társadalmi formái. Egy primitív kommunisztikus agrárközösségben az újratermelésről, akárcsak a gazdasági élet egész tervéről a dolgozók összessége és demokratikus szervei döntenek: a munka újrakezdésének elhatározása, megszervezése, a szükséges előfeltételekről — nyersanyagokról, szerszámokról és munkaerőről — való gondoskodás, végül pedig az újratermelés méreteinek és beosztásának meghatározása az összesség tervszerű együttműködésének eredménye a közösség határain belül. A rabszolgatartó vagy jobbágygazdaságban az újratermelést személyi uralmi viszonyok révén kényszerítik ki, minden részletét szabályozzák, mértékét és korlátait pedig az szabja meg, hogy az uralkodó központ kisebb vagy nagyobb tömegű idegen munkaerő felett rendelkezik. A tőkés módon termelő társadalom-

ban az újratermelés egészen sajátosan alakul, amit bizonyos feltűnő mozzanatokból már első pillantásra is megállapíthatunk. Minden más történetileg ismert társadalomban szabályszerűen megindul az újratermelés, ha ezt az előfeltételek, vagyis a meglevő termelési eszközök és a munkaerő lehetővé teszik. Csak külső okok: egy pusztító háború vagy egy nagy pestisjárvány, amely a nép lélekszámának csökkenésével, a munkaerő- és a termelésieszköz-készletek tömeges megsemmisülésével jár, vezethetnek oda, hogy a korábbi kultúrélet nagy területein hosszabb-rövidebb időre nem lehet, vagy csak csekély részben lehet elindítani az újratermelést. Részben hasonló jelenségeket idézhet elő a termelési terv despotikus megszabása is. Amikor például az ókori Egyiptomban egy-egy fáraó akarata ezernyi fellahot évtizedekre a piramisok építéséhez láncolt, vagy az új Egyiptomban, ahol Iszmail pasa 20 000 fellahot mozgósított jobbágyrabszolgaként a Szuezi-csatorna építéséhez, vagy amikor Si Huang-ti, a Csin-dinasztia alapítója, a keresztény időszámítás előtt 200 évvel 400 000 embert kárhoztatott éhség és kimerülés általi halálra, és egy egész nemzedéket felőrölt, hogy Kína északi határán felépíthesse a Nagy Falat — mindezen esetekben a következmény az volt, hogy a paraszti földek hatalmas területeken megműveletlenek maradtak, és hogy a folyamatos gazdasági élet ezekben a térségekben hosszú időszakokra megszakadt. Az újratermelésnek ezeket a szüneteit azonban minden esetben nyilvánvalóan és egyértelműen az okozta, hogy az újratermelés tervét egészében véve egyoldalúan az uralmi viszonyok szabták meg. A tőkés módon termelő társadalmakban mást látunk. Bizonyos időszakokban azt látjuk, hogy bár az újratermelés megkezdéséhez minden szükséges anyagi termelési eszköz és munkaerő rendelkezésre áll, másfelől pedig a társadalom fogyasztási szükségletei kielégítetlenek maradnak, az újratermelés ennek ellenére részben megszakad, részben pedig szűkebb terjedelemben folytatódik. Itt azonban az újratermelési folyamat nehézségeiért nem a gazdasági tervbe történt valamely despotikus beavatkozás a felelős. Az újratermelés megkezdése itt a technikai feltételeken kívül éppenséggel attól a tisztán társadalmi feltételtől függ, hogy csak olyan termékeket állítanak elő, amelyeknek biztos kilátásuk van arra, hogy realizálják, pénz ellenében kicseréljék őket, mégpedig nem általában realizálják, hanem meghatározott, az országban szokásos mértékű haszonnal. A profit mint végcél és meghatározó mozzanat itt tehát nemcsak a termelést, hanem az újratermelést is hatalmába keríti, vagyis nemcsak a mindenkori munkafolyamat és termékelosztás mit-jét és miként jét

határozza meg, hanem azt is, hogy újra megindítsák-e, s ha igen, milyen terjedelemben és mely irányban a munkafolyamatot, miután egy munkaszakasz lezárult. „Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor ugyanilyen formája van az újratermelésnek is."[1]

Ilyen tisztán történeti-társadalmi mozzanatok következtében tehát az újratermelési folyamat a tőkés társadalomban egészében véve sajátos és igen bonyolult problémát jelent. Már a tőkés újratermelési folyamat külső jellemzői is elárulják specifikus történeti sajátosságát: nemcsak a termelésre, hanem a forgalomra (cserefolyamatra) is kiterjed; ennek a kettőnek az egysége.

A tőkés termelés mindenekelőtt számtalan magántermelő tevékenysége mindenféle tervszerű szabályozás nélkül, és a termelők között a csere az egyetlen társadalmi kapocs. Az újratermelés számára itt mindig csak a megelőző munkaperiódus tapasztalatai nyújtanak támpontot a társadalmi szükségletek meghatározásához. Csakhogy ezek a tapasztalatok csupán egyes termelők egyéni tapasztalatai, és nincs összefoglaló általános társadalmi kifejezésük. Továbbá ezek sohasem pozitív és közvetlen tapasztalatok a társadalom szükségleteiről, hanem mindig közvetettek és negatívak, mert csak azt teszik lehetővé, hogy az árak mindenkori mozgásából visszakövetkeztessünk arra: túl nagy vagy túl kicsi az előállított terméktömeg a fizetőképes kereslethez viszonyítva. Az újratermelés azonban mindig az egyes termelőknek a múltbeli termelési periódusról szerzett tapasztalatait felhasználva indul be. Ebből a következő periódusban ismét csak fölösleg vagy hiány eredhet, éspedig úgy, hogy az egyes termelési ágak a maguk útját járják, és míg az egyikben fölösleg keletkezik, addig a másikban hiány. Mivel azonban technikailag csaknem minden egyes termelési ág kölcsönösen függ a többitől, ezért néhány nagyobb, vezető termelési ágban mutatkozó fölösleg vagy hiány hasonló jelenségeket okoz a többiben is. Így időről időre váltakozóan általános többlet vagy általános hiány mutatkozik a termékekből a társadalmi kereslethez viszonyítva. Ebből már az is következik, hogy az újratermelés a tőkés társadalomban sajátos, minden más történeti termelési formától eltérő alakban jelenik meg. Először, minden termelési ág bizonyos határok között függetlenül mozog, és ez időről időre hosszabbrövidebb fennakadásokhoz vezet az újratermelésen belül. Másodszor, az egyes ágazatokban az újratermelésnek a társadalmi szükségletektől való eltérése periodikusan általános inkongruenciát idéz elő, amelyet az újratermelés általános megszakadása követ. A tőkés újratermelés ezáltal

egészen .sajátos alakot ölt. Amíg minden más gazdasági rendszerben — külső, erőszakos beavatkozásoktól eltekintve — az újratermelés megszakítatlan, egyenletes körforgásként zajlik, addig a tőkés újratermelés — Sismondi ismert kifejezésével — olyan folyamatos spirálsorokkal ábrázolható, amelyeknek menetei kezdetben kicsik, de később egyre nagyobbak és végül egészen nagyok; majd bekövetkezik az összezsugorodás, és az új spirál megint kis menetekkel kezdődik, hogy ugyanazt az utat járja be a következő megszakításig.

A tőkés újratermelés legfeltűnőbb sajátossága az újratermelés legnagyobb kiterjedésének és összezsugorodásának, sőt részbeni megszakadásának periodikus váltakozása, vagyis az, amit a lanyha konjunktúra, a csúcskonjunktúra és a válság periodikus ciklusaival jelölünk.

Nagyon fontos azonban jó előre megállapítani, hogy a konjunktúrák periodikus váltakozása és a válság, jóllehet lényeges mozzanatai az újratermelésnek, mégsem azonosak magával a tőkés újratermelés problémájával, a tulajdonképpeni problémával. A periodikus konjunktúraváltakozás és a válság a tőkés gazdálkodási mód sajátos *mozgásformája*, de semmiképpen sem maga a mozgás. Ahhoz, hogy tiszta formájában ábrázolhassuk a tőkés újratermelés problémáját, éppen hogy el kell tekintenünk ettől a periodikus konjunktúraváltakozástól és a válságtól. Bármily furcsán hangzik, ez egészen racionális módszer, mi több, a vizsgálatnak talán az egyetlen tudományosan járható módja. Ahhoz, hogy az érték problémáját tisztán felvethessük és megoldhassuk, el kell tekintenünk az árak ingadozásától. A vulgáris közgazdaságtani felfogás az értékproblémát mindig a kereslet és a kínálat ingadozására utalva próbálja megoldani. A klasszikus közgazdaságtan Smithtől Marxig éppen ellenkezőleg közelítette meg a problémát, amennyiben megállapította: a kereslet és a kínálat kölcsönös viszonyában mutatkozó ingadozások csupán az árnak az értéktől való eltérését magyarázzák meg, de nem magát az értéket. Ahhoz, hogy megállapítsuk, mi az áru értéke, a problémát azzal az előfeltevéssel kell megközelítenünk, hogy a kereslet és a kínálat egyensúlyban van, vagyis az ár és az érték fedi egymást. Az érték tudományos problémája tehát éppen ott kezdődik, ahol a kínálat és a kereslet hatása már nem érvényesül. Pontosan ugyanez érvényes a kapitalista össztőke újratermelésének problémájára. A konjunktúrák periodikus váltakozása és a válságok okozzák, hogy a tőkés újratermelés rendszerint a társadalom fizetőképes össz-szükséglete körül ingadozik, hol felfelé távolodik tőle, hol pedig alája süllyed, csaknem az újratermelés

teljes megszakításáig. Ha azonban egy hosszabb periódust veszünk alapul, a váltakozó konjunktúrák egész ciklusát, akkor a csúcskonjunktúra és a válság, vagyis a termelés leginkább túlfeszített állapota és mélypontja vagy megszakadása kiegyenlíti egymást, és az egész ciklus átlagában megkapjuk az újratermelés középértékét. Ez az átlag nem csupán elméleti fantáziakép, hanem valóságos és objektív tényállás. Ugyanis a konjunktúrák heves emelkedése, süllyedése és a válságok ellenére a társadalom szükségleteit jól-rosszul kielégítik, az újratermelés tovább halad tekervényes útján, és a termelőerők is mindinkább fejlődnek. Hogyan történik mindez, ha eltekintünk a válságtól és a konjunktúraváltakozásoktól? Itt kezdődik a tulajdonképpeni kérdés, és az a kísérlet, hogy az újratermelés problémáját a válságok periodikus jellegére hivatkozva oldjuk meg, közgazdaságtanilag alapjában véve éppoly vulgáris, mint az a kísérlet, hogy az értékproblémára a kínálat és a kereslet ingadozásai révén adjunk magyarázatot. Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a közgazdaságtan szüntelenül arra hajlik, hogy az újratermelés problémáját, alighogy féligmeddig tudatosan felvetette vagy legalábbis megsejtette, tüstént a válságok problémájává változtassa, és hogy ezzel maga zárja el a megoldás útját. Amikor a következőkben a tőkés újratermelésről beszélünk, ezen mindig azt az átlagot kell érteni, amely egy cikluson belül a konjunktúraváltozás középértékeként adódik.

A tőkés összтermelést korlátlan és szüntelenül ingadozó számú magántermelő végzi, akik egymástól függetlenül és minden társadalmi ellenőrzés nélkül termelnek, kivéve az áringadozások megfigyelését, továbbá minden társadalmi kapocs nélkül termelnek, kivéve az árucserét. Hogyan jön létre ebből a számtalan, összefüggés nélküli mozgásból a tényleges összтermelés? Ha így vetjük fel a kérdést — márpedig ez az első általános forma, amelyben a probléma közvetlenül megnyilvánul —, akkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy a magántermelők ebben az esetben nem egyszerű árutermelők, hanem *tőkés* termelők, és hogy a társadalmi összтermelés sem egyszerűen a fogyasztási szükségletek kielégítését szolgáló termelés, nem is egyszerű árutermelés, hanem *tőkés* termelés. Nézzük csak meg, milyen változásokat jelent mindez a probléma vonatkozásában.

A termelőnek, aki nemcsak árukat, hanem tőkét is termel, mindenekelőtt értéktöbbletet kell előállítania. Az értéktöbblet a tőkés termelő végcélja és mozgatórugója. Nem elég, ha az előállított áruk értékesítésük után fedezik a termelő költségeit, hanem ezenkívül olyan értéknagyságot is biztosítaniuk kell, amelynek az ő oldalán nem felel meg semmiféle

költség, amely tiszta fölösleg. Ennek az értéktöbblet-termelésnek a szempontjából a tőkés által előlegezett tőke anélkül, hogy ő ezt tudná, és mindannak ellenére, amit önmagának és a világnak az álló- és a forgótőkéről bemesél, felbontható a termelési eszközökkel — munkahelyiségekkel, nyers- és segédanyagokkal, szerszámokkal — kapcsolatos költségekre és egy másik részre, amelyet munkabérekben fizet ki. Marx az előbbit, amely értéknagyságát a munkafolyamatban való felhasználása során változatlanul átviszi a termékre, állandó tőkének, az utóbbit, amely megfizetetlen bérmunka elsajátítása révén értéknövekedéshez, értéktöbblet-termeléshez vezet, változó tőkerésznek nevezi. Ebből a szempontból bármely tőkés módon előállított áru értékösszetétele normális esetben megfelel a $c+v+m$ képletnek, ahol is a c az elköltött állandó tőkeértéket, vagyis a felhasznált holt termelési eszközöknek az árura átvitt értékrészét, a v az elköltött változó, vagyis a bérekre kifizetett tőkerészt jelenti, végül pedig az m az értéktöbbletet, vagyis a bérmunka megfizetetlen részéből adódó értéknövekedést képviseli. Mindhárom értékrész benne rejlik az előállított áru konkrét formájában, mind egyes darabjaiban, mind pedig az egységnek tekintett összárutömegben; teljesen közömbös, hogy gyapotszövetről, balettelőadásról, öntöttvas csövekről vagy liberális újságokról van szó. Az áruk előállítása nem célja a tőkés termelőnek, hanem csak eszköz az értéktöbblet elsajátításához. Ameddig azonban az értéktöbbletet az áru formája rejti, használhatatlan a tőkés számára. Miután előállította, értékesítenie is kell, tiszta értékformájára, vagyis pénzre kell átváltani. Ahhoz, hogy ez megtörténjék, és az értéktöbbletet a tőkés pénz formájában elsajátíthassa, minden tőkeráfordításának le kell vetnie áruformáját, és pénzformában kell hozzá visszatérnie. Csak ha ez sikerült, ha tehát az egész árutömeg — értékének megfelelő — pénz ellenében elidegenült, akkor érte el a termelés a célját. A $c+v+m$ képlet, pontosan úgy, mint azelőtt az áru értékösszetételére, most az áru eladásából származó pénz mennyiségi összetételére vonatkozik: ennek egy része (c) a tőkésnek az elhasznált termelési eszközökkel kapcsolatos kiadásait, másik része (v) a munkabérre eszközölt kiadásait téríti meg, az utolsó (m) pedig a várt fölösleget, a tőkés „tiszta nyereségét" tartalmazza készpénzben.[2]

A tőkének eredeti formájából, amely minden tőkés termelés kiindulópontját képezi, holt és eleven termelési eszközökké (nyersanyaggá, szerszámokká és munkaerővé) való átváltozása, majd ezekből az eleven munkafolyamat révén árukká, végül pedig árukból a cserefolyamat révén pénz-

zé, mégpedig a kezdeti stádiumhoz képest *több* pénzzé való átváltozása — a tőkének mindezek az átváltozásai azonban nemcsak a termeléshez és az értéktöbblet elsajátításához szükségesek. A tőkés termelés célja és mozgató rugója nem az értéktöbblet önmagában, bármilyen tömegben, egyszeri elsajátítás céljára, hanem a korlátlan értéktöbblet, szakadatlan növekedésben, egyre nagyobb tömegben. Ezt azonban újra meg újra csak egyetlen varázsszerrel: a tőkés termeléssel érhetik el, vagyis megfizetetlen bérmunkának az árutermelés folyamatában való elsajátításával és az így előállított áru értékesítésével. Ezáltal a termelés állandó megújulása, az újratermelés mint szabályszerű jelenség a tőkés társadalomban gyökeresen új indítékra tesz szert, amely minden korábbi termelési formában ismeretlen volt. Minden történelmileg ismert gazdálkodási módban az újratermelés meghatározó mozzanatát a társadalom állandó fogyasztási szükségletei alkották, legyenek ezek akár a dolgozók összességének demokratikusan meghatározott fogyasztási szükségletei egy agrárkommunista faluközösségben, akár egy antagonisztikus osztálytársadalom, rabszolgatartó gazdaság vagy hűbéri gazdaság despotikusan meghatározott szükségletei stb. A tőkés termelési módban az egyes magántermelő számára — és itt csak ezek jöhetnek számításba — a társadalom fogyasztási szükségleteinek szempontja nem szerepel a termelés indítékai között. Számára csak a fizetőképes kereslet létezik, és ez is csak mint az értéktöbblet realizálásának elkerülhetetlen eszköze. Jóllehet a társadalom fizetőképes szükségleteit kielégítő fogyasztási cikkek előállítása a szükségesség parancsa az egyes magántőkés számára, ám ugyanakkor kerülő út is a tulajdonképpeni mozgatórugó: az értéktöbblet elsajátítása szempontjából. És ez az indíték ösztönöz az újratermelés állandó folytatására. Az értéktöbblet-termelés teszi a tőkés társadalomban az életszükségletek újratermelődését egészében véve perpetuum mobilévé. Ugyanakkor az újratermelés, amelynek kiindulópontja kapitalista formájában mindig a tőke, mégpedig annak tiszta értékformája, pénzformája, nyilvánvalóan csak akkor kezdődhet meg, ha az előző periódus termékei, az áruk pénzformájukra változtak, vagyis értékesültek. A tőkés termelő számára tehát az újratermelés első feltétele a korábbi termelési időszakban előállított áruk sikeres értékesítése.

Most eljutottunk egy másik fontos körülményhez. Az újratermelés mértékének meghatározása — magángazdálkodás mellett — az egyes tőkés tetszésén és belátásán múlik. Mozgatórugója azonban az értéktöbblet elsajátítása, mégpedig minél gyorsabban fokozódó elsajátítása. Az érték-

többlet elsajátításának meggyorsítása azonban csak az értéktöbbletet létrehozó tőkés termelés bővítése révén lehetséges. A nagyüzemnek az értéktöbblet-termelés vonatkozásában minden szempontból nagy előnyei vannak a kisüzemmel szemben. A tőkés termelési mód tehát nem csupán általában szolgáltat állandó indítékot az újratermeléshez, hanem egyúttal az újratermelés állandó *bővítésére*, a termelésnek a korábbinál nagyobb terjedelemben való újrafelvételére is ösztönöz.

Mi több: a tőkés termelési mód nemcsak a tőkések értéktöbbletszomja révén teremt hajtóerőt a termelés szüntelen bővítésére, hanem ezt a bővítést egyenesen kényszerítő törvénnyé, az egyes tőkés gazdasági létfeltételévé teszi. A konkurrencia uralma alatt az áruk olcsósága az egyes tőkés legfontosabb fegyvere az értékesítési piacokon elfoglalt helyért vívott harcban. De az áruk előállítási költségeinek csökkentésére szolgáló valamennyi tartós módszer — amely nem a bérek leszorítása, vagy a munkaidő meghosszabbítása révén teszi lehetővé az értéktöbblet külön növekedését, és amely maga is különféle akadályokba ütközhet — a termelés bővítéséhez vezet. Függetlenül attól, hogy épületekkel és szerszámokkal takarékoskodnak-e, nagyobb teljesítményű termelési eszközöket használnak, a kétkezi munkát próbálják-e nagymértékben gépekkel helyettesíteni, vagy az előnyös piaci konjunktúrát használják-e ki olcsó nyersanyagok gyors beszerzésére — a nagyüzem minden esetben előnyösebb, mint a kis- és középüzem.

Ezek az előnyök igen tág határok között együtt növekednek az üzem bővülésével. Ily módon maga a konkurrencia létfeltételként kényszeríti a tőkés üzemek egy részére mindazokat a bővítéseket, amelyeket más üzemek már megvalósítottak. Ebből alakul ki az újratermelés bővítésének szüntelen tendenciája, amely szakadatlanul mechanikusan és hullámszerűen kiterjed a magántermelés egész felszínére.

Az egyes tőkés számára az újratermelés bővítése abban nyilvánul meg, hogy az elsajátított értéktöbbletet egy részét a tőkéhez csatolja, vagyis *felhalmozza*. A felhalmozás, az értéktöbbletnek tevékeny tőkévé változtatása a bővített újratermelés tőkés kifejeződése.

A bővített újratermelés nem a tőke találmánya. Ellenkezőleg, minden gazdasági és szellemi haladást felmutató történelmi-társadalmi formában törvényszerű volt. Az egyszerű újratermelés — a termelési folyamat korábbi méretekben való állandó ismétlődése — szintén lehetséges és megfigyelhető a társadalmi fejlődés hosszú szakaszain. Így például az ókori agrárkommunista faluközösségeknél, amelyekben a lakosság növekedését nem

a termelés állandó bővítésével, hanem az utódok periodikus kiválásával és hasonlóan kicsi, önellátó alközösségek létrehozásával csapolták le. Ugyancsak jó példa erre az Indiában vagy Kínában található régi kézműves kisüzemek működése, amelyek nemzedékről nemzedékre örökölték a termelés azonos formájú és méretű hagyományos ismétlését. Az egyszerű újratermelés azonban mindezekben az esetekben az általános gazdasági és kulturális változatlanság alapja és biztos jele. Bővített újratermelés nélkül nem jöhettek volna létre a termelés alapvető fontosságú vívmányai vagy a legjelentősebb kultúremlékek, mint például a Kelet nagy vízművei, az egyiptomi piramisok, a római hadiutak, a görög művészetek és tudományok, a kézművesség és a városok fejlődése a középkorban, mivel csak a termelésnek a közvetlen szükségleteken felüli fokozatos kiterjesztése és a népesség állandó szaporodása, valamint szükségleteik növekedése teremthet gazdasági alapot és egyidejűleg szociális ösztönzést a döntő kulturális előrelépések számára. Mindenekelőtt a csere és vele az osztálytársadalom létrejötte és történelmi fejlődése a tőkés gazdasági formáig — mindez elképzelhetetlen volna bővített újratermelés nélkül. A tőkés társadalomban azonban a bővített újratermelés bizonyos új jellegzetességekre tett szert. Először, mint már utaltunk rá, itt az egyes magántőkés számára kényszerítő törvénnyé válik. A tőkés termelési módban is előfordulhat ugyan egyszerű újratermelés, vagy éppenséggel az újratermelés visszaesése, de ezek inkább a válságok periodikus jelenségei, amelyek a bővített újratermelésnek a csúcskonjunktúrával bekövetkező, szintén periodikus túlfeszítettségét követik. Az újratermelés általános mozgása azonban — túl a ciklikus konjunktúraváltakozás periodikus ingadozásain — a szüntelen bővülés irányába tart. Ha az egyes tőkés nem tud lépést tartani ezzel az általános mozgással, akkor kiválik a konkurrenciaharcból és ez gazdasági pusztulást jelent számára.

Ehhez jön még valami. Minden tisztán vagy főleg naturális gazdálkodáson alapuló termelési mód — az indiai agrárkommunista faluközösség éppúgy, mint a rabszolgamunkán alapuló római villa, vagy a középkori hűbéri jobbágyudvar — esetében a bővített újratermelés fogalma és célja csak a terméktömegre, az előállított fogyasztási cikkek mennyiségére vonatkozik. A fogyasztás mint cél szabja meg mind az egyes munkafolyamat, mind pedig általában az újratermelés kiterjedését és jellegét. Más a helyzet a tőkés gazdálkodási mód esetében. A tőkés termelés nem fogyasztási célokat szolgál, hanem értéktermelést. Az értékviszonyok uralják az egész termelési és újratermelési folyamatot. A tőkés termelés nem fo-

gyasztási cikkek termelése, nem is általában vett áruké, hanem értéktöbbleté. Tőkés értelemben a bővített újratermelés az értéktöbblet-termelés kiterjesztését jelenti. Igaz, az értéktöbblet-termelés árutermelés formájában jelentkezik, végső soron tehát mint fogyasztási cikkek termelése. Csak az újratermelésben válik ketté ez a két szempont a munkatermelékenységen belüli eltolódások következtében. Ugyanaz a tőke- és értéktöbblet-mennyiség a termelékenység növelése révén egyre nagyobb tömegű fogyasztási cikket állíthat elő. A termelés bővítése, ha ezen nagyobb tömegű használati érték előállítását értjük, nem feltétlenül jelent tehát tőkés értelemben vett bővített újratermelést. Ezzel szemben a tőke bizonyos korlátok között képes nagyobb értéktöbbletet kisajtolni a kizsákmányolás fokának növelése révén — pédául a bérek leszorításával — anélkül, hogy változna a munka termelékenysége, és hogy nagyobb termékmennyiséget állítanának elő. Mindkét esetben azonban a tőkés értelemben vett bővített újratermelés elemeit állítják elő. Mert ezek az elemek: az értéktöbblet — úgy is, mint tárgyi termelési eszközök értéknagysága és úgy is, mint summája. Az értéktöbblet-termelés bővítését — ha szabálynak tekintjük — a tőke növekedése teszi lehetővé, ez azonban úgy jön létre, hogy az elsajátított értéktöbblet egy részét a tőkéhez csatolják. Ebből a szempontból közömbös, hogy a tőkés értéktöbbletet a régi vállalkozás bővítésére, vagy az új alapításához szükséges önálló befektetésként használják fel. A bővített újratermelés tőkés értelemben tehát a tőkenövekedés specifikus formáját ölti, a tőke növekedése pedig az értéktöbblet fokozódó tőkésítése, vagy ahogy Marx mondja, a *tőkefelhalmozás* révén megy végbe. A tőke uralma alatt tehát a bővített újratermelés általános képlete a következő:

$$(c+v)+\frac{m}{x}+m',$$

ahol is az $\frac{m}{x}$ a korábbi termelési periódusban elsajátított értéktöbblet tőkésített részét jelenti, az m' pedig a megnövekedett tőkével termelt új értéktöbbletet. Ennek az új értéktöbbletnek egy részét ismét tőkésítik. Az értéktöbblet egymást kölcsönösen feltételező elsajátításának és tőkésítésének ez az állandó folyamata alkotja a tőkés értelemben vett bővített újratermelést.

Csak most jutottunk el az újratermelés általános, elvont képletéhez. Vegyük szemügyre közelebbről azokat a konkrét feltételeket, amelyek ennek a képletnek az érvényesüléséhez szükségesek.

Az elsajátított értéktöbblet, miután a piacon szerencsésen levetette

áruformáját, egy bizonyos pénzösszegként jelenik meg. Ebben a formában nyeri el abszolút értékalapját, amelyben pályafutását mint tőke megkezdheti. Ebben az alakban azonban csupán pályafutásának küszöbéhez érkezett. Pénzzel nem lehet értéktöbbletet teremteni.

Ahhoz, hogy az értéktöbblet felhalmozásra szánt részét valóban tőkésítsék, konkrét alakot kell öltenie, amely lehetővé teszi, hogy termelő, vagyis új értéktöbbletet fiadzó tőkeként működhessen. Ehhez arra van szükség, hogy akárcsak az eredeti tőke, ez is két részre tagolódjon, egy állandó, vagyis holt termelési eszközökben megjelenő és egy változó, vagyis munkabéreket jelentő részre. Csak ebben az esetben lehet a régi tőke példájára a $c+v+m$ képletben kifejezni.

Ehhez azonban nem elég a tőkés felhalmozási jószándéka, sem „takarékossága", sem pedig „önmegtartóztatása", amely lehetővé teszi, hogy értéktöbbletének nagyobb részét termelésre használja ahelyett, hogy személyes fényűzésre pazarolná. Sokkal inkább arra van szükség, hogy az árupiacon megtalálja azokat a konkrét formákat, amelyeket az új tőkenövekménynek adni kíván, vagyis mindenekelőtt a dologi termelési eszközöket: nyersanyagokat, gépeket stb., amelyek az általa tervezett és választott termelési eljáráshoz, vagyis ahhoz szükségesek, hogy termelő formát adjon az állandó tőkerésznek. Másodjára azonban a változó részként meghatározott tőkemennyiség átalakulásának is meg kell kezdődnie, ehhez pedig két dologra van szükség: először arra, hogy a munkapiacon kellő mennyiségben rendelkezésre álljon a pótlólagos munkaerő, mert éppen ez kell ahhoz, hogy mozgásba lendüljön az új tőkenövekmény, továbbá — mivel a munkások nem élhetnek meg pusztán a pénzből —, hogy az árupiacon megtalálhatók legyenek azok a pótlólagos élelmezési cikkek is, amelyekre az újonnan foglalkoztatandó munkások ki tudják cserélni a tőkésektől kapott változótőkerészt.

Ha mindezek az előfeltételek megvannak, akkor a tőkés mozgásba hozhatja tőkésített értéktöbbletét, és azzal mint mozgásban levő tőkével, új értéktöbbletet termeltethet. Ezzel azonban még nem oldotta meg véglegesen a feladatot. Az új tőke a megtermelt értéktöbblettel együtt először valamilyen új pótlólagos árutömeg formájában jelenik meg. Ebben az új formájában a tőke még csak előlegezve van, és az általa létrehozott értéktöbblet még a tőkés számára használhatatlan formában van jelen. Ahhoz, hogy az új tőke betöltse létezésének célját, mindenekelőtt le kell vetnie áruformáját, és az általa termelt értéktöbbletnek tiszta értékformájában, pénz gyanánt kell visszakerülnie a tőkés kezébe. Ha ez nem

sikerül, akkor az új tőke és az értéktöbblet teljesen vagy részben odavész, az értéktöbblet tőkésítése balul ütött ki, a felhalmozás nem következett be. Ahhoz, hogy a felhalmozás ténylegesen bekövetkezzék, feltétlenül szükséges tehát, hogy az új tőke által létrehozott pótlólagos árutömeg a piacon helyet szerezzen, értékesíthető legyen.

Látjuk tehát, hogy tőkés körülmények között a bővített újratermelés, vagyis a tőkefelhalmozás egész sor sajátos feltételhez kötődik. Vegyük ezeket pontosabban szemügyre. Az első feltétel: a termelésnek értéktöbbletet kell létrehoznia, mivel az értéktöbblet az az elemi forma, amelyben tőkés módon egyedül lehetséges a termelés növekedése. Ezt a feltételt magában a termelési folyamatban, a tőkés és a munkás közötti viszonyban, az árutermelésben kell betartani. A második feltétel: ahhoz, hogy az értéktöbbletet, amely az újratermelés bővítéséhez szükséges, elsajátíthassák — feltéve, hogy az első feltételt betartották —, először is értékesíteni kell, vagyis pénzformára kell hozni. Ez a feltétel az árupiacra vezet bennünket, ahol az értéktöbblet további sorsáról és a leendő újratermelésről a csere esélyei döntenek. Harmadszor: feltételezve, hogy az értéktöbblet realizálása sikerült, és a realizált értéktöbblet egy részét felhalmozás céljából a tőkéhez csatolták, az új tőkének először termelő formát, vagyis holt termelési eszközök és munkaerő formáját kell öltenie, továbbá a munkaerőre cserélt tőkerésznek a munkások szükségleteit kielégítő élelmiszer formáját kell felvennie. Ez a feltétel ismét az áru- és a munkaerőpiacra visz bennünket. Ha itt megtalálható mindaz, ami szükséges, az áruk bővített újratermelése végbement, akkor jelentkezik a negyedik feltétel: a pótlólagos árutömegnek, amely az új tőkét és az új értéktöbbletet alkotja, értékesülnie kell, pénzzé kell válnia. Csak ha ez is sikerült, akkor ment végbe a tőkés értelemben vett bővített újratermelés. Ez utóbbi feltétel ismét az árupiacra vezet bennünket.

Így zajlik a tőkés újratermelés, akárcsak a termelés, folytonosan a termelés színhelye és az árupiac között, egyfelől a magánirodában és a gyári helyiségben, ahová „illetéktelenekneknek szigorúan tilos a bemenet", és ahol az egyes magántőkés szuverén akarata a legfőbb törvény, másfelől pedig az árupiacon, amelynek senki sem írhat elő törvényeket, és ahol semmiféle akarat és semmiféle ésszerűség nem érvényesül. Ámde éppen az árupiacon uralkodó önkény és anarchia teszi az egyes tőkés számára érzékelhetővé függését a társadalomtól, a termelési és fogyasztási láncszemek összességétől. Az újratermelés bővítéséhez pótlólagos termelési eszközökre és munkaerőre van szüksége, valamint az utóbbiak létfenntartási eszközeire;

ezeknek a megléte azonban olyan mozzanatoktól, körülményektől és folyamatoktól függ, amelyek a háta mögött és tőle teljesen függetlenül mennek végbe. Ahhoz, hogy a megszaporodott terméktömeget értékesíthesse, bővített felvevő piacra van szüksége, azonban a kereslet tényleges bővítése általában és különösen az általa termelt áruk iránt olyan dolog, amelynek érdekében semmit sem tehet.

A felsorolt feltételek, amelyek mindegyike az egyéni termelés és fogyasztás, valamint a kettő társadalmi összefüggése közötti immanens ellentmondást juttatják kifejezésre, nem csupán az újratermeléssel jelentkező új mozzanatok. Ezek a tőkés termelés általános ellentmondásai. Mégis, különösen nagy nehézséget okoznak az újratermelési folyamatban, éspedig a következő okokból: az újratermelés, elsősorban a bővített újratermelés szemszögéből a tőkés termelési módnak nem csupán általános, alapvető jellemzői jelennek meg, hanem egy bizonyos mozgási ritmus is megfigyelhetővé válik; a tőkés termelési mód zajló folyamatként bontakozik ki, amelyben a termelési periódusok mint fogaskerekek sajátosan kapcsolódnak egymásba. Ebből a szemszögből tehát nem általánosságban vetődik fel a kérdés: hogyan találja meg minden egyes tőkés a termelési eszközöket és a munkaerőket, amelyekre szüksége van, és hogyan tudja értékesíteni a piacon az általa termeltetett árukat, noha semmiféle társadalmi ellenőrzés és tervszerűség sincs, amely a termelést és a keresletet összhangba hozná egymással? Erre a kérdésre a válasz a következő: egyfelől az egyes tőkék törekvése az értéktöbbletre és a közöttük levő konkurrencia, valamint a tőkés kizsákmányolás és a tőkés konkurrencia automatikus hatásai gondoskodnak arról, hogy mindenféle árut, tehát termelési eszközöket is előállítsanak, valamint arról is, hogy a proletarizálódott munkások növekvő osztálya általában a tőke rendelkezésére álljon. Másfelől, ezeknek az összefüggéseknek a tervszerűtlensége abban nyilvánul meg, hogy a kereslet és a kínálat egyezése minden területen csupán az összhangjuktól való állandó eltérések, pillanatnyi áringadozások, konjunktúraingadozások és periodikus válságok révén érvényesíthető.

Az újratermelés szemszögéből a kérdés másképpen vetődik fel: hogyan lehetséges, hogy a piac termelési eszközökkel és munkaerővel való tervszerűtlen ellátása, valamint az ugyancsak tervszerűtlenül és kiszámíthatatlanul változó értékesítési feltételek mégis biztosítanak a magántőkésnek a mindenkori felhalmozási szükségleteinek megfelelő, tehát meghatározott mennyiségi arányban növekvő tömegű és fajtájú termelési eszközt, munkaerőt és értékesítési lehetőséget? Közelítsük meg pontosabban a dolgot.

A tőkés az általunk ismert képlet szerint a következő arányban termel: $40\,c+10\,v+10\,m$, amikor is az állandó tőke négyszerese a változónak, a kizsákmányolási ráta pedig 100%. Az árutömeg értéke eszerint 60. Tegyük fel, hogy a tőkés értéktöbbletének felét tudja tőkésíteni, és ezt ugyanazon összetételben csatolja hozzá a régi tőkéhez. A következő termelési periódus ez esetben az alábbi képletben fejezhető ki: $44\,c+11\,v+11\,m = 66$. Tegyük fel, hogy a tőkés továbbra is értéktöbbletének felét tudja tőkésíteni, és ez így megy minden évben. Ahhoz, hogy ezt véghezvihesse, szükséges, hogy ne csak általában, hanem meghatározottan növekvő mértékben találjon felhalmozása bővülésének megfelelő termelési eszközöket, munkaerőt és értékesítési piacot.

Második fejezet

Az újratermelési folyamat elemzése Quesnay-nél és Adam Smithnél

Az újratermelést mindeddig az egyes tőkés szemszögéből vizsgáltuk, aki az újratermelés tipikus képviselője, ügynöke, hiszen az újratermelés egyes magántőkés vállalkozások révén megy végbe. Már ez a vizsgálódás is rámutatott a probléma számos nehézségére. A nehézségek azonban rendkívüli módon megnövekszenek és bonyolultakká válnak, mihelyt az egyes tőkés vizsgálatáról áttérünk a tőkések összességének vizsgálatára.

Már első pillantásra is nyilvánvaló, hogy a tőkés újratermelés mint társadalmi egész nem fogható fel egyszerűen az egyes magántőkések újratermelésének mechanikus összegeként. Láttuk például, hogy az egyes tőkések bővített újratermelésének egyik alapfeltétele az értékesítési lehetőségek megfelelő bővülése az árupiacon. Megeshet, hogy az egyes tőkésnek ez a bővítés nem az értékesítési korlátok abszolút kiterjesztése révén sikerül, hanem konkurrenciaharcban, más tőkések rovására, úgy, hogy az egyiknek hasznára válik az, amit a többi, a piacról kiszorult tőkések veszteségnek könyvelnek el. Ez a folyamat az egyik tőkést a bővített újratermelés során azzal gyarapítja, amit a másikra újratermelési deficitként rákényszerít. Az egyik tőkés bővített újratermelést folytathat, a másik pedig még az egyszerűt sem tudja megvalósítani, a tőkés társadalom egésze azonban csak helyi eltolódást könyvel el az újratermelésben, nem pedig mennyiségi változást. Ugyanígy az egyes tőkés a bővített újratermelést olyan termelési eszközökkel és munkaerővel is megindít-

hatja, amely más tőkések csődje, az újratermelésről való részleges vagy teljes lemondása révén szabadult fel.

Ezek a mindennapos események bizonyítják, hogy a társadalmi össztőke újratermelése nem ugyanaz, mint az egyes tőkék végtelenségig fokozott újratermelése, hogy az egyes tőkék újratermelési folyamatai szüntelenül keresztezik egymást, és hatásukban minden mozzanatot kölcsönösen kisebb-nagyobb mértékben meg tudnak szüntetni. Mielőtt tehát a tőkés össztermelés mechanizmusát és törvényeit vizsgáljuk, szükségesnek látszik úgy felvetni a kérdést: mit is értsünk az össztőke újratermelésén, és egyáltalán lehetséges-e a mozgásban levő, minden pillanatban ellenőrizhetetlen és kiszámíthatatlan szabályok szerint változó, részben párhuzamosan futó, részben egymást keresztező és megszüntető számtalan egyes tőke zűrzavarából olyasvalamit konstruálni, mint az össztermelés. Van-e egyáltalán társadalmi össztőke, és mit jelent ez a fogalom a valóságban? Ez az első kérdés, amelyet az újratermelés törvényeinek tudományos vizsgálata felvet. Quesnay, a fiziokrata iskola atyja, aki a közgazdaságtan és a polgári gazdasági rend hajnalán klasszikus rettenthetetlenséggel és egyszerűséggel közelítette meg a problémát, magától értetődőnek tartotta az össztőkének mint valóságosan ható mennyiségnek a létezését. Híres és Marx előtt senki által meg nem fejtett „Tableau économique"-jában néhány számadattal felvázolta az össztőke újratermelési mozgását, és figyelembe vette azt is, hogy e mozgást árucsere formájában, vagyis forgalmi folyamatként kell felfogni. „Quesnay »Tableau économique«-ja néhány nagy vonással megmutatja, hogy a nemzeti termelés meghatározott értékű évi hozama a forgalom révén hogyan oszlik el úgy, hogy ... végbemehet egyszerű újratermelése... A számtalan egyéni forgalmi műveletet ... összefogja jellegzetes társadalmi tömegmozgásukká — a társadalom nagy, funkcionálisan meghatározott gazdasági osztályai közötti forgalommá.[3]

Quesnay-nél a társadalom három osztályból áll: a termelőből, vagyis mezőgazdákból; a meddőből, amely a mezőgazdaságon kívüli tevékenységgel foglalkozik, vagyis iparosokból, kereskedőkből és szabadfoglalkozásúakból; és végül a földbirtokosok osztályából, ideértve a hűbérurakat és a tizedek beszedőit is. A nemzeti össztermék a termelők kezében 5 milliárd livres értékű élelmiszerként és nyersanyagként jelentkezik. Ebből 2 milliárd a mezőgazdaság évi üzemi tőkéje, 1 milliárd az állótőke évi elhasználódása, 2 milliárd pedig a tiszta jövedelem, amelyet a földbirtokosok kapnak. Ezen az össztermékén kívül a mezőgazdáknak

— akiket itt tisztán tőkés módon bérlőknek tekint — 2 milliárd livres pénz van a kezükben. A forgalom abban a formában zajlik, hogy a bérlők osztálya 2 milliárdot fizet pénzben a földbirtokosoknak (a korábbi forgalmi periódus eredményeként) mint haszonbért. Ebből a földbirtokos osztály 1 milliárdért élelmiszert vásárol a bérlőktől, a másik milliárdért pedig ipari termékeket vesz a meddő osztálytól. A bérlők a maguk részéről a hozzájuk visszatért milliárdok fejében ipari termékeket, a meddő osztály pedig a kezében levő 2 milliárdért mezőgazdasági árukat vásárol: 1 milliárdért nyersanyagokat stb. mint az évi üzemi tőke pótlását és 1 milliárdért élelmiszert. Ily módon a pénz végül visszajut kiindulópontjához, a bérlők osztályához, végbemegy a termékek elosztása az összes osztály között, így a fogyasztásban való részvétel mindenki számára biztosított, és egyúttal mind a termelő, mind pedig a meddő osztály megújítja termelési eszközeit, de a földbirtokosok osztálya is megkapja a maga jövedelmét. Az újratermelés feltételei adva vannak, a forgalom minden feltételét betartják, és az újratermelés megkezdheti szabályos pályáját.[4]

Hogy a gondolat minden zsenialitása mellett is milyen hiányos és kezdetleges ez az ábrázolás, azt további vizsgálódásunk során látni fogjuk. Mindenekelőtt azonban ki kell emelni, hogy Quesnay a tudományos közgazdaságtan küszöbén a legcsekélyebb mértékben sem kételkedett abban, hogy a társadalmi össztőke és annak újratermelése leírható. Csakhogy már Adam Smithnél megkezdődik — a tőkeviszonyok mélyebb elemzésével együtt — a fiziokrata elképzelések világos és nagy vonásainak összezavarása. Smith elvetette a tőkés összfolyamat tudományos ábrázolásának egész alapját, amikor felállította azt a hamis árelemzést, amely aztán vele kezdődően még sokáig uralkodott a polgári közgazdaságtanban, nevezetesen azt az elméletet, amely szerint az áruk értéke egyenlő a reájuk fordított munka tömegével, az ár azonban csupán három komponensből: a munkabérből, a tőkeprofitból és a földjáradékból tevődik össze. Mivel e tételnek nyilvánvalóan az áruk összességére, tehát a nemzeti össztermékre is érvényesnek kell lennie, így ahhoz a meghökkentő felfedezéshez jutunk el, hogy bár a tőkés módon előállított áruk értékének összege megfelel az összes kifizetett bérnek és tőkeprofitnak, a járadékkal együtt, tehát az össz-értéktöbbletnek, vagyis fedezheti is ezeket, de ugyanakkor az ezeknek az áruknak az előállítására fordított állandó tőkének az árutömeg egyetlen értékrésze sem felel meg. $V+m$ — Smith szerint ez a tőkés össztermék értékformája.

„Úgy tűnik, ez a három rész teszi ki vagy közvetlenül, vagy végső

soron a gabona teljes árát. Azt lehetne talán gondolni, hogy egy negyedik részre van szükség, amelyből a bérlő tőkéjének kell megtérülnie, illetve amely igásállatai és egyéb gazdasági felszerelései elhasználódását pótolja. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági szerszám ára, például egy igáslóé, ugyancsak ebből a három részből tevődik össze; a föld járadékából, amelyen a lovat felnevelték, a munkából, amellyel felnevelése járt, és a bérlő profitjából, aki mind e föld járadékát, mind e munka bérét előlegezi. Ezért, bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, a teljes ár mégis közvetlenül vagy végső soron ugyanarra a három részre: földjáradékra, munkára és profitra oszlik."[5]

Smith tehát, aki mint Marx mondja, ezen a módon Pontiustól Pilátusig küldözget bennünket, az állandó tőkét újra meg újra $v+m$-re bontja. Smitht olykor természetesen elfogta a kétely, és vissza-visszatért az ellenkező véleményhez. A második könyvben ezt mondja: „Az első könyvben megmutattuk, hogy a legtöbb áru ára három részre oszlik: az egyik fedezi azon munka bérét, a másik azon tőke profitját, a harmadik pedig azon föld járadékát, amelyet ezeknek az áruknak a megtermelése és piacra vitele során alkalmaztak; ... mivel — mint arra már rámutattunk — ez a helyzet külön-külön minden egyes árut illetően, ugyanez kell, hogy legyen a helyzet együttvéve, mindazon áruk összességét illetően is, amelyek minden ország földjének és munkájának egész évi termékét képezik. Ennek az évi terméknek a teljes ára vagy csereértéke szükségképpen ugyanerre a három részre oszlik, és munkabér, tőkeprofit vagy földjáradék gyanánt a lakosság különböző részei között elosztásra kerül." Itt Smith megakad, és nyomban ez után kijelenti:

„Habár minden ország földje és munkája évi termékének teljes értéke tehát elosztásra kerül különböző lakosai között, és azok jövedelmét alkotja, mégis, ahogy a magánbirtok járadékát illetően különbséget teszünk a bruttó és a nettó járadék között, hasonlóképpen cselekedhetünk egy nagy ország összes lakosainak jövedelmét illetően is."

„Egy magánbirtok bruttó járadéka magában foglalja mindazt, amit a bérlő fizet, nettó járadéka pedig azt, ami a földtulajdonosnak az igazgatási, javítási és minden egyéb szükséges kiadás levonása után tisztán megmarad, vagyis amit birtoka károsítása nélkül közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjába tehet, vagy asztalára, fogatára, házának és berendezésének csinosítására, egyéni élvezeteire és kedvteléseire költhet. Valóságos gazdagsága tehát nem bruttó, hanem nettó járadékával áll arányban."

„Egy nagy ország összes lakosainak bruttó jövedelme földjük és munkájuk teljes évi termékét foglalja magában, a nettó jövedelem pedig azt, ami tisztán megmarad nekik először az álló-, másodszor a forgótőkéjük fenntartási költségeinek levonása után, vagy amit tőkéjük csorbítása nélkül közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukba tehetnek, vagy létfenntartásukra, kényelmükre és szórakozásra költhetnek. Valóságos gazdagságuk szintén nem bruttó, hanem nettó jövedelmükkel áll arányban."[6]

Smith azonban itt csak azért vezeti be az össztermék egyik, az állandó tőkének megfelelő értékrészét, hogy a következő pillanatban ismét felossza bérekre, profitokra és járadékokra. Végül megmarad korábbi magyarázata mellett:

„...miként a gépek és szerszámok stb., amelyek akár az egyén, akár a társadalom állótőkéjét alkotják, egyikük esetében sem részei akár bruttó, akár nettó jövedelmüknek, éppúgy a pénz, amelynek révén a társadalom teljes jövedelme összes különböző tagjai között rendszeresen elosztásra kerül, maga sem része ennek a jövedelemnek."[7]

Az állandó tőke (amelyet Smith fixnek — a nehézkes Loewenthal-féle fordítás rögzítettnek — nevez) tehát egy szintre kerül a pénzzel, és egyáltalán nem kerül be a társadalmi össztermékbe (a társadalom „bruttó jövedelmébe"), nem létezik mint az össztermék értékrésze!

Mivel birodalom nélkül még a királynak sincsenek jogai, nyilvánvaló, hogy az ilyen összetételű össztermék forgalmával, kölcsönös cseréjével csak a bérek (v) és az értéktöbblet (m) realizálása lehetséges, de semmiképpen sem pótolható az állandó tőke, és így az újratermelés további menete lehetetlenné válik. Igaz, Smith nagyon jól tudta és esze ágában sem volt tagadni, hogy az egyes tőkésnek a béralapon, vagyis a változó tőkén kívül üzeméhez állandó tőkére is szüksége volt. Csakhogy az áruk fenti árelemzésében az állandó tőke a tőkés termelés összességét tekintve rejtélyes módon nyomtalanul eltűnt, és ezzel az össztőke újratermelésének problémája alapjában jutott kátyúba. Nyilvánvaló, hogy ha már a probléma elemi előfeltétele: a társadalmi össztőke leírása kudarcba fulladt, akkor ezen az egész elemzésnek meg kellett buknia. Adam Smith téves elméletét átvette Ricardo, Say, Sismondi és mások is: következésképp az újratermelési probléma vizsgálatakor ők is ugyanebbe a nehézségbe: az össztőke ábrázolásába botlottak.

A fentiekhez egy másik nehézség is járult már a tudományos elemzés kezdetén. Mi a társadalmi össztőke? Az egyes tőkésnél a dolog világos: üzemi befektetései alkotják a tőkéjét. Termékének értéke — tőkés terme-

lési módot, tehát bérmunkát feltételezve — az összkiadásokon kívül olyan fölösleget, azaz értéktöbbletet is biztosít számára, amely már nem tőkéjének megtérülése, hanem tiszta jövedelem, amelyet egészében elfogyaszthat anélkül, hogy tőkéjét, vagyis fogyasztási alapját megrövidítené. A tőkés természetesen „megtakaríthatja" e tiszta jövedelem egy részét, amennyiben nem fogyasztja el, hanem hozzácsatolja a tőkéhez. Ez azonban más dolog, új folyamat; új tőke képződik, amely fölöslegével együtt megint a következő újratermelési ciklus során térül meg. Az egyes tőkés tőkéje azonban minden esetben és mindig az, amire a termeléshez — az üzem beindításához — előlegként szüksége van, jövedelme pedig az, amit fogyasztási alapként elfogyaszt vagy elfogyaszthat. Vegyük például az egyes tőkést, és kérdezzük meg, miből fizeti a bért munkásainak, és akkor azt feleli: nyilvánvalóan üzemi tőkéjének egy részéből. De kérdezzük meg, mi ez a bér a munkásoknak, akik kapják, és akkor képtelenségnek tűnik a válasz, amely szerint ez a bér tőke; a munkások számára a kifizetett bér nem tőke, hanem jövedelem, fogyasztási alap. Vegyünk egy másik példát. Egy gépgyáros gyárában gépeket állíttat elő; termékét évente meghatározott számú gép alkotja. Ebben az évi termelésben, annak értékében azonban már benne rejlik mind a gyáros által előlegezett tőke, mind pedig az elért tiszta jövedelem. Az általa előállított gépek egy része ily módon jövedelmét képviseli, és arra van szánva, hogy a forgalom folyamatában, a cserében ezt a jövedelmet létrehozza. Aki azonban gyárosunktól a gépeit megvásárolja, az nem mint jövedelmet vásárolja meg, nem azért, hogy elfogyassza azokat, hanem hogy mint termelési eszközöket használja; számára ezek a gépek tőkét alkotnak.

E példákból a következő eredményre jutunk: ami az egyik számára tőke, az a másiknak jövedelem, és fordítva. Hogyan konstruálhatjuk hát meg ilyen feltételek mellett a társadalmi össztőkét? És valóban, Marx fellépéséig az egész tudományos közgazdaságtan arra a következtetésre jutott, hogy nincs társadalmi tőke.[8] Smithnél még ingadozást és ellentmondásokat tapasztalunk ebben a kérdésben, Ricardónál ugyancsak. Say azonban már kategorikusan kijelenti:

„Ezen a módon oszlik meg a társadalomban a termékek összértéke. Az *összértékről* beszélek; mert ha az én profitom csupán a termék értékének ama részét alkotja, amelynek előállításához hozzájárultam, akkor a többi része termelőtársaim profitját képezi. Egy posztógyáros gyapjút vásárol egy bérlőtől; a különféle munkásoknak bért fizet, és az így gyártott posztót olyan áron adja el, amely megtéríti ráfordításait, és profitot

is hoz neki. Profitnak, jövedelmi alapnak iparában csak azt tekinti, ami költségeinek levonása után tiszta jövedelemként megmarad neki. Ezek a költségek azonban nem voltak egyebek, mint előlegek, amelyeket a jövedelem különböző részeit termelőknek juttatott, és amelyekért a posztó *bruttó* értékéből kártalanítja magát. Amit a bérlőnek a gyapjúért fizet, az a mezőgazda, a pásztorok, a földbirtokos és a tanyabérlet jövedelme volt. A bérlő *nettóterméknek* csak azt tartja, ami munkásainak és a földbirtokosoknak a kielégítése után megmarad; amit azonban nekik kifizetett, ez az utóbbiak jövedelmének része, a munkások bére, a földbirtokos haszonbére, vagyis egyeseknek a munka jövedelme, másoknak pedig a földből szerzett jövedelem. És a posztó értéke az, amely mindezt megtérítette. Elképzelhetetlen, hogy a posztó értékének volna olyan része, amely ne arra szolgált volna, hogy jövedelmet fizessen. Egész értéke ebben oldódott fel."

„Ebből is láthatjuk, hogy a *tiszta termék* kifejezés csak egyes vállalkozókra alkalmazható, az egyesek jövedelme vagy a társadalmi jövedelem azonban együttvéve egyenlő a föld, a tőkék és az ipar (Say így nevezi a munkát) *nyerstermékével.* Ez romba dönti a 18. századi közgazdászok (fiziokraták) rendszerét, akik csak a talaj tiszta termékét tekintették társadalmi jövedelemnek, és arra következtettek, hogy a társadalom csak ennek a tiszta terméknek megfelelő értéket tud elfogyasztani, mintha a társadalom nem tudná elfogyasztani az általa létrehozott egész értéket!"[9]

Say ezt a teóriát reá jellemző módon bizonyítja. Adam Smith úgy próbált bizonyítani, hogy minden magántőkét a termelés helyére utalt, hogy azt egyszerű munkatermékben oldja fel, ugyanakkor azonban minden munkaterméket — szigorúan tőkés módon — mint megfizetett és megfizetetlen munka összegét, mint $v+m$ képletet fogott föl, és így jutott el oda, hogy a társadalmi összterméket végül is a $v+m$ képletben oldotta fel, addig Say természetesen biztos kézzel és sietve közönséges vulgarizmusokká silányítja ezeket a klasszikus tévedéseket. Say bizonyítása azon alapszik, hogy a vállalkozó a termelés minden stádiumában más embereknek, korábbi termelési stádiumok képviselőinek *fizeti meg* a termelési eszközöket (amelyek *számára* tőkét képeznek), és hogy ezek az emberek ezt az összeget részben saját jövedelmükként vágják zsebre, részben pedig azoknak a kiadásoknak a visszatérítésére fordítják, amelyeket ők előlegeztek, hogy más embereknek kifizethessék jövedelmüket. A Smith-féle végtelen munkafolyamat-lánc Say-nél kölcsönös jövedelemelőlegek és eladásból származó megtérülések végtelen láncává változik; itt a munkás is

teljesen egyenrangúnak minősül a vállalkozóval; bérében „előlegezve" kapja meg jövedelmét, és a maga részéről ezt a végzett munkával fizeti meg. Ilyenformán a társadalmi össztermék végső értéke pusztán „előlegezett" jövedelmek összegeként jelenik meg, és feloldódik a cserefolyamatban, hogy minden előleget megtérítsen. Say alaposságára jellemző, hogy a tőkés újratermelés társadalmi összefüggéseit az óragyártás példáján demonstrálja, egy akkoriban (és részben még ma is) tisztán manufaktúraszerű ágazaton, amelyben a „munkás" szintén kisvállalkozóként szerepel, és ahol az értéktöbblet-termelés folyamatát az egyszerű árutermelés egymás utáni csereaktusai álcázzák.

Ily módon a Smith által keltett zűrzavart Say a lehető legnyersebb formában juttatja kifejezésre: a társadalom által évente előállított egész terméktömeg — értékét tekintve — tiszta jövedelemmé változik; tehát ugyanabban az évben teljesen el is fogyasztják. A termelés újrakezdése tőke és termelési eszközök nélkül ily módon rejtélynek, a tőkés újratermelés pedig megoldhatatlan problémának látszik.

Ha szemügyre vesszük azokat a változásokat, amelyeken az újratermelés problémája a fiziokratáktól Adam Smithig keresztülment, részben haladást, részben azonban visszalépést is tapasztalunk. A fiziokraták gazdasági rendszerét az a feltételezés jellemezte, hogy kizárólag a mezőgazdaság hozza létre a fölösleget, vagyis az értéktöbbletet, és ezért csakis a mezőgazdasági munka tekinthető termelőnek — tőkés értelemben. Ennek megfelelően a „Tableau économique"-ban azt látjuk, hogy a manufaktúra munkásainak „meddő" osztálya csak ugyanazért a 2 milliárdért termel értéket, amelyet nyersanyagokban és élelmiszerekben elfogyaszt. Ennek megfelelően a csere folyamán az összes manufaktúrában termelt áruk egyik fele a bérlők, másik fele pedig a nagybirtokosok osztályához kerül, maga a manufaktúra-osztály viszont egyáltalán nem fogyasztja saját termékeit. Így a manufaktúra-osztály áruértékben tulajdonképpen csak az elfogyasztott forgótőkét termeli újra, a vállalkozó osztály számára viszont egyáltalán nem hoz létre jövedelmet. A társadalomnak minden tőkeráfordításon felüli jövedelme, amely forgalomba kerül, kizárólag a mezőgazdaságban termelődik, és a földbirtokosok osztálya fogyasztja el földjáradék formájában, a bérlők osztálya pedig csak a saját tőkéjét termeli újra: az állótőke 1 milliárd összegű kamatát és a 2 milliárd üzemi forgótőkét, amely tárgyilag kétharmadrészt nyersanyagokból és élelmiszerekből, egyharmadrészt pedig a manufaktúra termékeiből áll. Feltűnő továbbá, hogy Quesnay az állandó tőke létezé-

sét, amelyet ő „avances primitives"-nek nevez, szemben az „avances annuelles"-lel, csak a mezőgazdaságban fogadja el. A manufaktúra nála szemlátomást mindenféle állótőke nélkül, csak az évente forgalomban levő üzemi tőkével működik, ennek megfelelően évi árutömegében nem is hoz létre értékrészt az állótőke (épületek, szerszámok stb.) veszteségének pótlására.[10]

Ezekkel a feltűnő hiányosságokkal szemben az angol klasszikus iskola mindenekelőtt azzal tett döntő előrelépést, hogy *mindenfajta* munkát termelőnek nyilvánított, vagyis az értéktöbbletnek a manufaktúrákban való termelését éppúgy felfedte, mint a mezőgazdaságban. Azt mondjuk: az angol klasszikus iskola, mivel Adam Smith ebben a vonatkozásban is, már említett világos és határozott kijelentései ellenére olykor-olykor visszaesett a fiziokrata szemléletbe. A munkaérték-elmélet Ricardónál nyerte el legmagasabb rendű és legkövetkezetesebb formáját, amelyet a polgári felfogás korlátai között elérhetett. Ebből az adódott, hogy a társadalmi össztermelés manufakturális szektorában éppúgy el kell fogadnunk az összes tőkeráfordítást meghaladó évi fölösleg, a tiszta jövedelem, vagyis az értéktöbblet megjelenését, mint a mezőgazdaságban.[11]

Másfelől azonban Smith fedezte fel *minden* munkafajta produktív értéktöbblet-teremtő tulajdonságát, egészen függetlenül attól, hogy manufakturális vagy mezőgazdasági munkáról van szó, és ezzel rájött arra, hogy a mezőgazdasági munka a nagybirtokosok földjáradéka mellett a bérlők osztályának is biztosít az összes tőkeráfordítást meghaladó fölösleget.[12] Végül pedig Smith a Quesnay által alkalmazott „avances primitives" és „avance annuelles" fogalmaknak álló- és forgótőke néven való szisztematikus kidolgozásával világossá tette, hogy a társadalmi termelés manufakturális szektorának a forgótőke mellett állótőkére is éppúgy szüksége van, mint a mezőgazdaságnak, következésképpen megfelelő értékrészre is az állótőke elhasználódásának pótlására. Így tehát Smith a legjobb úton volt ahhoz, hogy rendet teremtsen a tőke és a társadalmi jövedelem fogalmai körül és egzakt módon ábrázolja azokat. A világosság csúcsát, amelyre ebben a vonatkozásban felküzdötte magát, a következő megfogalmazása fejezi ki.

„Bár minden ország földjének és munkájának teljes évi terméke végső soron kétségkívül arra rendeltetett, hogy fedezze lakosainak fogyasztását, és jövedelmet biztosítson nekik, mégis, amint kikerül a földből vagy a termelő munkások kezéből, természetszerűleg két részre oszlik. Az egyik — s gyakran nagyobbik — rendeltetése elsősorban az, hogy tőkét pótol-

jon, illetve megújítsa a tőkéből előzőleg elvont élelmiszert, anyagot és készterméket; a másiké, hogy jövedelem legyen vagy e tőke tulajdonosa számára mint földjének profitja vagy valamely más személy számára, mint földjének járadéka."[13]

„Egy nagy ország lakosainak bruttó jövedelme földjük és munkájuk teljes évi termékét foglalja magában, a nettó jövedelem pedig azt, ami tisztán megmarad nekik először az álló- (fix), másodszor a forgótőkéjük fenntartási költségeinek levonása után, vagy amit tőkéjük csorbítása nélkül közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukba tehetnek, vagy létfenntartásukra, kényelmükre és szórakozásukra költhetnek. Valóságos gazdagságuk szintén nem bruttó, hanem nettó jövedelmükkel áll arányban."[14]

Itt az össztőke és a jövedelem fogalmai általánosabb és szigorúbb megfogalmazásban jelennek meg, mint a „Tableau économique"-ban; a társadalmi jövedelem a mezőgazdasághoz való egyoldalú kötődéstől megszabadulva, a tőke mindkét formájában, vagyis az álló- és a forgótőke formájában a társadalmi össztermelés alapjává szélesedik. A két termelési osztály, a mezőgazdaság és a manufaktúra félrevezető megkülönböztetése helyett itt más, funkcionális jellegű kategóriák kerülnek előtérbe; a tőke és a jövedelem, valamint az álló- és a forgótőke megkülönböztetése. Smith tovább megy ennél, és eljut a kategóriák kapcsolatának és átalakulásainak elemzéséhez azok társadalmi mozgásában: a termelésben és a forgalomban, vagyis a társadalom újratermelési folyamatában. Radikális különbséget tesz az álló- és a forgótőke között társadalmi szempontból: „A társadalom nettó jövedelméből nyilvánvalóan ki kell rekeszteni az állótőke fenntartására fordított teljes kiadást. Sem a hasznos gépeik és szerszámaik, hasznot hajtó épületeik stb. karbantartásához szükséges anyagok, sem az ezen anyagok megfelelő formájának kialakításához szükséges munkának a termékei nem lehetnek annak részei. Ennek a munkának az ára valóban része lehet e jövedelemnek, mert az így foglalkoztatott munkások bérük teljes értékét közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukba tehetik. Másfajta munkáknál azonban mind az ár, mind a termék belekerül ebbe az alapba, az ár a munkásokéba, a termék pedig más emberekébe, akiknek létfenntartását, kényelmét és szórakozását e munkások munkája magasabb szintre emeli."[15]

Smith itt a termelési és fogyasztási eszközöket előállító munkások fontos különbségébe ütközik. Az előbbiekről megjegyzi, hogy az az értékalkotó rész, amelyet bérük pótlására létrehoznak, termelési eszközök (nyersanyagok, gépek stb.) formájában jön létre, vagyis hogy a munká-

sok jövedelmére szánt értékrész olyan naturális formában létezik, amely nem szolgálhat fogyasztás céljára. Ami a munkások másik kategóriáját illeti, Smith megjegyzi, hogy itt éppen ellenkező a helyzet: az össztermék, vagyis értékének mind az a része, amely a munkások bérét (jövedelmét) fedezi, mind pedig a többi része (Smith nem mondja ki, de következtetése értelemszerűen így hangzana: mind pedig az a része, amely az elfogyasztott állótőkét alkotja) fogyasztási cikkek formájában jelenik meg. A továbbiakban látni fogjuk, milyen közel jutott itt Smith az elemzés kulcspontjához, amelyből Marx kibontotta a problémát. Az általános következtetés azonban, amely mellett Smith kitart anélkül, hogy tovább vizsgálná az alapkérdést, a következő: mindaz, ami a társadalmi állótőke fenntartását és megújítását szolgálja, nem számítható bele a társadalom tiszta jövedelmébe.

Más a helyzet a forgótőkével.

„Bármily szükségszerűen válnak ki a rögzített (álló-) tőke fenntartásának összköltségei a társadalmi nettó jövedelemből, nem ugyanez a helyzet a forgótőke fenntartási költségeinek esetében. Az utóbbi négy alkotórésze közül — pénz, élelmiszerek, nyersanyagok és készáruk — a három utolsót, mint már kifejtettük, rendszeresen kivonják és vagy a rögzített (álló-) tőkére, vagy pedig a társadalom közvetlen használatra fenntartott vagyonára fordítják. E fogyasztási cikkeknek minden olyan része, amelyet nem a rögzített (álló-) tőke fenntartására fordítanak, a fogyasztásra szánt vagyonhoz áramlik, és a társadalom nettó jövedelmének részét alkotja. A forgalomban levő tőke e három alkotórészének ez a fenntartása ily módon csak annyit von el a társadalom nettó jövedelméből, az évi hozadékból, amennyi a rögzített tőke fenntartásához szükséges."[16]

Látjuk, hogy Smith itt a már lekötött állótőkén kívül egyszerűen mindent belehajigál a forgótőke kategóriájába, vagyis a létfenntartási eszközöket, a nyersanyagokat, a még nem realizált árutőkét (tehát részben ugyanazon élelmiszereket, nyersanyagokat és árukat, amelyek természeti alakjukat tekintve az állótőke pótlását jelentik), és ezzel a forgótőke fogalmát kétértelművé és homályossá tette. Ám e zűrzavar ellenére és ennek kellős közepén egy újabb fontos megkülönböztetést tesz.

„A társadalom forgótőkéje ebben a tekintetben különbözik az egyén forgótőkéjétől. Az egyén forgótőkéje semmiképpen sem lehet az egyén nettó jövedelmének az alkotórésze, amelynek teljes egészében profitjaiból kell összetevődnie. Noha minden egyén forgótőkéje részét képezi ama társadalom forgótőkéjének, amelyhez az egyén tartozik, ezen az

alapon nem lehet teljesen kizárni, hogy ugyanakkor része legyen a társadalom nettó jövedelmének."

Smith a mondottakat a következő példán világítja meg:

„Bár a kereskedő üzletében található összes áru semmi esetre sem kerülhet bele az ő közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjába, de igenis belekerülhet más emberekébe, akik ezek értékét rendszerint máshonnan származó jövedelmükből térítik meg a kereskedőnek, profitjával együtt, anélkül, hogy azzal akár az ő, akár a maguk tőkéjét csökkentenék."[17]

Smith itt alapvető kategóriákat dolgozott ki a társadalmi össztőke újratermelése és mozgása vonatkozásában. Álló- és forgótőke, magántőke és társadalmi tőke, magánjövedelem és társadalmi jövedelem, termelési eszközök és fogyasztási eszközök itt nagy kategóriákként vannak kiemelve; részben valóságos, objektív összefüggésükben utal rájuk, részben pedig a Smith-féle elemzés szubjektív ellentmondásaival átitatva. A szűkszavú, szigorú és klasszikusan áttekinthető fiziokrata séma itt a fogalmak és a viszonyok zűrzavarában oldódik fel, amely első pillantásra káosznak látszik. Ebből a káoszból azonban nemsokára mélyebb, újabb, modernebb és elevenebb társadalmi újratermelési összefüggésekbe lépünk át, mint amelyeket Quesnay ismert, amelyek azonban félkészen megrekednek a káoszban, akárcsak Michelangelo rabszolgája a márványtömbben.

Íme, ilyen képet nyújt Smith a problémáról. Egyúttal azonban egészen más oldalról is megközelíti: az értékelemzés felől. Éppen ez a fiziokratákon túlmutató elmélet, amely kimondja minden más munka értékteremtő voltát, valamint mindenféle munka szigorú tőkés felosztása megfizetett (a bért megtermelő) és megfizetetlen (értéktöbbletet létrehozó) munkára, végül pedig az értéktöbblet szigorú felosztása két kategóriára: profitra és földjáradékra — a fiziokrata elemzésen túlmutató megannyi előrelépés — juttatta Smitht arra a figyelemreméltó megállapításra, hogy minden áru ára bérből + profitból + földjáradékból, vagyis marxi kifejezéssel $v+m$-ből áll. Ebből következett, hogy a társadalom által évente előállított áruk összessége teljes értékét tekintve maradéktalanul felosztható két részre: bérekre és értéktöbbletre. Itt azután hirtelen teljességgel eltűnik a tőke kategóriája, és a társadalom semmi egyebet nem termel, mint jövedelmet, semmi egyebet, mint fogyasztási cikkeket, és ezeket a társadalom teljes egészében el is fogyasztja. A tőke nélküli újratermelés rejtélyé válik, és a probléma elemzése egészében véve hatalmas visszalépést jelent a fiziokratákhoz képest.

A követők Smith kétarcú elméletét éppen a hamis oldaláról ragadták meg. Míg a probléma egzakt felfogásának fontos kezdeményei, amelyek a második könyvben lelhetők fel, Marx fellépéséig érintetlenül maradtak, az első könyv alapvetően hamis árelemzését az utódok többsége értékes örökségként vette át, és vagy hanyagul elfogadta, mint Ricardo, vagy lapos dogmává merevítette, mint Say. Ahol Smithnél gyümölcsöző kételyek és ösztönző ellentmondások voltak, ott Say a vulgáris közgazdász követelőző megingathatatlanságáról tett tanúbizonyságot. Say szemében Smithnek az a megfigyelése, hogy ami az egyik ember számára tőke, az a másiknak jövedelem lehet, elegendő oknak látszik arra, hogy társadalmi méretekben általában abszurdummá nyilvánítson minden megkülönböztetést a tőke és a jövedelem között. Az igazi abszurdum ezzel szemben az, hogy az évi termelés összértéke tiszta jövedelemmé váljon és azt el is fogyasszák, amit pedig Say abszolút érvényű dogmává emel. Mivel ezáltal a társadalom minden évben maradéktalanul elfogyasztja össztermékét, így a társadalmi újratermelés, amely ezek szerint termelési eszközök nélkül indul meg, a bibliai csoda évenkénti ismétlődésévé válik: világteremtéssé a semmiből.

Ebben az állapotban maradt meg az újratermelés problémája egészen Marx fellépéséig.

Harmadik fejezet

Smith elemzésének bírálata

Összegezzük azokat az eredményeket, amelyekhez Smith elemzése révén eljutott. A következő pontokba foglalhatjuk őket.

1. Van egy társadalmi állótőke, amely semmilyen részében sem tartozik a társadalom tiszta jövedelméhez. Ezt az állótőkét „azok a nyersanyagok alkotják, amelyekkel a hasznot hajtó gépeket és ipari berendezéseket üzemben tartják", továbbá „az ezeknek a nyersanyagoknak a kívánt formába való átalakításához szükséges munka terméke". Mivel Smith ennek az állótőkének a termelését még kifejezetten szembeállítja a közvetlen létfenntartási eszközök termelésével mint különlegessel, ezért lényegében az állótőkét azzá változtatja, amit Marx állandó tőkének nevez, vagyis ama tőkerésszé, amelyet valamennyi tárgyi termelési eszköz jelent szemben a munkaerővel.

2. Van egy társadalmi forgótőke. Ebből azonban az álló (értsd: állandó) tőkerész kiválása után csak a létfenntartási eszközök kategóriája marad meg, amely viszont a társadalom számára nem tőke, hanem tiszta jövedelem, fogyasztási alap.

3. Az egyének tőkéje és tiszta jövedelme nem fedi a társadalmi tőkét és a társadalmi tiszta jövedelmet. Ami a társadalom számára álló- (értsd: állandó) tőke, az az egyén számára esetleg nem tőke, hanem jövedelem, fogyasztási alap, nevezetesen az állótőke értékrészeiben, a munkások bérét és a tőkések profitját alkotja. Megfordítva, az egyének forgótőkéje a társadalom számára esetleg nem tőke, hanem jövedelem, nevezetesen amennyiben létfenntartási eszköz.

4. Az évenként megtermelt társadalmi össztermék értéke egy atomnyi tőkét sem tartalmaz, hanem teljes egészében feloldódik három jövedelemfajtában: a munkabérekben, a tőke profitjában és a földjáradékban.

Aki az itt kifejtett gondolattöredékekből a társadalmi össztőke évi újratermelésének és az újratermelés mechanizmusának képét kívánja összeállítani, az csakhamar problematikusnak érzi e feladatot. Hogy mindamellett végül is a társadalmi tőke évről évre megújul, hogy a fogyasztást mindenki számára a jövedelem biztosítja, és ugyanakkor az egyének tőke- és jövedelmi szempontjaiknak megfelelően cselekszenek — mindez még végtelenül távolinak látszik a megoldástól. Fontos azonban, hogy az egész eszmei zűrzavart és az egymásnak ellentmondó szempontok tömkelegét magunk elé képzeljük, mert csak így mérhetjük fel, milyen mértékben derített fényt elsőnek Marx a problémára.

Kezdjük Adam Smith utolsó dogmáján, amely önmagában elegendő volt ahhoz, hogy meghiúsítsa az újratermelés problémájának megoldását a klasszikus közgazdaságtanban. Smith bizarr elképzelése, amely szerint a társadalmi össztermék értékét tekintve maradéktalanul bérekre, profitokra és földjáradékokra bomlik, éppen az értékelmélet tudományos megragadásából eredt. A munka az érték forrása. Bármely áru, ha értékként vizsgáljuk, a munka terméke és semmi egyéb. Csakhogy minden elvégzett munka bérmunka — éppen az emberi munkának a tőkés bérmunkával való azonosítása a klasszikus vonás Smithnél — és mint ilyen, egyidejűleg a kiadott munkabérek megtérülése, valamint a megfizetetlen munkából származó többlet, amely a tőkés profitjának és a földbirtokos járadékának formáját ölti. Ami minden egyes árura nézve igaz, annak igaznak kell lennie az áruk összességére nézve is. A társadalom által évente felhalmozott árutömeg mint értékmennyiség, csakis a munka terméke lehet, még-

pedig mind a megfizetett, mind pedig a megfizetetlen munkáé, tehát teljes egészében felbontható bérekre, profitokra és járadékokra. Természetesen minden egyes munkánál figyelembe kell venni a nyersanyagokat, a munkaeszközöket stb. Ám ezek a nyersanyagok és munkaeszközök maguk is munkatermékek, mégpedig ismét csak részben megfizetett, részben megfizetetlen munka termékei. Bármilyen messzire megyünk vissza, bárhogyan csűrjük-csavarjuk is a dolgot, egyetlen áru értékében, illetőleg árában sem találhatunk olyasmit, ami ne egyszerűen emberi munka volna. Csakhogy minden munka felbontható egy, a bért fedező és egy másik, a tőkések és a földbirtokosok tulajdonába kerülő részre. Nincs semmi más, mint bérek és profitok — s mégis van tőke: az egyének tőkéje és a társadalom tőkéje. Hogyan tudnánk kibújni ebből a kirívó ellentmondásból? Hogy itt az elmélet valóban rendkívül kemény dió feltörésére vállalkozott, azt az a tény is bizonyítja, hogy milyen sokáig birkózott maga Marx is az anyaggal anélkül, hogy eleinte valamelyest is előrehaladt volna és megtalálta volna a kiutat; mindez nyomon követhető az „Értéktöbblet-elméletek"-ben. A megoldás azonban mégis ragyogóan sikerült, mégpedig értékelméletének alapján. Smithnek teljesen igaza volt: minden egyes áru értéke, valamint az áruk összességének értéke nem egyéb, mint munka. Igaza volt akkor is, amikor azt állította: (tőkés módon vizsgálva) minden áru megfizetett (a béreket megtérítő) és megfizetetlen (értéktöbbletként a különböző termelési eszközöket birtokló osztályok tulajdonába kerülő) munkából áll. Megfeledkezett azonban arról, vagy inkább figyelmen kívül hagyta azt, hogy a munka új értéket teremtő tulajdonsága mellett egy másik tulajdonsággal is rendelkezik: a termelési eszközökben rejlő régi értéket új, ezekkel a termelési eszközökkel előállított árukra viszi át. A pék 10 órás munkanapja nem hozhat létre több értéket, mint 10 órányit, és ez a 10 óra tőkés szempontból megfizetett és megfizetetlen munkaidőre, vagyis $v+m$-re bontható. Az ebben a 10 órában előállított áruk értéke azonban *több* lesz, mint a 10 órás munkáé. Tartalmazni fogja ugyanis a liszt, a használatba vett kemence, az épület, a tüzelőanyag, vagyis a sütéshez szükséges minden termelési eszköz értékét. Az áru értéke csak egy esetben lenne a $v+m$ képlettel simán kifejezhető: ha az ember a levegőben dolgozna, nyersanyag, munkaeszköz és munkahely nélkül. Mivel azonban minden anyagi munkafolyamat valamilyen termelési eszközt feltételez, amely maga is korábbi munka produktuma, ezért ezt a korábbi munkát, vagyis az általa teremtett értéket át kell vinni az új termékre is.

Itt nem olyan folyamatról van szó, amely csak a tőkés termelésre jellemző, hanem az emberi munka általános és a társadalom történeti formájától független alapjáról. A maga készítette munkaeszközökkel való tevékenység az emberi társadalom alapvető kultúrtörténeti jellemzője. A minden új munkát megelőző és annak működési bázisát elkészítő korábbi munka fogalma az ember és a természet közötti kultúrtörténeti viszonyt fejezi ki, az emberi társadalom egymásba fonódó, a munkatevékenység során kifejtett erőfeszítéseinek hosszú láncolatát, amelynek kezdete a társadalmi emberré válás szürke pirkadatába vész, és amelynek vége viszont az egész kultúremberiség alkonyát jelentené. Tehát minden emberi munka csak a már meglevő munkaeszközökkel végezhető el, amelyek maguk is korábbi munkák termékei. Minden új termékben tehát nemcsak az az új munka rejlik, amely végső formáját kialakította, hanem az a korábban elvégzett munka is, amely a nyersanyagot és a munkaeszközt szolgáltatta. Az értéktermelésben, vagyis az árutermelésben, amelyhez a tőkés termelés is tartozik, ez a jelenség nem szűnik meg, csak specifikus kifejezést nyer. Kifejezésre jut az értéktermelő munka kettős jellegében, amely egyfelől mint hasznos és konkrét munka hasznos tárgyat, használati értéket hoz létre, másfelől pedig mint elvont, általános, társadalmilag szükséges munka, értéket teremt. Az első minőségében azt teszi, amit az emberi munka mindig is tett: a felhasznált termelési eszközökben rejlő további munkát átviszi az új termékre, csakhogy ez az elvégzett munka most mint érték, mint régi érték jelenik meg. Másik minőségében pedig új értéket hoz létre, amely tőkés módon megfizetett és megfizetetlen munkára: $v+m$-re oszlik. Minden áru értéke tehát tartalmaz régi értéket, amelyet a munka mint hasznos, konkrét munka a termelési eszközökről az árura visz át, és új értéket, amelyet ugyanez a munka társadalmilag szükséges munkaként pusztán ráfordítása és időtartama révén hoz létre.

Smith ezt a különbségtételt nem tudta elvégezni, mivel az értéktermelő munka kettős jellegét nem választotta el egymástól, és Marx egy helyütt arra a gondolatra jut, hogy a Smith-féle értékelméletnek ez az alapvető tévedése a tulajdonképpeni legmélyebb forrása különös dogmájának, amely szerint minden előállított értéktömeg maradéktalanul felbontható $v+m$-re.[18] S nemcsak a Smith-féle értékelméletre, hanem az egész klasszikus iskola értékelméletére jellemző, hogy képtelenek voltak megkülönböztetni az árutermelő munka két oldalát: a konkrét, hasznos és az elvont, társadalmilag szükséges munkát.

A klasszikus közgazdaságtan mindenféle szociális következményt figyelmen kívül hagyva, egyedül az emberi munkát tekintette értékteremtő tényezőnek, és ezt az elméletet olyannyira világosan kidolgozta, ahogyan mi azt Ricardo megfogalmazásában ismerjük. Ami azonban a Ricardo- és a Marx-féle munkaérték-elmélet alapvető különbségét illeti — mellesleg ezt a különbséget nemcsak a polgári közgazdászok ismerték félre, hanem a marxi tanok népszerűsítőinek is többnyire elkerülte a figyelmét —, nos, ez a különbség abban áll, hogy Ricardo, aki a polgári gazdaság általános természetjogi felfogását vallotta, ennek megfelelően az emberi munka, mégpedig az egyes ember által végzett konkrét, egyéni munka természetes tulajdonságának tekinti az értéktermelést.

Ez a felfogás még kirívóbban nyilvánul meg Adam Smithnél, aki például a „csere szenvedélyét" az emberi természet sajátosságaként magyarázza, miután eredménytelenül kereste ezt a tulajdonságot az állatok, például a kutyák stb. körében.

Smith egyébként, bár kételkedik abban, hogy az állatoknál is tapasztalható volna a „csere szenvedélye", elismeri, hogy az állati munka is értékteremtő tulajdonságokkal rendelkezik, akárcsak az emberi, de csak ott ismeri el, ahol helyenként visszaesik a fiziokrata felfogásba.

„Semmiféle egyenlő nagyságú tőke nem hoz mozgásba nagyobb mennyiségű termelő munkát, mint a bérlőé. Nemcsak munkavégző cselédei, hanem munkavégző barmai is termelő munkások... A mezőgazdaságban alkalmazott munkások és munkavégző barmok tehát, szemben az ipari munkásokkal, nemcsak akkora értéket termelnek újra, amely egyenlő saját fogyasztásukkal, illetve az őket alkalmazó tőkével, tulajdonosának profitjával együtt, hanem sokkal nagyobb értéket. A bérlő tőkéjén és annak minden profitján túl és azon felül rendszeresen újratermelik a földbirtokos járadékát."[19]

Itt egészen nyersen megmutatkozik, hogy Smith az értékteremtést közvetlenül a munka fiziológiai tulajdonságaként, az ember állati szervezetének megnyilvánulásaként fogta fel. Ahogyan a pók hálót fon a testéből, úgy hozza létre a dolgozó ember az értéket, — a dolgozó ember általában, minden ember, aki hasznos tárgyakat teremt, mert a dolgozó ember született [„von Hause aus"] árutermelő, mint ahogy az emberi társadalom természetéből fakadóan a cserén alapul, az árugazdaság pedig a normális emberi gazdálkodási forma.

Csak Marx ismerte fel, hogy az érték különös, meghatározott történelmi feltételek között létrejött társadalmi viszony, és jutott el ezáltal

az árutermelő munka két oldala: a konkrét egyéni és a különbség nélküli társadalmi munka megkülönböztetéséhez, és csak ennek révén vetődött oly éles fény a pénz rejtélyére, hogy megoldása szembeszökővé vált.

Marxnak ahhoz, hogy ezen a módon a polgári társadalom méhében *statikusan* megkülönböztesse a munka kétlaki jellegét, a dolgozó embert és az értékteremtő árutermelőt, előbb *dinamikusan*, történeti egymásutánjában kellett megkülönböztetnie az árutermelőt az általában vett dolgozó embertől, vagyis az árutermelést mint a társadalmi termelés meghatározott, történeti formáját kellett felismernie. Egyszóval Marxnak ahhoz, hogy a tőkés gazdaság hieroglifáját megfejtse, a klasszikusokéval ellenkező dedukciós módszerhez kellett folyamodnia; vagyis a polgári termelési módnak normális-emberi mivoltában való hit helyett, éppen annak történelmi mulandóságát kellett belátnia, és a klasszikusok metafizikus levezetését ellentétébe, dialektikus levezetésbe kellett fordítania.[20]

Ezzel magyarázható, hogy Smith számára lehetetlen volt az értékteremtő munka két oldalának világos megkülönböztetése, vagyis az, hogy egyfelől átviszi a termelési eszközök régi értékét az új termékre, másfelől pedig új értéket hoz létre. Mi azonban úgy véljük, hogy az a dogma, amely szerint az összérték a $v+m$ képletben oldható fel, nála más forrásból is táplálkozik. Nem hihetjük, hogy Smith figyelmét elkerülhette volna az a tény, miszerint bármely előállított áru nemcsak a közvetlen termelése során létrehozott értéket, hanem az előállítása során felhasznált összes termelési eszköz értékét is tartalmazza. Smith éppen azzal, hogy az összérték $v+m$-re való maradéktalan felosztása érdekében minden termelési stádiumból egy korábbiba — vagy mint Marx kifejezi: Pontiustól Pilátusig* — küldözget bennünket, bebizonyítja, hogy nagyon is tudatában van ennek a ténynek. A furcsa csak az, hogy a termelési eszközök régi értékét is újra meg újra felosztja $v+m$-re, és így végül az áruban tartalmazott egész értéket feloldja ebben.

Vegyük például az általunk már idézett bekezdést a gabonaárakról. „A gabonaár egy része például a földjáradékot fizeti meg a földbirtokosnak, egy másik a munkabéreket vagy az igásállatok eltartását, a harmadik pedig a bérlő nyereségét. Úgy tűnik, ez a három rész teszi ki vagy közvetlenül, vagy végső soron a gabona teljes árát. Azt lehetne talán gondolni,

* Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 69. old.

hogy egy negyedik részre van szükség, amelyből a bérlő tőkéjének kell megtérülnie, illetve amely igásállatai és egyéb gazdasági felszerelései elhasználódását pótolja. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági szerszám ára, például egy igáslóé, ugyancsak ebből a három részből tevődik össze: a föld járadékából, amelyen a lovat felnevelték, a munkából, amellyel felnevelése járt, és a bérlő profitjából, aki mind e föld járadékát, mind e munka bérét előlegezi. Ezért bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, a teljes ár mégis közvetlenül vagy végső soron ugyanarra a három részre: földjáradékra, munkára és profitra oszlik."

Nézetünk szerint Smitht itt a következő dolog tévesztette meg.

1. Minden munkát valamilyen termelési eszközzel végeznek. Ami azonban egy adott munka esetében termelési eszköz (nyersanyag, szerszám stb.), az maga is egy korábbi munka terméke. A pék számára a liszt termelési eszköz, amelyhez új munkát tesz. A liszt azonban a molnár munkájának eredménye, és nála nem termelési eszköz, hanem ugyanúgy, mint ahogyan most a pékáru, termék volt. Ennél a terméknél a búzamag volt a termelési eszköz, ha azonban egy fokkal visszalépünk, a földművesnél a mag megint csak nem termelési eszköz, hanem termék volt. Nem találunk tehát egyetlen olyan értéket tartalmazó termelési eszközt sem, amely ne egy korábbi munka terméke lett volna.

2. Tőkés nyelven ebből az következik: minden olyan tőkét, amelyet valamely áru előállítására használnak, végül is meghatározott mennyiségű elvégzett munkában lehet feloldani.

3. Az áruk összértéke, tehát beleértve az összes tőkebefektetést is, egyszerűen egy bizonyos munkamennyiségben oldódik fel. És ami minden egyes árura vonatkozik, az vonatkozik a társadalom által évente előállított árutömegre is; ezek összértéke szintén bizonyos mennyiségű elvégzett munkában oldódik fel.

4. Minden tőkés módon elvégzett munka két részre oszlik; egy megfizetett, a béreket megtérítő, valamint egy megfizetetlen, profitot és földjáradékot, vagyis értéktöbbletet termelő részre. Minden tőkés módon végzett munka megfelel a $v+m$ képletnek.[21]

Minden eddigi tétel teljesen helyes és vitathatatlan. Az a tény, hogy Smith megértette ezeket az összefüggéseket, tudományos elemzésének erejét, pontosságát bizonyítja, és azt, hogy az értékről és az értéktöbbletről vallott felfogása már túljutott a fiziokratákén. Csakhogy a 3. tételnél súlyos baklövést követett el a végkövetkeztetésben, szerinte ugyanis az

évente előállított árutömeg összértéke *az adott évben* elvégzett munka mennyiségében oldódik fel, de ő maga árulja el másutt — amit nagyon is jól tudott —, hogy a nemzet által egy évben előállított áru szükségképpen magába foglalja a korábbi évek munkáját is — nevezetesen az átvett termelési eszközökben tartalmazott munkát.

Smith végkövetkeztetése azonban, amelyet a fenti, tökéletesen helyes négy tételből vont le, és amely szerint minden áru, valamint az évi társadalmi árutömeg összértéke maradéktalanul $v+m$-re bontható fel, szükségképp teljesen hamisnak bizonyult. Smith azt a helyes tételt, miszerint az áruk egész értéke nem egyéb, mint társadalmi munka, azonosítja a hamis tétellel: az egész érték nem egyéb, mint $v+m$. A $v+m$ képlet az eleven munkának a tőkés gazdasági viszonyok közötti funkcióját fejezi ki, nevezetesen kettős funkcióját: 1. a változó tőke (a bérek) pótlását; 2. értéktöbblet termelését a tőkések számára. Ezt a funkciót tölti be a bérmunka a tőkések általi felhasználása során; az áruérték pénzformában történő realizálása révén a tőkés visszakapja a bérekben előlegezett változó tőkét, és zsebre vágja az értéktöbbletet. A $v+m$ tehát a bérmunkás és a tőkés közötti viszonyt fejezi ki, olyan viszonyt, amely az áru előállításával mindannyiszor megszűnik. Ha az árut eladják, és a $v+m$ viszony a tőkés számára pénzben realizálódott, akkor ez a viszony és annak nyoma az áruban kialszik. Az árun és értékén egyáltalán nem látható, hogy milyen viszonyok között, megfizetett vagy megfizetetlen munka révén állították elő; egyedül az a tény kétségtelen, hogy az áru bizonyos mennyiségű társadalmilag szükséges munkát tartalmaz, ami cseréjében nyilvánul meg. A csere, vagyis magának az árunak a használata szempontjából teljesen közömbös, hogy a munka, amelyet tartalmaz, $v+m$-re oszlott-e avagy sem. Csak mennyisége játszik értékként szerepet a cserében, és csak konkrét mibenléte, hasznossága játszik szerepet a használatban. A $v+m$ képlet tehát, hogy úgy mondjuk, a tőke és a munka intim kapcsolatát fejezi ki, a bérmunka társadalmi funkcióját, amely a termékben teljesen kialszik. Más a helyzet a befektetett — termelési eszközökbe fektetett — tőkerésszel, az állandó tőkével. A tőkés a bérmunkán kívül termelési eszközöket is kénytelen beszerezni, mivel minden munkához bizonyos nyersanyagokra, szerszámokra és építményekre van szükség. Az, hogy ez a termelési feltétel is tőkés jellegű, abban nyilvánul meg, hogy ezek a termelési eszközök, mint c, vagyis mint *tőke* jelentkeznek, tehát 1. egy másik személy, nem pedig a dolgozó tulajdonaként, a munkaerőtől elszakítva, a nem-dolgozók tulajdonaként, 2. puszta

előlegként, befektetésként értéktöbblet-termelés céljából. A c állandó tőke itt mint a $v+m$ alapja jelenik meg. Az állandó tőke azonban valamivel többet fejez ki még ennél is, nevezetesen a termelési eszközöknek az emberi munkafolyamatban betöltött funkcióját, függetlenül bármely történelmi, társadalmi formától. A munka nyersanyagára és szerszámára hasonló mértékben van szüksége a tűzföldi embernek, amikor családi kenuját készíti, az indiai kommunisztikus faluközösségnek, amikor a közös földeket megműveli, az egyiptomi fellahnak, amikor a falu földjeit műveli, vagy a fáraó piramisát építi, a görög rabszolgának a kis athéni manufaktúrában, a feudális jobbágynak, a középkori céhlegénynek és a modern bérmunkásnak. Az emberi munkával már korábban előállított termelési eszközök az emberi munka és a természet érintkezését fejezik ki, és ezáltal az emberi termelési folyamat örökös és általános előfeltételét alkotják. A $c+v+m$ képleten belül a c tag tehát a termelési eszközök meghatározott funkcióját fejezi ki, amely a munka befejeztével sem szűnik meg. A csere, vagy az áru használata szempontjából teljesen közömbös, hogy megfizetett vagy megfizetetlen munka, bérmunka, rabszolgamunka, jobbágymunka vagy valamely másféle munka révén jött-e létre, az áru használata szempontjából viszont döntő fontosságú, hogy termelési vagy létfenntartási eszközről van-e szó. Az a tény, hogy egy gép előállítása során megfizetett és megfizetetlen munkát alkalmaztak, csak a gép gyártója és a munkás számára fontos; a társadalom számára, amely a csere révén tett szert a gépre, annak csupán termelési eszközkénti tulajdonsága, a termelési folyamatban betöltött funkciója fontos. És ahogyan minden termelő társadalomnak annyiban mindig is számot kellett vetnie a termelési eszközök fontos funkciójával, amennyiben minden egyes termelési periódusban gondoskodott a következő periódushoz szükséges termelési eszközök előállításáról, ugyanígy a tőkés társadalom is csak akkor tudja évről évre elindítani az érték termelését a $v+m$ képlet alapján, vagyis a bérmunka kizsákmányolása révén, ha rendelkezésére áll az állandó tőke képzéséhez szükséges termelési eszközök mennyisége mint a megelőző termelési periódusok gyümölcse. Minden termelési periódusnak a következővel való ilyetén specifikus összefonódása, amely a társadalmi újratermelés örökös alapját képezi és abban nyilvánul meg, hogy minden periódus termékeinek egy részét a következő periódus termelési eszközének szánják, elkerülte Smith figyelmét. Őt nem a termelési eszközöknek a termelési folyamatban betöltött sajátos funkciója érdekelte, hanem az a tény, hogy ezek, mint minden áru,

maguk is tőkés módon alkalmazott bérmunka termékei. A bérmunkának az értéktöbblet-termelés folyamatában való jellegzetesen tőkés funkciója elfedte előle a termelési eszközöknek a munkafolyamatban való örök és általános funkcióját. Elfogult polgári nézőpontja miatt teljes mértékben szem elől tévesztette az ember és a természet általános viszonyát, amely a bérmunka és a tőke különleges társadalmi viszonya mögött rejlik. Nézetünk szerint ez a tulajdonképpeni forrása Adam Smith különös dogmájának, amely szerint a társadalom évi termelésének összértéke maradéktalanul feloldódik $v+m$-re. Smith megfeledkezett arról, hogy a c, mint a $c+v+m$ képlet első tagja szükségszerű kifejezése annak az általános gazdasági alapnak, amelyen a bérmunka tőkés kizsákmányolása nyugszik.

Minden áru értékét tehát a $c+v+m$ képletnek kell kifejeznie. Felvetődik a kérdés, hogy mennyiben érvényes ez a társadalomban termelt áruk összességét tekintve. Gondoljunk itt Smithre, aki kételkedett abban, hogy az egyének álló- és forgótőkéje, valamint jövedelme össztársadalmi szinten is fedné ugyanezeket a kategóriákat (lásd 43. old. 3. pont). Ami ugyanis az egyik számára forgótőke, az a másik számára nem tőke, hanem jövedelem, például a bérek tőkeelőlege. Ez a megállapítás egy tévedésen alapszik. Ha a tőkés bért fizet a munkásoknak, ezzel nem változó tőkét ad nekik, amely a munkások kezébe vándorol, hogy jövedelmükké alakuljon át, hanem csupán változó tőkéjének értékformáját adja annak természeti formájáért, a munkaerőért. A változó tőke mindig a tőkés kezében van: először pénz formában, majd a megvásárolt munkaerő formájában, később az előállított áruk egyik értékrészének formájában, hogy végül az áru eladási árából pénzformában — gyarapodva — visszatérjen hozzá. Másfelől a munkás sohasem kerül a változó tőke birtokába. Számára a munkaerő sohasem tőke, hanem a vagyona (ugyanis munkaképessége az egyetlen vagyon, amivel rendelkezik). Ha ezt elidegenítette, és a pénzt mint bért megkapta, ez a bér szintén nem tőke számára, hanem eladott árujának az ára. Végül annak a ténynek, hogy a munkás a neki kifizetett bérből létfenntartási eszközöket vásárol, éppoly kevés köze van ahhoz a funkcióhoz, amelyet ez a pénz változó tőkeként a tőkés kezében betöltött, mint annak, hogy az áruvásárló magánkiadásai során mire költi a pénzét. Nem a tőkés változó tőkéje lesz tehát a munkás jövedelme, hanem a munkás által eladott munkaerő-áru ára, míg a változó tőke továbbra is a tőkés kezében marad, és mint ilyen funkcionál.

Ugyanilyen hamis az a feltevés, hogy a tőkés jövedelme (értéktöbblete), amely például a még nem értékesített gépekben rejlik (mint a gépgyárosok esetében), állótőke volna másvalaki, mégpedig a gépek vásárlója számára. A gépgyáros jövedelmét nem a gépek vagy a gépek egy része alkotja, hanem a bennük rejlő értéktöbblet, vagyis bérmunkásainak megfizetetlen munkája. A gépek megvásárlása után ez a jövedelem továbbra is a gépgyáros kezében marad, csupán megjelenési formáját változtatta meg, gépformából pénzformára változott. Ezzel szemben a gép megvásárlója nem a gép megvásárlása révén került állótőke birtokába, hanem már korábban is rendelkezett ezzel, és mint pénztőkét kezében tartotta. A gép megvásárlásával csupán megfelelő dologi formát adott tőkéjének, amelyre szüksége volt ahhoz, hogy termelő módon működtesse. Mind a gép megvásárlása előtt, mind pedig utána a jövedelem (az értéktöbblet) a gépgyáros kezében marad, az állótőke viszont a másik — a tőkés gépvásárló — kezében. Éppen úgy, ahogyan az első példában a változó tőke mindig a tőkés kezében volt, a jövedelem viszont a munkás kezében maradt.

Smithnél és valamennyi követőjénél az okozta a zavart, hogy a tőkés árucserén belül összekeverték az áruk használati formáját azok értékviszonyaival, továbbá hogy nem választották szét a tőke- és az áruforgalom egyes ciklusait, amelyek lépten-nyomon összefonódtak egymással. Ugyanazt az árucsereaktust egyfelől tőkeforgalomnak, másfelől pedig egyszerű árucserének tekinthetjük, amely a fogyasztási szükségletek kielégítésére szolgál. Az a hamis feltevés, hogy ami az egyik ember számára tőke, az a másik számára jövedelem és fordítva, ezáltal egy helyes tételre redukálható: ami az egyik ember számára tőkeforgalom, az a másik számára egyszerűen árucsere és fordítva. Ebből csak a tőkének a pályafutása során megmutatkozó átalakulási készsége fejeződik ki, továbbá a különböző érdekszférák összefonódása a társadalmi cserefolyamatban, de nem szűnik meg a tőke élesen körülhatárolt létezése a jövedelemmel szemben, mégpedig mindkét markáns formájában, mint állandó és mint változó tőke.

Smith azonban azzal a megállapításával, hogy az egyesek tőkéje és jövedelme nem fedi teljesen az összesség megfelelő kategóriáit, igen közel jut az igazsághoz, csakhogy az összefüggés feltárásához további láncszemekre van szükség.

Negyedik fejezet

Az egyszerű újratermelés marxi sémája

Vegyük szemügyre a $c+v+m$ képletet mint a társadalmi össztermék kifejeződését. Vajon tisztán elméleti konstrukcióval, elvont sémával van-e dolgunk, avagy van objektív, társadalmi létezése, reális értelme is e képletnek, amikor az egész társadalomra alkalmazzuk?

A *c*-t, az állandó tőkét elméletileg először Marx emelte alapvető fontosságú kategóriává. Már Smith is, aki kizárólag az álló- és a forgótőke kategóriáival dolgozott, az állótőkét lényegében és ösztönösen állandó tőkére változtatta, vagyis nemcsak olyan termelési eszközöket értett rajta, amelyek több év alatt kopnak el, hanem olyanokat is, amelyek minden esztendőben teljesen feloldódnak a termelésben.[22] Még az a dogmája is, amely szerint az összérték a $v+m$-ben oldódik fel, és ennek bizonyítása is arra késztette, hogy a termelési feltételek két kategóriáját: az eleven munkát és a holt termelési eszközöket különválassza. Másfelől pedig, amikor az egyes tőkékből és jövedelmekből próbálja megkonstruálni a társadalom újratermelési folyamatát, „álló"-tőkeként valójában az állandó tőke marad meg számára.

Minden tőkés meghatározott tárgyi termelési eszközöket: épületeket, nyersanyagokat és szerszámokat használ árui termeléséhez. Az áruk összességének előállításához az adott társadalmon belül nyilvánvalóan az egyes tőkések által használt anyagi termelési eszközök összességére van szükség. Ezeknek a termelési eszközöknek a létezése a társadalomban egészen reális tény, még ha csupán mint egyes magántőkék léteznek is. Ebben a társadalmi termelés általános, abszolút feltétele fejeződik ki, annak bármely történeti formájában. A különleges tőkés forma abban nyilvánul meg, hogy a tárgyi termelési eszközök éppen mint *c*, vagyis mint tőke funkcionálnak, tehát nem-dolgozók tulajdonaként, a proletarizált munkaerők ellenpólusaként, a bérmunka ellenpárjaként. A *v*, vagyis a változó tőke a társadalomban az évi termelés során ténylegesen kifizetett bérek összege. Ennek a ténynek is reális és objektív a létezése, jóllehet csupán a számtalan egyén bérében nyilvánul meg. A termelésbe ténylegesen bevont munkaerők száma és azok évi fenntartása minden társadalomban alapvető fontosságú kérdés. Ennek a kategóriának mint a *v*-nek, mint változó tőkének a különleges tőkés formája azt mutatja, 1. hogy a munkások létfenntartási eszközei számukra bérként, vagyis eladott munkaerejük áraként jelennek meg, mint másoknak, nem-

dolgozóknak, a tárgyi termelési eszközök birtokosainak tőketulajdona; 2. mint pénzösszeg, vagyis csupán mint létfenntartási eszközeik értékformája. A *v* egyúttal azt is kifejezi, hogy a munkások „szabadok" — mégpedig kettős értelemben: szabadok személyileg és szabadok minden termelési eszköztől — és azt is, hogy az árutermelés az adott társadalomban a termelés általános formája.

Végül pedig az *m* — az értéktöbblet — az egyes tőkések által megszerzett valamennyi értéktöbblet összege. Minden társadalomban végeznek többletmunkát, szükség lesz rá például a szocialista társadalomban is. Három szempontból is: mint a nem-dolgozók (munkaképtelenek, gyermekek, öregek, nyomorékok, közhivatalnokok és úgynevezett szabadfoglalkozásúak, akik a termelési folyamatban nem vesznek részt közvetlenül[23]) eltartására szolgáló munkamennyiség, mint a társadalom tartalékalapja elemi csapások (rossz aratás, erdőtűz, árvíz) esetére, amelyek az értéktömeg évi mennyiségét veszélyeztetik, végül pedig mint a termelés bővítésének alapja, akár a lakosság növekedése, akár a kulturális szükségletek növekedése következtében. A tőkés forma két vonatkozásban nyilvánul meg: 1. abban, hogy a többletmunkát az értéktöbblet termelőeként, vagyis áru- és pénzformában realizálható módon végzik, 2. abban, hogy az értéktöbblet a termelési eszközök nem-dolgozó birtokosainak tulajdonaként jelenik meg.

A $v+m$ képlet tagjai végül pedig együttesen általános érvényű objektív értéket képviselnek: a társadalom által egy évben elvégzett eleven munka összegét. Minden emberi társadalomnak, bármilyen is a történeti formája, érdeklődést kell mutatnia e tény iránt, mind az elért eredmények, mind pedig általában a meglevő és rendelkezésre álló munkaerő viszonylatában. A $v+m$-re való tagolódás is általános, a társadalom különös történelmi formáitól független jelenség. Tőkés kifejeződése nemcsak a két rész minőségi különösségében mutatkozik, amelyet már kiemeltünk, hanem mennyiségi viszonyukban is, abban, hogy a *v*-t — tendenciája szerint — a dolgozók fiziológiai és szociális létminimumára szorítják, és az *m* a *v* rovására és hozzá képest állandóan növekvő tendenciát mutat.

Az utóbbi körülmény végül a tőkés termelés domináns sajátosságát tükrözi: azt a tényt, hogy az egész termelés tulajdonképpeni célja és mozgatórugója értéktöbblet előállítása és kisajátítása.

Látjuk: az össztermék tőkés képletének alapját alkotó viszonyok általános érvényűek, és minden tervszerűen szervezett gazdasági formában a társadalom tudatos szabályozó tevékenységének tárgyát képezik;

a kommunista társadalomban ezt a tevékenységet a dolgozók és demokratikus szerveik összessége végzi, az osztályuralmon alapuló társadalomban viszont a birtokló központ és despotikus hatalma. A tőkés termelési formában az egész tervszerű szabályozása nem létezik. A társadalmi tőkék és áruk összessége valójában számtalan szétforgácsolt egyéni tőkéből és egyéni árutételből áll.

Felvetődik ezzel a kérdés, hogy vajon ezek az összegek a tőkés társadalomban többet jelentenek-e, mint puszta statisztikai kimutatást, amely ráadásul meglehetősen pontatlan és ingatag jellegű. Össztársadalmi méretekben azonban kifejezésre jut, hogy a magántőkés vállalatok teljesen önálló, önhatalmú, egyéni létezése csupán történetileg meghatározott forma, míg az alapot a társadalmi összefüggés jelenti. Jóllehet az egyes tőkék teljesen függetlenül hatnak, és a társadalmi szabályozás egészében hiányzik, a tőkék mozgásának összessége azonban mégis egységes egészként zajlik. Ez az összmozgás is sajátosan tőkés formák között megy végbe. Míg minden tervszerűen szervezett termelési formában a szabályozás mindenekelőtt a közösen elvégzett és elvégzendő munka és a termelési eszközök — képletünk nyelvén szólva a $(v+m)$ és a c — viszonyára, avagy a szükséges létfenntartási és termelési eszközök összegének — képletben ugyancsak a $(v+m)$-nek és a c-nek — a viszonyára vonatkozik, addig a holt termelési eszközök és az eleven munkaerő fenntartásához szükséges társadalmi munkát a tőkés formában egészként, tőkeként kezelik, s ezzel az elvégzett többletmunkát mint m-et, mint értéktöbbletet állíthatjuk szembe. Ennek a két mennyiségnek, az m-nek és a $(c+v)$-nek a viszonya reális, objektív, kézzelfogható, a tőkés társadalmat jellemző viszony, mégpedig az *átlagprofitráta*, amely valóban minden egyes magántőkét lényegében egy közös egész, a társadalmi össztőke részeként kezel, és úgy juttatja neki a profitot, mint a társadalomból kisajtolt összértéktöbbletnek azt a részét, amely őt nagysága szerint megilleti, tekintet nélkül az általa ténylegesen megszerzett mennyiségre. A társadalmi össztőke a maga ellenpárjával, a társadalmi összértéktöbblettel tehát már nemcsak objektíve létező reális mennyiség, hanem kettejük hányadosa; az átlagprofit irányítja és vezeti — az értéktörvény mechanizmusa által — az egész cserét, nevezetesen az egyes áruféleségek mennyiségi csereviszonyait, függetlenül azok különleges értékviszonyaitól, továbbá a társadalmi munkamegosztást, vagyis a megfelelő tőkerészeknek, és a munkaerőnek az egyes termelési szférákba való irányítását, a munkatermelékenység fejlesztését, jelesül egyfelől az egyes tőkék úttörő munkák-

ra való ösztönzését, amelyek nyeresége így az átlagprofit fölé emelkedhet, másfelől pedig az egyesek által elért eredményeknek az össztermelésre való kiterjesztését stb. Egyszóval: a társadalmi össztőke az átlagprofitráta révén teljes mértékben uralma alatt tartja az egyes tőkék látszólag önálló mozgását.[24]

A $c+v+m$ képlet tehát nemcsak minden egyes áru értékösszetételére, hanem a társadalomban tőkés módon termelt áruk összességére is érvényes. Ez azonban csak az értékösszetételre vonatkozik. Ezen túl a párhuzam megszűnik.

Az említett képlet ugyanis teljesen egzakt, ha az egész tőkés módon termelő társadalom össztermékét totalitásként, egy év munkatermékeként, megfelelő alkotórészeire bontva akarjuk elemezni. A c képlettag megmutatja nekünk, hogy mennyi korábbi években elvégzett és termelési eszközök formájában jelenlevő munkát vittek át ennek az évnek a termékeire. A $v+m$ a terméknek azt az értékrészét mutatja, amelyet kizárólag az utóbbi évben hoztak létre új munkával, végül pedig a v és az m viszonya mutatja, hogy a társadalom által végzett évi munkából mennyi jut a dolgozók és mennyi a nem-dolgozók eltartására. Ez az elemzés az egyes tőke újratermelésére nézve is helyes és mértékadó, tekintet nélkül az általa létrehozott termék tárgyi formájára. A gépipar tőkéseinél a c, a v és az m minden különbség nélkül gépek vagy gépalkatrészek formájában jelenik meg. Cukorgyáros kollégájánál a c, a v és az m a termelési folyamatból egyaránt cukor formájában kerül ki. Egy bártulajdonos esetén ezek az alkotórészek a táncosnők izgató testében és excentrikus mutatványaiban tárgyiasulnak. A különbség nélküli termékben csupán úgy különböznek egymástól, mint annak aliquot [meghatározott hányadú] *értékrészei*. És ez teljességgel elegendő az egyes tőke újratermeléséhez. Az egyes tőke újratermelése ugyanis a tőke értékformájával kezdődik, és kiindulópontja egy bizonyos pénzösszeg, amely az előállított termékek értékesítéséből származik. A $c+v+m$ ez esetben adott alapja e pénzösszeg felosztásának, amikor is egyik részét tárgyi termelési eszközök beszerzésére, másik részét munkaerő vásárlására fordítják, harmadik része pedig a tőkés személyes fogyasztását fedezi, ha, mint feltételezzük, egyszerű újratermelés folyik; ha viszont bővített újratermelésnek kell bekövetkeznie, akkor a harmadik részt csak részben fordítják személyes fogyasztásra, és részben a tőkét bővítik vele. Magától értetődően az így felosztott pénztőkének a tényleges újratermeléséhez újra az árupiacra kell kerülnie, hogy a termelés tárgyi feltételeit: a nyersanyagot,

a szerszámokat stb., valamint a munkaerőt beszerezzék. Hogy az egyes tőkés aztán a piacon ténylegesen meg is találja az üzletéhez szükséges termelési eszközöket és munkaerőt, ez megintcsak magától értetődő mind az egyes tőkés, mind pedig tudományos ideológusai, a vulgáris közgazdászok számára.

Más a helyzet a társada mi össztermeléssel. Össztársadalmi szempontból az árucsere csupán az' össztermék egyes részeinek helyváltoztatását, általános helycseréjét jelentheti, a tényleges összetételt azonban nem változtathatja meg. Az össztőke újratermelése e helycsere előtt és után csak akkor mehet végbe, ha az előző termelési periódusból származó össztermék 1. elegendő termelési eszközt, 2. elegendő létfenntartási eszközt (a korábbi számú munkaerő eltartására), 3. last not least a tőkésosztálynak és tartozékainak „rangjához méltó" eltartásához szükséges létfenntartási eszközöket is tartalmaz. Itt új területre lépünk: a tisztán értékviszonyok felől a tárgyi szempontok irányába. Itt már a társadalmi össztőke használati formájáról beszélünk. Amire az egyes tőkés azt mondhatja: mi néki Hekuba*, az az össztőkés számára komoly gond. Az egyes tőkés számára teljesen mindegy, hogy az általa termelt áru vajon gép, cukor, műtrágya, vagy liberális értelmiségi újság-e, csak el tudja adni, hogy tőkét s hozzá értéktöbbletet szerezzen belőle, az össztőkés számára viszont rendkívül nagy jelentőségű, hogy össztermeke egészen meghatározott használati formát öltsön, mégpedig úgy, hogy ebben az össztermékben háromféle dolog legyen megtalálható: termelési eszközök a munkafolyamat megújítása végett, egyszerű létfenntartási eszközök a munkásosztály fenntartása céljából és luxus jellegű létfenntartási eszközök magának az össztőkésnek az eltartására. A kívánságot ebben a vonatkozásban nem általában és homályosan, hanem egészen egzakt módon, mennyiségileg határozzák meg. Kérdezzük meg, milyen nagy e három kategóriában az össztőkés által szükségesnek tartott dolgok tömege, és akkor pontos előirányzatot kapunk — továbbra is a kiindulópontul vett egyszerű újratermelést feltételezve — az utóbbi év össztermékének értékösszetételében. A $c+v+m$ képlet, amelyet eddig mind az össztőke, mind pedig az egyes tőke esetében pusztán mennyiségi értékfelosztásnak tekintettünk, vagyis a társadalom évi termelésében rejlő munkatömegként fogtunk fel, most mint a termékek tárgyi megoszlásá-

* A „Mi néki Hekuba?" fordulat jelentése: távol áll tőle, mindegy neki. Lásd *W. Shakespeare:* Hamlet. Második felvonás, második jelenet.

nak adott alapja jelenik meg. Nyilvánvaló, hogy az össztőkésnek az újratermelés korábbi terjedelemben való megindítása érdekében az új össztermékben annyi termelési eszközzel kell rendelkeznie, amennyi megfelel a *c* értéknek, továbbá annyi egyszerű létfenntartási eszközzel a munkások számára, amennyi megfelel a *v* bérösszegnek, és végül annyi jóval finomabb létfenntartási eszközzel maga és hozzátartozói számára, amelyet az *m* érték megkövetel. A társadalom évi termelésének értékösszege tehát a termékek tárgyi formáját tekintve a következő: ha lehetővé kívánják tenni az egyszerű újratermelést, a társadalom egész *c* értékének ugyanannyi termelési eszközként, a *v*-nek a munkások számára szolgáló létfenntartási eszközként, az *m*-nek pedig a tőkések létfenntartási eszközeként kell újra megjelennie.

Itt eljutunk az egyes tőkés és az össztőkés közötti kézzelfogható különbségig. Az előbbi minden alkalommal újratermeli állandó és változó tőkéjét, akárcsak értéktöbbletét: 1. mindhárom részt ugyanolyan tárgyi formájú egységes termékben, 2. egy egészen közömbös formában, amelynek mibenléte minden egyes tőkés esetében más. Az össztőkés évi termékének minden értékrészét más tárgyi formában termeli újra, mégpedig: a *c*-t mint termelési eszközt, a *v*-t mint a munkások létfenntartási eszközét, és az *m*-et mint a tőkések létfenntartási eszközét. Az egyes tőke újratermelése szempontjából csak olyan értékviszonyok mértékadóak, amelyek a tárgyi feltételeket mint az árucsere magától értetődő jelenségeit előfeltételezik. Az össztőke újratermelése esetében az értékviszonyok egyesülnek a tárgyi szempontokkal. Mellesleg teljesen világos, hogy az egyes tőke csak annyiban képviselhet tiszta értékszempontokat, és csak addig tekintheti a tárgyi feltételeket isteni törvénynek, amíg az össztőke ezzel ellentétben számot vet a tárgyi szempontokkal. Ha a társadalom összes *c*-je nem ugyanolyan mennyiségű meghatározott termelési eszköz formájában termelődik újra évente, akkor az egyes tőkés pénzben realizált *c*-jével hiába jelenne meg az árupiacon, nem találná meg a számára szükséges tárgyi feltételeket az egyéni újratermeléshez. Az újratermelés szempontjából tehát az általános $c+v+m$ képlet nem elegendő az össztőke számára — ez is annak bizonyítéka, hogy az újratermelés fogalma reális és több, mint a termelés fogalmának körülírása. Inkább tárgyi jellegű különbséget kell tennünk, és az össztőkét egységes egészként három fő részben kell vizsgálnunk, vagy az egyszerűsítés kedvéért, mivel ez elméletileg eleinte nem okoz bajt, két osztályban kell vizsgálnunk, vagyis mint termelési eszközök termelését, továbbá mint munkások és

tőkések számára készült létfenntartási eszközök termelését. Mindkét osztályt önmagában, külön-külön kell vizsgálnunk, és ezen belül mindegyiknél figyelembe kell venni a tőkés termelés alapfeltételeit. Egyúttal azonban az újratermelés szempontjából ki kell emelnünk a két osztály kölcsönös összefüggését, mert csak összefüggéseikben vizsgálva adják ki a társadalmi össztőke egészként való újratermelésének alapjait.

Így tehát, ha az egyes tőkéből indulunk ki, akkor az össztőkének és össztermékének ábrázolásakor bizonyos eltolódás következik be. Mennyiségileg mint értéknagyság, a társadalom *c*-je egzakt módon az egyes állandó tőkék összegéből tevődik össze, és ugyanez vonatkozik a két másik tagra, a *v*-re és az *m*-re is. Megjelenési formájuk azonban megváltozott. Az egyes tőkék *c*-je úgy bukkan elő a termelési folyamatból, mint használati tárgyak végtelen tarkaságának értékrészecskéje, az össztermelésben viszont, hogy úgy mondjuk, összevonva, meghatározott tömegű termelési eszköz formájában jelenik meg. Ugyanígy a *v* és az *m*, amely az egyes tőkék esetében a legkülönfélébb formájú árukása szegmentumaként bukkan fel, az össztermeken belül megfelelő mennyiségű, munkásoknak és tőkéseknek szánt létfenntartási eszközök tömegében összevonva jelenik meg. Ez az a tény, amelyet Smith is többé-kevésbé felismert az egyes tőkés és a társadalom álló- és forgótőkéjének, valamint jövedelmének inkongruenciáját vizsgálva.

A következő eredményekre jutottunk.

1. Az össztársadalmi termelés egészében vizsgálva, a magántőkések termeléséhez hasonlóan, kifejezhető a $c+v+m$ képlettel.

2. A társadalmi termelés két osztályra bontható: termelési és létfenntartási eszközök termelésére.

3. Mindkét osztályt tőkés módon működtetik, vagyis mint értéktöbblettermelést, a $c+v+m$ képlet tehát mindkét osztályra külön-külön alkalmazható.

4. Az egyes osztályok egymásra vannak utalva, ezért bizonyos mennyiségi arányban kell lenniük egymással, mégpedig az egyiknek mindkét osztály összes termelési eszközeit, a másiknak pedig mindkét osztálybeli munkások és tőkések létfenntartási eszközeit meg kell termelnie.

E szempont alapján írta fel Marx a tőkés újratermelés alábbi képletét:

$$\text{I. } 4000\,c+1000\,v+1000\,m = 6000 \text{ termelési eszköz.}$$
$$\text{II. } 2000\,c+\ 500\,v+\ 500\,m = 3000 \text{ fogyasztási eszköz.}^{25}$$

Ezek a számok olyan értékeket, vagyis pénztömegeket fejeznek ki,

amelyek önmagukban véve önkényesek ugyan, de *viszonyaik* egzakt viszonyok. A két osztály az előállított áruk használati formájában különbözik egymástól. Kölcsönös forgalmuk a következőképpen megy végbe: az I. osztály az egész termelés, vagyis önmaga és a másik osztály számára termelési eszközöket szállít; ebből már következik, hogy a termelés fennakadás nélküli folytatásához (még mindig a régi terjedelemben vett egyszerű újratermelésről beszélünk, amelynek terjedelme nem változik) az I. osztály össztermelésének (6000 I.) értékben egyenlőnek kell lennie mindkét osztály állandó tőkéjének összegével (I. 4000 c+II. +2000 c). Ugyanígy a II. osztály fogyasztási eszközöket szállít az egész társadalomnak, vagyis mind a saját tőkései és munkásai, mind pedig az I. osztály mindkét kategóriája számára. Következésképpen a fogyasztás és a termelés sima lefolyása és korábbi terjedelemben történő megújítása szempontjából szükséges, hogy a II. osztály által szállított létfenntartási eszközök össztömege értékét tekintve egyenlő legyen minden foglalkoztatott munkás és tőkés jövedelmének összegével — 3000 II. = (1000 v+ +1000 m)I.+(500 v+500 m)II.

Itt valójában csak értékviszonyokban fejezzük ki azt, ami nemcsak a tőkés, hanem minden társadalmi újratermelés alapja. Minden termelő társadalomban, bármilyen is társadalmi formája — a primitív brazíliai bakaïri faluközösségekben, Athéni Timon rabszolgáinak nagy oikoszaiban vagy Nagy Károly császári jobbágyudvaraiban — a társadalom rendelkezésére álló munka tömegét úgy kellett elosztani, hogy mind termelési, mind pedig létfenntartási eszközöket kellő mennyiségben lehessen termelni. Éspedig: az előbieknek elegendőeknek kell lenniük mind a közvetlen létfenntartási eszközök termelésére, mind maguknak a termelési eszközöknek a jövőbeni megújítására, a létfenntartási eszközöknek viszont biztosítaniuk kell a termelésükkel, valamint a termelési eszközök termelésével foglalkozó munkások és ráadásul a nem-dolgozók eltartását is. Ennyiben a marxi séma az általános arányokat tekintve a társadalmi újratermelés általános, abszolút alapját képezi, csakhogy itt a társadalmilag szükséges munka értékként, a termelési eszközök állandó tőkeként, a munkások fenntartásához szükséges munka változó tőkeként, a nem-dolgozók eltartásához szükséges munka pedig értéktöbbletként jelenik meg.

A tőkés társadalomban azonban a két nagy osztály között a forgalom árucserén, egyenértékek cseréjén alapszik. Az I. osztály munkásai és tőkései csak annyi létfenntartási eszközt szerezhetnek a II. osztálytól,

amennyit saját árujukból, termelési eszközeikből szállítani tudnak. A II. osztály termelési eszközök iránti szükségletét azonban állandó tőkéjének nagysága szabja meg. Ebből következik tehát, hogy a termelési eszközök termelésének területén a változó tőke és az értéktöbblet összegének — itt (1000 v+1000 m) I.— egyenlőnek kell lennie a létfenntartási eszközök termelésének állandó tőkéjével — itt 2000 c II.

A fenti séma kapcsán még egy fontos megjegyzést kell tenni. A két nagy osztály megadott állandó tőkéje valójában csupán a társadalom által használatba vett állandó tőke egy része. Az utóbbi feloszthatóállótőkére — épületekre, szerszámokra, igásállatokra—, amely több termelési perióduson át funkcionál, de mindegyikben csupán — saját kopásának megfelelően — értéke egy részét viszi át a termékre; valamint forgótőkére — nyersanyagokra, segédanyagokra, fűtő- és világítási nyersanyagokra—, amely minden termelési periódusban teljes értékét átviszi az új termékre. Az újratermelés szempontjából azonban a termelési eszközöknek csak az a része jöhet számításba, amely valóban feloldódik az értéktermelésben, az állótőkének a többi, a terméken kívülre maradó és továbbfunkcionáló része, jóllehet szem előtt marad, mégis figyelmen kívül hagyható a társadalmi forgalom egzakt bemutatásakor anélkül, hogy ezzel befolyásolnánk a bemutatás helyességét. Ezt könnyen bebizonyíthatjuk.

Gondoljunk csak az I. és a II. osztály 6000 c állandó tőkéjére, amely ténylegesen elhasználódik ennek az osztálynak az évi termelésében; tegyük fel, hogy ez 1500 c álló- és 4500 c forgótőkéből áll, amikor is az 1500 c állótőke az évi épület, gép és igásállat stb. elhasználódását jelenti. Legyen ez az évi elhasználódás a ráfordított állótőke összértékének 10%-a. Ez esetben a két osztályban együttvéve valójában 15 000 c álló-+4500 c forgótőkénk, együttesen tehát 19 500 c+1500 v társadalmi össztőkénk volna. Ily módon azonban az egész állótőkét, amelynek élettartamát (évi 10%-os kopás esetén) 10 évre becsüljük, 10 év múlva meg kell újítani. Közben értékének 10%-a évről évre elnyelődik a társadalmi termékben. Ha az egész társadalmi állótőke hasonló mértékben kopna el és azonos élettartamú volna, akkor — a feltételezett esetben — 10 évenként teljes egészében meg kellene újítani. Ez azonban nem fordul elő. Az állótőke különböző használati formái és részei közül egyesek rövidebb, mások hosszabb ideig tartanak; az állótőkék különböző fajtáinak kopása és élettartama egészen eltérő lehet. Ebből következik, hogy az állótőkének teljes egészében való megújítására, konkrét használati formájában való újratermelésére sincs szükség, a társadalmi termelés különböző pontjain

az állótőke egyes részeit fokozatosan újítják meg, más részei pedig régi formájukban működnek tovább. Az állótőke 10%-os kopása, amelyet példánkban feltételezünk, tehát nem azt jelenti, hogy minden tíz évben egyszerre termelik újra az állótőkét 15 000 *c* értékben, hanem hogy évi átlagban az egész társadalmi állótőkének olyan megújítása, részeinek olyan pótlása megy végbe, amely az egész tőke egytized értékrészét teszi ki, vagyis hogy az I. osztályban, amelynek fedeznie kell a társadalom összes termelésieszköz-fogyasztását, az egész évi nyers- és segédanyag, vagyis 4500 értékű forgótőke újratermelése mellett gondoskodni kell 1500 értékű állótőke, tehát épületek, gépek stb. újratermeléséről is, ami megfelel az állótőke tényleges kopásának; ez összesen 6000 *c*, amit a séma is alapul vesz. Ha az I. osztály ily módon továbbra is megújítja az állótőke egytizedét (ennek használati érték formájában), abból az következik, hogy a társadalom teljes állótőkéje 10 évenként új darabokra cserélődik ki, tehát hogy az újratermelés a fenti sémában teljes mértékben kiterjed az állótőke ama részeire is, amelyeket mi értékük szempontjából elhanyagoltunk.

Gyakorlatilag ez a folyamat abban jut kifejezésre, hogy minden tőkés az áruk értékesítése után az évi termelésből egy bizonyos pénzösszeget félretesz az állótőke amortizációjára. Ezeknek az évi jóváírásoknak el kell érniük egy bizonyos szintet ahhoz, hogy a tőkés ténylegesen megújítsa, illetőleg más, nagyobb teljesítményű darabokkal pótolja állótőkéjét. Az állótőke megújítását szolgáló pénztartalékok évi képzése és az összegyűlt összegnek az állótőke tényleges megújítására való periodikus felhasználása — ez a tevékenység az egyes tőkéseknél korántsem esik egybe, s így amíg az egyik tőkés még tartalékot képez, addig a másik már hozzá is látott a megújításhoz. Ilyenformán az állótőke bizonyos része évről évre megújul. A pénzműveletek itt csak azt a tényleges folyamatot álcázzák, amelyben az állótőke újratermelése lezajlik.

Ha közelebbről megvizsgáljuk, a dolog tulajdonképpen így van rendjén. Igaz, hogy az állótőke a maga teljességében vesz részt a termelési folyamatban, de csak használati tárgyak tömegeként. Épületek, gépek, igásállatok sokasága kerül be teljes testi mivoltában a munkafolyamatba. Az értéktermelésben azonban — és éppen ez az állótőke sajátossága — csupán értékük egy részével vesznek részt. Mivel az újratermelés folyamatában (egyszerű újratermelést feltételezve) csak az a fontos, hogy az évi létfenntartási és termelési eszközök termelése révén ténylegesen elfogyasztott értékeket természeti formájukban pótolják, ezért az állótőkét az újra-

termelés szempontjából csak olyan mértékben kell figyelembe venni, amennyire ténylegesen a termelt áruk részévé vált. Az állótőke másik, a használati tárgyak összességének formájában megtestesített értékrésze döntő fontosságú ugyan a termelés mint munkafolyamat számára, de az évi társadalmi újratermelés szempontjából mint értékképző folyamat nem létezik.

Mellesleg az a folyamat, amelyet itt értékviszonyokban fejeztünk ki, a nem-árutermelő társadalmakra is érvényes. Ha például az ókori Egyiptomban a híres Moirisz-tó és a hozzá tartozó Nílus-csatornák megépítéséhez (arról a csodatóról van itt szó, amelyről Hérodotosz azt meséli nekünk, hogy „kétkezi" munka műve volt) mondjuk 1000 fellah 10 évi munkájára volt szükség, és ha a világ eme legnagyszerűbb öntözőberendezésének működtetése évente további száz fellah teljes munkaerejét vette igénybe (a számok természetesen önkényesek), akkor azt mondhatjuk, hogy a Moirisz-öntözőrendszer, a csatornákkal együtt, minden száz évben újratermelődött anélkül, hogy valójában egy évszázadon keresztül akárcsak egyetlen egyszer is teljes egészében újra megépítették volna a berendezést. Ez annyira igaz, hogy amikor a politikai történelem viharos fordulatai és az idegen hódítások következtében megkezdődött a régi kultúra alkotásainak szokásos durva elhanyagolása — ahogyan például az angolok ezt Indiában tették, amikor az ókori kultúra újratermelési szükségleteivel már senki sem törődött — akkor idővel nyomtalanul eltűnt az egész Moirisz-tó vizekkel, gátakkal, csatornákkal, közepén a két piramissal, rajta a kolosszussal és más csodalényekkel, mintha nem is építették volna meg. Csak Hérodotosz tíz sora, egy folt Ptolemaiosz világtérképén, valamint régi kultúrák, nagy falvak és városok nyomai tanúskodnak arról, hogy a grandiózus öntözőberendezésből egykor gazdag élet fakadt ott, ahol Líbia belsejében ma már csak kopár homoksivatag terül el és kietlen mocsarak a part mentén.

Az egyszerű újratermelés marxi sémája az állótőke szempontjából csak egyetlen egy esetben tűnik számunkra elégtelennek és hézagosnak. Nevezetesen: ha visszamegyünk abba a termelési periódusba, amikor az egész állótőkét először hozták létre. Valójában a társadalomnak több elvégzett munka van a birtokában, mint az állótőkének az a része, amely az évi termék értékéhez járul hozzá és amelyet mindig pótolni kell. A példánkban említett számok esetében: a társadalmi össztőke nem a 6000 c + + 1500 v, mint a sémában, hanem 19 500 c + 1500 v. Igaz, az állótőkéből, amely feltevésünk szerint évente 15 000 c-t tesz ki, 1500-at megfelelő

termelési eszközök formájában újratermelnek. De ugyanennyit évente ugyanaz a termelés el is fogyaszt. Igaz, tíz év alatt az egész állótőkét használati formájában — mint tárgyak összegét — teljesen megújítják. Tíz év múlva azonban, akárcsak minden évben, a társadalomnak 15 000 *c* állótőkéje van, míg évente csak 1500 *c*-t hoz létre, állandó tőkéből pedig összesen 19 500 egységgel rendelkezik, pedig csak 6000 *c*-t teremt. Ezt a fölösleget, a 13 500 egységű állótőkét mégiscsak munkájával hozta létre; jóval több felhalmozott, elvégzett munkával rendelkezik, mint az a mi újratermelési sémánkból következne. Az év minden társadalmilag szükséges munkanapja itt már adott bázisra támaszkodik: néhány korábban teljesített felhalmozott évi munkanapra. Azzal azonban, hogy felvetjük a minden jelenlegi munka alapját képező elvégzett munka kérdését, voltaképpen visszahátrálunk „az idők kezdetéig", amely az ember gazdasági fejlődésében éppoly kevéssé releváns, mint az anyag természeti fejlődésében. Az újratermelési sémának nem kell és nem is szabad a társadalmi folyamatot in statu nascendi, születése állapotában leírnia, hanem a folyamat kellős közepén, a „lég végtelen láncolatának" egyik láncszemeként kell ábrázolnia. A korábban elvégzett munka a társadalom újratermelési folyamatának feltétele és addig követhetjük visszafelé, ameddig akarjuk. Ahogyan a társadalmi munkának nincs vége, úgy nincs kezdete sem. Az újratermelési folyamat alapjai a kultúrtörténet ama mondabeli hajnalának homályába vesznek, amelybe a Moirisz-tó Hérodotosz által említett keletkezéstörténete is belevész. A technikai haladással, a kulturális fejlődéssel megváltozik a termelési eszközök egész formája, a csorba paleolit köveket felváltja a csiszolt kőszerszám, a csiszolt kőszerszámot a finom bronz- és vasszerszám, a kézi szerszámot a gőzgép. A termelési eszközök formájában bekövetkezett mindenféle változás és a termelési folyamat társadalmi formáinak átalakulása ellenére azonban a társadalmi munkafolyamat alapját mindig egy bizonyos tömegű tárgyiasult, elvégzett munka alkotja, amely az évi újratermelés alapjául szolgál.

A tőkés termelési módban a termelési eszközökben felhalmozott, elvégzett társadalmi munka tőke formáját ölti, és az újratermelési folyamat alapját képező elvégzett munka eredetének kérdésévé, a tőke genezisének kérdésévé válik. Ez nem annyira legendás, mint inkább véres lapokat írt az újkor történetébe, az úgynevezett eredeti felhalmozás fejezeteként. Maga az a tény azonban, hogy az egyszerű újratermelést nem tudjuk másképp elképzelni, csak ha annyi felhalmozott, elvégzett munkát tételezünk fel, amennyi terjedelmileg meghaladja a társadalom eltartásához

szükséges évi munkát, érzékeny pontján érinti az egyszerű újratermelés fogalmát, és azt bizonyítja, hogy nemcsak a tőkés termelés, hanem általában a kulturális haladás szempontjából is csupán fikció. Ahhoz, hogy ezt a fikciót egzakt módon — sémában — el tudjuk képzelni, előfeltételként egy már meghaladott termelési folyamat eredményeit kell elfogadnunk, amely önmagában nem szorítkozhatott az egyszerű újratermelésre, hanem ellenkezőleg: már bővített újratermelésre irányult. Ahhoz, hogy ezt a tényt egy példán kifejthessük, a társadalom egész össztőkéjét egy vasúthoz kell hasonlítanunk. A vasút különböző részeinek élettartama és évi kopása különböző. Olyan részek, mint a viaduktok vagy az alagutak évszázadokon át eltartanak, a gőzmozdony évtizedekig is használható, a különböző alkatrészek azonban igen rövid idő alatt, részben néhány hónap alatt elhasználódnak. Ebből egy bizonyos átlagos elhasználódás adódik, amely mondjuk 30 év. Évente tehát egyharmincadnyi értékvesztéssel számolunk. Ezt az értékvesztést folyamatosan pótolják a vasút részleges újratermelése révén (amely lehet egyszerű szerelés is), amennyiben ma egy kocsit, holnap egy mozdonyalkatrészt, holnapután pedig egy darab vágányt újítanak fel. Ilyenformán 30 év alatt (feltételezésünk szerint) az egész vasutat kicserélik, és emellett évről évre ugyanazt a munkatömeget végzi a társadalom, vagyis egyszerű újratermelés megy végbe. Így azonban a vasutat csak újratermelni lehet, de termelni nem. Ahhoz, hogy használatba vehessük és állandó elhasználódását fokozatosan pótolhassuk, a vasutat előbb teljesen el kell készíteni. A vasutat lehet darabonként javítani, de nem lehet darabonként — ma egy tengelyt, holnap egy kocsit — használatra alkalmassá tenni. Hiszen az állótőkét épp az jellemzi, hogy tárgyi szempontból — mint használati érték — minden időben a maga teljességében vesz részt a munkafolyamatban. Ahhoz, hogy a társadalom használati formájában előállítsa, egyszerre nagyobb munkatömeget kell elkészítésére összpontosítania. Ezért — hogy a példánkhoz vett számoknál maradjunk — a vasút elkészítéséhez a vasút harminc évi javításánál használt munkatömeget mondjuk két vagy három évre kell koncentrálni. Ezalatt az előállítási periódus alatt egy átlagon felüli munkatömeget kell elvégezni, vagyis bővített újratermelést kell folytatni, ami után — a vasút elkészültével — át lehet térni ez egyszerű újratermelésre. A mindenkori társadalmi állótőkét természetesen nem szabad egyetlen összefüggő használati tárgyként vagy tárgyak komplexumaként elképzelni, amelyet mindig egyszerre kell létrehozni. De minden fontos munkaeszköz — épület, közlekedési eszköz, mezőgazdasági szerszám — előállításához nagyobb

és koncentrált munkaráfordításra van szükség, ami éppúgy vonatkozik a vasútra és a léghajóra, mint a csiszolatlan kőbaltára vagy a kézimalomra. Ebből az következik, hogy az egyszerű újratermelés önmagában véve csak a bővített újratermeléssel periodikus váltakozásban képzelhető el, ami nem csupán a kulturális haladástól és a népesség általános növekedésétől függ, hanem az állótőke vagy a termelési eszközök gazdasági formájától is, amelyek minden társadalomban megfelelnek az állótőkének.

Marx ezzel az állótőke formája és az egyszerű újratermelés közötti ellentmondással nem foglalkozik közvetlenül. Csupán az „állandó túltermelés" szükségességét emeli ki, vagyis a bővített újratermelést az állótőke szabálytalan hányadával összefüggésben, amely egyik évben nagyobb, másik évben kisebb, és amelynek időről időre deficitet kellene előidéznie az újratermelésben, ha szigorúan betartanák az egyszerű újratermelést. A bővített újratermelést tehát itt mint a társadalmi állótőke tartalékalapját vizsgálja, nem pedig előállításának szemszögéből.[26]

Úgy véljük, Marx egész más összefüggésben, közvetve teljességgel megerősíti a fent kifejtetteket. Az „Értéktöbblet-elméletek" második részében a jövedelem tőkévé való átalakulásának elemzésekor az állótőke tulajdonképpeni újratermelését tárgyalja, amely állótőkének a pótlása már magában is felhalmozási alapot képez, és a következő konklúziókra jut. „Amire itt rá akarunk térni, az a következő. Ha a gépgyártásban alkalmazott össztőke csak akkora is volna, hogy a gépi berendezés évi kopását pótolja, akkor is sokkal több gépi berendezést termelne, mint amennyire évente szükséglet van, mivel a kopás részben csak eszmeileg létezik, és valóságosan csak az évek bizonyos sora után kell in natura pótolni. Az így alkalmazott tőke tehát évente egy tömeg gépi berendezést szolgáltat, amely megvan új tőkebefektetések számára, és anticipálja ezeket az új tőkebefektetéseket. Például: a gépgyártó ez év folyamán indítja meg a gyárat. Szolgáltasson 12 000 £-ért gépi berendezést az év folyamán. Akkor a 11 következő év folyamán az általa termelt gépi berendezés puszta újratermelése esetén csak 1000 £-ért kellene termelnie, és még ezt az évi termelést sem fogyasztanák el évente. Még kevésbé, hogyha egész tőkéjét alkalmazza. Hogy ez a tőke működésben maradjon és pusztán folyton újratermelje magát évente, szükséges az ezeket a gépeket felhasználó gyártásnak új, folytonos bővítése. (Még inkább, hogyha ő maga is felhalmoz.)

Itt tehát, *még ha ezen a termelési területen a belefektetett tőkét újratermelik is*, állandó felhalmozás szükséges a többi termelési területen is."[27]

A marxi példa gépgyárosát az össztársadalmi állótőke termelési szférájaként is felfoghatjuk. Ebből az következik, hogy az egyszerű újratermelésnek ebben a szférában való betartása esetén, vagyis ha a társadalom évente ugyanolyan mennyiségű munkát fordít az állótőke termelésére (ami gyakorlatilag ki van zárva), ehhez más termelési szférákban minden évben bővítenie kell a termelést. Ha azonban itt csak az egyszerű újratermelést tartja be, akkor az egyszer létrehozott állótőke puszta megújításához a létrehozásakor felhasznált munkának csak egy kis részét kell ráfordítania. Avagy — hogy megfordítsuk a dolgot — a társadalomnak ahhoz, hogy nagyobb tömegű állótőkét hozzon létre, időről időre az egyszerű újratermelés feltételei közepette is egészében véve periodikusan bővített újratermeléshez kell folyamodnia.

A kultúra előrehaladásával a termelési eszközöknek nem csupán formája, hanem értékterjedelme, pontosabban: a bennük felhalmozott társadalmi munka is változik. A társadalom a közvetlen fenntartásához szükséges munkán kívül mind több munkaidőt és munkaerőt takarít meg, amelyet mind nagyobb mértékben fordít termelési eszközök előállítására. Hogyan nyilvánul ez meg az újratermelési folyamatban? Hogyan hoz létre a társadalom — tőkés nyelven szólva — évi munkájából *több* tőkét, mint amennyivel ezelőtt rendelkezett? Ez a kérdés már a bővített újratermelésre vonatkozik, amellyel itt egyelőre még nem foglalkozunk.

Ötödik fejezet

A pénzforgalom

Az újratermelési folyamat vizsgálata során mindeddig teljes mértékben eltekintettünk a pénzforgalomtól. Nem a pénztől, mint értékmutatótól és értékmérőtől; ellenkezőleg: minden társadalmi munkán alapuló viszonyt mint pénzben kifejezettet fogadtunk el és mértünk föl. Most az is szükségessé vált, hogy az egyszerű újratermelés adott sémáját a pénz mint csereeszköz szempontjából is megvizsgáljuk.

Mint már az öreg Quesnay is vélte, a társadalmi újratermelési folyamat megértéséhez szükség van arra, hogy a társadalom tulajdonában bizonyos termelési és fogyasztási eszközökön kívül némi pénzösszeget is feltételezzünk.[28] Kétféle kérdés adódik ebből: kinek a kezében legyen és milyen nagy legyen ez az összeg. Mindenekelőtt kétségtelen: a bérmunkások azért kapják pénzben a bérüket, hogy abból létfenntartási eszközöket vásárol-

janak. Társadalmilag az újratermelési folyamatban ez azt jelenti, hogy a munkások puszta utalványt kapnak a létfenntartási eszközök egy meghatározott alapjára, amely minden társadalomban megilleti őket, függetlenül annak történeti termelési formájától. Az a tény azonban, hogy a dolgozók létfenntartási eszközeiket nem közvetlenül, hanem árucsere révén szerzik meg, éppoly lényeges jellemzője a tőkés termelési módnak, mint az, hogy munkaerejüket nem közvetlenül, személyi uralmi viszonyok alapján, hanem árucsere, vagyis munkaerejük eladása révén bocsátják a termelési eszközök birtokosainak rendelkezésére. Az, hogy a munkások eladják munkaerejüket és szabadon vásárolják létfenntartási eszközeiket, döntő mozzanata a tőke termelésének. Mindkettőt a változó tőke, vagyis a *v pénz*formája fejezi ki és közvetíti.

Mindenekelőtt: a pénz tehát a bérek kifizetése révén kerül a forgalomba. Mindkét osztály tőkései, tehát az *összes* tőkés pénzt köteles forgalomba dobni, mindegyik az általa kifizetett bérek összegében. A I. osztály tőkéseinek 1000, a II. osztály tőkéseinek 500 egységű pénz birtokában kell lenniük, amelyet kifizetnek munkásaiknak. Sémánkban íly módon két pénzösszeg kerül a forgalomba: I. 1000 *v* és II. 500 *v*. A munkások mindkét összeget létfenntartási eszközökbe, vagyis a II. osztály termékeibe fektetik. Ezáltal tartják fenn munkaerejüket, vagyis a társadalom változó tőkéje naturális formájában újratermelődik mint a tőke többi részének újratermelési alapja. A továbbiakban szintén ezen a módon, a II. osztály tőkései megszabadulnak össztermékük tőtől (1500), mégpedig ebből 500-at a saját munkásaik, 1000-t pedig a másik osztályhoz tartozók kapnak. A II. osztály tőkései e csere révén 1500 egységnyi pénz birtokába jutnak: ebből 500 visszatér hozzájuk, mint a saját változó tőkéjük, amely mint olyan, majd újonnan forgalomba kerül, vagyis egyelőre lezárta mozgását. 1000-t azonban újonnan szereznek meg saját termékeik egyharmadának értékesítése révén. Ezzel a 1000 pénzzel a II. osztály tőkései az I. osztály tőkéseitől termelési eszközöket vásárolnak saját elhasznált állandó tőkéjük megújítása érdekében. E vásárlás révén a II. osztály természeti formában megújította a szükséges állandó tőke (II. *c*) felét, és ezért 1000 egységnyi pénz az I. osztály tőkéseihez vándorol. Ők ezzel az összeggel csak a saját pénzüket kapják visza, amelyet bér gyanánt saját munkásaiknak kifizettek, és amely most két csereaktus után visszatér hozzájuk, hogy később változó tőkeként ismét működhessék, s így egyelőre ennek a pénzösszegnek a mozgása is megszűnik. A társadalmi forgalom azonban még nem ért véget. Az I. osztály tőkései értéktöbblet-terméküket, amely számukra ter-

melési eszközök élvezhetetlen formájában rejlik, még nem realizálták, hogy létfenntartási eszközöket vásároljanak érte maguknak, és a II. osztály tőkései sem újították még meg állandó tőkéjük második felét. Ez a két csereaktus mind az érték nagyságrendjét tekintve, mind pedig anyagilag fedi egymást, mivel az I. osztály tőkései a II. osztálytól a létfenntartási eszközöket saját I. 1000 *m* értéktöbbletük realizálására kapják, a II. osztály tőkései pedig ennek fejében megkapják tőlük a hiányzó II. 1000 *c* termelési eszközöket. Mellesleg ennek a cserének a közvetítéséhez újabb pénzösszegeket kell a forgalomba dobni. Elméletileg semmit sem lehetne felhozni az ellen, hogy a már korábban megmozgatott pénzösszegeket újra a forgalomba vessük. Gyakorlatilag azonban ez mégsem jön számításba, mivel a tőkések fogyasztási szükségleteit ugyanúgy fennakadás nélkül kell kielégíteni, mint a munkásokét, mindkét folyamat párhuzamosan fut tehát a termelési folyamattal, és ezért külön pénzösszegek révén kell őket közvetíteni. Ez abból következik, hogy mindkét osztály tőkéseinek, vagyis minden tőkésnek a változó tőkére szánt pénzösszegen kívül külön pénzkészlettel kell rendelkeznie saját értéktöbbletének fogyasztási cikkekben való realizálása céljából. Másfelől a termeléssel párhuzamosan — vagyis az össztermék realizálása előtt — megy végbe az állandó tőke bizonyos részeinek — nevezetesen forgalomban levő részeinek — (nyers- és segédanyagok, világítási eszközök stb.) folyamatos megvásárlása. Ebből adódik, hogy nemcsak az I. osztály tőkéseinek kell bizonyos pénzösszeggel rendelkezniük fogyasztásuk fedezésére, hanem a II. osztály tőkéseinek is pénzre van szükségük az állandó tőke iránti szükségletük fedezésére. Az I. 1000 *m* termelési eszközök II. *c* létfenntartási eszközökre való kicserelését tehát pénz közvetíti, amelyet részben az I. osztály tőkései előlegeztek fogyasztási szükségleteikre, részben pedig a II. osztály tőkései termelési szükségleteikre.[29] Az ehhez a cseréhez szükséges 1000 összegű pénzből mindegyik tőkés osztály 500—500-at előlegezhet, vagy más arányokban is osztozhat rajta. Két dolog mindenképpen nyilvánvaló: 1. közös pénzkészletüknek elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy közvetítse az I. 1000 *m* és a II. 1000 *c* cseréjét; 2. bárhogyan osztották is el a pénzösszeget, a végbement társadalmi összcsere után minden tőkés csoport ismét ugyanannak a pénzösszegnek a birtokába kerül, amelyet forgalomba dobott. Az utóbbi a társadalmi összforgalomra érvényes: miután a körforgás befejeződött, a pénz visszatér kiindulópontjára úgy, hogy a minden oldalú csere után a tőkések két dolgot értek el: egyrészt termékeiket, amelyeknek a naturális formája közömbös volt számukra,

olyanokra cserélték, amelyeknek naturális formájára (akár termelési eszközök, akár saját fogyasztási eszközeik ezek) szükségük van, másodszor pedig a pénz, amelyet e csereaktusok közvetítése végett hoztak forgalomba, ismét a kezükbe került vissza.

Az egyszerű áruforgalom szempontjából ez megfoghatatlan jelenség. Itt szüntelenül helyet cserél az áru és a pénz, az áru birtoklása kizárja a pénz birtoklását, a pénz szüntelenül elfoglalja az áru helyét és fordítva. Ez teljes mértékben érvényes minden egyes árucsereaktusra, amelynek formájában a társadalmi forgalom végbemegy. A társadalmi forgalom azonban nem egyszerűen árucsere, hanem tőkeforgalom. Ennek azonban épp az a lényegi jellemzője, hogy a tőkét nemcsak megnövekedett értékként, tehát értéktöbbletként juttatja vissza a tőkés kezébe, hanem hogy társadalmi újratermelést is közvetít, vagyis a termelő tőke (termelési eszközök és munkaerő) naturális formáját és a nem-dolgozók eltartását is biztosítja. Mivel a forgalom egész társadalmi folyamata a tőkésektől indul ki, akik birtokában vannak mind a termelési eszközöknek, mind pedig a forgalom közvetítéséhez szükséges pénznek, ezért a társadalmi tőke bármely körforgása után mindennek vissza kell jutnia az ő kezükbe, mégpedig minden egyes csoport és minden egyes tőkés esetében a befektetett tőke mértékének megfelelően. A munkások csak átmenetileg birtokolják a pénzt, hogy közvetítse a változó tőke cseréjét annak pénzformája és naturális formája között, a tőkések kezében viszont a pénz tőkéjük egy részének megjelenési formája, amelynek tehát mindig vissza kell térnie hozzájuk.

Mindeddig a forgalmat csak annyiban vizsgáltuk, amennyiben az a termelés két nagy szférája között zajlik. Ezenkívül azonban maradt még: az I. osztály termékéből 4000 egység termelési eszköz formájában, amely az I. osztályban marad, hogy annak saját állandó tőkéjét (4000 *c*) megújítsa, továbbá a II. osztályban 500 egységnyi élelmiszer, amely szintén ugyanabban az osztályban marad, mégpedig mint a tőkésosztály fogyasztási eszköze, értéktöbbletének összegében (II. 500 *m*). Mivel a termelés mindkét osztályban tőkés, vagyis szabályozatlan magántermelés, ezért e két osztály saját termékeinek elosztása az egyes tőkések között — mint I. termelési eszköz, vagy II. fogyasztási eszköz — nem mehet végbe másként, mint árucsere útján, vagyis ugyanazon osztály tőkései közötti nagyszámú vásárlási és eladási aktus révén. Ehhez a cseréhez, vagyis I. 4000 *c* termelési eszközeinek megújításához, továbbá a tőkésosztály II. 500 *m* fogyasztási cikkeinek megújításához szintén arra van szükség, hogy bizonyos pénzösszeg legyen mindkét osztály tőkéseinek kezében. A forgalomnak ez

a része magában véve nem különösebben érdekes, mivel egyszerű áruforgalom jellegét ölti, hiszen itt eladó és vásárló a termelés ágenseinek ugyanahhoz a kategóriájához tartozik, és csupán a pénz és az áru helycseréje megy végbe ugyanazon társadalmi és termelési osztály keretén belül. Ugyanígy a pénznek, amelyre ehhez a forgalomhoz szükség van, eleve a tőkésosztály kezében kell lennie, tőkéjének egy részét kell alkotnia.

A társadalmi össztőke körforgása mind ez ideig a pénzforgalom szempontjából semmi figyelemre méltót nem mutatott. Az, hogy ehhez a forgalomhoz a társadalomnak bizonyos pénzösszeg birtokában kell lennie, eleve magától értetődőnek tűnik: először is, a tőkés termelési mód általános formája az árutermelés, ami pénzforgalmat jelent, másodszor, a tőke körforgása a tőke három formájának: a pénztőkének, termelőtőkének és az árutőkének szüntelen átalakulásán alapszik. Hogy ezek az átalakulások lehetségessé válhassanak, ahhoz rendelkezésre kell állnia pénznek is, amely a pénztőke szerepét betöltheti. Végül pedig, mivel ez a pénz mint tőke működik — sémánkban kizárólag tőkés termeléssel van dolgunk —, ezáltal adott, hogy ennek a pénznek mint a tőke bármely formájának a tőkésosztály birtokában kell lennie, ez az osztály dobja forgalomba, hogy azután a körforgásból hozzá térjen vissza.

Első pillantásra csak egy részlet tűnhet meglepőnek. A társadalomban forgalomban levő összes pénz tőkésektől származik, ebből pedig az következik, hogy a tőkések maguk előlegezik a pénzt saját értéktöbbletük realizálásához. Úgy fest a dolog, mintha a tőkések mint osztály saját értéktöbbletüket saját pénzükkel volnának kénytelenek megfizetni, és mivel a megfelelő pénzmennyiségnek már valamennyi termelési periódus termékeinek mindenkori realizálása előtt, sőt már jóval korábban a tőkésosztály birtokában kell lennie, ezért első pillantásra úgy látszhat, hogy az értéktöbblet elsajátítása nem a bérmunkások megfizetetlen munkáján alapszik, ahogy az valójában van, hanem puszta árucsere eredménye, amelyhez a tőkésosztály maga szállítja az azonos összegű pénzt. Egy rövid gondolatsor azonban eloszlatja ezt a hamis látszatot. A forgalom általános lefolyása után a tőkésosztály továbbra is pénzének birtokában marad, amely vagy visszatér hozzá, vagy kezében marad, de ezenkívül azonos összegben létfenntartási eszközöket is beszerzett — megjegyezzük, hogy még mindig a termelési séma fő feltételénél maradunk, vagyis egyszerű újratermelésről, a termelés régi terjedelmében való megújításáról, az egész megtermelt értéktöbbletnek a tőkésosztály személyes fogyasztási céljaira való felhasználásáról beszélünk.

A hamis látszat egyébként teljesen eltűnik, ha nem rekedünk meg egy meghatározott újratermelési periódusnál, hanem több periódust vizsgálunk egymásutánjukban és kölcsönös összefonódásukban. A pénz, amit a tőkések értéktöbbletük realizálása céljából ma forgalomba vetnek, valójában nem más, mint korábbi termelési periódusokból származó értéktöbbletük pénzformája. Ha a tőkésnek a létfenntartási eszközök vásárlásához saját zsebéből kell pénzt előlegeznie, miközben újonnan termelt értéktöbblete élvezhetetlen naturális formában van, vagy annak élvezhető naturális formája idegen kezekben található, akkor másfelől a pénz, amelyet most önmagának előlegez, korábbi időszakokból származó realizált értéktöbbletként került a zsebébe. És ez a pénz megint visszatér hozzá, ha új, áruformában rejlő értéktöbbletét realizálta. Néhány periódus folyamán kiderül tehát, hogy a tőkésosztály a forgalomból tőkéjének naturális formáján kívül még saját fogyasztási eszközeit is rendszeresen kihalássza, és ennek során eredeti pénzösszege változatlanul és állandóan a birtokában marad.

A pénzforgalom elemzéséből az következik, hogy az egyes tőkés sohasem tudja pénztőkéjét teljes összegében termelési eszközökké változtatni, hanem ellenkezőleg: egy bizonyos tőkerészt kénytelen pénzformában félretenni változó tőkére, bérekre, továbbá tőketartalékokat kell képeznie a termelési eszközök folytatólagos vásárlására a termelési periódus folyamán. E tőketartalékokon kívül azonban saját fogyasztásának céljaira is pénztartalékkal kell rendelkeznie.

A társadalmi össztőke újratermelési folyamata ebből adódóan szükségessé teszi a pénz anyagának termelési és újratermelési folyamatát. Mivel ezt feltevésünk szerint szintén tőkés folyamatnak kell tartanunk — a már tárgyalt Marx-féle séma értelmében nem ismerünk mást, csak tőkés termelést —, ezért a séma tulajdonképpen tökéletlennek tűnik. A társadalmi termelés két nagy osztálya: a termelési és a fogyasztási eszközök termelése mellé egy harmadik osztályt kell rendelnünk, nevezetesen a csereeszközök termelését, amelyre éppen az jellemző, hogy sem a termelést, sem pedig a fogyasztást nem szolgálják, hanem különbség nélküli, használatra alkalmatlan áruban képviselik a társadalmi munkát. Igaz, a pénz és a pénztermelés, akárcsak a csere és az árutermelés jóval idősebb, mint maga a tőkés termelési mód. Az utóbbiban vált azonban a pénzforgalom a társadalmi forgalom általános formájává és ezáltal a társadalmi újratermelési folyamat lényeges elemévé. A pénz termelését és újratermelését tehát a két másik szférával való szerves összefonódásában kell bemutat-

nunk ahhoz, hogy megkapjuk a tőkés összfolyamat minden lényeges pontját tartalmazó, átfogó sémát.

Itt azonban eltérünk Marxtól. Marx az aranytermelést (az egyszerűség kedvéért az egész pénztermelést az arany előállítására redukálja) a társadalmi termelés első osztályába sorolja. „Az aranytermelés, mint egyáltalán a fémtermelés, az I. osztályba, abba a kategóriába tartozik, amely a termelési eszközök termelését öleli fel."[30] Ez csak akkor igaz, ha aranytermelésről fémtermelés értelmében beszélünk, vagyis feldolgozási célokra (ékszerek, fogtömések stb.) történő fémtermelésről van szó. Az arany azonban mint pénz nem fém, hanem elvont társadalmi munka megtestesítője, és mint ilyen éppoly kevéssé termelési eszköz, mint fogyasztási eszköz. Mellesleg elég egy pillantást vetni az újratermelés sémájára, hogy észrevegyük, milyen zavarokat okoz, ha a termelési eszközöket összekeverjük a csereeszközökkel. Állítsuk a társadalmi termelés két osztálya mellé az évi aranytermelés sematikus ábrázolását (pénzanyag értelmében), és akkor a következő három sort kapjuk:

$$\begin{aligned} &\text{I. } 4000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 6000 \text{ termelési eszköz} \\ &\text{II. } 2000\,c + 500\,v + 500\,m = 3000 \text{ fogyasztási eszköz} \\ &\text{III. } 20\,c + 5\,v + 5\,m = 30 \text{ pénzeszköz} \end{aligned}$$

A (Marx által példaként kiválasztott) 30 értéknagyság nyilvánvalóan nem felel meg a társadalomban évente forgalomba kerülő pénzmennyiségnek, hanem csupán e pénzmennyiség évente újratermelt részének, vagyis az évi pénzanyag-elhasználódásnak, amely a társadalmi újratermelés azonos terjedelme és a tőkeforgalom azonos tartalma, valamint az áruforgalom azonos sebessége mellett átlagban ugyanaz marad. Vizsgáljuk ezt a harmadik sort, ahogy Marx kívánja, az első integráns részeként, és ekkor a következő nehézségekbe ütközünk. A harmadik osztály 20 c állandó tőkéje valóságos, konkrét termelési eszközökből áll, akárcsak a két másik osztályé (épületek, szerszámok, segédanyagok, edények stb.), ennek az osztálynak a terméke a 30 p (a pénz) azonban a maga természeti formájában semmiféle termelési folyamatban nem szerepelhet állandó tőkeként. Tekintsük ezért a 30 p terméket az I. osztály 6000 t terméke integráns részének, ez esetben ugyanilyen értékű termelési eszköz fog hiányozni társadalmi szinten, ami vagy az I. osztályban, vagy pedig a II. osztályban lehetetlenné fogja tenni az azonos terjedelmű újratermelést. Az eddigi feltevés szerint — amely az egész marxi séma alapját képezi — mindkét osztály terméke tárgyi használati formájában képezi az újratermelés mint olyan

kiindulópontját, a séma arányai pedig ezen a feltevésen alapszanak, mellőzése esetén viszont káosz alakulna ki. Így az első alapvető értékösszefüggés az I. 6000 t = I. 4000 c + II. 2000 c egyenlettel fejezhető ki. A III. 30 p termékre nézve ez nem lehet igaz, mivel az aranyat (például az I. 20 c + + II. 10 c arányban) a két osztály nem tudja termelési eszközként felhasználni. A második (az elsőből levezetett) alapvető összefüggés az I. 1000 v + I. 1000 m = II. 2000 c egyenleten alapszik. Ha az aranytermelést is számításba vesszük, ez azt jelentené, hogy az aranytermelés a II. osztálytól ugyanannyi fogyasztási eszközt von el, amennyi termelési eszközt szállít neki. Ez azonban éppoly kevéssé igaz. Az aranytermelés konkrét termelési eszközöket von el a társadalmi össztermékből, amelyeket mint állandó tőkét használ fel, továbbá konkrét fogyasztási eszközöket munkásai és tőkései számára változó tőkéjük és értéktöbbletük összegében. Csakhogy terméke éppoly kevéssé funkcionálhat termelési eszközként, mint ahogyan élelmiszerként sem kerülhet emberi fogyasztás céljára. A pénz termelésének az I. osztályhoz sorolása tehát megsértené a marxi séma tárgyi és értékarányait, és ezáltal megfosztaná azt érvényességétől.

Marxnak az a kísérlete, hogy az aranytermelést az I. osztály (termelési eszközök) termeléséhez sorolja, elgondolkodtató eredményekhez vezeti őt. Az első forgalmi aktus a Marx által I. p-nek nevezett új alosztály és a II. osztály (fogyasztási cikkek) között többnyire azt jelenti, hogy az I. p osztály munkásai a tőkések által bérben kifizetett pénzösszegen (5 v) fogyasztási cikkeket vásárolnak a II. osztálytól. Az eközben használt pénz még nem az új termelés terméke, hanem az I. p tőkések pénztartaléka, az országban található pénzösszeg része, ami nagyjából rendben is volna. Marxnál azonban a II. osztály tőkései az 5 egységnyi pénzből először is az I. p-től 2-ért aranyat vásárolnak „mint áruanyagot", vagyis a pénztermelésről átugrik a felhasználásra történő aranytermelésre, amelynek épp annyi köze van a pénztermelés problémájához, mint a cipőpaszta gyártásának. Mivel azonban a bevett I. p 5 v-ből még mindig maradt 3, amelylyel a II. osztály tőkései semmit sem tudnak kezdeni, hiszen állandó tőkeként nem tudják felhasználni, ezért Marx tőkése ezt a pénzösszeget kincsképzésre fordítja! Annak érdekében azonban, hogy a II. osztály állandó tőkéjében ne mutatkozzék deficit, hogy teljes egészében kicserélhető legyen termelési eszközökre (I. v + m), Marx a következő kiutat találja. „Ezt a pénzt a II. c-ből teljesen át kell vinni a II. m-be, akár létfenntartási eszközökben, akár luxuscikkekben létezik az utóbbi, s ezzel szemben megfelelő áruértéket kell átvinni II. m-ből II. c-be. Eredmény: az érték-

többlet egy részét pénzkincsként raktározzák fel."[31] Elég különös eredmény. Eddig csupán a pénzanyag évi kopásának újratermelését vettük figyelembe, itt viszont hirtelen pénzfelhalmozással, azaz pénzanyagfölösleggel van dolgunk. Ez a fölösleg — nem tudni, miért — a létfenntartási-eszköz osztály tőkéseinek rovására jön létre, akiknek sanyargatni kell magukat, de nem azért, hogy a saját értéktöbblet-termelésüket bővítsék, hanem hogy elegendő létfenntartási eszközük legyen az aranytermelésben dolgozó munkásoknak.

Ezért a kereszténYi erényért azonban a II. osztály tőkései meglehetősen gyér jutalomban részesülnek. Az „önmegtartóztatás" ellenére nemcsak bővíteni nem tudják termelésüket, hanem a korábbi terjedelemben még folytatni sem tudják azt. Mert ha a megfelelő „áruértéket" át is viszik a II. *m*-ről a II. *c*-re, nemcsak az értékről van itt szó, hanem ennek az értéknek a tárgyi, konkrét formájáról is, és mivel most az I. osztály termékeinek egy része pénzből áll, amelyet nem lehet termelési eszközként használni, ezért a II. osztály az önmegtartóztatás ellenére sem képes állandó tőkéjét a régi terjedelemben tárgyilag megújítani. Ezáltal a séma előfeltétele — az egyszerű újratermelés — kétfelől is sérelmet szenved: az értéktöbblet kinccsé válása és az állandó tőke deficitje miatt. Ezek a Marx által elért eredmények magukban is bizonyítják, hogy az aranytermelést nem lehet sémája két osztályának egyikében elhelyezni anélkül, hogy magát a sémát fel ne borítanánk. Ez már az I. és II. osztály közötti első csere alapján is így van. Az újonnan termelt aranynak az I. osztály állandó tőkéjén belüli cseréjére vonatkozó vizsgálódás, amelyet Marx tervbe vett, nem található meg a kéziratban, miként arra Engels is rámutatott (lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 429. old. 55. lábjegyzet). Ez csak növelte volna az ellentmondásokat. Mellesleg maga Marx erősíti meg felfogásunkat, és a kérdést két szóval elintézi, amikor tömören és találóan megállapítja: „A pénz . . . önmagában véve nem eleme a valóságos újratermelésnek."[32]

A pénztermelésnek a társadalmi össztermelés harmadik, külön osztályon belüli ábrázolására még egy nyomós ok van. Az egyszerű újratermelés marxi sémája nem csupán a tőkés, hanem — mutatis mutandis — minden szabályozott gazdasági rend, például a szocialista gazdasági rend újratermelési folyamatának is alapjaként és kiindulópontjaként szolgál. A pénztermelés ezzel szemben a termékek áruformájával, vagyis a termelési eszközök magántulajdonával együtt megszűnik. Ez a kapitalizmus anarchikus gazdálkodási módjának „hamis költsége", a magángazdasá-

gon alapuló társadalom specifikus terhe, hiszen tekintélyes munkatömeget fordítanak évente olyan termékek előállítására, amelyeket sem termelési eszközként, sem fogyasztási eszközként nem használnak fel. Ezt a tőkés módon termelő társadalomra jellemző munkaráfordítást, amely a társadalmilag szabályozott gazdaságban nélkülözhetővé válik, legegzaktabb módon az össztőke általános újratermelési folyamatának egy elkülönített osztálya fejezi ki. Emellett teljesen közömbös, hogy olyan országot képzelünk-e el, amely maga termeli az aranyat, vagy olyat, amely külföldről hozatja azt be. Az utóbbi esetben a csere csupán közvetíti azt a társadalmimunka-ráfordítást, amelyre közvetlenül szükség volt az arany termeléséhez.

Az eddigiekből belátható, hogy az össztőke újratermelésének problémája nem olyan feldolgozatlan, mint ahogy ezt gyakran gondolják azok, akik a válságok felől közelítenek hozzá, amikor is ezt a kérdést vetik fel: hogyan lehetséges, hogy a számtalan egyéni tőke tervszerűtlen gazdálkodása mellett azok össztermelése fedezi a társadalom össz-szükségleteit? Amire állítólag a termelésnek a kereslet körüli állandó szóródása, azaz például a periodikus konjunktúra-váltakozás adna választ. E felfogásban, amely a társadalmi összterméket egynemű árumasszaként kezeli és a társadalmi szükségletet ennek megfelelően zavarosan tárgyalja, a legfontosabbat, a tőkés termelési mód differentia specifica-ját hagyják figyelmen kívül. A tőkés újratermelés problémája, mint láttuk, egész sor egzakt viszonyt foglal magába, amelyek éppúgy vonatkoznak a sajátosan tőkés kategóriákra, mint — mutatis mutandis — az emberi munka általános kategóriáira és amelyek ellentmondásainak, valamint összhangjának egysége alkotja a tulajdonképpeni problémát. A marxi séma a probléma tudományos megoldása.

Fel kell vetnünk a kérdést, mi a jelentősége az elemzett újratermelési sémának a valóságban. E séma szerint a társadalmi össztermék maradéktalanul, szépen feloldódik a forgalomban, a fogyasztási szükségleteket egészében véve kielégítik, az újratermelés simán tovább folyik, a pénzforgalom követi az áruforgalmat, a társadalmi tőke körmozgása pedig pontosan zárul. De hogy néz ki ez az életben? Tervszerűen irányított termelés esetén a séma arányai pontos alapját alkothatnák a társadalmi munka felosztásának — mindig feltételezve az egyszerű újratermelést, vagyis a termelés azonos mértékét. A tőkés gazdaságból azonban hiányzik az összfolyamat mindenféle tervszerű megszervezése. Ezért itt semmi sem zajlik olyan simán, matematikai képletek szerint, mint a sémában. Az újratermé-

lés körmozgása éppenséggel a séma arányaitól való állandó eltérések közepette megy végbe, ami megnyilvánul

az árak napi ingadozásában,

a profitok szüntelen ingadozásában,

a tőkének egyik termelési ágból a másikba való szüntelen átáramlásában

az újratermelésnek a túlfeszítettség és a válság közötti periodikus, ciklikus ingadozásában.

Mindezen eltérésekkel együtt a séma azt a társadalmilag szükséges átlagot képviseli, amely körül ezek a mozgások végbemennek, és amely felé szüntelenül törekszenek, miután eltávolodtak tőle. Ez az átlag az oka annak, hogy az egyes tőkék ingadozó mozgásai nem torkollanak káoszba, hanem e mozgások bizonyos törvényszerűségre vezethetők vissza, amely biztosítja a társadalom fennmaradását annak tervszerűtlensége ellenére is.

Ha az újratermelés marxi sémáját összevetjük Quesnay „Tableau économique"-jével, szembetűnő mind a hasonlóság, mind pedig a nagy különbség. Mindkét séma, amely a klasszikus közgazdaságtan fejlődésmenetét követi nyomon, nem egyéb, mint kísérlet annak a látszólagos káosznak az egzakt ábrázolására, amely a tőkés termelés és fogyasztás összmozgásában, kölcsönös összefonódásaiban és számtalan magántermelőre és fogyasztóra való szétforgácsoltságában nyilvánul meg. Az egyes tőkék mozgásának zűrzavaros összevisszaságát mindkét séma arra a néhány egyszerű nagy összefüggésre redukálja, amelyek lehetővé teszik a tőkés társadalom fejlődését és létezését szabályozatlan és anarchikus működése ellenére is. Mindkét séma egyesíti ugyanis azt a kettős szempontot, amely a társadalmi tőke összmozgásának alapját képezi: hogy egyrészt mint tőkemozgás egyszerre értéktöbblet-termelés és -elsajátítás, mint társadalmi mozgás pedig egyszerre az emberi kultúra létezéséhez szükséges tárgyi feltételek termelése és fogyasztása. A termékek forgalma mint áruforgalom közvetíti mindkettőben az összfolyamatot, a pénzmozgás pedig mindkettőben csupán külsődleges kifejezése, felszíne az áruforgalom mozgásának.

E nagy alapvonalak felvázolásában azonban ott rejlik a nagy különbség is. A Quesnay-féle „Tableau", bár az értéktöbblet-termelést tekinti az össz-újratermelés súlypontjának, ugyanakkor az értéktöbbletet a földjáradék naiv, feudális formájának szemszögéből vizsgálja, és ezáltal hibásan egy részformát tekint egésznek.

Ehhez hasonlóan, bár az össztermék tömegének tárgyi megoszlását te-

kinti a társadalmi újratermelés másik súlypontjának, de ezt a mezőgazdasági és manufakturális termelés naiv szembeállításával teszi, vagyis azoknak az anyagoknak a külsődleges különbségét, amelyekkel a dolgozó embernek dolga van, tévesen az emberi munkafolyamat alapvető kategóriáinak tekinti.

Marx az értéktöbblet termelését a tőketermelés tiszta és általános, vagyis abszolút formájában fogja fel. Egyúttal figyelembe veszi a termelés örökös tárgyi feltételeit, amennyiben alapvetően megkülönbözteti a termelési eszközöket és a fogyasztási eszközöket, és kettejük viszonyát egzakt értékviszonyra vezeti vissza.

Felvetődik a kérdés, miért vallott kudarcot a Quesnay által oly szerencsésen felvázolt probléma megoldása a későbbi polgári közgazdászoknál, és mire volt szükség ahhoz a hatalmas ugráshoz, amelyet az elemzés a marxi sémával megtett. Itt főleg két előfeltételről beszélhetünk. Mindenekelőtt az újratermelés marxi sémája világosan és élesen megkülönbözteti a munka két oldalát az árutermelésben: a konkrét, hasznos munkát, ami meghatározott használati értéket termel, és az elvont, általános emberi munkát, amely társadalmilag szükséges értékeket teremt. Marx értékelméletének ez a zseniális alapgondolata, amely egyebek között lehetővé tette számára a pénzprobléma megoldását is, egyúttal elvezette őt az össztermelési folyamat két szempontjának: az értékszempontnak és a tárgyi összefüggéseknek a különválasztásához és egyesítéséhez. Másodszor a séma alapját az állandó és a változó tőke éles megkülönböztetése képezi, amelynek révén először sikerült feltárni az értéktöbblet termelésének belső mechanizmusát és azt mint értékviszonyt a termelés két tárgyi kategóriájával: a termelési eszközökkel és a fogyasztási eszközökkel egzakt kapcsolatba hozni.

Mindezeket az álláspontokat a Quesnay utáni klasszikus közgazdaságtan, nevezetesen Smith és Ricardo is megközelítette. Ricardónál tett szert az értékelmélet arra a szigorú megfogalmazásra, amelynek következtében oly gyakran még Marxéval is összetévesztik. Ricardo a maga értékelméletének szemszögéből felismerte, hogy hamis minden árunak $v+m$-re való, Smith-féle felosztása, ami oly sok bajt okozott az újratermelés elemzésében; e Smith-féle baklövéssel azonban nem sokat törődött, mivel egészében véve nem lelkesedett az össztermelés problémájáért. A Ricardo-féle elemzés bizonyos szempontból visszalépést jelentett Smithhez képest, mint ahogy Smith is visszalépett a fiziokratákhoz képest. Míg Ricardo a polgári közgazdaságtan alapkategóriáit: az értéket, a bért, az

értéktöbbletet, a tőkét jóval szellemesebben és egységesebben dolgozta ki, mint bármely elődje, ugyanakkor merevebben is kezelte őket. Adam Smithnek jóval több érzéke volt az eleven összefüggések, az egész összetett mozgása iránt. Alkalmilag az sem állt tőle távol, hogy egy és ugyanazon problémára két, vagy például mint az értékproblémára, három, sőt négy különböző megoldást is találjon, és önmagának is bátran ellentmondott elemzésének különböző részeiben: épp ellentmondásainak köszönhette, hogy az egészet mindig más és más oldalról ragadta meg és mozgásában látta. A korlát, amelynél mindkettejüknek — Smithnek és Ricardónak egyaránt — kudarcot kellett vallaniuk, polgári módon behatárolt látókörük volt. Ahhoz, hogy a tőkés termelés alapkategóriáit: az értéket és az értéktöbbletet eleven mozgásukban, társadalmi újratermelési folyamat mivoltukban ragadhassák meg, ezt a mozgást történetileg, magukat a kategóriákat mint az általános munkaviszonyok történetileg meghatározott formáit kellett felfogni. Ezzel magyarázható, hogy az össztőke újratermelésének problémáját csak egy szocialista tudta megoldani. A „Tablaeu Économique"-ban és „A tőke" második kötetében tartalmazott újratermelési séma között nemcsak időben, hanem tartalmilag is kimutatható a polgári közgazdaságtan tündöklése és bukása.

Hatodik fejezet

A bővített újratermelés

Az egyszerű újratermelés sémájának hiányossága kézenfekvő: olyan újratermelési forma törvényeit fejti ki, amely a tőkés termelési viszonyok között csak alkalmi kivétel formájában mehet végbe. A tőkés gazdálkodási mód szabálya minden másénál inkább nem az egyszerű, hanem a bővített újratermelés.[33] Ennek ellenére a sémának megvan a maga teljes tudományos jelentősége, mégpedig két vonatkozásban. Az össztermék túlnyomó többségére bővített újratermelés esetén is gyakorlatilag érvényesek az egyszerű újratermelés szempontjai. Az utóbbi alkotja azt a széles bázist, amelyen a termelés terjeszkedése, korábbi határainak túllépése mindenkor végbemegy. Elméletileg az egyszerű újratermelés elemzése elkerülhetetlen kiindulópontja a bővített újratermelés bármely egzakt tudományos ábrázolásának. A társadalmi össztőke egyszerű újratermelésének sémája ezáltal túlmutat önmagán: az össztőke bővített újratermelésének problémája felé.

Ismerjük már a tőkés alapon történő bővített újratermelés történelmi sajátosságát: ez csak mint *tőkefelhalmozás* nyilvánulhat meg, ez a specifikus formája és egyúttal feltétele. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi összetermelés — amely tőkés talajon az értéktöbblet termelése — mindenkor csak abban az értelemben és abban a mértékben bővíthető, amennyiben az addig aktív társadalmi tőke az általa felhalmozott értéktöbblet révén megnövekedhet. Az értéktöbblet egy részének — mégpedig növekvő részének — termelő célokra való felhasználása ahelyett, hogy azt a tőkésosztály egyéni fogyasztására vagy kincsképzésre fordítaná — tőkés termelési viszonyok között ez a bővített újratermelés bázisa.

A társadalmi össztőke bővített — akárcsak a korábban feltételezett egyszerű — újratermelésének eleme az egyes tőke újratermelése. Hiszen az összetermelés — akár egyszerűként, akár bővítettként vizsgáljuk — valójában csak a számtalan egyes magántőke önálló újratermelési mozgásának formájában mehet végbe. Az egyes tőkék felhalmozásának első kimerítő elemzését Marx „A tőke" I. kötete, 7. szakasza, 22—23. fejezetében adja. Marx itt az értéktöbblet tőkére és jövedelemre való felosztását tárgyalja, azokat a körülményeket, amelyek az értéktöbbletnek tőkére és jövedelemre való szétválásától függetlenül meghatározzák a tőke felhalmozását, mint például a munkaerő kizsákmányolási foka és a munka termelékenysége, az állótőke növekedése a forgótőkéhez képest mint a felhalmozás mozzanata, végül pedig az ipari tartaléksereg fokozódó kialakulása, amely a felhalmozás folyamatának következménye és egyúttal előfeltétele is. Marx itt mellesleg a polgári közgazdaságtan két gondolatával is vitába bocsátkozik a felhalmozás kérdésében: a jobbára vulgárközgazdaságtani „önmegtartóztatási elmélettel", amely az értéktöbblet tőkére és jövedelemre való kettéválását, továbbá magát a felhalmozást is a tőkések erkölcsi hőstettének tünteti fel, valamint a klasszikus ökonómia azon tévedésével, amely szerint az értéktöbblet tőkésített részét arra használják, hogy „a termelő munkások elfogyasszák", tehát feloldódik az újonnan alkalmazott munkások bérében. Ez a téves feltevés, amely teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy az egyes termelésbővítések nem csupán a foglalkoztatott munkások számának növelésével, hanem a tárgyi termelési eszközök (épületek, szerszámok, de legalábbis nyersanyagok) gyarapításával is járnak, kétségkívül Adam Smith már tárgyalt hamis „dogmájában" gyökereznek. Abból a félreértésből, amely szerint minden áru ára — az állandó tőke teljes elhanyagolása mellett — tisztán és maradéktalanul felbontható bérekre és értéktöbbletre, eredt az a feltevés

is, hogy a termelés bővítéséhez elegendő, ha több tőkét fordítanak munkabérekre. Figyelemre méltó, hogy még Ricardo is, aki pedig a Smith-féle tanítás téves állításait legalább időnként észrevette, nagy nyomatékkal veszi át téves végkövetkeztetését, amikor ezt mondja: „Meg kell érteni, hogy egy ország minden termékét elfogyasztják; az elképzelhető legnagyobb különbség azonban, hogy azok fogyasztják-e el, akik egy másik értéket újratermelnek, vagy azok, akik nem termelnek újra. Ha azt mondjuk, hogy a jövedelmet megtakarították és a tőkéhez csatolták, ezen azt értjük, hogy a jövedelem egy részét, amelyről azt mondjuk, hogy a tőkéhez csatolták, nem-termelő munkások helyett termelő munkások fogyasztották el." E különös elképzelés szerint, amely az emberekkel elfogyasztatja az előállított termékeket, tehát egyszerűen nem hagy helyet az elfogyaszthatatlan termelési eszközök: szerszámok és gépek, nyersanyagok és épületek számára a társadalmi össztermékben, a bővített újratermelés azon a sajátos módon zajlik, hogy a tőkésosztálynak szánt finomabb létfenntartási eszközök egy része helyett az értéktöbblet tőkésített részének összegéért egyszerű létfenntartási eszközöket termelnek a munkások számára. A bővített újratermelés klasszikus elmélete nem ismer más eltolódást, csak azt, ami a létfenntartási eszközök termelésén belül következik be. Hogy Marx a Smith—Ricardo-féle elméletnek ezzel az elemi baklövésével játszva megbirkózott, ez az eddigiekből magától értetődik. Ahogyan az egyszerű újratermelés esetén a munkások és tőkések számára szükséges létfenntartási eszközök tömegének megteremtése mellett végbe kell mennie az állandó tőke — a tárgyi termelési eszközök — rendszeres megújításának, ugyanúgy a termelés bővítésekor az új, pótlólagos tőke egy részét az állandó tőke növelésére, vagyis a tárgyi termelési eszközök gyarapítására kell fordítani. Itt egy másik, szintén Marx által felfedezett törvényt kell figyelembe venni. A klasszikus közgazdaságtan által szüntelenül elfeledett állandó tőkerész a változóhoz, vagyis a bérekben előlegezett tőkéhez képest szüntelenül növekszik. Ez csupán tőkés kifejezése a fokozódó munkatermelékenység általános kihatásainak. A technikai haladással az eleven munka mind rövidebb idő alatt mind nagyobb tömegű termelési eszközt hoz mozgásba és alakít át áruvá. Tőkés értelemben ez azt jelenti, hogy egyre inkább csökkennek az eleven munkára, a bérekre szánt ráfordítások a holt termelési eszközökre való ráfordításokhoz képest. A bővített újratermelés tehát, szemben a Smith- és Ricardo-féle feltevéssel, nem kezdődhet meg csupán az értéktöbblet tőkésített részének állandó és változó tőkére való felosztásával, hanem

e felosztás során, lépést tartva a termelés technikai haladásával, viszonylag mindig nagyobb részt kell biztosítani az állandó, és viszonylag egyre kisebbet a változó tőkerész számára. Ez a tőke összetételében végbemenő folytonos minőségi változás a tőkefelhalmozás, vagyis a tőkés talajon történő bővített újratermelés sajátos megnyilvánulási formája.[34]

Ennek az állandó és a változó tőkerész viszonyában bekövetkező eltolódásnak az a másik oldala, amit Marx a relatív, vagyis az átlagos tőkeértékesítési szükségletek szempontjából túlzott és ezért fölös vagy pótlólagos munkásnépesség kialakulásának nevez. A nem foglalkoztatott ipari munkások mindig meglevő tartalékseregének a termelése (itt és ezután azokat a proletárokat is ideértve, akik a kereskedelmi tőke parancsnoklása alatt állnak), amely a maga részéről szükséges előfeltétele a termelés hirtelen kiterjesztésének a csúcskonjunktúra időszakaiban, benne foglaltatik a tőkefelhalmozás sajátos feltételeiben.[35]

Az egyes tőke felhalmozásából tehát a bővített újratermelés következő négy mozzanatát vezettük le.

1. A bővített újratermelés méretei bizonyos határokon belül függetlenek a tőke növekedésétől, és meghaladhatják annak mértékét. A módszerek, amelyek ezt eredményezik, a következők: a munkaerő és a természeti erők kizsákmányolásának fokozása, a munka termelékenységének növelése (az utóbbiban benne foglaltatik az állótőkerész hatékonyságának növelése).

2. Minden tényleges felhalmozás kiindulópontja az értéktöbblet tőkésített részének állandó és változó tőkére való felosztása.

3. A felhalmozás mint gazdasági folyamat kísérőjelensége az állandó tőke és a változó tőke viszonyában bekövetkező állandó eltolódás, amennyiben a holt termelési eszközökbe fektetett tőkerész szüntelenül növekszik a bérekbe fektetetthez képest.

4. A felhalmozási folyamat másik kísérőjelensége és feltétele az ipari tartaléksereg kialakulása.

Már ezek az egyes tőkék újratermelődéséről, mozgásáról felfedezett mozzanatok is hatalmas előrelépést jelentenek a polgári közgazdaságtan elemzéséhez képest. Most azonban az volt a feladat, hogy az egyes tőke mozgásából kiindulva kell bemutatni az össztőke felhalmozását. Az egyszerű újratermelés sémájának megfelelően most a bővített újratermelés felől is egzakt kapcsolatba kellett hozni az értéktöbblet-termelés értékszempontjait, továbbá a munkafolyamat (termelési és fogyasztási eszközök termelése) tárgyi szempontjait a felhalmozás szemszögéből. A bővíi-

tett újratermelés abban különbözik alapvetően az egyszerűtől, hogy az egyszerű esetében a tőkésosztály és függelékei az egész értéktöbbletet elfogyasztják, a bővített újratermelés esetében viszont az értéktöbblet egy részét a tulajdonos kivonja az egyéni fogyasztásból, de nem azért, hogy kincsként felhalmozza, hanem azért, hogy az aktív tőkéhez csatolva tőkésítse. Ehhez azonban arra van szükség, hogy az új, pótlólagos tőke megtalálja működésének tárgyi előfeltételeit. Itt jön aztán számításba a társadalmi össztermék konkrét összetétele. Marx már „A tőke" I. kötetében az egyes tőke felhalmozásának tárgyalásakor ezt írja:

„Az évi termelésnek mindenekelőtt szolgáltatnia kell azokat a tárgyakat (használati értékeket), amelyekből a tőkének az év folyamán elhasznált dologi alkotórészeit pótolni kell. Ezeknek levonása után marad a nettó- vagy többlettermék, amelyben az értéktöbblet rejlik. És miből áll ez a többlettermék? Talán olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy a tőkésosztály szükségleteit és vágyait kielégítsék, amelyek tehát belekerülnek a fogyasztás alapjába? Ha ez volna minden, akkor az értéktöbbletet az utolsó garasig elverné, és pusztán egyszerű újratermelés menne végbe.

Ahhoz, hogy felhalmozni lehessen, a többlettermék egy részét tőkévé kell változtatni; de anélkül, hogy csodát tennének, csak olyan dolgokat lehet tőkévé változtatni, amelyeket a munkafolyamatban felhasználhatunk, azaz termelési eszközöket, továbbá olyan dolgokat, amelyekből a munkás fenntarthatja magát, azaz létfenntartási eszközöket. Következésképpen az évi többletmunka egy részét pótlólagos termelési és létfenntartási eszközök előállítására kellett fordítani, azon a mennyiségen felül, amely az előlegezett tőke pótlására szükséges volt. Egyszóval: az értéktöbblet csak azért változtatható tőkévé, mert a többlettermék, amelynek értékét alkotja, már tartalmazza egy új tőke dologi alkotórészeit."[36]

Természetesen a pótlólagos termelési eszközök és a munkásoknak szánt pótlólagos létfenntartási eszközök még nem elegendőek; pótlólagos munkaerőre is szükség van ahhoz, hogy meg lehessen indítani a bővített újratermelést. Ez a feltétel azonban Marx szerint nem ütközik különösebb nehézségekbe. „Erről a tőkés termelés mechanizmusa már szintén gondoskodott azáltal, hogy a munkásosztályt mint a munkabértől függő osztályt termeli újra, amelynek szokásos bére nemcsak fenntartásának, hanem szaporodásának biztosítására is elegendő. Most már csak az kell, hogy ezeket a munkásosztály által évente szállított különböző korosztály-

beli pótlólagos munkaerőket a tőke az évi termelésben már benne foglalt pótlólagos termelési eszközökbe bekebelezze, és az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása megtörtént."[37]

Íme az első megoldás, amelyet Marx a felhalmozás problémájára ad. Marx anélkül, hogy „A tőke" I. kötetében a kérdésnek ezzel az oldalával közelebbről foglalkozna, főművének II. kötete végén visszatér rá: az utolsó, 21. fejezet az össztőke felhalmozásával és a bővített újratermeléssel foglalkozik.

Nézzük meg most közelebbről a felhalmozás sematikus ábrázolását Marxnál. Marx az egyszerű újratermelés általunk már ismert sémája nyomán megszerkesztette a bővített újratermelés sémáját is. A kettő összehasonlítása világossá teszi különbségüket.

Tegyük fel, hogy a társadalom évi össztermése 9000 értéknagyság (amin többmillió munkaórát vagy tőkés módon pénzben kifejezve bármilyen összeget érthetünk). Ez az össztermék a következőképpen kerül elosztásra:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000\,c+1000\,v+1000\,m=6000 \\ \text{II. } 2000\,c+\ 500\,v+\ 500\,m=3000 \end{array}\right\} \text{Összesen: } 9000$$

Az I. osztály termelési eszközökből, a II. létfenntartási eszközökből áll. Elég egy pillantást vetnünk a számok arányára, hogy belássuk: itt csak egyszerű újratermelésről lehet szó. Az I. osztályban előállított termelési eszközök összege azonos a két osztály által ténylegesen elhasznált termelési eszközökével, így ezeknek a puszta megújítása csupán a termelés korábbi arányokban való megismétlését teszi lehetővé. Másfelől a létfenntartási eszközök osztályának egész terméke egyenlő a két osztály béreinek és értéktöbbleteinek összegével, ez azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló létfenntartási eszközök csupán a korábbi számú munkaerő foglalkoztatását teszik lehetővé, és ugyanakkor az egész értéktöbblet létfenntartási eszközökben, vagyis a tőkésosztály egyéni fogyasztásában oldódik fel.

Vegyük azonban ugyanezt az össztermést (9000) a következő összetételben:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000\,c+1000\,v+1000\,m=6000 \\ \text{II. } 1500\,c+\ 750\,v+\ 750\,m=3000 \end{array}\right\} \text{Összesen: } 9000$$

Itt két szembetűnő aránytalanság van. Az elkészült termelési eszközök tömege (6000) értékét tekintve meghaladja a társadalom által ténylegesen

felhasználtat (4000 $c+1500\ c$), mégpedig 500-zal. Egyúttal a létfenntartási eszközök előállított tömege (3000) a kifizetett bérek összegéhez, tehát a munkások szükségletéhez (1000 $v+750\ v$), valamint a megszerzett értéktöbblet összegéhez (1000 $m+750\ n$) képest 500 deficitet mutat. Ebből az következik — mivel a foglalkoztatott munkások számának csökkenése kizárt dolog —, hogy a tőkésosztály fogyasztásának kisebbnek kell lennie, mint az általa zsebrevágott értéktöbbletnek. Ezáltal sikerül betartani azt a két előfeltételt, amely a tőkés módon folytatott bővített újratermeléshez szükséges: az elsajátított értéktöbblet egy részét nem fogyasztják el, hanem termelő célokra használják, és egyúttal nagyobb tömegű termelési eszközt állítanak elő, hogy a tőkésített értéktöbbletet valóban fel lehessen használni a termelés bővítésére.

Az egyszerű újratermelés sémájánál úgy találtuk, hogy társadalmi alapfeltételei a következő egzakt viszonyban foglaltatnak: az előállított termelési eszközök összege (az I. osztály terméke) értékét tekintve egyenlő mindkét osztály állandó tőkéjével, az előállított létfenntartási eszközök összegének (a II. osztály termékének) azonban értékben meg kell egyeznie a két osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összegével; ezzel szemben a bővített újratermelés esetében fordított egzakt kettős viszonyt találhatunk. A bővített újratermelés általános előfeltétele a következő: az I. osztály terméke értéke szerint nagyobb, mint a két osztály állandó tőkéje, a II. osztály terméke pedig értéke szerint kisebb, mint a két osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összege.

Ezzel azonban még korántsem merítettük ki a bővített újratermelés elemzését, hanem csupán annak küszöbére jutottunk.

A séma levezetett viszonyait ugyanis most további működésükben, azaz a forgalom és az újratermelés előrehaladása során kell követnünk. Ha az egyszerű újratermelést egy és ugyanazon, újra és újra megtett körhöz hasonlítjuk, akkor a bővített újratermelés — Sismondi kifejezésével élve — spirál, amely egyre magasabbra csavarodik. Mindenekelőtt tehát ennek a spirálnak a fordulatait kell közelebbről megvizsgálnunk. Az első általános kérdés a következő: hogyan megy végbe az általunk ismert feltételek között a két osztály tényleges felhalmozása úgy, hogy minden tőkés értéktöbbletének egy részét tőkésíti és egyúttal megtalálja a bővített újratermelés tárgyi feltételeit?

Marx ezt a kérdést a következő sematikus leírás segítségével magyarázza meg.

Tegyük fel, hogy az I. osztály az értéktöbblet felét halmozza fel. A tő-

kések tehát 500 egységet használnak fel fogyasztásra, 500-at azonban a tőkéhez csatolnak. Ennek az 500 pótlólagos tőkének ahhoz, hogy működhessen — mint tudjuk — állandó és változó részre kell oszlania. Tegyük fel, hogy ennek a kettőnek az aránya a termelés bővítése ellenére ugyanolyan marad, mint az eredeti tőkénél, vagyis 4 : 1-hez. Ez esetben az I. osztály tőkései pótlólagos tőkéjüket (500) úgy fogják felosztani, hogy 400-ért új termelési eszközöket, 100-ért pedig új munkaerőt vásárolnak. Az új termelési eszközök beszerzése 400-ért nem ütközik nehézségbe, hiszen tudjuk, hogy az I. osztály 500-ért máris előállított fölösleges termelési eszközöket. Ennek négyötödrészét tehát az I. osztályon belül használják fel, hogy végrehajtsák a termelés bővítését. Csakhogy a változó tőke 100 pénzzel történő növekedése önmagában még nem elegendő; az új, pótlólagos munkaerőnek meg is kell találnia a megfelelő létfenntartási eszközöket, és ezt csak a II. osztályból lehet elvonni. Itt tehát a forgalom eltolódik a két nagy osztály között. Korábban, az egyszerű újratermelés esetében az I. osztály 1000-ért vett át létfenntartási eszközöket a II. osztálytól saját munkásai számára, most ezen felül még 100 egység létfenntartási eszközt kell elvonni onnan munkásai számára. Az I. osztály ilyenformán a következőképpen kezd hozzá a bővített újratermeléshez: $4400\ c + 1100\ v$.

A II. osztály viszont a 100 egység pótlólagos létfenntartási eszköz megvásárlásával abba a helyzetbe jut, hogy ugyanazért az összegért a korábbinál több termelési eszközt szerezhet az I. osztálytól. Valóban, az összes termékfölöslegből az I. osztályban még éppen 100 maradt. Ezt most megszerzi a II. osztály, hogy hozzáláthasson a maga részéről a termelés bővítéséhez. De itt sem lehet túl sokat kezdeni csupán a több termelési eszközzel; ahhoz, hogy ezeket mozgásba hozzák, pótlólagos munkaerőre van szükség. Tegyük most fel, hogy megmarad a tőke eddigi összetétele, vagyis az állandó és változó tőke aránya továbbra is 2 : 1, ez esetben a pótlólagos termelési eszközök működtetéséhez 100 : 50 arányban van szükség új munkaerőre. Ehhez az új munkaerőhöz azonban bérösszegek formájában új létfenntartási eszközök kellenek, amelyeket a II. osztály maga szállít. A II. osztály összтermékéből ezek szerint a pótlólagos létfenntartási eszközökön kívül (100), amelyeket az I. osztály új munkásainak szánnak, még 50 létfenntartási eszközre van szükség a II. osztály saját munkásai számára, vagyis többre, mint amit eddig használtak. A II. osztály tehát a bővített újratermelést a következő arányokkal kezdi: $1600\ c + 800\ v$.

Ezáltal az I. osztály összterméke (6000) teljeséggel feloldódott a forgalomban. 5500 kellett ahhoz, hogy a két osztályban a régi, elhasznált termelési eszközöket pusztán megújítsák, 400 az I. osztály termelésének bővítéséhez és 100 azonos célra a II. osztály esetében. Ami a II. osztály össztermékét illeti (3000), ebből 1900-at használtak fel mindkét osztály munkaerőinek megnövekedett serege számára. A fennmaradó 1100 létfenntartási eszköz a tőkések személyes fogyasztását szolgálja, értéktöbbletük megemésztését, éspedig: 500 az I. osztály, 600 pedig a II. osztály tőkéseinek jut, akik 750 értéktöbbletükből csak 150-et tőkésítettek (100-at termelési eszközök és 50-et munkabérek formájában).

Ezzel megkezdődhet a bővített újratermelés. Ha a kizsákmányolás fokát ugyanakkorának feltételezzük (= 100%), mint az eredeti tőkénél, akkor a következő periódusban ez lesz a helyzet:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400\,c+1100\,v+1100\,m = 6600 \\ \text{II. } 1600\,c+\ 800\,v+\ 800\,m = 3200 \end{array}\right\} \text{ Összesen: 9800.}$$

A társadalmi össztermék tehát 9000-ről 9800-ra növekedett, az értéktöbblet az I. osztályban 1000-ről 1100-ra, a II. osztályban 750-ről 800-ra, a termelés tőkés bővítése elérte célját, az értéktöbblet fokozott termelését. Egyúttal a társadalmi össztermék tárgyi összetételében ismét fölöslegben vannak a termelési eszközök (6600) a ténylegesen felhasználthoz (4400+ +1600) képest 600-zal, továbbá hiány mutatkozik létfenntartási eszközökből (3200) az eddig kifizetett bérekhez ($1100\,v+800\,v$) és az elért értéktöbblethez ($1100\,m+800\,m$) képest. Ezáltal ismét szükségszerűen adott a tárgyi alap, hogy az értéktöbblet egy részét ne a tőkésosztály fogyasztására, hanem a termelés ismételt bővítésére fordítsák.

A termelés második bővítése és az értéktöbblet fokozott termelése ezáltal önmagából, az elsőnek matematikailag egzakt viszonyaiból adódik. A tőke egyszer megkezdett felhalmozása mechanikusan mindig túllép önmagán. A kör spirállá változott, amely egyre magasabbra csavarodik, mintha ezt valamely matematikailag kifejezhető természeti törvény kényszere alatt tenné. Ha feltételezzük, hogy az I. osztály évről évre az értéktöbblet felét tőkésíti, és állandónak tekintjük a tőke összetételét, valamint a kizsákmányolás fokát, akkor az össztőke újratermelése a következő módon halad előre:

Második év

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4840\,c+1210\,v+1210\,m = 7260 \\ \text{II. } 1760\,c+\ 880\,v+\ 880\,m = 3520 \end{array}\right\} \text{ Összesen 10 780.}$$

Harmadik év

I. $5324\ c+1331\ v+1331\ m = 7986$
II. $1936\ c+\ 968\ v+\ 968\ m = 3872$ } Összesen 11 858.

Negyedik év

I. $5856\ c+1464\ v+1464\ m = 8784$
II. $2129\ c+1065\ v+1065\ m = 4249$ } Összesen 13 033.

Ötödik év

I. $6442\ c+1610\ v+1610\ m = 9662$
II. $2342\ c+1172\ v+1172\ m = 4686$ } Összesen 14 348.

Eszerint öt évi felhalmozás után a társadalmi össztermék 9000-ről 14 348-ra nőne, a társadalmi össztőke $5400\ c+1750\ v = 7150$-ről $8784\ c+2782\ v = 11\,566$-ra, az értéktöbblet pedig $1000\ m+500\ m = 1500$-ról $1464\ m+1065\ m = 2529$-re, amikor is az egyénileg elfogyasztott értéktöbblet a felhalmozás kezdete előtti 1500-ról 732+958 (az utolsó évben) = 1690-re növekedne.[38] A tőkésosztály tehát többet értékesített, nagyobb „önmegtartóztatást" tanúsított, és mégis vidámabban éldegélhet. A társadalom gazdagabb lett, tárgyi szempontból gazdagodott termelési eszközökben, létfenntartási eszközökben, és ugyanakkor tőkés értelemben is: mind több értéktöbbletet termel. Az össztermék teljesen felhasználódik a társadalmi forgalomban, részben az újratermelés bővítését, részben pedig fogyasztási célokat szolgál. A tőkések felhalmozási szükségletei ugyanakkor megegyeznek a társadalmi termék tárgyi összetételével. Ahogyan Marx „A tőke" I. kötetében mondja: a megnövekedett értéktöbbletet éppen azért lehet a tőkéhez csatolni, mert a társadalmi többlettermék eleve termelési eszközök tárgyi formájában jön létre, olyan formában, ami semmi egyéb felhasználást nem tesz lehetővé, mint a termelési folyamaton belüli alkalmazást. Ugyanakkor az újratermelés bővítése a forgalom törvényeinek szigorú betartásával megy végbe: mindkét termelési osztály kölcsönösen ellátja egymást pótlólagos termelési eszközökkel és létfenntartási eszközökkel, és ez a folyamat egyenértékek kicserélésének formájában, vagyis árucsereként megy végbe, amikor is a felhalmozás az egyik osztályban lehetővé teszi és megszabja a másikban való felhalmozást. A felhalmozás bonyolult problémáját ezáltal sikerült egy meglepően egyszerű sematikus folyamattá változtatni. A fentiekben bemutatott egyenletláncolatot végtelenül sokáig folytathatnánk. Csak a következő egyszerű szabályokat kell megfigyelni: az I. osztály állandó tőkéje gyarapodásának meg kell felelnie változó

tőkéje meghatározott gyarapodásának, ez utóbbi azonban eleve megszabja, hogy mekkora lesz az állandó tőke gyarapodása a II. osztályban, aminek pedig ismét megfelel a változó tőke gyarapodása. Végül pedig a megnövekedett változó tőke nagysága mindkét osztályban mindig megadja, hogy a létfenntartási eszközök összességéből mennyi marad a tőkésosztály személyes fogyasztására. Kiderül az is, hogy a tőkések személyes fogyasztására szánt létfenntartási eszközök tömege értékben mindkét osztály esetében pontosan megfelel az értéktöbblet nem tőkésített részének.

A felhalmozás sémaszerű fejlődésének folytatása a megadott néhány egyszerű szabály alapján, mint mondottuk, semmiféle korlátba nem ütközik. Itt azonban ideje, hogy felfigyeljünk; vajon nem azért jutottunk-e ilyen meglepően sima eredményekre, mert mindig csak bizonyos matematikai műveleteket, összeadásokat és kivonásokat végzünk, amelyek nem okozhatnak semmiféle meglepetést, és hogy a felhalmozás talán azért zajlik a végtelenségig ilyen zavartalanul, mert a papír türelmes, és nyugodtan teleírhatjuk matematikai egyenletekkel? Más szóval ideje, hogy körülnézzünk a felhalmozás konkrét társadalmi feltételeinek házatáján.

Hetedik fejezet

A bővített újratermelés marxi sémájának elemzése

A termelés első bővítése a következőképpen nézett ki:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400\ c+1100\ v+1100\ m = 6600 \\ \text{II. } 1600\ c+\ 800\ v+\ 800\ m = 3200 \end{array}\right\} \quad \text{Összesen: 9800.}$$

Itt már világosan kifejezésre jut a két osztály felhalmozásának kölcsönös függése. Ez a függés azonban sajátos természetű. A felhalmozás itt az I. osztályból indul ki, a II. osztály csupán követi ennek mozgását, mégpedig úgy, hogy a felhalmozás mértékét mindig az I. osztály határozza meg. Marx itt úgy írja le a felhalmozást, hogy az I. osztályban az értéktöbblet felét tőkésítik, a II. osztályban azonban csak annyit, amennyire szükség van ahhoz, hogy a termelést és a felhalmozást az I. osztályban biztosítani lehessen. Eközben a II. osztály tőkései 600 *m*-et fogyasztanak el, míg az I. osztály tőkései, bár kétszer akkora értéket és sokkal nagyobb értéktöbbletet sajátítanak ki, csak 500 *m*-et fogyasztanak. A következő évben az I. osztály tőkései ismét értéktöbbletük felét tőkésítik, és ezúttal a

II. osztály tőkései arra „kényszerülnek", hogy az előző évinél többet és önkényesen annyit tőkésítsenek, amennyire az I. osztálynak szüksége van, amikor is a II. osztály tőkéseinek fogyasztása ezúttal 560 *m* marad — *kevesebb*, mint az előző évben, ami meglehetősen különös eredménye a felhalmozásnak. Marx a folyamatot a következőképpen írja le: „Tegyük fel már most, hogy az I. osztályban ugyanebben az arányban halmoznak fel tovább: tehát 550 *m*-et költenek el jövedelemként és 550 *m*-et felhalmoznak. Ekkor először is 1100 I. *v*-t pótolnak 1100 II. *c*-vel, továbbá még realizálni kell 550 I. *m*-et ugyanilyen összegű II. áruban; tehát összesen 1650 I. $(v+m)$-et. A II. osztály pótlandó állandó tőkéje azonban csak 1600, a többi 50-et tehát (!) 800 II. *m*-ből kell kiegészíteni. Ha a pénzt itt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, akkor ennek az ügyletnek az eredménye:

I. $4400\,c+550\,m$ (amely utóbbi tőkésítendő); ezenkívül a tőkések és munkások fogyasztási alapjába $1650\,(v+m)$; amely II. *c* árukban realizálódott.

II. $1650\,c$ (50-et ugyanis a II. *m*-ből hozzátettek) $+800\,v+750\,m$ (a tőkések fogyasztási alapja).

Ha azonban a II. osztályban *v* és *c* régi aránya megmarad, akkor az 50 *c* miatt további 25 *v*-t kell kiadni; ez utóbbit a 750 *m*-től kell elvenni, tehát az eredmény:

II. $1650\,c+825\,v+725\,m$.

Az I. osztályban 550 *m*-et kell tőkésíteni; ha a korábbi arány megmarad, akkor ebből 440 állandó tőke, 110 változó tőke. Ezt a 110-et a 725 II. *m*-ből lehetne meríteni, azaz 110 értékű fogyasztási eszközt az I. osztály munkásai fogyasztanak el a II. osztály tőkései helyett, az utóbbiak tehát kénytelenek ezt a 110 *m*-et, amelyet nem fogyaszthatnak el, tőkésíteni. Mind a 725 *m*-ből marad 615 II. *m*. Ha azonban a II. osztály ezt a 110-et ily módon pótlólagos állandó tőkévé változtatja, akkor további 55 pótlólagos változó tőkére van szüksége; azt megint értéktöbbletből kell venni, ha ezt 615 II. *m*-ből levonjuk, marad 560 a II. osztály tőkéseinek fogyasztására, és most, az összes tényleges és potenciális átvitelek végrehajtása után a tőkeérték a következő:

$$
\begin{array}{lll}
\text{I. } (4400\,c+440\,c)+(1100\,v+110\,v) = 4840\,c+1210\,v & & = 6050 \\
\text{II. } (1600\,c+\ 50\,c+110\,c)+(800\,v+25\,v+55\,v) = 1760\,c+ & & \\
\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad 880\,v & & = 2640 \\
\hline
\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad & & 8690."^{39}
\end{array}
$$

Azért folyamodtunk ehhez a kimerítő idézethez, mert drasztikusan kimutatja, hogyan érvényesíti Marx a felhalmozást az I. osztályban a II. osztály rovására. Ugyanilyen kíméletlenül jár el a következő években a létfenntartási eszközöket termelő osztály tőkéseivel. A harmadik évben ugyanezen szabály alapján 264 *m*-et halmoztat fel és 616-ot fogyasztat el, ezúttal *többet*, mint az előző két esztendőben együttvéve. A negyedik évben 290 *m*-et tőkésítet és 678-at fogyasztat el, az ötödik évben tőkései már 320 *m*-et halmoznak fel, és 745 *m*-et fogyasztanak el. Marx ehhez még hozzá is teszi: „Ahhoz, hogy a dolog lefolyása normális legyen, a felhalmozásnak a II. osztályban gyorsabban kell végbemennie, mint az I. osztályban, mert különben az I. $(v+m)$-nek az a része, amelyet a *II. c* árukra kell átváltani, gyorsabban növekszik, mint II. *c*, pedig csakis erre lehet átváltani."[40] Az idézett számok azonban éppenséggel nem gyorsabb, hanem egyenesen csökkenő felhalmozást mutatnak a II. osztályban, és ezen belül a következő szabály érvényesül: Marx mindig tovább viszi a felhalmozást, amennyiben feltételezi, hogy az I. osztály egyre szélesebb alapon termel; a II. osztály felhalmozása csupán a másik következményeként és feltételként jelenik meg: először, hogy a fölösleges termelési eszközöket felszívhassa, másodszor, hogy a pótlólagos munkaerőnek a szükséges fogyasztásicikk-többletet szállíthassa. A mozgás kezdeményezése egész idő alatt az I. osztály kezében van, a II. osztály passzív függelék. Így azután a II. osztály tőkései minden alkalommal csak annyit halmozhatnak fel és annyit fogyaszthatnak el, amennyi az I. osztályban szükséges a felhalmozáshoz. Az I. osztály minden esetben az értéktöbblet felét tőkésíti és felét elfogyasztja, amiből a rendszeres termelésbővítés és a tőkésosztály személyes fogyasztásának növekedése következik, a II. osztályban viszont ez a kettős mozgás a következő ugrásszerű módon zajlik:

az első évben 150-et tőkésítenek, 600-at fogyasztanak,
a második évben 240-et tőkésítenek, 560-at fogyasztanak,
a harmadik évben 254-et tőkésítenek, 626-ot fogyasztanak,
a negyedik évben 290-et tőkésítenek, 678-at fogyasztanak,
az ötödik évben 320-at tőkésítenek, 745-öt fogyasztanak.

Ebben a felhalmozásban és fogyasztásban semmiféle látható szabály nem érvényesül, mindkettő csupán az I. osztály felhalmozási szükségleteit szolgálja. Hogy a séma abszolút számai minden egyenletben önkényesek, az magától értetődik és nem csökkenti tudományos értéküket. A dolog a *nagyságrendi arányokon* fordul meg, amelyek egzakt viszonyokat

fejeznek ki. Úgy látszik azonban, hogy az I. osztály világos törvényszerűség diktálta felhalmozási viszonyai csupán a II. osztály viszonyainak teljesen önkényes megkonstruálása árán jönnek létre, és ez a körülmény alkalmas arra, hogy újra megvizsgáljuk az elemzés belső összefüggéseit.

Feltételezhetnénk, hogy itt csupán egy nem túl szerencsésen megválasztott példával van dolgunk. Marx maga sincs megelégedve az idézett sémával, hanem nyomban utána egy második példán magyarázza meg a felhalmozási folyamatot. Ezúttal az egyenlet számai a következőképpen rendeződnek:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000\,c+1000\,v+1000\,m=7000 \\ \text{II. } 1430\,c+\ 285\,v+\ 285\,m=2000 \end{array}\right\} = 9000^{41}.$$

Látjuk, hogy a korábbi példától eltérően itt mindkét osztályban azonos a tőke összetétele, nevezetesen az állandó és változó tőke aránya 5 : 1. Ez feltételezi a tőkés termelés jelentős fejlettségét és ennek megfelelően a társadalmi munka termelőerejének fejlettségét; a termelés lépcsőfokainak jelentős, már ezt megelőző bővítését; végül pedig mindazon körülmények fejlettségét, amelyek a munkásosztály viszonylagos túlnépesedését előidézik. Tehát az első példától eltérően itt már nem a kezdeti, első áttérést hajtjuk végre az egyszerű újratermelésről a bővítettre, amely egyébként is csak absztrakt elméleti értékkel bír, hanem a felhalmozás mozgását ragadjuk meg annak folyamatában, egy már meglehetősen magas fejlettségi szinten. Önmagukban ezek a feltevések teljesen megengedhetők és mit sem változtatnak azokon a szabályokon, amelyek az újratermelési spirálok egyes fordulatainak kialakításában vezetnek bennünket. Marx itt is abból indul ki, hogy az I. osztály értéktöbbletének felét tőkésítik. „Tegyük fel, hogy az I. tőkésosztály az értéktöbblet felét (500) elfogyasztja, a másik felét pedig felhalmozza. Akkor (1000 v+ +500 m) I. = 1500 átváltandó 1500 II. c-re. Mivel itt II. c csak = 1430, ezért 70-et az értéktöbbletből kell hozzátenni; ha ezt 285 II. m-ből levonjuk, marad 215 II. m. Az eredmény tehát:

I. 5000 c+500 m (tőkésítendő)+1500(v+m) a tőkések és munkások fogyasztási alapjába kerül.

II. 1430 c+70 m (tőkésítendő)+285 v+215 m.

Minthogy itt 70 II. m-et közvetlenül hozzácsatolnak a II. c-hez, ezért ennek a pótlólagos állandó tőkének a mozgásba hozásához 70/5 = 14 változó tőkére van szükség; ez a 14 tehát szintén levonandó a 215 II. m-ből; marad 201 II. m és az eredmény:

II. $(1430\ c+70\ c)+(285\ v+14\ v)+201\ m$."*

Az első elrendeződés alapján megindulhat a tőkésítés. Ez a következőképpen zajlik:

Az I. osztályban a tőkésítendő 500 m $5/6 = 417\ c+1/6 = 83\ v$-re oszlik. A 83 v azonos összeget von el a II. m-től, amely felvásárolja az állandó tőke elemeit, vagyis II. c-hez csatolja őket. A II. c 83-mal történő gyarapodása a II. v $1/5\ 83 = 17$-tel történő gyarapodását feltételezi. A forgalom után tehát a következőképpen alakul a helyzet.

$$\text{I. } (5000\ c+417\ m)+(1000\ v+83\ m)v = 5417\ c+1083\ v = 6500$$
$$\text{II. } (1500\ c+\ 83\ m)+(\ 299\ v+17\ m)v = 1583\ c+\ 316\ v = 1899$$
$$\text{Összesen} \qquad 8399.$$

Ezáltal az I. osztályban a tőke 6000-ről 6500-ra, vagyis 1/12-del, a II. osztályban pedig 1715-ről 1899-re, vagyis csaknem 1/9-ével növekedett.

Ezen az alapon a következő évi újratermelés az esztendő végén így alakul majd:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 5417\ c+1083\ v+1083\ m = 7583\\ \text{II. } 1583\ c+\ 316\ v+\ 316\ m = 2215\end{array}\right\} \text{Összesen: } 9798.$$

Ha továbbra is ebben az arányban halmoznak fel, akkor a második év végén a következőt kapjuk:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 5869\ c+1173\ v+1173\ m = 8215\\ \text{II. } 1715\ c+\ 342\ v+\ 342\ m = 2399\end{array}\right\} \text{Összesen: } 10\,614.$$

A harmadik esztendő végén pedig:

$$\left.\begin{array}{l}\text{I. } 6358\ c+1271\ v+1271\ m = 8900\\ \text{II. } 1858\ c+\ 371\ v+\ 371\ m = 2600\end{array}\right\} \text{Összesen: } 11\,500.$$

Eszerint e három évben a társadalmi össztőke I. $6000+$II. $1715 =$ $= 7715$-ről I. $7629+$II. $2229 = 9858$-ra, az össztermék pedig 9000-ről 11 500-ra növekedett.

Itt a felhalmozás az első példától eltérően mindkét osztályban azonos mértékű, az I.-ben, akárcsak a II.-ban a második esztendőtől az értéktöbblet felét tőkésítik és felét elfogyasztják. Az első példa önkényessége tehát látszólag csupán a rosszul megválasztott számsorokból ered. Mégis meg kell vizsgálnunk, hogy a felhalmozásnak ez a sima lefolyása nem csupán matematikai művelet-e ügyesen megválasztott számokkal.

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 468. old.

Ami mind az első, mind pedig a második példában a felhalmozás általános szabályaként szemünkbe ötlik, az mindig a következő: ahhoz, hogy a felhalmozás egyáltalán végbemehessen, a II. osztálynak minden alkalommal az állandó tőke akkora bővítését kell véghezvinnie, amekkorával az I. osztály először az értéktöbblet elfogyasztott részét, másodszor a változó tőkét megnöveli. Az első év példáján illusztrálva ugyanis a II. osztályban először 70 pótlólagos állandó tőkének kell lennie. Miért? Mert ez a tőke eddig 1430-at tett ki. Ha azonban az I. osztály tőkései értéktöbbletük felét (1000) felhalmozni, másik felét pedig elfogyasztani akarják, akkor létfenntartási eszközökre van szükségük 1500 összegben mind maguk, mind pedig munkásaik számára. Ezt azonban csupán a II. osztálytól szerezhetik meg saját termékeik — termelési eszközök — ellenében. Mivel azonban a II. osztály saját termelésieszköz-szükségletét csupán saját állandó tőkéjének összegével (1430) fedezte, ezért a csere csak abban az esetben mehet végbe, ha a II. osztály elszánja magát arra, hogy állandó tőkéjét 70-nel gyarapítsa, vagyis hogy saját termelését bővítse, amit csak úgy valósíthat meg, ha tőkésíti értéktöbbletének megfelelő részét. Ha a II. osztályban ez 285 *m*, akkor ebből 70-et az állandó tőkéhez kell csatolni. Itt a II. osztály termelésbővítésének első lépése az I. osztálybeli tőkések fogyasztásbővítésének feltétele és következménye. Menjünk tovább. Eddig az I. osztály tőkései csak arra voltak képesek, hogy értéktöbbletük felét (500) személyes fogyasztásra fordítsák. Ahhoz, hogy a másik felét tőkésíthessék, az 500 összeget legalábbis az eddigi összetételnek megfelelően kell elosztaniuk, tehát 417-et az állandó, 83-at pedig a változó tőkéhez kell csatolniuk. Az első művelet semmiféle nehézségbe nem ütközik: az I. osztály tőkései saját termékükből 500 egységnyi fölösleggel rendelkeznek: ez termelési eszközökből áll, amelyeket természeti formájuk alkalmassá tesz arra, hogy közvetlenül bekapcsolódjanak a termelési folyamatba; így az I. osztály állandó tőkéjének bővítésére saját termékeinek megfelelő mennyiségét használja fel. Ahhoz azonban, hogy a megfelelő 83-at mint változó tőkét aktívvá tehessék, ugyanebben az összegben létfenntartási eszközökre is szükség van az újonnan munkába állítandó munkások számára. Ebben másodszor is megnyilvánul az I. osztály felhalmozásának a II. osztályétól való függése: Az I.-nek 83-mal több létfenntartási eszközt kell a II.-tól elvonnia a munkások számára, mint azelőtt. Mivel ez megint csak az árucsere útján történhet, ezért az I. osztálynak ezt a szükségletét csak azzal a feltétellel lehet kielégíteni, hogy a II. osztály a maga részéről késznek mutatkozik 83-ért termékeket,

vagyis termelési eszközöket átvenni az I. osztálytól. Mivel ezekkel a termelési eszközökkel semmi mást nem lehet kezdeni, mint a termelési folyamatban felhasználni, ezért a II. osztály számára lehetővé és egyúttal szükségessé is válik, hogy állandó tőkéjét megint bővítse, mégpedig 83-mal, és ezáltal ennek az osztálynak az értéktöbbletéből 83-at ismét elvonnak a személyes fogyasztás rovására és tőkésítik. A termelés bővítésének második lépését a II. osztályban az I. osztály változó tőkéjének bővítése határozza meg. Most az I. osztály számára rendelkezésre áll a felhalmozás minden tárgyi feltétele, és ezáltal megkezdődhet a bővített újratermelés. Ezzel szemben a II. osztályban csak másodízben bővült az állandó tőke. Ebből következik, hogy ha valóban használni akarják az újonnan megszerzett termelési eszközöket, ehhez a munkaerő számának megfelelő gyarapítása szükséges. A korábbi arány fenntartása mellett az új 153 állandó tőkéhez 31 új változó tőke szükséges. Ez azt jelenti, hogy ekkora összeget kell ismét az értéktöbblet rovására tőkésíteni. A II. osztály tőkéseinek személyes fogyasztása tehát az értéktöbblet (285 *m*) maradék összegéből áll, amely az állandó tőke kétszeres gyarapodásának (70+83) levonása és a változó tőke megfelelő növelése (31) után (összesen 184) 101 mennyiség lesz. A felhalmozás második évében hasonló műveletek után a II. osztályban a következőképpen oszlik meg az értéktöbblet: 158 tőkésítésre és 158 a tőkések fogyasztására, a harmadik évben pedig ugyanezek a mennyiségek 172-re, illetőleg 170-re növekednek.

Azért vettük ilyen alaposan szemügyre és követtük lépésről lépésre ezt az eljárást, mert ebből tökéletesen kiviláglik, hogy a II. osztály felhalmozása teljes mértékben az I.-ben történő felhalmozás függvénye és annak van alávetve. Igaz, ez a függés már nem a II. osztály értéktöbbletének elosztásakor végbement önkényes eltolódásban fejeződik ki, mint a marxi séma első példájában, de a függés ténye változatlanul érvényes akkor is, ha az értéktöbblet most mindkét osztályban tisztesen két részre — tőkésítési célokat és egyéni fogyasztást szolgálókra — oszlik. A két osztály tőkéseinek számszerű egyenlősége ellenére is világos, hogy az egész felhalmozási folyamatot az I. osztály indítja el és működteti, a II. osztály pedig csupán passzív közreműködő abban. Ez a függőség kifejeződik a következő egzakt szabályban is: a felhalmozás mindkét osztályban csak egyidejűleg és csak azzal a feltétellel mehet végbe, hogy a létfenntartási eszközök osztálya mindenkor pontosan annyival bővíti állandó tőkéjét, amennyivel a termelési eszközök osztályának tőkései változó tőkéjüket és személyes fogyasztási alapjukat bővítik. Ez az arány (II. *c* növekedése =

= I. v növekedése + I. mk növekedése) a marxi felhalmozási séma matematikai alapja, bármely számarányokban fejezzük is ki.

Most azt kell megvizsgálnunk, hogy a tőkés felhalmozásnak ezek a szigorú szabályai megfelelnek-e a tényleges viszonyoknak.

Térjünk vissza először az egyszerű újratermeléshez. A marxi séma — emlékszünk rá — így hangzott:

$$\begin{aligned} \text{I. } & 4000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 6000 \text{ termelési eszköz} \\ \text{II. } & 2000\,c + 500\,v + 500\,m = 3000 \text{ fogyasztási eszköz} \\ & \text{Összesen} \qquad\qquad 9000 \text{ össztermék} \end{aligned}$$

Itt is felállítottunk meghatározott arányokat, amelyeken az egyszerű újratermelés alapszik. Ezek az arányok a következők voltak.

1. Az I. osztály terméke (értékét tekintve) egyenlő az I. és a II. osztály állandó tőkéjének összegével.

2. Ami már az 1. pontból is adódik: a II. osztály állandó tőkéje egyenlő az I. osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összegével.

3. Ami már az 1. és 2. pontból következik: a II. osztály terméke egyenlő a két osztály változó tőkéjének és értéktöbbletének összegével.

A sémának ezek az arányai megfelelnek a tőkés árutermelés feltételeinek (természetesen egyszerű árutermelésre redukálva). Így például a 2. pont alatt szereplő arányt az árutermelés szabja meg, vagyis az a körülmény, hogy mindkét osztály vállalkozói a másik osztály termékeit csupán egyenértékek cseréjeként tudják megszerezni. Az I. osztály változó tőkéje és értéktöbblete együttesen fejezi ki ennek a osztálynak a létfenntartási eszközök iránti szükségletét. Az utóbbit a II. osztály termékéből kell fedezni, de csupán azonos értéktömegű, I. osztálybeli árukért, vagyis termelési eszközökért cserébe. Mivel a II. osztály ezzel az egyenértékkel annak természeti formájában semmi mást nem kezdhet, csak a termelési folyamatban használhatja fel állandó tőke gyanánt, így ezzel a II. osztály állandó tőkéjének nagysága adott. Ha itt aránytalanság jönne létre, például a II. osztály állandó tőkéje (mint értéknagyság) nagyobb volna, mint az I. $(v+m)$, akkor nem lehetne teljes egészében termelési eszközökké alakítani, mivel az I. osztály létfenntartási eszközök iránti szükséglete túl kicsi volna. Ha a II. osztály állandó tőkéje kisebb volna, mint az I. $(v+m)$, akkor ennek az osztálynak a munkaerőit nem lehetne a korábbi mértékben foglalkoztatni, vagy pedig a tőkések nem fogyaszthatnák el teljes értéktöbbletüket. Az egyszerű újratermelés előfeltételei egyik esetben sem teljesülnének.

Ezek az arányok azonban nem csupán matematikai gyakorlatok és nem is csupán a termelés áruformájából következnek. Hogy erről meggyőződjünk, erre igen egyszerű eszközünk van. Egy pillanatra képzeljünk a tőkés termelési mód helyébe szocialistát, vagyis egy tervszerűen szabályozott gazdaságot, amelyben a társadalmi munkamegosztás lép a csere helyébe. Ebben a társadalomban a munka úgyszintén a termelési és a létfenntartási eszközök termelése között oszlana meg. Képzeljük el továbbá, hogy a munka technikai fejlettsége következtében a társadalmi munka kétharmadát fordítják termelési eszközök és egyharmadát létfenntartási eszközök előállítására. Tegyük fel, hogy ilyen körülmények között a társadalom dolgozó részének eltartásához évente 1500 munkaegység (nap, hónap vagy év) volna elegendő, mégpedig abból kiindulva, hogy ezen belül 1000 a termelési eszközök osztályában, 500 pedig a létfenntartási eszközök osztályában kerülne felhasználásra, amikor is minden évben a korábbi munkaperiódusok termelési eszközeit is felhasználnák, amelyek maguk 3000 munkaegységnyi terméket képviselnek. Ez a munkateljesítmény azonban nem elegendő a társadalom számára, mivel a társadalom (anyagi, termelő értelemben) nem-dolgozó tagjainak — gyermekeknek, öregeknek, betegeknek, hivatalnokoknak, művészeknek és tudósoknak — az eltartása jelentős pótlólagos munkát tesz szükségessé. Ezenkívül minden kultúrtársadalomnak szüksége van bizonyos tartalékalapra elemi csapások esetére. Tegyük fel, hogy a nem-dolgozók eltartása és a tartalékalap pontosan még egyszer annyi munkát tesz szükségessé, mint a dolgozók eltartása, vagyis még egyszer annyi termelési eszközt. Ez esetben a korábban feltételezett számok alapján a szabályozott termelés következő sémájához juthatunk el.

$$\text{I. } 4000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 6000 \text{ termelési eszköz,}$$
$$\text{II. } 2000\,c + 500\,v + 500\,m = 3000 \text{ létfenntartási eszköz,}$$

amikor is a c a felhasznált tárgyi termelési eszközöket jelenti társadalmi munkaidőben kifejezve, a v a dolgozók eltartásához, az m pedig a nem-dolgozók eltartásához és a tartalékalaphoz társadalmilag szükséges munkaidőt fejezi ki.

Ha most megvizsgáljuk a séma arányait, akkor a következőket kapjuk: az árutermelés, tehát a csere itt nem létezik, de létezik a társadalmi munkamegosztás. Az I. osztály termékeit a szükséges mennyiségben a II. osztály dolgozóinak utalják át, a II. termékeit pedig mindkét osztály minden dolgozója és nem-dolgozója kapja, továbbá a tartalékalapot töltik fel

velük — nem azért, mert egyenértékek cseréje megy végbe, hanem mert a társadalmi szervezet tervszerűen irányítja az összfolyamatot, mert a fennálló szükségleteket fedezni kell, mert a termelésnek semmi egyéb célja nincs, mint a társadalmi szükségletek fedezése.

Ennek ellenére azonban az értékarányok teljesen érvényesek maradnak. Az I. osztály termékének egyenlőnek kell lennie I. $c+$II. c-vel; ez egyszerűen azt jelenti, hogy az I. osztályban minden, az évi munkafolyamatban társadalmilag elhasznált termelési eszközt évente meg kell újítani. A II. osztály termékének egyenlőnek kell lenni az I. $(v+m)+$II. $(v+m)$-mel; ez azt jelenti, hogy a társadalomnak minden évben annyi létfenntartási eszközt kell előállítania, amennyi kielégíti valamennyi dolgozó és nem-dolgozó tagjának szükségletét, valamint elegendő a tartalékalap feltöltésére. A séma arányai ezért ugyanolyan természetesek és szükségesek egy tervszerűen szabályozott társadalomban, mint az árucserén és anarchián alapuló tőkés gazdálkodási módban. Ez bizonyítja a séma objektív társadalmi érvényét — jóllehet az *egyszerű* újratermelés akár a tőkés, akár a szabályozott társadalomban csak elméletileg képzelhető el, a gyakorlatban pedig csak kivételképpen fordulhat elő.

Próbáljuk meg most ugyanezen a módon megvizsgálni a bővített újratermelés sémáját.

Képzeljünk el egy szocialista társadalmat, és vizsgáljuk meg a második marxi példa sémáját. Egy szabályozott társadalom szempontjából a dolgot természetesen nem az I. osztálynál, hanem a II. osztálynál kell kezdeni. Gondoljunk arra, hogy a társadalom gyorsan növekszik, és ezért mind a dolgozók, mind pedig a nem-dolgozók létfenntartási eszközök iránti szükséglete fokozódik. Ez a szükséglet olyan gyorsan növekszik, hogy — egyelőre figyelmen kívül hagyva a munka termelékenységének emelkedését — állandóan növekvő munkatömeget kell létfenntartási eszközök előállítására fordítani. A létfenntartási eszközök szükséges tömege a benne rejlő társadalmi munkában kifejezve mondjuk évről évre 2000—2215—2399—2600 stb. arányban növekszik. Ahhoz, hogy ezt a növekvő tömegű létfenntartási eszközt előállíthassuk, legyen szükség technikai okokból növekvő tömegű termelési eszközre, amely tömeg társadalmi munkaidőben mérve évről évre a következő arányban nőne: 7000—7583—8215—8900 stb. Tegyük fel továbbá, hogy ehhez a termelésbővítéshez évi 2570—2798—3030—3284 egység munkateljesítmény szükséges. (A számok a $\langle v+m\rangle$ I.$+\langle v+m\rangle$ II. mindenkori összegeinek felelnek meg.) Végül pedig az évente elvégzett munka elosztása úgy alakul, hogy ennek a felét

minden alkalommal maguknak a dolgozóknak az eltartására, egynegyedét a nem-dolgozók eltartására, egy utolsó negyedét pedig a következő évi termelés bővítésére használják. Ez esetben a szocialista társadalom számára megkapjuk a bővített újratermelés második marxi sémájának arányait. Valójában minden társadalomban, így a szabályozottban is csak akkor lehetséges a termelés bővítése, ha 1. a társadalom növekvő számú munkaerővel rendelkezik, 2. ha a társadalom közvetlen eltartása egy-egy munkaperiódusban nem veszi igénybe az egész munkaidőt, s így a munkaidő egy részét a jövőről és annak növekvő követelményeiről való gondoskodásnak lehet szentelni, 3. ha évről évre megfelelő mértékben növekvő termelési eszközöket állítanak elő, ami nélkül a termelés fokozódó bővítése megvalósíthatatlan.

Ezeknek az általános szempontoknak az alapján tehát a bővített újratermelés marxi sémája — mutatis mutandis — megőrzi objektív érvényességét a szabályozott társadalom esetében is

Most vizsgáljuk meg a séma érvényességét a tőkés gazdaságra nézve. Itt mindenekelőtt azt kell megkérdeznünk: mi a felhalmozás kiindulópontja? Ebből a szempontból a felhalmozási folyamat kölcsönös függését kell nyomon követnünk a termelés mindkét osztályában. Kétségtelen, hogy a II. osztály tőkés értelemben is az I.-re van utalva annyiban, amennyiben felhalmozását a rendelkezésre álló pótlólagos termelési eszközök megfelelő tömege teszi lehetővé. Másrészt az I. osztály felhalmozása feltételezi a pótlólagos munkaerő számára rendelkezésre álló megfelelő mennyiségű pótlólagos létfenntartási eszközök tömegét. Ebből azonban még egyáltalán nem következik, hogy elegendő e két feltételt betartani ahhoz, hogy a felhalmozás mindkét osztályban ténylegesen végbemenjen és évről évre automatikusan lejátszódjon, mint ahogy az a marxi sémából látszólag következik. A felhalmozás említett feltételei csak feltételek, amelyek nélkül a felhalmozás nem mehet végbe. Az I. és a II. osztályban még a felhalmozási szándék is jelen lehet. Egy tőkés árugazdaságban azonban sem az akarat, a szándék, sem pedig a technikai előfeltételek nem elegendőek a felhalmozáshoz. Ahhoz, hogy valóban felhalmozzanak, hogy bővítsék a termelést, még egy feltétel szükséges: az áruk iránti fizetőképes kereslet bővülése. Honnan ered azonban a szüntelenül növekvő kereslet, amely a marxi bővített újratermelési séma alapját képezi?

Annyi máris bizonyos: semmiképpen sem eredhet az I. és a II. osztály tőkéseitől, vagyis az ő személyes fogyasztásukból. Ellenkezőleg, a felhal-

mozás éppen abból áll, hogy ők az értéktöbblet egy — és legalábbis abszolút értelemben növekvő — részét nem maguk fogyasztják el, hanem olyan javakat hoznak létre belőle, amelyeket mások használnak fel. Igaz, a tőkések személyes fogyasztása is megnövekszik a felhalmozással, s még az elfogyasztott érték szerint is növekedhet. De az értéktöbbletnek mindenképpen csak egy része az, amelyet a tőkések fogyasztásra fordítanak. A felhalmozás alapja éppen az, hogy a tőkések nem fogyasztják el az értéktöbbletet. Kinek termel az értéktöbblet másik, felhalmozott része? A marxi séma szerint a mozgás az I. osztályból indul ki, vagyis a termelési eszközök termeléséből. Kinek van szüksége ezekre a megsokszorozott termelési eszközökre? A séma így felel: a II. osztálynak van rájuk szüksége, hogy több létfenntartási eszközt állíthasson elő. Igen, de kinek van szüksége több létfenntartási eszközre? A séma így felel: éppen az I. osztálynak, mert most több munkást foglalkoztat. Szemlátomást bűvös körben forgunk. Eszerint azért kell több fogyasztási cikket termelni, hogy több munkást tarthassunk el, és azért kell több termelési eszközt előállítani, hogy a munkásoknak ezt a többletét foglalkoztathassuk — csakhogy ez tőkés szempontból abszurdum. Az egyes tőkés számára a munkás természetesen ugyanolyan jó fogyasztó, vagyis áruinak felvásárlója — ha fizetni tud —, mint egy tőkés vagy bárki más. A munkásnak eladott áruk árából minden egyes tőkés ugyanúgy realizálja értéktöbbletét, mint azoknak az áruknak az árából, amelyet bármely más vásárlónak adott el. Csakhogy a tőkésosztály mint egész szempontjából ez nem így van. Ez a munkásosztálynak, egészében véve, csak utalványt ad, amely a társadalmi össztermék pontosan meghatározott részére váltható a változó tőke összegében. Ha tehát a munkások létfenntartási eszközöket vásárolnak, akkor csupán visszafizetik a tőkésosztálynak az általa kifizetett bérösszeget, az utalványt a változó tőke nagyságáig. Egy fikarcnyival sem fizethetnek többet vissza, sőt inkább valamivel kevesebbet, feltéve, ha „takarékoskodni" tudnak, hogy így önálló kisvállalkozók lehessenek, ami azonban kivétel. Az értéktöbblet egy részét a tőkésosztály fogyasztja el létfenntartási eszközök formájában, így az erre fordított pénz a saját zsebében marad. De ki veszi meg azokat a termékeit, amelyekben az értéktöbblet másik, tőkésített része testesül meg? A séma azt feleli: részben maguk a tőkések, amennyiben új termelési eszközöket termelnek a termelés bővítése céljából, részben az új munkások, akikre az új termelési eszközök előállítása céljából volt szükség. Tőkés szempontból azonban ahhoz, hogy új munkásokat foglalkoztathassanak az

új termelési eszközökkel, a termelés bővítésének mindenekelőtt valamilyen céllal kell bírnia, vagyis új keresletnek kell jelentkeznie olyan termékek iránt, amelyeket még el kell készíteni.

A válasz talán így hangozhat: a lakosság természetes szaporulata hozta létre ezt a növekvő keresletet. Valóban, hipotetikus vizsgálódásunkban, ami egy szocialista társadalomra vonatkozott, a lakosságnak és szükségleteinek növekedéséből indultunk ki. Itt azonban a termelés elégséges alapját és egyedüli célját a társadalom szükségletei jelentik. A tőkés társadalomban a probléma másképpen fest. Miféle lakosságról van szó, amikor annak növekedéséről beszélünk? A marxi séma szerint a népességnek két osztálya van: a tőkések és a munkások. A tőkésosztály növekedése amúgy is bennefoglaltatik az értéktöbblet elfogyasztott részének növekvő abszolút értékében. Ez azonban semmiképpen sem nyelheti el maradéktalanul az értéktöbbletet, mert akkor visszatérnénk az egyszerű újratermeléshez. Maradnak a munkások. A természetes szaporulat révén a munkások száma is növekszik. Ez a növekedés azonban nem érinti a tőkés gazdaságot mint növekvő szükségletek kiindulópontját.

A létfenntartási cikkek termelése az I. *v* és a II. *v* fedezésére itt nem öncél, mint volna egy olyan társadalomban, ahol a dolgozók és szükségleteik kielégítése alkotja a gazdasági rendszer alapját. Nem azért termelnek a II. osztályban (tőkés módon) annyi létfenntartási eszközt, mert az I. és II. osztály munkásait el kell látni. Fordítva: azért lehet mindenkor annyi munkást ellátni az I. és a II. osztályban, mert munkaerejüket az adott értékesítési feltételek mellett értékesíteni lehet. Ez azt jelenti, hogy nem a munkások adott száma és szükségletük a tőkés termelés kiindulópontja, hanem ezek a mennyiségek maguk is a tőkés profitkilátások ingadozó „függő változói". Felvetődik tehát a kérdés, hogy előidézi-e a munkásnépesség természetes növekedése a fizetőképes keresletnek a változó tőkén felüli újabb növekedését. Ez nem fordulhat elő. Sémánkban a munkásosztály pénzeszközeinek egyedüli forrása a változó tőke. A változó tőke tehát eleve magában foglalja a munkásság létszámának növekedését. Vagy-vagy: ha a béreket szabják meg úgy, hogy a munkások utánpótlását is ellássák, ez esetben az utánpótlás nem jöhet még egyszer számításba mint a bővített fogyasztás alapja. Ha pedig ez történik, akkor a fiatal munkásoknak, magának az utánpótlásnak dolgoznia kell, hogy bérhez és létfenntartási eszközökhöz jusson. De ez esetben a dolgozó utánpótlás már benne foglaltatik a foglalkoztatott munkások számában.

A természetes népességszaporulat tehát nem magyarázhatja meg nekünk a marxi sémában leírt felhalmozási folyamatot.

De álljunk meg! A társadalom még a kapitalizmus uralma alatt sem áll pusztán tőkésekből és bérmunkásokból. E két osztályon kívül még nagy tömegű lakosság van: földbirtokosok, hivatalnokok, szabadfoglalkozásúak — orvosok, ügyvédek, művészek, tudósok —, fennáll az egyház is szolgáival, a papokkal és végül az állam hivatalnokaival és a hadsereg. A lakosságnak mindezek a rétegei nem sorolhatók kategorikusan sem a tőkésekhez, sem a bérmunkásokhoz. Mégis a társadalomnak kell táplálnia és eltartania őket. Bizonyára tehát ezeknek a nem-tőkés és nemmunkás rétegeknek a kereslete teszi szükségessé a termelés bővítését. Ez a megoldás azonban, ha alaposabban szemügyre vesszük, csak látszólagos. A földbirtokosok mint a földjáradék, tehát a tőkés értéktöbblet egy részének fogyasztói nyilvánvalóan a tőkésosztályhoz sorolhatók. Fogyasztásukat itt, ahol az értéktöbbletet osztatlan, eredeti formájában vizsgáljuk, már figyelembe vettük a tőkésosztály fogyasztásában. A szabadfoglalkozásúak pénzeszközeiket, vagyis utalványaikat a társadalmi termék egy részére többnyire közvetlenül vagy közvetve a tőkésosztály kezéből kapják, amely értéktöbblete forgácsaiból elégíti ki őket. Ennyiben ezek is az értéktöbblet fogyasztói, fogyasztásuk révén tehát a tőkésosztályhoz sorolhatók. Ugyanez áll a papságra, csakhogy ezek eszközeik egy részét a dolgozóktól, vagyis a munkásbérekből vonják el. Végül pedig az állam, hivatalnokaival és a hadsereggel, adókból tartja fenn magát, csakhogy ezek szintén vagy az értéktöbbletből, vagy a munkások béreiből származnak. A marxi séma keretein belül a társadalmi jövedelemnek csak két forrását ismerjük: a munkások béreit és az értéktöbbletet. Így a tőkéseken és a munkásokon kívül említett rétegeket csak e két nagy jövedelmi forrás társfogyasztói közé sorolhatjuk. Marx e „harmadik személyekre" mint vásárlókra való hivatkozást, mint kibúvót elutasítja. „A társadalomnak mindazok a tagjai, akik nem szerepelnek közvetlenül munkájukkal vagy munka nélkül az újratermelésben, az évi árutermékből való részesedésüket — tehát fogyasztási eszközeiket — első kézből csak azoktól az osztályoktól kaphatják, amelyeknek a termék első kézből jut — a termelő munkásoktól, az ipari tőkésektől és a földbirtokosoktól. Jövedelmük ennyiben materialiter munkabérből (a termelő munkásokéból), profitból és földjáradékból ered, s ezekkel az eredeti jövedelmekkel szemben ezért mint származékos jövedelem jelenik meg. Másrészt azonban az ilyen értelemben származékos jövedelmek

élvezői e jövedelmeket társadalmi funkciójuk révén mint király, pap, professzor, kéjnő, zsoldos katona stb. kapják, tehát ezeket a funkciókat jövedelmük eredeti forrásának tekinthetik."[42] A kamatokból és földjáradékokból élőkre mint vásárlókra való hivatkozást pedig Marx így utasítja vissza: „Ha azonban az árukban foglalt értéktöbbletnek az a része, amelyet az ipari tőkésnek mint földjáradékot vagy kamatot át kell engednie az értéktöbblet többi társtulajdonosának, huzamosabb időn át nem realizálható maguknak az áruknak az eladása révén, akkor a járadék vagy a kamat fizetésének is vége, s ezért elköltésükkel a földtulajdonosok és a kamatélvezők nem szolgálhatnak deus ex machinaként, hogy az évi újratermelés meghatározott részeit tetszés szerint ezüstté változtassák. Ugyanígy áll a dolog az összes úgynevezett nem-termelő munkások, állami tisztviselők, orvosok, ügyvédek stb. és mindazok kiadásaival, akik a »nagyközönség« formájában azt a »szolgálatot« teszik a közgazdászoknak, hogy az általuk meg nem magyarázottat megmagyarázzák."[43]

Mivel ezen a módon a tőkés társadalomban jószerivel nem található számba jöhető vásárlója azoknak az áruknak, amelyekben az értéktöbblet felhalmozott része rejlik, ezért csak egy marad hátra: a külkereskedelem. Számos kifogás merülhet fel azonban e módszer ellen is, amely a külkereskedelmet olyan termékek kényelmes lerakatának fogja fel, amelyekkel különben az újratermelési folyamat nem tud mit kezdeni. A külkereskedelemre való hivatkozás csak kibúvó, hogy azt a nehézséget, amellyel az elemzés találkozik, egyik országból egy másikba helyezzük át anélkül, hogy megoldanánk. Az újratermelési folyamat elemzése egyáltalán nem egy tőkésországra vonatkozik, hanem a tőkés világpiacra, amelynek számára minden ország belföld. Marx már „A tőke" I. kötetében, a felhalmozás tárgyalásakor kifejezetten kiemeli: „Itt elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől, amelynek segítségével egy nemzet luxuscikkeket termelési vagy létfenntartási eszközökre tud átváltani és megfordítva. Hogy a vizsgálat tárgyát a maga tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen foghassuk fel, itt az egész kereskedelmi világot egyetlen nemzetnek kell tekintenünk, és fel kell tételeznünk, hogy a tőkés termelés mindenütt meghonosodott, és az összes iparágat hatalmába kerítette."[44]

Az elemzés ugyanarra a nehézségre vezet, ha a dolgot más oldalról vizsgáljuk. A felhalmozás marxi sémája feltételezi, hogy a társadalmi értéktöbblet tőkésítendő része eleve természeti formában jön világra, amely meghatározza és lehetővé teszi a felhalmozásra való alkalmazását.

„Az értéktöbblet csak azért változtatható tőkévé, mert a többlettermék, amelynek értékét alkotja, már tartalmazza egy új tőke dologi alkotórészeit."[45] A séma számai ezt így fejezik ki:

I. 5000 c + 1000 v + 1000 m = 7000 termelési eszköz
II. 1430 c + 285 v + 285 m = 2000 fogyasztási eszköz.

Itt 570 m összegben lehet tőkésíteni az értéktöbbletet, mert eleve termelési eszközökből áll; a termelési eszközök eme tömegének azonban 114 m összegű pótlólagos létfenntartásieszköz-tömeg felel meg, összesen tehát 684 m tőkésíthető. Az itt elfogadott egyszerű eljárás, amellyel a megfelelő termelési eszközöket állandó tőkévé, a létfenntartási eszközöket pedig változó tőkévé tettük, ellentmond a tőkés árutermelés alapelveinek. Az értéktöbbletet, bármilyen naturális formában rejlik is, nem lehet felhalmozás céljából közvetlenül átvinni a termelés helyszínére, hanem mindenekelőtt realizálni kell, pénzre kell kicserélni.[46] Az I. értéktöbbletet 500 összegben lehetne tőkésíteni, ebből a célból azonban először is realizálni kell, naturális formáját le kell vetkőznie, és mielőtt a termelő tőkéhez csatoljuk, tiszta értékformát kell felvennie. Ez minden egyes tőkésre, de ugyanígy a társadalmi össztőkésre is vonatkozik, mivel az értéktöbblet tiszta értékformában történő realizálása a tőkés termelés egyik alapfeltétele, és az újratermelés társadalmi vizsgálatakor „nem kell Proudhon modorába esnünk, aki a polgári gazdaságtant utánozva úgy szemlélte a dolgot, mintha a tőkés termelési mód társadalma en bloc, összességében tekintve elveszítené sajátos történelmi gazdasági jellegét. Ellenkezőleg. Ekkor az össztőkéssel van dolgunk."[47] Az értéktöbbletnek tehát okvetlenül át kell haladnia a pénzformán, először le kell vetnie a többlettermék formáját, mielőtt újra felvenné azt felhalmozás céljából. De vajon mi és ki lehet az I. és II. osztály többlettermékének felvevője? Már ahhoz is, hogy az I. és a II. osztálynak csupán az értéktöbbletét realizálják, az előbbiek alapján szükségesnek látszik az I. és a II. osztályon kívüli értékesítés. Ezzel azonban az értéktöbblet csak pénzzé alakul át. Hogy ez a realizált értéktöbblet a termelés bővítésére, a felhalmozásra is felhasználható legyen, ahhoz egy még nagyobb mérvű értékesítés esélye is szükséges, amely szintén az I. és II. osztályon kívül menne végbe. A többlettermék értékesítésének tehát minden évben a felhalmozott értéktöbbletrátával kell megnövekednie. Vagy fordítva: a felhalmozás csak abban a mértékben valósulhat meg, ahogyan az I. és a II. osztályon kívül az értékesítés növekszik.

Marx kísérletei a nehézség megoldására

Úgy véljük, hogy ha a bővített újratermelés sémájában teljesen eltekintünk a pénzforgalomtól, akkor a felhalmozási folyamat ugyan egyszerűnek látszik, de egyúttal nagy nehézségeket is előidézünk. Az egyszerű újratermelés elemzésénél ez az eljárás teljesen jogos volt. Ahol a termelés kizárólag a fogyasztás érdekében történik és csak erre fordítódik, ott a pénz csupán a társadalmi termék különböző fogyasztói csoportok közötti elosztásának és a tőke megújításának eltűnő közvetítő láncszeme. Itt, a felhalmozás során a pénzforma lényeges funkciót tölt be: már nem csupán közvetítőként szolgál az áruforgalomban, hanem a tőke megjelenési formája is, a tőke körforgásának mozzanata. Az értéktöbblet pénzformába történő átalakulása a tőkés felhalmozás lényeges gazdasági előfeltétele, jóllehet nem lényeges mozzanata a tényleges újratermelésnek. A termelés és az újratermelés között itt tehát a többlettermék kétszer is átalakul: leveti a használati formát, és ezután a felhalmozás céljainak megfelelő naturális formát ölt. Nem arról van szó, hogy az egyes termelési periódusok között bizonyos éves időszakok lennének. Tőlünk ezek akár hónapok is lehetnek, sőt az I. és II. osztály értéktöbblete egyes adagjainak metamorfózisai időben keresztezhetik is egymást. Ezek az évenkénti váltakozások nem időszakokat jelentenek, hanem a gazdasági átalakulások egymásutánját. Ezt az egymásutánt azonban be kell tartai, akár rövidebb, akár hosszabb időt vesz igénybe, vagyis be kell tartani a felhalmozás tőkés jellegét.

Ezáltal ismét eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy ki realizálja a felhalmozott értéktöbbletet?

Marx maga is érzékeli a hiányt látszólag tökéletes akkumulációs sémájában, és a problémát több ízben különböző oldalairól is megragadja. Nézzük csak.

„Az I. könyvben megmutattuk, hogyan megy végbe a felhalmozás az egyes tőkés számára. Az árutőke ezüstté változtatásával ezüstté változik a többlettermék is, amelyben megtestesül az értéktöbblet. Ezt az ily módon pénzzé vált értéktöbbletet a tőkés visszaváltoztatja termelőtőkéjének pótlólagos természetbeni elemeivé. A termelés következő körforgásában a megnövelt tőke megnövelt terméket ad. *De ami az egyéni tőkénél történik, annak meg kell jelennie az évi összújratermelésben is* ugyanúgy, ahogy az egyszerű újratermelés vizsgálatánál láttuk, hogy az

egyéni tőke elhasznált álló alkotórészeinek fokozatos lecsapódása pénzben, amelyet kincsként felhalmoznak, az évi társadalmi újratermelésben is kifejeződik."[48] (Kiemelés. — *R. L.*)

A továbbiakban Marx a felhalmozás mechanizmusát éppen ebből a szempontból vizsgálja, vagyis abból a szemszögből, hogy az értéktöbbletnek, mielőtt felhalmozzák, át kell haladnia a pénzformán.

„Ha például *A* tőkés egy éven vagy több éven át az általa egymás után termelt árutermék-mennyiségeket eladja, akkor ezzel az áruterméknek értéktöbbletet hordozó részét — a többletterméket —, tehát magát az általa áruformában termelt értéktöbbletet is egymás után pénzzé változtatja, fokozatosan felraktározza, és ily módon potenciális új pénztőke jön létre; potenciális azért, mert alkalmas arra, hogy a termelőtőke elemeire átváltsák, és az a rendeltetése, hogy ez megtörténjék. Ténylegesen azonban *A* tőkés csak egyszerű kincsképzést végez, amely nem eleme a valóságos újratermelésnek. Tevékenysége egyelőre csak abban áll, hogy forgó pénzt von el fokozatosan a forgalomból, amikor is természetesen nincs kizárva, hogy az a forgó pénz, amelyet ily módon lakat alá tesz, az imént még — mielőtt a forgalomba lépett — maga is egy másik kincs része volt...

Pénzt elvonnak a forgalomból és kincsként felraktároznak az áru olyan eladása útján, amelyet nem követ vétel. Ha tehát ezt a műveletet általánosan végbemenőnek fogjuk fel, akkor látszólag érthetetlen, honnan vannak a vevők, minthogy ebben a folyamatban — s ezt általánosnak kell felfogni, mert minden egyéni tőke lehet felhalmozás stádiumában — mindenki eladni akar, hogy kincset raktározzon el, senki sem akar vásárolni.

Ha az évi újratermelés különböző részei közötti forgalmi folyamatokat egyenes vonalúnak képzelnénk el — ami helytelen, mert kevés kivétellel mindig egymással ellentétes mozgásokból áll —, akkor az arany- (illetve ezüst-) termelővel kellene kezdeni, aki vesz anélkül, hogy eladna, és előfeltételezni, hogy valamennyi többi neki ad el. Ebben az esetben az évi társadalmi össztöbblettermék (az összértéktöbblet hordozója) átkerül hozzá, és az összes többi tőkés pro rata elosztaná egymás között az aranytermelő természettől fogva pénzben létező többlettermékét, értéktöbbletének természetes megtestesülését aranyban; mert az aranytermelő termékének az a része, amelynek funkcionáló tőkéjét kell pótolnia, már le van kötve, s felőle a rendelkezés már megtörtént. Az aranytermelő aranyban termelt értéktöbblete volna ebben az esetben az egyetlen alap,

amelyből valamennyi többi tőkés az évi értéktöbblete arannyá változtatásához szükséges anyagot szerzi. Értéknagyságát tekintve tehát egyenlőnek kellene lennie az egész társadalmi évi értéktöbblettel, amelynek először kincs formájába kell begubóznia. Bármennyire ízetlenek ezek az előfeltételezések, csak arra jók, hogy egy általános egyidejű kincsképzés lehetőségét megmagyarázzák, amivel maga az újratermelés, kivéve az aranytermelőknél, egy lépéssel sem jutna előbbre.

Mielőtt ezt a *látszólagos nehézséget* megoldjuk, meg kell különböztetnünk... stb." (Kiemelés. — *R. L.*)[49]

Marx itt látszólagosnak nevezi az értéktöbblet realizálásának nehézségeit. Csakhogy a további vizsgálódás, egészen „A tőke" II. kötetének végéig ennek a nehézségnek a leküzdésére irányul. Marx először úgy próbálja megoldani a kérdést, hogy a kincsképződésre hivatkozik, amely a tőkés termelésben elkerülhetetlenül kialakul a különböző állandó tőkéknek a körforgási folyamatban való felbomlásából. Mivel a különböző egyéni tőkebefektetések különböző időpontokban történtek, a befektetések egy része azonban csak hosszabb periódusok után újul meg, ezért úgy látszik, hogy — bármely időpontról van is szó — némely tőkés már megújítja befektetéseit, mások viszont még csak a tartalékokat teremtik elő ehhez áruik eladásából egészen addig, amíg elérik az állótőke megújításához szükséges összeget. Így tőkés talajon a kincsképződés mindig párhuzamosan fut a társadalmi újratermelési folyamattal mint az állótőke sajátos átcsapásainak külsődleges kifejeződése és feltétele.

„Például *A* elad 600-at (400 c+100 v+100 m) *B*-nek (aki több vevőt is képviselhet, mint egyet). Eladott 600 értékű árut 600 pénzért, ebből 100 értéktöbbletet képvisel, amelyet a forgalomból elvon, mint pénzt kincsként felraktároz; de ez a 100 pénz csak a pénzformája a többlettermléknek, amely 100 értéknek a hordozója volt. (Marx, hogy a problémát tisztán meg tudja fogalmazni, olybá veszi, hogy az összértéktöbbletet tőkésítették, vagyis teljes mértékben eltekint a tőkések csupán személyes fogyasztására szánt értéktöbbletrészétől; továbbá itt mind A', A", A"'. mind pedig B', B", B"' az I. osztályhoz tartozik. — *R. L.*) A kincsképzés egyáltalán nem termelés, tehát eleve nem növekménye a termelésnek, A tőkés cselekvése csak abban áll, hogy a 100 többlettermék eladásával szerzett pénzt a forgalomból elvonja, megrögzíti és zár alá veszi. Ezt a műveletet nemcsak A végzi, hanem a forgalom perifériáinak számos pontján más A', A", A"', tőkések is, akik mind ugyanilyen szorgalmasan dolgoznak az ilyenfajta kincsképzésen...

De ezt a kincsképzést A' csak úgy viszi véghez, hogy — többlettermeke tekintetében — csak eladóként lép fel, utána nem lép fel vevőként. Kincsképzésének tehát az a feltétele, hogy egymás után termel többlettermeket — arannyá változtatandó értéktöbbletének hordozóját. Az adott esetben, amikor a forgalmat csak az I. kategórián belül vizsgáljuk, a többlettermék természetbeni formája, valamint az összterméké, amelynek ez a része, az I. osztály állandó tőkéje egyik elemének a természetbeni formája, azaz a termelési eszközök termelési eszközeinek kategóriájába tartozik. Azt, hogy mi lesz belőle, azaz hogy a B', B", B"' stb. vevők kezén milyen funkciót tölt majd be, rögtön látni fogjuk.

De itt mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy bár *A* értéktöbblete fejében pénzt von el a forgalomból, kincsként felraktározza, másfelől árukat dob forgalomba anélkül, hogy ezek fejében onnan más árukat vonna el, ami lehetővé teszi, hogy a B', B", B"' stb. viszont pénzt dobjanak a forgalomba és ennek fejében csak árut vonjanak el belőle. Az adott esetben ez az áru természetbeni formájának és rendeltetésének megfelelően mint álló vagy forgó elem belekerül a B', B" stb. állandó tőkéjébe."[50]

Számunkra az egész itt vázolt folyamat nem új. Marx már részletesen kifejtette ezt az egyszerű újratermelésről szólva is, mivel ez elengedhetetlen annak a megmagyarázásához, hogy miképp újítják meg az állandó társadalmi tőkét a tőkés újratermelés körülményei között. Ezért kezdetben egyáltalán nem látható be, hogyan segíthet át bennünket ez a folyamat azon a különleges nehézségen, amelybe a bővített újratermelés elemzésekor ütköztünk. A nehézség a következő volt: a tőkés a felhalmozás érdekében nem fogyasztja el értéktöbbletének egy részét, hanem a termelés bővítése céljából a tőkéhez csatolja azt. Felvetődik tehát a kérdés: hol vannak a vásárlók, akiknek szükségük van erre a pótlólagos termékre, amelyet maguk a tőkések nem fogyasztanak el, a munkások pedig még kevésbé fogyaszthatnak el, mivel fogyasztásukat a mindenkori változó tőke összege teljes mértékben fedezi? Hol van a felhalmozott értéktöbblet iránti kereslet, vagy ahogy Marx megfogalmazza: honnan származik az a pénz, amelyből kifizetik a felhalmozott értéktöbbletet? Ha válaszként itt a kincsképződés folyamatára utalunk, amely az egyes tőkésnél az állandó tőke szakaszos és időben széteső megújításából ered, akkor nem tudjuk átlátni ezeknek a dolgoknak egymással való összefüggését. Ha B, B', B" stb. termelési eszközöket vásárolnak A, A', A" kollégáiktól, hogy megújítsák ténylegesen elhasználódott állandó tőkéjüket, akkor az

egyszerű újratermelés keretei között maradunk, és ezáltal a dolognak semmi köze az általunk tapasztalt nehézséghez. Ha azonban feltételezzük, hogy B, B', B" stb. termelésieszköz-vásárlása állandó tőkéjük felhalmozás céljából történő bővítését szolgálja, akkor itt nyomban több kérdés vetődik fel. Mindenekelőtt: honnan van pénze B, B', B"-nek, hogy fölösleges többletterméket vásároljon A, A', A" stb.-től? Elvégre a maguk részéről csak úgy juthatnak pénzhez, hogy saját többletterméküket eladják. Mielőtt új termelési eszközöket szereznének be vállalkozásuk bővítéséhez, vagyis a még felhalmozandó többlettermék vásárlóiként lépnének fel, először meg kell szabadulniuk saját többletterméküktől, vagyis eladóként kell fellépniük. Csakhogy kinek adta el B, B', B" stb. a többlettermékét? Látjuk, hogy a nehézséget ezzel csak A, A', A"-ról B, B', B"-re hárítottuk át, de nem küszöböltük ki.

Az elemzés során egy pillanatra mégis úgy néz ki, mintha megoldottuk volna a nehézséget. Marx némi kitérő után vizsgálódása fonalát a következőképpen veszi fel.

„Az itt vizsgált esetben a többlettermék eleve termelési eszközök termelési eszközeiből áll. Csak B, B', B" stb. (I.) kezén funkcionál ez a többlettermék pótlólagos állandó tőkeként; virtuálisan azonban már az eladás előtt, már a kincsképző A, A', A" (I.) kezén is az. Ha az I. osztály részéről való újratermelésnek pusztán az értékterjedelmét tekintjük, akkor még az egyszerű újratermelés határain belül vagyunk, mert e virtuálisan pótlólagos állandó tőke (többlettermék) létrehozására nem mozgattak meg pótlólagos tőkét, nagyobb többletmunkát sem, mint amennyit az egyszerű újratermelés alapzatán kifejtettek. A különbség itt csak az alkalmazott többletmunka formájában, e munka különös, hasznos módjának konkrét természetében van. Ezt a többletmunkát arra fordították, hogy II. *c* helyett I. *c* számára termeljenek termelési eszközöket, hogy termelési eszközök termelési eszközeit termeljék fogyasztási eszközök termelési eszközei helyett. Az egyszerű újratermelésnél azt feltételeztük, hogy az I. osztály egész értéktöbbletét jövedelemként költik el, tehát a II. osztály áruira; ez az értéktöbblet tehát csak olyan termelési eszközökből állott, amelyeknek a II. *c* állandó tőkét kellett természetbeni formájában ismét pótolniok. Tehát ahhoz, hogy megtörténjen az átmenet az egyszerű újratermelésről a bővített újratermelésre, az I. osztály termelésének képesnek kell lennie arra, hogy kevesebb állandótőke-elemet állítson elő a II. osztály számára, de ugyanennyivel többet az I. osztály számára...

Ebből tehát az következik, hogy — pusztán az értékterjedelmet tekintve — az egyszerű újratermelésen belül megtermelik a bővített újratermelés anyagi szubsztrátumát. Ez egyszerűen az I. munkásosztály többletmunkája, amelyet közvetlenül termelési eszközök termelésére, virtuális pótlólagos I. tőke létrehozására fordítottak. Tehát a virtuális pótlólagos pénztőke képzése A, A', A'' tőkések részéről — minden tőkés pénzkiadás nélkül képződött többletterméküknek sorozatos eladása révén — itt puszta pénzformája pótlólagosan termelt I. termelési eszközöknek."[51]

A nehézség itt látszólag tökéletesen eltűnt. A felhalmozáshoz egyáltalán nincs szükség új pénzforrásokra: azelőtt a tőkések maguk fogyasztották el értéktöbbletüket, vagyis okvetlenül megfelelő pénztartaléknak kellett lenni a kezükben, hiszen az egyszerű újratermelés elemzéséből már tudjuk, hogy a tőkésosztálynak magának kell forgalomba dobnia azt a pénzt, amely értéktöbbletének realizálásához szükséges. Nos, a tőkésosztály e pénzkészlet egy részén (nevezetesen B, B', B'' stb.) fogyasztási eszközök helyett ugyanolyan értékösszegben új, pótlólagos termelési eszközöket vásárol, hogy ezekkel bővíthesse termelését. Ily módon azonos összegű pénz gyűlik össze a tőkések másik része (nevezetesen A, A', A'' stb.) kezében. „Ez a kincsképzés ... semmiképpen nem tételez fel pótlólagos gazdagságot nemesfémekben, hanem csak az eddig forgó pénzt megváltozott funkciójában. Az imént még mint forgalmi eszköz funkcionált az a pénz, most úgy funkcionál, mint kincs, mint képződő, virtuálisan új pénztőke."*

Ezzel tehát látszólag megoldottuk a nehézséget. Csakhogy nem nehéz rájönni, mely körülmény könnyítette meg a megoldást: Marx itt a felhalmozást első mozdulásakor veszi szemügyre, mondhatni in statu nascendi, amikor is az rügyként kipattan az egyszerű újratermelésből. Értékterjedelme szerint itt a termelés még nem bővített, csupán arrangement-ja és tárgyi elemei rendeződtek át. Ezért nem csoda, hogy a pénzforrások is kielégítőnek látszanak. A megoldás, amelyet találtunk, csak pillanatnyi azonban: csak az egyszerű újratermelésről a bővítettre való áttérés időtartamára elegendő, vagyis egy elméletileg elképzelt, valóságban számba nem vehető esetben. Ha azonban a felhalmozás már régóta polgárjogot nyert, és minden termelési periódusban a korábbinál nagyobb értéktömeg kerül piacra, akkor felvetődik a kérdés: hol vannak a pótlólagos értékek vásárlói? Az általunk talált megoldás teljességgel

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 451—452. old.

cserben hagy bennünket. Ezenkívül maga ez a megoldás is csak látszólagos. Ha jól szemügyre vesszük, szinte ugyanabban a pillanatban hagy bennünket cserben, amikor azt hinnénk, hogy kihúzott a pácból. Ha ugyanis a felhalmozást éppen az ugrás pillanatában ragadjuk meg, ahogyan az az egyszerű újratermelés öléből kipattan, akkor első feltétele a tőkésosztály fogyasztásának csökkenése. Abban a pillanatban, amikor lehetőséget találunk arra, hogy a korábbi forgalom eszközeivel elindítsuk a termelés bővítését, ugyanolyan mértékben veszítünk el régi fogyasztókat. Mert vajon kinek a számára kell beindítanunk a termelés bővítését, vagyis ki fogja megvásárolni holnap B, B', B" (I.)-től a megnövekedett terméktömeget, amelyet azáltal állított elő, hogy pénzét „szájától elvonva" új termelési eszközöket vásárolt A, A', A" (I.)-től?

Látjuk tehát, hogy nem a nehézség, hanem a megoldás volt itt látszólagos, és Marx a következő pillanatban már vissza is tér a kérdéshez, hogy voltaképpen honnan veszi a pénzt B, B', B", amelyből A„ A' A"-től, megvásárolja a többletterméket.

„Ha a B, B', B" stb. (I.) tőkések által termelt termékek in natura újra belekerülnek saját folyamatukba, akkor magától értetődik, hogy pro tanto e tőkések saját többlettermékük egy részét közvelenül (a forgalom közvetítése nélkül) átveszik termelőtőkéjükbe, s itt a többlettermék az állandó tőke pótlólagos elemévé lesz. Pro tanto azonban ezek a tőkések nem is működnek közre az A, A', A" stb. (I.) tőkések többlettermékének arannyá változtatásában. Ezt figyelmen kívül hagyva, honnan van a pénz? Tudjuk, hogy a B, B', B" stb. tőkések az A, A', A" stb. tőkésekhez hasonlóan kincsüket többlettermék eladása révén képezték, és most elértek a célhoz, ahol kincsként felhalmozott, csak virtuális pénztőkéjüknek ténylegesen mint pótlólagos pénztőkének kell funkcionálnia. Így azonban csak ugyanabban a körben forgunk. Továbbra is fennáll a kérdés, honnan van az a pénz, amelyet a B (I.) tőkések a forgalomból korábban elvontak és felhalmoztak?"[52]

A válasz, amelyet Marx erre azonnal megad, látszólag újból meglepően egyszerű. „Már az egyszerű újratermelés vizsgálatából tudjuk azonban, hogy az I. és a II. osztály tőkéseinek kezén bizonyos pénztömegnek kell lennie, hogy többletterméküket átválthassák. Ott az a pénz, amely csak arra szolgál, hogy jövedelemként fogyasztási eszközökre költsék, visszatért a tőkésekhez, abban a mértékben, amelyben áruik átváltására előlegezték; itt ugyanaz a pénz ismét megjelenik, de megváltozott funkcióban. Az A és B (I.) tőkések felváltva adják a pénzt a többletterméknek pótlóla-

gos virtuális pénztőkévé való átváltoztatására, s az újonnan képződött pénztőkét, vásárlóeszközt felváltva dobják vissza a forgalomba."[53]

Itt megint visszaestünk az egyszerű újratermelésbe. Teljesen igaz, hogy az A tőkések és a B tőkések fokozatosan bizonyos pénzkincset halmoznak fel állandó (álló-) tőkéjük időről időre való megújítása érdekében, és így kölcsönösen segítik egymást termékeik értékesítésében. Csakhogy ez a felhalmozódó kincs nem az égből pottyan alá. Csupán fokozatosan csörgedező lecsapódása ez az állótőke termékekre átvitt értékének, amelyet a termékek vásárlása révén darabonként realizálnak. Ezen a módon az összegyűjtött kincs csak a régi tőke megújításához elegendő, de ezentúl már nem szolgálhat pótlólagos állandó tőke vásárlására. És ilyenformán még mindig nem tudtunk kivergődni az egyszerű újratermelés keretei közül. De lehet, hogy az új, pótlólagos pénzforrást a forgalmi eszközöknek az a része szolgáltatja, amelyet eddig a tőkések saját, személyes fogyasztásukra használtak, és most azt tőkésíteni fogják. Ezzel azonban megint egy csak elméletileg elképzelhető, rövid, kivételes pillanathoz jutottunk el: ahhoz a pillanathoz, amikor az egyszerű újratermelés bővítettbe megy át. Az akkumuláció ennél a pontnál nem jut tovább, valójában egyhelyben forgunk.

A tőkés kincsképződés tehát nem segíthet ki bennünket a nehézségből. És ez előrelátható volt, mivel maga a kérdésfeltevés is téves. A felhalmozás problémájának vizsgálatakor nem az a kérdés: honnan származik a pénz?, hanem: mi a forrása a tőkés értéktöbbletből származó pótlólagos termékek iránti keresletnek? Ez nem a pénzforgalom technikai kérdése, hanem a társadalmi össztőke újratermelésének gazdasági kérdése. Mert hiszen, még ha eltekintünk is attól a kérdéstől, amellyel Marx eddig kizárólagosan foglalkozott, vagyis attól, honnan volt pénze B, B' stb. (I.)-nek, hogy pótlólagos termelési eszközöket vásároljon A, A' stb. (I.)-től, akkor a végbement felhalmozás után sokkal fontosabb kérdés vetődik fel: kinek akarja voltaképpen eladni B, B' stb. (I.) megnövekedett többletterméket? Marx végül is kölcsönösen egymással vásároltatja fel termékeiket!

„Előfordulhat, hogy a különböző B, B', B" stb. (I.) tőkéseknek, akiknek virtuális új pénztőkéje aktív tőkeként működésbe lép, termékeiket (többlettermékük részeit) kölcsönösen egymástól kell vásárolniok és egymásnak kell eladniok. Pro tanto többlettermék forgalmára előlegezett pénz — normális lefolyás esetén — visszaáramlik a különböző B tőkésekhez ugyanabban az arányban, amelyben azt áruik forgalmának lebonyolítására előlegezték."[54]

„Pro tanto" ez nem megoldása a kérdésnek, hiszen végül is B, B', B'' stb. (I.) nem azért mondott le fogyasztásának egy részéről és bővítette termelését, hogy majd azután többlettermékét — nevezetesen termelési eszközeit — egymásnak adogassa el. Ez különben is csak igen korlátozott mértékben lehetséges. Marx feltevése szerint ugyanis az I. osztályon belül bizonyos munkamegosztás érvényesül, ahol is A, A', A'' stb. (I.) termelési eszközök gyártását szolgáló termelési eszközöket állít elő, ezzel szemben, B, B', B'' stb. (I.) fogyasztási cikkeket előállító termelési eszközöket gyárt. A, A' stb. terméke tehát az I. osztályon belül maradhatott, B, B', B'' stb. terméke viszont természeti formájánál fogva eleve a II. osztálynak (a létfenntartási eszközök termelésének) lett szánva, íly módon B, B', B'' stb. terméke máris elvezet bennünket az I. és II. osztály közötti forgalom kérdéséhez. Ezzel a marxi elemzés menete önmagában is megerősíti, hogy ha az I. osztályon belül felhalmozásnak kell bekövetkeznie, akkor végül is — közvetve vagy közvetlenül — a létfenntartási eszközök osztályában megnövekedett termelésieszköz-keresletnek kell jelentkeznie. Tehát itt a II. osztály tőkéseinél kell keresnünk az I. osztály pótlólagos termékeinek felvevőjét.

Marx második kísérlete a probléma megoldására valóban a II. osztály tőkéseinek keresletére irányul. Pótlólagos termelési eszközök iránti keresletüknek csak akkor lehet értelme, ha II. *c* állandó tőkéjüket gyarapítják. Ekkor azonban az egész nehézség szembeötlővé válik: „Tegyük fel azonban, hogy *A* (I.) azáltal változtatja arannyá többlettermékét, hogy a II. osztályhoz tartozó *B* tőkésnek adja el. Ez csak úgy történhet, hogy miután az *A* (I.) termelési eszközöket ad el *B* (II.)-nek, utána nem vásárol fogyasztási eszközöket; tehát csak egyoldalú eladást végez. Minthogy azonban a II. *c*-t árutőke formájából csak úgy lehet átváltani termelő állandó tőke természetbeni formájára, hogy nemcsak I. *v*-t, hanem I. *m*-nek legalább egy részét is átváltják II. *c* egy részére, amely II. *c* fogyasztási eszközök formájában létezik, most viszont *A* úgy változtatja arannyá I. *m*-jét, hogy az átváltást nem végzi el, hanem azt a pénzt, amelyet I. *m*-jének eladásával a II. osztálytól szerzett, a forgalomból elvonja ahelyett, hogy II. *c* fogyasztási eszközök vásárlásában átváltaná — ezért *A* (I.) oldalán pótlólagos virtuális pénztőke képződik ugyan, de a másik oldalon *B* (II.) állandó tőkéjének értékterjedelem tekintetében egyenlő része árutőke formájában vesztegel anélkül, hogy átváltódhatna termelő állandó tőke természetbeni formájára. Más szóval: *B* (II.) áruinak egy része — mégpedig prima facie olyan része, amelynek eladása nélkül állandó tőkéjét nem vál-

toztathatja teljesen vissza termelő formába — eladhatatlanná vált; ennélfogva ezt illetően túltermelés van, amely szintén ezt illetően akadályozza az újratermelést még változatlan szinten is."[55]

Az I. osztálynak az a kísérlete, hogy pótlólagos többlettermékét a II. osztálytól való vásárlás révén halmozza fel, egészen váratlan eredményt hozott: deficitet a II. tőkések oldalán, akik még az egyszerű újratermelést sem tudják folytatni. Amikor Marx ehhez a döntő ponthoz ér, egészen alaposan elmélyed az elemzésben, hogy nyomára jusson a dolognak.

„Vizsgáljuk meg most kissé közelebbről a felhalmozást a II. osztályban.

Az első nehézség II. *c* tekintetében, azaz abban a tekintetben, hogy vissza kell változtatni a II. osztály árutőkéjének egyik alkotórészéből a II. osztály állandó tőkéjének természetbeni formájába, az egyszerű újratermelést érinti. Vegyük előző sémánkat:

(1000 *v* + 1000 *m*) I. átváltódik
2000 II. *c*-re.

Ha mármost például az I. osztály többlettermékének a fele, tehát $\frac{1000}{2}$ *m* vagyis 500 I. *m* megint bekebeleződik mint állandó tőke az I. osztályba, akkor a többlettermléknek ez az I. osztályban visszatartott része nem pótolhatja II. c semmiféle részét. Ahelyett, hogy fogyasztási eszközökre váltanák át (és itt az I. és a II. osztály közötti forgalomnak ezen a szakaszán — eltérően 1000 II. *c*-nek az I. osztály munkásai által közvetített pótlásától 1000 I. *v*-vel — valóságos kölcsönös csere, tehát az áruk kétoldalú helyváltoztatása megy végbe), pótlólagos termelési eszközként kell szolgálnia magában az I. osztályban. Ezt a funkciót nem töltheti be az I. és a II. osztályban egyidejűleg. A tőkés nem teheti azt, hogy többlettermékének értékét fogyasztási eszközökre költi és egyidejűleg magát a többlettermeket termelő módon elfogyasztja, azaz termelőtőkéjébe bekebelezi. 2000 I. (*v* + *m*) helyett tehát csak 1500, tudniillik (1000 *v* + 500 *m*) I. váltható át 2000 II. *c*-re; 500 II. *c*-t tehát nem lehet visszaváltoztatni áruformájából a II. osztály termelő (állandó) tőkéjévé."[56]

Az eddigiekben csak még világosabban győződtünk meg a nehézség létezéséről, megoldásában azonban egy lépésnyire sem jutottunk előbbre. Mellesleg itt az elemzésben az bosszulja meg magát, hogy Marx a felhalmozás problémájának feltárása során szüntelenül az egyszerű újratermelésről a bővítettre való kezdeti áttérés fikcióját vette alapul, vagyis a fel-

halmozás születésének óráját ahelyett, hogy a felhalmozást a folyamat közepén ragadta volna meg. Ez a fikció, amely számunkra, amíg a felhalmozást csupán az I. osztályon belül vizsgáltuk, legalább egy pillanatra látszólagos megoldást nyújtott — az I. osztály tőkéseinek, mivel korábbi magánfogyasztásuk egy részéről lemondtak, hirtelen új pénzkincs került a kezükbe, amellyel megkezdhették a tőkésítést — ugyanez a fikció most, hogy a II. osztályt vesszük szemügyre, még több nehézséget okoz. Mert itt az I. osztály tőkéseinek a „lemondása" egyúttal fogyasztók fájdalmas elvesztését jelenti, holott e fogyasztók keresletére a termelés számított. A II. osztály tőkései, akikkel kísérletet akartunk végezni, hogy kideríts-sük: vajon nem ők-e az I. osztály által felhalmozott termékfölösleg régen keresett felvevői, mégoly kevéssé tudnak bennünket kisegíteni a nehézségekből, mivel ők maguk is csávába kerültek, és még azt se tudják, mihez kezdjenek saját eladatlan termékeikkel. Látható, milyen bajokhoz vezet az a kísérlet, hogy az egyik tőkés által folytatott felhalmozást a másik tőkés rovására végeztetjük el.

Marx ezután még egy kísérletet tesz a nehézség megkerülésére, de ezt hamarosan maga is elutasítja mint kibúvót. Az I. osztályban lezajlott felhalmozásból adódó, a II. osztályban eladhatatlan fölösleget úgy is fel lehetne ugyanis fogni, mint a társadalom jövő évi szükséges árukészletét. Marx erre a szokott alapossággal így válaszol: „1. Az ilyen készletképzés szükségessége valamennyi tőkésre érvényes, mind az I., mind a II. osztály tőkéseire. Puszta árueladóknak tekintve csak abban különböznek, hogy különböző fajta árukat adnak el. A II. árukból álló készlet feltételez egy korábbi készletet I. árukból. Ha ezt a készletet az egyik oldalon elhanyagoljuk, el kell hanyagolnunk a másik oldalon is. Ha azonban mindkét oldalon figyelembe vesszük, ez a problémán mit sem változtat. — 2. Ahogy ez az év a II. osztály oldalán a következő évre szóló árukészlettel zárul, ugyanezen az oldalon árukészlettel kezdődött, amely az előző évről öröklődött. Az évi újratermelés elemzésekor tehát — ha az újratermelést legelvontabb kifejezésére redukáljuk — mindkét esetben törölnünk kell az árukészletet. Amikor ennek az évnek meghagyjuk egész termelését, tehát azt is, amelyet árukészletként átad a következő évnek, másrészt levonjuk belőle az előző évtől kapott árukészletet, és ezzel valójában egy átlagév összтermékét tesszük az elemzés tárgyává. — 3. Az a körülmény, hogy az áthidalandó nehézség az egyszerű újratermelés vizsgálatánál nem merült fel, egymagában bizonyítja, hogy itt egy sajátos jelenségről van szó, amely csak az I. árutermék elemei (az újratermelést illetően) különböző

csoportosításának tulajdonítható, egy megváltozott csoportosításnak, amely nélkül bővített újratermelés egyáltalán nem lehetséges."[57]

Az utóbbi megjegyzés azonban magának Marxnak ama eddigi kísérletei ellen irányul, hogy a felhalmozás sajátos nehézségét olyan mozzanatokkal próbálja feloldani, amelyek már az egyszerű újratermeléshez tartoznak, nevezetesen az állótőke fokozatos átcsapásával kapcsolatos kincsképződéssel a tőkések kezében, amely korábban az I. osztály felhalmozását próbálta megmagyarázni.

Marx tovább megy a bővített újratermelés sematikus leírásában, a következő pillanatban azonban sémájának elemzése során ugyanabba a nehézségbe ütközik, csak más formában. Azt állítja, hogy az I. osztály tőkései 500 *m*-et halmoznak fel, a II. osztály tőkéseinek azonban 140 *m*-et kell állandó tőkévé változtatniuk, hogy amazoknak lehetővé tegyék a felhalmozást. Ezután felteszi a kérdést:

„A II. osztálynak tehát készpénzben kell megvásárolnia a 140 I. *m*-et anélkül, hogy ez a pénz saját árujának az I. osztály számára történő utána következő eladása útján visszaáramlana hozzá. Pedig ez olyan folyamat, amely minden évben az új termelésnél állandóan megismétlődik, ha az bővített újratermelés. Honnan fakad a pénzforrás a II. osztályban?"[58]

Marx a továbbiakban ezt a forrást különböző oldalakról próbálja felderíteni. Először közelebbről szemügyre veszi a II. osztály tőkéseinek a változó tőkére szolgáló kiadásait. Ez természetesen pénzformában jelenik meg. Ugyanakkor azonban nem lehet elvonni céljától, a munkaerő felvásárlásától, hogy például pótlólagos termelési eszközöket vásároljanak belőle. „(A változó tőkének — *R. L.*) ez az állandóan megismétlődő eltávolodás(a) a kiindulóponttól — a tőkés zsebétől, illetve visszatérés(e) hozzá, semmiképpen sem szaporítja meg azt a pénzt amely ebben a körforgásban kering. Ez tehát nem forrása a pénzfelhalmozásnak;..." Marx a legkülönbözőbb elképzelhető kibúvókat is mérlegeli, hogy azután sorra elutasítsa őket. „De állj! Nem lehet-e itt egy kis profitra szert tenni?" — kiált fel, és azt vizsgálja, hogy vajon a tőkések a munkásbéreknek a normális átlagbérek alá szorításával nem tudnak-e változó tőkét megtakarítani és nem jutnak-e íly módon újabb pénzforráshoz a felhalmozás céljára. Ezt az ötletet természetesen egyetlen kézmozdulattal félretolja: „Nem szabad azonban megfeledkezünk arról, hogy a valóban kifizetett normális munkabért (amely ceteris paribus meghatározza a változó tőke nagyságát), a tőkések semmiképpen sem jóságból fizetik, hanem mert az adott viszonyok között fizetniök kell. Ezzel ez a magyarázati mód kikü-

szöőblődött."[59] Még a változó tőke „megtakarítását" célzó rejtett módszerekre — a truck-rendszerre és hamisításokra stb. — is kitér, hogy végül is megjegyezze: „Ez ugyanaz a művelet, mint az 1. pontbeli, csak burkoltan és kerülő úton hajtják végre. Ezt tehát éppúgy el kell vetni, mint amazt."[60] Ily módon minden kísérlete, hogy a változó tőkéből új pénzforrást teremtsen elő az akkumuláció céljaira, eredménytelen: „Az említett célra tehát a 376 II. *v* nem használható."*

Marx ezután a II. osztály tőkéseinek pénzkészletét veszi szemügyre, amelyet azok saját fogyasztásuk forgalmának lebonyolítására tartanak a zsebükben, hogy utánanézzen, nincs-e itt fölösleges pénzmennyiség a tőkésítés céljára. Ezt a kísérletét azonban még a korábbinál is „megfontolandóbbnak" tartja: „Itt csak egyazon osztály tőkései állnak szemben egymással, akik az általuk termelt fogyasztási eszközöket egymásnak kölcsönösen eladják és egymástól kölcsönösen megveszik. Az ehhez az átváltáshoz szükséges pénz csak forgalmi eszközként funkcionál és normális lefolyás esetén vissza kell áramlania a résztvevőkhöz, olyan mértékben, amilyenben a forgalomra előlegezték, hogy aztán mindig újra befussa ugyanazt a pályát."** Ezután még egy kísérlet következik: természetesen ez is a „kibúvók" kategóriájába tartozik, amelyeket Marx kíméletlenül visszautasít: e kibúvó szerint a pénztőke a II. osztály tőkéseinek kezében ugyanazon osztály más tőkéseinek becsapásával lenne magyarázható, mégpedig a fogyasztási cikkek kölcsönös vásárlása során. Szükségtelen, hogy erre a kísérletre kitérjünk.

Ezt azután még egy komolyan vett kísérlet követi:

„Vagy pedig II. *m* egy részét, amely szükséges létfenntartási eszközökben jelentkezik, közvetlenül új változó tőkévé változtatják a II. osztályon belül."[61]

Nem egészen világos, hogy miképpen segíthet rajtunk ez a kísérlet, vagyis hogyan hozhatná mozgásba a felhalmozást. Mert 1. a pótlólagos változó tőke kialakulása a II. osztályban nem segít bennünket tovább, mivel még nem hoztuk létre a II. osztály pótlólagos állandó tőkéjét, és éppen ott tartottunk, hogy ezt lehetővé tegyük, 2. ezúttal vizsgálódásunk célja az volt, hogy a II. osztályban pénzforrást találjunk az I. osztály pótlólagos termelési eszközeinek megvásárlására, de nem azért, hogy valamiképpen a II. osztály fölösleges termékét a saját termelésén belül elhelyez-

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 463. old.
** Ugyanott.

zük, 3. ha a kísérlet azt jelentené, hogy a megfelelő létfenntartási eszközöket „*közvetlenül*", vagyis pénz közvetítése nélkül a II. osztály termelésében ismét változó tőkeként felhasználhatják, amelynek révén a változó tőkéből megfelelő pénztömeg szabadulna fel felhalmozási célokra, akkor a kísérletet el kellene vetnünk. A tőkés termelés normális körülmények között kizárja a munkások közvetlen, létfenntartási eszközökkel való bérezését; a változó tőke pénzformája, a munkás mint áruvásárló és a fogyasztási cikk termelője közötti önálló tranzakció a tőkés gazdaság egyik lényeges alapja. Maga Marx hangsúlyozza ezt más összefüggésben: „Tudjuk, a valóságos változó tőke, tehát a pótlólagos változó tőke is munkaerőből áll. Nem az I. osztály tőkése vásárol a II. osztálytól szükséges létfenntartási eszközöket készletre, vagyis halmoz fel az általa majd felhasználandó pótlólagos munkaerő számára, ahogy azt a rabszolgatartónak tennie kellene. Maguk a munkások vásárolnak a II. osztálytól."[62] A mondottak ugyanúgy vonatkoznak a II. osztály tőkéseire, mint az I. osztályéira. Ezzel vége Marx fenti kísérletének.

Végül „A tőke" utolsó részében, II. kötetének 21. fejezetében, amelyet Engels IV. pontként „*Kiegészítés*" címmel látott el, a következő rövid magyarázatot találjuk:

„A II. osztály eredeti pénzforrása az I. osztályhoz tartozó aranytermelés $v+m$-je, amelyet II. c egy részére cseréltek ki; az aranytermelő $v+m$- csak annyiban nem kerül bele a II. osztályba, amennyiben értéktöbbletét felhalmozza, vagy I. termelési eszközökké változtatja, tehát termelését kibővíti; másrészt amennyiben magánál az aranytermelőnél végbemenő pénzfelhalmozás végül is bővített újratermelésre vezet, annyiban az aranytermelés értéktöbbletének egy nem jövedelemként kiadott része az aranytermelő pótlólagos változó tőkéje fejében belekerül a II. osztályba, itt új kincsképzést mozdít elő, vagy új eszköz arra, hogy az I. osztálytól vásároljanak anélkül, hogy neki közvetlenül ismét eladjanak."[63]

Eszerint, miután a felhalmozás magyarázatára irányuló összes lehetséges kísérlet csődöt mondott, miután Pontiustól Pilátusig, A I.-től B I.-ig, B I.-től B II.-ig küldözgettek bennünket, végül eljutottunk ugyanahhoz az aranytermelőhöz, akinek bevonását Marx már elemzésének kezdetén „ízetlennek" nevezte. Ezzel véget ér az újratermelési folyamat elemzése és „A tőke" második kötete anélkül, hogy meghozta volna nekünk a nehézség régvárt megoldását.

Kilencedik fejezet

A nehézség a forgalmi folyamat szemszögéből

Az elemzésnek egyebek között az volt a hibája, hogy Marx a problémát a „pénzforrások" kérdésének hamis formájában próbálta megválaszolni. Valójában az áruk felhasználására irányuló tényleges keresletről van szó, nem pedig az áruk megfizetésére szolgáló pénzforrásokról. A pénz mint forgalmi eszköz vonatkozásában itt, az újratermelési folyamat egészének vizsgálatakor fel kell tételezni, hogy a tőkés társadalomnak a forgalom folyamatához szükséges pénztömeg mindig rendelkezésére áll, vagy legalábbis képes ehhez a szurrogátumokat előteremteni. Ami magyarázatra szorul, az a számos nagy társadalmi csereaktus, amelyet reális gazdasági szükségletek váltottak ki. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a tőkés értéktöbbletének, mielőtt felhalmozásra fordíthatná, feltétlenül át kell mennie a pénzformán. A többlettermék iránti gazdasági keresletet azonban úgy kell megtalálnunk, hogy közben nem törődünk többé a pénz eredetével. Mert, mint Marx másutt maga is mondja: „Az egyik oldalon levő pénz ekkor életrehívja a másik oldalon a bővített újratermelést, mert az utóbbinak megvan a lehetősége a pénz *nélkül;* a pénz ugyanis önmagában véve nem eleme a valóságos újratermelésnek."[64]

Marx maga is utal arra más összefüggésben, hogy a „pénzforrás" kérdése a felhalmozás problémájának egészen steril megfogalmazása.

Ugyanez a nehézség ugyanis „A tőke" második kötetében a forgalmi folyamat vizsgálatakor egyszer már foglalkoztatta. Már az egyszerű újratermelés vizsgálata során felvetette a kérdést az értéktöbblet forgalmával kapcsolatban:

„Az árutőkét azonban termelőtőkévé való visszaváltoztatása előtt és a benne rejlő értéktöbblet elköltése előtt ezüstté kell változtatni. Honnan van a pénz ehhez? Ez a kérdés az első pillantásra nehéznek látszik és sem Tooke, sem más eddig nem adott rá választ."[65]

És teljes kíméletlenséggel végére jár a dolognak:

„Tegyük fel, hogy a pénztőke formájában előlegezett 500 £ forgótőke, bármilyen a megtérülési periódusa, a társadalomnak, azaz a tőkésosztálynak az egész forgótőkéje. Tegyük fel, hogy az értéktöbblet 100 £. Hogyan lehetséges az, hogy az egész tőkésosztály állandóan 600 £-t húz ki a forgalomból, amikor állandóan csak 500 £-t dob bele?"*

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 301. old.

Megjegyzendő, hogy itt az egyszerű újratermelésről van szó, amelyben a tőkésosztály az egész értéktöbbletet személyes fogyasztásra fordítja. A kérdést tehát eleve pontosabban kellett volna megfogalmazni: hogyan tudnak a tőkések, miután állandó és változó tőkére összesen 500 font sterling pénzt dobtak forgalomba, fogyasztási eszközeiknek az értéktöbblet összegében, vagyis 100 font sterling értékben a birtokába jutni? Azonnal világossá válik, hogy az az 500 font sterling, amely mint tőke állandóan termelési eszközök vásárlására és a munkások bérezésére szolgál, nem szolgálhat egyidejűleg a tőkések egyéni fogyasztásának fedezésére. Honnan ered tehát a további 100 font sterling, amelyre a tőkéseknek saját értéktöbbletük realizálásához van szükségük? Marx azonnal elvet mindenféle elméleti kibúvót, amellyel esetleg megválaszolhatná a kérdést.

„Ne próbáljunk mármost a nehézség elől könnyen kínálkozó kibúvókkal kitérni.

Például: Ami az állandó forgótőkét illeti, világos, hogy nem minden tőkés fekteti be egyszerre. Miközben A tőkés az áruját eladja, tehát számára az előlegezett tőke pénzformát ölt, az árut megvásárló B számára viszont a pénzformában meglevő tőkéje felölti termelési eszközeinek formáját, amelyeket éppen A termelt meg. Ugyanazzal a művelettel, amellyel A visszaadja a megtermelt árutőkéjének a pénzformát, B a maga tőkéjének a termelő formát adja vissza, átváltoztatja pénzformából termelési eszközökké és munkaerővé; egyazon pénzösszeg funkcionál a kétoldalú folyamatban, mint minden egyszerű Á—P vételben. Másrészt, ha A a pénzt újra átváltoztatja termelési eszközökké, akkor C-től vásárol, s ez utóbbi ezzel B-nek fizet stb. Így aztán magyarázatot kapna, honnan van a pótlólagos pénz. De:

A forgalomban levő pénz mennyiségére vonatkozóan az áruforgalomnál (I. könyv, 3. fej.) felállított törvényeken a termelési folyamat tőkés jellege semmit sem változtat.

Ha tehát azt mondjuk, hogy a társadalom pénzformában előlegezendő forgótőkéje 500 £, akkor ezzel már számításba vettük azt, hogy egyrészt ezt az összeget egyidejűleg előlegezték, hogy azonban másrészt ez az összeg 500 £-nél több termelőtőkét hoz mozgásba, mert váltakozva különböző termelőtőkék pénzalapjául szolgál. Ez a magyarázati mód tehát már meglevőnek előfeltételezi azt a pénzt, amelynek létezését meg kellene magyaráznia. —

Azt lehetne továbbá mondani: A tőkés olyan cikkeket termel, amelyeket B mint tőkés egyénileg nem-termelően fogyaszt el. B pénze tehát ezüstté változtatja A árutőkéjét, s ily módon ugyanaz a pénzösszeg szol-

gál B értéktöbbletének és A forgó-állandó tőkéjének ezüstté változtatására. Itt azonban még közvetlenebbül megoldottnak tételezik fel éppen azt a kérdést, amelyre feleletet kell adni. Honnan szerzi ugyanis B ezt a pénzt jövedelmének fedezésére? Hogyan változtatta ezüstté ő maga termékének ezt az értéktöbbletrészét? —

Továbbá azt lehetne mondani, hogy a forgó változó tőkének az a része, amelyet A a munkásainak állandóan előlegez, állandóan visszaáramlik hozzá a forgalomból; s csak egy váltakozó része hever nála állandóan a munkabér kifizetésére. A pénz kiadása és visszaáramlása között azonban bizonyos idő telik el, amely alatt a munkabérre kifizetett pénz többek között értéktöbblet ezüstté változtatására is szolgálhat. — De először is tudjuk, hogy minél nagyobb ez az idő, annál nagyobb a pénzkészlet tömege is, amelyet A tőkésnek állandóan in petto kell tartania. Másodszor a munkás kiadja a pénzt, árukat vásárol vele, ennélfogva az ezekben az árukban rejlő pénzértéktöbbletet pro tanto ezüstté változtatja. Ugyanaz a pénz tehát, amelyet a változó tőke formájában előlegeznek, pro tanto arra is szolgál, hogy értéktöbbletet ezüstté változtasson. Anélkül, hogy itt e kérdés beható tárgyalásába bocsátkoznánk, csak annyit jegyzünk meg, hogy az egész tőkésosztály és a tőle függő nem-termelő személyek fogyasztása egyidejűleg megy végbe a munkásosztály fogyasztásával; tehát a munkások által forgalomba dobott pénzzel egyidőben a tőkéseknek is pénzt kell forgalomba dobniok, hogy értéktöbbletüket jövedelemként elkölthessék; tehát erre pénzt kell elvonni a forgalomból. Az imént adott magyarázat a szükséges pénzmennyiséget csak csökkentené, de nem tüntetné el.

Végül azt lehetne mondani: De hiszen az állótőke első befektetésekor mindig nagy pénzmennyiséget dobnak forgalomba, s ezt a forgalomból csak fokozatosan, apránként, évek során vonja el újra az, aki bedobta. Nem lehet-e elegendő ez az összeg ahhoz, hogy az értéktöbbletet ezüstté változtassa? — Erre azt kell válaszolni, hogy az 500 £ összegben (amely a szükséges tartalékalap céljára szolgáló kincsképzést is magában foglalja) talán már benne foglaltatik ennek az összegnek állótőkeként való felhasználása. Ha nem is annak a részéről, aki forgalomba dobta, de más valaki részéről. Ezenkívül annál az összegnél, amelyet az állótőkéül szolgáló termékek beszerzésére adtak ki, már feltételezzük, hogy az ezekben az árukban rejlő értéktöbbletet is megfizették, és éppen az a kérdés, hogy ez a pénz honnan van."*

* Ugyanott, 303. old.

Erre az utolsó pontra mellesleg külön figyelmet kell fordítanunk. Marx ugyanis itt elutasítja, hogy az állótőke periodikus megújítására szolgáló kincsképzés akár egyszerű újratermelés esetén is megmagyarázná az értéktöbblet realizálódását. Később, amikor az értéktöbbletnek a felhalmozás során történő jóval nehezebb realizálását tárgyalja, mint már láttuk, kísérletképpen többízben visszatér erre az általa „könnyen kínálkozó kibúvóként" elvetett magyarázathoz.

Ezután jön a megoldás, amely kissé váratlanul hangzik: „Az általános feleletet már megadtuk: ha x-szer 1000 £ árutömeg forgalmát kell lebonyolítani, az e forgalomhoz szükséges pénzösszeg mennyiségén mit sem változtat, hogy ennek az árutömegnek az értéke tartalmaz-e értéktöbbletet vagy sem, hogy az árutömeget tőkés módon termelték-e vagy sem. *Nemlétező problémáról van tehát szó.* Egyébként adott feltételek — a pénz adott forgási sebessége stb. — mellett az x-szer 1000 £ áruérték forgalmának lebonyolításához meghatározott pénzösszegre van szükség, teljesen függetlenül attól a körülménytől, hogy ebből az értékből milyen sok vagy milyen kevés jut ezen áruk közvetlen termelőinek. Ha itt egyáltalában létezik probléma, az egybeesik az általános problémával: honnan van az a pénzösszeg, amely egy országban az áruk forgalmához szükséges."[66]

A válasz teljesen helyes. Azt a kérdést: honnan származik az értéktöbblet körforgásához szükséges pénz, az általános kérdéssel válaszolja meg: honnan származik az a pénz, amellyel egy bizonyos árutömeget az országban forgalomba hoznak? A nevezett áruk értéktömegének állandó és változó tőkére, valamint értéktöbbletre való megoszlása a pénzforgalom mint olyan szempontjából egyáltalán nem létezik és ebből a szempontból nincs semmi értelme. Vagyis csak a pénzforgalom szemszögéből, vagy az egyszerű áruforgalom szemszögéből „nem létezik a probléma". A probléma azonban a társadalmi újratermelés egészének szempontjából nagyon is létező, csak nem szabad olyan tévesen megfogalmazni, hogy a válasz az egyszerű áruforgalomba vigyen vissza minket, ahol a probléma valóban nem létezik. A kérdés tehát nem úgy vetődik fel: honnan származik a pénz, amellyel az értéktöbbletet realizálják?, hanem így: hol vannak az értéktöbblet fogyasztói? Ez esetben magától értetődik, hogy a pénz ezeknek a fogyasztóknak a kezében van és nekik kell bedobni a forgalomba. Marx maga is visszatér a problémára, holott épp az imént nyilvánította nemlétezőnek.

„De csak a két kiindulópont létezik: a tőkés és a munkás. Valamennyi többi személyi kategória szükségképpen vagy szolgálataiért kap pénzt

ettől a két osztálytól, vagy ha ellenszolgáltatás nélkül kapja meg, akkor társbirtokosa az értéktöbbletnek járadék, kamat stb. formájában. Annak, hogy az értéktöbblet nem marad teljesen az ipari tőkés zsebében, hanem más személyekkel meg kell osztania, a szóban forgó kérdéshez nincsen semmi köze. A kérdés az, hogyan változtatja ezüstté a tőkés az értéktöbbletét, nem pedig az, hogy az érte kapott ezüst később hogyan oszlik meg. A mi esetünkben tehát a tőkést még az értéktöbblet egyetlen birtokosának kell tekintenünk. Ami viszont a munkást illeti, már megállapítottuk, hogy ő csak másodlagos kiindulópont, ezzel szemben a tőkés elsődleges kiindulópontja a munkás által forgalomba dobott pénznek. Az először változó tőkeként előlegezett pénz már második forgását végzi, amikor a munkás létfenntartási eszközök megfizetésére kiadja.

A pénzforgalom egyetlen kiindulópontja tehát a tőkésosztály. Ha a termelési eszközök megfizetésére 400 £-re, a munkaerő megfizetésére 100 £-re van szükség, akkor 500 £-et dob a forgalomba. A termékben rejlő értéktöbblet azonban 100%-os értéktöbbletráta esetén 100 £ értékkel egyenlő. Hogyan húzhat ki a tőkésosztály állandóan 600 £-et a forgalomból, ha állandóan csak 500 £-et dob bele? Semmiből nem lesz valami. A tőkések egész osztálya nem húzhat ki a forgalomból olyasmit, amit előzőleg nem dobtak bele."*

Marx a továbbiakban elutasít még egy kibúvót, amellyel meg lehetne kísérelni a probléma megmagyarázását, nevezetesen a pénzforgalom sebességének figyelembevételét; ez ugyanis lehetővé teszi, hogy kevesebb pénzzel nagyobb értéktömeget tartsanak forgalomban. Ez a kibúvó természetesen semmi eredményre nem vezet, mivel a pénz forgalmi sebességét is beszámították már, amikor feltételezték, hogy az értéktömeg körforgásához ennyi és ennyi fontsterlingre van szükség. Ezt követi végül a probléma feloldása:

„Valójában, bármily paradoxnak tűnik is az első pillantásra, az áruban rejlő értéktöbblet realizálására szolgáló pénzt maga a tőkésosztály dobja a forgalomba. De nota bene: nem mint előlegezett pénzt, tehát nem mint tőkét dobja be. Vásárlóeszközként adja ki egyéni fogyasztására. A tőkésosztály tehát nem előlegezi ezt a pénzt, habár forgalmának ő a kiindulópontja."[67]

Ez a világos és kimerítő megoldás bizonyítja a legjobban, hogy a probléma egyáltalán nem látszólagos. Nem arra épül, hogy új „pénzforrást"

* Ugyanott, 303—304. old.

fedeztünk fel az értéktöbblet realizálásához, hanem, hogy megtaláltuk ennek az értéktöbbletnek a fogyasztóit. A marxi előfeltételezés szerint még mindig az egyszerű újratermelés talaján állunk. Ez azt jelenti, hogy a tőkésosztály egész értéktöbbletét egyéni fogyasztásra használja fel. Mivel a tőkések az értéktöbblet fogyasztói, ezért nem paradox, hanem éppen magától értetődő, hogy pénznek kell lennie a zsebükben ahhoz, hogy az értéktöbblet naturális formáját, a fogyasztási eszközöket elsajátítsák. A csere forgalmi aktusa szükségszerűen adódik abból a tényből, hogy az egyes tőkések nem tudják közvetlenül elfogyasztani egyéni értéktöbbletüket, illetőleg az egyéni többletterméket, mint például a rabszolgatartó. Tárgyi, naturális formája rendszerint kizárja az ilyen felhasználást. Valamennyi tőkés összértéktöbblete azonban — egyszerű újratermelést feltételezve — a társadalmi össztermékben található, a tőkésosztály céljaira szolgáló fogyasztási eszközök megfelelő tömegében kifejezve, ahogyan a változó tőkék összességének a munkásosztály létfenntartási eszközeinek azonos értékű tömege felel meg, a tőkések összes állandó tőkéjének pedig megfelel a tárgyi termelési eszközök azonos értékű tömege. Ahhoz, hogy az egyénileg élvezhetetlen értéktöbbletet megfelelő tömegű létfenntartási eszközre cseréljük, az áruforgalom kettős aktusára van szükség: a saját többlettermék eladására és létfenntartási eszközök vásárlására a társadalmi többlettermékből. Mivel ez a két aktus kizárólag a tőkésosztályon belül, egyes tőkések között mehet végbe, ezért a közvetítő pénzeszköz is az egyik tőkés kezéből a másikéba kerül, és mindvégig a tőkésosztály zsebében marad. Mivel az egyszerű újratermelés során mindig ugyanazok az értéktömegek kerülnek be a csere folyamatába, ezért az értéktöbblet forgalmát minden évben ugyanaz a pénzösszeg bonyolítja le, és csak ha nagyon alaposak akarunk lenni, vethetjük fel a kérdést: honnan került ez a tőkések egyéni fogyasztásának közvetítésére szolgáló pénzösszeg egykor a tőkések zsebébe? Ez a kérdés azonban feloldódik az általánosabb kérdésben: hogyan keletkezett egyáltalán az első pénztőke, hogyan került valaha a tőkések kezébe az a pénztőke, amelynek termelő befektetések után fennmaradó részét mindig zsebre kell vágniuk az egyéni fogyasztás céljára? Az így felvetett kérdés azonban az úgynevezett „eredeti felhalmozásról", vagyis a tőke történelmi geneziséről szóló fejezetbe illik, és túlmutat mind a forgalmi, mind pedig az újratermelési folyamat elemzésének keretein.

A dolog így tehát világos és egyértelmű, de természetesen csak addig, ameddig az egyszerű újratermelés talaján állunk. Itt az értéktöbblet

realizálásának problémáját maguk az előfeltételek oldják meg, hiszen ez tulajdonképpen már anticipálva van az egyszerű újratermelés fogalmában. Ez utóbbi éppen azon alapszik, hogy a tőkésosztály az egész értéktöbbletet elfogyasztja és ez azt jelenti, hogy meg is vásárolja, vagyis az egyes tőkések egymástól megvásárolják.

„Ebben az esetben — mondja maga Marx — feltételeztük, hogy az a pénzösszeg, amelyet tőkéjének első visszaáramlásáig egyéni fogyasztásának fedezésére forgalomba dob a tőkés, pontosan egyenlő az általa termelt és ezért ezüstté változtatandó értéktöbblettel. Az egyes tőkést illetően ez nyilvánvalóan önkényes feltevés. De helyesnek kell lennie az egész tőkésosztályra nézve, ha egyszerű újratermelést tételezünk fel. Csak ugyanazt fejezi ki, amit az utóbbi feltételezés mond, ugyanis azt, hogy az egész értéktöbbletet — de csakis ezt, tehát az eredeti tőkekészletnek egy töredékét sem — nem-termelően fogyasztják el."[68]

A tőkés alapon történő egyszerű újratermelés azonban az elméleti közgazdaságtanban imaginárius érték, mégpedig tudományosan épp oly indokolt és nélkülözhetetlen imaginárius érték, mint a $\sqrt{-1}$ a matematikában. Csakhogy az értéktöbblet realizálásának problémája ezzel a valóságban, tehát a bővített újratermelés, a felhalmozás szempontjából egyáltalán nem oldódott meg. És Marx ezt másodszor is megerősíti, amikor folytatja az elemzést.

Honnan ered az értéktöbblet realizálására szolgáló pénz a felhalmozás, vagyis az értéktöbblet egy részének el nem fogyasztása, tőkésítése esetén? Marx első válasza így hangzik:

„Először is, ami a növekvő termelőtőke funkciójához szükséges pótlólagos pénztőkét illeti, ezt a realizált értéktöbbletnek az a része szolgáltatja, amelyet a tőkés nem a jövedelem pénzformájaként, hanem pénztőkeként dob forgalomba. A pénz már a tőkés kezében van. Csak másra használja fel."*

Ezt a magyarázatot már ismerjük az újratermelési folyamat vizsgálatából, és azt is tudjuk, hogy nem kielégítő. A válasz ugyanis kizárólag az egyszerű újratermelésről a felhalmozásra való első átmenet mozzanatára szorítkozik: a tőkések csak az imént fogyasztották el egész értéktöbbletüket, tehát zsebükben volt a forgalomhoz szükséges pénztömeg. Ma úgy döntenek, hogy az értéktöbblet egy részét „megtakarítják", és termelő módon befektetik, ahelyett, hogy elkótyavetyélnék. Ehhez — feltéve,

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 306. old.

hogy tárgyi termelési eszközöket termelnek, nem pedig luxuscikkeket — elegendő, ha személyes pénzalapjuk egy részét másképpen használják fel. Az egyszerű újratermelésről a bővítettre való áttérés azonban éppúgy elméleti fikció, mint a tőke egyszerű újratermelése. Marx azonban máris folytatja:

„A pótlólagos termelőtőke következtében azonban pótlólagos árutömeget dobnak forgalomba mint e tőke termékét. Ezzel a pótlólagos árutömeggel egyszersmind a realizálásához szükséges pótlólagos pénz egy részét is forgalomba dobják, amennyiben ugyanis ennek az árutömegnek az értéke a termelésben elfogyasztott termelőtőke értékével egyenlő. Ezt a pótlólagos pénztömeget éppen pótlólagos pénztőkeként előlegezték, és ezért tőkéje megtérülése révén visszaáramlik a tőkéshez. Itt megint ugyanaz a kérdés merül fel, mint az előbb. Honnan van az a pótlólagos pénz, amellyel a most áruformában meglevő pótlólagos értéktöbbletet realizálni lehet?"*

Itt azonban, ahol a probléma megint élesen vetődik fel, megoldás helyett a következő meglepő választ kapjuk:

„Az általános felelet megint ugyanaz. A forgalomban levő árutömeg árösszege megnövekedett, nem azért, mert egy adott árutömeg árai emelkedtek, hanem mert a most forgalomban levő áruk tömege nagyobb a korábban forgalomban levőkénél, anélkül, hogy ezt az árak esése kiegyenlítené. A nagyobb értékű árutömeg forgalmához szükséges pótlólagos pénzt vagy a forgalomban levő pénztömeg gazdaságosabb felhasználásával kell előteremteni — akár a fizetések kiegyenlítésével, akár olyan eszközökkel, amelyek ugyanazon pénzdarabok forgását meggyorsítják — vagy pedig azzal, hogy pénzt kincsformából forgó formába változtatnak át."[69]

Ez a megoldás a következő magyarázatot eredményezi: a tőkés újratermelés a folyamatban levő és növekvő felhalmozás feltételei közepette mind nagyobb áruértéket dob piacra. Hogy ezt az értékben növekvő árutömeget forgalomban tartsák, ehhez mind nagyobb tömegű pénzre van szükség. Ezt a növekvő pénztömeget azonban még meg kell szerezni. Mindez kétségkívül helyes és világos, a problémát azonban, amelyről éppen szó van, nem megoldja, hanem eltünteti.

Ugyanis: vagy egyszerűen bizonyos értékű árutömegnek, afféle „árukásának" tekintjük (a tőkés gazdaság) társadalmi össztermékét, és akkor csak azt látjuk, hogy a felhalmozás feltételei közepette ez az árukása és

*Ugyanott.

annak értéktömege növekszik. Ez esetben csak azt konstatálhatjuk, hogy ennek az értéktömegnek a forgalmához megfelelő pénztömegre van szükség, és hogy ennek a pénztömegnek növekednie kell, amikor az értéktömeg növekszik — feltéve, hogy a forgalom meggyorsítása és gazdaságossá tétele nem egyenlíti ki az értéknövekedést. Arra az utolsó kérdésre pedig, hogy végül is honnan származik ez a pénz, Marxszal együtt azt a választ adhatnánk: az aranybányákból. *Ez is* álláspont, mégpedig az egyszerű áruforgalom álláspontja. Csakhogy akkor nem kell bevonnunk az elemzésbe olyan fogalmakat, mint az állandó és a változó tőke, vagy az értéktöbblet, amelyek nem az egyszerű áruforgalomhoz, hanem a tőke körforgásához és társadalmi újratermeléséhez tartoznak, és akkor nem kell felvetnünk a kérdést, honnan származik az a pénz, amellyel a társadalmi értéktöbbletet 1. egyszerű újratermelés, 2. bővített újratermelés esetén realizálják? Az egyszerű áru- és pénzforgalom szemszögéből az ilyen kérdéseknek nincs értelmük és tartalmuk. Ha már azonban felvetettük ezeket a kérdéseket, és vizsgálódásunkat a tőke körforgása és a társadalmi újratermelés kérdései mentén indítottuk el, akkor nem kereshetjük a választ az egyszerű áruforgalom szférájában, hogy — mivel *itt* a probléma nem létezik és nem megválaszolható — később kijelentsük: a problémát már régen megválaszoltuk, nem is létezett.

Maga Marx tehát egész idő alatt hibásan vetette fel a kérdést. Semmilyen belátható célja nincs annak, hogy megkérdezzük: honnan származik az a pénz, amellyel az értéktöbbletet realizálják? A kérdésnek ezzel szemben így kell hangzania: honnan származik a kereslet, hol van az értéktöbblet iránti fizetőképes szükséglet? Ha a kérdés eleve így lett volna feltéve, akkor nem lett volna szükség oly hosszadalmas kerülőutakra, hogy egyértelműen kiderüljön: a kérdés megoldható avagy megoldhatatlan. Egyszerű újratermelés esetén a dolog elég világos: mivel a tőkések az egész értéktöbbletet elfogyasztják, ezért éppen ők a felvevők, ők teremtik meg a keresletet az egész társadalmi értéktöbblet iránt, vagyis az ő zsebükben kell lennie az értéktöbblet forgalmához szükséges aprópénznek. Csakhogy éppen ebből a tényből következik: a felhalmozás, tehát az értéktöbblet egy részének tőkésítése esetén a tőkésosztály maga sem tudja többé eladni, realizálni egész értéktöbbletét. Persze, hogy igaz: előbb elegendő pénzt kell szerezni ahhoz, hogy a tőkésített értéktöbbletet realizálják — ha egyáltalán realizálni kell. Ez a pénz azonban nem származhat a tőkések zsebéből. Ha felhalmozást tételezünk fel, akkor a tőkések éppenséggel *nem felvevői* az értéktöbbletnek, mégha — elvont érte-

lemben — van is erre elég pénz a zsebükben. De akkor ki más biztosítja a keresletet azok iránt az áruk iránt, amelyekben a tőkésített értéktöbblet rejlik?

„Ezen az osztályon kívül — minthogy feltételezésünk szerint a tőkés termelés általában és kizárólagosan uralkodik — egyáltalán nincs más osztály, csak a munkásosztály. Mindaz, amit a munkásosztály vásárol, egyenlő munkabérének összegével, egyenlő az egész tőkésosztály által előlegezett változó tőke összegével."*

A munkások tehát a tőkésített értéktöbbletet még kevésbé realizálhatják, mint a tőkésosztály. Valakinek azonban mégis meg kell vásárolnia ahhoz, hogy a tőkések az előlegezett felhalmozott tőkét ismét a kezükbe kaparinthassák. Márpedig tőkéseken és munkásokon kívül más felvevők elképzelhetetlenek. „Hogyan halmozhat tehát fel pénzt az egész tőkésosztály?"[70] Úgy látszik, szükségszerű, de egyben lehetetlen is, hogy az értéktöbblet a két kizárólagosan létező társadalmi osztályon kívül realizálódjék. A tőke felhalmozása ily módon hibás körbe került. „A tőke" második kötetében legalábbis nem találjuk a probléma megoldását.

Ha már most azt kérdeznénk, miért nem található meg Marx „Tőké"-jében a kapitalista felhalmozás e fontos problémájának a megoldása, akkor mindenekelőtt azt a körülményt kell figyelembe vennünk, hogy „A tőke" második kötete nem lezárt mű, hanem egy kézirat, amelyet úgyszólván mondat közepén hagytak félbe.

Már a külső forma is, legalábbis a kötet utolsó fejezete, azt mutatja, hogy ezekben a feljegyzésekben a gondolkodó inkább önmaga számára tisztázza a dolgokat, és nem kész eredményeket közöl az olvasó okulására. Ezt a tényt a leghivatottabb tanú, nevezetesen Friedrich Engels, a második kötet kiadója is megerősíti. A második kötethez írt előszavában az alábbi kimerítő beszámolót közli a Marx által hátrahagyott előmunkálatok és kéziratok állapotáról, amelyek a kötet alapjául szolgáltak:

„A II. könyv hátrahagyott kézirati anyagának puszta felsorolása is megmutatja, milyen példátlan lelkiismeretességgel, milyen szigorú önkritikával törekedett Marx arra, hogy nagy közgazdasági felfedezéseit tökéletesen kidolgozza, mielőtt nyilvánosságra hozná őket; éppen önkritikája miatt csak ritkán juthatott el odáig, hogy a kifejtést tartalom és

* Ugyanott, 316. old.

forma szempontjából hozzáidomítsa új tanulmányok révén folyton bővülő látóköréhez. Az anyag tehát a következőkből áll;

Először »A politikai gazdaságtan bírálatához« című kézirat — 1472 quart-oldal 23 füzetben —, amely 1861 augusztusától 1863 júniusáig készült. Ez folytatása az 1859-ben Berlinben ugyanezen címmel megjelent első füzetnek... Bármily értékes is ez a kézirat, a II. könyv jelen kiadásához csak igen kevéssé volt felhasználható.

Időrendben ezután a III. könyv kézirata következik...

A következő időszakból — az I. könyv megjelenése utáni időből — a II. könyvhöz négy folió-kézirat áll rendelkezésre, amelyeket maga Marx I.—IV. számmal látott el. Ezek közül az I. kézirat (150 oldal), amely feltehetően 1865-ben vagy 1867-ben íródott, a II. könyvnek — ahogy az jelenleg fel van építve — első önálló, de többé-kevésbé töredékes kidolgozása. Ebből semmit sem lehetett felhasználni. A III. kézirat részint idézeteket és Marx jegyzetfüzeteire való utalásokat tartalmaz — többnyire a II. könyv első szakaszára vonatkozóan —, részint egyes kérdések kidolgozását, nevezetesen az álló- és forgótőkéről, valamint a profit forrásáról szóló A. Smith-féle tételek bírálatát foglalja magában; továbbá az értéktöbbletráta és a profitráta viszonyának kifejtését, ami a III. könyvbe tartozik. Az utalások kevés felhasználhatót adtak, a kidolgozott részeket pedig mind a II., mind a III. könyv szempontjából elavulttá tették későbbi átszerkesztések, tehát többnyire ezeket is mellőzni kellett. — A IV. kézirat a II. könyv első szakaszának és a második szakasz első fejezeteinek nyomdakész kidolgozása, s ezt ott, ahol soron következik, fel is használtam. Bár kiderült, hogy korábban íródott, mint a II. kézirat, mégis — minthogy formájában tökéletesebb — a könyv megfelelő részéhez jól fel lehetett használni; elegendő volt néhány pótlást beiktatni a II. kéziratból. — Ez az utóbbi kézirat az egyetlen némileg kész kidolgozása a II. könyvnek és 1870-ből származik. A végső szerkesztésre vonatkozó megjegyzések, amelyekről mindjárt beszélek majd, határozottan kimondják: »A második kidolgozást kell alapul venni.«

1870 után ismét szünet következett, főleg betegségek miatt. Marx ezt az időt szokása szerint tanulmányokra fordította; agronómia, amerikai és kivált orosz mezőgazdasági viszonyok, pénzpiac és bankügy, végül természettudományok: geológia és fiziológia, s kivált önálló matematikai munkák töltik meg az ebből az időből származó számos jegyzetfüzetet. 1877 elején Marx úgy érezte, helyrejött annyira, hogy ismét hoz-

záláthasson tulajdonképpeni munkájához. 1877 március végén utalásokat és jegyzeteket készített a föntemlített négy kéziratból, alapul a II. könyvnek ahhoz az újrafeldolgozásához, amelyet azután az V. kéziratban (56 folió-oldal) megkezdett. Ez a kézirat az első négy fejezetet foglalja magában és még csak kevéssé van kidolgozva; lényeges pontokat a lapalji jegyzetekben tárgyal; az anyag inkább csak össze van gyűjtve, mint megszűrve, de az első szakasz e legfontosabb részének ez az utolsó teljes tárgyalása. — Az első kísérlet arra, hogy ebből nyomdakész szöveget csináljon, a VI. kézirat (1877 október *után* és 1878 július előtt); ez csak 17 quart-oldal és az első fejezet nagyobb részét öleli fel; a második — és utolsó — kísérlet a VII. kézirat, »1878. július 2.«, csak 7 folióoldal.

Ez idő tájt Marx, úgy látszik, felismerte, hogy egészségi állapotának gyökeres megjavulása nélkül sohasem sikerül a második és harmadik könyv kidolgozását úgy befejeznie, hogy az őt magát kielégítse. Valóban az V—VIII kéziratok nagyon is sok helyütt magukon viselik a ránehezedő betegségek ellen vívott megfeszített harc nyomait. Az első szakasz legnehezebb részét most az V. kéziratban újra feldolgozta; az első szakasz többi része és az egész második szakasz (a tizenhetedik fejezet kivételével) nem okozott jelentős elméleti nehézségeket; a harmadik szakaszt viszont, a társadalmi tőke újratermelését és forgalmát feltétlenül átdolgozandónak látta. A II. kéziratban az újratermelést először az azt közvetítő pénzforgalom figyelembevétele nélkül, majd még egyszer, annak figyelembevételével tárgyalta. Ezt ki kellett küszöbölni és az egész szakaszt egyáltalán úgy átdolgozni, hogy az megfeleljen a szerző tágabbá vált látókörének. Így jött létre a VIII. kézirat, egy mindössze 70 quart-oldalnyi füzet; de hogy Marx ennyi helyre mit tudott összeszorítani, azt meglátjuk, ha összehasonlítjuk a nyomtatott III. szakasszal, levonva ebből a II. kéziratból betoldott részeket.

Ez a VIII. kézirat sem végleges tárgyalása a témának, Marx itt mindenekelőtt arra törekedett, hogy a II. kézirattal szemben nyert új nézőpontokat leszögezze és kifejtse, mellőzve azokat a kérdéseket, amelyekről nem volt új mondanivalója. Megint elővette és kibővítette a második szakasz 17. fejezetének egy lényeges részét is, amely egyébként is némileg átnyúlik a harmadik szakaszba. A logikai sorrend gyakran megszakad, a tárgyalás helyenként hézagos és kivált a végén egészen töredékes. De amit Marx mondani akart, azt így vagy amúgy elmondotta itt.

Ez a II. könyv anyaga, amiből — mint azt Marx kevéssel halála előtt Eleanor lányának kijelentette — nekem kellett »valamit csinálni«."*

Csak csodálhatjuk azt a „valamit", amit Engels egy ilyen állapotban levő anyagból csinálni tudott. Pontos beszámolójából a bennünket érdeklő ügyben nagyon is világosan kiderül, hogy a három szakaszból, amely a második kötetet alkotja, az első kettő: vagyis a pénz és árutőke körforgásáról, a forgalmi költségekről és a tőke megtérüléséről szóló szakasz volt a Marx által hátrahagyott kézirat leginkább nyomdakész része. Ezzel szemben a harmadik szakasz, amely az össztőke újratermelésével foglalkozik, csupán töredékek gyűjteménye volt, amelyekről Marx maga mondta, hogy még „feltétlenül átdolgozandó". Ebből a szakaszból is az utolsó, a huszonnegyedik fejezet, vagyis éppen az, amiről szó van: a felhalmozás és a bővített újratermelés fejezete volt az egész könyv legkevésbé kidolgozott része. Összesen 35 nyomtatott oldal terjedelmű és az elemzés kellős közepén szakadt félbe.

Ezen a külsődleges körülményen kívül nézetünk szerint van egy másik, nagyfontosságú mozzanat. Mint már láttuk, a társadalmi újratermelési folyamat vizsgálata Marxnál Adam Smith elemzéséből indul ki, amely elemzés azon a hamis tételen bukott meg, miszerint minden áru ára $v+m$-ből áll. Marxnál az egész újratermelési folyamat elemzésén végigvonul az ezzel a dogmával folytatott polémia. Marx egész figyelmét annak szenteli, hogy bebizonyítsa: a társadalmi össztermék nem csupán a különböző jövedelmi források összegéhez mért fogyasztást, hanem az állandó tőke megújításának céljait is szolgálja. Mivel azonban ennek bizonyításához az elméletileg legtisztább formát nem a bővített, hanem az egyszerű újratermelés adja, ezért Marx az újratermelést főleg egy, a felhalmozással szögesen ellentétes szempontból: abból az előfeltevésből közelíti meg, hogy a tőkések egész értéktöbbletüket elfogyasztják. Hogy Marx elemzésén mennyire végigvonul a Smith-szel folytatott polémia, ennek legékesebb bizonyítéka, hogy munkája során számtalanszor visszatér erre. Így ennek szenteli az első kötet 7. szakasz 22. fejezetét, az 551—554. oldalt, a második kötet 335—370., 383., 409—412. majd 451—453. oldalát. A III/2. kötetben Marx ismét felveti az össztermelés problémáját, itt azonban ismét beleütközik a Smith által feladott rejtélybe, és ennek szenteli az egész 49. fejezetet (367—368. old.), és tulajdonképpen még az egész 50. fejezetet is (388—413. old.). Végül az „Ér-

* Ugyanott, 3—8. old.

téktöbblet-elméletekben" is viszontlátjuk a Smith-dogma elleni kimerítő polémiát az I. kötet 164—253. oldalán, a II/2. kötet 92., 95., 126., 233—262. oldalán. (Az oldalszámok a Luxemburg által használt német nyelvű kiadásokra vonatkoznak. — *A szerk.*) Marx maga ismételten hangsúlyozza, hogy éppen az állandó tőkének a társadalmi össztermékből való pótlásával kapcsolatos problémát tartja az újratermelés legnehezebb és legfontosabb kérdésének.[71] Így háttérbe szorult a másik probléma, a felhalmozásnak, nevezetesen az értéktöbblet tőkésítés céljából való realizálásának a problémája, amelyet Marx végül is alig érint.

Mivel ez a probléma igen fontos a tőkés gazdaság szempontjából, nem csoda, hogy a polgári közgazdaságtant újra és újra foglalkoztatja. A közgazdaságtan történetében újra és újra megkísérelték, hogy megbirkózzanak a tőkés gazdaság létkérdésével, azzal a kérdéssel: lehetséges-e gyakorlatilag a tőkefelhalmozás. A továbbiakban ezekkel a Marx előtti és Marx utáni történelmi kísérletekkel kívánunk foglalkozni.

[1] *Marx—Engels* Művei. 23. köt. Budapest 1967. 528. old.

[2] Ebben a kifejtésben az értéktöbbletet azonosnak feltételezzük a profittal, ami az össztermelésre (márpedig a továbbiakban csak erről lesz szó) elmondható. Eltekintünk az értéktöbbletnek egyes részeire — vállalkozói nyereségre, tőkekamatra és járadékra — való felosztásától is, mivel az újratermelés problémája szempontjából ez egyelőre lényegtelen.

[3] *Marx—Engels* Művei. 24. köt. Budapest 1968. 327. old.

[4] Analyse du Tableau économique. Lásd a „Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances" Du Pont-féle kiadás 1766., az „Oeuvres de Quesnay" Oncken-féle kiadásában. 305. old. — Quesnay kifejezetten megjegyzi, hogy az általa vázolt forgalomnak két előfeltétele van: az akadálytalan kereskedelmi forgalom és a csak járadékra támaszkodó adórendszer: „Mais ces données ont des conditions sine quabus non; elles supposent que la liberté du commerce soutient le débit de production à un bon prix ... elles supposent d'ailleurs que le cultivateur n'ait à payer directement ou indirectement d'autres charges que le revenue, dont un partie, par exemple les deux septièmes, doit former le revenu du souverain." (Ugyanott, 311. old.)

[5] *A. Smith:* A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Budapest 1959. 99. old.

[6] Ugyanott, 326—327. old.

[7] Ugyanott, 330. old. (A jelen mű NDK-beli kiadásában tévesen Smith könyvének 95. oldala van forrásként megadva; az idézet helyes forrása feltehetően a Smith-könyv 295. oldala — *A szerk.*)

[8] Rodbertusról és sajátos „nemzeti tőke"-fogalmáról lásd a Második szakaszban.

[9] *J. B. Say:* Traité d'économie politique, 8. kiadás, 2. könyv, V. fejezet. Párizs 1876. 376. old.

[10] Mellesleg megjegyzendő, hogy Mirabeau a „Tableau"-hoz írott „Explications"-ban kifejezetten megemlíti a meddő osztály állótőkéjét: „Les avances primitives de cette classe pour établissement de manufactures, pour instruments, machines, moulins, forges et autres usines ... 2.000.000.000 l." (Tableau économique avec ses Explications. 1760. 82. old.) A „Tableau"-ról készített értelemzavaró vázlatában természetesen maga Mirabeau sem számol a meddő osztálynak ezzel az állótőkéjével.

[11] Mert Smith egészen általánosan fogalmaz: „Az az érték tehát (és nem »értéktöbblet«, ahogyan Loewenthal úr önkényesen fordítja — *R. L.*), amelyet a munkások az anyaghoz hozzáadnak, ebben az esetben két részre oszlik: az egyik fedezi a munkások bérét, a másik a munkáltató profitját az anyagban és bérben előlegezett egész tőke után." (*A. Smith:* Id. mű, 97. old.) Eredetiben: „The value, which the workmen add to the materials, therefore, resolves itself in this case into two parts, of which the one pays their wages, the other the profits of their employer upon the wole stock of materials and wages which he advanced." (Wealth of Nations. MacCulloch-féle kiadás, 1828. I. köt. 83. old.)

És a második könyv III. fejezetében külön az ipari munkáról: „Az ipari munkás munkája például azoknak az anyagoknak az értékéhez, amelyeken dolgozik, általában hozzáadja saját létfenntartásának és gazdája profitjának az értékét. A házicseléd munkája ezzel szemben semminek az értékéhez nem ad hozzá. Az ipari munkás, bár bérét gazdájától előlegezve kapja, valójában mégsem jelent annak semmilyen kiadást, mivel e bér értéke, bizonyos profittal együtt, általában visszatérül azon dolog megnövekedett értékében, amelyhez munkáját igénybe vették." (Ugyanott, 371. old.)

[12] „A mezőgazdaságban alkalmazott munkások ... tehát, szemben az ipari munkásokkal, nemcsak akkora értéket termelnek újra, amely egyenlő saját fogyasztásukkal, illetve az őket alkalmazó tőkével, tulajdonosának profitjával együtt, hanem sokkal nagyobb értéket. A bérlő tőkéjén és annak minden profitján túl és azon felül rendszeresen újratermelik a földbirtokos járadékát." (A. Smith: Id. mű. 401—402. old.)

[13] *A. Smith:* Id. mű, 373. old. — Smith természetesen már a következő mondatban maradéktalanul felosztja a tőkét bérekre és változó tőkére: „That part of the annual produce of the land and labour of any country which replaces a capital, never is immediately imployed to maintain any but productive hands. It pays the wages of productive labour only. That which is immediately destined for constituting a revenue, either as profit or as rent, may maintain indifferently either productive or unproductive hands. (MacCulloch-féle kiadás. II. köt. 98. old.) „Bármely ország földje és munkája évi termékének azt a részét, amely tőkét pótol, sohasem alkalmazzák közvetlenül másoknak, mint termelő kezeknek a fenntartására. Ez csak a termelő munka bérét fizeti. Az a rész, amely közvetlenül arra rendeltetett, hogy jövedelem legyen, akár mint profit, akár mint járadék, egyaránt fenntarthat akár termelő, akár nem-termelő kezeket.") Id. mű, 373. old.)

[14] Ugyanott, I. köt. 327. old.

[15] Ugyanott.

[16] Ugyanott, 329. old.

[17] Ugyanott.

[18] Lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 344. old.

[19] *A. Smith:* Id. mű. I. köt. 401—402. old.

[20] Lásd Rosa Luxemburg írását a „Die Neue Zeit" című folyóiratban, 18. évf., II. köt. 184. old. (*Rosa Luxemburg:* Zurück auf Adam Smith! *In Rosa Luxemburg:* Gesammelte Werke. I. köt. Berlin 1972. 735. old.)

[21] Itt figyelmen kívül hagyjuk, hogy Smithnél felbukkan az ellentétes felfogás is, amely szerint nem az áruk ára oszlik $v + m$-re, hanem az áruk értéke tevődik össze $v+m$-ből! Ez a quiproquo fontosabb a Smith-féle értékelmélet szempontjából, mint abban az összefüggésben, amelyben bennünket a $v+m$ képlet érdekel.

[22] Itt és a továbbiakban az egyszerűség kedvéért és a szokásos szóhasználat értelmében évi termelésről beszélünk, bár ez többnyire csak a mezőgazdaságra alkalmazható. Az ipari termelés periódusai és a tőke megtérülése egyáltalán nem fedi feltétlenül az éves időszakot.

[23] A szellemi és fizikai munka közötti munkamegosztásnak egy tervszerűen szabályozott, a termelési eszközök köztulajdonán alapuló társadalomban nem kell a lakosság külön kategóriáinak megfelelnie. Mégis, mindig bizonyos számú szellemi munkát végző személy meglétében fog kifejeződni, akiket anyagilag el kell tartani, jóllehet, az egyének egymást váltva is gyakorolhatják a különböző funkciókat.

[24] „Ha társadalmi szemléletmódról beszélünk, tehát a társadalmi összterméket vesszük szemügyre, amely mind a társadalmi termék újratermelését, mind az egyéni fogyasztást magában foglalja, azért még nem kell Proudhon modorába esnünk, aki a polgári gazdaságtant utánozva úgy szemlélte a dolgot, mintha a tőkés termelési mód társadalma en bloc, összességében tekintve elveszítené sajátos és történelmi gazdasági jellegét. Ellenkezőleg. Ekkor az össztőkéssel van dolgunk. Az össztőke úgy jelenik meg, mint az egyes tőkések összességének részvénytőkéje. Ennek a részvénytársaságnak sok más részvénytársasággal közös vonása az, hogy mindenki tudja, mit tesz be, de *nem* tudja, mit kap vissza." (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 394. old.)

[25] *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 361. old.

[26] Lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 424—426. old. Lásd általában a bővített újratermelés szükségességéről a tartalékalap szempontjából. Ugyanott, 163—164. old.

[27] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Budapest 1961. 449. old.

[28] A „Tableau"-hoz írott hetedik megjegyzésében, miután vitába száll a merkantilistáknak a pénzt a gazdagsággal azonosító elméletével, Quesnay ezeket mondja: „La masse d'argent ne peut accroître dans une nation qu'autant que cette reproduction elle-même s'y accro't; autrement, l'accroissement de la masse d'argent ne pourrait se faire qu'au préjudice de la reprodukction annuelle de richesses... Ce n'est donc pas par le plus ou le moins d'argent qu'on doit juger de l'opulence des Etats: aussi cstime-t-on qu'un pécule, égal au revenu de propriétaires des terres, est beaucopup plus que suffisant pour une nation agricole oú la circulation se fait régulièrement et oú le commerce s'exerce avec confiance et en pleine liberté." (Analyse du Tableau économique. Oncken-féle kiadás 324—325. old.)

[29] Marx csak a II. osztály tőkései részéről tételez föl pénzkiadást mint ennek a cserének a kiindulópontját. (Lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 378. old.) A forgalom végeredményén ez mit sem változtat, mint azt Engels egy lábjegyzetben helyesen megállapítja, ez a feltevés azonban, mint a társadalmi forgalom előfeltétele nem pontos; helyesebb magának Marxnak a leírása (lásd ugyanott, 364. old.)

[30] *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 427. old.

[31] Ugyanott, 429. old.

[32] Ugyanott, 446. old.

[33] „Az egyszerű újratermelés előfeltételezése, hogy I. $(v + m) = II.\ c$, nemcsak összeegyeztethetetlen a tőkés termeléssel — ami egyébként nem zárja ki azt, hogy a 10—11 éves ipari ciklusban az egyik év össztermelése gyakran kisebb, mint az előzőé, tehát az előző évhez képest még egyszerű újratermelés sem történik —, hanem a lakosság évi természetes növekedése mellett egyszerű újratermelés csak annyiban mehetne végbe, amennyiben az összértéktöbbletet képviselő 1500 fogyasztásban megfelelően nagy számú nem-termelő szolgaszemélyzet részesedne. Tőke felhalmozása, tehát valóságos tőkés termelés ellenben ilyen körülmények között lehetetlen volna." (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 474. old.)

[34] „A sajátosan tőkés termelési mód a munka termelőerejének ennek megfelelő fejlődése, a tőke szerves összetételében ezáltal előidézett változás nemcsak lépést tart a felhalmozás előrehaladásával, vagyis a társadalom gazdasági növekedésével. Hasonlíthatatlanul gyorsabban halad előre, mert az egyszerű felhalmozás, vagyis az össztőke abszolút kitágulását egyéni elemeinek centralizációja, a pótlólagos tőke technikai forradalmasodását pedig az eredeti tőke technikai forradalmasodása kíséri. A felhalmozás előrehaladásával tehát az állandó és változó tőkerész aránya, ha eredetileg 1 volt, most 2 : 1-gyel, 3 : 1-gyel, 4 : 1-gyel, 5 : 1-gyel, 7 : 1-gyel stb. arányra változik, úgy, hogy a tőke növekedésével, összértékének 1/2-e helyett progresszíve 1/3-át, 1/4-ét, 1/5-ét, 1/6-át, 1/8-át stb. váltják át munkaerőre, ezzel szemben 2/3-át, 3/4-ét, 4/5-ét, 5/6-át, 7/8-át stb. termelési eszközökre. Minthogy a munka iránti keresletet nem az össztőkének, hanem változó alkotórészének a terjedelme határozza meg, ez a kereslet az össztőke növekedésével progresszíven csökken, ahelyett, hogy mint előbb feltételeztük, vele arányosan növekednék. Az össztőke nagyságához viszonyítva csökken, mégpedig e nagyság növekedésével gyorsuló haladványban. Az össztőke növekedésével együtt növekszik ugyan változó alkotórésze, vagyis az általa bekebelezett munkaerő is, de állandóan csökkenő arányban. A közbeeső szünetek, amelyek alatt a felhalmozás mint a termelésnek adott technikai alapzaton történő puszta kibővítése hat, megrövidülnek. Nemcsak hogy az össztőke növekvő haladványban gyorsuló felhalmozására van szükség ahhoz, hogy adott nagyságú pótlólagos munkáslétszámot szívhasson fel, sőt — a régi tőke állandó átalakulása folytán —, hogy a már funkcionáló létszámot foglalkoztathassa. Ez a növekvő felhalmozás és centralizáció a maga részéről a tőke összetétele új változásainak forrásába csap át, vagyis újból meggyorsítja a változó alkotórész csökkenését az állandóhoz képest." (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 588—589. old.)

[35] „A modern ipar jellegzetes életútja, amely a közepes élénkség, lázas termelés, válság és pangás periódusaiból álló, kisebb ingadozásoktól megszakított tíz éves ciklus formáját ölti, az ipari tartaléksereg, vagyis a túlnépesség állandó képződésén, nagyobb vagy kisebb felszívódásán és újraképződésén nyugszik. Az ipari ciklus változásai viszont toborozzák a túlnépességet és újratermelésének egyik legenergikusabb hatótényezőjévé lesznek." (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 591—592. old.)

[36] Ugyanott, 542. old.

[37] Ugyanott, 543. old.

[38] Lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 467. old.

[39] *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 465—466. old.

[40] Ugyanott, 466. old.
[41] Lásd ugyanott, 468. old.
[42] Ugyanott, 339 old.
[43] Ugyanott, 414—415. old.
[44] *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 542. old.
[45] Ugyanott.
[46] Itt eltekintünk azoktól az esetektől, amikor a termékek egy része, például a szén a szénbányákban, közvetlenül, csere nélkül ismét bekapcsolódhat a termelési folyamatba. A tőkés termelés egészét tekintve ezek kivételes esetek. (Lásd *Marx:* Érték-többlet-elméletek. Második rész, 456. old.)
[47] *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 394. old.
[48] Ugyanott, 445. old.
[49] Ugyanott, 446—447. old.
[50] Ugyanott, 448—449. old.
[51] Ugyanott, 451—452. old.
[52] Ugyanott, 454. old.
[53] Ugyanott.
[54] Ugyanott, 455. old.
[55] Ugyanott, 456—457. old.
[56] Ugyanott, 457—458. old.
[57] Ugyanott, 459—460. old.
[58] Ugyanott, 461. old.
[59] Ugyanott, 462. old.
[60] Ugyanott.
[61] Ugyanott.
[62] Ugyanott, 468. old.
[63] Ugyanott, 475. old.
[64] Ugyanott, 446. old.
[65] Ugyanott, 301. old.
[66] Ugyanott, 301—303. old.
[67] Ugyanott, 304. old.
[68] Ugyanott, 305—306. old.
[69] Ugyanott.
[70] Ugyanott.
[71] Lásd ugyanott, 336. old., 406—407. old. és 413. old.

Második szakasz

A probléma történeti bemutatása

Első összecsapás

Sismondi–Malthus és Say–Ricardo–MacCulloch vitái

Tizedik fejezet

Sismondi újratermelési elmélete

A polgári közgazdaságtanban a tőkés rend isteni természetével szemben először közvetlenül az 1815-ös, majd az 1818—1819-es angliai gazdasági válságok* hatására támadtak erős kételyek. Pedig ezt a két válságot természetüket tekintve voltaképpen külsődleges és látszólagos véletlenszerű körülmények idézték elő. Az egyik ilyen tényező a Napóleon által elrendelt kontinentális zárlat** volt, amely Angliát egy időre mesterségesen elszakította európai értékesítési piacaitól, és eközben a kontinentális államokban néhány területen rövid idő alatt jelentős mértékben felvirágoztatta a hazai ipart, a másik pedig az, hogy a kontinens a hosszú háborús időszak következtében anyagilag kimerült, ami a kontinentális zárlat feloldása után gátolta az angol termékek várt értékesítését. Ezek az első válságok is elegendőnek bizonyultak azonban ahhoz, hogy a kortársak felfigyeljenek e minden társadalmi formák legjobbikának fonákjára, szörnyűségeire. Túlzsúfolt piacok, áruval teli üzletek, amelyek nem találnak vásárlókra, egyre gyakoribb csődök, s vele szemben a munkástömegek kiáltó nyomora — mindez ekkor tűnt fel elsőízben a teoretikusoknak, akik minden lehetséges hangnemben a polgári laissez faire harmonikus szépségét hirdették és dicsőítették. Minden korabeli kereskedelmi szemle, folyóirat és útleírás az angol kereskedők veszteségeiről számolt be. Olaszországban, Németországban, Oroszországban és Brazíliában az angolok csak egynegyed—egyharmad áron tudtak megszaba-

* Az 1815-ös, majd az 1818—1819-es angliai gazdasági válság a termelés erős visszaesését idézte elő a textiliparban, a kohászatban és a hajógyártásban, továbbá nagyarányú munkanélküliséghez vezetett.

** Napóleon 1806. november 21-én minden gazdasági érintkezést megtiltott az európai államoknak Nagy-Britanniával. A blokád célja az volt, hogy Európát a francia nagyburzsoázia ellenőrzése alá helyezze; ez azonban meghiúsult Nagy-Britannia fölénye és az európai államok, elsősorban Oroszország ellenállása következtében 1812-ben.

dulni árukészleteiktől. 1818-ban a Jóreménység Fokánál arról panaszkodtak, hogy minden bolt tele van európai árukkal, és bár ezeket alacsonyabb áron kínálják, mint Európában, mégsem tudnak túladni rajtuk. Kalkuttából is hasonló panaszok hallatszottak. Egész áruszállítmányok kerültek vissza Új-Hollandiából* Angliába. Az Egyesült Államokban egy korabeli útleírás szerint „ennek a hatalmas és oly gazdag szárazföldnek az egyik végétől a másikig nem volt egyetlen város, egyetlen piac sem, amelyben az eladásra kirakott áruk tömege ne haladta volna meg jócskán a vásárlók eszközeit, jóllehet az eladók megpróbálták igen hosszú távú hitelekkel és számos fizetési könnyítéssel, részletfizetéssel és áruknak fizetésképpen való elfogadásával becsalogatni a vásárlókat".

Ugyanakkor egész Anglia a munkások kétségbeesett jajkiáltásától visszhangzott. Az „Edinburgh Review" 1820. májusi számában olvashatjuk a nottinghami harisnyagyár munkásainak levelét, akik egyebek között ezt mondják: „Napi 14—16 órás munkával hetente mindössze négy-hét shillinget keresünk, és ebből kell eltartanunk asszonyainkat és gyermekeinket. Megállapítjuk továbbá, hogy bár kenyérrel, vízzel vagy sós krumplival kell beérnünk ama egészségesebb táplálék híján, amely egykor oly bőven hevert az angol házak asztalán, a fárasztó egész napi munka után gyakran kénytelenek vagyunk gyermekeinket éhesen ágyba küldeni, hogy ne halljuk tovább kenyérért való könyörgésüket. A legünnepélyesebben kijelentjük, hogy az utolsó 18 hónapban alig éreztünk jóllakottságot."[1]

Majdnem egyidejűleg emelt súlyos vádat a tőkés társadalom ellen Owen Angliában és Sismondi Franciaországban. Amíg azonban Owen mint gyakorlatias angol és az első ipari állam polgára egy nagyvonalú szociális reform szószólójává lett, addig a svájci kispolgár terjedelmes vádirattal állt elő a fennálló társadalmi rend tökéletlensége és a klasszikus közgazdaságtan ellen. Sismondi azonban ezzel jóval nehezebb feladatot adott fel a polgári közgazdaságtan számára, mint Owen, akinek gyümölcsöző gyakorlati tevékenysége közvetlenül a proletariátus felé irányult.

Sismondi maga mondja el műve, a „Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population" második kiadásához írott előszavában, hogy éppen Anglia és az első angol

* Ausztráliáról van szó.

válság adta az ösztönzést társadalombírálatához. (Az első kiadás 1819-ben, a második nyolc évvel később jelent meg.)

„Ezt a feladatot Angliában oldottam meg. Anglia adta a leghíresebb nemzetgazdászokat. Ezek tanításait ott még ma is igen nagy melegséggel emlegetik... Az általános verseny, vagyis az, hogy mindig többet és egyre olcsóbban termeljenek, Angliában már régesrég irányadó rendszerré vált. Én ezt a rendszert mint veszélyeset megtámadtam; azt a rendszert, amely Anglia iparát óriási haladásra késztette, de amely fejlődése folyamán a munkásokat rémítő nyomorba taszította. Úgy véltem, hogy éppen a gazdagságnak ezeket a megrázkódtatásait kell figyelemmel kísérnem, hogy fejtegetéseimet még egyszer átgondolhassam és a tényekkel egybevethessem.

Anglia tanulmányozása megerősített »új alapelveimben«. Láttam, hogy ebben a meglepetésekkel teli országban, amely oly sok tapasztalatot rejt magában a világ többi részének okulására, miként nő a termelés, és miként csökken az élvezet. Az ottani lakosság zöme, akár csak a filozófusok, úgy látszik elfelejtették, hogy nem a kincsek gyarapítása a politikai gazdaságtan célja — ellenkezőleg, ez csak eszköz, amely arra szolgál, hogy elősegítse valamennyi ember boldogulását. Minden osztályban kerestem ezt a boldogulást, de meglelni sehol se tudtam. Az angol felső arisztokrácia a gazdagságnak és a fényűzésnek valóban olyan fokára jutott el, amely mindent felülmúl, amit más népeknél láthatunk. Azonban ő maga sem élvezi ezt a bőséget, amelyet a többi osztály rovására felhalmozott; hiányzik a biztonsága: a nélkülözés minden családban még szembeötlőbb, mint a fölösleg... Ennek a rangos és rang nélküli arisztokráciának a soraiban kiemelkedő helyet foglal el a kereskedelem; vállalkozásai az egész világot behálózzák, alkalmazottai dacolnak a Sark hidegével és az Egyenlítő hevével, míg főnökeik a tőzsdéken milliók fölött rendelkeznek. Ugyanezen időben London és más angol nagyvárosok utcáin a boltok annyi árut kínálnak, amenyi a világmindenség szükségletét is kielégítené. De vajon meghozza-e a gazdagság az angol kereskedőnek azt a fajta boldogságot, amelyet meghozni képes volna? Nem, egyetlen országban sem oly gyakoriak a csődök. Ezek a hatalmas vagyonok, amelyek mindegyike elég volna államkölcsönnek egy birodalom vagy egy köztársaság fenntartásához, sehol sem szóródnak szét ilyen gyorsasággal a szélbe. Mindenki panaszolja, hogy az üzletek nem kielégítőek, hogy nehézkesek és kevéssé jövedelmezőek. Néhány évvel ezelőtt két iszonyú válság tette tönkre a bankárok egy részét, és a pusztulás minden

angol manufaktúrára kiterjedt. Ugyanakkor egy másik válság a bérlőket tette tönkre, és ennek hatását a kiskereskedelem is megérezte. Másrészt ez a kereskedelem hatalmas kiterjedtsége ellenére sincs abban a helyzetben, hogy munkahelyet nyújtson fiatal embereknek; minden állás be van töltve, és a társadalom felső rétegeiben, akár csak az alsóbbakban, a legtöbben hiába kínálják munkájukat, nem tudnak érte bért kapni.

Vajon ez a nemzeti jólét, amelynek anyagi sikereitől elkáprázik a szem, végül is a szegények előnyére szolgál-e? Mi sem áll tőle távolabb. Angliában a népnek éppúgy nincs kényelme a jelenben, mint biztonsága a jövőben. Vidéken nincsenek többé parasztok: arra kényszerítették őket, hogy átadják helyüket a napszámosoknak; a városokban alig van már kézműves vagy független kisiparos, csupán gyári munkások. Az iparbeli (értsd: a bérmunkás — *R. L.*), hogy egy olyan szót használjunk, amelyet maga ez a rendszer alkotott, már nem tudja: mit jelent az, ha valakinek szakmája van; csak bért kap, és mivel ez a bér szinte sohase elegendő, ezért csaknem minden évben arra kényszerül, hogy a szegényalapból alamizsnát könyörögjön.

Ez a gazdag nemzet előnyösebbnek vélte, hogy minden aranyát és ezüstjét eladja, értékpapírokra térjen át, és egész forgalmát papír segítségével irányítsa. Ily módon önként fosztotta meg magát a fizetési eszköz legjelentékenyebb előnyétől, az ár állandóságától; a vidéki bankok által kibocsátott értékpapírok tulajdonosait szüntelenül az a veszély fenyegeti, hogy a bankárok gyakori és bizonyos mértékig járványszerűen fellépő csődjei miatt tönkremennek, és vagyoni viszonylataiban az egész állam nagy megrázkódtatásoknak van kitéve, ha egy ellenséges támadás vagy egy forradalom megingatja a nemzeti bank hitelét. Az angol nemzet takarékosabbnak vélte, hogy lemondjon azokról a földművelési módszerekről, amelyek sok kétkezi munkát követelnek, és a földmívesek felét, akik saját földjeiken laktak, ugyanúgy szélnek eresztette, mint a városokban a kézműveseket; a takácsok átadják helyüket a »power looms«-nak (gőzszövőszéknek) és éhezésre vannak kárhoztatva; takarékosabbnak találta, ha minden munkásnak azt a legalacsonyabb bért fizeti, amelyből még meg tud élni, úgy hogy a munkások, akik most már csak proletárok, nem félnek többé, hogy még mélyebb nyomorba taszítják őket, s eközben egyre népesebb családokat nevelnek fel; gazdaságosabbnak találta, hogy az íreket csak krumplival etesse és rongyokat adjon nekik ruházatul, és így minden hajó naponta légiónyi írt hoz, akik alacsonyabb bérért dolgoznak, mint az angolok, és ezeket minden üzemből

kikergetik. Melyek tehát e hatalmas felhalmozott gazdagság gyümölcsei? Volt-e egyéb hatásuk, mint gondok, nélkülözések és valamennyi osztály teljes hanyatlásának veszélye? Vajon Anglia azzal, hogy elfeledkezett a dolgok kedvéért az emberekről, nem áldozta-e fel a célt az eszköz javára?"

Meg kell vallanunk, hogy ez a tükör, amelyet majdnem száz évvel ezelőtt tartottak oda a tőkés társadalom elé, oly világos és teljes képet ad, amely alig hagy hátra kívánnivalót. Sismondi rátapint a polgári gazdaság minden fájó pontjára: a kisipar hanyatlására, a földek elnéptelenedésére, a középrétegek proletarizálódására, a munkások elnyomorodására, a munkásoknak a gépek általi kiszorítására, a munkanélküliségre, a hitelrendszer veszélyeire, a szociális ellentétekre, a létbizonytalanságra, a válságra és az anarchiára. Fanyar és átható szkepszise kétségkívül bántóan disszonánsnak hangozhatott a vulgár-közgazdaságtani harmóniaábrándok jóllakott optimizmusához képest, amelyet Angliában MacCulloch, Franciaországban pedig J. B. Say képviselt, és amely az egész hivatalos tudományt uralma alatt tartotta. Könnyen elképzelhetjük, milyen mély és kínos benyomást kelthettek az alábbiakhoz hasonló kijelentések.

„A luxus csak úgy lehetséges, ha ezt egy másik ember munkájával vásároljuk meg, megfeszített munka pihenés nélkül csak úgy lehetséges, ha nem könnyű limlomokat akarunk szerezni, hanem létszükségleteket kielégíteni." (I. köt. 60. old.)

„Jóllehet a gépek feltalálása megsokszorozza az emberi erőt és jótétemény az ember számára, jótéteményeinek igazságtalan elosztása azonban a szegények ostorává változtatja őket." (I. köt. XXI. old.)

„A vállalkozó profitja nem egyéb, mint a munkás kirablása, nem azért szerzi, mert vállalkozása sokkal többet hoz, mint amennyibe kerül, hanem mert nem fizeti ki, amibe kerül, mivel a munkásnak nem nyújt kellő ellenszolgáltatást munkájáért. Egy ilyen ipar társadalmi baj; azokat, akik dolgoznak, a legszörnyűbb nyomorba taszítja, miközben úgy tesz, mintha csak a szokásos tőkeprofitot juttatná a tőkésnek." (I. köt. 71. old.)

„Azok közül, akik a nemzeti jövedelmen osztozkodnak, egyesek minden évben új jogot nyertek rá új munka révén, mások viszont régtől fogva tartós jogot nyertek egy korábbi munka révén, amely az évi munkát kifizetődőbbé teszi." (I. köt. 86. old.)

„Semmi sem akadályozhatja meg, hogy az alkalmazott mechanika

minden új találmánya ne a dolgozó népességet csökkentse. A lakosságot ez szüntelenül fenyegeti, és a polgári társadalom semmit sem tud tenni ellene." (II. köt. 258. old.)

„Mivel a dolgozó osztályokat védelem nélkül hagytuk, kétségkívül eljön majd az idő, amelyben unokáink ugyanúgy barbároknak fognak tekinteni bennünket, mint ahogy ők is, s mi magunk is barbárnak tekintjük azokat a nemzeteket, amelyek ugyanezen osztályokat rabszolgaként kezelték." (II. köt. 337. old.)

Sismondi kritikája tehát az egészre vonatkozik; elvet minden szépítést és kibúvót, amelyek szerint a tőkés gazdagodás általa felmutatott árnyoldalai csupán egy átmeneti periódus ideiglenes bajainak lennének tekinthetők, és vizsgálódását a következő, Say ellen irányuló megjegyzéssel zárja. „Hét évvel ezelőtt kimutattam a társadalom testének ezt a betegségét, és e hét esztendő alatt szakadatlanul nőtt az. Ebben a folytatódó szenvedésben már nem láthatok csupán az átmenetekkel együtt járó kellemetlenséget, és ezért azt hiszem: ha visszatérek a jövedelem eredetének kérdéséhez, akkor kimutathatom, hogy a rossz, amelytől szenvedünk, szervezetünk hibáinak szükségszerű következménye, és megszűnése egyáltalán nem közeli."[3]

Sismondi minden baj forrását a tőkés termelés és az általa meghatározott jövedelemelosztás fonák viszonyában látja, és itt tér ki a felhalmozás bennünket is érintő problémájára.

A klasszikus közgazdaságtan fölött gyakorolt bírálatának vezérmotívuma a következő: a tőkés termelést korlátlan bővülésre ösztönzik, tekintet nélkül a fogyasztásra, ez utóbbit azonban a jövedelem határozza meg. „Minden újabb nemzetgazdász — mondja — ténylegesen elismerte, hogy a nemzeti gazdagság, amennyiben az csupán a magánvagyonok összege, ugyanúgy jön létre, mint a magánemberé, ugyanúgy gyarapszik, osztódik el és megy tönkre. Mindannyian jól tudták, hogy a magánvagyonnak az a része, amelyre különösen nagy figyelmet kell fordítani, a jövedelem, és hogy a fogyasztásnak vagy a kiadásoknak a jövedelemhez kell igazodniuk, ha nem akarják megsemmisíteni a tőkét. Mivel azonban a nemzeti vagyonban az egyik ember tőkéje a másik jövedelmévé válik, ezért nagy zavart okozott annak eldöntése, hogy mi tekinthető tőkének és mi jövedelemnek. Emiatt a legegyszerűbbnek azt vélték, hogy az utóbbit számításaikban mellőzzék: Say és Ricardo ennek a rendkívül jelentékeny tényezőnek a rendeltetését mellőzve jutott arra a hiedelemre, hogy a fogyasztás korlátlan hatalom, vagy legalábbis korlátait kizárólag a

termelés határozza meg — márpedig valójában a jövedelem korlátozza. Úgy vélték, hogy minden megtermelt gazdagság mindig talál fogyasztókat is, és a termelőket a piacok túlzsúfolására ösztönözték, ami manapság a művelt világ nyomorát okozza, ahelyett hogy figyelmeztették volna a termelőket arra, hogy csak olyan fogyasztókra számíthatnak, akiknek jövedelmük van."[4]

Sismondi tehát felfogását a jövedelemről szóló tanítással alapozza meg. Mi tehát a jövedelem és mi a tőke? — Ennek a megkülönböztetésnek szenteli a legtöbb figyelmet, és ezt nevezi „a közgazdaságtan legelvontabb és legnehezebb kérdésének". A II. könyv IV. fejezetét ennek a kérdésnek szenteli. Sismondi fejtegetését szokásához híven itt is egy robinzonádával kezdi. „Az egyes ember" számára a tőke és a jövedelem megkülönböztetése „még homályos volt", ez kizárólag a társadalomban vált „döntővé". Csakhogy a társadalomban is igen nehéz a különbségtétel, mivel megnehezíti a polgári közgazdaságtan ismert meséje, amely szerint „ami az egyik embernek tőke, a másiknak jövedelem" és fordítva. Sismondi átveszi ezt a zagyvaságot, amelyet Smith főzött ki, Say pedig dogmává, a gondolkodásra való restség, a felszínesség törvényes önigazolásává emelt: „A tőke és a jövedelem természete fejünkben folytonosan összekeveredik; látjuk, hogy ami az egyik ember számára jövedelem, az a másiknak tőke, és hogy ugyanazt a tárgyat, amíg egyik kézből a másikba vándorol, egymás után a legkülönbözőbb megjelölésekkel illetik, miközben értéke, amely az elfogyasztott tárgyról leválik, érzékfeletti tömegnek látszik, amelyet az egyik kiad, a másik kicserél, amely az egyiknél a tárggyal együtt megszűnik, a másiknál pedig megújul, és addig tart, míg a forgalom." E sokat ígérő bevezetés után belevág a nehéz problémába és kijelenti: minden gazdagság a munka terméke. A jövedelem a gazdagság része, következésképpen ugyanaz az eredete. Háromféle jövedelmet „szokásos" elismerni, mégpedig földjáradékot, profitot és bért, és ezek három különböző forrásból: „a földből, a felhalmozott tőkéből és a munkából" származnak. Ami az első mondatot illeti, ez természetesen helytelen; gazdagságon társadalmi értelemben hasznos tárgyak, használati értékek összességét értjük, ezek azonban nem csupán a munka termékei, hanem a természet termékei is, amely ezekhez anyagot szállít és az emberi munkát erejével támogatja. Ezzel szemben a jövedelem értékfogalom, amely azt jelöli, hogy milyen mértékben rendelkezik az egyes ember a társadalmi össztermék vagy a gazdagság egy része fölött. Mivel Sismondi a társadalmi jövedelmet a társadalmi gazdagság egy

részének nyilvánítja, feltehetnénk, hogy a társadalom jövedelmén tényleges évi fogyasztási alapját érti. A gazdagság fennmaradó, el nem fogyasztott része tehát a társadalmi tőke volna, és így legalábbis halvány körvonalakban közelebb jutnánk a tőke és a jövedelem bennünket érdeklő társadalmi szintű megkülönböztetéséhez. Sismondi azonban már a következő pillanatban elfogadja a három jövedelemfajta „szokásos" megkülönböztetését, amelyek *egyike* csupán a „fölhalmozott tőkéből" származik, míg a másik kettő esetében a tőke mellett a „föld" és a „munka" fogalma is jelentkezik. A tőke fogalma így meglehetősen ködössé válik. Kövessük azonban továbbra is Sismondit. Azzal próbálkozik, hogy a háromféle jövedelmet, amelyek antagonisztikus társadalmi alapra vallanak, keletkezésében magyarázza. Kiindulópontként tökéletesen helyesen a munka termelékenységének bizonyos szintjét fogadja el. „Az iparosok szorgalmának és a tudomány haladásának köszönhetően, amelyek a természet erőit alávetették az embernek, minden munkás napról napra többet és többet tud termelni, mint amennyire saját fogyasztásához szüksége van." Miután azonban ilyen helyesen kiemelte a munka termelékenységét mint a kizsákmányolás elkerülhetetlen előfeltételét és történelmi alapját, a kizsákmányolás tényleges keletkezését tipikusan polgári közgazdász módján magyarázza: „Ugyanakkor azonban, amikor (a munkás) munkájával gazdagságot teremt, ha ezt a gazdagságot élvezné, jóval alkalmatlanabbá válna a munkára; így a gazdagság szinte sohasem marad annak a kezében, akinek a kezét kell használnia ahhoz, hogy életben maradjon." Miután a kizsákmányolást és az osztályellentétet ily módon a ricardiánusokhoz és Malthus követőihez hasonlóan ő is a termelés nélkülözhetetlen ösztönzőjének tekinti, rájön a kizsákmányolás tényleges okára, a munkaerőnek a termelési eszközöktől való elszakítására.

„A munkás általában nem tarthatja meg földtulajdonát; pedig a földnek olyan termelőereje van, amelyet az emberi munka az emberi szükségletek szerint hasznosíthat. Akinek birtokában van a föld, amelyen munkát végeznek, a haszonért, amelyet az itt működő termelési erők hoznak létre, fizetésképpen részesül a munka gyümölcseiből, amelyeknek létrehozatalában földje is részt vett." Ez a járadék. De nézzük tovább.

„A civilizáció jelenlegi állapotában a munkás nem tud tartalékolni olyan mennyiségű fogyasztásicikk-készletet, amelyre addig az időpontig lenne szüksége munkájának végzése során, amíg vásárlót nem talál munkája számára. Nincs többé birtokában azoknak a nyersanyagoknak,

amelyeket gyakran messziről kell szállítani és amelyekre szüksége van munkája végzéséhez. Még kevésbé van birtokában azoknak a drága gépeknek, amelyek munkáját megkönnyítették és végtelenül termelékennyé tették. A gazdag, akinek ezek a fogyasztási cikkek, nyersanyagok és gépek a tulajdonában vannak, távoltarthatja magát a munkától, hiszen bizonyos értelemben uralja annak munkáját, akinek e dolgokat rendelkezésére bocsátja. Azoknak az előnyöknek a fejében, amelyeket a munkásnak rendelkezésére bocsát, a munka gyümölcsének legnagyobb részét elsajátítja." Ez a tőke nyeresége. Ami a gazdagságból a földbirtokos és a tőkés által másodszori lefölözés után marad, az a munkabér, a munkás jövedelme. És Sismondi hozzáfűzi: „Úgy fogyasztja el, hogy közben nem újítja meg." Sismondi itt a bér esetében — akárcsak a földjáradéknál — ezt a „meg nem újítást" emeli ki mint a jövedelemnek a tőkétől megkülönböztető jellemzőjét. Ez azonban csupán a földjáradék és a tőkenyereség elfogyasztott részére igaz; ezzel szemben a társadalmi terméknek bér gyanánt elfogyasztott része nagyon is megújul: a bérmunkás munkaerejében — az ő számára úgy, mint az az áru, amelyet mindig újra piacra vihet, hogy eladásából megéljen, a társadalom számára pedig úgy, mint a változó tőke tárgyi alakja, amelynek az évi össztermelésben ismét meg kell jelennie, ha nem akarjuk, hogy az újratermelés hiányt szenvedjen.

Eddig minden rendben volna. Két tényt tudtunk meg: a munka termelékenysége lehetővé teszi a dolgozók kizsákmányolását a nem-dolgozók részéről, a dolgozóknak a termelési eszközöktől való elszakítása pedig a dolgozók kizsákmányolását a jövedelemelosztás tényleges alapjává teszi. Még mindig nem tudjuk azonban, hogy mi a jövedelem és mi a tőke, és Sismondi éppen ezt szeretné elmagyarázni. Ahogyan vannak emberek, akik csak a kályhától elindulva tudnak táncolni, úgy Sismondinak mindig az ő Robinsonjától kell kiindulnia. „Az egyes ember szemében ... a gazdagság nem volt más, mint a szükséglet jelentkezésének esetére felhalmozott készlet. Ezen belül máris két dolgot különböztetett meg: egy olyan részt, amelyet azért tett félre, hogy később közvetlenül vagyis azonnal elfogyassza, és egy másikat, amelyre az új termeléshez volt szüksége. Így gabonája egy részének táplálékul kellett szolgálnia a következő aratásig, másik részének pedig, amelyet vetésre szánt, a következő évben termést kellett hoznia. A társadalom kialakulása és a csere bevezetése lehetővé tette, hogy ez a vetőmag, a felhalmozott gazdagságnak ez a gyümölcsöző része csaknem a végtelenségig gyarapodjék. Ezt hívják tőkének."

Ezt csak zagyvaságnak hívják. Sismondi a vetés analógiájával a terme-

lési eszközöket azonosítja a tőkével, ami két okból is hamis. Először is a termelési eszközök nem önmagukban, hanem meghatározott történelmi feltételek között válnak tőkévé, másodszor is a tőke fogalmát nem merítik ki a termelési eszközök. A tőkés társadalomban — feltételezve minden egyebet, amit Sismondi figyelmen kívül hagyott — a termelési eszközök a tőkének csak egy részét, nevezetesen az állandó tőkét alkotják.

Ami Sismondit itt megzavarta, az kétségkívül az a kísérlet, hogy a tőke fogalmát összefüggésbe hozza a társadalmi újratermelés tárgyi szempontjaival. Amíg az egyes tőkést vizsgálta, addig a termelési eszközökön kívül a munkások létfenntartási eszközeit is a tőke alkotórészei közé sorolta — ami az egyes tőke újratermelésének dologi szempontjából hibás. Mihelyt azonban kísérletet tesz arra, hogy a társadalmi újratermelés tárgyi alapjait is szemügyre vegye és helyesen megkülönböztesse a fogyasztási eszközöket és a termelési eszközöket, akkor kisiklik kezéből a tőke fogalma.

Sismondi azonban maga is érzi, hogy csupán termelési eszközökkel sem a termelés, sem pedig a kizsákmányolás nem valósulhatna meg, ezért az a helyes sejtése támad, hogy a kizsákmányolási viszony lényegét az eleven munkaerővel való cserében kell keresni. És miután éppen az állandó tőkére redukálta a tőkét, a következő pillanatban teljes egészében változóra redukálja.

„A földművelő, aki minden gabonát félretett, amelyre a következő aratáshoz szüksége lesz, belátta: előnyösebb számára a gabona fölöslegét arra használni, hogy más embereket tápláljon, akik neki a földet megművelik és új gabonát termesztenek, továbbá azokat, akik a lenjét tilolják, vagy a gyapjúját szövik" stb. „A földművelő e tevékenysége közben jövedelmének egy részét tőkére cserélte (így hangzik ez Prager úr szörnyűséges fordításában; valójában arról van szó: jövedelmének egy részét tőkévé változtatta — *R. L.*), a valóságban tehát így zajlik le az új tőke kialakulása.[5] A gabona, amelyet learatott, azonkívül, amire saját munkájához táplálékul szüksége volt és azonkívül, amit vetéshez félretett, hogy üzemét a régi szinten fenntarthassa, olyan gazdagságot is tartalmazott, amelyet továbbadhatott, elpazarolhatott, restségében elfogyaszthatott anélkül, hogy ezzel szegényebbé vált volna; jövedelem volt ez, de ha újat létrehozó munkás fenntartására fordította vagy munkára, vagy kétkezi munkásai, takácsai, bányászai által végzett munka gyümölcsére cserélte, akkor tartós érték lett belőle, amely gyarapodott és nem tűnhetett el: tőkévé vált."

Itt meglehetősen tarkán keveredik a helyes a zavarossal. A termelés régi szinten való fenntartásához, vagyis az egyszerű újratermeléshez tehát, úgy látszik, mégis szükség van állandó tőkére, bár ez az állandó tőke különös módon forgótőkére (vetőmag) redukálódik, az állótőke termelését ezzel szemben teljesen elhanyagolják. Az újratermelés bővítéséhez, a felhalmozáshoz azonban szemmel láthatóan fölösleges a forgótőke: az értéktöbblet egész tőkésített részét az új munkások bérévé változtatják, akik minden jel szerint a levegőben dolgoznak mindenféle termelési eszköz nélkül. Ezt a nézetét Sismondi más helyütt még világosabban megfogalmazza: „A gazdag ily módon tehát gondoskodik a szegény javáról, amikor jövedelméből megtakarít és ezt tőkéjéhez csatolja, mivel ő maga osztja fel az évi termelést, és csak azt tartja meg magának, amit jövedelemnek nevez, hogy aztán ő maga használja fel, viszont mindent, amit tőkének nevez, jövedelemként átenged a szegénynek." (I. köt. 84. old.) Ugyanakkor azonban Sismondi találóan jellemzi a tőke nyereséghajhászásának és a tőke születésének titkát: az értéktöbblet a tőkének munkára való kicserélésében, vagyis a változó tőkéből származik; a tőke pedig az értéktöbblet felhalmozásából születik.

Mindamellett a tőke és a jövedelem megkülönböztetését illetően nem jutottunk sokkal előbbre. Sismondi most megpróbálja, hogy a különböző termelési és jövedelmi elemeket a társadalmi össztermék megfelelő részeiként ábrázolja: „A vállalkozó, akárcsak a földműves, nem egész termelő gazdaságát fordítja a vetésre; egy részt épületekre, gépekre, műszerekre, szerszámokra fordít, amelyek a munkát könnyebbé és gyümölcsözőbbé teszik; ugyanúgy, ahogyan a földműves gazdaságának egy részét a tartós munkára fordítja, amely a talajt termékenyebbé teszi. Mint látjuk, így alakulnak ki és válnak szét fokozatosan a gazdaság különböző fajtái. Annak a gazdaságnak egy részét, amelyet a társadalom felhalmozott, minden tulajdonos arra használja, hogy a munkát kifizetődőbbé tegye, amennyiben ezt a részt fokozatosan felemésztik, továbbá arra, hogy a vak természeti erőkre átvigye az ember munkáját; ezt nevezik állótőkének és értik rajta a feltört ugart, az öntözőcsatornákat, a gyárakat és a különböző gépeket. A gazdaságnak egy másik része azt a célt szolgálja, hogy elfogyasszák, hogy abban a műben, amelyet létrehozott, megújuljon, és miközben alakját szüntelenül változtatja, ugyanakkor értékét megőrizze. Ez a rész, amelyet forgótőkének neveznek, magában foglalja a vetőmagot, a különböző feldolgozásra szánt nyersanyagokat és a béreket. A gazdaság egy harmadik része végül elvá-

lik ettől a másodiktól: az az érték, amellyel a kész mű a reá fordított előleget felülmúlja. Ez az érték, amelyet a tőke jövedelmének neveznek, azt a célt szolgálja, hogy újratermelés nélkül elfogyasszák."

Miután nagy fáradság árán megkísérelte a társadalmi össztermék összemérhetetlen kategóriák — állótőke, forgótőke és értéktöbblet — szerinti felosztását, a következő pillanatban kiderül, hogy Sismondi, amikor állótőkéről beszél, végeredményben állandót ért alatta, amikor pedig forgótőkéről beszél, akkor változó tőkére gondol: „minden, amit létrehoztak", emberi fogyasztásra készült, az állótőkét azonban csak „indirekt" módon fogyasztották el, a forgótőke pedig ezzel szemben „azt az alapot szolgáltatja, amelyből a munkást táplálják bér formájában". Így bizonyos mértékig ismét közelebb kerültünk az össztermék állandó tőkére (termelési eszközök), változó tőkére (a munkások létfenntartási eszközei) és értéktöbbletre történő felosztásához. Mindazonáltal Sismondi magyarázatai erről az általa is alapvetőnek nevezett tárgyról nem valami világosak; legalábbis ebben a zűrzavarban nem érezhetünk semmiféle előrelépést a Smith-féle „gondolattömbökhöz" képest.

Sismondi maga is érzi ezt, és egy sóhajjal — „a gazdagságnak ez a mozgása teljesen elvont, és megértése feszült figyelmet igényel" — most nekilát, hogy a problémát „minden fejtegetések legegyszerűbbikében" világítsa meg. Ekkor ismét visszakerülünk a kályhához, vagyis Robinsonhoz, csakhogy ez a Robinson itt pater familias és a gyarmatosító politika úttörője.

„Egy magányos farmer egy távoli kolónián, a sivatag szélén egy évben száz zsák gabonát aratott: sehol sincs piac a közelben, ahová elvihetné; ezt a gabonát az év folyamán mindenképpen el kell fogyasztani, ha azt akarjuk, hogy értéke legyen a farmer számára; ő azonban egész családjával egyetemben sem tud 30 zsáknál többet felélni; ez lesz a ráfordítása, jövedelmének cseréje, ez a 30 zsák senki számára nem termelődik újra. Ezután munkásokat hozat, kiirtatja velük az erdőt, lecsapoltatja a közeli mocsarakat, és a sivatag egy részét megművelteti. Ezek a munkások további 30 zsák gabonát fogyasztanak el; ez lesz az ő ráfordításuk, ők ezt a ráfordítást teszik jövedelmük árává, értsd: munkájuk árává; a farmer számára ez csere lesz, ezt a 30 zsák gabonát állótőkévé változtathatja. (Sismondi itt a változó tőkét egyenesen állótőkévé változtatja! Azt akarja mondani: a munkások e 30 zsákért, amit bér gyanánt kaptak, termelési eszközöket állítanak elő, amelyeket a farmer állótőkéjének bővítésére tud majd használni — *R. L.*). Most már csak 40 zsákja maradt; ebben az

évben ennyit vet el a 20 zsák helyett, amelyet az előző évben vetett: ez lesz a forgótőkéje, amelyet ily módon megduplázott. Így a 100 zsák gabonát elfogyasztották, ebből a 100-ból azonban a farmer 70-et biztonságba helyezett, és ezek jelentős mértékben tovább gyarapodnak, az egyik a következő aratásban, a másik az összes azt követő aratásban. Az általunk példának választott farmer elszigeteltsége még jobban rávilágít e tevékenység korlátaira. Ha az általa ebben az évben learatott 100-ból csak 60-at tudott elfogyasztani, akkor ki fogyasztja el a következő évben azt a 200 zsákot, amely a vetés növekedéséből származik? Azt fogják mondani: a családja, hiszen az is szaporodott. Igen, csakhogy a nemzedékek nem szaporodnak olyan gyorsan, mint a létfenntartási eszközök. Ha farmerünknek elég munkaereje volna, hogy minden évben megduplázhassa az általunk imént említett tevékenységét, akkor gabonatermése minden évben megduplázódna, míg családja legföljebb minden 25 évben kettőződhet meg."

A példa gyerekessége ellenére végül is felvetődik a döntő kérdés: hol lehet értékesíteni a tőkésített értéktöbbletet? A tőkefelhalmozás mérhetetlenül megnövelheti a társadalmi termelést. Mi a helyzet azonban a társadalmi fogyasztással? Ezt különböző jellegű jövedelmek határozzák meg. Ezt a fontos tárgyat Sismondi a II. könyv V. fejezetében fejti ki: „A nemzeti jövedelem megoszlása a polgárok különböző osztályai között."

Sismondi ismét megkísérli, hogy a társadalmi összterméket részenként írja le: „Ebből a szempontból a nemzeti jövedelem két részből áll: az egyik magába foglalja az évi termelést, ez a gazdagságból származó profit, a másik a munkaképesség, amely magából az életből fakad. Gazdagságon itt éppen úgy értjük a földtulajdont, mint a tőkét, profiton pedig ugyanúgy értjük a földtulajdonosok nettó jövedelmét, mint a tőkés nyereségét." Eszerint minden termelési eszköz mint „gazdagság" a „nemzeti jövedelemből" válik ki, az utóbbi azonban értéktöbbletre és munkaerőre, helyesebben annak egyenértékére — a változó tőkére — bomlik. Itt tehát, ha nem is egészen világosan, mégiscsak az állandó tőkére, változó tőkére és értéktöbbletre való felosztással van dolgunk. A következő pillanatban azonban kiderül, hogy Sismondi „nemzeti jövedelmen" az évi társadalmi összterméket érti. „Ugyanígy az évi termelés, vagy minden egész évi munka eredménye is két részből áll: az egyik a profit, amely a gazdagságból fakad, a másik a munkaképesség, amely a gazdagság ama részével egyenlő, amelyet a csere folyamán

adnak érte, vagy pedig a munkások létfenntartási eszközeivel." Itt a társadalmi összterméket értéke szerint két részre bontja, változó tőkére és értéktöbbletre; az állandó tőke eltűnik, és már megint Smith dogmájánál vagyunk, amely szerint minden áru ára $v+m$-re bontható (vagy $v+m$-ből áll), avagy más szóval az összterméket csak (munkások és tőkések javára szolgáló) fogyasztási eszközökből áll.

Sismondi innen közelíti meg az összterméket realizálódásának kérdését. Mivel egyfelől a jövedelmek összege a társadalomban bérekből, profitokból és földjáradékból áll, tehát a $v+m$ képletben fejeződik ki, másfelől viszont a társadalmi összterméket, értékét tekintve, szintén $v+m$-re bontható, ezért „a nemzeti jövedelem és az évi termelés kölcsönösen egyensúlyban vannak", és egymással (értéküket tekintve) egyenlőknek kell lenniük; „az évi termelést az év folyamán elfogyasztják, mivel azonban ez részben a munkások által történik, akik munkájukat csere útján adják el, ezek azt (változó) tőkévé alakítják át és újratermelik; a másik részt a tőkések használják el, akik jövedelmüket cserélik reá." „Az évi jövedelmek összessége arra szolgál, hogy kicseréljék az évi termelés összegére." Ebből végül Sismondi a II. könyv VI. fejezetében („A termelésnek a fogyasztás és a jövedelemnek a kiadás általi kölcsönös meghatározottsága") a következő újratermelési törvényt konstruálja meg: „Az előző évi jövedelemnek kell kifizetnie az ez évi termelést." Ilyen körülmények között azonban hogy kerülhet sor a tőkés felhalmozásra? Ha a munkások és a tőkések az összterméket maradéktalanul elfogyasztják, akkor nyilvánvaló, hogy nem jutunk ki az egyszerű újratermelésből és a felhalmozás problémája megoldhatatlan lesz. Valójában Sismondi elmélete oda lyukad ki, hogy a felhalmozást lehetetlennek nyilvánítja. Mert ki vásárolná meg a bővített újratermelés esetén a fölösleges terméket, amikor az egész társadalmi keresletet a munkások bérösszege és a tőkések személyes fogyasztása képviseli? Sismondi a következő mondatban is megfogalmazza a felhalmozás objektív lehetetlenségét: „Mindezek után meg kell mondani, hogy az évi termelés összességét (bővített újratermelés esetén — *R. L.*) sohasem lehet az előző évi termelés összességére kicserélni. Ha a termelés fokozatosan növekszik, akkor minden év cseréje némi veszteséget okoz, amely ugyanakkor a jövőbeni helyzet javulásával jár." Más szóval a felhalmozásnak az összterméket realizálásakor minden évben értékesíthetetlen fölösleget is napvilágra kell hoznia. Sismondi azonban visszariad a végső következtetéstől, és azonnal a középszerbe menekül egy kevéssé érthető kibúvó segítségével: „Ha ez a veszteség kicsi és jól

osztják el, akkor mindenki elviseli anélkül, hogy jövedelmére panaszkodna. Pontosan ebben mutatkozik meg a nép gazdálkodóképessége, és a kis áldozatok sora gyarapítja a tőkét és a nemzeti vagyont." Ha azonban kíméletlenül űzik előre a felhalmozást, akkor az értékesíthetetlen fölösleg nyilvános zűrzavart okoz, és *válsággal* kerülünk szembe. Így Sismondi megoldása nem egyéb, mint kispolgári kibúvó, a felhalmozás fékezése. A termelőerők korlátlan kibontakoztatása és a termelés bővítése mellett síkraszálló klasszikus iskola elleni polémia állandóan visszatérő témája Sismondinak, aki egész művével a felhalmozásra való korlátlan törekvés végzetes következményeire figyelmeztet.

Sismondi fejtegetése megmutatja, hogy képtelen az újratermelés folyamatát egészként felfogni. Eltekintve attól a sikertelen kísérletétől, hogy a tőke és a jövedelem kategóriáját társadalmilag különválassza, újratermelési elméletének alapvető hibája — amelyet Adam Smithtől vett át —, hogy az évi össztermék maradéktalanul feloldódik a személyes fogyasztásban anélkül, hogy fennmaradna egy értékrész a társadalom állandó tőkéjének megújítása céljából, továbbá hogy a felhalmozás csak a tőkés értéktöbblet pótlólagos változó tőkévé való átalakulásából áll. Amikor azonban a későbbi Sismondi-bírálók — mint például Iljin orosz marxista[6] — az össztermék értékelemzésének erre az alapvető baklövésére hivatkozva Sismondi egész felhalmozási elméletét mint tarthatatlant, „értelmetlenséget" fölényes mosollyal próbálják elintézni, azzel csak azt bizonyítják, hogy ők maguk nem is veszik észre a tulajdonképpeni problémát, amelyről Sismondi beszél. Hogy az össztermék ama értékrészének figyelembevétele, amely az állandó tőkének felel meg, még messze nem a megoldás, ezt később legjobban magának Marxnak az elemzése mutatta ki, aki elsőnek fedezte fel Adam Smith súlyos melléfogását. Még drasztikusabban bizonyította ezt azonban a Sismondi-féle elmélet pályafutásának egyik mozzanata. Sismondi, felfogása miatt, éles ellentétbe került a klasszikus iskola képviselőivel és ellaposítóival: Ricardóval, Sayvel és MacCullochhal. A két fél két egymásnak ellentmondó álláspontot képviselt: Sismondi a felhalmozás lehetetlenségét, Ricardo, Say és MacCulloch ezzel szemben a korlátlan lehetőségét hirdette. A Smith-féle melléfogást illetően azonban a két oldal pontosan ugyanazon a talajon állt: akárcsak Sismondi, ellenfelei is eltekintettek az újratermelésben az állandó tőkétől, és a Smith-féle zagyvaságot, amely szerint az össztermék $v+m$-re oszlik, senki sem tette megdönthetetlen dogmává olyan nagyképűen, mint Say.

Ez a szívderítő körülmény tulajdonképpen elegendő annak bizonyítására, hogy a tőke felhalmozásának problémáját még messze nem oldottuk meg, ha Marx jóvoltából tudjuk is, hogy a társadalmi össztermék a munkások és a tőkések fogyasztására szolgáló létfenntartási eszközökön $(v+m)$ kívül még az elfogyasztottak megújítására szolgáló termelési eszközöket (c) is tartalmaz, és hogy ennek megfelelően a felhalmozás nem csupán a változó, hanem az állandó tőke gyarapítása is. Később látni fogjuk, milyen új tévedéshez vezetett a felhalmozást illetően annak a szerepnek a nyomatékos hangsúlyozása, amelyet az állandó tőkerész az újratermelési folyamatban betölt. Itt azonban megelégedhetünk annak a ténynek a megállapításával, hogy Smith tévedése az újratermelés és az össztőke vonatkozásában nem a Sismondi-féle álláspont sajátos gyengéje, hanem éppen az a közös alap, amelyen a felhalmozás problémájának első vitája kibontakozott. Ebből csak az következik, hogy a polgári közgazdaságtan anélkül merészkedett a felhalmozás bonyolult problémájának közelébe, hogy megoldotta volna az egyszerű újratermelés elemi problémáját; hogy a tudományos kutatás nemcsak ezen a területen mozog furcsa cikcakk vonalban és akarja gyakran elfoglalni az épület felső emeleteit, mielőtt a ház alapjait lerakta volna. Ez mindenesetre arról tanúskodik, hogy Sismondi felhalmozáskritikája igen kemény diónak bizonyult a polgári közgazdaságtan számára, ha ez utóbbi Sismondi dedukciójának szemmel látható gyengeségei és gyámoltalansága ellenére sem tudta megoldani e feladatot.

Tizenegyedik fejezet

MacCulloch Sismondi ellen

Sismondi Cassandra-kiáltásai a tőkésuralom kíméletlen európai terjeszkedése ellen három irányból is éles ellenkezésbe ütköztek: Angliában Ricardo iskolája, Franciaországban Smith ellaposítója, Say és a saint-simonisták körében. Míg az angol Owen gondolatmenete, amely az ipari rendszer árnyoldalait, nevezetesen a válságokat emelte ki, több szempontból találkozik Sismondiéval, addig a másik nagy utópista, Saint-Simon iskoláját, amely a nagyipari terjeszkedés világméretű gondolatára és az emberi munka termelőerejének korlátlan kibontakozására helyezte a hangsúlyt, meglehetősen nyugtalanította Sismondi félelemkiáltása. Bennünket azonban itt Sismondi és a ricardiánusok elméleti szempontból

gyümölcsözőbb vitája érdekel. Az utóbbiak nevében először 1819 októberében, vagyis az „Új alapelvek" megjelenését követően az „Edinburgh Review"-ben MacCulloch indított névtelen polémiát Sismondi ellen, amelyet, mint mondották, maga Ricardo hagyott jóvá.[7]

Sismondi erre a polémiára 1820-ban válaszolt Rossi „Annales de jurisprudence"-ában ezzel a címmel: „Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy vajon a társadalomban a termelési képességgel együtt a fogyasztási képesség is növekszik-e?"[8]

Sismondi válaszában maga is megállapítja, hogy az akkori vita a kereskedelmi válság jegyében zajlott. „Ez a valóság, amelyet mindketten vizsgálunk (Sismondi különben válasza idején még nem tudta, hogy ki az „Edinburgh Review" névtelen cikkírója — *R. L.*), napjainkban a legnagyobb fontossággal bír. Alapvető jelentősége lehet a politikai gazdaságtan számára. Általános hanyatlás figyelhető meg a kereskedelemben, a manufaktúrákban, sőt legalábbis néhány országban a mezőgazdaságban is. A szenvedés oly hosszan tartó és oly rendkívüli, a szerencsétlenség oly számos családba hatolt be, akkora a nyugtalanság és a bátortalanság, hogy ez már a gazdasági rend alapjait veszélyezteti... Az államok hanyatlásáról két, egymással ellentétes magyarázat született, amely oly nagy forrongást idézett elő. Túl sokat dolgoztatok, mondja az egyik; túl keveset dolgoztatok, mondja a másik. Az egyensúly, mondják az előbbiek, csak akkor áll helyre, a béke és a jólét csak akkor tér vissza, ha teljes mértékben elfogyasztjátok azt az árufölösleget, amely megvásárolatlanul fojtogatja a piacot, és ha a jövőben termeléseteket a vásárlók keresletéhez szabjátok; az egyensúly csak akkor állhat helyre, mondják a többiek, ha megkettőzitek erőfeszítéseiteket a felhalmozásra és az újratermelésre. Önámítás, ha azt hiszitek, hogy piacaink túlzsúfoltak; raktárainknak csak a fele telt meg, hadd teljék meg a másik fele is: ezeket az új kincseket kicserélhetjük egymásra, és új életet lehelünk a kereskedelembe." Sismondi itt ragyogó világossággal emelte ki és fogalmazta meg a vita lényegét.

MacCulloch egész álláspontja valójában azon a megállapításon áll vagy bukik, hogy a csere voltaképpen áruknak árukra való kicserélése. Eszerint az áru nemcsak kínálatot jelent, hanem egyszersmind keresletet is. A dialógus erre a következő módon alakult. MacCulloch: „A kereslet és kínálat olyan kifejezések, amelyek csak korrelatívak és változóak lehetnek. Valamely árufajta kínálata meghatározza a másik iránti keresletet. Adott tömegű mezőgazdasági termék iránt akkor alakul ki kereslet, ha ezzel szemben annyi ipari terméket kínálnak, amelynek előállítása ugyan-

annyiba került, másfelől pedig ugyanezen tömegű ipari termék iránt csak akkor jön létre tényleges kereslet, ha ellenértékként olyan tömegű mezőgazdasági terméket ajánlanak, amely ugyanennyi kiadással jár."[9] A ricardiánusok cselvágása kézenfekvő: előszeretettel tekintenek el a pénzforgalomtól és tesznek úgy, mintha az árukat közvetlenül árura cserélnék, és így fizetnék ki.

A fejlett tőkés termelésből hirtelen visszakerülünk a primitív cserekereskedelembe, ahogyan az ma még Afrika belsejében zajlik. A misztifikáció nagyjából helyes magva, hogy az egyszerű áruforgalomban a pénz valóban csak a közvetítő szerepét játssza. Csakhogy éppen ennek a közvetítőnek a közbejötte, amely a forgalomban Á—P—Á (áru—pénz—áru) az eladást és a vásárlást időben—térben elválasztja egymástól, függetleníti a két ügyletet; ez hozza magával, hogy a vásárlásnak nem kell közvetlenül követnie az eladást, másodszor pedig, hogy a vásárlás és az eladás koránt sincs egyazon személyhez kötve, sőt csak igen ritka kivétel esetén játszódik le ugyanazon „personae dramatis" szereplésével. Ezt az értelmetlen megállapítást azonban éppen MacCulloch teszi, amikor egyfelől az ipart, másfelől a mezőgazdaságot mint vásárlót és eladót szembeállítja egymással. Azoknak a kategóriáknak az általánossága, amelyeket még totalitásukban is mint kicserélendőket emlegetnek, itt álcázza ennek a társadalmi munkamegosztásnak a tényleges szétforgácsoltságát, amely számtalan magáncsereügyletet eredményez, és ezek során a kölcsönös árueladás és vásárlás egybeesése a legritkább kivételekhez tartozik. MacCulloch egyszerűsítő felfogása az árucseréről teljesen érthetetlenné teszi a pénz gazdasági jelentőségét és történelmi megjelenését, amennyiben közvetlenül az árut teszi pénzzé, és ráfogja, hogy közvetlenül kicserélhető.

Sismondi válasza azonban meglehetősen gyámoltalan. Avégett, hogy bebizonyítsa, mennyire hasznavehetetlenül írja le MacCulloch az árucserét a tőkés termelés szempontjából, a lipcsei könyvvásárra hivatkozik.

„A lipcsei könyvvásáron egész Németországból minden könyvkereskedő 4 vagy 5 művel jelenik meg, amelyet kiállít, és e művek közül mindegyik 500 vagy 600 példányban van kinyomtatva. Mindegyik kicseréli ezeket más könyvekre és 2400 kötetet visz haza, ahogyan 2400-zal is jött a vásárra. De négy különböző művet hozott és 200 különbözőt visz haza. Ez a Ricardo-tanítvány korrelatív és alakítható kereslete és termelése: az egyik megvásárolja a másikat, az egyik kifizeti a másikat, az egyik a másik következménye; de a mi véleményünk szerint, a könyvkereskedő és a közönség véleménye szerint még nem kezdődött meg a kereslet és a fogyasz-

tás. A rossz könyv, még ha Lipcsében cserélték is ki, ettől nem fog jobban elkelni (Sismondi itt súlyosan téved — *R. L.*), nem tölti meg kevésbé a könyvkereskedő polcait, akár senkinek nincs rá szüksége, akár máris ki van elégítve ez a szükséglet. A Lipcsében kicserélt könyveket csak akkor lehet eladni, ha a könyvkereskedő talál olyan magánszemélyeket, akik nemcsak lelkesednek, hanem készek is áldozatot hozni azért, hogy kivonják a könyveket a forgalomból. Csak ezek alkotnak tényleges keresletet." A példa naivitása ellenére, világosan megmutatja, hogy Sismondit nem téveszti meg vitapartnerének cselfogása, és tudja, hogy végeredményben miről is van szó.[10]

MacCulloch most még egy kísérletet tesz, hogy az elvont árucsere vizsgálatáról áttérjen a konkrét társadalmi viszonyokra.

„Tegyük fel például, hogy egy bérlő száz munkásnak előlegezett élelmiszert és ruhát, és hogy ezek annyi élelmiszert termeltek neki, amennyi 200 embernek elegendő, míg egy gyáros a maga részéről száz embernek előlegezett élelmiszert és ruhát, és ezek ezért 200 embernek elegendő ruhát készítettek. Ez esetben a bérlő a saját munkásainak szánt élelmiszerek és ruhák levonása után még száz ember számára elegendő élelmiszerrel rendelkezik, míg a gyárosnak, miután saját munkásait ellátta ruhával, még száz ruha áll rendelkezésére a piac számára. Ebben az esetben a két cikk egyike a másikára cserélődik, a pótlólagos élelmiszerek meghatározzák a ruhakeresletet, a pótlólagos ruhák meghatározzák az élelmiszer-keresletet."

Nem tudjuk, hogy mit csodáljunk jobban e hipotézis kapcsán: a konstrukció ízetlenségét, amellyel minden valóságos viszonyt a feje tetejére állít, vagy azt a fesztelenséget, amellyel a bebizonyítandókat már a premisszákban előlegezi, hogy utóbb „bizonyítottnak" tekintse. Mindenesetre ehhez képest a lipcsei könyvvásár a mély és realisztikus gondolkodásmód példájának tűnik. MacCulloch be akarja bizonyítani, hogy mindenfajta áru iránt mindenkor korlátlan keresletet lehet teremteni. Két terméket vesz példának, amelyek minden ember legégetőbb és legelemibb szükségleteit fedezik: élelmiszert és ruhát. Annak bizonyítására, hogy az árukat bármely kívánt tömegben, társadalmi szükségletre való tekintet nélkül ki lehet cserélni, olyan példához folyamodik, amelyben a két terméktömeg eleve hajszálpontosan a szükségletekhez szabott, ahol tehát társadalmilag nincs fölösleg, emellett azonban a társadalmilag szükséges tömeget „fölöslegesnek" nevezi — mégpedig a termelők saját termékeikkel kapcsolatos egyéni szükségletéhez képest —, és így ragyogóan bebi-

zonyítja, hogy bármely áru-„fölösleget" megfelelő másik áru-„fölöslegre" lehet elcserélni. Végül pedig azért, hogy bebizonyítsa: a csere a két különböző, magánúton előállított áru esetében — annak ellenére, hogy előállítási költségük, tömegük, társadalmi fontosságuk természetesen különböző — mégis végbemehet, példaként eleve két ugyanolyan tömegű, pontosan azonos előállítási költségű és társadalmilag ugyanolyan általánosan szükséges árut választ ki. Röviden: annak bizonyítására, hogy a tervszerűtlen tőkés magángazdaságban nem lehetséges válság, egy szigorúan, tervszerűen szabályozott termelést konstruál, amelyben egyáltalán nem lehetséges túltermelés.

A furfangos Mac legnagyobb vicce azonban nem ez. Hiszen a vitában a felhalmozás problémájáról van szó. Ami Sismondit gyötörte és amivel ő Ricardót és epigonjait gyötörte, a következő volt: hol lehet vevőket találni az árufölöslegre, ha az értéktöbblet egy részét a tőkések ahelyett, hogy magánúton elfogyasztanák, tőkésítik, vagyis a társadalmi jövedelmen felüli termelésbővítésre használják? Mi lesz a tőkés értéktöbbletből, ki vásárolja fel azokat az árukat, amelyekben rejlik? Ezt kérdezte Sismondi. A Ricardo-iskola dísze és hivatalos képviselője a londoni egyetem katedráján, a korabeli angol liberális párti miniszterek és a londoni City tekitélye, a kiváló MacCulloch pedig úgy válaszol, hogy olyan példát konstruál, amelyben egyáltalán nem termelnek értéktöbbletet! „Tőkései" ugyanis csak Krisztus kedvéért gyötrik magukat mezőgazdasággal és a termeléssel: az egész társadalmi termék, a fölösleggel együtt csupán a munkások szükségleteire, a bérekre elegendő, míg a „bérlő" és a „gyáros" éhezve és mezítelenül irányítja a termelést és a cserét.

Sismondi jogos türelmetlenséggel kiált fel: „Abban a pillanatban, amikor azt kutatjuk, mi lesz a termelésnek a munkások fogyasztását meghaladó fölöslegével, nem tekinthetünk el ettől a fölöslegtől, amely a munka szükségszerű hasznát és a munkaadó szükségszerű részesedését képezi."

A vulgáris közgazdász még meg is ezerszerezi ízetlenségét, amikor el akarja hitetni az olvasóval, „hogy ezernyi bérlő van", akik éppoly lángeszűen járnak el, mint az a bizonyos, és ugyanígy „ezer gyáros" is. A csere természetesen ismét simán és kívánság szerint zajlik le. Végül is szerzőnk „a munka ügyesebb alkalmazása és a gépek bevezetése révén" pontosan kétszeresére emeli a munka termelékenységét, mégpedig oly módon, hogy „az ezer bérlő mindegyike, aki 100 munkásnak előlegezi az élelmet és a ruházatot, egyidejűleg közönséges élelmet tart vissza 200 személy számára, ezenkívül cukrot, dohányt és bort, amelyek értékben egyenlőek

ezzel az élelmiszerrel", hasonló eljárás révén minden gyáros az eddigi ruhamennyiségen kívül, amely a munkásoknak volt szánva, még „karkötőket, csipkéket és batisztokat is szerez, amely a 200 ruhával azonos nagyságú és következésképpen azzal kicserélhető érték". Miután a történelmi perspektívát így fonákjára fordította, és előbb feltételezte a tőkés magántulajdont a bérmunkával együtt, majd egy későbbi stádiumban a munkatermelékenységnek azt a szintjét, amely a kizsákmányolást egyáltalán lehetővé teszi, most azt feltételezi, hogy a munkatermelékenység növekedése minden területen ugyanabban az ütemben megy végbe, s hogy a többlettermék minden termelési ágban pontosan ugyanolyan értékű és ugyanolyan számú személy között oszlik meg, majd kicseréltteti egymással a különböző többlettermékeket — és lám! közmegelégedésre megint minden simán és maradéktalanul kicserélhető. Mac itt egyebek között még azt az ízetlenséget is elköveti, hogy „tőkéseit", akik mindeddig a levegőből éltek és Ádám-kosztümben gyakorolták hivatásukat, most már csak cukorral, dohánnyal és borral táplálja, testüket pedig csak karkötőkkel, csipkékkel és batisztokkal ékesíti.

A legnagyobb tréfa azonban mégiscsak az a piruett, amellyel kitér a tulajdonképpeni probléma elől. Mi lesz a tőkés értéktöbbletből, vagyis mi lesz abból az értéktöbbletből, amelyet nem a tőkések fogyasztására, hanem a termelés bővítésére használnak? Ez volt a kérdés. És MacCulloch úgy válaszol rá, hogy egyfelől teljességgel eltekint az értéktöbblet termelésétől, másfelől hogy az egész értéktöbbletet fényűzési cikkek termelésére fordíttatja. De ki vásárolja meg a fényűzési cikkeket? MacCulloch példája szerint éppen a tőkések (bérlők és gyárosok), mert hiszen rajtuk kívül példájában csak munkások vannak. Ily módon tehát itt az értéktöbbletnek csupán a tőkések személyes céljaira történő elfogyasztásával, azaz egyszerű újratermeléssel van dolgunk. MacCulloch tehát az értéktöbblet tőkésítésével kapcsolatos kérdést úgy válaszolja meg, hogy eltekint mindenfajta értéktöbblettől, vagy pedig abban a pillanatban, amikor az értéktöbblet kialakul, felhalmozás helyett egyszerű újratermelést feltételez. Azt a *látszatot*, hogy mégiscsak bővített újratermelésről beszél — akárcsak korábban a „fölösleg" állítólagos tárgyalásakor — egy ravasz csel révén kelti, vagyis azáltal, hogy az értéktöbblet nélküli tőkés termelés lehetetlen esetét konstruálja meg, s azután az olvasónak megpróbálja bebeszélni, hogy a többlettermék megjelenése nem egyéb, mint a termelés bővítése.

Sismondi nem volt eléggé felkészülve a skót kígyóember eme teker-

géseire. Ő, aki Mac-jét egész ídáig lépten-nyomon falhoz szorította és bebizonyította „nyilvánvaló ízetlenségét", most, a vita döntő pontján maga is megzavarodik. Ellenfelének fenti tirádájára nyilvánvalóan ezt kellett volna hűvösen válaszolnia: „Igen tisztelt uram! Nagyra becsülöm szellemi hajlékonyságát, csakhogy most, akár egy angolna, éppen ki akar siklani a dolog elől. Egész idő alatt azt kérdezem: ki veszi meg a fölösleges termékeket, ha a tőkések ahelyett, hogy értéktöbbletüket teljesen eltékozolnák, a felhalmozás, vagyis a termelés bővítésének céljaira használják azt? És erre Ön ezt válaszolja nekem: hát fényűzési cikkekben folytatják a termelés bővítését, és ezeket a fényűzési cikkeket természetesen ők maguk fogják elfogyasztani. Ez azonban hamiskártyás trükk. Mihelyt ugyanis a tőkések fényűzési cikkekbe fektetik az értéktöbbletet, elfogyasztják és nem halmozzák fel. Hiszen nem a tőkések személyes fényűzéséről, hanem éppen arról van szó, hogy lehetséges-e a felhalmozás! Tessék tehát világos választ adni, vagy menjen oda, ahol az ön bora, dohánya vagy tőlem akár a paprikája is nőtt."

Sismondi azonban ahelyett, hogy a vulgáris közgazdásznak mindezt az orra alá dörgölné, hirtelen etikussá, patetikussá és szociálissá válik, és így kiált fel: „Ki alkotja a keresletet, ki fogja élvezni a javakat: a városi és vidéki urak, vagy munkásaik? Az ő (Mac) új feltételezése szerint termékfölöslegünk van, nyertünk a munkán. Kinek jut ez?" És ő maga a következő tirádával válaszol.

„Jól tudjuk — és a kereskedelem története erre tanít bennünket —, hogy nem a munkás az, aki termékeinek megsokszorozódásából hasznot húz; az ő bére ettől nem lesz nagyobb. Ricardo maga mondta egyszer más összefüggésben, hogy ennek nem szabadna így lennie, ha a társadalmi gazdagság növekedését nem akarják megszüntetni. Az iszonyatos tapasztalatok azonban ennek az ellentétére tanítanak bennünket, vagyis arra, hogy a munkabér ehhez a gyarapodáshoz képest majdnem mindig csökken. De akkor mi a jelentősége a gazdagság felhalmozódásának a közjólét szempontjából? Szerzőnk ezer bérlőt feltételez, akik a nyereséget élvezik, amíg százezernyi földmunkás dolgozik, vagy ezer gyárost, akik gazdagodnak, miközben százezernyi munkás engedelmeskedik parancsaiknak. Ezért az esetleges szerencse, amely a luxus könnyed élvezetének gyarapodásából ered, a nemzet századrészének jut osztályrészül. Vajon ez a századrész, amely arra hivatott, hogy a dolgozó osztály termékének teljes fölöslegét elhasználja, akkor is a helyzet ura volna-e, ha ez a termelés a gépek és a tőkék fejlődésével szakadatlanul növekedne? A szerző feltevése szerint a bérlő-

nek és a gyárosnak mindannyiszor, ahányszor a nemzeti termék megkettőződik, meg kellene százszoroznia fogyasztását; ha a nemzeti gazdaság a sok gép feltalálásának köszönhetően ma százszorosára nőtt ahhoz az időhöz képest, amikor éppen csak a termelési költségeket fedezte, akkor ma minden úrnak annyi terméket kellene elfogyasztania, amely tízezer munkás eltartására volna elegendő." És Sismondi azt hiszi, hogy itt ismét megragadta a válságok kialakulásának gyökerét: „Tegyük fel szó szerint, hogy egy gazdag annyi terméket tud elfogyasztani, amennyit tízezer munkás létrehoz — köztük karkötőket, csipkéket és vászon árukat, amelyeknek eredetét a szerző már kimutatta. De egyetlen ember nem tudja azonos mértékben elfogyasztani a mezőgazdasági termékeket: a bort, a cukrot, a fűszereket, mindazt, amit Ricardo cseréből származtat (Sismondi, aki az „Edinburgh Review" névtelen szerzőjét csak később ismerte fel, Ricardót gyanúsította a cikk megírásával — *R. L.*), mindez túl sok volna egy ember asztalára. Ezeket tehát nem fogják eladni; sőt a mezőgazdasági és gyári termékek közti helyes viszonyt, amely Ricardó egész rendszerének az alapját képezi, nem lehet többé fenntartani."

Látjuk tehát, hogyan esik Sismondi MacCulloch csapdájába: ahelyett hogy elutasítaná a felhalmozással kapcsolatos kérdésnek a fényűzésre hivatkozó megválaszolását, ahelyett hogy észrevenné a terepcserét, követi ellenfelét erre a területre, és csak két kifogásolnivalót talál. Egyrészt erkölcsi szemrehányást tesz MacCullochnak amiatt, hogy az értéktöbbletet a tőkéseknek juttatja a munkások tömege helyett, és így polémiába keveredik a tőkés gazdálkodási mód elosztási rendszerével. Máskor erről a mellékösvényről váratlanul visszatalál az eredeti problémához vezető útra, amit azonban most így vet fel: A tőkések tehát az egész értéktöbbletet luxusfogyasztásra fordítják. Jól van! De vajon tudja-e az ember olyan gyorsan és korlátlanul bővíteni fogyasztását, ahogyan a munka termelékenységének előrehaladása növeli az értéktöbbletet? Sismondi tehát saját problémáját hagyja cserben, és nem abban látja a tőkés felhalmozás nehézségét, hogy a munkáson és a tőkésen kívül hiányzik a fogyasztó, hanem az egyszerű újratermelés nehézségét maguknak a tőkéseknek a fizikailag korlátozott fogyasztási képességében leli fel. Mivel a tőkések luxusfelvevő-képessége nem tud lépést tartani a munkatermelékenység, vagyis az értéktöbblet növekedésével, ezért túltermelésnek és válságnak kell bekövetkeznie. Sismondinál a „Nouveaux principes"-ben már felfedeztük ezt a gondolatmenetet, és most bizonyítékunk van arra, hogy saját maga számára sem volt mindig világos a

probléma. Nem csoda. A felhalmozás problémáival csak akkor lehet teljes egészében megbirkózni, ha előzőleg megoldjuk az egyszerű újratermelés problémáját. És hogy ez mennyire döcögött Sismondinál, azt már láttuk.

Mindennek ellenére az első esetben, amikor Sismondi a klasszikus iskola epigonjaival mérkőzött, nem ő bizonyult a gyengébbnek. Ellenkezőleg, végül is megfutamítja ellenfeleit. Amikor Sismondi félreismerte a társadalmi újratermelés elemi alapjait, és a Smith-féle dogmával összhangban teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az állandó tőkét, e tekintetben egyáltalán nem maradt el ellenfele mögött: MacCulloch számára szintén nem létezik az állandó tőke, bérlői és gyárosai csupán élelmiszert és ruhát „előlegeznek" a munkás számára, a társadalmi összetermék is csak ruhából és élelmiszerből áll. És bár ebben a vonatkozásban mindkettőjükre jellemző ez az elemi melléfogás, Sismondi mégis messze felülmúlja az ő Mac-jét, mivel van érzéke a tőkés termelési mód ellentmondásai iránt. Sismondinak az értéktöbblet realizálhatóságával kapcsolatos kételyére a Ricardo-tanítvány végül is adós marad a válasszal. Éppígy fölényben van Sismondi, amikor a harmónia hívének, jóllakott és elégedett apologétájának — akinek számára „nem létezik a termelésnek a keresletet meghaladó fölöslege, nem szűkül a piac és nincs szenvedés" — szemére veti a nottinghami proletárok jajkiáltását, amikor bebizonyítja, hogy a gépek bevezetése természeti szükségszerűséggel hozza létre a „fölösleges népességet", végül és különösen pedig, amikor kimutatja a tőkés világpiac általános tendenciáját annak ellentmondásaival. MacCulloch egyenesen tagadja az általános túltermelés lehetőségét, és minden részleges túltermeléssel szemben kipróbált érvvel rendelkezik:

„Kifogásolni lehet — mondja —, hogy ha elfogadjuk azt az elvet, miszerint a kereslet a termeléssel arányosan növekszik, akkor nem tudjuk megmagyarázni a piac ama szűküléseit és fennakadásait, amelyeket a rendezetlen kereskedelem okoz. Erre nagyon nyugodtan azt válaszoljuk: a szűkülés rendszerint bizonyos árufajták gyarapodásának következménye, amelyekkel szemben nem mutatható ki ellenértékül szolgáló áruk hasonló, viszonylagos gyarapodása. Amíg a mi ezer bérlőnk és ugyanannyi gyárosunk termékeit kicseréli és kölcsönösen piacot teremt egymás számára, addig az ezer új tőkés, akik a társadalomhoz csatlakoznak és akik mindegyike száz munkást foglalkoztat a földművelésben, kétségkívül közvetlenül túltelítettséget okoz a mezőgazdasági termékek piacán, mivel nem növekszik együtt a manufaktúra-áruk termelése, amelyekkel

az előbbieket megvásárolhatnák. Ha azonban az új tőkések fele gyáros lesz, akkor olyan manufaktúra-árukat fognak termelni, amelyek elegendőek lesznek a másik fél bruttó termékeinek megvásárlására. Ismét helyreáll az egyensúly, és az 1500 bérlő az 1500 gyárossal ugyanolyan könnyen cseréli ki a megfelelő termékeket, ahogyan az ezer bérlő és az ezer gyáros valamikor kicserélte." Erre a bohóckodásra, amely „nagyon nyugodtan" vaktában vagdalkozik, Sismondi a világpiac szemmel látható és valóságos eltolódásaira utalva válaszol:

„Vad országokat vetettek művelés alá, és a politikai átalakulások, a pénzügyi rendszer megváltozása, a béke következtében a régi mezőgazdasági országok kikötőibe egyszerre olyan hajórakományok futottak be, amelyek majdnem kiteszik ezek teljes termését. A hatalmas tartományok, amelyeket Oroszország újabban a Fekete-tengernél civilizált, Egyiptom, amely megváltoztatta kormányzati rendszerét, a berberek, akiknek megtiltották a kalózkodást — mindezek következtében Odessza, Alexandria és Tunisz éléskamráinak tartalma az olasz kikötőkbe vándorolt, és olyan tömegű gabona áramlott be, hogy ennek következtében az egész partvidéken veszteségessé vált a bérlők tevékenysége. Nem biztos, hogy Európa többi része kivonhatja magát az alól az átalakulás alól, amelyet a Mississippi partján egyszerre kultúrát teremtő és minden mezőgazdasági termékét exportáló új országnak a hatalmas kiterjedése okozott. Magának Új-Hollandiának a befolyása is megsemmisítő lehet egy szép napon az angol iparra nézve, ha nem is élelmiszerek tekintetében, mivel ezek szállítása túlságosan költséges, de legalábbis a gyapjú és más könnyebben szállítható mezőgazdasági áruk tekintetében." Mit tanácsolt tehát MacCulloch a dél-európai agrárválság orvoslására? Az új mezőgazdák fele legyen gyáros! Sismondi erre ezt mondja: „Ilyen tanácsot komolyan csak a krími tatároknak és az egyiptomi fellahoknak lehet adni", majd hozzáteszi: „Nem jött el még annak az ideje, hogy tengerentúli tájakon vagy Új-Hollandiában új gyárakat rendezzenek be." Sismondi eszerint világosan felismerte, hogy a tengerentúli területek iparosítása csak idő kérdése. Sőt tudatában volt annak is, hogy a világpiac bővülése nem oldja meg, hanem csupán magasabb szinten újratermeli a nehézségeket, és még nagyobb, erőteljesebb válságokat hoz magával. Eleve megállapította, hogy a kapitalizmus terjeszkedési tendenciájának fonákja a konkurrencia még erőteljesebb kiéleződése, és a termelés még nagyobb anarchiája. Igen, még a válságok alapvető okára is rátapint, amennyiben egyhelyütt szellemesen így fogalmazza meg a tőkés termelés minden piaci

korlátot túllépő *tendenciáját:* „Gyakran hirdették ki — mondja MacCulloch elleni replikájának végén —, hogy az egyensúly ismét helyre fog állni és a munka megkezdődhet, de egyetlen kereslet is minden alkalommal olyan mozgást hozott létre, amely messze meghaladta a kereskedelem tényleges szükségleteit, és az új tevékenységet nemsokára egy még veszélyesebb túltelítődés követte."

Sismondi elemzése olykor valóban mélyre hatol a tőkemozgás ellentmondásos valóságába, és ilyenkor a londoni katedra vulgárközgazdásza a harmóniáról szóló fecsegésével, az ezernyi karkötős bérlő és az ezernyi borissza gyáros közötti kontratáncával semmit sem tudott válaszolni.

Tizenkettedik fejezet

Ricardo Sismondi ellen

Ricardo tisztában volt azzal, hogy amit MacCulloch Sismondi elméleti kifogásaival szemben felhozott, azzal a dolog nincs elintézve. Szemben az üzletelő „skót főhumbuggal", ahogyan Marx nevezte MacCullochot, Ricardo az igazságot kereste, és egy nagy gondolkodó igazi szerénységéről tett tanúságot.[11] Hogy Ricardóra mély benyomást gyakorolt Sismondinak vele és „tanítványával" folytatott vitája, azt az is bizonyítja, hogy Ricardo a gépek hatásának kérdésében megváltoztatta álláspontját. Ugyanúgy Sismondié az érdem, hogy a klasszikus harmónia-tant első ízben cáfolta meg az érem másik oldalának felmutatásával. A „Nouveaux principes" IV. könyvének VII. fejezetében („A munkamegosztásról és a gépekről"), továbbá a VII. könyv VII. fejezetében, amelynek jellegzetes címe: „A gépek népességfölösleget teremtenek", Sismondi megtámadta azt a Ricardo-apologéták által agyoncsépelt tanítást, amely szerint a gépek ugyanannyi, vagy még több munkaalkalmat teremtenek a munkásoknak, amennyit az eleven munka kiszorítása révén elvesznek tőlük. Sismondi nagyon élesen szembefordult ezzel az úgynevezett kompenzáció-elmélettel. A „Nouveaux principes" 1819-ben jelent meg, két évvel Ricardo főműve után. A „Principles" harmadik, 1821-ben megjelent, tehát MacCulloch és Sismondi vitáját követő kiadásába Ricardo felvett egy új fejezetet (a Baumstark-féle fordítás 31. fejezete, II. kiadás, 1877.), amelyben beismeri tévedését, és egészen Sismondi szellemében kijelenti, hogy „a munkásosztálynak az a felfogása, hogy a gépek alkalmazása gyakran sérti az érdekeit, nem előítéleten és tévedésen alapszik, hanem

egyezik a politikai gazdaságtan helyes elveivel". Emellett, akárcsak Sismondi, úgy érzi, hogy védekeznie kell a gyanú ellen, miszerint ellenezné a technikai haladást; ám — kevésbé kíméletlenül, mint Sismondi — azzal a kibúvóval nyugtatja meg magát, hogy a baj csak fokozatosan lép fel. „Az alapelv jobb megvilágítása érdekében állandóan azzal a feltevéssel éltem, hogy a tökéletes gépeket egyszerre találták fel és egyszerre is kezdték széles körben alkalmazni. A valóság azonban az, hogy fokozatosan fedezik fel őket és hogy inkább a megtakarított és felhalmozódott tőke befektetésének szabnak irányt, már befektetett tőkét viszont csak kisebb mértékben vonnak el."

Ám Ricardót a válságok és a felhalmozás problémája sem hagyta nyugton. Életének utolsó évében, 1823-ban néhány napot Genfben töltött, hogy Sismondival személyesen vitassa meg ezt a kérdést; ezeknek a beszélgetéseknek a gyümölcseként jelent meg 1824 májusában a „Revue encyclopédique"-ben Sismondi „Sur la balance des consommations avec les productions" című cikke.[12]

Ricardo a „Principles"-ben a döntő kérdésben teljes mértékben átvette Say ízetlen harmónia-tanát a termelés és a fogyasztás viszonyáról. A XXI. fejezetben ezt mondja: „Say ezzel szemben maradéktalanul bebizonyította, hogy mivel a keresletnek csak a termelés szab határt, nincsen olyan tőkemennyiség, amelyet ne lehetne az országban felhasználni. Senki sem termel másért, mint azért, hogy fogyasszon és eladjon, és senki sem ad el más célból, mint azért, hogy valamilyen más árut vegyen, amelyre vagy közvetlenül van szüksége, vagy a jövőbeni termelését segíti elő. Ennélfogva termelése révén mindenki szükségszerűen vagy saját termékeinek a fogyasztójává vagy mások termékeinek a vásárlójává és fogyasztójává válik."

Sismondi már a „Nouveaux principes"-ben is hevesen vitatkozott Ricardónak ezzel a felfogásával, és a szóbeli disputa is e kérdés körül forgott. A válságot, amely éppen akkor vonult végig Anglián és más országokon, tényszerűen Ricardo sem tagadhatta. Csupán a magyarázatáról vitatkoztak. Figyelemre méltó, hogy milyen világosan és pontosan vetették fel a problémát, amelyben Sismondi és Ricardo már a vita elején megegyezett: mindketten kiiktatták a külkereskedelem kérdését. Igaz, Sismondi felismerte a külkereskedelem jelentőségét és szükségességét a termelés és annak terjeszkedési törekvései szempontjából. E tekintetben semmivel sem maradt el a Ricardo-féle szabadkereskedelmi iskolától. Sőt, messze túl is ment azon a tőke terjeszkedési tendenciájának dialek-

tikus felfogásával, mivel nyíltan kimondta, hogy az ipar „kénytelen lesz idegen piacokon értékesítési csatornákat keresni, ahol még nagyobb átalakulások fenyegetik."[13] Továbbá — mint már láttuk — megjósolta, hogy az európai iparnak veszélyes versenytársa támad a tengerentúli országokban, ami az 1820-as évben igencsak tiszteletreméltó teljesítmény volt, és elárulja, milyen világosan átlátta Sismondi a tőke világgazdasági viszonylatait. Mindazonáltal Sismonditól távol állt, hogy az értéktöbblet realizálásának, a felhalmozásnak a problémáját a külkereskedelemtől tegye függővé, mint egyetlen menekvési módtól, ahogyan ezt későbbi kritikusai próbálták állítani. Ellenkezőleg, Sismondi kifejezetten a következőket mondja a II. könyv VI. fejezetében. „Hogy ezeket a megfontolásokat nagyobb könnyedséggel követhessük és a kérdést leegyszerűsítsük, teljes mértékben eltekintettünk eddig a külkereskedelemtől, és feltételeztük, hogy egy nemzet teljesen egyedül áll önmagában; maga az emberi társadalom ugyanis ez az egyetlen nemzet, és mindaz, ami egy kereskedelem nélküli nemzetre igaz, ugyanígy igaz az egész emberi nemre." Más szóval: Sismondi a problémát pontosan ugyanolyan előfeltevésekkel fogalmazta meg, mint később Marx, amennyiben az egész világpiacot egyetlen, kizárólagosan tőkés módon termelő társadalomnak tekintette. Ezekben az előfeltevésekben Ricardóval is megegyezett: „mindketten eltekintettünk attól az esettől, amikor egy nemzet többet ad el idegeneknek, mint amennyit vásárol tőlük, és így a növekvő belső termeléshez növekvő külső piacot talál... Nem az a célunk, hogy eldöntsük a kérdést: szerezhet-e vajon a nemzetnek új fogyasztókat egy háború vagy politikai események. Ellenkezőleg: *be kell bizonyítani, hogy ő maga szerzi ezeket, ha termelését növeli.*" Sismondi itt úgy fogalmazta meg teljes élességében az értéktöbblet realizálásának problémáját, ahogyan azt az egész későbbi közgazdaságtanból ismerjük. Ricardo valójában ugyanis azt állítja — és ebben, amint már láttuk és majd látni fogjuk, Say nyomdokában halad —, hogy a termelés önmaga teremti meg értékesítésének lehetőségét.

A Sismondival folytatott vitában Ricardo tétele így hangzik:

„Tételezzünk fel 100 földművest, akik 1000 zsák gabonát termelnek és 100 gyapjúgyárost, akik ezer rőfnyi anyagot állítanak elő; tekintsünk el minden egyéb, az ember számára hasznos terméktől, minden közöttük levő közvetítő láncszemtől, és tegyük fel, hogy csak ők vannak a világon, ez esetben az ezer rőföt ezer zsákra cserélik ki. Tegyük fel, hogy a munka termelőereje az ipar haladásának köszönhetően egytizedével növekedett, akkor ugyanezek az emberek 1100 rőföt cserélnek 1100 zsákra, és mind-

egyikük jobban öltözködik, jobban táplálkozik; egy újabb előrelépés, s a cserét 1200 rőfre emelik 1200 zsák ellenében stb. A termelés növekedése tehát növeli a termelők jólétét.[14]

Mélységes szégyenkezéssel kell megállapítanunk, hogy a nagy Ricardo dedukciói itt talán még alacsonyabb színvonalon állnak, mint MacCulloch, a „skót főhumbug" bizonyításai. Ismét az a szerencse ér bennünket, hogy részesei lehetünk a „rőfök" és „zsákok" harmonikus és bájos kontratáncának, ahol is éppen azt, amit be kellett volna bizonyítani, vagyis ezek arányos viszonyát eleve feltételezik. De ami még szebb, ennek érdekében egyszerűen félretolták a problémának mindazokat az előfeltételeit, amelyekről szó volt. A probléma, a vita tárgya — hogy ismételten hangsúlyozzuk — a következő volt: ki fogyasztja el és vásárolja meg azt a termékfölösleget, amely akkor keletkezik, ha a tőkések több árut állítanak elő, mint amennyit munkásaik és ők maguk fogyasztanak, vagyis ha értéktöbbletük egy részét tőkésítik, azaz arra használják, hogy bővítsék a termelést és gyarapítsák a tőkét? Ricardo erre úgy válaszol, hogy egy árva szóval sem említi a tőke gyarapodását. Amit lefest nekünk a termelés különböző szakaszaiban, az csupán a munka termelékenységének fokozatos növekedése. Feltevése szerint ugyanazzal a munkaerőmennyiséggel először 1000 zsák gabonát és 1000 rőf gyapjút, később 1100 zsákot és 1100 rőföt, majd még később 1200 zsákot és 1200 rőföt termelnek, és ez így megy tovább szép sorjában. Ha egészen eltekintünk attól a bosszantó elképzeléstől, amely szerint mindkét oldalon katonásan egy ütemre növekednek az áruk, és a kicserélendő tárgyak száma megegyezik, még akkor sincs az egész példában egy szó sem a tőke bővítéséről. Ami itt folyton-folyvást a szemünk előtt lebeg, az nem bővített újratermelés, hanem egyszerű újratermelés, amelynél csupán a használati értékek tömege, de nem a társadalmi össztermék értéke növekszik. Mivel a csere szempontjából nem a használati értékek tömege, csupán azok értéknagysága jöhet számításba, ez azonban Ricardo példájában mindig egyenlő marad, ezért egy helyben topog, noha azt a látszatot kelti, mintha a termelés fokozódó bővítését elemezné. Végül pedig Ricardónál teljességgel hiányzik a dolog lényege, azaz az újratermelés kategóriái. MacCulloch először értéktöbblet nélkül termeltetné tőkéseit és a levegőből táplálná őket — de ő legalább elismeri a munkások létezését és fogyasztást is tulajdonít nekik. Ricardónál szó sincs munkásokról, a változó tőke és az értéktöbblet megkülönböztetése pedig szóba se kerül. Ezzel szemben nem sokat számít, hogy Ricardo, akárcsak tanítványa, teljességgel

eltekint az állandó tőkétől. Az értéktöbblet realizálásának és a tőke bővítésének problémáját úgy próbálja megoldani, hogy csupán egy bizonyos mennyiségű, egymással kölcsönösen kicserélődő árutömeget tételez fel.

Sismondi anélkül, hogy észrevenné a harci terep teljes eltolódását, buzgón törekszik arra, hogy neves vendégének és vitapartnerének fantáziálásait, amelyeket csak úgy lehet feltételezni, mint panaszolja, „ha eltekintünk a tértől és az időtől, ahogy azt a német metafizikusok szokták", leszállítsa a földre és kibontsa láthatatlan ellentmondásaiból. Ricardo hipotézisébe beleerőlteti „a társadalmat, valóságos szervezetével, tulajdon nélküli munkásaival, akiknek bérét a verseny szabja meg, és akiket a vállalkozó, ha már nincs szüksége rájuk, elbocsáthat", mivel — jegyzi meg Sismondi éppoly találóan, mint amilyen szerényen — „éppen erre a gazdasági szervezetre vonatkoznak ellenvetéseink". Feltárja a sokféle nehézséget és konfliktust, amelyekkel a munka termelékenységének fokozódása tőkés feltételek közepette együtt jár. Bebizonyítja, hogy a munka technikájában a Ricardo által feltételezett eltolódások a következő alternatívához vezetnek: vagy a munkások megfelelő részét elbocsátják a termelékenység növekedésének arányában, és akkor az egyik oldalon termékfölösleg, a másikon pedig munkanélküliség, nyomor keletkezik — s ez a jelenlegi társadalom hű képe, vagy pedig a fölösleges terméket a munkások eltartása érdekében új termelési ágakban, például a fényűzési cikkek termelésében használják fel. Amikor Sismondi eljut idáig, döntő fölénybe kerül Ricardóval szemben. Hirtelen eszébe jut az állandó tőke, és most ő szorongatja meg borotvaéles logikával az angol klasszikust: „Ahhoz hogy új manufaktúrát, luxus-manufaktúrát alapítsanak, új tőkére is szükség van: gépeket kell gyártani, nyersanyagot kell beszerezni, távolsági kereskedelmet kell folytatni, mivel a gazdagok nem érik be szívesen azokkal az élvezeti cikkekkel, amelyeket közelükben termelnek. Hol találjuk meg ezt az új tőkét, amely valószínűleg jóval tekintélyesebb, mint az, amelyre a mezőgazdaságnak szüksége van? ... Fényűzési cikkeket gyártó munkásaink még nem jutottak el odáig, hogy földműveseink gabonáját fogyasszák, manufaktúráink ruháit viseljék, mivel még nincsenek is jelen, talán még meg sem születtek, iparuk nem létezik, a nyersanyagok, amelyeket fel kell dolgozniuk, még nem jöttek meg Indiából, és mindazok, akik közt szét kellene osztani a kenyeret, hiába várnak erre." Sismondi az állandó tőkét nem csupán a fényűzési cikkek termelésében, hanem a mezőgazdaságban is számításba veszi és szembeszegezi Ricardóval. „El kell tekintenünk az időtől, ha azt állítjuk, hogy a földbirtokos, aki

a mechanika vagy a falusi ipar valamely találmányával munkásainak termelőerejét egyharmadával tudja növelni, olyan tőkét is fog találni, amely elegendő lesz ahhoz, hogy egyharmadával növelje hozamát, gyarapítsa szerszámait, szántóföldi gépeit, állatállományát, pajtáit és forgótőkéjét, amelyre azért van szüksége, hogy bevárhassa jövedelmeit."

Sismondi itt szakít a klasszikus iskola meséjével, amely szerint a tőke gyarapításakor az egész tőkepótlék kizárólag bérekre és változó tőkére fordítódik. Ezáltal egyértelműen eltávolodik Ricardo tanításától — ami mellesleg nem gátolta meg őt abban, hogy három évvel később a „Nouveaux principes" második kiadásában megjegyzés nélkül megismételje mindazokat a baklövéseket, amelyek e tanra támaszkodnak. Ricardo problémátlan harmónia-tanával szemben tehát Sismondi két döntő szempontot hangsúlyoz: egyrészt a bővített újratermelés folyamatának objektív nehézségeit, amely a tőkés valóságban korántsem zajlik olyan szép simán, mint Ricardo zavaros hipotézisében, másfelől pedig azt a tényt, hogy tőkés feltételek között a társadalmi munka temelékenységének a technikai haladás révén való mindenfajta növekedése csak a munkásosztály rovására érvényesülhet és csak annak szenvedései árán valósulhat meg. Sismondi egy harmadik fontos kérdésben is bebizonyítja Ricardóval szembeni fölényét: az utóbbi durva korlátoltságával szemben, amely a polgári gazdaságon kívül semmiféle társadalmi formát nem ismer, Sismondi a dialektikus felfogás széles történelmi horizontját képviseli: „Tekintetünk — kiált fel — oly mértékben hozzászokott a társadalom eme új szervezetéhez, ehhez az általános versenyhez, amely a gazdagok és a dolgozó osztályok közötti ellenségeskedéssé fajult, hogy a létezésnek semmilyen más módját nem tudjuk elképzelni, jóllehet mindenfelől az effajta lét romjai vesznek körül bennünket. Azt hiszik, hogy ad abszurdum vihetik nézeteimet, ha szembeszegezik velem a korábbi rendszerek hibáit. Valóban két-három ilyen rendszer követte egymást az alsóbb osztályok életfeltételei és életmódja tekintetében, de vajon azon az alapon, hogy ezek, miután némi jót is tettek, nem sokkal később rettenetes szenvedéseket okoztak az emberi nemnek, lehet-e arra következtetnünk, hogy a mostani az igazán helyes rendszer, és vajon nem fogjuk-e felfedezni a bérmunkások rendszerének alapvető hibáit, ahogyan a rabszolgaság, a hűbériség vagy a céhrendszer hibáit felfedeztük? Amikor ez a három rendszer még létezett, akkor sem tudták elképzelni, hogy mivel lehetne felváltani őket; a fennálló rend megjavítása éppoly lehetetlennek tűnt, mint amilyen nevetségesnek. Mivel a dolgozó osztályokat védelem nél-

kül hagytuk, kétségkívül eljön majd az idő, amelyben unokáink ugyanúgy barbárnak fognak tekinteni bennünket, mint ahogy ők is, mi magunk is barbárnak tekintjük azokat a nemzeteket, amelyek ugyanezen osztályokat rabszolgaként kezelték." A történelmi összefüggések mély átlátásáról tanúskodik a kijelentés, amelyben Sismondi epigrammatikus élességgel különböztette meg a proletariátusnak a modern társadalomban betöltött szerepét attól a szereptől, amelyet a proletariátus a római társadalomban játszott. Ugyanilyen mélyen nyilvánul meg ez abban, ahogyan Ricardo elleni polémiájában különválasztja a rabszolgatartó rendszer és a hűbéri gazdaság ökonómiai jellemzőit, megállapítja viszonylagos történelmi jelentőségüket, és végül abban, hogy megállapítja a polgári gazdaságtan általános, uralkodó tendenciáját, vagyis azt, hogy „a tulajdon összes formáját teljesen elszakítja a munka valamennyi formájától". Sismondinak a klasszikus iskolával való második összecsapása, akárcsak az első, nem ellenfeleinek győzelmével végződött.[15]

Tizenharmadik fejezet

Say Sismondi ellen

Sismondinak a „Revue encyclopédique" 1824. májusi számában megjelent Ricardo elleni tanulmánya J. B. Say-t, az akkori „prince de la science économique"-t, a Smith-iskolának a kontinensen állítólag legnagyobb képviselőjét, örökösét és népszerűsítőjét is fellépésre késztette. Ugyanazon év júliusában Say a „Revue encyclopédique" hasábjain, miután előzőleg Malthushoz írott levelében már vitatkozott Sismondi nézeteivel, cikket jelentetett meg „A fogyasztás és a termelés egyensúlyáról" címmel, amelyre Sismondi a maga részéről egy rövid viszontválaszt hozott nyilvánosságra. A polemikus hadijáték sorrendje tehát tulajdonképpen épp a fordítottja volt az elméleti összefüggések sorrendjének. Hiszen Say volt az, aki a termelés és a fogyasztás isten kegyelméből való egyensúlyáról szóló tanát Ricardónak továbbadta és általa MacCullochra is örökül hagyta. Say valójában már 1803-ban „Traité d'économie politique" című műve I. könyvének XXII. fejezetében („Az értékesítési piacokról") a következő rövid és velős tételt állította fel: „...termékeket termékekkel fizetnek. Ezért ha egy nemzetnek valamely termékből fölöslege van, akkor ezt oly módon értékesítheti, hogy másféle terméket állít elő"[16]. Itt láthatjuk annak a misztifikációnak a legismer-

tebb megfogalmazását, amelyet mind a Ricardo-iskola, mind pedig a vulgár-közgazdaságtan a harmónia-tan sarkalatos tételének tekintett.[17] Sismondi főműve alapjában véve e mondat elleni folytonos polémia volt. Most pedig a „Revue encyclopédique" hasábjain Say saját fegyverét fordítja ellene, és a következő meghökkentő fordulattal él: „Ha valaki azt az ellenvetést teszi, hogy minden emberi társadalom az emberi értelemnek és ama előnyöknek köszönhetően, amelyet a természet erői és az iparkodás nyújtottak, minden olyan dologból, amely szükségletei kielégítésére és élvezeteik növelésére alkalmas, olyan tömeget tud termelni, amely nagyobb, mint amennyit ez a társadalom el tud fogyasztani, akkor én megkérdezném: hogyan lehetséges, hogy nem ismerünk olyan nemzetet, amely teljességgel el lenne látva, mert még azoknál is, amelyeket virágzónak mondunk, a lakosság hétnyolcada nagyszámú szükségesnek tekintett terméket kénytelen nélkülözni, ha nem is a gazdag családoknál, de egy szerény háztartásban? Jelenleg egy faluban lakom, amely Franciaország egyik leggazdagabb kantonjában terül el. És mégis: ha valahol belépek az ajtón, húsz házból tizenkilencben csak durva élelmiszereket látok, és semmi olyasmit, ami a jóléthez tartozna, semmit abból, amit az angol »comfortable«-nek nevez" stb.[18]

Csak csodálkozni tudunk a kiváló Say elméjén. Hiszen ő állította, hogy a tőkés gazdaságban nem lehet semmiféle fennakadás, semmiféle fölösleg, semmiféle válság vagy nyomor, hiszen az áruk egymást vásárolják, csak mindig többet kell termelni, hogy a dolgok közmegelégedésre megoldódjanak. Nála vált ez a tétel a vulgár-közgazdaságtani harmóniatan dogmájává. Sismondi élesen tiltakozott ellene, és kimutatta e tétel tarthatatlanságát; rámutatott, hogy nem értékesíthető bármely árutömeg, hanem a társadalom mindenkori jövedelme $(v+m)$ szabja meg azt a szélső határt, ameddig az árutömeget értékesíteni lehet. Mivel azonban a munkások bérét a puszta létminimumra szorították le, és a tőkésosztály fogyasztói képességének is megvannak a maga természetes korlátai, ezért a termelés bővítése piaci ingadozásokhoz, válságokhoz és a néptömegek még nagyobb nyomorához vezet. És most jön Say, és virtuózan eljátszott naivitással vág vissza. Igen, ha önök azt állítják, hogy egyáltalán lehetséges túl sok terméket előállítani, akkor mi az oka annak, hogy társadalmunkban oly sok tönkrement, rongyos és éhező ember van? Magyarázd meg, Oerindur grófja, mi bontja meg a természetnek e kettősségét.* Say, akinek

* *Adolf Müllner:* Die Schuld. Trauerspiel in vier Akten. Lipcse 1817.

álláspontjában éppen az a fő fortély, hogy eltekint a pénzforgalomtól, és közvetlen árucserével operál, most azzal vádolja ellenfelét, hogy az nem a társadalom vásárlási eszközeihez képest, hanem valóságos szükségleteihez képest beszél termékfölöslegről! Sismondi éppen dedukciójának eme döntő kérdésében nem hagyott kétséget. Hiszen a „Nouveaux principes" II. könyvének VI. fejezetében világosan kimondja: „Még ha a társadalomban nagyszámú rosszul táplált, rosszul öltözött és rossz körülmények között lakó személy van is, csak azt kívánhatja meg, amit megvásárolhat, de csak a jövedelméből vásárolhat."

Valamivel később maga Say is elismeri ezt, de ugyanakkor vitapartnerének egy másik nézetet tulajdonít: „Nem a fogyasztók hiányoznak a nemzetnek", mondja, „hanem a vásárlási eszközök. Sismondi azt hiszi, hogy ezek az eszközök jóval bőségesebbek lesznek, ha a termékek ritkábbak és ennek következtében drágábbak, és előállításuk nagyobb bért jövedelmez a munkásoknak".[19] Say itt megpróbálja Sismondi elméletét, amely magának a tőkés szervezetnek az alapját, termelési anarchiáját és egész elosztási módját támadja, saját vulgáris gondolkodásmódjának vagy inkább fecsegési módszerének szintjére laposítani. Az „Új alapelveket" az áruk „ritkasága" és a magas árak melletti védőbeszéddé fordítja. Ezzel szemben dicshimnuszt zeng a tőkés felhalmozás fellendüléséről, azt állítja, hogy ha a termelés élénkebb, a munkaerő mennyisége nagyobb lesz, és ha a termelés méreteit bővítik, akkor „a nemzetek jobban és általánosabban lesznek ellátva", és ezen az alapon magasztalja az iparilag fejlett országok állapotait a középkori nyomorhoz képest. Ezzel szemben Sismondi „maximái" roppant veszélyesek a polgári társadalomra nézve. „Miért követeli olyan törvények mérlegelését, amelyek kötelezik a vállalkozókat, hogy biztosítsák az általuk foglalkoztatott munkások megélhetését? Ezeknek a mérlegelése megbénítaná a vállalkozói szellemet; már maga az a félelem is, hogy az állam beavatkozhat a magánszerződésekbe, csapás, és veszélyezteti a nemzet jólétét."[20] Say-nek ezzel az általános apologetikus fecsegésével szemben Sismondi visszatér a vita kiinduló pontjához: „Sohasem tagadtam, bár ő ezt veti szememre, hogy Franciaország lakossága XIV. Lajos óta megduplázódott és fogyasztása megnégyszereződött; csupán megállapítottam, hogy a termékek megsokszorozása csak akkor lesz üdvös hatású, ha keresik, megfizetik és elfogyasztják őket; ezzel szemben merőben rossz, ha senki sem áhítja őket, ha a termelők csak abban reménykednek, hogy egy, az övékével versenyben álló ipar termékeinek fogyasztóit elcsábítják. Megpróbáltam kimu-

tatni, hogy a nemzetek természetes útja prosperitásuk fokozódó gyarapítása volna, ami új termékek iránti keresletük, valamint azok megfizetésére alkalmas eszközök növekedésével járna. Berendezkedésünk és törvényhozásunk következményei azonban, amelyek a dolgozó osztályt minden tulajdonától és minden biztonságától megfosztották, ugyanakkor mértéktelen munkára ösztönözték, amely sem a kereslettel, sem a vásárlóerővel nem állt arányban, és amely ennek következtében súlyosbította a nyomort." Azzal zárja le a vitát, hogy a jóllakott harmóniaprófétát felszólítja: gondolkodjék el azokon az állapotokon, „amely a gazdag népeknél uralkodik, akiknél a köznyomor az anyagi gazdagsággal egyidejűleg hallatlan mértékben növekszik, és az az osztály, amely mindent termel, napról napra mindinkább olyan helyzetbe kerül, hogy nem élvezhet semmit". A tőkés ellentmondásoknak ebbe a kiáltó disszonanciájába csendül bele a tőkefelhalmozás problémája körüli első összecsapás fegyverzaja.

Ha ennek az első vitának a menetét és az eredményeit áttekintjük, akkor két dolgot állapíthatunk meg:

1. A Sismondi elemzésében fellelhető minden zavarosság ellenére kiviláglik, hogy szerzőjük mily fölényben van a Ricardo-iskolával, valamint a Smith-iskola állítólagos fejével szemben. Sismondi a dolgokat az újratermelés álláspontjáról vizsgálja, és arra törekszik, hogy az értékfogalmakat — a tőkét és a jövedelmet — valamint a tárgyi mozzanatokat — a termelési és fogyasztási eszközöket — amennyire lehetséges, a társadalmi összfolyamaton belül kölcsönhatásukban ragadja meg. Ebben áll a legközelebb Adam Smithhez. Csakhogy ő az összfolyamat ellentmondásait, amelyek Smithnél csupán mint saját szubjektív elméleti ellentmondásai jelentkeznek, tudatosan elemzésének középpontjába állítja, és a tőkefelhalmozás problémáját tekinti a súlypontnak és fő nehézségnek. Sismondi ebben kétségkívül tovább megy Smithnél. Ezzel szemben Ricardo és epigonjai, valamint Say az egész vita során megrekednek az egyszerű áruforgalom fogalmaiban, számukra csupán az Á—P—Á (áru—pénz—áru) képlet létezik, amelyet ráadásul a közvetlen árucserével meg is hamisítanak, és ezzel a sovány bölcsességgel akarják kimeríteni az újratermelési és a felhalmozási folyamat összes problémáit. Ez visszalépést jelent Smithhez képest, és Sismondi ezzel a korlátoltsággal szemben határozottan fölényben van. Éppen társadalomkritikusként rendelkezik jóval több érzékkel a polgári közgazdaságtan kategóriái iránt, mint annak megrögzött apologétái, s ugyanúgy, mint később Marx, a

szocialista, sokkal élesebben ragadta meg a tőkés gazdasági mechanizmus differentia specificáját, mint az egész polgári közgazdaságtan. Amikor Sismondi (VII. könyv VII. fejezet) így kiált fel Ricardóval vitatkozva: „Micsoda, a gazdaság minden és az ember semmi?", ebben nem csupán kispolgári felfogásának „etikai" gyengesége jut kifejezésre Ricardo szigorúan klasszikus objektivitásával szemben, hanem a szociális érzékenység által élessé tett kritikai szemlélete is, amellyel felfigyel a gazdaság eleven társadalmi összefüggéseire, vagyis olyan ellentmondásokra és nehézségekre, amelyekkel Ricardo és iskolája merev korlátoltsága és elvont felfogása szemben állt. A vita csak kiemelte, hogy Ricardo, akárcsak a Smith-epigonok, nemcsak arra volt képtelen, hogy megoldja, hanem arra is, hogy megfogalmazza a felhalmozásnak Sismondi által feladott rejtvényét.

2. A rejtély megoldása azonban már azért is lehetetlen volt, mert az egész vita mellékvágányra futott, és a válság problémája köré összpontosult. Az első válság kitörése természetesen alapvetően befolyásolta a vitát, de egyúttal mindkét oldalon meg is akadályozta annak a ténynek a felismerését, hogy a válságok általában nem *a* felhalmozás problémáját jelenítik meg, csupán annak sajátos külső formáját, egy mozzanatot a tőkés újratermelés ciklikus menetéből. Ebből adódott, hogy a vita kettős quiproquóval végződött: az egyik fél közvetlenül a válságból a felhalmozás lehetetlenségére következtetett, a másik közvetlenül az árucseréből a válságok lehetetlenségére. A tőkés fejlődés további menete mindkét dedukciót azonos mértékben ad abszurdum vitte.

Mindazonáltal Sismondi kritikája mint a tőke uralma elleni első elméleti harci felhívás, maradandó történelmi jelentőségű: rámutat a klasszikus gazdaságtan bomlására, amely nem tudott megbirkózni az általa feltárt problémákkal. Bár Sismondi rémülten felkiált a tőkés uralom következményei ellen, ez azonban nem jelenti azt, hogy reakciós lett volna abban az értelemben, hogy mondjuk, rajongott volna a kapitalizmus előtti viszonyokért, még akkor sem, ha olykor előnyösnek vélte is a patriarkális termelési formákat a mezőgazdaságban és a kézműiparban a tőkés uralommal szemben. Több ízben védekezik is ez ellen, néha nagyon is erőteljesen, például a „Revue encyclopédique"-beli tanulmányában is Ricardóval szemben: „Már hallom is az ellenvetést, hogy én ellenzem a földművelés és a mesterségek tökéletesítését, és az ember haladását, hogy kétségkívül előnyben részesítem a barbárságot a műveltséggel szemben, hiszen az eke gép, az ásó még régibb gép, és az én rendszeremben az em-

bernek saját kezűleg kellene megmunkálnia földjét. Sohasem állítottam ilyesmit, és egyszer s mindenkorra el kell zárkóznom attól a következtetéstől, amelyet rendszeremnek tulajdonítanak, és amelyet én sohasem vontam le. Sem azok nem értettek meg, akik támadnak, sem pedig azok, akik védelmeznek, éppoly gyakran pirultam szövetségeseim, mint ellenfeleim miatt... Jól meg kell jegyezni, hogy nem a gépeket, nem a találmányokat vagy a civilizációt kifogásolom, hanem a társadalom mai szervezetét, azt a szervezetet, amely a dolgozókat kezükön kívül minden tulajdonuktól megfosztja, és a legcsekélyebb biztonságot sem nyújtja számukra a versennyel szemben, a tébolyult kereskedelemmel szemben, amely mindig az ő rovásukra folyik, és amelynek természetszerűleg áldozataivá válnak." Sismondi bírálata kétségkívül a proletariátus érdekeiből indul ki, és teljesen igaza van, amikor így fogalmazza meg az alaptendenciáját: „Csupán olyan eszközöket akarok keresni, amelyek a munka gyümölcsét azoknak biztosítanák, akik a munkát végzik, a gépek hasznát azokhoz juttatnák el, akik a gépeket működtetik." Természetesen amikor közelebbről kellene bemutatni azt a társadalmi szervezetet, amelyre törekszik, visszariad és beismeri tehetetlenségét. „Hogy mit kell tennünk, rendkívül nehéz kérdés, és ezt itt egyáltalán nem áll szándékunkban taglalni. Arról szeretnénk meggyőzni a közgazdászokat, oly tökéletesen, ahogyan mi magunk meg vagyunk győződve róla, hogy tudományuk mindmáig hamis úton járt. Nincs meg azonban bennünk a kellő önbizalom, hogy megmutathassuk nekik az igaz utat; túl nagy erőfeszítés volna szellemünknek, hogy kifejtsük, milyennek kellene lennie a társadalom berendezkedésének. Hol találnánk ma olyan embert, aki képes kitalálni egy szervezetet, amely nem létezik, aki a jövőbe lát — hiszen már az is elég fáradságba került, hogy a meglevőt áttekintsük?" Annak nyílt beismerése, hogy nem képes látni a kapitalizmuson túli jövőt, 1820-ban biztosan nem vált szégyenére Sismondinak — egy olyan korban, amelyben a nagyipari kapitalizmus uralma még csak átlépte a történelmi küszöböt, és ahol a szocializmus eszméje még csak utópikus formában volt lehetséges. Mivel azonban Sismondi ezen a módon sem a kapitalizmuson túl, sem a kapitalizmuson innen nem tudott megállapodni, ezért kritikája számára csupán a kispolgári középutasság maradt. A kapitalizmus teljes kibontakozásának lehetőségével, vagyis a termelőerőkkel szembeni szkepszise miatt Sismondi oda jutott el, hogy a felhalmozás fékezésére és a terjeszkedő tőkés uralom rohamlépteinek mérséklésére szólított fel. Ebben rejlik bírálatának reakciós oldala.[21]

Malthus

Sismondival egyidejűleg Malthus folytatott részleges háborút Ricardo iskolája ellen. Sismondi, művének II. kiadásában, akárcsak vitairataiban, több ízben Malthust idézi koronatanúként. A „Revue encyclopédique" hasábjain így fogalmazza meg hadjáratának Malthussal való közösségét:

„Másfelől Malthus Angliában (Ricardóval és Say-vel szemben) kifejti, ahogyan azt én itt a kontinensen próbáltam tenni, hogy a fogyasztás nem szükségszerű következménye a termelésnek, s jóllehet az ember szükségletei és kívánságai korlátlanok, ezeket a szükségleteket és kívánságokat azonban a fogyasztás csak annyiban tudja kielégíteni, amennyiben a szükséglet csereeszközökkel együtt jelentkezik. Azt állítottuk, hogy ezeket a csereeszközöket nem elegendő beszerezni, majd azoknak a kezébe átadni, akiknek ilyen kívánságaik vagy szükségleteik vannak, sőt gyakran éppen az a helyzet, hogy a csereeszközök a társadalomban gyarapodnak, miközben a munka iránti kereslet vagy a bér csökken; hogy ez esetben a lakosság egy részének kívánságait és szükségleteit nem lehet kielégíteni, és hogy a fogyasztás ilyenkor szintén csökken. Végül pedig megállapítottuk, hogy a társadalom boldogulásának nem a gazdagság termelésének növekedése a kétségtelen jele, hanem a munka iránti növekvő kereslet, vagyis a növekvő bérkínálat, amely a munkát díjazza. Ricardo és Say nem tagadta, hogy a munka iránti kereslet növekedése a jólét jele, de azt állították, hogy ez a termelés növekedésének elkerülhetetlen következménye.

Malthus és én tagadjuk ezt. Azt állítjuk, hogy mindkét gyarapodás olyan okok következménye, amelyek egymástól teljesen függetlenek, sőt olykor egymással ellentétesek. Véleményünk szerint a piac túlzsúfolttá válik, ha a munka iránti kereslet nem előzi meg és nem határozza meg a termelést: az új termelés ez esetben a hanyatlás, nem pedig az élvezet forrása lesz."

Ezek a megállapítások azt a benyomást keltik, mintha Sismondi és Malthus között, legalábbis Ricardóval és iskolájával való vitájukban messzemenő azonosság és fegyvertársi viszony állt volna fenn. Malthus „Principles of Political Economy" című, 1820-ban megjelent könyvét Marx kifejezetten az egy évvel korábban megjelent „Nouveaux principes" plágiumának tartja. A bennünket érdeklő kérdésben azonban a két fél között sok esetben közvetlen ellentét tapasztalható.

Sismondi bírálja a tőkés termelést, dühödten támadja azt, a vádlója

annak. Malthus az apologétája. Nem abban az értelemben, hogy tagadná ellentmondásait, mint MacCulloch vagy Say, hanem fordítva: ezeket az ellentmondásokat nyersen természeti törvénnyé emeli és abszolúte szentté avatja. Sismondi mindenekelőtt a dolgozók érdekeit tartja szem előtt, a cél, amelyet ha még oly általános és bizonytalan formában is, de követ, az elosztásnak a proletárok számára kedvező átfogó reformja. Malthus a tőkés kizsákmányolás parazitáinak azokat a rétegeit képviseli ideológiájával, akik a földjáradékból és az állami vályukból táplálkoznak, és a cél, amelyet hirdet, hogy ezek a „nem-termelő fogyasztók" minél nagyobb adag értéktöbblethez jussanak. Sismondi általános álláspontja mindenekelőtt etikus, társadalomreformeri álláspont: „kijavítja" a klasszikusokat, amennyiben velük szemben kiemeli, hogy „a felhalmozás egyetlen célja a fogyasztás", és a felhalmozás fékezését hirdeti. Malthus viszont ezzel ellentétben nyersen kimondja, hogy a termelés egyetlen célja a felhalmozás, és síkraszáll a tőkések oldalán a korlátlan felhalmozás mellett, amelyet parazitáinak korlátlan fogyasztásával akar kiegészíteni, biztosítani. Végül pedig Sismondi kritikai kiindulópontja az újratermelési folyamat elemzése, a tőke és a jövedelem társadalmi méretű viszonyának elemzése volt. Malthus Ricardóval szembeni ellenvéleményében egy abszurd értékelméletből és az abból levezetett vulgáris értéktöbblet-elméletből indul ki, amely a tőkés profitját az áruk értékükön felüli árszintjével próbálja megmagyarázni.[22]

Malthus 1827-ben megjelent és James Millnek ajánlott „Definitions in Political Economy" című könyve VI. fejezetében hosszasan bírálja a kereslet és a kínálat azonosságát hirdető tételt. Mill „Elements Of Political Economy" című könyve 233. oldalán a következőket írja.

„Mire gondolunk szükségképpen, ha azt mondjuk, hogy a kereslet és a kínálat egymáshoz igazodik (accomodated to one another)? Arra, hogy azokat a javakat, amelyeket bizonyos tömegű munkával előállítottak, olyan javakra cserélik ki, amelyeket azonos tömegű munkával állítottak elő. Ha ezt a feltételt elfogadjuk, minden más világossá válik. Így például, ha egy pár cipőt ugyanannyi munkával állítanak elő, mint egy kalapot, akkor — amennyiben a kalapot és a cipőt egymással kicserélik — a kereslet és kínálat fedi egymást. Ha azonban a cipő értéke a kalapéhoz képest csökken, ez azt fogja bizonyítani, hogy több cipő került a piacra, mint amennyi kalap. Ez esetben a cipőből a szükségesen túli fölösleg mutatkozna. Miért? Mert egy bizonyos tömegű munkával előállított cipőt nem lehetne többé kicserélni azonos tömegű munkával előállított más ter-

mékre. Ugyanebből az okból nem volna elegendő mennyiségű kalap a piacon, mert egy bizonyos tömegű, a kalapokban testet öltött munkát most nagyobb tömegű, a cipőre fordított munkával cserélnének ki."

Malthus ez ellen a lapos tautológia ellen két módon hadakozik. Először is, felhívja Mill figyelmét, hogy konstrukciója a levegőben lóg. Voltaképpen változatlan maradna ugyanis a cserearány a kalapok és a cipők között, ám ennek ellenére lehetséges volna, hogy *mindkettőből* túl sok van a keresletlhez képes. Ez abban mutatkozna meg, hogy *mindkettőt* olyan áron adják el, amely alacsonyabb a termelési költségeknél (beleértve a megfelelő profitot is). „Ebben az esetben azonban", kérdezi, „elmondhatjuk-e, hogy a kalapok kínálata megfelel a kalapok iránti keresletnek, a cipő kínálata pedig a cipő iránti keresletnek, hogyha ez is, az is olyan fölös mennyiségben van jelen, hogy nem lehet többé kicserélni őket a folyamatos kínálatot biztosító feltételek mellett?[23]

Malthus itt tehát Mill-lel szemben felveti az általános túltermelés lehetőségét: „A termelési költségekhez képest minden áru (kínálata) egyidejűleg emelkedhet vagy süllyedhet."[24]

Másodszor, tiltakozik az ellen a mind Millnél, mind pedig Ricardónál és epigonjainál tapasztalható módszer ellen, hogy tételeiket a közvetlen termékcserére alkalmazzák. „A komlótermesztő, aki mondjuk 100 zsák komlót visz a piacra, csak annyira törődik a kalapok és a cipők kínálatával, mint a napfoltokkal. Mivel törődik azonban? És mit szeretne cserébe kapni a komlójáért? Mr. Mill a jelek szerint úgy véli, nagy politikai-gazdaságtani tudatlanságra vallana azt állítani, hogy pénzt akar. Engem azonban egyáltalán nem riaszt el a veszély, hogy majd tudatlansággal vádolnak, és kijelentem, hogy éppen a pénz az, amire neki (a termesztőnek) szüksége van."

Elvégre mind a földjáradék, amelyet a földesúrnak, mind a bérek, amelyeket a munkásnak kell kifizetnie, végül pedig azoknak a nyersanyagoknak és termelési eszközöknek a megvásárlása is, amelyek a termesztés folytatásához szükségesek, csak pénzzel fedezhetők. Malthus kimerítően védelmezi ezt a tételt; kifejezetten „meglepőnek" találja, hogy hivatásos közgazdászok a legmerészebb és leglehetetlenebb példákhoz folyamodnak, csak a pénzcserét ne kelljen tudomásul venniük.[25]

A továbbiakban Malthus megelégszik azzal, hogy felvázolja azt a mechanizmust, amelynek során a túl nagy kínálat az áraknak a termelési költségek alá szorítása révén magától idézi elő a termelés korlátozását és fordítva. „De ez a tendencia, hogy a túltermelést vagy a nem kielégítő

termelést a dolgok természetes menetével gyógykezelik, nem bizonyítja, hogy e bajok nem léteznek."

Láthatjuk, hogy Malthus, jóllehet a válságok kérdésében ellentétes álláspontot van, mint Ricardo, Mill, Say és MacCulloch, ugyanazon a vágányon mozog; számára szintén csak az árucsere létezik. A társadalmi újratermelési folyamatot a maga nagy kategóriáival és összefüggéseivel, amelyet Sismondi teljes mértékben szem előtt tartott, ő a legcsekélyebb mértékben sem veszi figyelembe.

Az elvi felfogásban mutatkozó számos ellentét mellett Sismondi és Malthus kritikájában a következő közös vonások találhatók.

1. Mindketten elvetik a ricardiánusok és Say ama tételét, hogy a fogyasztás és a termelés között eleve szilárd egyensúlyi viszony van.

2. Mindketten nemcsak részleges, hanem általános válságokat is lehetségesnek tartanak.

Ezzel azonban a közös vonások véget is érnek. Sismondi a válságok okát a bérek alacsony szintjében és a tőkések korlátozott fogyasztási képességében látja, Malthus viszont éppen fordítva, az alacsony béreket a népesség mozgásának természeti törvényévé változtatja, a tőkések korlátozott fogyasztásáért azonban kárpótlást talál az értéktöbblet parazitáinak, például a földbirtokos nemességnek vagy a klérusnak a fogyasztásában, akiknek kincs- és fényűzésicikk-felvevő képessége nem ütközik korlátokba: az egyháznak jó gyomra van.

Mind Malthus, mind pedig Sismondi olyan fogyasztói kategóriát keres a tőkés felhalmozás üdvének és a kutyaszorítóból való menekülésnek az érdekében, amely úgy vásárol, hogy nem ad el; Sismondi azonban ezt azzal a céllal keresi, hogy a társadalmi terméknek a munkások és a tőkések fogyasztását meghaladó feleslegét, vagyis az értéktöbblet tőkésített részét értékesítse, Malthus viszont azért, hogy egyáltalán létre lehessen hozni a profitot. Mellesleg, hogy a járadéktulajdonosok és az állam eltartottjai, akik maguk is főleg a tőkések kezéből kapják a vásárlóeszközeiket, miképpen segíthetik az utóbbiakat az áruk felvásárlása révén bekövetkező áremelkedéssel a profit elsajátításához, ez természetesen Malthus titka marad. Ilyen messzemenő ellentétek mellett Malthus és Sismondi fegyverbarátsága meglehetősen felszínes természetű volt. És amíg Malthus Sismondi, „Nouveaux principes"-jét, mint Marx mondta, malthusiánus torzképpé festette át, addig Sismondi Malthusnak a Ricardo elleni bírálatát erősen sismondiánussá változtatja, amennyiben csupán a közös vonásokat emeli ki, és őt mint koronatanút idézi. Másfelől alkalmasint Malthus befo-

lyása alá is kerül, amikor részben átveszi annak elméletét az állami pazarlásról mint a felhalmozás szükségmegoldásáról, pedig ez közvetlenül ellentétben áll az ő saját kiindulópontjával.

Egészében véve Malthus az újratermelés problémájához nem nyújtott semmi eredetit, még csak meg sem értette azt. A Ricardo-iskolával vitatkozva — akárcsak azok a Sismondival folytatott polémiájukban —, többnyire megreked az egyszerű áruforgalom fogalmai között. A közte és a Ricardo-iskola közötti vitában az értéktöbblet parazitáinak nem-termelő fogyasztásáról volt szó, vagyis amolyan huzakodás volt ez az értéktöbblet felosztásán, nem pedig vita a tőkés újratermelés társadalmi alapjairól. A Malthus-féle konstrukció azonnal megbukik, mihelyt a profitelmélet körüli abszurd baklövését rábizonyítják. Sismondi kritikája viszont megállja a helyét, és problémája akkor is megoldatlan marad, ha elfogadjuk Ricardo értékelméletét annak minden következményével együtt.

Második összecsapás

Viták Rodbertus és von Kirchmann között

Tizenötödik fejezet

Von Kirchmann újratermelési elmélete

A felhalmozás problémájáról szóló második elméleti vitát is aktuális események váltották ki. Amíg Sismondinak a klasszikus iskolával való szembekerülését az első angol válság és a munkásosztálynak e válság által előidézett szenvedései motiválták, addig csaknem 25 évvel később Rodbertus a fellendülőben levő forradalmi munkásmozgalomból merítette az ösztönzést a tőkés termelés bírálatához. A lyoni takácsok felkelése* és az angliai chartista mozgalom** minden társadalmi formák leg-

* Lyonban 1831-ben és 1834-ben a takácsok és a kézművesek először indítottak önálló politikai felkelést a burzsoázia ellen. A fokozódó tőkés konkurrencia, valamint a tőkés beruházók és manufaktúratulajdonosok egyre erősödő kizsákmányolása idézte elő 1831 őszén a sztrájkot, és 1831. november 21-én a lyoni selyemszövők felkelését, amelyet a kormánycsapatok két hét múlva elfojtottak. Ugyanitt katonaság verte le az 1834. április 9—12-i felkelést.

** Az angol chartista mozgalom, a munkásmozgalom e korai formája 1836-ban Lon-

nagyszerűbbjének kritikáját egészen más módon harsogta a burzsoázia fülébe, mint azok a homályos kísérletek, amelyeket az első válság hívott életre. Rodbertus legkorábbi társadalomgazdasági írása, amely valószínűleg a harmincas évek végéről származik, és amelyet az „Augsburger Allgemeine Zeitung" számára írt — a nevezett lap azonban nem fogadta el —, „A dolgozó osztályok követelései" jellegzetes címet viseli, és ezekkel a szavakkal kezdődik: „Mit akarnak a dolgozó osztályok? Meg tudják-e tagadni tőlük ezt a többiek? Vajon az, amit akarnak, a modern kultúra sírja lesz-e? — Hogy a történelem ezeket a kérdéseket egyszer még igencsak sürgetően és nyomatékosan teszi fel, ezt a gondolkodó elme már régen tudta, a chartista-gyűlések és a birminghami jelenetek* jóvoltából pedig a mindennapok világa is tapasztalta." Franciaországban a negyvenes években csakhamar kezdetét vette a forradalmi eszmék rendkívül élénk terjedése a különböző titkos társaságokban és a szocialista iskolákban — a proudhonisták, a blanquisták, Cabet és Louis Blanc hívei körében** —, majd a februári forradalom, a „munkához való jog" proklamálása és a júniusi napok***: a tőkés társadalmon belüli két világ első

donban és 1837—1838-ban Birminghamben bontakozott ki, amikor egy alkotmányos javaslat (a hatpontos Peoples Charter) érvényesítése céljából létrejöttek az első munkásszervezetek. Ezek heterogén (radikális kispolgárokból, kézművesekből és ipari proletárokból álló) szervezete nem tette lehetővé az országos méretű egységes harci megmozdulásokat, és így a mozgalom 1848—1849 után lehanyatlott.

* 1839. július 15-én Birminghamben népi felkelés tört ki, miután az angol alsóház elutasította a hatpontos Peoples Chartert támogató 1,25 millió aláírással ellátott petíciót. A felkelést a katonaság és a rendőrség 1839. július 17-én leverte. A chartisták ellen kegyetlen üldözési hullám kezdődött.

** A proudhonisták a Pierre-Joseph Proudhon (1809—1865) nevével fémjelzett anarchista áramlat és tanítás hívei voltak; ez a tan a kapitalizmust kispolgári oldalról bírálta és reformista úton önálló, kisárutermelői társadalomra törekedett. A blankisták Louis-Auguste Blanqui (1805—1881) forradalmár hívei voltak, aki egy összeesküvő szervezet révén végrehajtandó erőszakos hatalomátvételt hirdetett és forradalmi diktatúrára törekedett.

Etienne Cabet (1788—1856) író és utópista szocialista, aki kizárólag békés harci módszereket fogadott el.

Louis Blanc (1811—1882) publicista és történész, aki a kispolgári irányzatú francia utópista szocializmus egyik legtekintélyesebb képviselője volt.

*** Az 1848-as forradalom idején a párizsi munkások június 23-tól 26-ig tartó felkelést robbantottak ki a nemzeti műhelyek feloszlatása ellen. A kispolgári és paraszti szövetségeseitől elszigetelt és egységes vezetést nélkülöző proletariátus harcát a hadsereg és a nemzetőrség leverte.

általános összecsapása a rendszer méhében rejlő ellentmondások korszakalkotó robbanását váltotta ki. Ami ezeknek az ellentmondásoknak a másik szemmel látható formáját, a válságokat illeti, a második vita idején a felek összehasonlíthatatlanul gazdagabb tapasztalati anyaggal rendelkezhettek, mint a század húszas éveinek elején. Rodbertus és von Kirchmann vitája az 1837-es, 1839-es, 1847-es válság, majd az 1857-es első világválság* közvetlen hatása alatt zajlott le (1858-ból származik Rodbertus érdekes írása: „A kereskedelmi válságok és a földbirtokosok jelzáloghiánya"). A tőkés gazdaság belső ellentmondásai Rodbertus korában egészen másfajta, metsző bírálatát adták az angol klasszikusok és vulgarizálóik harmónia-tanának Angliában és a kontinensen, mint abban az időben, amikor Sismondi emelte föl a szavát.

Hogy Rodbertus bírálatát egyébként közvetlenül befolyásolta Sismondié, azt egy Sismondi-idézet is bizonyítja, amely Rodbertus legrégibb írásában található. Rodbertus jól ismerte a klasszikus iskola ellenlábasainak korabeli francia irodalmát, és feltehetően kevésbé ismerte a jóval nagyobb számú angolt; talán ez a körülmény magyarázza — ha gyengén is — a német professzor-világnak azt a legendáját, amely Rodbertusnak Marxszal szemben „elsőbbséget" tulajdonít a „szocializmus megalapozásában". Diehl professzor a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften"-ben megjelent vázlatában így ír Rodbertusról: „Rodbertus tekintendő a németországi tudományos szocializmus voltaképpeni megalapítójának, mivel már Marx és Lassalle előtt, 1839 és 1842 között megjelent írásaiban egy teljes szocialista rendszert alkotott, kidolgozta Smith elméletének bírálatát, új elméleti alapokat hozott létre, és szociális reformjavaslatokat fogalmazott meg." Mindezt tisztesen, áhítatosan és istenfélőn közli 1901-ben (II. kiadás), mindazok után és mindazok ellenére, amit Engels, Kautsky és Mehring a német professzori legenda

* Az 1837-es válság túltermelési válság volt, amely különösen Angliát és az Egyesült Államokat érintette; Angliában a nehézipari termelés csökkenéséhez vezetett.

Az 1839-es válság tiszta pénzügyi válság volt, amely azzal kezdődött, hogy az Egyesült Államok Bankja kénytelen volt bejelenteni önfelszámolását, miután 1838 nyarán összeomlott a pennsylvaniai gyapotmonopólium körüli spekulációja.

1847-ben Európában általános ipari és kereskedelmi válság tört ki, amelyet egy sor rossz aratás meggyorsított. A válság központja Anglia volt és a vele kapcsolatban álló nagy kereskedelmi csomópontok. Németországban ennek a válságnak elsősorban fogyasztói válság jellege volt.

Az első világválság, amely 1857-től 1859-ig tartott, az Egyesült Államokból terjedt át Európára, és teljesen elborította a részvény-, áru-, pénz- és hitelpiacot.

lerombolása céljából írt. Mellesleg, hogy a monarchista, nacionalista és porosz érzelmű „szocialista" Rodbertus, aki az 500 év múlva bekövetkező jövőben volt csak kommunista, ám a jelenben a 200%-os kizsákmányolási ráta híve, a nemzetközi „felforgató" Marxszal szemben minden német közgazdász szemében egyszer s mindenkorra elnyerte az „elsőbbség" pálmáját, ez magától értetődő és a legdöntőbb bizonyítékokkal sem cáfolható meg. Bennünket azonban a Rodbertus-féle elemzésnek egy másik oldala érdekel. Ugyanez a Diehl dicshimnuszát a következőképpen folytatja: „Rodbertus azonban nemcsak a szocializmusnak tört utat, hanem az egész közgazdaságtudomány számára is nagy ösztönzést és bátorítást adott, az elméleti közgazdaságtan pedig különösen a klaszszikus közgazdászok bírálatáért, a jövedelemelosztás új elméletéért, a tőke logikai és történelmi kategóriájának megkülönböztetéséért stb. mondhat neki köszönetet." Rodbertusnak ezzel az utolsó jótettével, nevezetesen a „stb."-vel óhajtunk itt foglalkozni.

A Rodbertus és Kirchmann közötti ellentéteket előbbinek „Zur Erkenntniss unserer staatswirtschaftlichen Zustände" című alapvető, 1842-ben megjelent írása okozta. Von Kirchmann a „Demokratische Blätter" hasábjain két értekezésben válaszolt erre: az „Über die Grundrente in socialer Beziehung" és a „Die Tauschgesellschaft" címűben, amelyekre Rodbertus 1850-ben és 1851-ben írott „Socialen Briefen" adott viszontválaszt. Ezzel a vita eljutott arra az elméleti területre, amelyen 30 évvel korábban Malthus—Sismondi és Say—Ricardo—MacCulloch vívta csatáját. Rodbertus korábbi írásaiban már kifejtette azt a gondolatot, hogy a mai társadalomban a munka növekvő termelékenysége mellett a munkabér a nemzeti terméknek mind kisebb hányadát alkotja, és erre a gondolatra mint sajátjára „tartott igényt", de ettől kezdve egészen haláláig, vagyis három évtizeden át mindig csak ismételni és variálni tudta. Rodbertus ebben a csökkenő bérhányadban látja a mai gazdaság minden bajának, nevezetesen a pauperizmusnak és a válságoknak közös gyökerét, amelyeket együttvéve „a jelennek *a* szociális kérdéseként" jelöl meg.

Von Kirchmann nem ért egyet ezzel a kijelentéssel. A pauperizmust ő a növekvő földjáradék kihatásaira vezeti vissza, a válságokat pedig az értékesítési lehetőségek hiányára. Erről azt állítja, hogy „a szociális bajok legnagyobb részét nem az elégtelen termelés, hanem a termékek elégtelen piaca okozza: minél többet tud termelni egy ország, minél több eszköze van arra, hogy a szükségleteket kielégítse, annál inkább ki van

téve a nyomor és a szűkölködés veszélyének". A munkáskérdést is beleérti ebbe, mivel „a munkához való hírhedt jog végső soron az értékesítési lehetőségek kérdésében oldódik fel". „Láthatjuk", következtet von Kirchmann, „hogy a szociális kérdés majdnem azonos az értékesítési lehetőségek kérdésével. A biztonságos értékesítési lehetőségek a sokat szidott konkurrencia bajait is el fogják tüntetni; csak a jó marad meg belőle: a verseny buzgalma, hogy jó és olcsó árukat szállítsanak, eltűnik azonban az élethalálharc, amelyet csupán a mindenki számára elégtelen értékesítési lehetőségek okoznak."[26]

Szembeszökő az ellentét Rodbertus és von Kirchmann álláspontja között. Rodbertus a bajok gyökerét a nemzeti termék hibás elosztásában látja, von Kirchmann pedig a tőkés termelés piaci korlátaiban. Von Kirchmann, fejtegetéseinek minden zavarossága, nevezetesen ama idillikus elképzelés ellenére, amely szerint a tőkés konkurrenciát a legjobb és legolcsóbb árukért folyó dicséretes versenyre lehetne redukálni, valamint hogy „a munkához való hírhedt jog" végül feloldódik az értékesítési piacok kérdésében, részben mégis nagyobb megértést tanúsít a tőkés termelés érzékeny pontja: piaci korlátai iránt, mint Rodbertus, aki megreked az elosztás kérdésénél. Végül tehát von Kirchmann az, aki itt ismét felveti a problémát, amelyet Sismondi napirendre tűzött. Mindazonáltal von Kirchmann semmiképpen sem ért egyet a problémának Sismondi általi értelmezésével és megoldásával; így inkább Sismondi ellenfeleihez csatlakozik. Nemcsak Ricardo földjáradék-elméletét és nemcsak a Smith-féle dogmát fogadja el, amely szerint „az áruk ára csak két részből, a tőke kamatjából és a munkabérből tevődik össze" (ugyanis Kirchmann az értéktöbbletet „tőkekamattá" változtatja), hanem még azt a Say—Ricardo-féle tételt is, hogy termékeket csak termékekkel lehet megvásárolni, hogy a termelés hozza létre saját piacát úgy, hogy ott, ahol az egyik oldalon látszólag túl sokat termeltek, ott a másik oldalon túl keveset termeltek. Láthattuk, hogy von Kirchmann a klasszikusok nyomdokába lép, de csak azok „német klasszikus-kiadása" a maga „ámbár"-jaival és „azonban"-jaival. Így Kirchmann először úgy találja, hogy Say törvénye a termelés és a kereslet természetes egyensúlyáról „még nem meríti ki a valóságot", ugyanis hozzáteszi: „a forgalomban rejtetten más törvények is érvényesülnek, amelyek ezeknek a tételeknek a tiszta megvalósulását meggátolják, és csak ezeknek a feltárásával lehet megmagyarázni a piacok mostani túlzsúfoltságát, sőt feltárásukkal talán még azt a módot is meg lehet találni, amellyel ez a nagy baj elkerülhető.

Úgy véljük, hogy a társadalom jelenlegi rendszerében három viszony van, amely ezeket az ellentéteket előidézi Say kétségeken felül álló törvényei és a valóság között." Ezek a viszonyok: „a termékek túlságosan egyenlőtlen elosztása" — mint látjuk, itt von Kirchmann bizonyos mértékig Sismondi álláspontja felé hajlik —, azok a nehézségek, amelyeket a természet jelent a nyersanyagtermelés során az emberi munka számára, végül pedig a kereskedelem mint a termelés és a fogyasztás közötti közvetítő művelet elégtelensége. Anélkül, hogy közelebbről megvizsgálnánk a Say-törvény két utóbbi „akadályát", vegyük szemügyre von Kirchmann érvelését az első ponttal összefüggésben.

„Az első viszonyt — mondja — röviden úgy fejezhetnénk ki, hogy »túl alacsony a munkabér«, és ebből származik az értékesítés fennakadása. Annak számára, aki tudja, hogy az áruk ára csupán két részből: tőkekamatból és munkabérből áll, ez a tétel talán meglepő lehet; ha a munkabér alacsony, akkor az áruk ára is alacsony, és ha az előbbi magas, akkor az utóbbi is az. (Mint látjuk, Kirchmann elfogadja Smith dogmáját, mégpedig a legfonákabb megfogalmazásban: nem azt állítja, hogy az ár munkabérre+értéktöbbletre *osztható fel*, hanem hogy ezekből *tevődik össze* mint ezek egyszerű összege — olyan megfogalmazás ez, amelyben Smith a legmesszebbre távolodott el saját munkaérték-elméletétől — *R. L.*) A bér és az ár ugyanígy közvetlen viszonyban vannak egymással és kiegyenlítik egymást. Anglia csak azért szüntette meg a gabonavámot, valamint a hús- és egyéb élelmiszerfélék vámjait, hogy a munkabéreket csökkenthesse, és így a gyárosokat olyan helyzetbe hozhassa, hogy a még olcsóbb áruk révén minden más versenytársat kiszorítsanak a világpiacról. Ez egyébként csak részben igaz, és nem érinti azt az arányt, amelyben a termék megoszlik a tőke és a munkás között. A kettő közti túlságosan egyenlőtlen elosztás az első és legfontosabb oka annak, hogy miért nem érvényesül Say törvénye a valóságban, hogy a minden ágazatban folyó termelés ellenére miért túlzsúfolt mégis minden piac." Von Kirchmann ezt a megállapítását kimerítően illusztrálja egy példával. A klasszikus iskola példája nyomán természetesen egy képzeletbeli és elszigetelt társadalomba kerülünk, amely a nemzetgazdasági kísérleteknek engedelmes, ha nem is hálás objektuma.

Képzeljünk el egy községet — szuggerálja nekünk von Kirchmann — pontosan 903 lakossal, akik közül hárman vállalkozók, és mindegyik háromszáz munkást foglalkoztat. Ez a helység lakosainak minden szükségletét saját termeléséből elégíti ki, mégpedig három vállalkozás révén,

amelyek közül az egyik a ruházkodásról, a másik az élelmiszerekről, táplálkozásról, világításról, fűtésről, nyersanyagokról, a harmadik pedig lakásról, bútorokról és szerszámokról gondoskodik. E három osztály mindegyikének a vállalkozó szállítja „a tőkét a nyersanyaggal együtt". A munkások bérezése mindhárom vállalkozásnál úgy történik, hogy a munkások bérként az évi termék felét tartják meg, a vállalkozó pedig a második felét mint „tőkéjének kamatát és mint vállalkozói nyereséget". Az egyes üzletek által szállított terméktömeg éppen arra elegendő, hogy a 903 lakos szükségleteit fedezze. Így ez a helység „az általános jólét összes feltételét" biztosítja minden lakosa számára, így hát mindenki derűsen és bátran munkához lát. Néhány nap múlva azonban az öröm és a tetszés általános panaszkodássá, fogcsikorgatássá válik; nevezetesen von Kirchmann boldogság-szigetén történik valami, ami éppoly kevéssé volt kiszámítható, mint a derült égből a villámcsapás: szabályos modern ipari és kereskedelmi válság tör ki! A 900 munkás csak a legszükségesebb ruhával, élelmiszerrel és lakással rendelkezik, a három vállalkozó raktárai azonban tele vannak ruhával és nyersanyaggal, továbbá üres lakásokkal is rendelkeznek; a tőkések az elégtelen értékesítésről panaszkodnak, a munkások pedig ezzel szemben szükségleteik hiányos kielégítéséről. Miért illae lacrimae? Talán azért, mert, mint Say és Ricardo vélte, egyes termékekből túl sok, másokból túl kevés van? Szó sincs róla! — feleli von Kirchmann, ebben a „helységben" mindenből arányos mennyiség áll rendelkezésre, amely éppen elegendő ahhoz, hogy a társadalom összes szükségletét fedezze. Honnan tehát a „fennakadás", a válság? A „fennakadás" egyedül és kizárólag az elosztással magyarázható. De ezt már von Kirchmann saját fogalmazásában érdemes élvezni: „A fennakadás, amely miatt ez (a sima csere) mindennek ellenére nem történik meg, kizárólag a termékek elosztásában rejlik. Ez az elosztás ugyanis nem mindenki számára egyenlő, hanem a vállalkozók kamatként és nyereségként megtartják maguknak a termékek felét, és csupán a másik felét adják a munkásoknak. Világos, hogy a ruhagyártó munkások ezért a maguk fél terméktömegéért csupán az élelmiszer- és lakás-, stb. termékek felét cserélhetik ki, és világos, hogy a vállalkozók sem tudnak a terméktömeg másik felétől megszabadulni, mert egyetlen munkásnak sincs már olyan terméke, amelyért velük cserélni tudna. A vállalkozók nem tudják, mihez kezdjenek készleteikkel, a munkások nem tudják, mihez kezdjenek éhségükkel és mezítelenségükkel." És az olvasók — tegyük hozzá — nem tudják, mihez kezdjenek von Kirchmann úr

konstrukcióival. Példájának gyermetegsége valóban egyik rejtélyből a másikba vezet bennünket.

Mindenekelőtt rejtély számunkra, hogy milyen alapon és milyen célból osztanák három részre a termelést. Amikor Ricardo és MacCulloch hasonló példáikban általában a bérlőket állítják szembe a gyárosokkal, ez nézetünk szerint csupán a fiziokraták ósdi elképzelése a társadalmi újratermelésről, amelyet Ricardo átvett, jóllehet ez értékelméletével, amelyet a fiziokratákéval szemben állított fel, teljesen értelmét vesztette, és már maga Smith is jelentősen közeledett a társadalmi termelési folyamat tényleges tárgyi alapjainak megértéséhez. Mindenesetre láttuk, hogy a mezőgazdaságnak és az iparnak mint az újratermelés kettős alapjának fiziokrata megkülönböztetése hagyományosan jellemezte az elméleti közgazdaságtant, egészen addig, amíg Marx korszakalkotó módon szét nem választotta a két társadalmi termelési osztály: a termelési és a fogyasztási eszközök termelését. Ezzel szemben von Kirchmann három osztálya minden felfogható értelmet nélkülöz. Hiszen itt szerszámok és bútorok vannak összehordva nyersanyagokkal és élelmiszerekkel, a ruhák viszont külön osztályt képviselnek — itt tehát szemlátomást nem az újratermelés tárgyi szempontjairól van szó, hanem a felosztás merő önkény műve. Ugyanilyen jól vagy rosszul ki lehetne találni külön élelmiszer-, ruha- és épületosztályt, egy másikat a gyógyszereknek és egy harmadikat a fogkeféknek. Von Kirchmannak nyilvánvalóan csak az volt a célja, hogy jelezze a társadalmi munkamegosztást, és a csere számára lehetőleg „azonos nagyságú" terméktömeget feltételezzen. Maga a csere, amely körül az egész bizonyítás forog, a Kirchmann-féle példában semmiféle szerepet nem játszik, mivel nem az érték, hanem a terméktömeg, a használati értékek tömege mint olyan kerül felosztásra. Másfelől Kirchmann képzeletének érdekes „helységében" először felosztják a termékeket, majd kisvártatva a megtörtént elosztás után kerül sor az általános cserére, míg a tőkés termelés hétköznapi vidékén köztudomásúlag a csere az, amely megelőzi és közvetíti a termékek elosztását. Eközben a von Kirchmann-féle elosztásban a legkülönösebb dolgok történnek: jóllehet a termékek, tehát a társadalmi össztermék ára is, „mint tudjuk" csak „munkabérből és tőkekamatból", csak $v+m$-ből áll, és az össztermék ennek megfelelően maradéktalanul egyéni felosztásra kerül a munkások és a vállalkozók között, de von Kirchmann — balszerencséjére — még halványan emlékszik arra, hogy minden termeléshez szükség van olyasmire is, mint a termelési eszközök és a nyersanyagok. „Helységében" is nyersanyago-

kat csempész az élelmiszerek közé, bútorokat a szerszámok közé — akkor azonban az a kérdés: ki kapja majd az általános elosztás során ezeket a megemészthetetlen dolgokat, a munkásoknak jutnak-e bérként, vagy a tőkéseknek vállalkozói nyereségként? Mindkét fél biztosan hálás lenne érte. És ilyen előfeltételek mellett következik az előadás csattanója: a munkások és a vállalkozók közötti csere. A tőkés termelés alapvető csereaktusát: a bérmunkások és a tőkések között végbemenő cserét von Kirchmann az eleven munka és a tőke cseréjévé, vagyis termékcserévé változtatja! Nem az első ügyletet: a munkaerő és a változó tőke cseréjét, hanem a másodikat: a változó tőkéből nyert bér realizálását helyezi az egész sürgés-forgás középpontjába, és fordítva: a tőkés társadalom egész árucseréjét a munkabér realizálására redukálja! De csak most jön a java: ez a munkások és vállalkozók közötti, a gazdasági élet gyújtópontjába helyezett csere, ha közelebbről megvizsgáljuk, nem is megy végbe. Hiszen miután minden munkás megkapta bérét természetben, nevezetesen saját termékeinek fele összegében, most már csak a munkások között kell végbemennie a cserének, amennyiben egyesek kizárólag ruházatban, mások kizárólag élelmiszerekben, megint mások pedig kizárólag bútorokban kapott bérüket már egymás között cserélik ki úgy, hogy minden munkás egyharmad élelmiszer, ruha és bútor formájában realizálja bérét. A vállalkozóknak már nincs közük ehhez a cseréhez. Csak elüldögélnek értéktöbbletük mellett, amely a társadalom által előállított összes ruha, élelmiszer és bútor felét teszi ki, és — legalábbis ők hárman — nem tudják, mihez kezdjenek a sok lim-lommal. Csakhogy ezen a von Kirchmann okozta malőrön a termékek még oly bőkezű elosztása sem segít. Ellenkezőleg, minél nagyobb rész jutna a társadalmi termékből a munkásoknak, annál kevesebbet tudnának kezdeni a csere során a vállalkozóval, csupán a munkások egymás közötti cseréjének forgalma növekedne. Kétségkívül a vállalkozókat nyomasztó többlettermék is megfelelő mértékben összezsugorodna, de nem azért, mert ezáltal a többlettermék cseréje válna könnyebbé, hanem mert az értéktöbblet maga is csökkenne. Továbbra sem lehetne szó a többlettermék cseréjéről a munkások és a vállalkozók között. Be kell vallanunk, hogy e viszonylag szűk helyen összehordott gyermetegségek és közgazdasági abszurdumok még azt a mértéket is meghaladják, amelyet egy porosz államügyésznek megengedhetnénk — von Kirchmann pedig, mint tudjuk államügyész volt, méghozzá — becsületére legyen mondva — fegyelmi úton kétszer is megrendszabályozott államügyész. Von Kirchmann e kevéssé ígéretes előz-

mények ellenére közvetlenül a dolog közepébe vág. Belátja, hogy az értéktöbblet felhasználhatatlanságát itt saját premisszái okozzák: a többlettermék konkrét használati formája. Ezért példájában most a vállalkozók az értéktöbbletként elsajátított társadalmi munkatömeg felével nem a munkások számára való „közönséges árukat" termeltetnek, hanem fényűzési cikkeket. Mivel „a fényűzési cikk lényegénél fogva lehetővé teszi a fogyasztónak, hogy több tőkét és munkaerőt fogyasszon, mint a közönséges áruknál lehetséges", ezért a három vállalkozó egyedül viszi véghez a társadalom által elvégzett munkamennyiség csipkében, elegáns hintóban és más hasonlók formájában történt elfogyasztását. Ezáltal semmi eladhatatlan nem marad, a válságot sikerült szerencsésen megúszni, a túltermelést egyszer s mindenkorra lehetetlenné tették, mind a tőkések, mind pedig a munkások biztonságos viszonyok közé kerültek; von Kirchmann csodaszere, amely mindezeket a jótetteket végrehajtotta és a fogyasztás és termelés egyensúlyát helyreállította, a luxus nevet viseli! Más szóval a tanács, amelyet ez a jóember a tőkéseknek ad, akik nem tudják, mit kezdjenek realizálhatatlan értéktöbbletükkel, az, hogy ők maguk egyék meg. A tőkés társadalomban a luxus természetesen régen ismert találmány, és ennek ellenére mégis dühöngenek a válságok. — Vajon miből erednek ezek? „A válasz csak az lehet — tanít bennünket von Kirchmann —, hogy az értékesítésnek ez a fennakadása a valóságos világban onnan ered, hogy *túl kevés* fényűzési cikk van, vagy más szóval, hogy a tőkések, vagyis azok, akiknek eszközeik volnának a fogyasztáshoz, túl keveset fogyasztanak." A tőkéseknek ez a helytelen önmegtartóztatása azonban egy, a közgazdaságtan által hamisan ösztönzött erényből származik: a *takarékossághoz* — mégpedig a „termelő fogyasztás" céljaira történő takarékoskodáshoz — való ragaszkodásból. Más szóval: *a válságok a felhalmozásból erednek* — ez von Kirchmann fő tétele. Ezt is egy megható egyszerűségű példán bizonygatja. Tegyük fel azt az esetet, mondja, azt a „a közgazdaságtan által jobbnak tartott esetet", amikor is így szólnak a vállalkozók: mi nem akarjuk jövedelmünket az utolsó fillérig pompára és luxusra fordítani, hanem ismét termelő módon akarjuk befektetni. Mit jelent ez? Nem mást, mint mindenféle termelő vállalkozást alapítani, amelyeknek segítségével ismét termékeket állítanak elő; ezeknek eladásából kamatokat (von Kirchmann itt profitra gondol) lehet nyerni ahhoz a tőkéhez, amelyet a három vállalkozó el nem fogyasztott jövedelméből megtakarított és befektetett. A három vállalkozó ennek megfelelően úgy határoz, hogy csak 100 munkás termékeit fogyasztják el,

vagyis fényűzésüket jelentős mértékben korlátozzák, és a többi 350 munkás munkaerejét az ezek által felhasznált tőkével új termelő üzletek alapítására használják. Itt felvetődik a kérdés, hogy milyen termelési vállalkozásokban kell ezeket az alapokat felhasználni? „A három vállalkozónak csak az a választása marad, hogy vagy ismét közönséges áruk számára rendezzen be üzleteket, vagy pedig luxusáruk számára" — mivel von Kirchmann feltevése szerint az állandó tőkét nem termelik újra és a társadalmi összterméknek kizárólag fogyasztási cikkekből áll. Ezzel a vállalkozók azonban a már általunk ismert dilemmához jutnak el: ha „közönséges árukat" termelnek, akkor válság tör ki, mivel a munkásoknak nincsenek eszközeik a pótlólagos létfenntartási eszközök megvásárlására, hiszen már kielégítették őket a termékérték felével; ha viszont luxusárukat termelnek, akkor ezeket nekik maguknak kell elfogyasztaniuk. Tertium non datur. A külkereskedelem sem változtat ezen a dilemmán, hiszen a kereskedelem hatása csak annyi, hogy „fokozza a belföldi piac áruinak sokféleségét", vagy pedig növeli a termelékenységet. „Eszerint ezek a külföldi áruk vagy közönséges áruk, és ez esetben a tőkés *nem akarja*, a munkás nem tudja megvásárolni őket, mivel nincsenek ehhez eszközei, vagy pedig luxusáruk, és akkor a munkás természetesen még kevésbé *tudja* megvásárolni őket, a tőkés pedig, mivel takarékosságra törekszik, szintén *nem akarja* megvásárolni őket." Bármily primitív is ez a bizonyítás, mégis szépen, világosan előbukkan belőle von Kirchmann alapgondolata és az elméleti közgazdaságtan rémálma: egy csupán munkásokból és tőkésekből álló társadalomban a felhalmozás lehetetlennek bizonyul. Von Kirchmann levonja a megfelelő következtetéseket, és nyíltan fellép a felhalmozás, a „takarékoskodás", az értéktöbblet „termelő elfogyasztása" ellen, hevesen vitatkozik a klasszikus közgazdaságtan által hirdetett tévelygésekkel, és azt hirdeti, hogy a munka termelékenységével növekedő luxus a gyógyír a válságok ellen. Látjuk, hogy míg von Kirchmann elméleti premisszáiban Ricardo—Say karikatúrája volt, következtetéseiben Sismondi karikatúrájává vált. Mégis szükségesnek ítéltük, hogy von Kirchmann kérdésfeltevését egészen élesen vegyük szemügyre, mert csak így méltathatjuk Rodbertus ellenbírálatát és a vita kimenetelét.

Tizenhatodik fejezet

A klasszikus iskola kritikája Rodbertusnál

Rodbertus mélyebbre ás, mint von Kirchmann. A bajok gyökerét magának a társadalmi szervezetnek az alapjaiban keresi, és elkeseredetten hadat üzen az uralkodó szabadkereskedelmi iskolának. Természetesen nem az akadálytalan áruforgalom vagy az ipari szabadság rendszerének, amelyet teljes mértékben elfogad, hanem a „manchesterizmussal"*, a gazdaság belső viszonyainak laissez faire elvével szemben hadakozik. Az ő idejében a klasszikus közgazdaságtan Sturm-und-Drang-korszakát már annak a gátlástalan apologetizálásnak az uralma követte, amely a legpompásabban Frédéric Bastiatnak, a mesés vulgarizálónak és minden nyárspolgár bálványának „Harmóniái"-ban fejeződött ki; nemsokára pedig már mindenféle Schulzék grasszáltak a francia harmónia-próféta szánalmas, német nyárspolgári hasonmásaiként. Ezek ellen a gátlástalan „szabadkereskedelmi házalólegények" ellen irányult Rodbertus bírálata. „A nemzet öthatod része — kiált fel von Kirchmannhoz intézett »Első szociális levelében« (1850) — jövedelmének alacsony volta miatt mindeddig nem csupán a civilizáció legtöbb jótéteményéből záratott ki, hanem időnként a tényleges nyomor legszörnyűbb kitöréseitől szenvedett, és szüntelenül ennnek a fenyegető veszélynek van kitéve. Mégis ők a létrehozói minden társadalmi gazdagságnak. Munkájuk a felkelő nappal kezdődik és a lenyugvó nappal végződik, vagy egészen éjszakába nyúlik, de semmiféle erőfeszítés sem képes ezen a sorson változtatni. Anélkül, hogy jövedelmüket növelni tudnák, maradék idejüket is elvesztegetik, amelyet szellemük képzésére fordíthatnának. Tegyük fel, hogy a civilizáció előrehaladása eleddig ilyen sok szenvedést igényelt alapzatához. Ám ekkor hirtelen felcsillan a lehetőség, hogy egy sor csodálatos találmány révén megváltoztassuk ezt a szomorú szükségszerűséget — olyan találmányok révén, amelyek az emberi munkaerőt több mint százszorosára növelik. A nemzet gazdagsága — a lakossághoz viszonyított nemzeti vagyon — ennek következtében növekvő mértékben gyarapszik. Azt kérdem: lehet-e természetesebb követelés, igazságosabb követelés, mint

* Polgári liberális gazdaságpolitikai irányzat, amely a szabadversenyes kapitalizmus feltételeinek megfelelő szabad kereskedelemre orientálódott, és mindenekelőtt azt hirdette, hogy az állam ne avatkozzék be a gazdaságba. Nevét Manchester, angliai iparvárosról kapta.

hogy a régi és az új gazdagság létrehozóinak előnye származzék ebből a gyarapodásból? — tehát hogy vagy a jövedelmüket emeljék, vagy munkaidejüket mérsékeljék, vagy pedig mind több tagjuk emelkedhessék ama boldogok és szerencsések soraiba, akik kedvezményképpen a munka gyümölcseinek leszakítására jogosultak? Az államgazdaság vagy még inkább a népgazdaság azonban mindennek az ellenkezőjét tudta csak létrehozni. A nemzet gazdagsága növekszik, ugyanakkor azonban fokozódik ezeknek az osztályoknak az elszegényedése; külön törvényeket hoznak a munkaidő meghosszabbítására, végül pedig a dolgozó osztályok lélekszáma nagyobb mértékben növekszik, mint a többieké. Mindez azonban nem elég! A százszorosára növelt munkaerő, amely már a nemzet öthatodának sem tudott semmiféle könnyebbséget hozni, időről időre a nemzet utolsó hatodát és ezzel az egész társadalmat is fenyegeti." „Micsoda ellentmondások tehát, különösen gazdasági területen! És micsoda ellentmondás a társadalom terén egyáltalán! A társadalmi gazdagság növekszik, és e növekedést a szegénység növekedése kíséri. — A termelési eszközök alkotóereje növekszik, és a következmény a gépek leállítása. A társadalom állapota megköveteli, hogy a dolgozó osztályok anyagi helyzetét politikai helyzetükkel azonos szintre emeljék, és a gazdasági állapot erre még mélyebb megalázással válaszol. — A társadalomnak szüksége van gazdagsága akadálytalan gyarapodására, és a termelés mai irányítói kénytelenek ezt megakadályozni, nehogy a szegénység fokozódását segítsék elő. — Csak egy dolog van harmóniában! Az állapotok visszássága megfelel a társadalom uralkodó része visszásságának, ama visszásságnak, amely e bajok okát ott keresi, ahol az nincs. Ama önzés, amely túl gyakran ölti magára a morál, az erkölcs köntösét, a munkások erényének hiányát panaszolja fel a pauperizmus okául. Állítólagos telhetetlenségüknek és takarékosságra való képtelenségüknek tulajdonítja azt, amit a túlerőben levő tények követnek el ellenük, és ahol már maga sem hunyhat szemet ártatlanságuk fölött, ott elméletté avatja »a szegénység szükségességét«. Szüntelenül ora et labora felhívásokat intéz a munkásokhoz, kötelességükké teszi az önmegtartóztatást meg a takarékosságot, és végül a munkások nyomorát jogsértő kényszertakarékossági intézményekkel tetézi. Az önzés nem látja, hogy egy vak forgalmi erő a munka imáját a kényszerű munkanélküliség elleni szitkozódássá változtatja, hogy ... a takarékosság lehetetlenség vagy kegyetlenség, és hogy végül az erkölcs mindig hatástalan marad azoknak a szájából, akikről a költő jól tudja, hogy »mind vizet prédikálnak, ámde bort vedelve csöndben«."[27]

Ezek a bátor szavak önmagukban véve — 30 évvel Sismondi és Owen után, húsz évvel a Ricardo-iskola angol szocialistáinak vádjai után, végül pedig a chartista-mozgalom, a júniusi csata és last not least, a Kommunista Kiáltvány megjelenése után — nem tarthattak igényt úttörő jelentőségre, így most sokkal inkább e vádak tudományos megalapozása a lényeg. Rodbertus itt egész rendszert ad, amely a következő tömör tételekre vezethető vissza.

A munkatermelékenység történetileg elért szintje „a pozitív jog intézményeivel", vagyis a magántulajdonnal együtt az „önmagára bízott forgalom" törvényeinek következtében egész sor fonák és erkölcstelen jelenséget idézett elő. Így:

1. a csereértéket állították a „normális", „konstituált érték" helyébe, és ezáltal a mai fémpénzt állították egy helyes, „eszméjének megfelelő" „papiros"-pénz vagy „munkapénz" helyébe. „Az első (igazság) az, hogy minden gazdasági jószág *munkatermék*, vagy mint ezt más szóval mondják, csakis a munka termelő. Ez a tétel azonban nem azt jelenti, hogy a termék értéke mindig a munkaköltséggel egyenlő, vagyis más szóval, hogy a munka már ma megszabná az érték mértékét." Ellenkezőleg, az az igazság, „hogy ez még nem államgazdasági *tény*, hanem csupán államgazdasági *eszme*"[28].

„Ha az értéket ama munka alapján konstituáljuk, amelybe a termék került, akkor elképzelhető még egyfajta pénz is, amely az általános számlakönyvek kitépett lapjaiból, a legfinomabb anyagból, azaz rongyból készült papírra írott nyugtákból állna, amelyet az általa termelt értékről mindenki megkapna, és amelyet mindenki az elosztásra kerülő nemzeti termékrész ugyanakkora értékű részére szóló utalványként értékesíthetne... Ha eközben az érték valamiféle okból *nem* vagy *még* nem konstituálható, akkor a pénznek azt az értéket, amelyet likviddé kell tennie, mint azonos értéket, mint zálogot vagy kezességet kell hordoznia, vagyis magának is értékes javakból, aranyból vagy ezüstből kell állnia."[29] Mihelyt azonban tőkés árutermelésre kerül sor, minden a feje tetejére áll: „Az érték konstituálásának meg kell szűnnie, mert már csak csereérték lehet."[30] És „mivel az értéket nem lehetett konstituálni, ezért a pénz sem lehet *csak* pénz, nem felelhet meg teljesen az eszméjének".[31] „Igazságos viszonzás esetén a cserében a termékek csereértékének azzal a munkamennyiséggel kellene azonosnak lennie, amelybe előállításuk került, és a termékekben mindig azonos munkamennyiségeknek kellene kicserélődniük." De még ha feltételezzük is, hogy valaki éppen azt a használati érté-

ket termeli meg, amelyre másvalakinek szüksége van, „mivel itt emberi felismerésről és emberi akaratról volt szó, ezt is meg kell előznie egy helyes számításnak, a kicserélendő termékekben tartalmazott munkamennyiségek kiegyenlítésének és rögzítésének, és ezért szükség van *egy törvényre*, amelyhez a cserében részt vevők alkalmazkodnak."[32]

Rodbertus, mint tudjuk, nyomatékosan hangsúlyozta Proudhonnal szembeni elsőbbségét a „konstituált érték" felfedezésében, amelyet mi készséggel neki tulajdonítunk. Hogy ez az „eszme" mennyire csupán kísértet volt, amelyet Angliában már jóval Rodbertus előtt elméletileg gyümölcsöztettek és gyakorlatilag eltemettek, hogy ez az „eszme" csupán Ricardo értékelméletének utópikus kiforgatása volt, azt Marx „A filozófia nyomorúságá"-ban, továbbá Engels ehhez a műhöz írott előszavában kimerítően taglalta. Ezért nincs szükség arra, hogy itt részletesebben kitérjünk e „gyermektrombitán játszott jövő zenéjére".

2. A „csereforgalomból" adódott a munkának áruvá való „degradálódása" és a „költségérték" szerinti munkabér egy, a termék előállításában való részvételt kifejező rögzített hányad helyett. Rodbertus egy bátor történelmi ugrással közvetlenül a rabszolgaságból vezeti le bértörvényét, és eközben azokat a sajátos jellemzőket, amelyeket a tőkés árutermelés kölcsönöz a kizsákmányolásnak, csupán csalóka hazugságnak tekinti és erkölcsi álláspontról kiátkozza. „Amíg a termelők maguk is a nem-termelők tulajdonát képezték, amíg fennállt a rabszolgaság, kizárólag az urak magánelőnyei határozták meg egyoldalúan (a dolgozók részesedésének — *R. L.*) nagyságát. Mióta a termelők szert tettek a személyes szabadságra, ám ezenkívül semmi egyébre, a két fél eleve megegyezik a bérről. A bér, mint manapság mondják, »szabad szerződés«, vagyis a konkurrencia tárgya. Ez a munkát természetesen ugyanazon csereértéktörvényeknek veti alá, amelyeknek a termékek is alá vannak vetve; maga a munka is csereértékkel rendelkezik; bérezésének nagysága a kereslet és a kínálat hatásától függ." Miután Rodbertus a dolgot így a feje tetejére állította, és a munkaerő csereértékét a konkurrenciából vezette le, nem sokkal ezután természetesen értékét is a csereértékből vezeti le. „A csereértéktörvények uralma alatt a munka a termékekhez hasonlóan »költségértéket« is kap, amely vonzerőt gyakorol csereértékére, a bérösszegre." Ez az a bérösszeg, amelyre szükség van a munka „karbantartása" végett, vagyis ahhoz, hogy lehetővé tegye folytonos fennmaradását, akár az utódokban is; ez az úgynevezett „szükséges fenntartás". Rodbertus számára azonban ez megint nem objektív gazdasági törvények megállapítását jelenti, ha-

nem csupán erkölcsi megrökönyödés tárgyát. A klasszikus iskolának azt az állítását, hogy a „munkának nincs több értéke, mint amennyi bért kap", Rodbertus „cinikusnak" nevezi, és elhatározza, hogy feltárja azt a „sok tévedést", amely ehhez a „merev és erkölcstelen következtetéshez vezetett".[33] „Egy éppoly lealázó elképzelés — mint az volt, amely a munkabért a szükséges fenntartás szerint, vagy mint egy gépjavítást kalkulálta — a csereáruvá vált munka — azaz minden javak elve — kapcsán is »természetes árról«, avagy »költségekről« beszélt, mintha csak a munka termékéről volna szó, és ezt a természetes árat, ezeket a munkaköltségeket azoknak a javaknak az összegében fejezte ki, amely ahhoz szükséges, hogy a munkát mindig újra piacra lehessen vinni." A munkaerőnek ez az árujellege és a megfelelő értékmeghatározottsága pedig nem egyéb, mint a szabadkereskedelmi iskola gonosz, rosszindulatú tévelygése, és Rodbertus ahelyett, hogy — miként az angol Ricardo-tanítványok — a tőkés árutermelésen belüli ellentmondásra: a munka értékmeghatározottsága és a munka általi értékmeghatározottság közötti ellentmondásra utalna, jó porosz módjára a tőkés árutermelést az érvényben levő államjoggal állítja szembe. „Micsoda tébolyult, leírhatatlan ellentmondás rejlik azoknak a közgazdászoknak a felfogásában — kiált fel —, akik egyfelől a munkást, jogállását tekintve a társadalom sorsáról döntők közé sorolnák, és ugyanakkor nemzetgazdaságilag csak mint árut kezelik!"[34]

Most már csak az a kérdés: miért tűrik a munkások ezt a tébolyult és égbekiáltó igazságtalanságot — olyan ellenvetés ez, amelyet például *Hermann* hangoztatott a Ricardo-féle értékelmélettel szemben. Rodbertus erre így válaszol: „Mit tehettek volna a munkások, ha felszabadulásuk után ezt a szabályt nem akarták volna érvényesülni hagyni? Képzelje el a helyzetüket! A munkásokat mezítelenül vagy rongyokban engedték szabadjára, és munkaerejükön kívül semmijük nincs. A rabszolgaság, a jobbágyság eltörlésével megszűnt az úrnak az erkölcsi vagy jogi kötelezettsége is, hogy táplálja őket és szükség esetén gondoskodjon róluk. Szükségleteik azonban megmaradtak; élniük kellett. Hogyan gondoskodjanak életükről a munkaerejükkel? Vegyenek el a társadalom számára rendelkezésre álló tőkéből, és ezzel termeljék meg önfenntartásukat? Csakhogy a társadalmi tőke már másoké és nem az övék — a »jog« végrehajtói ezt tehát nem tűrnék el." Mi marad hát a munkásoknak? „Csak *egy* alternatíva: vagy a társadalmi jogot felforgatni, vagy pedig visszatérni nagyjából a korábbi gazdasági feltételekhez, bár megváltozott jogi helyzetben, korábbi uraikhoz, a föld- és tőketulajdonosokhoz, és bérként

fgadni el azt, amit azelőtt eledelként kaptak!" Az emberiség és a porosoz jogállam szerencséjére a munkások „oly bölcsek" voltak, hogy a civilizációt nem „térítették ki pályájáról", és inkább hősiesen alkalmazkodtak „korábbi uraik" alávaló követeléseihez. Így jött létre a tőkés bérrendszer és bértörvény mint „majdnem rabszolgaság", mint egyfelől a tőkések erőszakos visszaélései, másfelől a proletárok kényszerhelyzetének és ájtatos engedelmességének produktuma — ha hitelt adunk ama Rodbertus úttörő jellegű elméleti kinyilatkoztatásainak, akit Marx, mint tudjuk, elméletileg „kifosztott". Ami a bérelméletet illeti, itt Rodbertus „elsőbbsége" vitathatatlan, mivel az angol szocialisták és más társadalomkritikusok a bérrendszert nála jóval kevésbé nyersen és primitíven elemezték. Az eredeti itt az, hogy Rodbertus ezt a nagy felhajtással kísért erkölcsi felháborodást, amely a bérrendszer kialakulása és gazdasági törvényei láttán elfogja őt, nem arra használja fel, hogy ebből eredően követelje a szörnyűséges igazságtalanság, a „tébolyult és leírhatatlan ellentmondás" felszámolását. Isten ments! Embertársait több ízben megnyugtatja, hogy a kizsákmányolás elleni harsogását egyáltalán nem kell tragikusan felfogni[35], hiszen ő nem oroszlán, csupán Gyalu, az asztalos*. A bértörvény etikai elméletére csak azért van szükség, hogy abból a további következtetést levonhassa:

3. A bérnek a „csereérték-törvények" általi meghatározottságából ugyanis az következik, hogy a munkatermelékenység előrehaladásával a munkás mind kisebb arányban részesedik a termékből. Itt most elérkeztünk Rodbertus „rendszerének" arkhimédeszi pontjához. A „csökkenő bérhányad" Rodbertus legfontosabb „saját" eszméje, amelyet első szociális írása (valószínűleg 1839) óta egészen haláláig ismételgetett, és amelyre mint tulajdonára „igényt tartott". Jóllehet ez az „eszme" Ricardo értékelméletéből levont egyszerű következtetés volt, vagyis voltaképpen implicite a béralapelmélet is tartalmazta, amely a klasszikusok óta, Marx „A tőke" című művének megjelenéséig, a polgári közgazdaságtanban uralkodott. Ennek ellenére Rodbertus úgy véli, hogy ezzel a „felfedezéssel" afféle Galilei lett a közgazdaságtanban, és a „csökkenő bérhányadot" használja fel a tőkés gazdaság minden bajának és ellentmondásának magyarázatára. A csökkenő bérhányadból vezeti le mindenekelőtt a pauperizmust, amely a válságok mellett „*a* szociális kérdést" alkotja. És igen-

* Lásd *William Shakespeare:* Szentivánéji álom. V. felvonás, első jelenet. (Arany János fordítása.)

csak helyénvaló lenne a modern Marx-megsemmisítők kegyes figyelmébe ajánlani azt a tényt, hogy nem Marx, hanem a hozzájuk jóval közelebb álló Rodbertus volt az, aki egy szabályszerű elnyomorodási elméletet állított fel, mégpedig annak legdurvább formájában, és — Marxtól eltérően — nem a „szociális kérdés" kísérőjelenségének, hanem lényegének tartotta azt. Lásd például a munkásosztály abszolút elnyomorodásának bizonyítását az „Első szociális levél von Kirchmannhoz"-ban. A „csökkenő bérhányadnak" azután alkalmasnak kell lennie a „szociális kérdés" másik alapvető jelensége, a válság megmagyarázására is. Rodbertus itt jut el a termelés és fogyasztás egyensúlyának problémájához, és érinti az ezzel kapcsolatos vitás kérdések komplexumát, amelyet Sismondi és a Ricardo-iskola már megvitatott.

Rodbertus ismeretei a válságokról természetesen már jóval gazdagabb tényanyagra épültek, mint Sismondiéi. Első szociális levelében már részletes leírását adja a négy válságnak: az 1818—1819, az 1825*, az 1837—1839 és 1847. évinek. Rodbertus a hosszabb ideig tartó megfigyelésnek köszönhetően részben mélyebben át tudta tekinteni a válságok lényegét, mint elődei tehették. Így például már 1850-ben megfogalmazza a válságok periodikus jellegét, és azt, hogy egyre rövidebb intervallumokban, ám egyre fokozódó élességgel térnek vissza: „A gazdaság növekedésével párhuzamosan esetről esetre váltak egyre borzalmasabbá ezek a válságok, és lettek nagyobbak az általuk elnyelt áldozatok. Az 1818—1819-es válság, bármennyire is rémületet keltett a kereskedelemben és gondolkodásra késztette a tudományt, viszonylag jelentéktelen volt az 1825—1826-oshoz képest. Az utóbbi olyan sebeket ejtett Anglia tőkevagyonán, hogy a leghíresebb közgazdászok is kételkedtek annak teljes felépülésében. Ám az 1836—1837-es válság még ezt is felülmúlta. Az 1839—1840-es, majd az 1846—1847-es válság pedig még súlyosabb pusztításokat okozott, mint a korábbiak." „Emellett, az eddigi tapasztalatok szerint, ezek a válságok mind rövidebb intervallumokkal térnek vissza. Az elsőtől a harmadikig 18 év telt el, a másodiktól a negyedikig 14 év, a harmadiktól az ötödikig 12 év. Már sokasodnak egy közeli új szerencsétlenség jelei, bár az 1848-as év ennek kitörését kétségkívül feltartóztatta."[36] Rodbertus

* Az 1825—1826-os angliai válság volt az első ciklikus ipari válság a kapitalizmus történetében. A részvények árfolyama oly mértékben zuhant, hogy egyebek között hetven vidéki bank és számos részvénytársaság összeomlott, és 1828-ig nem exportáltak angol tőkét.

azt is megfigyelte továbbá, hogy a válságokat rendszerint a termelés rendkívüli fellendülése, az ipar nagy technikai haladása előzi meg: „...minden egyes válság az ipar szembeötlő virágzásának korszakát követi."[37] A válságok történetének példáján kifejti, hogy „ezek mindig a termelékenység jelentős növekedése után következnek be".[38] Rodbertus harcba száll azzal a vulgáris nézettel, amely a válságokat csak pénz- és hitelzavaroknak tekinti, és bírálja az egész elhibázott Peel-féle bankjegytörvényt*; felfogását kimerítően megindokolja „A kereskedelmi válságok és a jelzáloghiány" című tanulmányában (1858), ahol is többek között kijelenti: „Ezért az is általtja magát, aki a kereskedelmi válságokat csupán pénz-, tőzsde- vagy hitelválságokként fogja fel. Csak külsőre ilyenek, amikor először megjelennek."[39] Rodbertus éleslátására az is jellemző, hogy a válságok problémájával kapcsolatban felismerte a külkereskedelem jelentőségét. Akárcsak Sismondi, ő is megállapítja, hogy a tőkés termelés számára a terjeszkedés nélkülözhetetlen, de egyúttal azt a tényt is leszögezi, hogy ezáltal csak a periodikus válságok dimenziója fog növekedni. „A külkereskedelemnek — írja »A szociális kérdés megvilágításához« című műve második részének első füzetében — ugyanaz a viszonya a kereskedelem pangásához, mint a jótéteményeknek a pauperizmushoz — végső soron csak együtt növekszenek."[40] És a már idézett „A kereskedelmi válságok és a jelzáloghiány" című tanulmányában: „A »válságok« leendő kitörésének megelőzésére a külső piacok bővítésének kétélű eszköze áll rendelkezésre. Az erre a bővítésre való buzgó törekvés jórészt nem egyéb, mint a szenvedő szervezetben felszökő beteges láz. Mivel a belső piacon az egyik tényező — a termelékenység — állandóan emelkedik, a másik pedig — a vásárlóerő — a nemzet legnagyobb része számára mindig azonos marad, ezért a kereskedelem kénytelen-kelletlen azzal próbálkozik, hogy az utóbbi hasonló korlátlanságát a külföldi piacokon keresse. Ami ezt a lázat csillapítja, az legalábbis elodázza a baj újabb kitörését. Ezért minden új külső piac egyet jelent a szociális kérdés elnapolásával. Ugyanígy hat a megműveletlen országok gyarmatosítása is. Európa felnevel magának egy piacot ott, ahol azelőtt semmi ilyesmi nem volt. Ez az esz-

* Ezt a törvényt, amelyet szerzője, Robert Peel után a Peel-féle banktörvénynek neveztek, az angol parlament 1844-ben és 1845-ben fogadta el. Eszerint a bankokat két független department-re osztották fel, fizetési és hitelügyi műveleteiket törvényben korlátozták, de ezeket a korlátozásokat a nagy pénzhiánnyal járó gazdasági válságok idején átmenetileg érvényteleníteni kellett, hogy így növeljék az aranyfedezet nélküli bankjegyek összegét.

köz azonban jószerivel csak dédelgeti a bajt. Ha az új piacok megtelnek — akkor a kérdés visszatért régi kiindulópontjához, a vásárlóerő korlátozott tényezőjéhez szemben a termelékenység korlátlan tényezőjével, és az új kitöréstől csupán a kisebb piacot óvták meg, hogy aztán az a nagyobb piacon még tágabb dimenzióban és még hevesebb formában jelentkezzék. És mivel a föld korlátozott, és ezért az új piacok megszerzése egyszer szükségképpen véget ér, ezért a kérdés puszta elnapolásának is véget kell érnie. A kérdést egyszer majd végérvényesen meg kell oldani."[41]

Rodbertus figyelembe vette válságképző tényezőként a tőkés magántermelés anarchiáját is, de csak a többi tényező között — nem általában, mint a válságok tulajdonképpeni okát, hanem mint egy bizonyosfajta válság forrását. Ezt mondja például a „válság" kitöréséről a von Kirchmann által említett „helységben": „Most nem akarom azt állítani, hogy ez a fajta értékesítési zavar nem fordul elő a valóságban is. Manapság a piac nagy, az igények és a termelési ágak sokfélék, a termelékenység is jelentős, az igényekre utaló jelzések homályosak és csalókák, a vállalkozók kölcsönösen nem ismerik termelésük mértékét — könnyen előfordulhat tehát, hogy egy bizonyos áruszükséglet mértékében tévednek, és ezért teletömik vele a piacot." Rodbertus kereken ki is mondja, hogy a válságokon csupán a gazdaság tervszerű megszervezése, a mai tulajdonviszonyok „teljes megfordítása", valamennyi termelési eszköznek „egy egységes társadalmi hatóság kezében" való egyesítése segíthetne. Természetesen, a kedélyek megnyugtatására már itt siet hozzátenni, ő nem firtatja, hogy lehetséges-e egy ilyen állapot, „de ez volna az egyetlen lehetőség az *ilyenfajta* értékesítési zavarok megakadályozására". Vagyis hangsúlyozza, hogy a mai termelési mód anarchiáját csupán a válságok bizonyos részleges megjelenési formájáért teszi felelőssé.

Rodbertus gúnnyal utasítja el Say és Ricardo tételét a fogyasztás és a termelés természetes egyensúlyáról, és akárcsak Sismondi, teljes nyomatékkal a társadalom vásárlóerejére helyezi a hangsúlyt, amelyet — ismét Sismondihoz hasonlóan — a jövedelemelosztástól függőnek tekint. Ennek ellenére egyáltalán nem fogadja el, és élesen szembeszáll Sismondi válságelméletével, nevezetesen annak végkövetkeztetésével. Amíg ugyanis Sismondi a termelés korlátlan, a jövedelmi korlátokat figyelmen kívül hagyó kiterjesztésében látta a bajok forrását, és ennek megfelelően a termelés korlátozását hirdette, addig Rodbertus a termelés, a gazdagság és a termelőerők lehető legerőteljesebb és korlátlan kiterjesztése mellett tör lándzsát. A társadalomnak — véli — arra van szüksége, hogy gazdag-

sága akadálytalanul növekedjék. Ha valaki elveti a társadalmi gazdagságot, ezzel a haladást veti el, s ezzel együtt az erényt is; aki gátat vet a növekedésének, az általában a haladásnak állja útját. A tudás, az akarat és a képességek bármely növekedése a társadalomban a gazdagság növekedéséhez kötődik.[42] Ebből az álláspontból kiindulva Rodbertus melegen támogatta a jegybankok rendszerét, mivel ezekben látta az alapítói tevékenység gyors és korlátlan terjeszkedéséhez elengedhetetlenül szükséges alapot. Már a jelzáloghiányról írott 1858-as tanulmányát, sőt a porosz pénzválságról* írott 1845-ös cikkét is ennek bizonyítására szentelte. De közvetlenül is vitatkozik a Sismondi szellemében fogant intelmekkel, és először itt is etikus-utópikus módon fogja fel a dolgot. „A vállalkozók — deklamálja — lényegében nem mások, mint népgazdasági hivatalnokok, akik, ha a tulajdon intézménye által oszthatatlanul rájuk bízott nemzeti termelési eszközöket minden erejük megfeszítésével működtetik, ezzel csupán kötelességüket teszik. Mert a tőke, ismétlem, a termelés érdekében van." Később azonban tárgyilagosan hozzáteszi: „Vagy talán ők (a vállalkozók) tegyék krónikussá az akut bajokat, oly módon, hogy kezdettől fogva folytonosan kevesebb erőráfordítással dolgozzanak, mint amennyit eszközeik lehetővé tennének, és ezen a módon a baj hevességének alacsonyabb fokát a baj szüntelen megléte árán érjék el? Még ha oly balgák volnánk is, hogy ezt a tanácsot adjuk nekik, ők nem követhetnék. Miről ismerhetnék fel a világ termelői a piac már kóros határait? Mind úgy termelnek, hogy nem tudnak egymásról, a Föld legkülönbözőbb szögleteiben, egymástól több száz mérföldnyi távolságra levő piacokra, és olyan hatalmas erőkkel, hogy egy havi termelésük is elegendő minden határ túllépéséhez — hogyan képzelhető el, hogy ez a szétforgácsolt és mégis oly hatalmas termelés időben áttekinthetné, hogy mikor is lesz elég? Hol vannak azok az intézmények, például a folyamatosan tájékoztatott statisztikai irodák, amelyek ebben segítenék őket? De ami még rosszabb: a piac egyetlen érzékelője az ár, annak emelkedése és csökkenése. De nem úgy működik, mint a barométer, amely a piac hőmérsékletét előre jelzi, hanem mint a hőmérő, amely csak méri azt. Ha esik az ár, akkor máris *túllépték* a határt, és máris megtörtént a baj."[43] Ez a kétségkívül Sismondi ellen irányuló polémia azt

*1844—1845-ben Poroszországban pénzhiány mutatkozott, amelynek oka az 1842 óta folyó vasúti spekuláció volt. A porosz állam ettől kezdve a vasútépítési részvények jegyzésekor három és félszázalékos törvényes kamatot szavatolt.

mutatja, hogy kettejük között a válság felfogásában igen jelentékeny különbségek vannak; s ezért, amikor Engels az „Anti-Dühring"-ben azt mondja, hogy a válságnak az elégtelen fogyasztással [Unterkonsumtion] való magyarázata Sismonditól ered, és Rodbertus is tőle vette át,* ez szigorúan véve nem pontos. Rodbertusnál és Sismondinál csupán a klasszikus iskolával való szembenállás közös, valamint az, hogy a válságokat általában a jövedelemelosztásból magyarázzák. Ám Rodbertus itt is saját rögeszméjét követi. Nem a munkástömegek jövedelmének alacsony volta okozza a túltermelést, nem is a tőkések elégtelen fogyasztása, mint Sismondinál, hanem csupán az a tény, hogy a munkások jövedelme a termelékenység növekedésével mind csekélyebb részét alkotja a termék értékének. Rodbertus vitapartnerével szemben kifejezetten bebizonyítja, hogy az értékesítési zavarok nem a dolgozó osztályok részesedésének alacsony voltából erednek: „Tegye fel — oktatja von Kirchmannt —, hogy ez a részesedés oly alacsony, hogy a jogosultak csak meztelen életükkel rendelkeznek, de szögezze csak le, hogy ez a részesedés a nemzeti terméknek mindig ugyanazt a hányadát képezi, s növelje ezután a termelékenységet: máris megvan az a szilárd érték-edény, amely mind nagyobb tartalmat tud felvenni, ezzel ön máris megkaphatja a dolgozó osztályok növekvő jólétét... Tegye fel ezzel szemben, hogy a dolgozó osztályok részesedése olyan nagy, amilyennek akarja, de engedje, hogy az a termelékenység növekedése során a nemzeti terméknek mindig kisebb hányadára csökkenjen, és akkor ez a részesedés mindaddig, amíg el nem éri mai alacsony szintjét, még mindig megóv a rendkívüli nélkülözéstől, mivel terméktartalma még mindig jóval nagyobb lesz, mint ma, és mégis, mihelyt csökkenni kezd, maga után vonja azt a kereskedelmi válságaink idején növekvő kielégítetlenséget, amely a tőkések eladósodása nélkül csak azért következik be, *mert* a tőkések termelésük mértékét a részesedés adott nagysága szerint szabták meg."[44]

Tehát a válságok tulajdonképpeni oka a „csökkenő bérhányad" és az egyetlen hatékony eszköz ellene egy törvény volna, amely szerint a munkásnak a nemzeti termékben való részesedése szilárd és megváltoztathatatlan hányadot tesz ki. Alaposan bele kell gondolnunk ebbe a bizarr ötletbe, hogy gazdasági tartalmát érdeme szerint méltathassuk.

*Lásd *Friedrich Engels:* Anti-Dühring. *Marx—Engels* Művei. 20. köt. 283. old. Budapest 1963.

Az újratermelés elemzése Rodbertusnál

Mindenekelőtt, mit jelent az, hogy a munkások részesedésének csökkenése „azonnal" túltermelést és kereskedelmi válságokat idéz elő? Ez a felfogás csak akkor lesz érthető, ha feltételezzük, hogy Rodbertus a „nemzeti terméket" két részből, vagyis a munkások és a tőkések részesedéséből — tehát $v+m$-ből állónak — tekinti, ahol is az egyik részt kicserélik a másikra. Valóban, Rodbertus helyenként csaknem ebben az értelemben beszél, például, amikor „Első szociális levelében" kimondja: „A dolgozó osztályok szegénysége sohasem teszi lehetővé, hogy jövedelmük ágya lehessen a megduzzadó termelésnek. A termékfölösleg, amely a munkások kezében nem csupán helyzetüket javítaná, hanem egyúttal súlyt is jelentene, hogy a vállalkozóknál maradt rész értékét emelje, és ezzel biztosítaná a feltételeket a termelésnek az addigi terjedelemben való folytatására, a vállalkozók oldalán olyan mélyre szorítja le az egész termelés értékét, hogy ezek a feltételek eltűnnek, és legjobb esetben a szokásos nélkülözésnek szolgáltatja ki a munkást."[45] A „súly", amely a munkás kezében a vállalkozónál maradt rész „értékét" növelné, itt csupán keresletet jelenthet. Ezzel szerencsésen el is jutottunk von Kirchmann hírneves „helységébe", ahol a munkások a tőkésekkel bérüket a többlettermékre cserélgetik, és ahol a válságok azért törnek ki, mert a változó tőke kicsi és az értéktöbblet nagy. Ezt a különös elképzelést fentebb már tárgyaltuk. Másutt azonban Rodbertus szerencsére eltérő felfogást fejt ki. „Negyedik szociális levelében" elméletét úgy értelmezi, hogy ennek az aránynak az állandó eltolódása, amely a keresleten belül a munkásosztály és a tőkésosztály kereslete között áll fenn, szükségképpen krónikus aránytalanságot idéz elő a termelés és a fogyasztás között: „De mi lesz, ha a vállalkozók ugyan mindig megpróbálják magukat részesedésük korlátai között tartani, de a társadalom nagy többségének, a munkásoknak a részesedése fokozatosan, egy észrevétlen, de ellenállhatatlan erő következtében szüntelenül csökkent? Ha ezeknél az osztályoknál szüntelenül és ugyanabban a mértékben csökken, ahogyan azok termelékenysége megnövekedett?" „Vajon a tőkések, akik a termelést a részesedések eddigi nagyságához igazították és ehhez is voltak *kénytelenek* igazodni, hogy a gazdagságot általánossá tegyék, nem emiatt termelnek-e mégis állandóan az eddigi részesedésen túl is, értékesítési zavarokhoz vezető, állandó kielégítetlenséget létrehozva ezzel?"[46]

Eszerint a válságokat a következőképpen magyarázhatjuk: a nemzeti termék, mint von Kirchmann mondja, egy sor, a munkások számára való „közönséges áruból", és a tőkések számára való finomabb árukból áll. Az előbbiek tömegét a bérek összege, az utóbbiakét pedig az értéktöbblet képviseli. Ha a tőkések eszerint alakítják termelésüket, és közben a termelékenység előrehalad, akkor már a következő pillanatban aránytalanság keletkezik. A munkások részesedése ma nem ugyanaz, mint tegnap, hanem kisebb. Tegnap még a „közönséges áruk" iránti kereslet, mondjuk, a nemzeti termék hathetedét alkotta, ma viszont már csak öthetedét, és a vállalkozók, akik erre a hatheted „közönséges árura" rendezkedtek be, kínos meglepődéssel állapíthatják meg, hogy egyheteddel többet termeltek, mint kellett volna. Ha azonban e tapasztalattól megtréfálva holnap úgy szerveznék meg a termelésüket, hogy a nemzeti termék összértékének csak öthetedét állítsák elő közönséges árukban, ezzel máris újabb csalódás érné őket, hiszen holnapután a nemzeti termék bérhányada már biztosan csak négytizedet fog képviselni stb.

Ez az eredeti elmélet máris rengeteg enyhe kételyt ébreszt. Ha kereskedelmi válságaink csak abból erednek, hogy a munkásosztály „bérhányada", a változó tőke, a nemzeti termék összértékének mind csekélyebb részét teszi ki, akkor ez a végzetszerű törvény gyógyírt is nyújt az általa okozott bajra, hiszen a túltermelés az össztermék mind csekélyebb részét érinti. Bár Rodbertus szereti az olyan kifejezéseket, mint a fogyasztók „túlnyomó többsége", vagy a fogyasztók „nagy néptömegei", akiknek részesedése mindinkább csökken, de hát a kereslet esetében nem a fejek száma az érdekes, hanem az általuk képviselt értékek. És ez az érték Rodbertus szerint az össztermék egyre kisebb részét alkotja. A válságok gazdasági bázisa ezáltal egyre szűkül, és már csak az a kérdés marad, hogyan lehetséges, hogy a válságok, mint Rodbertus megállapítja, egyfelől általánosak, másfelől egyre hevesebbek. Továbbá pedig, ahogy a „bérhányad" alkotja a nemzeti termék egyik részét, Rodbertus szerint az értéktöbblet alkotja a másikat. Amennyivel a munkásosztály vásárlóereje csökken, annyival növekszik a tőkéseké, a *v* egyre kisebb lesz ugyan, az *m* viszont egyre nagyobb. Rodbertus saját, durva sémája szerint ezáltal egészében véve nem befolyásolható a társadalom vásárlóereje. Hiszen ő maga mondja: „Nagyon jól tudom, hogy végül is amennyivel a munkások részesedése csökken, annyival nő a járadékosoké (Rodbertusnál a járadék azonos jelentésű az értéktöbblettel — *R. L.*), vagyis tartósan és egészében véve a vásárlóerő azonos marad. A piacra vitt termék vonatkozásában

azonban mindig is előbb következett be a válság, mintsem ez a növekedés érvényesült."[47] Vagyis legföljebb arról lehet szó, hogy ugyanabban a mértékben, amelyben a „közönséges árukból" állandó fölösleg található, a tőkések finomabb áruiból állandóan hiány lép fel. Rodbertus itt váratlanul visszatér az általa oly hevesen vitatott Say—Ricardo-elmélet sajátos ösvényére: a túltermelés az egyik oldalon megfelel az elégtelen termelésnek a másik oldalon. És mivel a munkásosztály és a tőkések értékhányada állandóan az előbbiek rovására tolódik el, ezért kereskedelmi válságaink egészében véve egyre inkább a krónikus és periodikus elégtelen termelés, semmint túltermelés jellegét öltik! De hagyjuk ezeket a talányokat. Ami mindebből világos, az az, hogy Rodbertus a nemzeti terméket értéke szerint csupán két részből, *v*-ből és *m*-ből állónak képzeli el, vagyis ezzel teljes mértékben osztja a klasszikus iskola felfogását és hagyományát, amelyet pedig oly elkeseredetten vitat, és még szépíti is azzal az elképzeléssel, hogy a tőkések az egész értéktöbbletet elfogyasztják. Ezt több helyütt is szárazon kijelenti, így például „Negyedik szociális levelében": „Ezek szerint éppen annak érdekében, hogy elsősorban általában a járadék (az értéktöbblet — *R. L.*) elvét, a *munkatermék bérre és járadékra való felosztásának elvét* megtaláljuk, el kell vonatkoztatnunk azoktól az okoktól, amelyek az általában vett járadék földjáradékra és tőkejáradékra való szétválását előidézik."[48] És a „Harmadik [szociális] levélben": „A földjáradék, a tőkehaszon és a munkabér, ismétlem, jövedelmek. Földbirtokosok, tőkések és mások *élnek* belőlük, vagyis közvetlen emberi szükségleteiket elégítik ki általuk. A javaknak, amelyeket az ember a jövedelem révén szerez, erre alkalmasaknak kell lenniük."[49] Senki sem fogalmazta meg nyersebben azt a hamisítást, amely szerint a tőkés gazdaság csupán közvetlen fogyasztásra szolgáló termelés; Rodbertus e tekintetben kétségkívül elhódította az „elsőbbség" pálmáját, méghozzá nem annyira Marxtól, mint inkább valamennyi vulgárközgazdásztól. Nehogy az olvasóban bármiféle kétséget hagyjon e zagyvaságával kapcsolatban, ugyanebben a levélben valamivel alább a tőkés értéktöbbletet mint gazdasági kategóriát, közvetlenül egy sorba helyezi az antik rabszolgatartó jövedelmével: „Az első állapotnak (a rabszolgaságénak — *R. L.*) a legegyszerűbb naturális gazdálkodás felel meg; a munkatermék ama része, amelyet a munkások vagy rabszolgák jövedelméből vonnak el, és amely az úr vagy a birtokos tulajdonát képezi, osztatlan járadékként jut a föld-, a tőke-, a munkás és munkatermék-tulajdonosnak; a földjáradék és a tőkehaszon fogalmilag sem különböztethető meg. — A má-

sodik állapotot a legbonyolultabb pénzgazdaság jellemzi; a munka termékének ama részét, amelyet most a szabad munkások jövedelméből vonnak el, és amely a föld- és a tőketulajdon között oszlik meg, tovább osztódik a nyerstermék és a késztermék tulajdonosai között: végül a korábbi állapot egyetlen járadéka földjáradékra és tőkehaszonra bomlik és választható szét."[50] A szembetűnő gazdasági különbséget a rabszolgatartás és a modern tőkés uralom alatti kizsákmányolás között Rodbertus a munkások „jövedelméből" „elvont" értéktöbblet földjáradékra és tőkenyereségre való kettéválásában látja. Nem azt a sajátos történeti formát tekinti a tőkés termelési mód perdöntő tényének, amelyben az új érték a tőke és a munka között megoszlik, hanem az értéktöbblet megoszlását különböző haszonélvezői között, ami pedig a termelési folyamat szempontjából közömbös. Különben a tőkés értéktöbblet mint egész, ugyanaz marad, ami a rabszolgatartó „egyetlen járadéka": a kizsákmányoló magánfogyasztási alapja!

Rodbertus természetesen másutt újból ellentmond önmagának: eszébe jut az állandó tőke, és az is, hogy azt az újratermelési folyamatban meg kell újítani. Az össztermék $v+m$-re való kettéosztása helyett például hármas, $c+v+m$ felosztást alkalmaz. „Harmadik szociális levelében" a rabszolgatartó gazdaság újratermelési formáit ecseteli: „Mivel az úr vigyázni fog, hogy a rabszolgamunka egy részét arra fordítsák, hogy a szántóföldeket, a nyájakat, a mezőgazdasági és a gyári szerszámokat azonos állapotban őrizzék meg vagy javítsák, ezért az, amit ma »tőkepótlásnak« nevezünk, úgy megy végbe, hogy a gazdaság nemzeti termékének egy részét mindig közvetlenül és csere, sőt csereérték közbeiktatása nélkül a vagyon karbantartására használják."[51] A tőkés újratermelésre áttérve pedig kijelenti: „Eszerint a munka termékének egyik *értékrészét* a vagyon karbantartására, vagyis »tőkepótlásra« használják fel, illetve számítják le; a munkatermék egy másik *értékrészét* a munkásoknak fizetett bér összegében azok eltartására fordítják, végül pedig még egy *értékrész* marad a föld-, tőke- és munkatermék-tulajdonosok kezében mint jövedelem vagy járadék."[52]

Itt tehát kifejezetten az állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet hármas felosztásával van dolgunk, és Rodbertus ezt még egyszer, ugyanígy fogalmazza meg „Harmadik [szociális] levelében", „új" elméletének sajátosságaként: „E szerint az elmélet szerint tehát — a munkatermelékenység kielégítő szintje esetében — a termék értékének az a része, amely a tőkepótlás után jövedelemként megmarad, a föld- és a tőketulajdon

következtében a munkások és a tulajdonosok között bérként és járadékként oszlik el..." stb.[53] Rodbertus itt látszólag döntő lépést tett előre az össztermék értékelemzésében a klasszikus iskolához képest, hiszen valamivel később közvetlenül bírálja Smith „dogmáját", és csak csodálkozhatunk, hogy Rodbertus tudós csodálói, Wagner, Dietzel, Diehl urak és társaik hogyan mulaszthatták el kedvencük „elsőbbségének" elismerését Marxszal szemben a gazdasági elméletnek egy ilyen fontos területén. Valójában az elsőbbséget illetően épp akkora a bizonytalanság, mint az értékelméletben általában. Ott is, ahol Rodbertus látszólag helyes felfogást képvisel, a következő pillanatban ez máris félreértésnek, vagy legalábbis kétségesnek bizonyul. Azt, hogy Rodbertus milyen keveset tudott kezdeni a nemzeti termék hármas felosztásával, amelyhez pedig igen közel jutott, leginkább a Smith-dogma felett gyakorolt kritikája bizonyítja, ami szó szerint így hangzik: „Önök tudják, hogy Adam Smith óta minden közgazdász munkabérre, földjáradékra és tőkehaszonra osztotta a termék értékét, és ezért az az eszme, hogy a különböző osztályok jövedelmei, nevezetesen a járadékrészek a termék felosztásából származnak, nem új. Csakhogy a közgazdászok máris mellékvágányra jutnak. Mindannyian — és e tekintetben még Ricardo iskolája sem kivétel — *elsősorban* azt a hibát követik el, hogy nem az egész terméket, a megtermelt javakat, az egész nemzeti terméket tekintik olyan egységnek, amelyből a munkások, a földbirtokosok és a tőkések részesednek, hanem a nyerstermék felosztását a három résztvevő közötti különleges felosztásnak tekintik, a késztermékek felosztását pedig ismét külön felosztásként fogják fel, amelyben viszont csak két fél vesz részt. Ezért ezek a rendszerek a puszta nyersterméket és a puszta késztermékét külön-külön jövedelemforrásnak tekintik. *Másodsorban* — itt azonban már Ricardo és Smith kivételével — azt a hibát követik el, hogy azt a természeti tényt, miszerint a munka az anyag közreműködése nélkül, tehát a föld nélkül nem termelhet javakat, gazdasági ténynek tekintik, és azt a tényt, hogy a munkamegosztás során a mai értelemben vett tőkét termelésre használják, eleve adottnak tartják. Ezért olyan gazdasági alapviszonyokat tételeznek fel, amelyre — a társadalomban a föld-, a tőke és a munka megosztott tulajdonát feltételezve — a különböző birtokosok részesedéseit visszavezetik, mégpedig oly módon, hogy a földjáradékot a talaj közreműködéséből származtatják, amelyet a földbirtokos ad a termeléshez, a tőkeprofitot a tőkés által ráfordított tőke közreműködéséből, végül pedig a bért a munka közreműködéséből. Say-iskolája, amely ezt a téve-

dést a legmesteribben agyalta ki, még a föld, a tőke és a munka — a különböző birtokosok termékrészének megfelelő — termelő szolgáltatását is létrehozta, hogy azután ebből a termelő szolgáltatásból magyarázza meg a termékrészesedést. — Végül pedig ehhez járul egy *harmadik* pontatlanság, nevezetesen az, hogy míg a munkabért és a járadékrészt a termék értékéből vezetik le, a termék értékét pedig a munkabérből és a járadékrészből, így kölcsönösen az egyiket a másikra alapozzák. Némelyeknél ez a zűrzavar abban nyilvánul meg, hogy két egymást követő fejezetnek »A járadékok hatása a termelési árakra« és a »A termelési árak hatása a járadékokra« címet adják."[54]

E kiváló kritikai megjegyzések mellett, amelyek közül az utolsó különösen finom és szellemes, és bizonyos értelemben már előlegezi azt az idevágó kritikát, amelyet Marx ad „A tőke" II. kötetében, Rodbertus nyugodtan elfogadja a klasszikus iskolától és annak vulgáris utódaitól származó legfőbb baklövést: teljesen elhanyagolja az összterméknek azt az értékrészét, amelyre a társadalom állandó tőkéjének pótlásához van szükség. Ez a zűrzavar könnyítette meg neki, hogy konokul ragaszkodhasson a „csökkenő bérhányad" elleni csodálatra méltó harcához.

A társadalmi össztermék értéke a tőkés termelési formában három részre oszlik, amelyek közül az egyik az állandó tőke értékének, a másik a bérösszegnek, vagyis a változó tőkének, a harmadik pedig a tőkésosztály összértéktöbbletének felel meg. Ezen az értékösszetételen belül a változó tőkének megfelelő értékrész viszonylag mindig kisebb lesz, méghozzá pedig két okból. Először is a $c+v+m$ képleten belül a c és a $(v+m)$ aránya, vagyis az állandó tőke és az új érték aránya úgy tolódik el, hogy a c viszonylag mind nagyobb, a $(v+m)$ pedig mindig kisebb lesz. Ez egyszerűen az emberi munka növekvő termelékenységét fejezi ki, amely abszolút érvényűnek tekinthető minden gazdaságilag előrehaladó társadalomban, függetlenül annak történelmi formájától, és csak azt jelenti, hogy az eleven munka egyre rövidebb idő alatt egyre több termelési eszközt képes használati tárggyá alakítani. Mivel a $(v+m)$ a termék összértékéhez viszonyítva csökken, ezért vele együtt csökken a v is mint az össztermék értékrésze. Aki ez ellen berzenkedik, aki ezt a csökkenést meg akarja állítani, az másként szólva általában a munkatermelékenység növekedését próbálja meggátolni. Ezután azonban a $(v+m)$-en belül is eltolódás következik be: a v viszonylag mindig kisebb, az m pedig mindig nagyobb lesz, vagyis az újonnan létrehozott értékből mindig kisebb rész jut a bérekre és mindig nagyobb kerül értéktöbbletként kisajátításra. Ez a

munka fokozódó termelékenységének sajátosan tőkés kifejeződése, amely azonban a tőkés viszonyok között ugyanolyan abszolút érvénnyel rendelkezik, mint az előbbi törvény. Ha állami eszközökkel próbáljuk megtiltani, hogy a v mindig kisebb legyen az m-hez képest, ez annyit jelent, mintha azt akarnánk megtiltani, hogy a munka fokozódó termelékenysége, amely valamennyi áru előállítási költségét csökkenti, az alapvető munkaerőárura is vonatkozzék, vagyis ily módon ezt az árut ki akarnánk vonni a technikai haladás gazdasági hatásai alól. Mi több: a „csökkenő bérhányad" csupán szinonímája a növekvő értéktöbbletrátának, amely a legerősebb és leghatásosabb eszköz a profitráta csökkenésének feltartóztatására, és ezért általában a tőkés termelés ösztönzője, akárcsak e termelésen belül a technikai haladásé is. Ha a „csökkenő bérhányadot" törvényhozás útján próbálnánk megszüntetni, ez annyit jelentene, hogy azt az ösztönzőt kapcsolnánk ki, amely a tőkés gazdaság létezésének alapja, azt jelentené, hogy életelvét kötnénk gúzsba. Képzeljük el azonban konkrétan a dolgot. Az egyes tőkés, akárcsak az egész tőkés társadalom, egyáltalán nem ismeri a termékek értékét mint a társadalmilag szükséges munka összegét, és egyáltalán nem képes ezt ily módon felfogni. A tőkés csupán a termelési költségek levezetett és a konkurrencia által fejtetőre állított formájában ismeri ezt. A termék értékének $c+v+m$ értékrészekre való osztódásával szemben a tőkés tudatában fordítva, a termelési költségek állnak össze $c+v+m$-ből. Mégpedig ezek is csak megváltozott és levezetett formában látszódnak, mindenekelőtt 1. mint állótőkéjének kopása, 2. mint a forgótőkébe eszközölt befektetései, beleértve a munkabérekre fordított kiadásokat, 3. mint tőkéjének „szokásos", vagyis átlagprofitrátája. Hogyan lehetne tehát a tőkést, mondjuk egy Rodbertus-féle törvénnyel arra kényszeríteni, hogy tartson be egy „rögzített bérhányadot" az egész termékérték vonatkozásában? Az ötlet ugyanolyan szellemes, mintha törvénnyel akarnánk rögzíteni, hogy bármely áru előállításakor a nyersanyagnak nem szabad se több, se kevesebb értéket képviselnie, mint az áruk összértékének egyharmadát. Világos, hogy Rodbertus fő elgondolása, amelyre oly büszke volt, amelyet afféle arkhimédészi felfedezésnek tartott, és amellyel a tőkés termelést radikálisan ki akarta kúrálni, a tőkés termelési mód bármely szempontjából bődületes, merő ostobaság, és ehhez csupán az értékelméletnek ama zűrzavarából lehet eljutni, amely Rodbertusnál abban a páratlan tételben kulminál, miszerint „a terméknek most (vagyis a tőkés társadalomban — *R. L.*) éppúgy csereértékkel kell rendelkeznie, ahogyan az antik gazdaságban használati

értékkel rendelkezett."[55] Mintha az ókori társadalomban a kenyeret és a húst azért kellett volna megenni, hogy élni lehessen, manapság viszont már attól is jóllaknánk, ha tudjuk a hús és a kenyér árát! Ami Rodbertus „rögzített bérhányadának" rögeszméjéből a legvilágosabban kiderül, az csak annyi, hogy teljesen képtelen felfogni a tőkés felhalmozást.

Már a korábbi idézetekből is kivehető, hogy Rodbertus zavaros elképzelése, amely szerint a tőkés termelés célja fogyasztási cikkek létrehozása az „emberi szükségletek" kielégítésére, kizárólag az egyszerű újratermelést veszi figyelembe. Bármennyit beszél is a „tőke pótlásáról" és annak szükségességéről, hogy a tőkések üzemeiket az „eddigi terjedelemben" tovább működtessék, fő gondolata közvetlenül a tőkefelhalmozás ellen irányul. Az értéktöbbletrátát rögzíteni, növekedését megakadályozni annyit jelent, mint megbénítani a tőke felhalmozását. Valójában mind Sismondi, mind pedig von Kirchmann számára a termelés és a fogyasztás egyensúlyának kérdése a felhalmozás, vagyis a bővített tőkés újratermelés kérdése volt. Mindketten a felhalmozásból vezették le az újratermelés egyensúlyi zavarait, és mindketten tagadták a felhalmozás lehetőségét. Csakhogy az egyik ez ellen általában a termelőerők korlátozását javasolta, a másik pedig azoknak fényűzési cikkek termelésére való fokozott felhasználását és az értéktöbblet maradéktalan elfogyasztását ajánlotta. Rodbertus itt is a maga útján haladt. Míg azok több-kevesebb sikerrel a tőkés felhalmozás *jelenségét* próbálták megragadni, addig Rodbertus a *fogalom* ellen harcol.

„Adam Smith óta a nemzetgazdászok egymás után hangoztatták, általános és abszolút igazságnak tekintették, hogy a tőke csak takarékosság és gyűjtögetés révén alakul ki."[56] Rodbertus most ezzel a „téveszmével" szemben vonul teljes fegyverzetben hadba, és a 60 nyomtatott oldalon hajszálpontosan bebizonyítja, hogy a tőke nem takarékosságból, hanem munkából származik, és a közgazdászok „tévedése" a „takarékoskodást" illetően onnan ered, hogy azt a téves felfogást vallották, amely szerint a termelékenység elválaszthatatlan a tőkétől, ám ez a téves felfogás abból a másik tévedésből fakad, amely szerint a tőke — tőke.

Von Kirchmann a maga részéről nagyon is jól tudta, mi rejlik a tőkés „takarékoskodás" mögött. Egészen szépen fejti ki: „A tőke gyűjtögetése, mint tudjuk, nem a készletek egyszerű felhalmozása, fém- vagy pénzkészletek gyűjtése, amelyek aztán kihasználatlanul hevernek a tulajdonos pincéjében, hanem aki takarékoskodni akar, ezt azért teszi, hogy megtakarított összegét ő maga, vagy valaki más mint tőkét ismét hasznosan

alkalmazza és ebből jövedelmet szerezzen. Ez a nyereség csak akkor lehetséges, ha ezeket a tőkéket új vállalkozásokra fordítják, amelyek termékeik révén képesek arra, hogy biztosítsák az elvárt kamatot. Az egyik egy hajót, a másik egy csűrt épít, a harmadik megművel egy parlagon heverő földet, a negyedik új szövőgépet szerez be, az ötödik több bőrt vásárol és több segédet fogad fel, hogy cipész szakmáját bővítse stb. A megtakarított tőke csupán a felhasználás során kamatozik (vagyis hoz profitot — *R. L.*), márpedig ez minden takarékosság célja."[57] Amit itt von Kirchmann a maga gyámoltalan szavaival, de egészében véve helyesen ábrázol, nem egyéb, mint az értéktöbblet tőkésítésének folyamata, a tőkés felhalmozás, ami a klasszikus közgazdaságtan által „Adam Smith óta" helyes ösztönnel támogatott „takarékoskodás" egyetlen értelme. Von Kirchmann a maga szempontjából egészen következetes, amikor harcot indít a felhalmozás, a „takarékoskodás" ellen, minthogy felfogása — akárcsak Sismondié — szerint a válságok közvetlenül a felhalmozásból erednek. Rodbertus itt is „alaposabb". Szerencsétlenségére Ricardo értékelméletéből azt a következtetést vonta le, hogy az érték — tehát a tőkének is — egyetlen forrása a munka. És ez az elemi bölcsesség teljesen elegendő számára, hogy a tőketermelés és a tőkemozgás valamennyi bonyolult viszonyával szemben tökéletesen vak maradjon. Mivel a tőke a munka révén jön létre, ezért a tőkefelhalmozás, vagyis a „takarékosság", az értéktöbblet tőkésítése — merő humbug.

Annak érdekében, hogy valamiképpen kibogozza azoknak a tévedéseknek a csomóját, amelyeket a „közgazdászok Adam Smith óta" elkövettek, mi sem természetesebb, mint hogy „egy elszigetelt gazdát" vesz alapul, és hosszas élveboncolás után e szerencsétlen férgen bizonyít be mindent, amire szüksége van. Így például megtalálja itt a „tőkét", no persze, azt a híres „első karót"* amellyel a közgazdaságtan „Adam Smith óta" szedegeti a tőke elméletének gyümölcseit a tudás fájáról. Vajon ez a karó talán „takarékoskodásból" származik? — kérdezi Rodbertus. És mivel minden épeszű ember tudja, hogy „takarékosságból" semmiféle karó nem jöhet létre, még Robinsonnak is fából kellett karót csinálnia magának, ezzel már be is bizonyítja, hogy a „takarékossági elmélet" teljesen hamis. Továbbá: az „elszigetelt gazda" e karóval

*Magyarra lefordíthatatlan szójáték, amely leginkább József Attila „Döntsd a tőkét" szójátékához hasonlítható: a német „Stock" kifejezés egyszerre jelent karót és pénzállományt, tőkét is. (— *A fordító megjegyzése.*)

lever egy gyümölcsöt a fáról, és ez a gyümölcs az ő „jövedelme". „Ha a tőke volna a jövedelem forrása, akkor ezt a viszonyt már az eredeti és legegyszerűbb eljárással is be lehetne bizonyítani. De vajon anélkül, hogy erőszakot követnénk el dolgokon és fogalmakon, nevezhetjük-e ezt a karót a jövedelem forrásának vagy a jövedelem részének, amikor is a jövedelem a levert gyümölcs; visszavezethetjük-e ezt a jövedelmet egészen vagy részben a karóra, mint annak *okára*, tekinthetjük-e egészen vagy részben *a karó termékének?*"[58] Biztosan nem. És mivel a gyümölcs nem a „karó" terméke, amivel leverték, hanem a fáé, amelyen nőtt, ezért Rodbertus máris bebizonyította, hogy „Adam Smith óta" minden közgazdász csúnyán tévedett, amikor azt állította, hogy a jövedelem a tőkéből származik. Miután Robinson „gazdaságán" Rodbertus a közgazdaságtan valamennyi alapfogalmát világosan kifejtette, az így nyert ismereteket először is egy elképzelt, „tőke- és földtulajdon nélküli" társadalomra, vagyis kommunista tulajdonon alapuló társadalomra alkalmazza, majd pedig a „tőke- és földtulajdonnal rendelkező", vagyis a mai társadalomra, és lám! a Robinson-gazdaság valamennyi törvénye pontról pontra beigazolódik mindkét társadalmi formában. Rodbertus ekkor felállít egy tőke- és jövedelemelméletet, amely felteszi a koronát utópikus képzelgésére. Miután felfedezte, hogy Robinsonnál a „tőke" egyszerűen és simán termelési eszköz, ezért a tőkés társadalomban is azonosítja a tőkét a termelési eszközökkel, és ily módon a tőkét egyetlen kézmozdulattal az állandó tőkére korlátozza, majd az igazság és az erkölcs nevében tiltakozik az ellen, hogy a munkások létfenntartási eszközeit, bérüket is tőkének tekintsük. A változó tőke *fogalma* ellen különösen hevesen hadakozik, mert ez a fogalom minden baj oka! „Vajha a közgazdászok — sóhajtja — figyelmet fordítanának mondandómra és elfogulatlanul megvizsgálnák, hogy nekik van-e igazuk, vagy nekem! Itt van az uralmon levő rendszer valamennyi, a tőkével kapcsolatos tévedésének csomópontja, itt van a dolgozó osztályokkal szembeni elméleti és gyakorlati igazságtalanság végső oka."[59] Az „igazságosság" ugyanis megköveteli, hogy a munkások „reális bérjavait" ne a tőkéhez, hanem a jövedelem kategóriájához számítsák. Pedig Rodbertus jól tudja, hogy a tőkések számára az általuk „előlegezett" bérek tőkéjük egy részét teszik ki, akárcsak a tőkének a másik, a holt termelési eszközökben előlegezett része. Csakhogy Rodbertus szerint ez csupán az egyes tőkére vonatkozik. Mihelyt a társadalmi össztermeket és össztermelést veszi figyelembe, a termelés tőkés kategóriáit afféle álomképnek, rosszindulatú hazugság-

nak és „igazságtalanságnak" nyilvánítja. „A *magántőke*, a *tőkevagyon*, a *tőketulajdon*, az, amit manapság tőkén értenek, egészen más, mint az *önmagában* vett tőke, mint a *tárgyi* formában létező tőke, avagy mint a *nemzeti szempontból* vett tőke."[60] Az egyes tőkések tőkés módon termelnek, az *össztársadalom* azonban — akárcsak Robinson, vagyis egy össztulajdonos — kommunista módon termel: „Hogy most az egész nemzeti termék a legkülönbözőbb termelési szakaszokban kisebb-nagyobb részben egyes magánszemélyek tulajdona, akik tulajdonképpen egyáltalán nem számíthatók a termelőkhöz, hogy a tulajdonképpeni termelők ezt az egész nemzeti terméket mindig e kevés tulajdonos szolgálatában állítják elő, anélkül, hogy saját termékük társtulajdonosai lehetnének — mindez ebből az általános és nemzeti szempontból nem jelent különbséget." Ebből természetesen bizonyos sajátos viszonyok adódnak az egész társadalom számára: ilyen elsősorban a „csere" mint közvetítő, másodsorban pedig a termékek egyenlőtlen elosztása. „De amilyen kevéssé képesek ezek a hatások meggátolni, hogy a nemzeti termelés mozgása és a nemzeti termék szerkezete általában ugyanaz maradjon (mint a kommunizmus uralma alatt), éppoly kevéssé befolyásolják *nemzeti szempontból* bármely viszonylatban a tőke és a jövedelem eddig megfogalmazott ellentétét." Sismondi, Smithhez és másokhoz hasonlóan kínkeservvel buzgólkodott azon, hogy a tőke és a jövedelem fogalmát a tőkés termelés ellentmondásaiból kibogozza; Rodbertus megkönnyíti magának a dolgot: össztársadalmi szempontból egyszerűen eltekint a tőkés termelés minden formai meghatározottságától, „tőkének" nevezi a termelési eszközöket, „jövedelemnek" a fogyasztási eszközöket és kész! „A föld- és tőketulajdonnak csupán az egymással kapcsolatban levő egyének szempontjából van lényegi befolyása. Ha a nemzetet fogjuk fel egységnek, ezek az egyénre gyakorolt hatások eltűnnek."[61] Látjuk: Rodbertus mihelyt a tulajdonképpeni problémát, a tőkés összterméket és annak mozgását kezdi vizsgálni, utópista módjára lebecsüli a termelés történelmi sajátosságait, és — mintha csak ráöntötték volna — reá is áll az a megjegyzés, amelyet Marx Proudhonról tett, nevezetesen, hogy amikor a társadalom egészéről beszél, úgy tesz, mintha az ettől megszűnne tőkésnek lenni.* Másfelől Rodbertus példáján ismét láthatjuk, milyen gyámoltalan, tehetetlen tapogatózás volt a Marx előtti egész közgazdaságtannak az a törekvése, hogy a munkafolyamat tárgyi szempontjait a tőkés

*Lásd Marx: A filozófia nyomorúsága. *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 125. old.

termelés értékszempontjaival, az egyes tőke mozgásformáit a társadalmi össztőke mozgásformáival összhangba hozza. Ezek a törekvések többnyire két szélsőség között ingadoznak: a Say, MacCulloch-féle vulgáris felfogás, amelynek számára csupán az egyes tőke szempontjai léteznek, és a Proudhon, Rodbertus-féle utópista felfogás, amelynek számára csak a munkafolyamat szempontjai léteznek. És csak ekkor tudjuk igazán értékelni, hogy milyen mértékben világította meg Marx a dolgot az egyszerű újratermelés sémája révén, amely ezeket a szempontokat összhangjukban és ellentmondásaikban foglalja össze, és ahol két, elképesztően egyszerű számoszlop megszünteti a számtalan kötetnyi, tehetetlen zűrzavart.

Magától értetődik, hogy a tőke és a jövedelem ilyetén felfogása mellett a tőkés elsajátítás megmagyarázhatatlan. Rodbertus egyszerűen „rablásnak" tekinti ezt, és vádat emel a tulajdonjog fóruma előtt, mivel — úgymond — a tulajdonjog álnok megsértése történik. „Ha tehát ... (a munkások) személyes szabadsága, amely jogilag magába foglalja a munkatermék értékének tulajdonát, a földbirtok- és tőketulajdonnak a munkásokkal szemben gyakorolt kényszere következtében gyakorlatilag a tulajdonigény elidegenüléséhez vezet — akkor ez olyan, mintha a tulajdonosokat a nagy és általános jogtalanság bevallásától az az ösztönös félelem tartaná vissza, hogy a történelem ebből szigorú és kérlelhetetlen következtetéseket vonhat le."[62] „Ezért végül ez a (Rodbertus-féle — *R. L.*) elmélet minden részletében általános bizonyítéka annak, hogy a mai tulajdonviszonyok ama dicsőítői, akik ma sem tudják elkerülni, hogy a tulajdont ne a munkára vezessék vissza, saját elvükkel kerülnek tökéletes ellentmondásba. Ez az elmélet bebizonyítja, hogy a mai tulajdonviszonyok éppen ennek az elvnek általános megsértésére épülnek, és hogy minden nagy egyéni vagyon, amely ma a társadalomban felhalmozódik... minden újonnan született munkással a társadalomban már régóta felhalmozott, rablott értéket gyarapítja."[63] És miután az értéktöbbletet „rablásnak" nyilvánította, az értéktöbblet növekvő rátája természetesen „a mai közgazdasági szervezet sajátos hibájaként jelenik meg".[64] Proudhon első pamfletjében legalább tovább szőtte Brissot paradox és nyers, de forradalmian csengő tételét: a tulajdon lopás. Rodbertus azt bizonyítja, hogy a tőke a tulajdonból való lopás. Ha összehasonlítjuk ezt azzal, amit Marx „A tőke" első kötetében a tulajdon törvényeinek a tőkés kisajátítás törvényébe való átcsapásáról ír, ami a történeti dialektika remekműve, akkor ismét konstatálhatjuk, mit is

jelent Rodbertus „elsőbbsége". Mindenesetre, Rodbertus a tőkés elsajátítás ellen a „tulajdonjog" álláspontjáról elharsogott szavalataival ugyanúgy lehetetlenné tette, hogy megértsük az értéktöbblet tőkéből való keletkezését, mint ahogy azelőtt a „takarékosság" elleni szónoklatai tették lehetetlenné annak megértését, hogy miképp jön létre a tőke az értéktöbbletből. Így tehát Rodbertus számára lehetetlenné vált a tőkés felhalmozás fogalmainak megértése, és sikerült elérnie, hogy ebben a tekintetben még von Kirchmannhoz képest is a rövidebbet húzza.

Összefoglalva: Rodbertus a termelés korlátlan bővítését akarja, de „takarékoskodás", vagyis tőkés felhalmozás nélkül! Akarja a termelőerők korlátlan növekedését — de ugyanakkor állami törvényben szavatolt rögzített értéktöbbletrátát kíván! Egyszóval tökéletesen értetlenül áll szemben a tőkés termelés tulajdonképpeni alapjaival, amelyeket meg akar reformálni, ugyanúgy, ahogyan egy szót sem ért a klasszikus közgazdaságtan legfontosabb eredményeiből, amelyek ellen kritikai hadjáratot indít.

Ezért mondja természetesen Diehl professzor, hogy Rodbertus „új jövedelemelmélete", valamint a tőke logikai és történeti kategóriájának megkülönböztetése révén (ama tudatos „önmagában vett tőke szemben az egyes tőkével") úttörő tettet hajtott végre az elméleti közgazdaságtanban. És ezért nevezi őt Adolph Wagner professzor természetesen „a gazdasági szocializmus Ricardójának", ezáltal egycsapásra bebizonyítva, hogy sikerült teljesen érintetlennek maradnia mind Ricardót, mind Rodbertust, mind pedig a szocializmust illetően. Lexis pedig éppenséggel úgy véli, hogy Rodbertus „brit vetélytársával" legalábbis egyenlő az elvont gondolkodási képességet illetően, ám ugyanakkor „a jelenségek legmélyebb összefüggéseinek virtuóz feltárásában", „képzeletének élénkségében" és mindenekelőtt „a gazdasági élettel szembeni etikus álláspontjában" messze felülmúlja őt. Amit Rodbertus ezzel szemben az elméleti közgazdaságtanban a Ricardo-féle földjáradék-elmélet bírálatán kívül valóban tett: az értéktöbbletnek és a profitnak helyenként egészen világos megkülönböztetése, az értéktöbbletnek egészként való tárgyalása, tudatosan megkülönböztetve azt részjelenségeitől, az áruk értékösszetételéről szóló Smith-dogma részben találó bírálata, a válságok periodikus jellegének éles megfogalmazása és megjelenési formáik elemzése — megannyi értékes próbálkozás, hogy túljusson a Smith—Ricardo-féle elemzésen, amely természetesen meghiúsult az alapfogalmak zavarossága miatt. Rodbertus hivatalos csodálói számára mindez persze

kínaiul van. Franz Mehring már utalt Rodbertus sajátos sorsára, akit állítólagos közgazdaságtani hőstettei miatt mennybemenesztettek, de tényleges politikai érdemei miatt ugyanazok az emberek „ostoba ifjoncként" kezelték.* A mi esetünkben azonban még csak nem is gazdasági és politikai tetteinek ellentétéről van szó: dicsőítői az elméleti közgazdaságtan területén is csak arra a homokra emeltek neki nagy emlékművet, amelyben az utópisták reménytelen buzgalmával ásott, és ugyanakkor a feledésnek adták át azt a néhány, gyomok által benőtt szerény palántát, amelyek egyike-másika gyümölcsözővé érhetett volna.[65]

Egészében véve nem állíthatjuk, hogy a felhalmozás problémája előbbre jutott volna az első vitákhoz képest a porosz-pomerániai kezelésben. Míg eközben a gazdasági harmónia-tan a ricardói magaslatról Bastiat—Schultzéig süllyedt, addig a társadalomkritika a Sismondi-féle szintről a rodbertusi színvonalra szállt alá. És míg Sismondi bírálata 1819-ben történelmi tett volt, addig Rodbertus reformeszméi már első felbukkanásukkor — és főleg későbbi visszatérésükkor — csupán szánalmas visszalépésnek tekinthetők.

Sismondi és Say—Ricardo vitájában az egyik fél azt bizonygatta, hogy a felhalmozás a válságok következtében lehetetlen, és óva intett a termelőerők kibontakoztatásától. A másik fél a válságokat tartotta lehetetlennek, és a felhalmozás korlátlan kibontakoztatása mellett szállt síkra. Mindkét fél — kiindulópontjuk zavarossága ellenére — a maga módján következetes volt. Von Kirchmann és Rodbertus mindketten — másként ez nem is lehetett — a válságok tényéből indulnak ki. S ennek ellenére, egy fél évszázad történelmi tapasztalata után, amely a válságokat éppen periodikus voltukban egyértelműen a tőkés újratermelés *mozgásformáiként* tárta fel, az össztőke bővített újratermelésének, a felhalmozásnak a problémáját ők is teljes mértékben azonosították a válságok problémájával, és ezáltal a válságok elleni eszközt keresve vakvágányra futottak. Az egyik fél ezt az eszközt abban látta, hogy a tőkéseknek maradéktalanul el kellene fogyasztaniuk értéktöbbletüket, vagyis le kellene mondaniuk a felhalmozásról, a másik pedig abban, hogy törvényben kellene rögzíteni az értéktöbbletrátát, vagyis úgyszintén a felhalmozásról való lemondásban. Rodbertus különleges bogarassága emellett azon alapul, hogy a tőkés felhalmozás nélkül is elvárja és hirdeti a ter-

*Lásd *Franz Mehring:* Zur neueren Rodbertus-Literatur. Die Neue Zeit, Stuttgart 1893/1894. 12. évf. II. köt. 528. old.

melőerők és a gazdagság korlátlan tőkés növekedését. Abban a korban, amikor a tőkés termelés érettségének szintje már nemsokára lehetővé tette annak alapvető marxi elemzését, a polgári gazdaságtannak az az utolsó kísérlete, hogy az újratermelés problémájával megbirkózzék, ízetlen, gyermeteg utópiává fajult.

Harmadik összecsapás

Sztruve–Bulgakov–Tugan-Baranovszkij harca Voroncov és Nyikolaj–on ellen

Tizennyolcadik fejezet

A probléma új köntösben

A tőkés felhalmozás kérdéséről szóló harmadik vita egészen más történelmi keretek között zajlott, mint az első kettő. Ezúttal a cselekmény ideje a 80-as évek elejétől a 90-es évek közepéig tartott, színtere pedig Oroszország volt. A tőkés fejlődés Nyugat-Európában már elérte az érettség szintjét. Réges-régen szertefoszlott már a klasszikusok, Smith és Ricardo egykori rózsás felfogása az éppen csak rügyezőfélben levő polgári társadalomról. A manchesteriánus vulgáris harmónia-tan elfogult optimizmusát is elnémították a 70-es évek világcsődjének leverő benyomásai,* valamint a 60-as évektől valamennyi tőkésországban fellángoló heves osztályharcok súlyos csapásai. Még abból a társadalomreformeri módon összefércelt harmóniából is, amely különösen a 80-as évek elején Németországban terjengett, nemsokára csak a macskajaj maradt, a szociáldemokrácia elleni kivételes törvény 12 éves próbaideje** pedig

*A hetvenes években gazdasági világválság kezdődött, amely 1873-ban érte el tetőpontját, és amely a legerősebben az Egyesült Államokat, Németországot és Ausztria-Magyarországot érintette. Ez a válság meggyorsította a termelés és a tőke koncentrációját és centralizációját, és elindította az angol ipari monopólium hanyatlását.

**A szociáldemokrácia közveszélyes törekvései elleni törvényt Otto von Bismarck herceg 1878. október 19-én hajtotta keresztül a német birodalmi gyűlés többségének támogatásával, és az 1878. október 21-én hatályba is lépett. Ez a szociáldemokrácia törvényen kívül helyezését jelentette. A munkásosztály fokozódó nyomása, valamint Bismarck bonapartista politikájának kudarca 1890. október 1-én kikényszerítette a kivételes törvény eltörlését.

kegyetlen kijózanodást hozott, szétszaggatta a harmónia fátylát, és teljes nyerseségében leplezte le a tőkés ellentmondások meztelen valóságát. Az optimizmus ettől kezdve már csak a feltörekvő munkásosztály táborában és elméleti szóvivői körében volt lehetséges. Ez az optimizmus természetesen nem a tőkés gazdaság természetes vagy mesterségesen előállított belső egyensúlyára és annak örökös fennmaradására vonatkozott, hanem arra, hogy a termelőerőknek éppen a kapitalizmus által előidézett hatalmas mértékű kibontakozása, ezek belső ellentmondásai révén termékeny történelmi talajt nyújt a társadalom számára, hogy progresszív módon új gazdasági és társadalmi alakulatok irányába fejlődjék. A kapitalizmus első szakaszának fojtogató tendenciáját, amelyet egyedül Sismondi vett figyelembe, és amelyet a 40-es és 50-es években még Rodbertus is látott, most emelkedő tendencia váltotta fel: a munkásosztály törekvése a reményteli és győzelmes felemelkedésre szakszervezeti és politikai akciói révén.

Ilyen volt tehát Nyugat-Európa légköre. Persze egészen más képet mutatott a korabeli Oroszország. Itt a 70-es, 80-as évek minden vonatkozásban átmeneti időszakot alkottak, a belső válság időszakát, annak minden gyötrelmével. A nagyipar éppen tulajdonképpeni bevonulását ünnepelte, amelyet a magas védővámok időszakának köszönhetett. A kapitalizmus most kezdődő, gyorsított ütemű fejlesztésében, amelyet az abszolutista kormány irányított, a mérföldkövet az aranyvám 1877-ben történő bevezetése jelentette az ország nyugati határain.* A tőke „eredeti felhalmozása" Oroszországban a legkülönbözőbb állami támogatások, garanciák, díjak és megrendelések közepette nagyszerűen virágzott, és olyan profitot hozott, ami Nyugaton ugyanebben az időben már a mesék birodalmába tartozott. Oroszország belső állapotai azonban a legkevésbé sem mutattak vonzó és reményteljes képet. A szántóföldeken a parasztgazdaságoknak a fojtogató adók és a pénzgazdálkodás nyomására bekövetkezett hanyatlása és bomlása szörnyűséges állapotokat, időnként éhínséget és parasztlázadásokat okozott. Másfelől a városokban a gyári proletariátus még sem társadalmilag, sem pedig tudatilag nem alakult véglegesen modern munkásosztállyá. A legnagyobb ipari központban, Moszkva-Vlagyimirban, az orosz textilipar legnagyobb központi körzeté-

*Az aranyvám 1877-ben történt másfélszeres emelésével a cári kormány a belföldi ipar támogatására és az állami bevételek növelésére törekedett, és ezzel visszatért a védővám politikájához.

ben például a proletariátus még legnagyobbrészt össze volt fonódva a mezőgazdasággal, félig-meddig paraszti jellegű volt. Ennek megfelelően a kizsákmányolás primitív formái a védekezés primitív megnyilvánulásait váltották ki. A 80-as évek elején a moszkvai körzetben spontán gyári zavargások törtek ki, amelyek során gépeket romboltak szét*, és ez adta az első ösztönzést a cári birodalom gyári törvényhozásához.

Ahogyan az oroszországi társadalmi élet gazdasági oldala léptennyomon egy átmeneti periódus kiáltó ellentmondásairól tanúskodott, ugyanígy az ország szellemi életében is válság mutatkozott. A tősgyökeres orosz „narodnyik" szocializmus**, amely elméletileg az orosz agrárberendezkedés sajátosságain alapult, legszélsőségesebb forradalmi megnyilvánulása — a Narodnaja Volja*** terrorista párt — kudarca után politikailag csődöt mondott. Másfelől Georgij Plehanov első írásai, amelyek meghonosították Oroszországban a marxista gondolkodásmódot, csak 1883 és 1885 között jelentek meg, és körülbelül egy évtizeden át látszólag csekély befolyást gyakoroltak. A 80-as, sőt még a 90-es években is az orosz értelmiség — mégpedig az ellenzéki érzelmű, szocialista értelmiség — szellemi életét a narodnyikság „tősgyökeres" maradványainak és a marxi elmélet felcsipegetett elemeinek különös egyvelege uralta, egy olyan keverék, amelynek szembeötlő vonása a kapitalizmus oroszországi fejlődési lehetőségeivel szembeni szkepszis volt.

Az a kérdés, hogy Oroszországnak — Európa nyugati részének mintájára — végig kell-e járnia a tőkés fejlődést, már nagyon régen foglalkoztatta az orosz értelmiséget. Ők Nyugat-Európában is mindenekelőtt a

*A moszkvai körzetben a nyolcvanas években kirobbant spontán munkászavargások mindenekelőtt a pénzbüntetésrendszer fokozódása és törvénytelenségei ellen irányultak. A mozgalom az orehovo-zujevói 1885-ös Morozov-sztrájkban érte el tetőpontját, amelyben 11 000 munkás vett részt, és a munkabeszüntetés szervezett jelleget öltött. Ez a nyomás kényszerítette arra a cári kormányt, hogy az 1886. június 3-i törvényben szabályozza a büntetőrendszert.

**Az orosz „narodnyik" szocializmus 1861 után kialakult kispolgári forradalmi áramlat volt. A narodnyikok nem értették meg a kapitalizmus oroszországi fejlődésének törvényszerű jellegét. A meglevő kapitalista elemeket tisztán véletleneknek tartották. Felfogásuk szerint a szocializmus alapsejtje a falusi földközösség, a forradalom vezető ereje pedig a parasztság lett volna.

***A „Narodnaja Volja" [Népakarat] 1879-ben jött létre a narodnyik mozgalomból. Célját, az önkényuralom megdöntését az összeesküvés és az egyéni terror taktikájával kívánta elérni. Mivel a tömegekben nem volt szilárd támasza, a cárizmus a nyolcvanas években felszámolhatta.

kapitalizmus árnyoldalait látták, azt, hogy felbomlasztja a hagyományos patriarkális termelési formákat és megszünteti a széles néptömegek jólétét és létbiztonságát. Másfelől az orosz paraszti köztulajdon, a híres obscsina* lehetséges kiindulópontnak látszott ahhoz, hogy Oroszország a társadalmi fejlődés magasabb fokára kerüljön, ahhoz, hogy a tőkés stádium gyötrelmes útját elkerülve röviden és a nyugat-európai országoknál kevesebb szenvedéssel jussanak el az ígéret földjére, a szocializmusba. Vagy talán el szabad-e szalasztani ezt a szerencsés, kivételes helyzetet, ezt az egyedüli történelmi alkalmat azzal, hogy Oroszországban állami segítséggel fokozott ütemben fejlesztik a tőkés termelést, megsemmisítik a paraszti tulajdon- és termelési formákat, a dolgozó tömegeket pedig kiszolgáltatják a proletarizálódásnak, a nyomornak és a létbizonytalanságnak?

Ez az alapprobléma uralta az orosz értelmiség szellemi életét a jobbágyreform** óta, vagy már korábban is, Herzen és főleg Csernisevszkij óta, ez volt az a tengely, amely köré egy egészen sajátos világnézet, a „narodnyik" szemlélet kicsapódott. Ez a szellemi irányzat, amely a legkülönbözőbb árnyalatokban és tendenciákban mutatkozott meg — a szlavofilok egyértelműen reakciós tanaitól a terrorista párt forradalmi elméletéig —, Oroszországban hatalmas irodalmat teremtett. Egyfelől gazdag anyagot szolgáltatott az orosz élet gazdasági formáinak részkutatásaihoz, nevezetesen a „népi termelésről" és annak sajátos formáiról, a faluközösségek mezőgazdaságáról, a falusi paraszti háziiparról, az „artyel"-ről, valamint a parasztság szellemi életéről, a szektamozgalmakról és sok másról. Másfelől létrejött egy sajátos szépirodalom is mint művészi reagálás az ellentmondásokkal teli társadalmi viszonyokra, amelyekben a régi az újjal harcolt, és lépésről lépésre nyomult be súlyos problémáival a

*Az obscsina, a paraszti faluközösség a feudális termelési viszonyok kialakulásával jelent meg. Közös földbirtoklás és az egyes birtokrészek periodikus újrafelosztása jellemezte. Oroszországban az 1861-es jobbágyreform után ezek a feudális faluközösségek gazdasági egységekből politikai közigazgatási egységekké váltak.

**1861. február 19-én jelent meg az „Általános rendelet a parasztokról, akik a jobbágyságból elbocsáttatnak". Ezzel és néhány további rendelkezéssel Oroszországban megszüntették a jobbágyrendszert. A rendeletek szabályozták: a parasztok személyes felszabadítását, földtulajdonukat és kötelezettségeiket, parcelláik megváltását és a paraszti közigazgatás megszervezését. Jóllehet a „földmegváltási tartozások" és a „ledolgozás" révén a parasztok félfeudális függőségben maradtak a földesuraktól, Oroszországban mégis megnyílt az út a tőkés fejlődés számára.

szellem világába. Végül a 70-es és 80-as években ugyanebből a gyökérből szökkent szárba egy eredeti „házi" történelemfilozófia, a „szubjektív szociológiai módszer", amely „a kritikus gondolkodást" a társadalmi fejlődés döntő tényezőjévé, pontosabban: a deklasszált értelmiséget a történelmi haladás hordozójává kívánta tenni, és amelynek szóvivői Pjotr Lavrov, Nyikolaj Mihajlovszkij, Karejev professzor és V. Voroncov voltak.

A „narodnyik" irodalomnak ebből az egészen átfogó és szerteágazó területéből bennünket itt csupán egy oldal érdekel: az oroszországi tőkés fejlődés perspektívájáról vallott vélemények harca, és ez is csak annyiban, amennyiben a tőkés termelési mód társadalmi feltételeivel kapcsolatos általános meggondolásokra támaszkodott. Ezek a meggondolások ugyanis nagy szerepet játszottak a 80-as és 90-es évek orosz vitairodalmában.

Eredetileg az orosz kapitalizmus kilátásairól volt szó. Az ebből kisarjadó vita azonban természetesen a kapitalizmus fejlődésének általános problémáira is kiterjedt, és ezen belül elsősorban a nyugati példák és tapasztalatok játszották a bizonyító anyag szerepét.

Az ezt követő vita elméleti tartalmával kapcsolatban döntő jelentősége volt egy ténynek: a művelt Oroszország számára nem csupán „A tőké"-nek a tőkés termelést elemző első kötete volt hozzáférhető, hanem már 1885-ben megjelent az össztőke újratermelésének elemzését tartalmazó második kötet is. A vitának ez merőben más jelleget adott. A korábbi esetektől eltérően most már nem a válság problémája alkotta a fejtegetések voltaképpeni magvát. Először került az össztőke újratermelésének, a felhalmozásnak a kérdése tiszta formában a viták középpontjába. Az elemzés sem veszett már bele a jövedelem és a tőke, az egyes tőke és az össztőke fogalmai körüli gyámoltalan tapogatózásba. Ezúttal a társadalmi újratermelés marxi sémájának szilárd vértezetében vonultak fel a vitapartnerek. Végül pedig ezúttal már egyáltalán nem a manchesteriánusok és szociálreformerek vitájáról volt szó, hanem a szocializmus két válfajának vitájáról. A tőkés fejlődés lehetőségével szembeni kételkedést Sismondi és részben Rodbertus szellemében az orosz szocializmus zavaros kispolgári, „narodnyik" válfaja képviselte, ez azonban maga is többszörösen Marxra hivatkozott, az optimizmust pedig az oroszországi marxista iskola képviselte. Ezáltal teljesen felcserélődtek a szerepek.

A „narodnyik" irányzat két szóvivője közül az egyik, Voroncov, aki Oroszországban leginkább írói álnevén — V. V. (ez a monogramja) — ismert, afféle különleges szent, a nemzetgazdaságtanban teljesen zavaros

felfogást vallott, és teoretikusként nem volt komolyan vehető. Ezzel szemben a másik, Nyikolaj—on (Danyielszon) átfogó műveltségű, a marxizmust jól ismerő teoretikus, „A tőke" első kötetének orosz fordítója, Marx és Engels személyes barátja volt, mindkettejükkel sűrű levelezést folytatott, amely 1908-ban meg is jelent oroszul. A 80-as években azonban éppen Voroncov gyakorolt igen nagy befolyást az orosz értelmiségi közvéleményre, és ezért a marxizmusnak Oroszországban elsősorban vele szemben kellett felvennie a harcot. A kapitalizmus általános fejlődési lehetőségeinek bennünket érdeklő kérdésében a szkeptikus álláspont fent említett két képviselője a 90-es években egy sor ellenfélre talált, az orosz marxisták egészen új nemzedékére, akik Nyugat-Európa történelmi tapasztalatának és tudásának vértezetében Georgij Plehanovval együtt léptek porondra: Kablukov professzor, Manuilov professzor, Iszajev professzor, Szkvorcov professzor, Vlagyimir Iljin, Pjotr Sztruve, Bulgakov, Tugan-Baranovszkij és mások. A továbbiakban főleg csak az utóbbi hárommal fogunk foglalkozni, mivel ők valamennyien többé-kevésbé lezárt bírálatát adták az előbbi elméletnek a bennünket érdeklő területen. Ez a részben ragyogó viadal, amely a 90-es években az oroszországi szocialista értelmiséget állandó feszültségben tartotta, és amely a marxi iskola vitathatatlan győzelmével végződött, hivatalosan beiktatta a marxizmust mint történelmi, közgazdaságtani elméletet az oroszországi tudományba. A „legális" marxizmus* akkoriban nyilvánosan birtokba vette az egyetemi katedrákat, a folyóiratokat és az oroszországi könyvpiacot — ennek a helyzetnek minden árnyoldalával. Tíz évvel később, amikor a proletariátus forradalmi lázadása már a nyílt színen is megjelenítette az orosz kapitalizmus fejlődési lehetőségeinek optimizmusra késztető fonákját, a marxista optimisták ragyogó csillagaiból — egyetlen kivételtől eltekintve — már senki sem volt a proletariátus táborában.

*A „legális" marxizmus polgári értelmiségiek politikai-ideológiai áramlata volt, akik a kilencvenes években felléptek a narodnyikok ideológiája ellen, és legális sajtótermékekben népszerűsítették a marxizmus egyes felismeréseit, de ezeket egyúttal vulgarizálták, eltorzították és megpróbálták a liberális burzsoázia érdekeihez igazítani.

Tizenkilencedik fejezet

Voroncov úr és az Ő „fölöslege"

Ami az oroszországi „narodnyik" elmélet képviselőit a tőkés újratermelés problémájához elvezette, az az a meggyőződésük volt, hogy Oroszországban a kapitalizmusnak nincs jövője, mégpedig az értékesítési piacok hiánya miatt. V. Voroncov erre vonatkozó elméletét az „Otyecsesztvennije Zapiszki" című folyóiratban, és más folyóiratokban egy cikksorozatban fejtette ki, amely 1882-ben „A kapitalizmus sorsa Oroszországban" címmel könyvben is megjelent; később pedig ugyanezen folyóirat 1883. májusi számában közzétette „A fölösleg a piac áruellátásában" című tanulmányát, majd a „Russzkaja Miszl" című folyóirat 1889. szeptemberi számában cikket írt „Militarizmus és kapitalizmus" címmel. 1893-ban könyve jelent meg „Irányzataink" címmel, végül pedig „Az elméleti nemzetgazdaságtan vázlata" című művében fejtette ki nézeteit. Voroncov viszonya az oroszországi kapitalista fejlődéshez nem fogható meg egykönnyen. Nem áll sem annak a tisztán szlavofil elméletnek a talaján, amely az oroszországi gazdasági struktúra „sajátszerűségéből" és a különleges „néplélekből" vezeti le a kapitalizmus fonák és bomlasztó hatását Oroszországra nézve, de nem áll a marxisták oldalán sem, akik a tőkés fejlődést elkerülhetetlen történelmi szakasznak tekintik, amely az orosz társadalom számára is a társadalmi haladás egyedül járható útját nyitja meg. Voroncov a maga részéről azt állította, hogy Oroszországban a kapitalizmus egyszerűen lehetetlen, nincsenek gyökerei, nincs jövője. Ugyanolyan értelmetlen dolog elátkozni, mint kívánni, mivel Oroszországban hiányoznak a tőkés fejlődés létfeltételei, s ezért az államnak az oroszországi kapitalizmus fejlődésére irányuló, súlyos áldozatokat követelő igyekezete csak kárbaveszett erőfeszítést jelent. Ha azonban közelebbről vesszük szemügyre Voroncov nézeteit, akkor azt láthatjuk, hogy ő maga korlátozza igen jelentősen saját megállapítását. Ha nem a tőkés gazdagság felhalmozódását vizsgáljuk, hanem csupán a kistermelők tőkés proletarizálódását, a munkások létbizonytalanságát, az időszakos válságokat, akkor Voroncov mindezeket a jelenségeket Oroszországgal kapcsolatban nem tagadja. Ellenkezőleg, „A kapitalizmus sorsa Oroszországban" című könyvében kifejezetten ezt mondja: „Mivel a kapitalizmus mint termelési forma oroszországi uralmának lehetőségét vitatom, nem kívánok semmit sem mondani jövőjéről mint a népi erők kizsákmányolási formájáról és fokáról." Voroncov tehát úgy véli, hogy a kapita-

lizmus Oroszországban nem érheti el azt az érettségi fokot, mint Nyugaton, ezzel szemben a közvetlen termelőknek a termelési eszközöktől való elválasztása nagyon is elképzelhető az orosz viszonyok között. Sőt, Voroncov még tovább megy. Egyáltalán nem tagadja a kapitalizmus termelési formáinak fejlődési lehetőségeit az orosz ipar egyes ágazataiban, sőt, nem vitatja Oroszországnak a külföldi piacokra irányuló tőkés kivitelét sem. „A fölösleg a piac ellátásában" című tanulmányában azonban kijelenti: „A tőkés termelés az ipar egyes ágazataiban igen gyorsan fejlődik (természetesen: a szó orosz értelmében)"[66]. „Valószínű, hogy Oroszországnak, akárcsak más országoknak, bizonyos természeti előnyei vannak, amelyek következtében bizonyos fajta árukat szállíthat a külföldi piacokra; nagyon is lehetséges, hogy a tőke ezt a saját hasznára fordítja, és a megfelelő termelési ágazatokat kezébe kaparintja,... vagyis a nemzeti munkamegosztás megkönnyíti a mi kapitalizmusunk számára, hogy bizonyos ágazatokban gyökeret verjen. Számunkra azonban nem ez a lényeges. Nem a tőkének az ország ipari megszervezésében való véletlen részvételéről beszélünk, hanem azt kérdezzük, lehetséges-e, hogy Oroszország egész termelését tőkés alapra helyezzék."[67]

Ebben a formában Voroncov úr hitetlenségének egészen más az arculata, mint azt az elején gondoltuk volna. Erősen kételkedik abban, hogy a tőkés termelési mód képes lesz-e majd az egész oroszországi termelésre kiterjedni. Csakhogy ezt a csodatettet a kapitalizmusnak mindeddig a világ egyetlen országában, még Angliában sem sikerült teljesen megvalósítania. Az orosz kapitalizmus jövőjével szembeni effajta szkepszist tehát mindenekelőtt nemzetközi méretekben kellene megfogalmazni. És valóban, Voroncov elmélete itt egészen általános meggondolások felé halad a kapitalizmus természetét és létfeltételeit illetően; a társadalmi össztőke újratermelési folyamatának általános elméleti nézeteire támaszkodik. Voroncov a következő módon fogalmazza meg — igen világosan — a tőkés termelési módnak az értékesítési piacok kérdésével való sajátos összefüggését: „a nemzeti munkamegosztásnak, annak, hogy az iparágak miként oszlanak el a világkereskedelemben részt vevő országok között, semmi köze sincs a kapitalizmushoz. Az ily módon létrejövő értékesítési piac, a különböző országok termékei iránti kereslet, amely a népek közötti effajta munkamegosztásból származik, jellegét tekintve semmiképpen sem azonos azzal az értékesítési piaccal, amelyre a tőkés termelési módhoz van szükség... A tőkés ipar termékei más célból kerülnek piacra: semmi közük ahhoz a kérdéshez, hogy az ország valamennyi szükséglete

ki van-e elégítve; nem kell feltétlenül valami más, a fogyasztást szolgáló anyagi terméket szállítaniok a vállalkozónak önmaguk helyett. Fő céljuk: *a bennük rejlő értéktöbblet realizálása.* De miféle értéktöbblet az, amely a tőkést önmagáért érdekli? Arról az álláspontról, ahonnan mi a kérdést vizsgáljuk, az említett értéktöbblet az országon belüli fogyasztást meghaladó termelés-fölösleg. Minden munkás többet termel, mint amennyit elfogyaszt, és ezek a fölöslegek kevés kézben összpontosulnak; a fölösleget maguk a tulajdonosok fogyasztják el, és ebből a célból mind az országon belül, mind pedig külföldön különböző létfenntartási eszközökre és luxuscikkekre cserélik őket. De bármennyit ennének, innának és táncolnának is, mégsem képesek az egész értéktöbbletet elmulatni. Marad még egy jelentős rész, amelyet nem cserélnek ki más termékre, hanem amelytől egyszerűen meg kell szabadulniuk, amelyből pénzt kell csinálniuk, különben mindenképpen veszendőbe menne. Mivel senki sincs az országban, aki ettől a maradéktól megszabadítaná őket, ezért külföldre kell vinniük — ez az oka annak, hogy a kapitalizálódó országok nem tudják nélkülözni a külföldi felvevő piacokat."[68]

Az olvasó a fenti idézetet, amelyet szó szerint, a Voroncov-féle kifejezésmód minden sajátosságával együtt fordítottunk le, tekintse afféle szúrópróbának, hogy legalább sejtelme legyen arról a szellemdús orosz teoretikusról, akinek olvasása a legpompásabb pillanatokat szerezte nekünk.

Ugyanezeket a nézeteket Voroncov később „Az elméleti nemzetgazdaságtan vázlata" című, 1895-ben megjelent könyvében is összefoglalta, és mi itt ezt akarjuk hallani. V. itt Say—Ricardo és főként J. St. Mill nézeteivel vitatkozik, akik tagadják az általános túltermelés lehetőségét. Eközben felfedezi, amit előtte senki sem tudott: megtalálta a klasszikus iskola válságokkal kapcsolatos tévelygéseinek forrását. Ez a forrás a termelési költségek téves elmélete, amelynek a polgári közgazdaságtan hódol. A termelési költségek szempontjából (amelyeket V. profit nélkül feltételez, amit szintén senki sem tett még meg előtte) mind a profit, mind pedig a válságok elképzelhetetlenek és megmagyarázhatatlanok. De halljuk inkább ennek az eredeti gondolkodónak a saját szavait: „A polgári közgazdaságtan tanítása szerint a termék értékét az előállítására fordított munka határozza meg. Mihelyt azonban a munka ezt az értékmeghatározást elvégezte, rögtön el is feledkeznek róla, és a cserejelenségek soron következő magyarázatakor már egy másik elméletre támaszkodnak, amelyben a munkát a termelési költségek helyettesítik. Ennek megfelelően

például két terméket olyan mennyiségekben cserélnek ki egymással, hogy mindkét oldalon azonos legyen a termelési költség. A csere ilyen felfogása esetében valóban nem lehetséges árufölösleg az országban. Ebből a szempontból egy munkás évi munkájának valamely terméke bizonyos mennyiségű felhasznált nyersanyagból áll, az elhasznált szerszámokból, valamint azokból a termékekből, amelyek a munkás eltartására szolgáltak a termelés időszakában. A piacon való megjelenésének nyilván az a célja (mármint „a termék megjelenésének"! — *R. L.)*, hogy használati formáját megváltoztassa, ismét nyersanyaggá, munkások számára szolgáló termékké, továbbá olyan értékké váljék, amely a szerszámok megújításához szükséges, majd az alkotórészeire való bomlás folyamata után bekövetkezik az újraegyesülés, azaz megindul a termelési folyamat, miközben minden felsorolt értéket elfogyasztanak, viszont új termék jön létre, amely a korábbi fogyasztás és a majdani fogyasztás között láncszemet alkot." Ebből az egészen sajátos kísérletből, hogy a társadalmi újratermelést a termelési költségek elméletének szempontjából mint folytonos folyamatot mutassák be, hirtelen, mintha puskából lőtték volna ki, a következő érv pattan elő: „Eszerint, ha egy ország termékeinek össztömegét tekintjük, akkor semmiféle fölösleges árut nem találunk, amely meghaladná a társadalom szükségleteit; ezért a polgári közgazdaságtan értékelméletének álláspontja szerint nem létezhet értékesíthetetlen fölösleg." Miután Voroncov e „polgári értékelméletet" rendkívül szuverén módon helybehagyva kikapcsolja a termelésből a tőke profitját, ezt a húzását a következő pillanatban nagyszerű felfedezésként nyilatkoztatja ki: „Az elvégzett elemzés azonban a nemrégiben még uralkodó értékelméletnek egy másik vonását is leleplezi: kiderül, hogy ennek az elméletnek a talaján a tőkeprofit számára semmilyen hely nem marad." És itt egy rövidségében és egyszerűségében lenyűgöző bizonyítás következik: „Valójában, ha az én termékemet, amelynek termelési költségeit öt rubellel fejezem ki, egy azonos értékű másik termékre cserélem, akkor az általam kapott érték csak arra lesz elegendő, hogy kiadásaimat fedezzem, önmegtartóztatásomért azonban (sic! — *R. L.)* semmit sem fogok kapni." És most Voroncov gyökerénél ragadta meg a problémát:

„Eszerint kiderül, hogy a polgári közgazdaságtan eszméinek szigorúan logikus továbbfejlesztése alapján a piaci árufölösleg és a tőkés profit sorsa egy és ugyanaz. Ez a körülmény teszi lehetővé számunkra azt a végkövetkeztetést, hogy e két jelenség egymással kölcsönös összefüggésben áll, hogy az egyik lehetőségét a másik megléte határozza meg. Valóban: amíg

nincs profit, nincs árufölösleg sem... Más a helyzet, ha az országban profit képződik. Ez nincs szerves összefüggésben a termeléssel, olyan jelenség, ami az utóbbival nem technikai-természeti feltételek révén áll kapcsolatban, hanem külső, társadalmi formája révén. A termelés folytatásához... csak nyersanyagra, szerszámokra, a munkásoknak szánt létfenntartási eszközökre van szükség, és ezért a termelés csak a termékek megfelelő részét használja el; a fölöslegnek azonban, amely a profitot alkotja, és amelynek önmagában véve az ipari élet állandó elemében — a termelésben — nincs helye, más fogyasztókat kell keresnie, akik a termeléssel nincsenek szerves kapcsolatban, s bizonyos szempontból csupán véletlenszerű fogyasztók. Ez (a fölösleg) tud ilyen fogyasztókat találni, de az is elképzelhető, hogy nem találja meg őket a szükséges mértékben, és ebben az esetben a piacon árufölösleg lesz."[69] Voroncov, aki rendkívül elégedett ezzel az „egyszerű" felfedezéssel, amelynél a többlettermék a tőke találmányaként jelentkezik, és a tőkéseknek egy, a tőkés termeléssel szerves kapcsolatban nem álló, „véletlen" fogyasztó áll rendelkezésére, most már a „következetes" marxi munkaérték-elmélet alapján, amelyet véleménye szerint a továbbiakban „felhasznál", a következőképpen vezeti le közvetlenül az értéktöbbletből a válságokat.

„Ha azt, ami munkabér formájában kerül a termelési költségekbe, a lakosság dolgozó része elfogyasztja, akkor az értéktöbbletet, azon a részén kívül, amelyet a termelésnek a piac által igényelt bővítésére szánnak, maguknak a tőkéseknek kell megsemmisíteniük. (szó szerint! — *R. L.)* Ha ezek képesek erre, és meg is teszik ezt, akkor nem jön létre árufölösleg, ha viszont nem, akkor bekövetkezik a túltermelés, az ipari válság, a munkások elbocsátása a gyárakból és más egyéb bajok." Aki, vagy ami ezekben a bajokban végső soron ludas, az Voroncov úr szerint *„az emberi szervezet nem kielégítő rugalmassága,* amely fogyasztási képességeit nem tudja olyan gyorsasággal bővíteni, amellyel az értéktöbblet nő". Ezt a lángészre valló gondolatot újra megfogalmazza a következő szavakkal: „Így tehát a tőkés ipari szervezet Achilles-sarka az, hogy a vállalkozók képtelenek egész jövedelmüket elfogyasztani."

Így tehát Voroncov — miután Ricardo értékelméletét „következetes" marxi fogalmazásban „felhasználta" — eljut Sismondi válságelméletéhez, amelyet azonban a lehető legnyersebb és legegyügyűbb formájában sajátított el. Míg azonban Sismondi felfogását ismerteti, közben természetesen azt hiszi, hogy Rodbertusét vette figyelembe. „Az induktív kutatási módszer ugyanahhoz a válság- és pauperizmus-elmélethez veze-

tett el, amelyet Rodbertus objektív módon felállított"[70], jelenti ki diadalmasan. Hogy mit ért Voroncov „induktív kutatási módszeren", amelyet szembeállít az „objektívval", természetesen nem egészen világos, hiszen ez utóbbin — Voroncov úrnál minden lehetséges — a marxi elméletet is érthetjük. Ám Rodbertus sem kerülhetett ki „javítatlanul" az eredeti orosz gondolkodó kezéből. Voroncov a Rodbertus-féle elméletet csak annyiban igazítja ki, hogy kikapcsolja belőle azt, ami Rodbertusnál az egész rendszer középpontját alkotta: a bérhányadnak az össztermék értékéhez való igazítását. Voroncov úr szerint ugyanis ez a rendszabály csak csillapító eszköz volna a válságok ellen, mivel „az említett jelenségek (túltermelés, munkanélküliség stb.) közvetlen oka nem az, hogy a dolgozó osztályok részesedése a nemzeti jövedelemben túl alacsony, hanem az, hogy a tőkések osztálya nem tudja évről évre elfogyasztani a termékeknek azt a tömegét, amely őt megilleti."[71] Miután éppen elutasította a jövedelemelosztás Rodbertus-féle reformját, Voroncov a reá jellemző „szigorúan logikus következetességgel" végül is a következő előrejelzésnél köt ki a kapitalizmus leendő sorsát illetően:

„Ha mindezek után a Nyugat-Európában uralkodó ipari szervezet további virágzásra és gyarapodásra volna képes, akkor ennek az a feltétele, hogy eszközöket találnak a nemzeti jövedelem ama részének megsemmisítésére (szó szerint! — *R. L.)*, amely meghaladja a tőkésosztály fogyasztási képességét, és ennek ellenére az ő kezébe jut. Ennek a kérdésnek a legegyszerűbb megoldása az volna, ha megfelelő változtatást hajtanának végre a nemzeti jövedelemnek a termelésben résztvevők közötti elosztásában. A tőkés rendszer hosszú időre biztosítaná magát, ha a vállalkozók a nemzeti jövedelem minden növekedéséből csak annyit tartanának meg maguknak, amennyit valamennyi igényük és szükségletük kielégítésére kívánnak, a maradékot azonban átengednék a munkásosztálynak és a lakosság nagy tömegének."[72] Így ez a Ricardóból, Marxból, Sismondiból és Rodbertusból készített kotyvalék azzal a felfedezéssel végződik, hogy a tőkés termelést radikálisan ki lehetne gyógyítani a túltermelés betegségéből és örökkön-örökké „virágozna és gyarapodna", ha a tőkések lemondanának az értéktöbblet tőkésítéséről, és az értéktöbblet megfelelő részét a munkásoknak ajándékoznák. De addig, amíg a tőkések olyan okosak nem lesznek, hogy Voroncov jótanácsára hallgassanak, más eszközöket találnak ki arra, hogy értéktöbbletük egy részét időnként „megsemmisítsék". E kipróbált eszközök egyike a modern militarizmus, mégpedig — mivel Voroncov úr halálos

biztonsággal tud mindent a feje tetejére állítani — éppen abban a mértékben, amennyiben a militarizmus költségeit nem a dolgozó néptömegek eszközeiből, hanem a tőkésosztály jövedelméből vonják el. A kapitalizmus nagy mentsvára azonban szerinte a *külkereskedelem*. És ez ismét az orosz kapitalizmus Achilles-sarka. Ez a kapitalizmus mint elkésett vendég a világpiac asztalánál az idősebb nyugati tőkésországok konkurrenciája mellett csupán kárt szenvedhet, és így a külföldi piacok perspektívájának megszűnésével az orosz kapitalizmus életképességének legfontosabb feltétele szűnik meg. Oroszország „parasztbirodalom" és „a népi termelés országa marad".

„Ha mindez helyénvaló — zárja V. V. »A felesleg a piac áruellátásában« című cikkét —, akkor ebből erednek a kapitalizmus oroszországi uralmának korlátai: a mezőgazdaságot ki kell vonni a kapitalizmus irányítása alól; ám az ipar területén sem volna szabad megengedni, hogy e fejlődésnek túlságosan pusztító legyen a hatása a háziiparra, amely a mi éghajlati viszonyaink között (!) a lakosság nagy részének jólétéhez nélkülözhetetlen. Ha az olvasó erre megjegyezné, hogy a kapitalizmus nem lesz hajlandó ilyen kompromisszumokra, erre csak azt felelhetjük: annál rosszabb ránézve." Voroncov úr tehát végül is mossa kezeit, és minden felelősséget elhárít magától Oroszország gazdasági fejlődésének további alakulását illetően.

Huszadik fejezet

Nyikolaj—on

Egészen más gazdasági előképzettséggel és tárgyi tudással közelíti meg a dolgot Nyikolaj—on, a „narodnyik" kritika másik teoretikusa. A mezőgazdasági jövedelmek tőkésítéséről szóló cikkével már 1880-ban nagy feltűnést keltett mint az orosz gazdasági viszonyok egyik legalaposabb ismerője (a „Szlovo" című folyóiratban jelent meg). Tizenhárom évvel később, az 1891-es nagy orosz éhínségtől ösztönözve kiadott egy könyvet „Tanulmányok a reform utáni népgazdaságunkról" címmel, amelyben az előbbi kutatást folytatja, és nagyszabású, gazdag statisztikai és tényanyaggal megalapozott képet vázol fel a kapitalizmus oroszországi fejlődéséről, annak bizonyítására törekedve, hogy ez a fejlődés az orosz nép számára minden baj és az éhínség forrása is. Nyikolaj—on az oroszországi kapitalizmus sorsával kapcsolatos nézeteinek megalapozására

egy meghatározott elméletet állít fel a tőkés termelés fejlődési feltételeiről, és ez az az elmélet, amely bennünket elsősorban érdekel.

A tőkés gazdálkodási mód szempontjából döntő jelentősége van a felvevőpiacnak. Ezért minden tőkés nemzet igyekszik magának minél nagyobb értékesítési piacot biztosítani. Természetesen mindenekelőtt a saját belső piaca a fontos. A fejlődés egy bizonyos szintjén azonban a tőkés nemzet már nem érheti be a belső piaccal, mégpedig a következő okokból: a társadalmi munka egész évi új terméke két részre osztható: az egyik rész az, amelyet a munkások béreik formájában kapnak meg, a másik rész, amelyet a tőkések kisajátítanak. Az első rész csupán annyi élelmiszer-mennyiséget vonhat el a forgalomból, amennyi — értékét tekintve — megfelel az országban kifizetett bérek összegének. A tőkés gazdaságnak azonban kifejezett tendenciája, hogy ezt a részt állandóan leszorítsa. A módszerek, amelyekhez ennek érdekében folyamodik: a munkaidő meghosszabbítása, a munkaintenzítás növelése, a termelékenység növelése technikai újítások révén, amelyek lehetővé teszik, hogy férfi munkaerő helyett női vagy fiatal munkaerőt alkalmazzanak, a felnőtt munkásokat így részben vagy teljesen kiszorítva a munkából. Még ha a többi foglalkoztatott munkás bére nő is, ez a növekedés sohasem lehet egyenlő a tőkések megtakarításaival, amelyet a fenti változások határoznak meg. Mindebből az következik, hogy a munkásosztálynak mint belső piaci vásárlónak a szerepe egyre inkább csökken. Emellett egy másik folyamat is végbemegy: a tőkés termelés lépésről lépésre hatalmába keríti azokat az iparágakat, amelyek a mezőgazdasági lakosság számára mellékfoglalkozást jelentettek, ily módon egyik keresetforrást a másik után vonja el a parasztságtól, és ezáltal a falusi lakosság iparcikk-vásárlóereje mindinkább hanyatlik, a belső piac tehát ebből a szempontból is egyre inkább összezsugorodik. Vessünk azonban egy pillantást a tőkésosztály részesedésére és meglátjuk: ez az osztály sem tudja realizálni az egész újonnan termelt terméket, természetesen ellenkező okokból. Bármily nagyok legyenek is ennek az osztálynak a fogyasztási szükségletei, mégsem tudja személyesen elfogyasztani az egész évi többletterméket: először is, mivel ennek egy részét a termelés bővítésére, technikai újításokra kell használni, amelyeket a konkurrenciaharc minden egyes vállalkozóra létfeltételként kényszerít, másodszor, mivel a tőkés termelés növekedésével az az ágazat is növekszik, amelyben a termelési eszközöket termelik, például a bányászat, a gépgyártás stb., amelynek terméke használati formáját tekintve eleve kizárja a személyes fogyasztást és csak tőkeként

funkcionálhat; végül harmadszor, mivel a munka nagyobb termelékenysége és a tőkemegtakarítás — amely olcsó áruk tömegtermelése révén érhető el — a társadalmi termelést mindinkább éppen azokra a tömegtermékekre koncentrálja, amelyeket egy tucatnyi tőkés nem tud elfogyasztani.

Jóllehet az egyes tőkés értéktöbblete más tőkések többlettermékében realizálható és fordítva, ez azonban csak egy bizonyos ágazat, nevezetesen a létfenntartási eszközök ágazatának termékeire vonatkozik. A tőkés termelés fő indítéka azonban nem az egyén fogyasztási szükségletének kielégítése. Ez abban is megnyilvánul, hogy a létfenntartási eszközök termelése egészében véve mindinkább elmarad a termelési eszközök termeléséhez képest. „Ebből beláthatjuk: ahogyan minden gyár terméke messze meghaladja az ott foglalkoztatott munkásoknak és a vállalkozóknak erre a termékre irányuló szükségleteit, ugyanúgy egy tőkés nemzet összterméke messze felülmúlja az összes ipari foglalkoztatott szükségleteit, mégpedig azért múlja felül, mert ez a nemzet tőkésnemzet, mert a társadalmi erők elosztása nem a lakosság valóságos szükségleteinek kielégítésére, hanem csupán a fizetőképes szükségletek kielégítésére irányul. Ahogyan az egyes gyáros egy napig sem létezhetne tőkésként, ha felvevőpiacát csupán munkásai és saját maga személyes szükségletei szabnák meg, ugyanúgy egy fejlett tőkés nemzet sem elégedhet meg a saját belső piacával."

A tőkés fejlődésnek tehát az a tendenciája, hogy egy bizonyos ponton túl maga teremtsen akadályokat a maga számára. Ezek az akadályok végső soron abból erednek, hogy a munka fokozódó termelékenysége a közvetlen termelőnek a termelési eszközöktől való elszakítottsága következtében nem az egész társadalom, csupán egyes vállalkozók javát szolgálja, míg bizonyos tömegű munkaerő és munkaidő ebben a folyamatban „felszabadulva" fölöslegessé válik, és nemcsak elvész a társadalom számára, hanem még terhére is van. A néptömegek valóságos szükségleteit csupán abban a mértékben lehet jobban kielégíteni, amelyben a termelőknek a termelési eszközökkel való egyesítésén alapuló „narodnyik" termelési mód túlsúlyra jut. A kapitalizmus azonban éppen arra törekszik, hogy ezeket a termelési szférákat hatalmába kerítse, és ezzel megsemmisítse saját virágzásának legfőbb tényezőjét. Így például az indiai periodikus éhínségek, amelyek 10—11 évenként jelentkeztek, az angliai ipari válságok periodikus jellegének egyik okát jelentették. Ezt az ellentmondást előbb-utóbb minden olyan nemzet érzékelni fogja, amely a

tőkés fejlődés útjára lépett, mert hiszen az ellentmondás magában a termelési módban gyökeredzik. Minél később lép rá azonban egy nemzet a kapitalizmus útjára, annál élesebben jut érvényre ez az ellentmondás, mivel a belső piac kielégítése után nem talál többé kárpótlást a külső piacon, hiszen azt a régóta versengő országok már elfoglalták.

Mindebből az következik, hogy a kapitalizmus korlátai a saját fejlődése által előidézett növekvő szegénységből adódnak, fölösleges munkások növekvő száma révén, akiknek semmiféle vásárlóerejük sincs. A társadalom fizetőképes keresletét rendkívül gyorsan kielégítő növekvő munkatermelékenységgel szemben a másik oldalon egyre szélesebbé váló néptömegek arra való fokozódó képtelensége áll, hogy legsürgősebb szükségleteiket kielégítsék, az eladhatatlan áruk fölöslegével szemben pedig az, hogy széles tömegek a legszükségesebb árukban szenvednek hiányt.

Ezek általában Nyikolaj—on nézetei.[73] Látjuk, Nyikolaj—on ismeri a maga Marxát, és igencsak hasznára vált „A tőke" első két kötetének olvasása. Egész érvelésmódja azonban kétségkívül sismondiánus: a kapitalizmus maga idézi elő belső piacának szűkülését a tömegek elnyomorodása által, a modern társadalom valamennyi szerencsétlensége a „népi" termelési mód, vagyis a kisüzemek lerombolásából származik — ezek a központi gondolatai. Az egyedül üdvözítő kisüzem magasztalása — ez Nyikolaj—on egész kritikájának alaptónusa, amely nála sokkal világosabban és nyíltabban jelentkezik, mint Sismondinál.[74] Végeredményképpen a tőkés össztermék realizálása a társadalmon belül lehetetlen, csupán külső piac segítségével sikerülhet. Nyikolaj—on itt — eltérő elméleti kiindulópontja ellenére — ugyanahhoz a következtetéshez jut el, mint Voroncov, akinek művei — Oroszországra nézve — a kapitalizmussal szembeni szkepszis gazdasági megindoklását adják Oroszországban: mivel az ország eleve el volt vágva a külföldi piacoktól, a tőkés fejlődés csupán árnyoldalait mutatta meg, csak a néptömegek elnyomorodásához vezetett, és ezért a kapitalizmus követelése Oroszországban végzetes „hiba".

Nyikolaj—on, amikor idáig eljut, már úgy mennydörög, mint valami ótestamentumi próféta. „Ahelyett hogy az évszázados hagyományokhoz tartanánk magunkat, ahelyett hogy a közvetlen termelőnek a termelési eszközökhöz való szilárd kötődését mint öröklött elvet továbbfejlesztenénk, ahelyett hogy a nyugat-európai tudomány eredményeit felhasználnánk és azokra a termelési formákra alkalmaznánk, amelyek a termelési eszközöknek a parasztok általi birtoklásán alapulnak, ahelyett hogy munkájuk termelékenységét a termelési eszközöknek kezükben való

koncentrálódása révén növelnénk, ahelyett hogy a termelés nyugat-európai formájának elkerülésével javunkra fordítanánk annak szervezettségét, erős kooperációját, munkamegosztását, gépeit stb., ahelyett hogy azt az elvet fejlesztenénk, amely a paraszti foldbirtoklás alapja, és ezt a paraszti földművelésre is alkalmaznánk, ahelyett hogy a parasztságnak erre a célra megnyitnánk a tudományhoz és annak alkalmazásához vezető utat: mindezek helyett egyenesen az ellenkező útra lépünk. Nemcsak hogy nem akadályoztuk meg a tőkés termelési formák fejlődését, annak ellenére, hogy azok a parasztság kisajátításán alapszanak, hanem ellenkezőleg, minden erőnkkel folytattuk egész gazdasági életünk átalakítását, amely az 1891-es évi éhínséget előidézte." A baj már igencsak elharapódzott, de talán még nem késő visszafordulni. Ellenkezőleg, Oroszország számára a gazdaságpolitika reformja a fenyegető proletarizálódás és a fenyegető hanyatlás következtében éppoly sürgetően szükséges, mint annak idején Sándor cár reformjai a krími háború után.* Az a társadalmi reform, amelyet Nyikolaj—on javasol, teljesen utópisztikus, és még Sismondinál is merevebben jut érvényre benne e felfogás kispolgári és reakciós oldala, annál is inkább, mivel az orosz „narodnyik" 70 évvel később alkotott. Véleménye szerint ugyanis Oroszország egyetlen mentőöve a tőkés vízözönben a régi „obscsina", a közös földtulajdonon alapuló földközösség. Csak erre épülhetnének a modern nagyipar és a modern tudományos technika eredményei — olyan intézkedések révén természetesen, amelyek Nyikolaj—on titkai maradtak —, hogy ezzel egy „társadalmasított", magasabb rendű termelési forma alapjává válhassanak. Oroszországnak nincs más választása, csak ez az alternatíva: vagy letérés a tőkés fejlődés útjáról, vagy pedig hanyatlás és pusztulás.[75]

Nyikolaj—on tehát a kapitalizmus megsemmisítő bírálata után ugyanannál a régi „narodnyik" gyógyírnál köt ki, amelyet már az ötvenes években — természetesen akkor jóval több joggal — a magasabb rendű társadalmi fejlődés „sajátosan orosz" ösvényeként dicsőítettek, amelyet azonban Engels már 1875-ben, a „Volksstaat"-ban megjelent „Emigráns

*Oroszországnak az 1853—1856-os krimi haborúban elszenvedett veresége kovetkeztében az uralkodó osztály 1861 es 1870 kozott kenytelen volt egy sor reformot végrehajtani, és bar ezeket feudalis maradvanyok terhelték, mégis elosegítettek Oroszország tőkés fejlodését A legfontosabb reformok: a jobbágyrendszer eltorlése (1861), vidéki és városi onkormanyzati szervek letrehozása (1864), a pénzugy újjaszervezése (1860), a hadsereg ujjaszervezése (1862-tol), a kozoktatasban (1863), az igazsagszolgáltatásban (1864), valamint a cenzúrában (1865) végrehajtott változtatások

irodalom" című cikkében mint ősrégi berendezkedések életképtelen és reakciós maradványát leplezett le. „Oroszország további, *polgári* irányú fejlődése — írta akkor Engels — a faluközösségi földtulajdont itt is fokozatosan meg fogja semmisíteni anélkül, hogy az orosz kormány kénytelen lenne »szuronyokkal és kancsukával« beavatkozni (ahogyan azt a forradalmi narodnyikok képzelték — *R. L.*)... az adók és az uzsora nyomása alatt a faluközösségi földtulajdon már nem jótétemény többé, hanem bilincs. A parasztok fokozatosan, egyedül vagy családjukkal együtt elszökdösnek, hogy mint vándormunkások lássák el magukat, és földjüket otthagyják.

Látjuk, hogy Oroszországban a faluközösségi tulajdon virágkora már régen elmúlt, és minden jel szerint felbomlásához közeledik."* Engels ezzel az obscsina kérdésében már Nyikolaj—on főműve előtt 18 évvel fején találta a szöget. Amikor Nyikolaj—on friss bátorsággal ismét megidézte az obscsina kísértetét, ez már csak egy rossz történeti anakronizmus volt, hiszen egy évtizeddel később bekövetkezett az obscsina hivatalos eltemetése az állam részéről.** Az abszolutista kormányzat, amely fél évszázadon át próbálta adóztatási célból erőnek erejével mesterségesen összetartani a falusi földközösség apparátusát, kénytelen volt most ezt a sziszifuszi munkát feladni. Nemsokára az agrárkérdésben, az orosz forradalom leghatalmasabb tényezőjében mutatkozott meg, hogy a „narodnyikok" régi agyréme a dolgok tényleges gazdasági menete mellett háttérbe szorult, és hogy ezzel szemben milyen erős volt az oroszországi tőkés fejlődés, amelyet pedig halva születettként gyászoltak és átkoztak, és amely villámokat szórva és mennydörögve adott hírt életképességéről és eredményes munkájáról. A dolgoknak ez a fordulata egy egészen más történelmi környezetben újra és utolszor is bebizonyította, hogy a kapitalizmus minden olyan társadalmi kritikája, amely fejlődési lehetőségének elméleti kétségbevonásából indul ki, végzetes logikával egy reakciós utópiához vezet: így volt ez 1819-ben Franciaországban, 1842-ben Németországban és 1893-ban Oroszországban.[76]

**Marx—Engels* Művei. 18. köt. Budapest 1969. 533. old.

**1906. november 9-én írta alá a cár a rendeletet a föld paraszti tulajdonosait és haszonélvezőit érintő némely érvényben levő törvény tökéletesítéséről. Ez a rendelet új irányvonalat jelentett a cári agrárpolitikában, amely a paraszti faluközösség erőszakos szétzúzására törekedett, és a kapitalizmust még inkább fejleszteni kívánta vidéken is.

A „harmadik személyek" és Sztruve három világbirodalma

Most pedig a fenti nézeteknek az orosz marxisták által adott bírálatát ismertetjük.

Pjotr Sztruve, aki 1894-ben a „Sozialpolitisches Centralblatt" harmadik évfolyamának első számában „Az oroszországi kapitalista fejlődés megítéléséhez" című cikkében részletesen méltatta Nyikolaj—on könyvét, ugyancsak 1894-ben orosz nyelven kiadott egy „Kritikai megjegyzések az oroszországi gazdasági fejlődés kérdéséhez" című könyvet, amelyben a „narodnyik" elméleteket sokoldalú bírálatnak vetette alá. A bennünket itt érdeklő kérdésben azonban Sztruve mind Voroncov, mind pedig Nyikolaj-on vonatkozásában főleg annak bizonyítására szorítkozik, hogy a kapitalizmus nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, bővíti belső piacát. Nyikolaj-on baklövése, amelyet Sismonditól vett át, valójában egészen kézenfekvő. Mindketten csupán az egyik oldalát vázolták fel annak a folyamatnak, amelyben a kapitalizmus lerombolja a kisüzem ősi termelési formáit. Ők csak a jólét ebből eredő hanyatlását és a lakosság egyes rétegeinek elnyomorodását látták. Nem vették észre, mit jelent a folyamat másik, gazdasági oldala: a naturális gazdálkodásnak az árugazdálkodással való felváltása vidéken. Ez ugyanis azt jelenti, hogy a kapitalizmus a korábban önálló és elkülönült termelők egyre újabb csoportjainak bevonása révén lépésről lépésre olyan új rétegeket tesz áruinak vásárlóivá, amelyek korábban nem voltak azok. A tőkés fejlődés menete tehát éppen a fordítottja annak, amit a „narodnyikok" Sismondi példája nyomán vázoltak: a kapitalizmus nem semmisíti meg belső piacát, hanem éppen hogy létrehozza azt a pénzgazdálkodás elterjesztése révén.

Ami különben Voroncovnak az értéktöbblet belső piaci realizálhatatlanságáról szóló elméletét illeti, ezt Sztruve a következőképpen cáfolja. Voroncov elméletének az az alapja, hogy a fejlett tőkés társadalom csak vállalkozókból és munkásokból áll. Nyikolaj—on szintén mindvégig ezzel az elképzeléssel operál. Erről az álláspontról azonban a tőkés összetermék realizálása nem fogható meg. Voroncov elmélete annyiban még helyes is, hogy „megállapítja azt a tényt, miszerint az értéktöbbletet sem a tőkések fogyasztása, sem pedig a munkások fogyasztása révén nem lehet realizálni, hanem harmadik személyek fogyasztását feltételezi"[77]. Ezzel szemben megállapítható, hogy minden tőkés társadalomban vannak ilyen

„harmadik személyek". Voroncov és Nyikolaj-on elképzelése tehát nem más, mint fikció, „amely egy hajszállal sem vihet előbbre bennünket valamely történelmi folyamat megértésében"[78]. Nincs olyan tőkés társadalom, bármily magas fejlettségű is az, amely csupán vállalkozókból és munkásokból állna. „Magában Angliában, Walessel együttvéve, 1000 munkaképes lakosból 545 jut az iparra, 172 a kereskedelemre, 140 a mezőgazdaságra, 81 meghatározatlan és váltakozó bérmunkára, 62 pedig állami szolgálatra, szabadfoglalkozásokra stb." Tehát magában Angliában is tömegével vannak „harmadik személyek", és éppen ők azok, akik az értéktöbbletet, amennyiben azt a vállalkozók nem fogyasztják el, fogyasztásuk révén értékesítéshez segítik. Hogy ezeknek a „harmadik személyeknek" a fogyasztása elegendő-e az egész értéktöbblet realizálásához, ezt a kérdést Sztruve nyitva hagyja, legalábbis szerinte „ennek az ellenkezőjét kell először bebizonyítani"[79]. Oroszország mint nagy területű és óriási lakosságú ország esetében ez biztosan nem is bizonyítható be. Oroszország éppen abban a szerencsés helyzetben van, hogy nélkülözheti a külső piacokat, e tekintetben — Sztruve itt Wagner, Schäffle és Schmoller professzor eszmekincséből kölcsönöz — éppoly kedvező a helyzete, mint az Amerikai Egyesült Államoknak. „Ha az Észak-amerikai Unió példája valamit bizonyít, akkor azt, hogy bizonyos körülmények között a tőkés ipar nagyon magas fejlődési szintet érhet el, mégpedig csaknem kizárólag belső piacára támaszkodva."[80] Ezt a tételt az Egyesült Államok csekély mérvű 1882-es ipari kivitelével illusztrálja. Sztruve általános tézisként állítja fel a következő tételt. „Minél kiterjedtebb egy ország területe és minél nagyobb a lakosság lélekszáma, annál kevésbé szorul tőkés fejlődéséhez külső piacokra." Ebből az álláspontból kiindulva vezeti le, hogy a kapitalizmusnak Oroszországban — a „narodnyikok" állításával szöges ellentétben — sokkal ragyogóbb a jövője, mint bármely más országban. „A mezőgazdaságnak az árutermelés alapján fokozódó fejlődése olyan értékesítési piacot hoz létre, amelyre az orosz ipari kapitalizmus támaszkodni fog fejlődésében. Ez az értékesítési piac abban a mértékben, amelyben az ország gazdasági és szellemi felemelkedése a naturális gazdálkodás kiszorításával együtt előrehalad, korlátlanul növekedhet. Ebben a vonatkozásban Oroszországban a kapitalizmus kedvezőbb feltételekre talál, mint más országokban."[81] Sztruve részletesen meg is rajzolja az új oroszországi felvevőpiacok megnyitásának színpompás képét a szibériai, közép-ázsiai, előázsiai, perzsiai és balkáni vasutaknak köszönhetően. Sztruve nem vette észre, hogy prófétai hevében a „korlát-

lanul növekvő" belső piacról szólva egészen meghatározott külső felvevőpiacokra tért át. Néhány évvel később politikailag is ennek a reményteljes orosz kapitalizmusnak a táborában találta magát, amelynek az imperialista terjeszkedésre irányuló liberális programját ő már „marxistaként" elméletileg megalapozta.

Sztruve érveléséből valójában csak az erős optimizmus csendül ki a tőkés termelés korlátlan fejlődési lehetőségeit illetően. Ennek az optimizmusnak a gazdasági megalapozottsága azonban meglehetősen gyenge. Sztruvénál az értéktöbblet felhalmozásának fő pilléreit a „harmadik személyek" alkotják. Hogy ezeken mit ért, azt nem árulja el elég világosan, de az angol foglalkozási statisztikára való utalásai sejtetik, hogy különböző magán- és állami hivatalnokokra, szabadfoglalkozásúakra, vagyis ama bizonyos „grand public"-ra gondol, amelyre homályos gesztussal a polgári vulgárközgazdászok is utalnak, ha nem tudnak más kiutat, és amelyről Marx azt mondja, hogy nagy szolgálatot tett a közgazdásznak, mert általa megmagyarázhat olyan dolgokat, amelyeket egyébként nem képes. Világos, hogy ha kategorikus értelemben beszélünk a tőkések és a munkások fogyasztásáról, akkor nem a vállalkozókra mint egyes személyekre gondolunk, hanem a tőkésosztályra, mint egészre, alkalmazottakból, állami hivatalnokokból, szabadfoglalkozásúakból stb. álló egész függelékével együtt. Mindezek a „harmadik személyek", akik biztosan nem hiányoznak egyetlen tőkés társadalomból sem, gazdaságilag nézve csupán az értéktöbblet társfogyasztói, hacsak részben nem bizonyulnak a munkabér társfogyasztóinak is. Ezek a rétegek vásárlóeszközeiket vagy a proletariátus munkabéréből, vagy az értéktöbbletből nyerik — mindkettőt teszik, amennyire tudják —, de egészében és nagyjából mégis az értéktöbblet társfogyasztóinak kell őket tekinteni. Fogyasztásuk tehát benne foglaltatik a tőkésosztály fogyasztásában, és ha Sztruve egy hátsó ajtón keresztül ismét a színre viszi és a tőkésnek „harmadik személyekként" mutatja be őket, akik majd kisegítik őt a zavarból, és segítenek neki az értéktöbblet realizálásában, akkor a dörzsölt profithajhász egyetlen pillantással felismeri majd ebben a „nagyközönségben" a parazita csürhét, amely először kihúzza a zsebéből a pénzt, hogy aztán ezzel a pénzzel az ő áruit megvásárolja. Sztruve „harmadik személyeivel" tehát semmi dolgunk.

Ugyanígy tarthatatlan a külföldi értékesítésről és annak a tőkés termelő számára való fontosságáról szóló elmélete. Sztruve itt teljes mértékben átveszi a „narodnyikok" mechanikus felfogását, amely szerint egy

tőkésország a professzori tankönyv sémája szerint először lehetőleg a „belső piacot" legeli le alaposan, hogy azután, ha ez teljesen vagy majdnem teljesen kimerült, külföldi piacok után nézzen. Sztruve innen Wagner, Schäffle és Schmoller lábnyomát követve szintén ahhoz az ízetlen elképzeléshez jut el, hogy egy „nagy területű" és nagy népességű ország tőkés termelése „zárt egészet" alkothat, és csupán belső piacán is „határozatlan ideig" elboldogulhat.[82] Valójában a tőkés termelés kezdettől fogva világtermelés, és épp a forditottja játszódott le annak, amit a német professzori bölcsesség pedáns receptje előír, vagyis a tőkés termelés már gyermekcipőben járva is a világpiac számára termelt. Egyes angliai úttörő ágai, mint például a textilipar, a vas- vagy szénbányászat, minden országban és minden világrészben értékesítési piacokat kerestek maguknak, pedig az országon belül még távolról sem fejeződött be a paraszti tulajdon lerombolása, a kézművesség és a régi háziipar hanyatlása. Próbáljuk például a német vegyiparnak vagy a német elektrotechnikának a következő bölcs tanácsot adni: ahelyett, hogy — mint ezt kezdettől fogva teszi — öt világrész számára dolgozna, először érje be a német belső piaccal, amelyet oly sok *más* ágban még nem merített ki a hazai ipar, mi több, tömegesen kívülről látják el termékekkel. Vagy magyarázzuk meg a német gépgyártásnak, hogy még ne vesse magát a külföldi piacokra, hiszen mint a német import statisztikája fehéren-feketén bizonyítja, ennek az ágazatnak a szükségleteit Németország jórészt külföldi szállításokból fedezi. Ebből a „külkereskedelmi" sémából kiindulva aligha boldogulunk a világpiac összefüggéseivel, a munkamegosztás ezerféle elágazásával és árnyalataival. Az Egyesült Államok ipari fejlődése, amely ma Anglia veszélyes versenytársa a világpiacon, sőt magában Angliában is, ugyanúgy, mint ahogy például az elektrotechnikában veri a német konkurrenciát a világpiacon és magában Németországban is, Sztruve fejtegetéseit — amelyek mellesleg már akkor is elavultak voltak, amikor leírta őket — véglegesen meghazudtolta.

Sztruve elfogadja az orosz „narodnyikoknak" azt a primitív felfogását is, amely a tőkés világgazdaság nemzetközi összefüggéseit és azt a tendenciáját, hogy társadalmi munkamegosztással rendelkező, egységes élő szervezetté váljék, amely a földgolyó természeti kincseinek és termelési feltételeinek sokféleségére támaszkodik, lényegében a kereskedők közönséges piaci „gondjaira" redukálja. A tőkés ipar élelmiszerekkel, nyers- és segédanyagokkal, munkaerővel való korlátlan ellátásának alapvető szerepét, amely ugyanúgy a világpiacon történik, mint a készáruk értékesítése,

Wagner és Schmoller a három önmagát ellátó világbirodalom — a gyarmatokkal rendelkező Anglia, Oroszország és az Egyesült Államok — fikciójával, amit Sztruve átvesz, teljesen mellőzi vagy mesterségesen beszűkíti. Az angol gyapotipar története, amely magában foglalja a kapitalizmus rövid történetét, és amelynek a 19. század folyamán öt világrész volt a színtere, minden mozzanatával gúnyt űz ebből a professzoros gyermekszoba-elképzelésből, amelynek egyetlen reális értelme az, hogy nyakatekert elméleti igazolást szolgáltat a védvámrendszernek.

Huszonkettedik fejezet

Bulgakov kiegészíti a marxi elemzést

A „narodnyik" szkepszis második bírálója, Sz. Bulgakov azonnal kereken elveti a Sztruve-féle „harmadik személyeket" mint a tőkés felhalmozás mentőövét. Vállvonogatással intézi el őket. „A közgazdászok többsége (Marx előtt) — mondja — a kérdést úgy oldotta meg, hogy szükségesnek tekintett bizonyos »harmadik személyeket« mint valamiféle deus ex machinát a gordiusi csomó kettévágásához, vagyis az értéktöbblet elfogyasztásához. Ilyen személyeknek hol a fényűző életmódot folytató földbirtokosokat (például Malthus), hol a fényűző életmódot folytató tőkéseket, hol pedig a militarizmust stb. tekintették. Úgy vélték, hogy e rendkívüli eszközök nélkül az értéktöbbletet nem lehetne értékesíteni, ott maradna a piacokon és túltermelést, válságokat idézne elő."[83] „Sztruve úr például feltételezi, hogy a tőkés termelés valamiféle képzeletbeli harmadik személyek fogyasztására támaszkodik fejlődése során. De mi a forrása e grand public vásárlóerejének, amelynek különleges rendeltetése, hogy az értéktöbbletet elfogyassza?"[84] Bulgakov a maga részéről az egész problémát a társadalmi össztermék és újratermelése elemzése alapján fogalmazza meg, ahogyan Marx „A tőke" II. kötetében tette. Kiválóan megérti, hogy a felhalmozás kérdésének megoldását az egyszerű újratermeléssel és az egyszerű újratermelés mechanizmusának megvilágításával kell kezdeni. Itt ugyanis épp az a fontos, hogy azokban a termelési ágakban tisztázzuk az értéktöbblet és a bér elfogyasztását, amelyek el nem fogyasztható termékeket állítanak elő, másfelől pedig tisztában legyünk a társadalmi össztermék ama részének körforgásával, amely a felhasznált állandó tőkét alkotja. Ez egészen új feladat, amelynek a közgazdászok még csak nem is voltak tudatában, és amelyet csak Marx vetett fel.

„E feladat megoldása érdekében Marx minden tőkés módon előállított árut két nagy és lényegében különböző kategóriára: termelési eszközök és fogyasztási eszközök termelésére osztott. Ebben a felosztásban önmagában több elméleti értelem rejlik, mint a felvevőpiacok elmélete körüli valamennyi korábbi szócsatában."[85]

Látjuk, hogy Bulgakov a marxi elmélet kifejezett és lelkes híve. Tanulmányának vállalt feladata is az, hogy elméletileg ellenőrizze a tant, amely szerint a kapitalizmus külső piacok nélkül nem létezhet. „Ebből a célból a szerző a társadalmi újratermelésnek azt a rendkívül értékes, de — nem tudni miért — a tudományban alig kamatoztatott elemzését használta fel, amelyet Marx »A tőke« II. kötetének második részében adott. Jóllehet ezt az elemzést nem lehet lezártnak tekinteni, mégis a meglevő kidolgozatlan megfogalmazásban is elegendő alapot nyújt ahhoz, hogy másfajta megoldást találjunk az értékesítési piacok kérdésére, mint amelyet Nyikolaj—on, V. Voroncov urak és mások tettek magukévá, és amelyet Karl Marx számlájára írnak."[86] A megoldást, amelyet egyenesen Marxból vezetett le, Bulgakov a következőképpen fogalmazza meg. „A kapitalizmus bizonyos körülmények között kizárólag belső piacra támaszkodva is létezhet; nincs semmiféle, a tőkés termelési módra sajátosan jellemző belső szükségesség, amely szerint a tőkés termelésnek csak a külső piac lehetne a fogyasztója. Ez az a végkövetkeztetés, amelyre a szerző a társadalmi újratermelés említett elemzésének tanulmányozása alapján jutott."

Most pedig kíváncsian várjuk, hogyan fogja bebizonyítani Bulgakov az idézett tételt.

Először meglepően egyszerűnek mutatkozik. Bulgakov hűségesen tolmácsolja az egyszerű újratermelés ismert marxi sémáját, mégpedig olyan kommentárokkal, amelyek értelmezésének becsületére válnak. Azután előadja a bővített újratermelésre vonatkozó, általunk szintén ismert második marxi sémát — és ezzel a keresett bizonyíték máris megvan. „A mondottak alapján nem okoz nehézséget annak meghatározása, hogy mi is a felhalmozás: az I. osztálynak (a termelési eszközökének) kell előállítani a termelés bővítéséhez szükséges pótlólagos termelési eszközöket mind önmaga, mind pedig a II. (fogyasztási eszközök osztálya) számára, másfelől viszont a II. osztály pótlólagos fogyasztási eszközöket szállít az I. és II. osztály változó tőkéjének bővítéséhez. Ha eltekintünk a pénzforgalomtól, akkor a termelés bővítése az I. osztály azon pótlólagos termékének cseréjére redukálódik, amelyeket a II. osztály igényel, valamint a II. osz-

tály azon pótlólagos termékeinek cseréjére, amelyekre az I. osztálynak van szüksége." Bulgakov itt tehát hűségesen követi Marx fejtegetéseit, és egyáltalán nem veszi észre, hogy tétele mindeddig papíron maradt. Azt hiszi, hogy ezekkel a matematikai képletekkel már meg is oldotta a felhalmozás kérdését. Hogy azok az arányok, amelyeket Marxtól lemásolt, elképzelhetők, ahhoz nem fér kétség. Hasonlóképpen, *ha* a termelés bővítése végbemegy, akkor az biztosan kifejezhető ezekben a képletekben. Bulgakov azonban szem elől téveszti a fő kérdést: *kinek a számára* megy végbe a bővítés, amelynek mechanizmusát vizsgálja? Mivel a felhalmozás matematikai arányokban kifejezhető a papíron, ezért azt hiszi, hogy már végbe is ment. Ám amikor Bulgakov azt hiszi, hogy már megoldotta a dolgot, a következő pillanatban, vagyis amikor megpróbálja beépíteni elemzésébe a pénzforgalmat, a következő kérdésbe ütközik: honnan származik az I. és a II. osztály esetében a pótlólagos termékek megvásárlásához szükséges pénz? Láttuk, hogy Marxnál (és ez volt elemzésének sebezhető pontja) újra és újra felbukkan a hibás kérdés: melyek a pótlólagos pénzforrások; pedig a tulajdonképpeni kérdés ez lenne: ki a bővített termelés fogyasztója? Bulgakov itt szolgai módon követi Marx szemléletét, és elfogadja ugyanazt a téves kérdésfeltevést anélkül, hogy észrevenné a kérdés félrecsúszását. Természetesen megállapítja, hogy „Marx maga ezekre a kérdésekre a Brouillon-füzetekben,* amelyek alapján »A tőke« második kötetét rekonstruálták, nem adott választ". Annál érdekesebb tehát az a válasz, amelyet Marx orosz tanítványa a saját szakállára próbál levezetni.

„Szerintünk — mondja Bulgakov — az egész marxi tanításnak a következő megoldás felel meg a legjobban. A pénzformát öltött új változó tőke, amelyet a II. osztály az I. osztály, valamint saját maga számára szállít, áruegyenértékét a II. osztály értéktöbbletében találja meg. Már az egyszerű újratermelés vizsgálatakor láttuk, hogy a tőkések maguk kénytelenek pénzt forgalomba dobni az értéktöbblet realizálása céljából, és hogy ez a pénz végül is visszatér annak a tőkésnek a zsebébe, akitől származik. Azt a pénzmennyiséget, amely az értéktöbblet forgalmához szükséges, az áruforgalom általános törvénye szerint határozzák meg, az az őt megtestesítő áruk értéke, osztva a pénz átlagos megtérülésének számával. Ugyanez a törvény itt is alkalmazható. A II. osztály tőkései bizonyos

*Lásd Engels előszavát „A tőke" II. kötetéhez. *Marx–Engels* Művei. 24. köt. 3—8. old.

pénzösszeggel rendelkeznek értéktöbbletük forgalmazásához, következésképpen bizonyos pénztartalékuknak is kell lennie. Ennek a tartaléknak elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy biztosítsa az értéktöbblet ama részének forgalmát, amely a fogyasztási alapot alkotja, és amelyet mint tőkét fel kell halmozni." A továbbiakban Bulgakov kifejti: annak a kérdésnek a szempontjából, hogy mennyi pénzre van szükség egy bizonyos árumennyiség országos forgalmához, teljesen közömbös, hogy ezeknek az áruknak egy része értéktöbbletet alkot-e avagy sem. „Az az általános kérdés azonban, hogy honnan van pénz egyáltalán az országban, abban az értelemben oldható meg, hogy ezt a pénzt a pénztermelők szállítják." Ha a termelés bővítésével az országnak több pénzre van szüksége, akkor a pénztermelést ennek megfelelően bővítik.[87] Végül tehát szerencsésen kikötünk az aranytermelőnél, aki már Marxnál is a deus ex machina szerepét játszotta. Be kell vallani, hogy Bulgakov csúnyán rácáfolt az új megoldás iránti várakozásunkra. Az „ő" kérdésmegoldása egy jottányival sem jutott előbbre Marx elemzésénél. A következő rendkívül egyszerű három tételre redukálódik: 1. kérdés: mennyi pénzre van szükség ahhoz, hogy a tőkésített értéktöbblet értékesíthető legyen? Válasz: annyira, amennyire az áruforgalom általános törvényei szerint szükség van. 2. kérdés: honnan veszik a tőkések azt a pénzt, amellyel a tőkésített értéktöbbletet realizálják? Válasz: kell, hogy legyen nekik. 3. kérdés: honnan van pénz egyáltalán az országban? Válasz: az aranytermelőktől. Olyan magyarázási mód ez, amely a maga rendkívüli egyszerűségében inkább gyanús, mint lenyűgöző.

Szükségtelen azonban az aranytermelő elméletét mint a tőkés felhalmozás deus ex machináját nekünk cáfolni. Bulgakov maga is szépen megcáfolja. Nyolcvan oldallal hátrább, egészen más összefüggésben — nevezetesen a béralapelméletből kiindulva, amellyel látható ok nélkül terjedelmes vitába keveredett — visszatér az aranytermelőkhöz. És itt hirtelen a következő szellemes belátásra jut.

„Tudjuk már, hogy egyéb termelők között létezik az aranytermelő is, aki egyszerű újratermelés esetén egyfelől az országban forgalomban levő pénz abszolút tömegét növeli, másfelől termelési eszközöket és fogyasztási eszközöket vásárol anélkül, hogy a maga részéről árut adna el, és eközben a vásárolt árukért azzal az általános csereegyenértékkel fizet, amely egyébként saját terméke. Na már most, nem tehetné-e meg az aranytermelő esetleg azt a szolgálatot, hogy megvásárolja a II. osztálytól annak egész felhalmozott értéktöbbletét, és ezért arannyal fizet, amit

azután a II. osztály arra használna fel, hogy az I. osztálytól termelési eszközöket vásároljon, s ezt azután a változó tőke bővítésére, vagyis pótlólagos munkaerővásárlásra használja föl? Ezzel az aranytermelő mint valóságos külső értékesítési piac jelenik meg.

Ez azonban teljesen abszurd feltételezés. Ha elfogadnánk, ez azt jelentené, hogy a társadalmi termelés bővítését az aranytermelés bővítésétől tennénk függővé. (Bravó!) Ez viszont az aranytermelés olyan mérvű növekedését tételezi fel, amely egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Ha az aranytermelőt köteleznék, hogy munkásaival a II. osztálytól megvásároltassa az egész felhalmozott értéktöbbletet, ez azt jelentené, hogy változó tőkéjének napról napra, óráról órára növekednie kell. Ennek megfelelően azonban az állandó tőkének és az értéktöbbletnek is növekednie kell, következésképpen az egész aranytermelésnek kifejezetten óriási méreteket kell öltenie. (Bravó!) Ahelyett, hogy ezt az idétlen feltételezést statisztikailag ellenőriznénk (ez egyébként aligha lehetséges), elég egyetlen tényre utalni, ami önmagában is megsemmisíti a fenti feltételezést. Ez a tény a hitel fejlődése, amely a tőkés gazdaság fejlődését kíséri. (Bravó!) A hitelnek az a tendenciája, hogy (természetesen relative és nem abszolút értelemben) csökkenti a forgalomban levő pénz tömegét, és úgy jelenik meg, mint a cseregazdaság fejlődésének szükséges kiegészítője, amely cseregazdaság különben fémpénz híján igen gyorsan korlátokba ütközne. Fölöslegesnek tartom, hogy itt számokkal bizonyítsam, milyen csekély szerepet játszik manapság a fémpénz a csereüzletek során. Ily módon a felállított hipotézis közvetlen és nyilvánvaló ellentmondásban van a tényekkel, s ezért el kell vetnünk."[88]

Bravissimó! Nagyon szép! Ezzel azonban Bulgakov „elvetette" saját eddigi magyarázatát is, válaszát arra a kérdésre, hogy mi módon és kinek a révén realizálódik a tőkésített értéktöbblet. Mellesleg ebben az öncáfolatban csupán valamivel részletesebben fejtette ki azt, amit Marx már egy szóval kimondott, amikor az egész társadalmi értéktöbbletet elnyelő aranytermelő hipotézisét ízetlennek nevezte.

Természetesen Bulgakov, akárcsak általában az orosz marxisták, akik alaposan foglalkoztak a kérdéssel, a tulajdonképpeni megoldást egészen másutt keresi. Mind ő, mind Tugan-Baranovszkij, mind pedig Iljin arra helyezik a fő hangsúlyt, hogy az ellenkező oldal — a szkeptikusok — a felhalmozás lehetőségeit illetően főbenjáró hibát követtek el az összetermék értékelemzése során. Ezek — főleg Voroncov — feltételezik, hogy az egész társadalmi termék fogyasztási cikkekből áll, és abból a

téves feltevésből indulnak ki, hogy a tőkés termelés célja általában a fogyasztás. Ez a forrása — magyarázták a marxisták — az egész félreértésnek, és ebből a forrásból fakadnak a többlettermék realizálásának imaginárius nehézségei, amelyeken a szkeptikusok a fejüket törik. „E téves elképzelésnek köszönhetően maga az iskola támasztott önmaga számára nem létező nehézségeket: mivel a tőkés termelés normális feltételei megszabják, hogy a tőkések fogyasztási alapja az értéktöbbletnek csak egyik és ráadásul kisebbik részét teheti ki, míg a nagyobbik a termelés bővítésére szolgál, ezért nyilvánvaló, hogy azok a nehézségek, amelyeket az iskola (a „narodnyikok" — *R. L.*) elképzelt, a valóságban egyáltalán nem léteznek."[89] Feltűnő, milyen magától értetődően téveszti szem elől Bulgakov a problémát, és úgy látszik, még csak nem is sejti, hogy éppen a bővített újratermelés esetében lehet a legkevésbé elkerülni a *kinek a számára?* kérdést, azt a kérdést, amely az egész értéktöbblet egyéni elfogyasztását feltételezve teljesen mellékes.

Marx két felfedezése révén köddé válnak mindazok az „imaginárius nehézségek", amelyeket orosz tanítványai fáradhatatlanul hangoztatnak ellenfeleikkel szemben. Először az a tény, hogy a társadalmi termék értékösszetétele nem $v+m$, hanem $c+v+m$, másodszor pedig, hogy a tőkés termelés előrehaladása során ebben az összetételben a c rész a v-hez képest mindig nagyobb lesz, ugyanakkor az értéktöbbletben a tőkésített rész az elfogyasztotthoz képest mindig nő. Bulgakov ebből egy egész elméletet épít fel a termelés és a fogyasztás tőkés társadalombeli viszonyáról. Az orosz marxistáknál és különösen Bulgakovnál ez az elmélet olyan fontos szerepet játszik, hogy szükségesnek tartjuk in extenso megismerkedni vele.

„A fogyasztás — mondja Bulgakov —, a társadalmi szükségletek kielégítése a tőke körforgásában csak mellékes mozzanatot alkot. A termelés mértékét a tőke mértéke és nem a társadalmi szükségletek nagysága határozza meg. A termelés fejlődését nemcsak hogy nem kíséri a fogyasztás növekedése, hanem a kettő között még bizonyos antagonizmus is fennáll. A tőkés termelés nem ismer más fogyasztást, mint a fizetőképeset, fizetőképesek azonban csak olyan fogyasztók lehetnek, akik munkabért vagy értéktöbbletet kapnak, és vásárlóerejük pontosan megfelel jövedelmük nagyságának. Mint láttuk azonban, a tőkés termelés fejlődésének alaptörvényeit az a tendencia jellemzi, hogy mind a változó tőke, mind pedig a tőkések fogyasztási alapjának relatív nagysága (jóllehet abszolút értelemben növekszik) csökken. Ezért elmondhatjuk, hogy

a termelés fejlődése csökkenti a fogyasztást.[90] Ily módon a termelés és a fogyasztás feltételei egymással ellentmondásban állnak. A termelés bővítése nem mehet végbe és nem is megy végbe a fogyasztás számításai szerint. Ez a bővítés azonban a tőkés termelés alapvető belső törvénye, amely minden egyes tőkéssel szemben a konkurrencia szigorú parancsolatának formáját ölti. A kiút ebből az ellentmondásból az, hogy maga a bővülő termelés képez piacot a pótlólagos termékek tömegének. »A belső ellentmondást a termelés külső mezejének bővítése révén oldják meg.« (A tőke III. kötete. *Marx—Engels* Művei. 25. köt. 233. old.) (Bulgakov itt egy marxi tételt egészen fordított értelemben idéz, amire később még visszatérünk — *R. L.*) Hogy ez miképpen lehetséges, azt éppen az imént mutattuk ki. (Bulgakov a bővített újratermelés sémájának elemzésére céloz. — *R. L.*) Emellett nyilvánvaló, hogy e bővítés nagyobb része az I. osztályra, vagyis az állandó tőke termelésére jut, és csak a (viszonylag) kisebbik része jut a II. osztályra, vagyis a közvetlen fogyasztás céljából termelt javakra. Már az I. és II. osztály viszonyának eltolódásában is kellő világossággal érvényre jut az a szerep, amelyet a fogyasztás a tőkés társadalomban játszik, és ez arra is utal, hogy hol keressük a tőkés áruk legfontosabb felvevőpiacát."[91] A profitérdek és a válságok „eme szűk korlátai között, e tövises úton is korlátlanul bővülni tudott a tőkés termelés, a fogyasztás csökkenésére való tekintet nélkül és annak ellenére. Az orosz irodalomban több ízben utalnak arra, hogy a tőkés termelés külső piacok nélkül nem növekedhet jelentős mértékben, mégpedig a fogyasztás csökkenése miatt. Ebben a vonatkozásban teljesen hamisan értékelték a fogyasztásnak a tőkés társadalomban játszott szerepét. Nem vették figyelembe, hogy a fogyasztás egyáltalán nem célja a tőkés termelésnek, hogy az utóbbi nem a fogyasztás növekedése, hanem a termelés külső mezejének kibővítése révén létezik, és éppen ez alkotja a felvevőpiacot a tőkés módon termelt termékek számára. A Malthus-iskola egész sor kutatója kínlódott annak a megoldhatatlan feladatnak a megoldásával — mert nem volt megelégedve a Ricardo—Say iskola felszínes harmónia-tanával —, hogy eszközöket találjon a fogyasztás bővítésére, amelyet a tőkés termelési mód csökkenteni igyekszik. Először Marx elemezte a valóságos összefüggéseket: kimutatta, hogy a fogyasztás növekedése végzetesen elmarad a termelés növekedéséhez képest, és el is kell maradnia, bármilyen »harmadik személyeket« találunk is ki. Ezért a fogyasztás és annak mértéke semmiképpen sem tekinthető a termelés bővítésének *közvetlen* korlátjaként. A tőkés termelés a termelés eme igazi

céljától való eltérésért válságokkal bűnhődik, de független a fogyasztástól. A termelés bővítésének korlátai csak a tőke mértékében keresendők, és csak az utóbbitól függenek."[92]

Bulgakov és Tugan-Baranovszkij elmélete itt olyannyira közvetlenül a marxi tanokból eredőnek és azokba szervesen beépülőnek tűnt az orosz marxisták számára, hogy egyenesen Marx nyakába varrják. Egy másik helyen még világosabban fogalmazza meg Bulgakov ezt az elméletet mint a bővített újratermelés marxi sémájának közvetlen értelmezését. Miután a tőkés termelési mód megjelenik egy országban, megkezdi belső mozgását, mégpedig e séma szerint: „Az állandó tőke termelése alkotja a társadalmi újratermelés I. osztályát, amely már önálló keresletet nyit a fogyasztási cikkek iránt az I. osztály saját változó tőkéjének, valamint tőkései fogyasztási alapjának mértékében. A II. osztály a maga részéről megnyitja az I. osztály termékei iránti keresletet. *Ezen a módon már a tőkés termelés kezdetén zárt kör jön létre, amelyben a tőkés termelés semmiféle külső piactól nem függ, hanem önmagát látja el, és amelyben úgyszólván képes arra, hogy a felhalmozás révén automatikusan növekedjék.*"[93] Másutt elméletének a következő nyers megfogalmazásához jut el: „A tőkés termelés termékeinek egyetlen piaca maga ez a termelés."[94]

Csak akkor tudjuk pontosan és helyesen értékelni ennek az elméletnek az egész merészségét, amely az orosz marxisták kezében a fő fegyver volt, amellyel ellenfeleiket, a „narodnyik" szkeptikusokat sarokba szorították a felvevőpiac kérdésében, ha figyelembe vesszük, hogy ez az elmélet milyen meglepő ellentmondásban volt a hétköznapi gyakorlattal, a tőkés valóság minden ismert tényével. Mi több: ezt az elméletet, amelyet oly nagy diadallal a legtisztább marxista igazságként hirdettek meg, még nagyobb csodálattal kell fogadnunk, ha meggondoljuk, hogy egyszerűen egy kapitális félreértésen alapszik. Ezt a kérdést azonban majd a továbbiakban, Tugan-Baranovszkij ismertetése során részletezzük.

A fogyasztás és a termelés tőkés társadalombeli viszonyának félreértésére Bulgakov később egy egészen fonák külkereskedelmi elméletet épít. Az újratermelés fenti értelmezésének szemszögéből valóban nem marad tér a külkereskedelem számára. Ha a kapitalizmus már fejlődésének kezdetén minden országban kialakítja azt a tudatos „zárt kört", amelyben — ahogyan a macska saját farka körül forog — „ellátja önmagát" és önmaga számára korlátlan értékesítési lehetőségeket hoz létre, ő maga a saját bővítésének ösztönzője, akkor gazdaságilag minden tőkésország szintén zárt, „önmagát ellátó" egész. Ekkor csak egy esetben

volna érthető a külkereskedelem: mint olyan eszköz, természetes mankó, amelynek révén kívülről, import útján fedeznék valamely országban bizonyos termékekből azt a hiányt, amely a talaj és az égöv sajátosságai miatt keletkezik; a külkereskedelem tehát mint nyersanyagok és élelmiszerek kényszerű behozatala szerepelne. És Bulgakov, amikor a narodnyikok tételét közvetlenül a feje tetejére állítja, valóban olyan elméletet dolgoz ki a tőkésállamok külkereskedelméről, amelyben a mezőgazdasági termékek behozatala az alapvető aktív elem, az ipari kivitel pedig csupán e behozatal szükséges fedezésére szolgál. A nemzetközi áruforgalom, úgy tűnik, itt nem a termelési mód lényegéből következik, hanem az országok természeti feltételeiből — ez legalábbis olyan elmélet, amelyet nem Marxtól, hanem a polgári nemzetgazdaságtan német tudósaitól kölcsönzött. Ahogyan Sztruve Wagnertől és Schäfflétől átveszi a három világbirodalom sémáját, ugyanúgy veszi át Bulgakov a megboldogult Listtől az államok „mezőgazdasági szint" és „mezőgazdasági-manufakturális szint" szerinti kategorizálását, amelyet az idő haladtával ő „manufaktúra szintté" és „mezőgazdasági-manufakturális szintté" módosít. Az előbbi kategóriát a természet nyersanyag- és élelmiszerhiánnyal sújtotta, és ezért külkereskedelemre van utalva, a másik kategóriát viszont a természet mindennel ellátta, és ezért fütyülhet a külkereskedelemre. Az első típus Anglia, a második pedig az Egyesült Államok. Anglia számára a külkereskedelem megszüntetése gazdasági agóniát és halált jelentene, az Egyesült Államok számára csak egy átmeneti válságot, amely után biztosítva volna a teljes gyógyulás: „Itt a termelés a belső piac bázisán korlátlanul bővíthető."[95] Ennek az elméletnek, amely mind a mai napig a német közgazdaságtan tiszteletreméltó öröksége, kétségkívül halvány fogalma sincs a tőkés világgazdaság összefüggéseiről, és a mai világforgalmat kb. a föníciaiak korából származó alapelvekre vezeti vissza. Bücher professzor például így oktat ki bennünket: „Tévedés volna, ha a nemzetközi forgalomnak a liberális korszakban bekövetkezett könnyítéseiből arra következtetnénk, hogy a nemzeti gazdaság periódusa végét járja, és átadja helyét a világgazdasági periódusnak... Kétségtelen, hogy Európában ma egy sor államot találunk, amelyek a javakkal való ellátásukban annyiban nélkülözik a nemzeti önállóságot, hogy tekintélyes tömegű élelmiszert és élvezeti cikket kénytelenek behozni külföldről, miközben ipari termelési tevékenységük jóval meghaladja a nemzeti szükségleteket, és tartósan fölöslegeket szállít, amelyek csak külföldi fogyasztási területeken értékesíthetők. A kölcsönösen egymásra utalt ipari- és nyersanyagtermelő

államok ilyen egymásmellettisége, ez a »nemzetközi munkamegosztás« azonban nem fogható fel olyan jelnek, amely szerint az emberiség új fejlődési fokra kívánna hágni, amelyet világgazdaság néven kellene szembeállítanunk ... a korábbi fokokkal. Mert egyfelől eddig egyetlen gazdasági szint sem szavatolta a teljes önállóságot a szükségletkielégítés terén; mindegyiknek ... maradtak bizonyos hézagai, amelyeket így vagy úgy ki kell tölteni. Másfelől az úgynevezett világgazdaság legalábbis mindmostanáig nem mutatott fel olyan jelenségeket, amelyek lényeges jegyeiket tekintve eltértek volna a nemzetgazdaságéitól, és nagyon is kétséges, hogy a belátható jövőben ilyesmire sor kerülne."[96] Bulgakovnál ebből a felfogásból mindenesetre váratlan következtetés adódik: a kapitalizmus korlátlan fejlődési képességéről szóló elmélete csak bizonyos kedvező természeti feltételekkel megáldott országokra vonatkozik. Angliában a kapitalizmusnak belátható időn belül tönkre kell mennie a világpiac kimerülése következtében, az Egyesült Államokban, Indiában és — Oroszországban viszont az „önellátás" jóvoltából korlátlanul fejlődhet.

Ám ha eltekintünk ezektől a szembetűnő furcsaságoktól, Bulgakov érvelése a külkereskedelem vonatkozásában megintcsak alapvetően téves. A következőképpen hangzik Bulgakov fő érve a szkeptikusok ellen, akik Sismonditól Nyikolaj—onig úgy gondolták, hogy a tőkés értéktöbblet realizálásához külső felvevőpiac bevonása szükséges: ezek a teoretikusok nyilvánvalóan „feneketlen szakadéknak" tekintették a külkereskedelmet, amelyben a belsőleg értékesíthetetlen tőkés termelési fölösleg örökre eltűnik. Ezzel szemben Bulgakov diadalmasan kijelenti, hogy végül is a külkereskedelem egyáltalán nem „szakadék" és még kevésbé „feneketlen", hanem kétélű kard, és hogy a kivitelhez mindig behozatal tartozik, és ezek ketten körülbelül egyensúlyban tartják egymást. Amit tehát az egyik határon kiraknak, az a másik határon megváltozott használati alakban ismét bejön. „A behozott áruk számára, amelyek a kivitt áruk egyenértékét alkotják, az adott felvevőpiac határain belül kell helyet találni. Hely azonban nincs, következésképpen a külső értékesítés segítségül hívása újabb nehézségeket von maga után."[97] Másutt azt mondja, hogy az a kiút, amelyet az orosz narodnyikok találtak az értéktöbblet realizálására, tehát a külső piac „sokkal kevésbé szerencsés, mint az a kiút, amelyet Malthus, von Kirchmann, sőt Voroncov, a »Militarizmus és kapitalizmus« szerzője talált".[98] Bulgakov itt elárulja, hogy az újratermelés marxi sémájának általa történt lelkes ismertetése ellenére sem

értette meg, mi is a tulajdonképpeni probléma, amely körül a szkeptikusok Sismonditól Nyikolaj-onig tapogatóztak: elveti a külkereskedelmet mint a nehézség állítólagos kiútját, mivel ez az értékesített értéktöbbletet „jóllehet megváltozott alakban" ismét behozza az országba. Bulgakov tehát azt hiszi — von Kirchmann és Voroncov primitív elképzelésével összhangban —, arról van szó, hogy bizonyos mennyiségű értéktöbbletet el kell pusztítani, el kell tüntetni a föld színéről, és nem is sejti, hogy itt *realizálásról*, áru-metamorfózisról, vagyis éppenséggel az értéktöbblet „megváltozott alakjáról" van szó.

Bulgakov tehát végül, ha más úton is, de ugyanabba a Rómába jut el, ahová Sztruve: hirdeti, hogy a tőkés felhalmozás önellátó, vagyis maga nyeli el termékeit, mint Kronosz a gyermekeit, hogy azután önmagát önmagából egyre hatalmasabbnak szülje újjá. Innen már csak egy lépés hiányzik, hogy a marxizmustól a polgári gazdaságtanhoz térjünk vissza. Ezt a lépést Tugan-Baranovszkij tette meg szerencsésen.

Huszonharmadik fejezet

Tugan-Baranovszkij úr „aránytalansága"

Ezt a teoretikust tárgyaljuk utolsónak — jóllehet felfogását orosz nyelven már 1894-ben, vagyis Sztruve és Bulgakov előtt kifejtette; — részben, mert elméletét csak később, „Tanulmányok az angliai kereskedelmi válságok elméletéhez és történetéhez" című 1901-es, majd „A marxizmus elméleti alapjai" című 1905-ös német nyelvű tanulmányában dolgozta ki érett formában, részben pedig, mert ő az, aki az említett marxista kritikusok közös premisszáiból a legmesszebbmenő következtetéseket vonta le.

Tugan-Baranovszkij Bulgakovhoz hasonlóan szintén a társadalmi újratermelés marxi elemzéséből indul ki. Ő is ebben az elemzésben találta meg azt a kulcsot, amelynek révén a probléma összekuszált komplexumában eligazodhat. Amíg azonban Bulgakov a marxi tanok lelkes adaptálójaként csupán e tanokat próbálta hűségesen továbbfejleszteni és következtetéseit egyszerűen a mesternek tulajdonítja, addig Tugan-Baranovszkij éppen Marxot oktatja ki, aki nem tudta kamatoztatni az újratermelési folyamattal kapcsolatos saját, ragyogó kutatását. A legfontosabb általános következtetés, amelyhez Tugan Marx tételeiből eljut, és amelyet azután egész elméletének középpontjába helyez, az, hogy a tőkés felhalmozás — a szkeptikusok feltevésével szemben — nemcsak hogy lehet-

séges a jövedelem és a fogyasztás tőkés formái között, hanem általában véve független a jövedelemtől és a fogyasztástól. Nem a fogyasztás, hanem a termelés jelenti — önmaga számára — a legjobb piacot. Ezért a termelés azonos az értékesítéssel, hiszen ha a termelés bővítése korlátlan, akkor a termékei iránti felvevőképesség, az értékesítés sem ütközik korlátokba. „A felhozott sémák — mondja — egy önmagában igen egyszerű elv nyilvánvaló voltát bizonyítják, amely azonban a társadalmi tőke újratermelési folyamatának hiányos megértése esetén könnyen kifogásokat vált ki; nevezetesen arról az elvről van szó, miszerint a tőkés termelés maga hozza létre a saját piacát. Ha egyáltalán bővíteni lehet a társadalmi termelést, ha elegendő termelőerő áll rendelkezésre ehhez, akkor a társadalmi termelés arányos elosztása esetén a keresletnek is megfelelő mértékben kell bővülnie, mivel ilyen körülmények között minden újonnan termelt áru újonnan megjelent vásárlóerőt is képvisel a többi áru megszerzése céljából. Ha összehasonlítjuk a társadalmi tőke egyszerű újratermelését annak bővített újratermelésével, akkor azt a rendkívül fontos következtetést vonhatjuk le, hogy a tőkés gazdaságban az áruk iránti kereslet bizonyos szempontból független a társadalmi fogyasztás összmértékétől: a társadalmi fogyasztás összmértéke csökkenhet és egyúttal az áruk iránti társadalmi kereslet nőhet, bármily abszurdnak tűnhetik ez az »egészséges emberi értelem« szempontjából."[99] Majd ugyanígy tovább: „a társadalmi tőke újratermelési folyamatának általunk végrehajtott elvont elemzése eredményeképpen adódott az a következtetés, hogy a társadalmi termelés arányos eloszlása esetén nem lehet fölösleges társadalmi termék"[100]. Tugan ebből kiindulva revideálja Marx válságelméletét, amely szerinte a Sismondi-féle „elégtelen fogyasztáson" alapszik. „Hamisnak tekintendő az az elterjedt nézet, amelyet bizonyos fokig Marx is osztott, hogy a lakosság nagy többségét kitevő munkások nyomora az elégtelen kereslet következtében lehetetlenné teszi az egyre inkább bővülő tőkés termelés termékeinek értékesítését. Láttuk, hogy a tőkés termelés önmagának teremt piacot — a fogyasztás csupán a tőkés termelés egyik mozzanata. Ha a társadalmi termelést tervszerűen szerveznék, ha a termelés vezetői teljes mértékben *ismernék* a keresletet, és *hatalmukban* állna a munkát és a tőkét az egyik termelési ágból a másikba szabadon átirányítani, akkor, bármily alacsony lenne is a társadalmi fogyasztás, az áruk kínálata sohasem lépné túl a keresletet."[101] Eszerint az egyetlen körülmény, amely időről időre előidézi a piacok túltelítettségét, az arányosság hiánya a termelés bővítésében. A tőkés felhalmozás menetét

ilyen körülmények között Tugan a következőképpen vázolja. „Mit termelnének ... a munkások ... a termelés arányos eloszlása esetén? Nyilvánvalóan a saját létfenntartási eszközeiket és termelési eszközöket. De mire szolgálnának ezek? A termelésnek a második évben való bővítésére. Milyen termékek termelésének bővítésére? Megintcsak termelési eszközöknek és a munkások létfenntartási eszközeinek bővítésére, és így ad infinitum."[102] Ez a kérdezz-felelek játék persze nem öngúny, hanem teljesen komolyan gondolt dolog. Így a tőkefelhalmozás előtt végtelen perspektívák nyílnak: „Ha ... a termelés bővítése gyakorlatilag korlátlan, akkor a piac bővítését ugyancsak korlátlannak kell tekintenünk, mivel *a társadalmi termelés arányos eloszlása esetén a piac bővítését nem korlátozzák más tényezők, csak azok a termelőerők, amelyekkel a társadalom rendelkezik.*"[103]

Mivel a termelés ily módon megteremti saját piacát, ezért a tőkésállamok külkereskedelmére sajátos mechanikus szerep hárul, amelyet már Bulgakovnál megismertünk. Anglia számára például feltétlenül szükséges a külföldi értékesítési piac. „Vajon ez nem azt bizonyítja-e, hogy a tőkés termelés fölösleges terméket hoz létre, amelynek számára a belső piacon semmi hely sincs? Miért van szüksége Angliának egyáltalán külső piacra? A válasz nem nehéz. Azért, mert Anglia vásárlóerejének jelentős részét külföldi áruk beszerzésére fordítja. A külföldi áruk Anglia belső piacára való behozatala abszolút szükségessé teszi az angol áruk külföldi piacra történő kivitelét. Mivel Anglia külföldi import nélkül nem tud meglenni, ezért ennek az országnak az export is létfeltétele, különben semmije se volna, amivel importját megfizesse."[104] Itt tehát megintcsak a mezőgazdasági behozatal a döntő, ösztönző tényező, és ugyanígy megtaláljuk a „mezőgazdasági és ipari típusú" országok két kategóriáját, amelyek természettől fogva az egymás közti cserére vannak utalva — teljes mértékben a német professzorok sémája szerint.

De hogyan bizonyítja Tugan-Baranovszkij a felhalmozás problémájának azt a merész megoldását, amelyből a válságok problémáját és egy sor más problémát is megmagyaráz? Szinte hihetetlen, de annál inkább meg kell állapítanunk: Tugan bizonyítása egyedül és kizárólag a bővített újratermelés marxi sémáját ismétli. Ni plus, ni moins. Igaz, Tugan-Baranovszkij több helyütt kissé nagyképűen beszél „a társadalmi tőke újratermelési folyamatának elvont elemzéséről", elemzésének „kényszerítő logikájáról", ám az egész „elemzés" Marx bővített újratermelési sémájának leírására szorítkozik, jóllehet másként megválasztott számok-

kal. Tugan egész tanulmányában semmi nyomát nem találjuk egyéb bizonyítéknak. A marxi sémában pedig valóban olyan simán megy végbe a felhalmozás, a termelés, az értékesítés, a csere és az újratermelés, mint a karikacsapás. A továbbiakban ezt a „felhalmozást" azután valóban „ad infinitum" lehet folytatni. Már ameddig elegendő a papír és a tinta. És Tugan-Baranovszkij ezeket a számtani egyenletekkel végzett ártalmatlan gyakorlatokat nyújtja át nekünk papíron, teljes komolysággal, mint valami *bizonyítékot*, hogy a dolgok a valóságban is ugyanígy játszódnak le. „A felhozott sémák nyilvánvalóan bizonyítják..." Másutt a következőképpen cáfolja Hobsont, aki meg van győződve a felhalmozás lehetetlenségéről. „A társadalmi tőke újratermelésének 2. számú sémája megfelel a Hobson által megvizsgált tőkefelhalmozási esetnek. Látunk-e azonban e sémában fölösleges terméket létrejönni? Semmiképpen!"[105] Mivel tehát a sémában „nem jön létre fölösleges termék", ezzel már Hobson meg is van cáfolva, és a dolog el van intézve.

Tugan-Baranovszkij természetesen nagyon jól tudja, hogy a nyers valóságban a dolgok nem mennek ilyen simán. Állandó ingadozások figyelhetők meg a cserében, és időszakonként válságok is vannak. A válságok azonban éppenséggel csak azért következnek be, mert nem figyelhetünk meg semmiféle arányosságot a termelés bővítésében, vagyis mivel nem tartjuk magunkat eleve a 2. számú sémához. Ha eszerint cselekednénk, akkor nem volna válság, és a tőkés termelésben minden olyan simán menne, mint a papíron. Tugan azonban kénytelen beismerni, hogy ha az újratermelési folyamatot egészében véve tartós folyamatként tekintjük, akkor bízvást eltekinthetünk a válságoktól. Az „arányosság" bármely pillanatban megbomolhat, de az arányosságot a konjunktúrák átlagán belüli eltérések, a napi áringadozások és a periodikus válságok újra meg újra helyreállítják. Hogy egészében véve jól-rosszul ténylegesen betartják, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy a tőkés gazdaság továbbra is fennáll és fejlődik — különben már réges-régen óriási zűrzavar és összeomlás következett volna be. Átlagban és végeredményképpen tehát betartják a Tugan-féle arányosságot, amiből az következik, hogy a valóság a „2. számú séma" szerint alakul. És mivel ez a séma végtelenségig folytatható, ezért a tőkefelhalmozás is ad infinitum folytatódhat.

Mindamellett nem az az eredmény a feltűnő, amelyhez Tugan-Baranovszkij eljutott, nevezetesen az a feltevés, hogy a séma valóban megfelel a dolgok menetének — láttuk, hogy Bulgakov is osztotta ezt a hiedelmet —, hanem az a körülmény, hogy Tugan sem tartja szükségesnek még an-

nak a *kérdésnek* a feltevését sem, vajon helyes-e a „séma", és ahelyett, hogy a sémát bizonyítaná, magát a sémát, a papíron elvégzett számtani műveletet tekinti bizonyítéknak arra nézve, hogy a valóságban is így alakulnak a dolgok. Bulgakov tisztes igyekezettel próbálta a marxi sémát a konkrét, valóságos tőkés gazdasági és csereviszonyokra kivetíteni, megpróbálta kivágni magát az ebből adódó nehézségekből, ami természetesen nem sikerült neki, és ami miatt végül is megrekedt a marxi elemzésnél, pedig azt ő is teljes világossággal hiányosnak és töredékesnek tekintette. Tugan-Baranovszkij azonban egyáltalában nem is törekszik a bizonyításra, ezen nem sokat töri a fejét: mivel a számtani arányosságokat közmegelégedésre meg lehet oldani és tetszőlegesen folytathatók, *ez az ő számára már önmagában* bizonyíték arra, hogy a tőkés felhalmozás — feltételezve a tudatos „arányosságot", amely azonban (ezt Tugan sem vitatja) így vagy úgy mégiscsak érvényesül — maradéktalanul és végtelenül folytatható.

Tugan-Baranovszkijnak természetesen van *egy* közvetett bizonyítéka arra, hogy a séma a maga különös eredményeivel megfelel a valóságnak, és annak hű tükörképét adja. Ez az a tény, hogy a tőkés társadalomban — a sémával teljesen összhangban — az emberi fogyasztás elmarad a termelés mögött, és amíg az előbbi eszköz, az utóbbi öncél ugyanúgy, ahogy az emberi munka egy sorba kerül a gép „munkájával". „A technikai haladás abban jut kifejezésre, hogy a munkaeszközök, a gépek jelentősége növekszik az eleven munkához, magához a munkáshoz képest. A termelési eszközök mind nagyobb szerepet játszanak a termelési folyamatban és az árupiacon. A munkás a géppel szemben háttérbe szorul, és egyúttal háttérbe szorul a munkás fogyasztásából keletkező kereslet is azzal a kereslettel szemben, amely a termelési eszközök termelő fogyasztásából származik. A tőkés gazdaság egész működése egy önmagáért is létező mechanizmus jellegét ölti, amelyben az ember fogyasztása csupán az újratermelési folyamat és a tőke körforgásának egyszerű mozzanataként jelentkezik."[106] Tugan ezt a felfedezést tekinti a tőkés gazdálkodási mód alaptörvényének, és ennek bizonyítékát egy egész kézzelfogható jelenségben véli felfedezni: a tőkés fejlődés előrehaladtával a termelési eszközök osztálya mind nagyobb mértékben növekszik a fogyasztási eszközök osztályához képest és annak rovására. Mint tudjuk, ezt a törvényt maga Marx állította fel, és újratermelési sémája ezen a törvényen alapszik, jóllehet Marx az ezáltal előidézett változásokat sémájának továbbfejlesztésekor az egyszerűség kedvéért már

nem vette számszerűen figyelembe. Tehát itt a termelési eszközök osztályának a fogyasztási eszközök osztályához viszonyított automatikus növekedésében találta meg Tugan elméletének egyetlen objektív és egzakt bizonyítékát, amely szerint a tőkés társadalomban az ember fogyasztása egyre jelentéktelenebbé, a termelés viszont egyre öncélúbbá válik. Ezt a gondolatot teszi egész elméleti építményének sarkkövévé. „Minden ipari államban — hirdeti — egy és ugyanazon jelenséggel találkozunk; a népgazdaság fejlődése mindenütt ugyanazt az alapvető törvényt követi. Mindinkább előtérbe kerül a kohászat, amely termelési eszközöket állít elő a modern ipar számára. Tehát a közvetlen fogyasztásra kerülő brit gyártmányok exportjának relatív csökkenésében megnyilvánul a tőkés fejlődés alaptörvénye: minél inkább előrelép a technika, annál inkább visszaszorulnak a fogyasztási eszközök a termelési eszközökhöz képest. Az ember fogyasztása mind csekélyebb szerepet játszik a termelési eszközök termelő fogyasztásához képest."[107]

Bármennyire teljesen és készen vette is át Tugan ezt az „alapvető törvényt" közvetlenül Marxtól, akárcsak minden „alapvető" gondolatát, mihelyt ezek valamilyen megfogható és egzakt formát öltenek, már nincs velük megelégedve, és siet Marxot a Marxtól szerzett bölcsességgel kioktatni. Szerinte Marx, mint valami vak tyúk, itt megintcsak gyöngyszemet talált, de nem tudja, hogy mit kezdjen vele. Csak Tugan-Baranovszkij teheti gyümölcsözővé a tudomány számára ezt az alapvető felfedezést, csak az ő kezében világítja meg hirtelen a felfedett törvény a tőkés gazdaság egész működését; itt, ebben a törvényben, amely szerint a termelési eszközök osztálya a fogyasztási eszközök osztályának rovására növekszik, egyértelműen, egzakt módon és mérhetően fejeződik ki, hogy a tőkés társadalom számára az ember fogyasztása mind jelentéktelenebb lesz, hogy az ember egyenlővé válik termelési eszközeivel, hogy tehát Marx elvileg tévedett, amikor feltételezte, hogy csak az ember hoz létre értéktöbbletet, a gép pedig nem, hogy az emberi fogyasztás korlátokat szab a tőkés termelésnek, amiből napjainkban a periodikus válságok, holnap pedig a tőkés gazdaság összeomlása és szörnyűségeinek vége következik.

Röviden, a termelési eszközöknek a fogyasztási cikkek rovására történő növekedését hirdető „alaptörvény" a tőkés társadalmat mint egészet tükrözi, annak sajátos lényegével, amelyet Marx nem értett meg, és amit Tugan-Baranovszkij végre szerencsésen megfejtett.

Korábban is láttuk már, milyen döntő szerepet játszott az említett tőkés „alaptörvény" az orosz marxistáknak a szkeptikusokkal folytatott

vitájában. Ismerjük Bulgakov kijelentéseit. Ugyanígy fejezi ki magát egy másik marxista, az általunk már említett V. Iljin a „narodnyikok" elleni vitájában.

„Mint tudjuk, a tőke fejlődéstörvénye az, hogy az állandó tőke gyorsabban növekszik a változó tőkénél, vagyis hogy az újonnan képződött tőkének egyre nagyobb és nagyobb részét fektetik be a gazdaságnak abba az ágába, amely termelési eszközöket állít elő. Ilyenformán ez az ág szükségszerűen gyorsabban fejlődik annál az osztálynál, amely fogyasztási cikkek termelésére szolgál, vagyis éppen az történik, amit Sismondi »lehetetlennek«, »veszélyesnek« stb. minősített. Tehát az egyéni fogyasztást szolgáló cikkek a tőkés termelés egész tömegében egyre kisebb és kisebb helyet foglalnak el. *S ez teljesen meg is felel a kapitalizmus történelmi »küldetésének« és sajátos társadalmi szerkezetének: az előbbi ugyanis a társadalom termelőerőinek (a termelést szolgáló termelésnek) fejlesztése. Az utóbbi kizárja, hogy a termelőerőket a lakosság tömegei hasznosítsák.*"[108] (Kiemelés — *R. L.*)

Tugan-Baranovszkij természetesen itt is messzebb megy, mint a többiek. A paradoxonok iránti vonzalmában azt a tréfát is megengedi magának, hogy matematikailag bebizonyítsa: a tőkefelhalmozás és a termelés bővítése még a fogyasztás abszolút visszafejlődése esetén is lehetséges. Karl Kautsky azonban itt rajtakapta őt egy tudományosan kevéssé szalonképes manőveren, nevezetesen azon, hogy merész levezetését kizárólag egy specifikus mozzanatra: az egyszerű újratermelésről a bővítettre való áttérés mozzanatára szabta, vagyis olyasvalamire, ami elméletileg csak kivételként képzelhető el, gyakorlatilag pedig egyáltalán nem vehető figyelembe.[109]

Ami Tugan „alaptörvényét" illeti, Kautsky ezt merő látszatnak tartja, amely abból adódik, hogy Tugan-Baranovszkij a termelés alakulását a tőkés nagyipar régi országaiban vizsgálja. „Az igaz — mondja Kautsky —, hogy azoknak a termelőhelyeknek a száma, amelyekben kifejezetten egyéni fogyasztásra készítenek termékeket, a növekvő munkamegosztás során viszonylag mindinkább csökkenni fog más termelőhelyekhez képest, amelyek ezeknek és egymásnak szerszámokat, gépeket, nyersanyagokat, szállítóeszközöket szállítanak. Amíg az eredeti paraszti gazdaságban az az üzem, amely a lent kitermelte, saját eszközeivel fel is dolgozta és emberi felhasználásra alkalmassá is tette azt, most egy ing előállításán talán több száz üzem is dolgozik, beleértve a nyersgyapot előállítását, sínek, mozdonyok és vasúti kocsik gyártását, amelyek a nyersanyagot a

kikötőbe szállítják" stb. „A nemzetközi munkamegosztás azt eredményezi, hogy egyes országok — a régi ipari országok — egyelőre csak lassan tudják kiterjeszteni termelésüket az egyéni fogyasztás irányába, míg a termelési eszközök termelése gyors léptekkel halad, és gazdasági életük érverése szempontjából sokkal meghatározóbb, mint a fogyasztási cikkek termelése. Aki a dolgot csak az adott nemzet szempontjából vizsgálja, könnyen arra a belátásra juthat, hogy a termelési eszközök termelése tartósan gyorsabban nőhet, mint a fogyasztási eszközöké, és az előbbi nem kötődik az utóbbihoz."

Ez utóbbi, tehát az a nézet, amely szerint a termelési eszközök termelése független a fogyasztástól, természetesen Tugan-Baranovszkij vulgárközgazdaságtani délibábja. Nem így az a tény, amellyel ezt a téves következtetést bizonyítani próbálja: a termelési eszközök osztályának gyorsabb növekedése a fogyasztási eszközökéhez képest. Ez a tény egyáltalán nem vitatható, éspedig nemcsak a régi ipari országok esetében, hanem általában mindenütt, ahol a technikai haladás uralja a termelést. Ezen alapszik Marxnak a profitráta csökkenő tendenciájáról szóló alapvető törvénye. Ám ennek ellenére, vagy éppen ezért nagy tévedés, amikor Bulgakov, Iljin és Tugan-Baranovszkij úgy véli, hogy ebben a törvényben sikerült megragadni a tőkés gazdaság specifikus lényegét, amelynek számára a termelés öncél, az emberi fogyasztás pedig mellékes dolog.

Az állandó tőkének a változó tőke rovására történő növekedése csupán tőkés kifejezése a növekvő termelékenység általános kihatásainak. A „$c > v$" képlet, ha tőkés nyelvről lefordítjuk a társadalmi munkafolyamat nyelvére, annyit jelent: minél magasabb az emberi munka termelékenysége, annál rövidebb az az idő, amely alatt adott mennyiségű termelési eszköz késztermékké változik.[110] Ez az emberi munka általános törvénye, amely a kapitalizmus előtti termelésre éppen úgy érvényes, mint ahogyan a jövőben a szocialista társadalmi rendre is érvényes lesz. A társadalmi össztermék tárgyi használati formájában kifejezve ennek a törvénynek abban kell megnyilvánulnia, hogy mind nagyobb mértékű társadalmi munkaidőt fordítanak a termelési eszközök előállítására a fogyasztási cikkek előállításához képest. Sőt, ez az eltolódás egy szocialista módon megszervezett és tervszerűen irányított társadalmi gazdaságban még gyorsabban menne végbe, mint a jelenlegi tőkés gazdaságban. Először is a racionális tudományos technika szélesebb körű alkalmazása a mezőgazdaságban csak akkor lesz lehetséges, ha kiküszöbölik a magánföldtulajdon korlátait. Ennek következtében hatalmas átalakulás megy

végbe a termelés nagy területén, amely végeredményét tekintve az eleven munkának a gépi munka általi általános kiszorítására irányul, és olyan nagyszabású technikai feladatok megvalósítását teszi lehetővé, amelyekhez ma nincsenek adva a feltételek. Másodszor pedig új gazdasági alapokon fogják felhasználni a gépeket a termelési folyamatban. A gép jelenleg nem az eleven munkával, hanem csupán az eleven munka megfizetett részével konkurrál. A gép alkalmazásának alsó határát a tőkés termelésben az általa kiszorított munkaerőre fordított költségek határozzák meg. Ez azt jelenti, hogy a tőkések számára valamely gép alkalmazása csak akkor jöhet szóba, ha termelési költségei — azonos teljesítmény mellett — kisebbek, mint az általa kiszorított munkások bérei. A társadalmi munkafolyamat szempontjából, amely kizárólag a szocialista társadalomban lehet mértékadó, a gépnek nem a dolgozók eltartásához szükséges munkával, hanem az általuk végzett munkával kell konkurrálnia. Ez azt bizonyítja, hogy egy olyan társadalomban, amelyben nem a profitszempont, hanem az emberi munka megtakarítása a mértékadó, a gépek használata már akkor is gazdaságos, ha előállításuk kevesebb munkába kerül, mint amennyi eleven munkát a gép megtakarít. Eltekintünk attól, hogy számos esetben, ahol az egészséget és a dolgozók más érdekeit is figyelembe veszik, a gép használatára akkor is sor kerülhet, ha az már nem éri el a megtakarítás minimális gazdasági határát. Mindenesetre a gépek gazdasági felhasználhatósága tekintetében a tőkés és a szocialista társadalom között meglevő feszültség legalábbis egyenlő az eleven munka és annak megfizetett része közötti különbséggel, vagyis pontosan mérhető az egész tőkés értéktöbblet révén. Ebből következik, hogy a tőkés profitérdekek megszüntetése és a munka társadalmi megszervezése esetén a gépek alkalmazásának határa hirtelen a tőkés értéktöbblet teljes mértékéig kitolódik, és hódító hadjárata előtt hatalmas, beláthatatlan terep nyílik. Ekkor kézzelfoghatóan megmutatkozhat, hogy a tőkés termelési mód, amely állítólag a technika mérhetetlen fejlődésére ösztönöz, valójában az alapját alkotó profitérdekek következtében magas társadalmi korlátot szab a technikai haladásnak, és hogy e korlátok ledöntése révén a technikai haladás olyan erővel nyomulhat előre, amelylyel szemben a tőkés termelés technikai csodája csupán gyermekjátéknak tűnik.

A társadalmi termék összetételében kifejezve ez a technikai változás csak azt jelentheti, hogy a szocialista társadalomban a termelési eszközök termelése — a munkaidőhöz mérve — összehasonlíthatatlanul gyorsab-

ban fog nőni a fogyasztási cikkek termelésénél, mint ma. És így a társadalmi termelés két osztályának viszonya, amelyről az orosz marxisták azt hitték, hogy benne fedezték fel a tőkés elvetemültség sajátos megnyilvánulását, az emberi fogyasztási szükségletek alábecsülését, éppenséggel a társadalmi munkának a természet fölötti uralmát fogja pontosan kifejezni, vagyis olyan jelenség lesz, amely a legtisztább formában akkor mutatkozik meg, ha majd az emberi szükségletek válnak a termelés egyedüli mértékadó szempontjává. Tugan-Baranovszkij „alaptörvényének" egyetlen objektív bizonyítéka ezáltal, mint egy „alapvető" quiproquo omlik össze, és egész konstrukciója, amelyből az „új válságelméletet" és „az aránytalanságot" levezette, papiros-alapjára redukálódik: azaz a bővített újratermelésnek Marxról szolgai módon lemásolt változatára.

Huszonnegyedik fejezet

Az orosz „legális" marxizmus alkonya

Az orosz „legális" marxisták és mindenekelőtt Tugan-Baranovszkij érdeme, hogy a szkeptikusokkal vitatkozva a tudomány számára gyümölcsözővé tették a társadalmi újratermelési folyamatnak „A tőke" második kötetében található elemzését és sematikus ábrázolását. Mivel azonban Tugan-Baranovszkij ezt a sematikus ábrázolást a probléma megoldásának, nem pedig megfogalmazásának tekintette, ezért olyan következtetésekre jutott, amelyek magának a marxi tannak az alapjait állítják a fejük tetejére.

Tugan felfogása, amely szerint a tőkés termelés korlátlan értékesítési piacot teremt a maga számára és független a fogyasztástól, egyenesen elvezeti őt a Say—Ricardo-féle elméletig, amely a termelés és a fogyasztás, a kereslet és a kínálat természetes egyensúlyát hirdeti. A különbség csak az, hogy Say és Ricardo kizárólag az egyszerű áruforgalom keretei között mozgott, míg Tugan ezt a felfogást egyszerűen átviszi a tőke körforgására. A válságokat az „aránytalansággal" magyarázó elmélete alapjában véve nem egyéb, mint Say régi lapos ízetlenségének parafrázisa: ha valamely áruból túl sokat termeltek, ez csak azt bizonyítja, hogy valamely más áruból túl keveset termeltek — csakhogy Tugan ezt az ízetlenséget az újratermelési folyamat marxi elemzésének nyelvén adja elő. És míg Say-vel ellentétben lehetségesnek tartja az általános túltermelést, mégpedig a Say által teljesen elhanyagolt pénzforgalomra utalva, addig

Tugannak a marxi sémával végzett örvendetes műveletei valójában a pénzforgalomnak ugyanolyan elhanyagolásán alapulnak, amely már Say-nél és Ricardónál is közkeletű volt a válságok problémájával kapcsolatban: a „2. séma" azonnal csupa tüske és fullánk lesz, mihelyt megpróbálják áthelyezni a pénzforgalomba. Itt rekedt meg Bulgakov abbeli igyekezetében, hogy végiggondolja Marx félbemaradt elemzését. Marx rejtett gondolatformáinak Say—Ricardo gondolatai tartalmával való egyesítése az, amit Tugan-Baranovszkij szerényen „a marxi elmélet és a klasszikus közgazdaságtan szintetizálási kísérletének" keresztelt.

Az az optimista elmélet, amely a tőkés termelés lehetőségét és fejlődési képességét védelmezte a kispolgári kételkedőkkel szemben, csaknem egy évszázad múltán és a marxi tanok „legális" szóvivői révén visszajutott a kiindulóponthoz, a Say—Ricardo-féle elmélethez. A három „marxista" a régi idők polgári harmónia-tanának hirdetőinél kötött ki, még éppen a bűnbeesés előtt, vagyis mielőtt a polgári közgazdaságtant kiűzték volna az ártatlanság paradicsomából — s ezzel a kör bezárult.

A „legális" orosz marxisták kétségkívül győzelmet arattak ellenfeleik, a narodnyikok fölött —, de túlságosan is győztek. Mind a hárman — Sztruve, Bulgakov és Tugan-Baranovszkij — a harc hevében többet bizonyítottak be, mint ami szükséges lett volna. Arról volt szó, hogy a kapitalizmus általában és Oroszországban különösen életképes, fejlődőképes, és az említett marxisták ezt a képességet olyan alaposan bebizonyították, hogy elméletileg még a kapitalizmus örök fennmaradásának lehetőségét is kimutatták. Világos, hogy ha a tőke korlátlan felhalmozását elfogadjuk, akkor ezzel a tőke korlátlan életképességét is bebizonyítottuk. A felhalmozás a termelés bővítésének, a munkatermelékenység fejlesztésének, a termelőerők kibontakoztatásának, a gazdasági haladásnak sajátosan tőkés módszere. Ha a tőkés termelési mód korlátlanul biztosítani tudja a termelőerők növekedését és a gazdasági haladást, akkor legyőzhetetlen. A tudományos szocialista elmélet legfontosabb objektív pillére omlik akkor össze, a szocializmus politikai akciója, a proletár osztályharc eszmei tartalma szűnik meg, maga a szocializmus — mint a gazdasági folyamatok reflexe — szűnik meg akkor mint a történelmi szükségszerűség. A bizonyítás, amely a kapitalizmus lehetőségeiből indult ki, a szocializmus lehetetlenségénél köt ki.

A három orosz marxista nagyon is tudatában volt annak a szerepcserének, amelyet a csatában végrehajtott. Sztruvénak természetesen

semmiféle gondot nem okozott az, hogy a kapitalizmus kultúrmissziója fölötti diadalában[111] letért a helyes ösvényről. Bulgakov a szocialista elméleten támadt lyukat ugyanezen elmélet egy másik darabjával próbálta befoltozni: azt remélte, hogy a tőkés gazdaság a termelés és az értékesítés immanens egyensúlya ellenére tönkre fog menni, mégpedig a profitráta csökkenésének következtében. Ezt a némileg homályos vigaszt azonban végül Bulgakov maga is feladta, amikor megfeledkezvén a szocializmusnak nyújtott utolsó mentőövről, hirtelen kioktatja Tugan-Baranovszkijt, hogy a profitráta viszonylagos csökkenését nagy tőkék esetén a tőke abszolút növekedése kiegyenlíti.[112]

Végül pedig Tugan-Baranovszkij, valamennyiük közül a legkövetkezetesebb, egy tréfacsináló otromba örömével rombolja le a szocialista elmélet összes objektív gazdasági pillérét, és a világot saját szellemében „újra, szebben" felépíti, mégpedig az „etika" alapján. „Az egyén tiltakozik egy olyan gazdasági rend ellen, amely a célt (az embert) eszközzé változtatja, és az eszközt (a termelést) céllá."[113]

Hogy milyen sovány és kopottas voltak a szocializmus új megalapozásai, ezt a három nevezett marxista saját személyében bizonyította, amennyiben a szocializmusnak, mihelyt ezt újra megalapozták, hátat fordítottak. Míg az oroszországi tömegek akár életük feláldozása árán is egy olyan társadalmi rend eszményeiért küzdenek, amely először helyezi a célt (az embert) az eszköz (a termelés) fölé, addig „az egyén" eltűnt a pusztában, és Kantban lelte meg a filozófiai és etikai megnyugvást. A „legális" orosz marxisták gyakorlatilag ugyanott végezték, ahová elméleti álláspontjuk vezette őket: a polgári „harmóniák" táborában.

[1] Ebből az érdekes dokumentumból egy recenzió alapján idéztünk, amely az „Observation on the Injurious Consequences of the Restrictions upon Foreign Commerce. By a member of the late Parliament" (London 1820.) című könyvet ismerteti. Ez a szabadkereskedelmi indíttatású tanulmány általában a legsötétebb színekben ecseteli az angol munkásság helyzetét. Egyebek között az alábbi tényt közli: „The manufacturing classes in Great Britain—have been suddenly reduced from affluence and prosperity to the extreme of powerty and misery. In one of the debates in the late Session of Parliament, it was stated, that the wages of weavers of Glasgow and its vicinity, which, when highest, had averaged about 25 s. or 27 s. a week, had been reduced in 1816 to 10 s.; and in 1819 to the wretched pittance of 5 s. 6 d. or 6 s. They have not since been materially augemented." Lancashire-ben ugyanezen dokumentum szerint a takácsok hetibére napi 15 órás munkaidő mellett 6—12 shilling között ingadozott, miközben „éhségtől félholt gyermekek" heti 2—3 shillingért 12—16 órát dolgoztak. Yorkshire-ben a nyomor, ha lehet, még nagyobb volt. A szerző

a nottinghami harisnyaszövők üzenetére utalva elmondja, hogy maga vizsgálta ki az ottani viszonyokat, és arra a belátásra jutott, hogy a munkások kijelentéseiben egy szemernyi túlzás sincs. (The Edinburgh Review, 1820. május. 331. old.)

[2] *J. C. L. Sismonde de Sismondi:* Neue Grundsätze der Politischen Ökonomie. (Német kiadás, ford. Robert Prager, Berlin 1901. I. köt. XIII. old.)

[3] Ugyanott, 358. old.

[4] Ugyanott, XIX. old.

[5] „En faisant cette opération, le cultivateur changeait une partie de son revenue en un capital; et c'est en effet toujours ainsi qu'un capital nouveau se forme". (Nouveaux principes..., 2. kiadás, I. köt. 88. old.)

[6] Lásd *Lenin* Összes Művei. 2. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 115—246. old.

[7] Az „Edinburgh Review" cikke voltaképpen Owen ellen irányult. 24 nyomtatott oldalán az alábbi négy mű ellen hadakozik: „A New View of Society, or Essays on the Principle Formation of the Human Character", „Observations on the Effect of the Manufacturing System"; „Two Memorials on Behalf of the Working Classes, presented to the Governments of America and Europa"; végül pedig a „Three Tracts, and an Account of Public Proceedings relative to the Employment of the Poor". A névtelen szerző azt próbálja töviről-hegyire bebizonyítani, hogy Owen reformeszméi a legcsekélyebb mértékben sem érintik az angol proletariátus nyomorának igazi okait, mivel az igazi okok: a terméketlen földek megművelésére történt áttérés (a Ricardo-féle földjáradék-elmélet!), a gabonavámok és a magas adók, amelyek mind a bérlőket, mind pedig a gyárosokat terhelik. Tehát: szabad kereskedelem és laissez faire — ez mindennek alfája és omegája! Ha nem akadályozzák a felhalmozást, akkor a termelés növekedése maga teremti majd meg a kereslet növekedését. Itt Say-re és James Millre hivatkozva „teljes tudatlansággal" vádolja Owent: „In his reasonings, as well as in his plans, Mr. Owen shows himself profoundly ignorant of all the laws which regulate the production and distribution of wealth." És a szerző itt Owenről áttér Sismondira, akivel szemben a következő ellenérveket fogalmazza meg: „He (Owen) conceives that when competition is unchecked by any artifical regulations, and industry permitted to flowe in its natural channels, the use of machinery may increase the supply of the several articles of wealth beyond the demand for them, and by creating an excess of all commodities, throw the working classes out of employment. This is the position, which we hold to be fundamentally erroneous; and as it is strongly insisted on by the celebrated Mr. de Sismondi in his »Nouveaux principes d'économie politique«, we must entreat the indulgence of our readers while we endeavour to point out its fallacy, and to demonstrate, that the power of consuming necessarily increases with every increase in the power of producing." (Edinburgh Review, 1819. október. 470. old.)

[8] A tanulmány eredeti címe: „Examen de cette question: Le pouvoir de consommer s'accroit-il toujours dans la societé avec le pouvoir de produire?" Rossi évkönyveit nem tudtuk megszerezni, de Sismondi ezt a tanulmányt teljes terjedelmében felvette a „Nouveaux principes" második kiadásába.

[9] Edinburgh Review, id. szám, 470. old.

[10] Sismondi lipcsei könyvvására mint a tőkés világpiac mikrokozmosza mellesleg ötvenöt év múltán derűs feltámadását ünnepelte, mégpedig Eugen Dühring tudományos „rendszerében". Engels a balszerencsés egyetemes lángelme kritikai kiseprűzé-

sekor ezt az ötletet azzal magyarázza, hogy Dühring „igazi német irodalmár" módjára a valóságos ipari válságokat a lipcsei könyvvásár képzelt válságán, a tengeri vihart egy pohár víz viharán próbálja bemutatni; csakhogy a nagy gondolkodó számos, Engels által kimutatott esethez hasonlóan, itt is szerényen másoktól vette kölcsön gondolatait.

[11] Jellemző, hogy amikor Ricardót, aki az idő tájt közgazdaságtani írásaival már nagy tekintélyt vívott ki magának, 1819-ben parlamenti képviselővé választották, így írt egy barátjának: „Önnek tudnia kell, hogy most az alsóházban ülök. Félek, hogy nem hajthatok itt valami nagy hasznot. Kétszer is megpróbáltam felszólalni, de mindig a legnagyobb szorongás közepette beszéltem, és kétlem, hogy valaha is le tudnám küzdeni azt a félelmet, amelyet saját hangom hallatán érzek." A fecsegő Culloch persze sohasem érzett ilyen „szorongást".

[12] Sismondi így számol be nekünk a vitáról: „Monsieur Ricardo, dont la mort récente an profondément affligé, non pas seulement sa famille et ses amis, mais tous ceux qu'il a éclairés par ses lumierés, tous ceux qu'il a echauffés par ses nobles sentiments, s'arréta, quelques jours à Genève dans la dernière année de sa vie. Nous discutâmes ensemble, à deux ou trois reprises, cette question fondamentale sur laquelles nous étion en opposition. Il apporta à son examen l'urbanité, la bonne foi, l'amour de la vérité qui le distinguaient, et une clarté à laquelle ses disciples eux-mêmes pe se seratient pas entendus, accoutumés qu'ils étaient aux efforts d'abstration qu'il exigeait d'eux dans le cabinet." A „Sur la balance" című tanulmány a „Nouveaux principes" második kiadásában jelent meg. II. kötet, 408. old.

[13] IV. könyv, IV. fejezet: A kereskedő gazdagsága a jövedelem növekedését követi.

[14] Nouveaux principes. 2. kiadás. 416. old.

[15] Ezért amikor Tugan-Baranovszkij úr Say és Ricardo általa támogatott felfogásának érdekében úgy számol be a Sismondi és Ricardo között lezajlott vitáról, hogy szerinte Sismondi „kénytelen volt belátni az általa támadott tanítás helyességét, és minden szükséges engedményt megtett ellenfelének", hogy Sismondi „feladta saját elméletét, amelynek ma is annyi híve van" és hogy „ebben a vitában a győzelem Ricardóé lett" (Tanulmányok az angliai kereskedelmi válságok elméletéről és történetéről. 1901. 176. old.), ezzel olyan ítélkezésbeli — fejezzük ki így — könnyelműségről tesz tanúbizonyságot, amely komoly tudományos műben párját ritkítja.

[16] „L'argent ne remplit qu'un office passager dans ce double échange. Les échanges terminés, il se trouve qu'on a payé des produit avec des produits. En conséquence quand une nation a trop de produit dans un genre, le moyen de les écouler est d'en créer d'un autre genre." (*J. B. Say:* Traité d'économie politique. I. köt. Párizs 1803. 154. old.)

[17] Valójában Say itt is csak a mások által kimondott gondolatok követelőző és dogmatikus rögzítője. Mint Bergmann „A válságelméletek története" című könyvében (Stuttgart 1895) figyelmeztet, egészen hasonló kijelentések találhatók a kereslet és kínálat azonosságáról, illetve természetes egyensúlyáról Josiah Tuckernél (1752), Turgotnál, Tucker Pamfletjének francia kiadásához írt megjegyzéseiben, Quesnaynél, Du Pont de Nemours-nál és másoknál. Ennek ellenére a „nyomorúságos" (Marx nevezi őt így egy helyen) Say, mint fő harmóniahirdető magának tulajdonítja a „théorie de débouchés" felfedezését, és művét szerényen a hőelmélet, az emelő és a geometriai sík felfedezéséhez hasonlítja! (Lásd a „Traité" 1841-es, 6. kiadásához

írott előszavát és tárgymutatóját: „C'est la théorie des échanges et des débouchés — telle qu'elle est développée dans cet ouvrage — qui changera la politique du monde." (51. és 616. old.) Ugyanezt fejti ki 1808-ban megjelent „Commerce defended" című munkájában James Mill. Marx őt tekinti a termelés és az értékesítés természetes egyensúlyát hirdető elmélet tulajdonképpeni atyjának.

[18] Revue encyclopédique, XXIII. köt. 1824. július. 20. old.

[19] *J. B. Say:* Id. mű, 21. old.

[20] Ugyanott, 29. old. Say az alábbi patetikus szavakkal vádolja Sismondit, mint a polgári társadalom halálos ellenségét: „C'est contre l'organisation moderne de la société; organisation qui, en dépouillant l'homme qui travaille de toute autre propriété que celle de ses bras, ne lui donne aucune garantie contre une concurrence dirigée à son préjudice. Quoi! parce que la société garantit à toute espéce d'entrepreneur la libre disposition de ses capitaux, c'est à dire de sa propriété, elle dépouille l'homme qui travaille! Je le répète: rien de plus dangéreux que des vues qui conduisent à régler l'usage des propriétés." Mert „les bras et les facultés" — „sont aussi des propriétés"! 216. old.

[21] Marx csak futólag érinti Sismondi nézeteit a Ricardóval szembeni ellenzék történetének és felbomlásának tárgyalása során. Egy helyütt azt mondja: „Sismondit itt kirekesztem történelmi áttekintésemből, mert nézeteinek bírálata olyan részbe tartozik, amelyet csak ez után az írás után tárgyalhatok, a tőke reális mozgásába (konkurrencia és hitel)". (Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. Budapest 1963. 42. old.) Valamivel később azonban Malthusszal összefüggésben Marx mégis egy nagyjából kimerítő bekezdést szentel neki: „*Sismondinak* megvan az a mély érzése, hogy a tőkés termelés ellentmond önmagának; hogy formái — termelési viszonyai — egyrészt a termelőerő és a gazdagság zabolátlan fejlődésére sarkallnak; hogy másrészt ezek a viszonyok feltételezések és ezeknek ellentmondásai — használati érték és csereérték, áru- és pénz, vétel és eladás, termelés és fogyasztás, tőke és bérmunka között — annál nagyobb kiterjedéseket öltenek, minél tovább fejlődik a termelőerő. Érzi nevezetesen az alapellentmondást: egyrészt a termelőerő béklyózatlan fejlődése és a gazdagság gyarapodása, amely gazdagság ugyanakkor árukból áll, pénzzé kell változtatni; másrészt mint alapzat, a termelők tömegének a létfenntartási cikkekre való korlátozása. Ezért nála a válságok nem véletlenek, mint Ricardónál, hanem az immanens ellentmondások lényegi kitörései nagy szinten és meghatározott periódusokban. Mármost Sismondi állandóan ingadozik; a termelőerőket kell-e megbéklyózni államilag, hogy a termelési viszonyoknak megfelelővé tegyék őket, vagy pedig a termelési viszonyokat, hogy a termelőerőknek megfelelővé tegyék ezeket? Eközben gyakran a múltba menekül: laudator temporis acti-vá lesz, vagyis szeretné a jövedelmet a tőkéhez képest vagy az elosztást a termeléshez képest másképp szabályozva is csillapítani az ellentmondásokat, nem értve meg, hogy az elosztási viszonyok csak a termelési viszonyok sub alia specie. Csattanósan *ítéli meg* a polgári termelés ellentmondásait, de nem *érti meg* őket, és ezért nem érti meg felbomlásuk folyamatát sem. (Hogyan is érthette volna meg, amikor ez a termelés még csak kialakulóban volt? — *R. L.*) Ami azonban nála alapul szolgál, az valójában annak sejtése, hogy a tőkés társadalom ölében kifejlődött termelőerőknek, a gazdagság megteremtése anyagi és társadalmi feltételeinek, e gazdagság elsajátításának *új* formái kell hogy megfeleljenek; hogy a polgári formák csak átmeneti és ellentmondásos formák, amelyekben

a gazdagság mindig csak ellentétes létezésre tesz szert és mindenütt egyszersmind mint a maga ellenkezője lép fel. Olyan gazdagság ez, amelynek mindig a szegénység az előfeltétele, és csak azáltal fejlődik, hogy ezt kifejleszti." (Ugyanott, 45—46. old.) „A filozófia nyomorúságá-ban" Marx néhány helyen Sismondit idézi Proudhon ellen, de magáról Sismondiról csak az alábbi rövid mondatban emlékezik meg: „Azok, akik, mint Sismondi vissza akarnak térni a termelés helyes arányosságához, fenntartva ugyanakkor a társadalom jelenlegi alapjait, reakciósak, mert hogy következetesek legyenek, az elmúlt idők ipara minden más feltételének visszaállítását is akarniok kell!" (*Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 93. old.) „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művében kétszer említi Sismondit; egyszer, mint a polgári közgazdaságtan utolsó francia klasszikusát, és párhuzamba állítja az angol Ricardóval; másutt kiemeli, hogy Sismondi Ricardóval szemben hangsúlyozta az értéktermelő munka specifikus társadalmi jellegét. Végül a „Kommunista Kiáltvány" Sismondit mint a kispolgári szocializmus fejét említi.

[22] Lásd *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. 5—31. old., ahol Marx részletesen elemzi Malthus érték- és profitelméletét.

[23] *Malthus:* Definitions in Political Economy. 1827. 51. old.

[24] Ugyanott, 64. old.

[25] I suppose they are affraid of the imputation of thinking that wealth consists in money. But though it is certainly true that wealth does not consist in money, it is equally true, that money is a most powerful agent in the distribution of wealth, and those who, in a country where all exchanges are practically effected by money, continue the attempt to explain the principles of demand and supply, and the variations of wages and profits, by referring chiefly to hats, shoes, corn, suits of clothing, etc. must necessity fail." (Ugyanott, 60. old. lábjegyzet.)

[26] Kirchmann bizonyítását Rodbertus idézi igen kimerítően és szó szerint. Rodbertus kiadójának közlése szerint a „Demokratische Blätter" teljes példánya az eredeti tanulmánnyal nem található meg.

[27] *Carl Rodbertus-Jagetzow:* Schriften. Berlin. 1899. III. köt. 172—174. és 184. old.

[28] Ugyanott, II. köt. 104—105. old.

[29] Ugyanott, I. köt. 99. old.

[30] Ugyanott, I. köt. 175. old.

[31] Ugyanott, I. köt. 176. old.

[32] Ugyanott, II. köt. 65. old.

[33] Ugyanott, I. köt. 182—184. old.

[34] Ugyanott, II. köt. 72. old.

[35] Lásd ugyanott, IV. köt. 225. old.

[36] *Rodbertus:* Id. mű, III. köt. 110—111. old.

[37] Ugyanott, 108. old.

[38] Ugyanott, I. köt. 62. old.

[39] Ugyanott, IV. köt. 226. old.

[40] Ugyanott, III. köt. 186. old.

[41] Ugyanott, IV. köt. 233. old. — Ebben az összefüggésben érdekes megfigyelni, hogy Rodbertus, anélkül, hogy a szerencsétlen dolgozó osztályok sorsán való etikai zsörtölődésén csorba esett volna, a tőkés gyarmatosító politika rendkívül józan és realisztikus gondolkodású prófétájaként lépett fel, a mai „össznémetek" értelmében

és szellemében. „Innen — írja az idézett bekezdéshez fűzött lábjegyzetében — futólagos pillantást vethetünk Ázsia, főleg Kína és Japán, a világ eme leggazdagabb piacai megnyitásának fontosságára, valamint India angol uralom alatti megtartására. *Ezáltal a szociális kérdés időt nyer* (a kizsákmányoltak mennydörgő bosszúállója itt együgyűen elárulja a kizsákmányolás haszonélvezőinek, hogy mi módon tarthatnák fenn minél tovább »tébolyult és bűnös tévedésüket«, »erkölcstelen« felfogásukat és »kiáltó igazságtalanságukat«! — *R. L.*), mert (páratlan ez a filozófiai rezignáció! — *R. L.*) a jelen éppúgy nélkülözi a megoldáshoz szükséges önzetlenséget és erkölcsi komolyságot, mint a belátást. A népgazdaság előnye persze nem jogcím az erőszakos beavatkozásra. Másfelől pedig az is tarthatatlan, hogy a modern természet- és népjogot a föld minden nemzetére alkalmazzák, bármely kultúrszinten állnak is ezek. (Kinek ne jutna itt eszébe, amit Dorine mond Molière Tartuffe-jében: „Le ciel défend, de vraie, certains contentements, mais il y a avec lui des accodements" — *R. L.*). Népjogunk a *keresztény*-etikai kultúra terméke, és mivel minden jog kölcsönösségen alapszik, ezért csupán az ugyanezen kultúrához tartozó nemzetek viszonyaira nézve lehet mérce. Ezen túlmenő alkalmazása természet- és népjogi szentimentalizmus, amelyből az indiai szörnyűségek valószínűleg kigyógyítottak bennünket. A keresztény Európának éppen abból az érzésből kellene valamit elsajátítania, ami a görögöket és a rómaiakat arra indította, hogy a világ minden más népét barbároknak tekintsék. Ez esetben az újabb európai nemzetekben ismét felébredne az a világtörténelmi ösztön, amely a régieket arra ösztökélte, hogy saját kultúrájukat az egész orbis terrarumra kiterjesszék. *Közös akcióval* visszahódítanák Ázsiát a történelemnek. És ehhez a *közösséghez* kapcsolódna a legnagyobb szociális haladás, az európai béke szilárd megalapozása, a hadseregek csökkentése, Ázsia régi római stílusú gyarmatosítása, más szóval az érdekek igazi szolidaritása a társadalmi élet minden területén." A kizsákmányoltak és elnyomottak prófétája itt a tőkés gyarmati terjeszkedés látomásának hatására csaknem költővé nemesedik. És ez a költői ihlet annál több méltatást érdemel, mivel a „keresztény-etikai kultúra" éppen akkoriban tüntette ki magát oly dicső tettekkel, mint a Kína elleni ópiumháború* és az „indiai rémtettek", nevezetesen az angolok rémtettei a szipojlázadás** véres leverésekor.

Igaz, 1850-ben, „Második szociális levelében" Rodbertus még úgy vélte, hogy ha a társadalomból hiányzik az „erkölcsi erő" a szociális kérdés megoldására, vagyis a gazdagság elosztásának megváltoztatására, akkor a történelem „újra meglengeti fö-

*Az 1839—1842-es, majd 1856—1860-as ópiumháború az európai tőke agresszív háborúja volt Kína ellen. Célja az volt, hogy erőszakkal megnyissa a kínai piacot a nyereséges ópiumbehozatal és a tőkés hatalmak áruimportja számára. Az első ópiumháborút egyedül Anglia folytatta, a másodikban azonban angol és francia csapatok együtt harcoltak Kína ellen. A háborúk következményeképpen Kínára egyenlőtlen szerződéseket kényszerítettek, amelyek előkészítették az ország megnyitását a tőke előtt és félgyarmati sorba süllyesztését.

**Szipojoknak az egykori indiai brit hadsereg bennszülött katonáit nevezték. 1857. május 11-én a mirati szipoj-ezredek fellázadtak a vallásos érzelmeiket megsértő britek ellen. Ez a katonai lázadás a brit uralom elleni általános népi felkelésbe torkollott. 1859-ben a gyarmatosító hatalom véglegesen leverte a felkelést.

lötte a forradalom ostorát". (Id. mű, II. köt. 83. old.) Nyolc évvel később azonban mint derék porosz inkább a keresztény-etikai gyarmatosító politika ostorát lóbálja meg a gyarmati országok bennszülöttjeinek feje felett. Nagyon is logikus, hogy „a németországi tudományos szocializmus tulajdonképpeni megalapozója" odaadó híve volt a militarizmusnak és a „haderők csökkentéséről" hangoztatott frázisa csupán afféle licentia poetica a szózuhatagban. „A szociális kérdés megvilágításához" című művében (2. rész, 1. füzet) kifejti, hogy „az egész nemzeti adóteher fokozatosan lefelé tart, hol a bérjavak árának növekedésében, hol pedig a pénzmunkabérre gyakorolt nyomásban", és az általános hadkötelezettség, „ha az állami terhek szempontjából vizsgáljuk, a dolgozó osztályok számára nemcsak adó, hanem egész jövedelmük több évi elkobzása". Ehhez gyorsan hozzáfűzi: „Félreértések elkerülése végett megjegyzem, hogy határozott híve vagyok mai katonáskodási rendszerünknek (vagyis az ellenforradalmi porosz katonáskodási rendszernek — *R. L.*), bármily nyomasztóan hat is a dolgozó osztályokra és bármily nagy áldozatot követel is látszólag a birtokos osztályoktól." (Id. mű, III. köt. 34. old.) Nem, Gyalu az asztalos, határozottan nem oroszlán!

[42] Lásd ugyanott, III. köt. 182. old.

[43] *Rodbertus:* Id. mű, IV. köt. 231. old.

[44] *Rodbertus:* Id. mű, I. köt. 59. old.

[45] Ugyanott, III. köt. 176. old.

[46] Ugyanott, I. köt. 53. és 57. old.

[47] Ugyanott, I. köt. 206. old.

[48] Ugyanott, I. köt. 19. old.

[49] Ugyanott, II. köt. 110. old.

[50] Ugyanott, II. köt. 144. old.

[51] Ugyanott, II. köt. 146. old.

[52] Ugyanott, II. köt. 155. old.

[53] Ugyanott, II. köt. 223. old.

[54] Ugyanott, II. köt. 226. old.

[55] Ugyanott, II. köt. 156. old.

[56] Ugyanott, I. köt. 240. old.

[57] Ugyanott, II. köt. 25. old.

[58] Ugyanott, I. köt. 250. old.

[59] Ugyanott, I. köt. 295. old. Rodbertus itt is egész életében azokon az eszméken kérődzött, amelyeket már 1842-ben „Zur Erkenntniss [unserer staatswirtschaftlichen Zustände]" című művében kifejtett: „Mellesleg a mai állapotok leírásában oly messze mentek, hogy nemcsak a munkabért, hanem a járadékot és a profitot is a javak költségeihez sorolják. Ezt a nézetet erőteljesen vissza kell utasítani. Két dolgon alapszik: *a)* a tőkével kapcsolatos hamis elképzelésen, amely a munkabért ugyanúgy a tőkéhez számítja, mint a nyersanyagot és a munkaeszközöket, pedig csak a járadékkal és a profittal egyenrangú; *b)* a javak költségének a vállalkozói kiadásokkal és az üzem költségeivel való összetévesztésén." (Zur Erkenntniss... Neubrandenburg und Friedland 1842. 14. old.)

[60] Ugyanott, I. köt. 304. old. Ugyanezt mondja már a „Zur Erkenntniss..." is: „A szűkebb vagy tulajdonképpeni értelemben vett tőkét... meg kell különböztetni a tágabb értelemben vett tőkétől, vagyis a vállalkozói alaptól. Ez a tényleges munka-

eszköz- és nyersanyagkészletet foglalja magába, az előbbi viszont az egész alapot, amely a mai munkamegosztási viszonyok mellett szükséges egy üzem működtetéséhez. — Ez a termeléshez abszolúte szükséges tőke, az előbbi pedig a mai viszonyok mellett csak relatíve szükséges. Ez a rész tehát a szűkebb és tulajdonképpeni értelemben vett tőke, és csak ezzel esik egybe a nemzeti tőke fogalma." (Id. mű, 23. és 24. old.)

[61] *Rodbertus:* Id. mű, I. köt. 292. old.

[62] *Rodbertus:* Id. mű, II. köt. 136. old.

[63] Ugyanott, II. köt. 225. old.

[64] Ugyanott, I. köt. 61. old.

[65] Mellesleg a legrosszabb emlékművet a posztumusz kiadók emelték neki. Ezek a tudós urak, Wagner professzor, Dr. Kozak, Moritz, Wirth és a többiek, akik a hátrahagyott művek előszavaiban, mint egy rakás bárdolatlan szolga az előszobában, veszekszenek, személyes pletykáikat és féltékenykedéseiket adják közre és egymást coram publico szidalmazzák, még azt a legelemibb gondosságot és kegyeletet sem tanúsították, hogy megállapítsák az egyes fellelt Rodbertus-kéziratok pontos keletkezési idejét. Így például Mehring volt kénytelen kioktatni őket arra, hogy Rodbertus legkorábbi megtalált kézirata nem 1837-ből származik, mint azt Wagner professzor szuverén módon elhatározta, hanem 1839-ből, hiszen szó esik benne a chartista mozgalom olyan történelmi eseményeiről, amelyek 1839-ben zajlottak le, és ezt egy közgazdász professzornak, hogy úgy mondjam, kötelessége lenne tudni. Wagner professzor, aki Rodbertushoz írott előszavaiban minden pillanatban agyonnyom bennünket fontoskodásával és rettenetes „elfoglaltságával", és csupán „szakmabeli kollégáival" hajlandó szóba állni a közönséges emberi csőcselék feje fölött, Mehring elegáns kioktatását az egybegyűlt kollégák előtt nagy ember módjára hallgatással nyugtázta. Diehl professzor a „Handwörterbuch der Staatswissenschafts"-ban ugyanilyen hallgatólagosan javította ki az 1837-es dátumot 1839-re, anélkül, hogy az olvasónak egyetlen szóval is elárulta volna, honnan is nyerte volt ezt a megvilágosodást.

Hanem a koronát Puttkammer és Mühlbrecht 1899-es „népszerű", „új és jutányos kiadása" tette fel a dologra, amely az egymással civakodó kiadó urak némelyikét békésen egyesítette, civakodásukat azonban felvette az előszavakba. Ez egy olyan kiadás, amely a korábbi Wagner-féle II. kötetből most I. kötetet csinált, de hagyta, hogy Wagner a III. kötet előszavában továbbra is II. kötetről beszéljen, továbbá az „Első szociális levelet" a III. kötetben, a másodikat és a harmadikat a II. kötetben, a negyediket viszont az I. kötetben közli; ahol a „Szociális levelek" sorrendje, a „Viták", az „A szociális kérdés megvilágításához" részei, a kötetek, az időrendi és logikai összefüggések, a kiadások és az írások keletkezésének dátumai áttekinthetetlenebb káoszt alkotnak, mint a földkéreg rétegződései többszöri vulkánkitörések után, és amely 1899-ben — nyilván a Wagner professzor iránti kegyeletből — változatlanul 1837-re teszi Rodbertus legkorábbi írásának keletkezését, jóllehet Mehring erről már 1894-ben kioktatta őket!! Ha összevetjük a Mehring és Kautsky kiadásában a Dietz kiadónál megjelent Marx-hagyatékot ezzel, akkor meglátjuk, hogy ezekben a látszólag oly külsődleges dolgokban mélyebb összefüggések tükröződnek: *Így* gondozzák az osztálytudatos proletariátus tanítómestereinek tudományos örökségét — és *így* pocsékolják el a burzsoázia hivatalos tudósai egy olyan ember örök

ségét, aki az ő saját és nem elfogulatlan legendájuk szerint elsőrendű lángelme volt! Suum cuique — ez volt Rodbertus jelszava.

[66] Otyecsesztvennije zapiszki, 1883. 4. old.

[67] Ugyanott, 10. old.

[68] Ugyanott, 14. old.

[69] Ocserki tyeoretyicseszkoj ekonomii. Pétervár 1895. 157. old.

[70] Militarizm i kapitalizm. Russzkaja Miszl. 1889. IX. köt. 78. old.

[71] Ugyanott, 80. old.

[72] Ugyanott, 83. old. Lásd Ocserki Tyeoretyicseszkoj ekonomii. 196. old.

[73] Lásd Ocserki naseva preformennova obsesztvennova hozjajsztva, főleg 202—205. és 338—341. old.

[74] Az orosz narodnyikok és Sismondi felfogásának hasonlóságát egyes részletekben találóan mutatta ki Vlad. Iljin „A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez" című tanulmányban. (Lásd *Lenin* Összes Művei. 2. köt. 115—246. old.)

[75] Lásd *Nyikolaj-on:* Id. mű, 322. old. — Másként ítélte meg az oroszországi helyzetet Friedrich Engels. Nyikolaj—onnal több ízben igyekezett megértetni, hogy Oroszország számára elkerülhetetlen a nagyipari fejlődés, és hogy Oroszország szenvedései csupán a kapitalizmus tipikus ellentmondásai. 1892. szeptember 22-én így ír: „Mármost én azt állítom, hogy ipari termelés manapság grande industrie-t jelent, gőzt, elektromosságot, szelfaktorokat, mechanikai szövőszékeket, végül pedig gépeket termelő gépeket. Attól a naptól kezdve, hogy Oroszország meghonosította a vasutat, e modern termelési eszközök meghonosítása nem volt többé kérdéses. Önöknek meg *kell* tudniuk javítani saját mozdonyaikat, vasúti pályájukat, és ezt csak akkor végezhetik el olcsón, ha otthon *elő* tudják *állítani* azokat a dolgokat, amelyeket meg akarnak javítani. Attól a pillanattól kezdve, hogy a háborúskodás a nagyipar egyik ágává lett (páncélos hajók, vontcsövű, gyorstüzelő és ismétlőágyúk, ismétlőpuskák, acélköpenyű lövedékek, füst nélküli lőpor stb.), a nagyipar, amely nélkül mindezeket a dolgokat nem lehet elkészíteni, politikai szükségességgé vált. Mindezek a dolgok nem lehetségesek nagy fejlettségű fémipar nélkül. És ez az ipar sem lehetséges az ipar valamennyi ágának, különösen a textiliparnak megfelelő fejlődése nélkül."

Később, ugyanebben a levélben: „Amíg az orosz ipar a belső piacra korlátozódik, addig termékei csak a hazai fogyasztást fedezhetik. Ez pedig csak lassan növekedhet, sőt, ahogy látom, még csökkennie is kellene Oroszország jelenlegi körülményei között.

A nagyiparnak ugyanis egyik szükségszerű következménye az, hogy *tönkreteszi* saját belső piacát ugyanazzal a folyamattal, amellyel *megteremti*. Megteremti azáltal, hogy tönkreteszi a paraszti háziipar bázisát. De háziipar nélkül a parasztok nem élhetnek meg. Tönkre vannak téve *mint parasztok;* vásárlóerejük a minimumra redukálódik, és ameddig mint *proletárok* be nem illeszkednek az új létfeltételekbe, igen szegényes piacot nyújtanak az újonnan keletkezett gyáraknak.

A tőkés termelés, átmeneti gazdasági fázis lévén, tele van belső ellentmondásokkal, amelyek abban a mértékben fejlődnek ki és válnak nyilvánvalóvá, amelyben maga a tőkés termelés kifejlődik. Ez a tendencia — hogy tönkretegye saját belső piacát ugyanakkor, amikor megteremti — egyike ezeknek az ellentmondásoknak. Egy másik a *bezvihodnoje polozsenyije*, amelyhez vezet, és amely egy külföldi piaccal

nem rendelkező országban, amilyen Oroszország, hamarabb alakul ki, mint a nyílt világpiacon való konkurrenciára többé-kevésbé képes országokban. Az utóbbi országok ebből a láthatóan kiút nélküli helyzetből úgy találnak kiutat, hogy átállítják kereskedelmüket, hogy erőszakkal nyitnak meg új piacokat. De a cul-de-sac akkor is szembeötlő. Vegye például Angliát. Az utolsó új piac, amelynek az angol kereskedelem előtt való megnyitása időlegesen újabb virágzást hozhatna — Kína. Ezért akar az angol tőke vasutakat építeni Kínában. De a kínai vasutak a kínai kisüzemi földművelés és a kínai háziipar egész bázisának tönkretételét jelentik, és, minthogy még csak nem is lesz ott ellensúlyként egy kínai nagyipar, százmilliókat fosztanak majd meg minden életlehetőségtől. A következmény olyan tömeges kivándorlás lesz, amilyet a világ még nem látott; Amerikát, Ázsiát és Európát el fogják özönleni a gyűlölt kínaiak, konkurrálni fognak az amerikai, ausztráliai és európai munkásokkal a kínai életszínvonal bázisán, amely a legalacsonyabb a világon — és ha a termelés rendszere mindeddig nem változott meg Európában, akkor meg kell majd változnia." (*Marx—Engels* Művei. 38. köt. Budapest 1977. 459—462. old.) Jóllehet Engels figyelemmel és nagy érdeklődéssel követte a dolgok alakulását Oroszországban, a maga részéről mégis elvetett mindenféle beavatkozást az orosz vitába. Erről ő maga is nyilatkozott, röviddel halála előtt, 1894. november 24-én írott levelében: „Orosz barátaim szüntelenül ostromolnak azzal a kéréssel, hogy válaszoljak olyan orosz folyóiratokra és könyvekre, amelyek szerzőnk (így nevezik a levelezésben Marxot — *R. L.*) szavait nemcsak hamisan értelmezik, hanem hamisan is idézik; azt állítják, beavatkozásom elegendő volna ahhoz, hogy mindent rendbehozzak. Én ezt rendszerint elutasítottam, mivel — anélkül, hogy sürgős és fontos munkáimról lemondanék — nem hagyhatom beleártani magam olyan vitákba, amelyek egy távoli országban folynak olyan nyelven, amelyet én még nem tudok olyan könnyedséggel olvasni, mint az ismertebb európai nyelveket és olyan kiadványokban, amelyeknek legjobb esetben csak alkalmi töredékei jutnak el hozzám; ezért a vitákat nem tudom egészen alaposan, minden fázisukban és részletükben nyomon követni. Mindenütt akadnak emberek, akik, hogy az egyszer elfoglalt álláspontjukat megvédjék, nem riadnak vissza semmiféle torzítástól és tisztességtelen manővertől; és ha ezt megtették szerzőnk írásaival, akkor velem is ugyanilyen álnok módon bánhatnak el, és végül engem arra kényszeríthetnek, hogy beavatkozzam a vitába a magam és mások védelmében." (Karl Marx/Friedrich Engels: Werke, 39. köt. 328. old.)

[76] Mellesleg a narodnyik pesszimizmus túlélő képviselői, például V. Voroncov úr, mindmáig hívek maradtak felfogásukhoz, annak ellenére, ami időközben Oroszországban történt. Ez a tény inkább válik jellemük, mint szellemük dicsőségére. 1902-ben az 1900—1902. évi válságra utalva V. V. úr ezt írta: „A neomarxizmus dogmatikus tanítása gyorsan veszíti el hatalmát a lelkek fölött, és az individualizmus legújabb sikereinek gyökértelensége szemmel láthatóan már hivatalos apologetáinak számára is nyilvánvalóvá vált... A XX. század első évtizedében tehát visszatérünk Oroszország gazdasági fejlődésének ugyanahhoz a felfogásához, amelyet a múlt század hetvenes éveinek nemzedéke örökített az utókorra." (Lásd a „Narodnoje hozjajsztvo" című folyóirat 1902. októberi számát. Idézi: *A. Finn-Jenotajevszkij:* Oroszország jelenlegi gazdasága (1890—1910), Pétervár 1911. 2. old.) A narodnyikság utolsó mohikánjai tehát ahelyett, hogy saját elméletük gyökértelenségére következtetnének, még ma is a gazdasági fejlődést tartják „gyökértelennek" — mintha

csak Barrère szavainak élő mintaképei volnának: „il n'y a que les morts qui ne revienment pas".

[77] *P. B. Sztruve:* Krityicseszkije zametki k voproszu ob ekonomicseszkom razvityii Rosszii. 1894. 251. old.

[78] Ugyanott, 255. old.

[79] Ugyanott, 252. old.

[80] Ugyanott, 260. old. „Ott viszont határozottan nincsen igaza Sztruvénak, amikor Oroszország mai helyzetét az Egyesült Államokéhoz hasonlítja, hogy megcáfolja azt, amit ő az Ön pesszimista jóslatának nevez. Azt állítja, hogy a modern kapitalizmus káros következményeit Oroszországban ugyanolyan könnyen le fogják küzdeni, mint az Egyesült Államokban. Itt teljesen megfeledkezik arról, hogy az Egyesült Államok már modern, polgári ország; hogy kispolgárok és parasztok alakították, akik azért menekültek el az európai feudalizmusból, hogy tisztán polgári társadalmat létesítsenek. Ezzel szemben Oroszországban primitív kommunisztikus jellegű alapzatot látunk, civilizáció előtti nemzetségi társadalmat, amely igaz, már rommá töredezett, de mindig olyan alapzatul, anyagul szolgál, amelyen a kapitalista forradalom (mert ez valóságos társadalmi forradalom) hat és működik. Amerikában már több mint egy évszázada meghonosult a pénzgazdálkodás, Oroszországban viszont csaknem kivétel nélküli szabály volt a naturális gazdálkodás. Ezért magától értetődő, hogy Oroszországban a változásnak sokkal keservesebbnek, sokkal mélyrehatóbbnak és mérhetetlenül több szenvedéssel járónak kell lennie, mint amilyen Amerikában lehet." (*Marx—Engels:* Válogatott művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 840—841. old.)

[81] Ugyanott, 284. old.

[82] A „három világbirodalom": Nagy-Britannia, Oroszország és az Egyesült Államok német professzori elméletének reakciós oldalát Schmoller professzor világosan feltárja kereskedelempolitikai szemléjében, amelyben fájdalmasan csóválja ősz tudós fejét a három fő gonosztevő „újmerkantilista" (értsd imperialista) sóvársága miatt, és — „minden magasrendű szellemi, erkölcsi és esztétikai kultúra", valamint a „társadalmi haladás" érdekében — erős német flottát, valamint egy Anglia és Amerika ellen irányuló európai vámszövetséget követel.

„Ebből a világgazdasági feszültségből Németországot illetően az a legfőbb kötelesség fakad, hogy erős flottát hozzon létre, amely egy esetleges harcra felszerelve a világhatalmak kívánatos szövetségese lehet. Németországnak nem szabad és nem kell olyan hódító politikát folytatnia, mint a három világhatalomnak (amelyeknek azonban Schmoller úr — mint másutt mondja —»semmiféle szemrehányást« nem akar tenni, »amiért újra a nagyszabású gyarmati hódítások útjára léptek« — *R. L.*). Készen kell állnia azonban arra, hogy szükség esetén áttörje az Északi-tenger idegen blokádját, megvédje gyarmatait és nagykereskedelmét, valamint, hogy a vele szövetséges államoknak ugyanezt a biztonságot nyújthassa. A Hármasszövetségben egyesült Németországnak, Ausztria—Magyarországnak és Olaszországnak Franciaországgal együtt az a feladata, hogy mérséklőleg hassanak a három világhatalom valamennyi közepes országot fenyegető, túlontúl agresszív politikájára; ez kívánatos volna a politikai egyensúly és minden más állam fenntartásának érdekében; nevezetesen a hódításnak, a gyarmatosításnak, az egyoldalú és túlfeszített védvámpolitikának, a gyengébbek kizsákmányolásának és bántalmazásának mérséklése...

Minden magasrendű szellemi, erkölcsi és esztétikai kultúra, minden társadalmi haladás céljai is attól függenek, hogy a XX. században ne oszthassa fel három világhatalom az egész földet, és ne vethesse meg egy brutális neomerkantilizmus alapját." (Die Wandlungen in der europäischen Handelspolitik der 19. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, XXIV. évf. 381. old.)

[83] *Sz. N. Bulgakov:* O rinkah pri kapitalistyicseszkom proizvodsztve. Moszkva 1897. 15. old.

[84] Ugyanott, 32. old. lábjegyzet.

[85] Ugyanott, 27. old.

[86] Ugyanott, 2/3. old.

[87] *Sz. N Bulgakov:* Id. mű, 50—55. old.

[88] Ugyanott, 132. old.

[89] Ugyanott, 20. old.

[90] Bulgakov kiemelése.

[91] Ugyanott, 161. old.

[92] Ugyanott, 167. old.

[93] Ugyanott, 210. old. (Kiemelés — *R. L.*)

[94] Ugyanott, 238. old.

[95] Ugyanott, 199. old.

[96] *K. Bücher:* Entstehung der Volkswirtschaft. 5. kiadás 147. old. Ezen a területen a legújabb eredmény Sombart professzor elmélete, amely szerint nem növünk bele a világgazdaságba, hanem épp ellenkezőleg, mindinkább távolodunk tőle: „Éppenséggel azt állítom, hogy manapság a kultúrnépek (összgazdaságukhoz képest) nem jóval szorosabban, hanem inkább kevésbé kapcsolódnak egymáshoz a kereskedelmi kapcsolatok révén. Az egyes népgazdaság ma nem jobban, hanem inkább lazábban kapcsolódik be a világpiacba, mint száz vagy ötven évvel ezelőtt. Legalábbis azonban . . . hamis az a feltevés, hogy a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok jelentősége viszonylag növekszik a modern népgazdaság szempontjából. Ennek az ellenkezője igaz." Sombart kigúnyolja azt a feltevést, amely szerint növekszik a nemzetközi munkamegosztás, fokozódik a külső felvevőpiacok iránti szükséglet, miközben a belső piac nem képes terjeszkedésre; Sombart maga meg van győződve arról, hogy „az egyes népgazdaságok mind tökéletesebb mikrokozmoszokká válnak, és hogy a belső piac jelentőségét tekintve minden iparágban túlszárnyalja a világpiacot." (Die deutsche Volkswirtschaft im Neunzehnten Jahrhundert. 2. kiadás, 1909. 399—420. old.) — Ez az elsöprő erejű felfedezés természetesen előfeltételezi, hogy elfogadjuk a professzor úr által kiötlött bizarr sémát, amely szerint exportáló országnak — nem tudni, miért — egyedül és kizárólag az az ország tekintendő, amely behozatalát a saját mezőgazdasági termékszükségletén túli fölösleggel, a „földdel" fizeti. E séma szerint Oroszország, Románia, az Egyesült Államok és Argentína „exportáló országok", Németország, Anglia és Belgium viszont nem az. Mivel a tőkés fejlődés előbb-utóbb az agrártermékek fölöslegét az Egyesült Államokban és Oroszországban is igénybe fogja venni belső szükségletekre, ezért világos, hogy a földön egyre kevesebb „exportáló ország" van, a világgazdaság tehát eltűnik. Sombart másik felfedezése, hogy a nagy tőkésországok, amelyek tehát nem „exportáló országok", behozatalukat mindinkább „ingyen" szerzik be, vagyis a kivitt tőke

kamatjaiként. Sombart professzor számára azonban a tőkekivitel ugyanúgy nem számít, mint az ipari árukivitel: „Idővel eljutunk odáig, hogy export nélkül importálunk." (Id. mű. 422. old.) Modern, szenzációs, gigerlis szöveg.

[97] *Sz. N. Bulgakov:* Id. mű, 132. old.

[98] Ugyanott, 236. old. Még határozottabban fogalmazza meg ezt az álláspontot W. Iljin: „A romantikus azt mondja: a tőkések nem tudják elfogyasztani az értéktöbbletet és ezért külföldön kell azt elhelyezniök. Kérdezem, csak nem ingyen adják oda a tőkések termékeiket a külföldieknek, vagy csak nem hányják tengerbe azokat? Eladják — tehát egy egyenértéket kapnak; egyes termékeket kivisznek — tehát más termékeket behoznak." (*Lenin* Összes Művei. 2. köt. 148. old.) Egyébként Iljin jóval helyesebben magyarázza meg a külkereskedelem szerepét a tőkés termelésben, mint Sztruve vagy Bulgakov.

[99] Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena 1901. 25. old.

[100] Ugyanott, 34. old.

[101] Ugyanott, 33. old.

[102] Ugyanott, 191. old.

[103] Ugyanott, 231. old. Kiemelés az eredetiben.

[104] Ugyanott, 35. old.

[105] Ugyanott, 191. old.

[106] Ugyanott, 27. old.

[107] Ugyanott, 58. old.

[108] *Lenin* Összes Művei. 2. köt. 141. old. Mellesleg ugyanez a szerző azt állítja, hogy a bővített újratermelés csak a kapitalizmussal veszi kezdetét. Iljin nem veszi észre, hogy az egyszerű újratermeléssel, amelyet ő a kapitalizmus előtti termelési módok törvényének tart, alighanem ma sem jutottunk volna túl a paleolitkori kőkésen.*

[109] Krisentheorien. Die Neue Zeit, 20. évf. 2. köt. 116. old. Amikor Kautsky Tugan bővített újratermelési sémáját folytatva számszerűen bizonyítja, hogy a fogyasztásnak feltétlenül növekednie kell, mégpedig „pontosan abban az arányban, amelyben a termelési eszközök értéktömege" nő, akkor ehhez kétféle megjegyzés kívánkozik. Először is, Kautsky, akárcsak Marx, a sémában nem veszi figyelembe a munka termelékenységének növekedését, és ezáltal a fogyasztás viszonylag nagyobbnak tűnik, mint az a valóságosnak megfelel. Másodszor, a fogyasztás növekedése, amelyre itt Kautsky hivatkozik, maga is a bővített újratermelés következménye, eredménye, nem pedig alapja és célja, s főleg a megnövekedett változó tőkéből, új munkások foglalkoztatásából fakad. Ezeknek a munkásoknak az eltartását azonban nem lehet a termelés bővítése céljának és feladatának tekinteni, éppenúgy, ahogyan mellesleg

* „Külső piacra azért van szükség, mert a tőkés termelés *lényegéhez* hozzátartozik a *határtalan* terjeszkedésre irányuló törekvés — ellentétben minden régebbi termelési móddal, amelyeket a földközösség, a hitbizomány, a törzs vagy az állam határai korlátoztak. Míg valamennyi régebbi gazdasági rendszerben a termelést minden egyes esetben ugyanabban a formában és ugyanazon arányokban újították meg, ahogy azelőtt folyt, addig a tőkés rendben ez az ugyanabban a formában való megújítás *lehetetlenné* válik, s a termelés törvényévé a *határtalan* terjeszkedés, az örökös előrehaladás lesz." (*Lenin* Összes Művei. 2. köt. 149—150. old.)

a tőkésosztály fokozódó személyi fogyasztását sem tekinthetjük annak. Kautsky utalása tehát éppen Tugan különleges szeszélye alól húzza ki a talajt: azt az ötletét teszi lehetetlenné, hogy a fogyasztás abszolút csökkenése mellett konstruáljon bővített újratermelést; ugyanakkor nem tér ki a termelés és a fogyasztás viszonyának alapkérdésére az újratermelési folyamat szemszögéből. Igaz, ennek a tanulmánynak más helyén ezt olvashatjuk: „A tőkések és az általuk kizsákmányolt munkások egyetlen piacot alkotnak a tőkés nagyipar által létrehozott fogyasztási eszközök számára, amely az előbbiek gazdagságával és az utóbbiak számával mindig együtt növekszik, de nem olyan gyorsan, mint a tőke felhalmozása és a munka termelékenysége, és önmagában nem is elégséges. A tőkés nagyiparnak ezért saját szféráján kívül kell pótlólagos piacot keresnie a nem tőkés módon termelő foglalkozási ágakban és nemzeteknél. Meg is találja és nyomban ki is bővíti azt, de szintén nem elég gyorsan. Ez a pótlólagos piac ugyanis korántsem rendelkezik a tőkés termelési folyamat rugalmasságával és terjeszkedési képességével. Mihelyt a tőkés termelés fejlett nagyiparrá vált, ahogyan ez Angliában már a 19. század első negyedében megtörtént, olyan ugrásszerű terjeszkedési lehetőségre tesz szert, amely a piac bővítését rövid időn belül felülmúlja. Ezért a prosperitás minden egyes periódusa, amely a piac tekintélyes bővülését követi, eleve rövid élettartamú és a válság vet véget neki. Ez rövid vonásaiban — véleményünk szerint — az ortodox marxisták által elfogadott és Marx által megalapozott válságelmélet." (Id. mű, 80. old.) Kautsky azonban nem foglalkozik azzal, hogy az össztermék realizálásával kapcsolatos felfogást összhangba hozza a bővített újratermelés marxi sémájával, talán azért, mert mint az idézet is mutatja, a problémát kizárólag a válságok szempontjából tárgyalja, vagyis a társadalmi termék, mint egynemű árumassza össztömegének, nem pedig az újratermelési folyamatban történő tagolódásának szempontjából.

Ez utóbbi kérdést láthatóan jobban közelíti meg L. Boudin, aki ugyanerről a Tugan-Baranovszkijról írt ragyogó bírálatában a következőket fogalmazza meg: „A tőkésországokban előállított többlettermék — néhány később megemlítendő kivételtől eltekintve — nem azért vált a termelés kerékkötőjévé, mert a termelést ügyesebben osztották el a különböző szférák között, vagy mert a gyapotáruk termeléséből gépek termelése lett, hanem annak a ténynek a következtében, hogy néhány ország a többinél korábban alakult át tőkés módon, és hogy ma is van néhány tőkés szempontból fejletlenül maradt ország, hogy a tőkésországok valóban rendelkeznek egy rajtuk kívül fekvő világgal, amelybe a maguk által el nem fogyasztott termékeket bevethetik, teljesen függetlenül attól, hogy ezek gyapot- avagy vasárukból állnak-e. Ezáltal korántsem azt akarjuk mondani, hogy a gyapotáruknak vasárukká, a főleg tőkés módon termelő országok vezető termékévé való átalakulása nem nagy jelentőségű. Ellenkezőleg, ez igen fontos dolog. Jelentősége azonban egészen más, mint amit Tugan-Baranovszkij tulajdonít neki. A kapitalizmus végének kezdetét mutatja. Amíg a tőkésországok fogyasztás céljára exportáltak árukat, addig a kapitalizmusnak volt némi reménye ezekben az országokban. Még nem volt arról szó, hogy mekkora a nem-tőkés külvilág felvevőképessége a tőkés módon termelt árukat illetően és meddig fog ez kitartani. Az a tény, hogy a főbb tőkésországok exportjában a gépgyártás részesedése megnövekedett a fogyasztási eszközök rovására, azt mutatja, hogy azok a területek, amelyek korábban a kapitalista környezeten kívül helyezkedtek el és ezért a többlettermék lerakataként szolgáltak,

most bekapcsolódtak a kapitalizmus működésébe, kifejlesztették sajat kapitalizmusukat és maguk termelik a saját fogyasztási javaikat. Most, hogy tőkés fejlődésük kezdeti stádiumában vannak, még szükségük van a tőkés módon termelt gépekre. De nemsokára nem lesz szükségük ezekre. Saját vasárukat fognak termelni, ahogyan most saját gyapotot és egyéb fogyasztási cikkeket állítanak elő. És akkor nemcsak hogy nem lesznek többé a tulajdonképpeni tőkésországok többlettermékeinek felvevőhelyei, hanem maguk is többlettermékeket állítanak majd elő, amelyet azután csak nagy üggyel-bajjal lesznek képesek majd elhelyezni." (Mathematische Formeln gegen Karl Marx. Die Neue Zeit, 25. évf. 1. köt. 604. old.) Boudin itt igen fontos kitekintést nyújt a nemzetközi kapitalizmus fejlődésének nagy összefüggéseire. Később ebben a kontextusban logikusan eljut az imperializmus kérdéséig. Sajnos azonban éles szemű elemzését végül helytelen irányba fordítja, amikor az egész haditermelést és a nem-tőkés országokba irányuló nemzetközi tőkekivitel rendszerét a „pazarlás" fogalma alatt vizsgálja. — Mellesleg megállapíthatjuk, hogy Boudin éppúgy, mint Kautsky, a termelési eszközök osztályának a létfenntartási eszközök osztályához képest gyorsabb növekedését hirdető törvényt tévedésnek tartja Tugan-Baranovszkij részéről.

[110] „Eltekintve a természeti feltételektől, mint a talaj termékenysége stb., és a független és egymástól elszigetelt dolgozó termelők ügyességétől, amely azonban inkább minőségi, a készítmény jóságában, semmint mennyiségileg, annak tömegében nyilvánul meg, a munka társadalmi termelékenységének foka azoknak a termelési eszközöknek a viszonylagos nagyságában fejeződik ki, amelyeket egy-egy munkás adott idő alatt munkaerejének ugyanakkora megfeszítésével termékké változtat. A termelési eszközök tömege, amelyekkel funkcióját végzi, munkája termelékenységével együtt nő. Ezek a termelési eszközök kettős szerepet játszanak. Egy részüknek növekedése következménye a munka növekvő termelékenységének, más részüké feltétele annak. Például a munka manufaktúraszerű megosztásával és a gépi berendezés alkalmazásával ugyanazon idő alatt több nyersanyagot dolgoznak fel, tehát a nyers- és segédanyagoknak nagyobb tömege kerül bele a munkafolyamatba. Ez következménye a munka növekvő termelékenységének. Másrészt az alkalmazott gépi berendezés, igavonó állatok, ásványi trágya, alagcsövek stb. tömege feltétele a munka növekvő termelékenységének. Ugyanez a helyzet az építményekben, óriáskohókban, szállítóeszközökben stb. koncentrált termelési eszközök tömegével is. De akár feltétel, akár következmény, a termelési eszközöknek a beléjük kebelezett munkaerőhöz képest növekvő nagysága a munka növekvő termelékenységét fejezi ki. Az utóbbinak a növekedése tehát abban jelenik meg, hogy a munka tömege a termelési eszközök általa mozgásba hozott tömegéhez képest csökken, vagyis, hogy a munkafolyamat szubjektív tényezője objektív tényezőjéhez képest kisebbedik." (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 582—583. old.) Másutt így fogalmaz: „Korábban láttuk, hogy a munka termelékenységének fejlődésével, tehát a tőkés termelési mód fejlődésével is — amely minden előző termelési módnál jobban fejleszti a munka társadalmi termelőerejét —, általában nő a munkaeszközök formájában a folyamatba egyszer s mindenkorra bekebelezett és benne folyton ismétlődően, hosszabb vagy rövidebb periódusokban funkcionáló termelési eszközök (épületek, gépek stb.) tömege, hogy ez a növekedés előfeltétele és egyúttal következménye a munka társadalmi termelőereje fejlődésének. A gazdagságnak ebben a formájában való nem-

csak abszolút, hanem relatív növekedése (lásd I. könyv 23. fej.) mindenekelőtt a tőkés termelési módot jellemzi. Az állandó tőke anyagi létezési formái, a termelési eszközök, azonban nemcsak ilyesfajta munkaeszközökből állanak, hanem úgyszintén a feldolgozás legkülönbözőbb fokán levő munkaanyagokból és segédanyagokból. A termelés méreteivel és a munka termelőerejének kooperáció, munkamegosztás, gépi berendezés stb. révén elért emelkedésével nő a napi újratermelési folyamatba bekerülő nyersanyag, segédanyagok stb. tömege." (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 130—131. old.)

[111] 1901-ben megjelent orosz tanulmánygyűjteményének előszavában Sztruve ezt mondja: „1894-ben, amikor a szerző közzé tette »Kritikai jegyzetek Oroszország gazdasági fejlődésének kérdéséhez« című művét, a filozófiában kritikai pozitivista volt, a szociológiában és a közgazdaságtanban pedig kifejezett, bár egyáltalán nem ortodox marxista. Azóta sem a pozitivizmus, sem pedig a reá támaszkodott (!) marxizmus nem jelenti a szerző számára a teljes igazságot, egyikük sem határozza meg teljes mértékben világnézetét. Szükségesnek tartotta, hogy saját szakállára új gondolkodási rendszert keressen és dolgozzon ki. A rosszindulatú dogmatizmus, amely a másként gondolkodót nemcsak megcáfolja, hanem erkölcsileg és lélektanilag ki is kémleli, ebben a munkában csupán »az érzékek epikureus csapodárságát« látja. Nem tudja felfogni, hogy a bírálat joga az eleven és gondolkodó egyén egyik legdrágább joga. A szerző nem kíván lemondani erről a jogról, még ha állandóan az a veszély fenyegeti is, hogy »állhatatlansággal« fogják vádolni." (Über verschiedene Themen. Petersburg 1901.)

[112] Lásd *Bulgakov:* Id. mű, 252. old.

[113] *Tugan-Baranovszkij:* Studien..., 229. old.

Harmadik szakasz

A felhalmozás történeti feltételei

Huszonötödik fejezet

A bővített újratermelés sémájának ellentmondásai

Az első szakaszban már megállapítottuk, hogy a felhalmozás marxi sémája nem ad választ arra a kérdésre, kinek a számára megy végbe tulajdonképpen a bővített újratermelés. Ha a sémát szó szerint vesszük úgy, ahogyan a második kötet végül is kifejti, ez azt a látszatot kelti, mintha a tőkés termelés kizárólag a saját összértéktöbbletét realizálná, és a tőkésített értéktöbbletet saját szükségleteire fordítaná. Ezt a séma elemzésekor Marx is megerősíti, mivel ismételten megkísérli e séma körforgását csak pénzeszközökkel, vagyis a tőkések és a munkások keresletével leírni, és ez a kísérlet végül oda vezet, hogy kénytelen deus ex machinaként bekapcsolni az aranytermelőt az újratermelésbe. Ehhez járul még „A tőke" első kötetének egy igen fontos passzusa, amelyet ugyanebben az értelemben kell felfogni: „Az évi termelésnek mindenekelőtt szolgáltatni kell mindazokat a tárgyakat (használati értékeket), amelyekből a tőkének az év folyamán felhasznált dologi alkotórészeit pótolni kell. Ezeknek a levonása után marad a nettó- vagy többlettermék, amelyben az értéktöbblet rejlik. Miből áll ez a többlettermék? Talán olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy a tőkésosztály szükségleteit és vágyait kielégítsék, amelyek tehát belekerülnek az ő fogyasztási alapjába? Ha ez volna minden, akkor az értéktöbbletet az utolsó garasig elvernék, és pusztán egyszerű újratermelés menne végbe.

Ahhoz, hogy felhalmozni lehessen, a többlettermék egy részét tőkévé kell változtatni. De anélkül, hogy csodát tennének, csak olyan dolgokat lehet tőkévé változtatni, amelyek a munkafolyamatban felhasználhatók, azaz a termelési eszközöket, továbbá olyan dolgokat, amelyekből a munkás fenntarthatja magát, azaz létfenntartási eszközöket. Következésképpen az évi többletmunka egy részét pótlólagos termelési és létfenntartási eszközök előállítására kellett fordítani azon a mennyiségen felül, amely az előlegezett tőke pótlására szükséges volt. Egyszóval: az értéktöbblet csak azért változtatható tőkévé, mert a több többlettermék, amelynek értékét alkotja, már tartalmazza egy új tőke dologi alkotórészeit."*

* *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 542. old.

Marx itt a következőkben határozza meg a felhalmozás feltételeit.

1. A tőkésítendő értéktöbblet eleve a tőke természeti formájában jön létre (mint pótlólagos termelési eszköz és a munkások pótlólagos létfenntartási eszköze).

2. A tőkés termelés bővítése kizárólag a saját (tőkés módon termelt) termelési eszközök és létfenntartási eszközök révén valósulhat meg.

3. A mindenkori termelésbővítés (felhalmozás) terjedelmét eleve meghatározza a mindenkori (tőkésítendő) értéktöbblet terjedelme; nagyobb nem lehet, mivel a termelési és fogyasztási eszközök azon tömegéhez kötődik, amelyek a többlettermeket alkotják, de nem lehet kisebb sem, különben a többlettermék egy része természeti formájában felhasználhatatlan lenne. Ezek a lefelé és felfelé való eltérések periodikus ingadozásokat és válságokat idézhetnek elő, amelyektől itt el kell tekinteni; a tőkésítendő értéktöbbletnek és a tényleges felhalmozásnak átlagban meg kell felelnie egymásnak.

4. Mivel maga a tőkés termelés kizárólagos felvevője többlettermékének, ezért a tőkefelhalmozás nem ütközik korlátokba.

Ezeknek a feltételeknek felel meg a bővített újratermelés marxi sémája is. Itt a felhalmozás anélkül megy végbe, hogy a legcsekélyebb mértékben láthatnánk: végül is kinek a számára, milyen új fogyasztók számára bővítik egyre jobban a termelést. A séma a következő menetet feltételezi: bővítik a szénbányászatot, hogy bővíthessék az acélgyártást. Ezt azért bővítik, hogy a gépipart bővíthessék. Azt pedig azért, hogy a fogyasztási cikkek termelését bővíthessék. Ezt viszont azért kell bővíteni, hogy a szén-, az acél- és a gépipari munkások növekvő seregét, valamint saját munkásaikat eltarthassák. És így „ad infinitum", körbe-körbe — Tugan-Baranovszkij elmélete szerint. Hogy a marxi séma *önmagában vizsgálva* lényegében lehetővé tesz egy ilyen értelmezést, azt az a körülmény is bizonyítja, hogy Marx saját megismételt és kifejezett megállapításai szerint egy olyan társadalomban fogott hozzá az össztőke felhalmozási folyamatának vizsgálatához, amely csak tőkésekből és munkásokból áll. Az erre vonatkozó utalások „A tőke" mindegyik kötetében megtalálhatók.

Az első kötetben, éppen „Az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé" című fejezetben kifejti: „Hogy a vizsgálat tárgyát a maga tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen foghassuk fel, itt az egész kereskedelmi világot egyetlen nemzetnek kell tekintenünk, és fel kell tételeznünk, hogy a tőkés termelés mindenütt meghonosodott és az összes iparágat hatalmába kerítette." (A tőke. I. köt. 543. old.)

A második kötetben többször visszatér ez a feltevés. Így például az értéktöbblet forgalmáról szólva a 17. fejezetben ezt mondja:

„De csak két kiindulópont létezik: a tőkés és a munkás. Valamennyi többi személyi kategória szükségképpen vagy szolgálataiért kap pénzt ettől a két osztálytól, vagy ha ellenszolgáltatás nélkül kapja meg, akkor társbirtokosa az értéktöbbletnek járadék, kamat stb. formájában...

A pénzforgalom egyetlen kiindulópontja tehát a tőkésosztály." (A tőke. II. köt. 303—304. old.)

Később ugyanebben a fejezetben, közvetlenül a pénzforgalomról szólva, előfeltételezve a felhalmozást:

„A nehézség azonban akkor mutatkozik, ha azt előfeltételezzük, hogy a tőkésosztályban a pénztőkének nem részleges, hanem általános felhalmozása megy végbe. Ezen az osztályon kívül — minthogy feltételezésünk szerint a tőkés termelés általánosan és kizárólagosan uralkodik — egyáltalán nincs más osztály, csak a munkásosztály." (A tőke. II. köt. 316. old.)

Ugyanez ismét a 20. fejezetben: „... itt ugyanis csak két osztály van: a munkásosztály, amely csak munkaerejével rendelkezik, és a tőkésosztály, amelynek monopolista birtokában vannak mind a termelési eszközök, mind a pénz." (A tőke. II. köt. 383. old.)

A harmadik kötetben, a tőkés termelés összfolyamatának ábrázolásakor Marx kifejezetten ezt mondja:

„Képzeljük el, hogy az egész társadalom csak ipari tőkésekből és bérmunkásokból áll. Tekintsünk el továbbá az árváltozásoktól, amelyek megakadályozzák, hogy az össztőke nagy adagjai átlagos arányukban pótlódjanak, s amelyeknek az egész újratermelési folyamat általános összefüggése következtében — ezt főleg a hitel fejleszti ki — időleges általános fennakadásokat kell mindig előidézniök. Ugyancsak tekintsünk el a látszatüzletektől és spekulatív adásvételektől, amelyeket a hitelügy előmozdít. Akkor egy válságot csak a különböző ágakbeli termelés aránytalanságából lehetne megmagyarázni, s abból, hogy maguknak a tőkéseknek a fogyasztása nem állna arányban felhalmozásukkal. A dolog azonban úgy áll, hogy a termelésbe befektetett tőkék pótlása nagyrészt nem-termelő osztályok fogyasztóképességétől függ; míg a munkások fogyasztóképességét részint a munkabér törvényei, részint az korlátozza, hogy csak addig alkalmazzák őket, ameddig a tőkésosztály számára profittal alkalmazhatók." (A tőke. III. köt. 461—462. old.) Ez utóbbi idézet a válságok kérdésére vonatkozik, amelyet mi most nem

vizsgálunk; egyértelműen bizonyítja azonban, hogy Marx az össztőke mozgását, „ahogy a dolgok állnak" — csupán a fogyasztók három kategóriájától: a tőkésektől, a munkásoktól és a „nem-termelő osztályoktól", vagyis a tőkésosztály függelékétől („király, pap, professzor, kéjnő, zsoldos-katona")* teszi függővé, és ez utóbbit a második kötetben teljes joggal, csupán a származékos vásárlóerő képviselőjének és ennyiben az értéktöbblet vagy a munkabér társfogyasztójának tekintett.

Végül az „Értéktöbblet-elméletek" II. kötetének 2. részében az alábbi módon fogalmazza meg Marx azokat az általános előfeltételeket, amelyek között a felhalmozást — „A tőkefelhalmozás és a válságok" című fejezetben — vizsgálja.

„Itt pusztán a formákat kell szemügyre vennünk, amelyeken a tőke a maga különböző továbbfejlődéseiben átmegy. A reális viszonyokat tehát, amelyeken belül a valóságos termelési folyamat végbemegy, nem fejtjük ki. Mindig feltesszük, hogy az áru értékén kel el. A tőkék konkurrenciáját nem vesszük szemügyre, éppígy nem a hitelügyet, éppígy nem a társadalom valóságos konstitúcióját, amely semmiképp sem áll pusztán a munkások és az ipari tőkések osztályaiból, amelyben tehát a fogyasztók és a termelők nem azonosak, az előbbi kategória a fogyasztóké (amelynek jövedelmei részben másodlagosak, a profitból és a bérből leszármazottak, nem elsődlegesek), sokkal tágabb, mint a második, (vagyis a termelőké — *R. L.*), és ezért a mód, ahogy elkölti jövedelmét, és az utóbbinak terjedelme igen nagy módosulásokat idéz elő a gazdasági háztartásban és sajátlag a tőke forgalmi és újratermelési folyamatában." (Értéktöbblet-elméletek. Második rész, 460. old.) Vagyis Marx itt is figyelembe vette, amikor a „társadalom valóságos konstitúciójáról" beszél, az értéktöbblet és a munkabér társfogyasztóit, de csak mint a termelés tőkés alapkategóriáinak függelékeit.

Semmi kétség nem fér tehát ahhoz, hogy Marx a felhalmozás folyamatát egy kizárólag tőkésekből és munkásokból álló társadalomban akarta ábrázolni, a tőkés termelési mód általános és kizárólagos uralma alatt. Ilyen előfeltételek mellett azonban a felhalmozás sémáját nem lehet másként értelmezni, mint termelést a termelésért.

Emlékezzünk csak a marxi bővített újratermelési séma második példájára.

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 339. old.

Első év

I. 5000 c + 1000 v + 1000 m = 7000 (termelési eszközök)
II. 1430 c + 285 v + 285 m = 2000 (fogyasztási cikkek)
9000

Második év

I. 5417 c + 1083 v + 1083 m = 7583 (termelési eszközök)
II. 1583 c + 316 v + 316 m = 2215 (fogyasztási cikkek)
9798

Harmadik év

I. 5869 c + 1173 v + 1173 m = 8215 (termelési eszközök)
II. 1715 c + 342 v + 342 m = 2399 (fogyasztási cikkek)
10 614

Negyedik év

I. 6358 c + 1271 v + 1271 m = 8900 (termelési eszközök)
II. 1858 c + 371 v + 371 m = 2600 (fogyasztási cikkek)
11 500

Itt a felhalmozás évről évre szakadatlanul olyan mértékben folytatódik, hogy a megszerzett értéktöbblet felét a tőkés mindenkor elfogyasztja, a másik felét pedig tőkésíti. A tőkésítés során a pótlólagos tőke és az eredeti tőke technikai bázisa, vagyis szerves összetétele, tehát a változó és állandó tőke aránya, valamint a kizsákmányolási ráta (mindig 100%) ugyanaz marad. Az értéktöbblet tőkésített része Marxnak „A tőke" I. kötetében megfogalmazott feltevése szerint eleve a munkások pótlólagos termelési eszközeiként és fogyasztási cikkeiként lát napvilágot. Mindkettő arra szolgál, hogy az I. és a II. osztály termelését állandóan növeljék. Hogy kinek a számára megy végbe a termelésnek ez a folyamatos növekedése, az a séma marxi előfeltevései szerint kitalálhatatlan. Természetesen a termeléssel együtt növekszik a társadalmi fogyasztás is: nő a tőkések fogyasztása (az első évben értékben kifejezve 500 + 142-t, a másodikban 542 + 158-at, a harmadikban 586 + 171, a negyedikben 635 + 185 tesz ki); növekszik a munkások fogyasztása is: pontos mutatója értékben kifejezve az a változó tőke, amely évről évre mindkét osztályban nő. Csakhogy — minden egyébtől eltekintve — a tőkésosztály növekvő fogyasztását semmiképpen sem tekinthetjük a felhalmozás céljának; épp fordítva, amennyiben ez a fogyasztás végbemegy és fokozódik, akkor nem kerül

sor felhalmozásra; a tőkések egyéni fogyasztása az egyszerű újratermelés szempontjai alá tartozik. A kérdés éppen úgy vetődik fel: kinek a számára termelnek a tőkések, ha és amennyiben nem ők maguk fogyasztanak, hanem „lemondanak", vagyis felhalmoznak? Még kevésbé lehet a szakadatlan tőkefelhalmozás célja egy mind nagyobb számú munkássereg eltartása. A munkások fogyasztása tőkés értelemben a felhalmozás következménye, de sohasem célja vagy feltétele, mert különben a tőkés termelés alapjai nem volnának fejük tetejére állítva. Ugyanígy a munkások is csupán a termék egy részét fogyaszthatják el, azt, amely a változó tőkének felel meg, és jottányival sem többet. Ki realizálja tehát a szüntelenül növekvő értéktöbbletet? A séma így válaszol: maguk a tőkések és csakis ők. No de mit kezdenek növekvő értéktöbbletükkel? A séma válasza: arra használják, hogy termelésüket még inkább kibővítsék. Ezek a tőkések tehát a termelésbővítésért való termelésbővítés fanatikusai. Azért gyártanak mindig új gépeket, hogy azokkal megintcsak új gépeket gyárthassanak. Amit azonban ezen a módon kapunk, az nem tőkefelhalmozás, hanem termelési eszközök cél nélkül növekvő termelése, és Tugan-Baranovszkij bátorsága, valamint a paradoxonok iránti vonzalma kell ahhoz, hogy feltételezzük: ez az üres légtérben forgó fáradhatatlan körhinta hűséges elméleti tükörképe lehet a tőkés valóságnak és tényleges következtetés Marx tanaiból.[1]

A bővített újratermelés elemzésének „A tőke" második kötetében található, már kezdetekor félbehagyott vázlatán kívül Marx a tőkés felhalmozás jellegzetes menetéről való felfogását egész művében, nevezetesen a harmadik kötetben is kimerítően és világosan kifejtette. Csupán ezt a felfogást kell alaposan átgondolnunk ahhoz, hogy belássuk: a második kötet végén található séma hiányos.

Ha a bővített újratermelés sémáját éppen a marxi elmélet szempontjából vizsgáljuk meg, akkor be kell látnunk, hogy ez több vonatkozásban ellentmondásban van az elmélettel.

Mindenekelőtt a séma egyáltalán nem veszi figyelembe a munka fokozódó termelékenységét. A felhalmozás ellenére ugyanis évről évre ugyanazt a tőkeösszetételt, vagyis a termelési folyamat változatlan technikai bázisát feltételezi. Ez az eljárás önmagában véve az elemzés megkönnyítése céljából teljesen megengedhető. Csakhogy ha el is tekintünk azoktól a technikai változásoktól, amelyek párhuzamosan futnak a tőkefelhalmozás folyamatával és elválaszthatatlanok tőle, akkor legalábbis utólag számításba kell vennünk ezeket, amikor a társadalmi

össztermék realizálódásának és az újratermelésnek e konkrét feltételeit vizsgáljuk. Ha azonban figyelembe vesszük a munkatermelékenység előrehaladását, akkor abból az következik, hogy a társadalmi termék tárgyi tömege — a termelési eszközöké éppúgy, mint a fogyasztási eszközöké — még sokkal gyorsabban nő, mint értéktömege, amit a séma mutat. De a használatiérték-tömeg növekedésének másik oldalát az értékviszonyok megváltozása jelenti. Marx kényszerítő erejű bizonyítása szerint — amely elméletének egyik sarkkövét alkotja — a munkatermelékenység fokozódó fejlődése abban nyilvánul meg, hogy növekvő tőkefelhalmozás mellett sem a tőke összetétele, sem pedig az értéktöbblet rátája nem maradhat állandó, mint ahogy azt a marxi séma állítja. Ellenkezőleg, a felhalmozás előrehaladtával a *c* (állandó tőke) a két osztályban nemcsak abszolút, hanem relatív értelemben is megnövekszik a $v+m$-hez, vagyis az egész létrehozott új értékhez (a munkatermelékenység társadalmi kifejezéséhez) képest; egyidejűleg pedig növekednie kell az állandó tőkének a változó tőkéhez képest, ugyanígy az értéktöbbletnek a változó tőkéhez képest, tehát az értéktöbbletrátának (a munkatermelékenység tőkés kifejezésének) is. Hogy ezek a változások nem mennek végbe minden évben betű szerint, ez nem változtat a dolgon, mint ahogy a marxi sémának azok a megjelölései, hogy „első, második, harmadik stb. év" sem okvetlenül naptári évként értendők, hanem bármely időszakot jelölhetnek. Végül pedig a tőke összetételében, valamint az értéktöbbletrátában bekövetkezett változások is ugyanúgy végbemehetnek az első, harmadik, sőt ötödik, hetedik stb. évben, mint a második, hatodik, kilencedik stb. esztendőben. Csak az a fontos, hogy egyáltalán figyelembe vegyük őket mint periodikus jelenségeket. Ha ennek megfelelően a sémát kiegészítjük, akkor kiderül, hogy még ilyen felhalmozási módszerek mellett is évről évre növekvő deficitnek kell kialakulnia termelési eszközökben és növekvő fölöslegnek fogyasztási eszközökben. Tugan-Baranovszkij, aki papíron minden nehézséggel megbirkózott, egyszerűen más arányokkal konstruál egy sémát, ahol is a változó tőkét évről évre 25%-kal csökkenti. Mivel a papír ezt a számtani műveletet türelmesen elviseli, ez már Tugan számára elegendő indok arra, hogy diadalittasan „bebizonyítsa": még a fogyasztás abszolút visszaesése esetén is olyan simán megy végbe a felhalmozás, mint a karikacsapás. Végül azonban Tugan is kénytelen bevallani, hogy a változó tőke abszolút csökkenésével kapcsolatos feltevése merőben ellentmond a valóságnak. Ezzel szemben a változó tőke abszolút módon minden tőkésországban növekszik, és csak relatíve esik vissza az állandó

tőke még gyorsabb növekedéséhez képest. Tegyük fel azonban — a dolgok valóságos menetének megfelelően — hogy az állandó tőke évről évre gyorsabban, a változó tőke pedig lassabban nő, tételezzünk fel továbbá növekvő értéktöbbletrátát, és akkor aránytalanság lép majd fel a társadalmi termék tárgyi összetétele és a tőke értékösszetétele között. Tegyük fel például a marxi sémában az állandó és a változó tőke szokásos 5 : 1 aránya helyett, hogy növekedése során a tőke egyre magasabb összetételűvé válik, a második évben eléri a 6 : 1, a harmadikban a 7 : 1, a negyedikben pedig a 8 : 1 arányt. Tegyük fel továbbá, a munka nagyobb termelékenységének megfelelően, hogy az értéktöbbletráta is folyamatosan nő — mondjuk a stabil 100%-os értéktöbbletráta helyett, a relatíve csökkenő változó tőke ellenére is, tételezzük fel a marxi sémában mindenkor feltett értéktöbbletet. Végül pedig induljunk ki abból, hogy az elsajátított értéktöbblet felét minden alkalommal tőkésítik (kivéve a II. osztályt, amely a marxi feltevés szerint az első évben több mint 50%-ot, nevezetesen 285-ből 184-et tőkésít). Ez esetben a következő eredményre jutunk.

Első év:

I. $5000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 7000$ (termelési eszköz)
II. $1430\,c + 285\,v + 285\,m = 2000$ (fogyasztási cikk)

Második év:

I. $5428\,{}^{4}/_{7}\,c + 1071\,{}^{3}/_{7}\,v + 1083\,m = 8573$
II. $1587\,{}^{5}/_{7}\,c + 311\,{}^{2}/_{7}\,v + 316\,m = 2215$

Harmadik év:

I. $5903\,c + 1139\,v + 1173\,m = 8215$
II. $1726\,c + 331\,v + 342\,m = 2399$

Negyedik év:

I. $6424\,c + 1205\,v + 1271\,m = 8900$
II. $1879\,c + 350\,v + 371\,m = 2600$

Ha a felhalmozás ezen a módon menne végbe, akkor a második évben 16, a harmadikban 45, a negyedikben 88 egységű deficit keletkezne a termelési eszközökben, ugyanakkor a második évben 16, a harmadikban 45, a negyedikben 88 egységű fölösleg mutatkozna fogyasztási eszközökben.

A termelési eszközök deficitje részben látszólagos is lehet. A növekvő munkatermelékenység következtében a termelési eszközök tömegének növekedése gyorsabb, mint értéktömegüké, másképp kifejezve, a növekedés

követi a termelési eszközök olcsóbbá válását. Mivel a termelési technika fejlődése során elsősorban nem a tőke értéke, hanem a tőke használati értéke, a tőke tárgyi elemei a lényegesek, ezért az értékdeficit ellenére lényegében bizonyos fokig kielégítő tömegű termelési eszközt feltételezhetünk a fokozódó felhalmozáshoz. Ugyanaz a jelenség ez, amely egyebek között a profitráta esését is feltartóztatja, és azt csupán tendenciává teszi. Mint azonban példánk mutatja, a profitráta esését nem feltartóztatni, hanem teljes egészében megszüntetni kellene. Csakhogy ugyanez a körülmény az értékesíthetetlen fogyasztási eszközök jóval nagyobb fölöslegére utal, mint ami a fölösleg értékösszegéből következne. Ez esetben nem maradna más hátra, mint vagy a II. osztály tőkéseit arra kényszeríteni, hogy maguk fogyasszák el ezt a fölösleget — ahogyan ezt egyébként Marx is megtéteti velük, ami viszont ezeknek a tőkéseknek az esetében a felhalmozás törvényét ismét az egyszerű újratermelés felé vinné — vagy pedig ezt a fölösleget értékesíthetetlennek kell nyilvánítani.

Erre természetesen azt lehet felelni, hogy a példákban szereplő termelésieszköz-deficiten igen könnyű segíteni: csak fel kell tennünk, hogy az I. osztály tőkései nagyobb mértékben tőkésítik értéktöbbletüket. Valójában semmiféle kényszerítő ok nincs rá, hogy feltegyük: a tőkések mindenkor értéktöbbletük felét csatolják a tőkéhez, mint ezt példájában Marx állítja. Elvégre a munkatermelékenység fejlődésének a tőkésített értéktöbblet fokozódóan növekvő hányada is megfelelhet. Ez a feltevés önmagában annál inkább megengedhető, mivel a fejlődő technika egyik következménye a tőkésosztály árucikkeinek olcsóbbá válása úgy, hogy elfogyasztott jövedelmük relatív értékcsökkenése (a tőkésített részhez képest) ugyanolyan vagy növekvő életszínvonalat biztosíthat ennek az osztálynak. Így például feltehetjük azt is, hogy az általunk megállapított termelésieszköz-deficitet az I. osztályban fedezheti az elfogyasztott I. értéktöbblet egy részének (amely ebben az osztályban természetesen a termék minden értékrészéhez hasonlóan termelési eszköz formájában jön világra) megfelelő arányban állandó tőkévé való változtatása, amely arány a második évben $11^4/_7$-et, a harmadikban 34-et, a negyedikben 66-ot tenne ki.[2] Az egyik nehézség megoldása azonban csak növeli a másikat. Minden további nélkül beláthatjuk: minél inkább korlátozzák relatíve az I. osztály tőkései fogyasztásukat, hogy lehetővé tegyék a felhalmozást, annál több fogyasztási eszköz marad értékesíthetetlen a II. osztályban, és ennek megfelelően lehetetlen lesz az állandó tőkének akár csak az eddigi technikai alapon történő növelése is. Az egyik feltételt: az I. osztálybeli

tőkések fogyasztásának fokozódó relatív korlátozását egy másik feltevéssel kell kiegészíteni: a II. osztálybeli tőkések magánfogyasztásának fokozódó relatív növekedésével, az I. osztálybeli felhalmozás felgyorsulását a másodikban való lelassulásával, a technika egyik osztálybeli előrehaladását a másikban való elmaradásával.

Ez az eredmény nem véletlen. Amit a marxi sémával kapcsolatos fenti kísérlet illusztrálni akart, az a következő. A fejlődő technika Marx szerint is az állandó tőkének a változóhoz viszonyított relatív növekedésében nyilvánul meg. Ebből adódik az a szükségszerűség, hogy a tőkésített értéktöbblet megoszlásában a *c* és a *v* között fokozódó eltolódást tapasztalhatunk. A marxi séma tőkései azonban egyáltalán nincsenek abban a helyzetben, hogy ezt az elosztást tetszés szerint hajtsák végre, mert tőkésítési üzletükben eleve kötve vannak értéktöbbletük *tárgyi alakjához*. Mivel Marx feltevése szerint az egész termelésbővítést a saját, tőkés módon előállított termelési és fogyasztási eszközeikkel hajtják végre — más termelési helyek és formák éppoly kevéssé léteznek, mint a két osztály tőkésein és munkásain kívüli más fogyasztók, és mivel másfelől a felhalmozás sima menetének feltétele, hogy mindkét osztály össztermése maradéktalanul feloldódjék a forgalomban, ezért a következő eredmény jön létre: a bővített újratermelés technikai kereteit itt a tőkések számára eleve szigorúan előírja a többlettermék tárgyi alakja. Más szóval: a termelés bővítését a marxi séma szerint mindig olyan technikai bázison kell és lehet végrehajtani, amelyben az I. és II. osztály egész előállított értéktöbblete alkalmazásra kerül, és azt is figyelembe kell venni, hogy mindkét osztály csak kölcsönös csere révén juthat hozzá mindenkori termelési elemeihez. Ezért a tőkésítendő értéktöbbletnek az állandó és a változó tőke között bármely megoszlása, valamint a pótlólagos termelési eszközöknek és a (munkások) pótlólagos fogyasztási eszközeinek az I. és a II. osztály közötti megoszlása eleve meghatározott és adott a séma két osztályának tárgyi és értékviszonyai révén. Ezek a tárgyi és értékviszonyok azonban már maguk is a termelés bizonyos fajta technikai kereteit tükrözik. Ezzel azt akarjuk mondani, hogy amennyiben a felhalmozás a marxi séma előfeltételei között folytatódik, akkor a termelés bármely adott technikája eleve meghatározza a következő bővített újratermelési periódus technikáját is. Ha tehát a marxi sémából indulunk ki, amely szerint a tőkés termelés bővítése csak a korábban tőkeformában megtermelt értéktöbblettel végezhető el, továbbá — mellesleg ez csupán ugyanannak a feltevésnek a másik oldala —, hogy a tőkés termelés egyik osztályában

végbement felhalmozás a lehető legerősebben függ a másik osztályban végbement felhalmozástól, akkor kiderül, hogy a termelés technikai bázisában (amennyiben az a *c*-nek a *v*-hez való viszonyában fejeződik ki) nem lehetséges változás.

Ugyanezt más oldalról is vizsgálhatjuk. Világos, hogy a tőke egyre magasabb szerves összetételének, vagyis az állandó tőke változó tőkéhez képest való gyorsabb növekedésének tárgyilag a termelési eszközök termelésének (I. osztály) a fogyasztási eszközök termeléséhez (II. osztály) képest való gyorsabb növekedésében kell megnyilvánulnia. A két osztály felhalmozási ütemének ezt az eltérését azonban a marxi séma, amely ezek szigorú egyenlőségére épül, kifejezetten kizárja. Önmagában véve semmi sem mond ellent annak a feltevésnek, hogy a felhalmozás előrehaladásával és technikai bázisának fejlődésével a társadalom a tőkésítendő értéktöbblet egyre nagyobb részét fekteti be a termelési eszközök osztályába a fogyasztási cikkek osztálya helyett. Mivel a termelés két osztálya csupán ugyanannak a társadalmi össztermelésnek az ágait, vagy ha úgy tetszik, az össztőkés részüzemeit alkotja, ezért semmi kivetnivalót nem találhatunk abban a feltevésben, amely szerint a felhalmozott értéktöbblet egy részét — a technikai követelményeknek megfelelően — mind nagyobb mértékben viszik át egyik osztályból a másikba; ez meg is felel a tőke tényleges gyakorlatának. Ez a feltevés azonban csak addig lehetséges, amíg a tőkésítésre szánt értéktöbbletet mint értéknagyságot vesszük figyelembe. A marxi séma és összefüggései szerint azonban az értéktöbbletnek ez a része olyan meghatározott tárgyi formákhoz kötődik, amelyeket közvetlenül a tőkésítésre szánnak. Így a II. osztály értéktöbblete fogyasztási eszközökben jelenik meg. És mivel ezeket csak az I. osztály révén lehet értékesíteni, ezért az a szándék, hogy a tőkésített értéktöbblet egy részét a II. osztályból az I. osztályba vigyék át, először ennek az értéktöbbletnek a tárgyi alakja miatt hiúsul meg, amellyel az I. osztály nyilvánvalóan mit sem tud kezdeni, másodszor pedig a két osztály csereviszonyain szenved hajótörést, amelyekből az következik, hogy ha egy értéktöbbletrészt a II. osztály termékeiben az I. osztályba visznek át, akkor azonos értékű I. osztálybeli terméket kell átvinni a II. osztályba. Ezért az I. osztálynak a II. osztályhoz viszonyított gyorsabb fejlődése a marxi séma összefüggésein belül egyáltalán nem érhető el.

Bárhogy is vizsgáljuk tehát a termelési mód technikai változását a felhalmozás során, ez sehogy sem tud érvényre jutni anélkül, hogy ne borítaná fel a marxi séma alapvető viszonyait.

Továbbá: a marxi séma szerint a mindenkori tőkésített értéktöbblet a következő termelési periódusban közvetlenül és maradéktalanul felszívódik a termelésben, hiszen eleve olyan természeti formában létezik, amely felhasználását (az elfogyasztható részen kívül) csak ezen a módon teszi lehetővé. Az értéktöbbletnek befektetésre váró tőkeként, pénzformában való képződése és felhalmozódása e séma szerint ki van zárva. Marx egyes tőkékként a tőke mindenkori szabad pénzformáit veszi alapul: először a fokozatos pénzlecsapódást, amely megfelel az állótőke kopásának és későbbi felújítását szolgálja, másodszor a realizált értéktöbbletet képviselő pénzösszegeket, amelyek azonban még nem érték el a befektetéshez szükséges minimális nagyságot. A szabad tőke két, pénz alakjában létező forrása azonban az össztőke szempontjából nem jöhet számításba. Mert ha a realizált társadalmi értéktöbbletnek csak egy részéről is feltételezzük, hogy pénzformában megrekedt és befektetésre vár, akkor azonnal felvetődik a kérdés: ki vette át ezt a részt a természeti formájában, ki adott érte pénzt?

Ha erre azt felelik, hogy a többi tőkés, akkor az értéktöbblet eme részének is a tőkések osztályában kell ténylegesen befektetve lennie, ahogyan ezt a sémában a két osztály ábrázolja, továbbá a termelésben kell felhasználódnia, és ezzel visszajutottunk az értéktöbblet közvetlen és maradéktalan befektetéséhez.

Vagy pedig az, hogy az értéktöbblet egy része pénzformában megreked bizonyos tőkések kezében, azt jelenti, hogy a többlettermék megfelelő része más tőkések kezében tárgyi formában marad meg, vagyis az egyik elraktározza a realizált értéktöbbletet, a másik pedig nem realizál értéktöbbletet — hiszen a tőkések az értéktöbblet egyetlen felvevői egymás számára. Ezzel azonban megszakadna az újratermelésnek, tehát a felhalmozásnak az a sima menete is, amelyet a séma ábrázol. Válságba jutnánk, de nem túltermelési válságba, hanem csupán a felhalmozás puszta szándékából eredő válságba, amely Sismondi szeme előtt is lebegett. Az „Értéktöbblet-elméletek"-ben egy helyütt Marx világosan kifejti, hogy egyáltalán nem hajlandó kitérni arra az esetre, „amikor több tőke van felhalmozva, mint amennyit a termelésben el lehet helyezni, például pénz formájában parlagon hever a bankároknál. Innen ered a külföldre való kölcsönzés stb."[3] Marx ezeket a jelenségeket a konkurrencia szférájába utalja. Fontos azonban megállapítani, hogy sémája kifejezetten lehetetlenné teszi ilyen tőkefölösleg képződését. A konkurrencia, bármily tágan értelmezzük ezt a fogalmat, nyilvánvalóan nem hozhat létre olyan

értékeket — tehát tőkét sem — amelyek nem az újratermelési folyamatból származnak.

A séma ezen a módon kizárja a termelés ugrásszerű bővülését is. Csupán folyamatos bővítését teszi lehetővé, amely lépést tart az értéktöbblet képződésével, és az értéktöbblet realizálódásának és tőkésítésének azonosságán alapszik.

Ugyanebből az okból a séma olyan felhalmozást feltételez, amely mindkét osztályra, tehát a tőkés termelés valamennyi osztályára azonos mértékben kiterjed. Az értékesítés ugrásszerű bővülése ugyanúgy ki van zárva, mint egyes, a többit messze megelőző tőkés termelési ágak egyoldalú fejlődése.

A séma tehát az össztőke olyan mozgását feltételezi, amely ellentmond a tőkés fejlődés tényleges menetének. A tőkés termelési mód történetét első pillanatra két tény jellemzi: egyfelől a termelés egész terepének periodikus, ugrásszerű terjeszkedése, másfelől a különböző termelési ágak rendkívül egyenlőtlen fejlődése. Az angol gyapotipar története, a tőkés termelési mód történetének ez a legjellegzetesebb fejezete a 18. század utolsó negyedétől a 19. század hetvenes éveiig a marxi séma alapján teljességgel megmagyarázhatatlan.

Végül pedig a séma ellentmond annak a felfogásnak is, amelyet a tőkés összfolyamatról és annak menetéről Marx „A tőke" harmadik kötetében fejt ki. Ennek a felfogásnak az az alapgondolata, hogy a termelőerők korlátlan terjeszkedési képessége és a társadalmi fogyasztás korlátozott terjeszkedési képessége között a tőkés elosztási viszonyokon belül immanens ellentmondás van. Figyeljük csak meg, hogyan fejti ki ezt Marx „A törvény ellentmondásainak kibontakozása" című, 15. fejezetben (a profitráta esésének törvényéről van szó).

„A szükséges termelési eszközöket, azaz tőke kellő felhalmozását előfeltételezve, az értéktöbblet létrehozásának adott értéktöbbletráta, tehát a munka adott kizsákmányolási foka mellett egyetlen korlátja a munkásnépesség, adott munkásnépesség mellett pedig egyetlen korlátja a munka kizsákmányolási foka. A tőkés termelési folyamat lényegileg értéktöbblet termelésében áll, amely a többlettermékben, vagyis a termelt áruk azon hányadában jelentkezik, amelyben meg nem fizetett munka tárgyiasult. Sohasem szabad elfelejteni, hogy ennek az értéktöbbletnek a termelése — s az értéktöbblet egy részének tőkévé való visszaváltoztatása, vagyis a felhalmozás, integráns része ennek az értéktöbblet-termelésnek — a tőkés termelés közvetlen célja és meghatározó

indítéka. Sohasem szabad tehát ezt a valóságtól eltérően olyan termelésnek ábrázolni, amelynek közvetlen célja az élvezet, illetve élvezeti cikkek előállítása a tőkés számára (és természetesen még kevésbé a munkás számára — *R. L.*). Ez esetben teljesen figyelmen kívül hagynók a tőkés termelés sajátos jellegét, amely egész belső tőalakjában megmutatkozik.

Ennek az értéktöbbletnek az előállítása alkotja a közvetlen termelési folyamatot, amely, mint mondottuk, csak a fentebb említett korlátokba ütközik. Mihelyt a kisajtolható többletmunka-mennyiség árukban tárgyiasult, az értéktöbbletet megtermelték. De az értéktöbblet e megtermelésével a tőkés termelési folyamatnak csak az első felvonása, a közvetlen termelési folyamat van befejezve. A tőke ennyi és ennyi meg nem fizetett munkát szívott fel. A profitráta esésében kifejeződő folyamat fejlődésével az így termelt értéktöbblet tömege óriásira dagad. Most következik a folyamat második felvonása. Az egész árutömeget, az összterméket, mind azt a részt, amely az állandó és a változó tőkét pótolja, mind az értéktöbbletet képviselő részt el kell adni. Ha ez nem történik meg, vagy csak részben, vagy csak olyan árakon, amelyek a termelési árak alatt vannak, akkor a munkást kizsákmányolták ugyan, de kizsákmányolása nem realizálódik mint olyan a tőkés számára, s együtt járhat azzal, hogy a tőkés a kisajtolt értéktöbbletet egyáltalában nem, vagy csak részben realizálja, sőt tőkéjét részben vagy teljesen elveszíti. A közvetlen kizsákmányolásnak s e kizsákmányolás realizálásának feltételei nem azonosak. Nemcsak időben és térben, hanem fogalmilag is különválnak. A kizsákmányolás feltételeit csak a társadalom termelőereje korlátozza, a realizálásáét a különböző termelési ágak arányossága és a társadalom fogyasztóképessége. Ez utóbbit azonban nem az abszolút termelőerő és nem az abszolút fogyasztóképesség határozza meg; hanem az antagonisztikus elosztási viszonyok bázisán nyugvó fogyasztóképesség, amely a társadalom nagy tömegének fogyasztását csak többé vagy kevésbé szűk határok között változó minimumra csökkenti. Korlátozza továbbá a felhalmozási törekvés, a törekvés a tőke növelésére és a bővített szinten való értéktöbbletteremelésre. A tőkés termelés számára e törvény, amelyet megszabnak a magukban a termelési módszerekben végbemenő állandó forradalmak, a meglevő tőke ezzel kapcsolatos állandó elértéktelenedése, az általános konkurrenciaharc s annak szükségessége, hogy a termelést tökéletesítsék és szintjét kiterjesszék pusztán azért, hogy fennmaradjanak, mert különben a pusztulás fenyeget. A piacnak ezért állandóan terjeszkednie kell, úgyhogy összefüggései s az ezeket szabályozó feltételek mindinkább a

termelőerőktől független természeti törvény alakját öltik, mind ellenőrizhetetlenebbé válnak. A belső ellentmondás a termelés külső mezejének kiterjesztése révén igyekszik kiegyenlítődni. Minél jobban fejlődik azonban a termelőerő, annál inkább ellentmondásba kerül azzal a szűk bázissal, amelyen a fogyasztási viszonyok nyugodnak. Ezen az ellentmondásos bázison egyáltalában nem ellentmondás az, hogy a tőkefelesleg növekvő népességfelesleggel jár együtt; mert noha a termelt értéktöbblet tömege növekednék, ha e két felesleget összevonnánk, de éppen ezzel növekednék az ellentmondás ama feltételek között, amelyek mellett ezt az értéktöbbletet termelik és ama feltételek között, amelyek mellett realizálják."[4]

Ha ezt az ábrázolást összevetjük a bővített újratermelés sémájával, a kettő korántsem illik össze. A séma szerint az értéktöbblet termelése és realizálása között semmiféle immanens ellentmondás nincs, sőt inkább immanens azonosság figyelhető meg. Az értéktöbblet eleve kizárólag a felhalmozás szükségleteire szánt természeti formában jön világra. Már a termelés színhelyeiről is mint pótlólagos tőke kerül ki. Ezzel realizálhatósága adott, nevezetesen maguknak a tőkéseknek a felhalmozási ösztönében. Ezek mint osztály az általuk kisajátított értéktöbbletet eleve kizárólag tárgyi formában termeltetik, hogy lehetővé tegyék további felhalmozásra való alkalmazását. Az értéktöbblet realizálása és felhalmozása itt csupán egy és ugyanazon folyamat két oldala, fogalmilag azonosak. Az újratermelési folyamat szempontjából, ahogyan azt a séma ábrázolja, a társadalom fogyasztási képessége semmiképpen sem korlátja a termelésnek. A termelés bővülése itt évről évre automatikusan bekövetkezik anélkül, hogy a társadalom fogyasztási képessége túllépne „antagonisztikus elosztási viszonyain". A felhalmozás bővülésének ez az automatikus menete természetesen „a tőkés termelés számára törvény" — mert különben „a pusztulás fenyeget". A harmadik kötet elemzése szerint azonban „a piacnak ezért állandóan terjeszkednie kell", „a piac" nyilvánvalóan túlnyúlik a tőkések és a munkások fogyasztásán. És amikor Tugan-Baranovszkij Marxnak közvetlenül erre következő mondatát: „A belső ellentmondás a termelés külső mezejének kiterjesztése révén igyekszik kiegyenlítődni" — úgy értelmezi, mintha Marx „a termelés külső mezején" magát a termelést értené, ezzel nem csupán a mondat nyelvi értelmén, hanem Marx világos gondolatmenetén is erőszakot követ el. „A termelés külső mezeje" itt világosan és egyértelműen nem maga a termelés, hanem a fogyasztás, amelynek „állandóan terjeszkednie kell". Hogy Marx pontosan így és nem másképpen gondolta, erre kellő bizo-

nyíték például a következő hely az „Értéktöbblet-elméletek"-ben. „Ricardo ezért következetesen tagadja annak szükségességét, hogy *a piac bővüljön* a termelés bővülésével és a tőke növekedésével. Minden tőke, amely egy országban megvan, előnyösen alkalmazható is ebben az országban. Ezért polemizál A. Smith ellen, aki az *ő* (Ricardo) nézetét egyrészt felállította és szokott ésszerű ösztönével ellent is mondott ennek."[5]

Marxnak egy másik megállapítása is világosan kifejezi, hogy teljesen idegen volt tőle a termelésért való termelés Tugan-Baranovszkij-féle ötlete: „Ezenkívül, mint láttuk (II. könyv, III. szakasz), állandó tőke és állandó tőke között (a gyorsított felhalmozástól eltekintve is) folytonosan forgalom bonyolódik le, amely először is független az egyéni fogyasztástól annyiban, hogy ebbe sohasem kerül bele, de amelynek végső soron mégis az egyéni fogyasztás szab határt azáltal, hogy az állandó tőke termelése sohasem önmagáért történik, hanem csak azért, mert többre van belőle szükség azokban a termelési szférákban, amelyeknek termékei bekerülnek az egyéni fogyasztásba."[6]

A II. kötet sémája szerint, amelyhez Tugan-Baranovszkij kizárólagosan ragaszkodik, a piac természetesen azonos a termeléssel. A piacot bővíteni annyit jelent, mint a termelést bővíteni, hiszen a termelés itt maga a kizárólagos piac (a munkások fogyasztása csupán a termelés egyik mozzanata, nevezetesen a változó tőke újratermelése). Ezért a termelés és a piac bővítésének korlátja egy és ugyanaz: a társadalmi tőke nagysága vagy a felhalmozás már elért szintje. Minél több értéktöbbletet sajtolnak ki — a tőke természeti formájában —, annál többet lehet majd felhalmozni, és minél többet halmoznak fel, annál több értéktöbbletet lehet elhelyezni és realizálni tőke formájában, vagyis annak természeti formájában. A séma szerint tehát a III. kötetben ismertetett ellentmondás nem áll fenn. Itt — a folyamatban, ahogyan azt a séma ábrázolja —, egyáltalán nem szükséges, hogy a piacot a tőkések és a munkások fogyasztása révén folytonosan kiterjesszék, és a társadalom korlátozott fogyasztási képessége egyáltalán nem akadálya a termelés sima menetének és korlátlan terjeszkedési képességének. A séma ugyan megengedi a válságokat, de kizárólag a termelés arányosságának hiányából, vagyis a termelési folyamat fölötti társadalmi ellenőrzés hiányából vezeti le őket. Ezzel szemben kizárja a tőkés társadalom termelőképessége és fogyasztási képessége közötti mély és alapvető ellentétet, amely pedig éppen a tőkefelhalmozásból ered, s amely periodikusan válságokban vezetődik le, és amely a tőkét folytonos piacbővítésre ösztönzi.

A bővített újratermelés marxi sémája tehát nem tudta nekünk megmagyarázni a felhalmozás folyamatát, ahogyan az a valóságban lezajlik és történetileg érvényre jut. Mi ennek az oka? Semmi egyéb, mint magának a sémának az előfeltételei. Ez a séma a felhalmozási folyamatot ama feltevés mellett próbálja meg ábrázolni, amely szerint a tőkések és a munkások a társadalmi fogyasztás egyedüli képviselői. Láttuk, hogy elemzései során Marx „A tőke" mindhárom kötetében következetesen és tudatosan a tőkés termelési mód általános és kizárólagos uralmát feltételezte elméletileg. Ilyen körülmények között, ahogy a sémában láttuk, természetesen nincsenek más társadalmi osztályok a tőkéseken és munkásokon kívül. — A tőkés társadalom minden „harmadik személye": a hivatalnokok, a szabadfoglalkozásúak, a papok, stb., a két osztály fogyasztóihoz, mindenekelőtt a tőkésosztályhoz számíthatók. Ez a feltevés elméleti segédeszköz — valójában sehol sem létezett és nem létezik egy önmagában is megálló tőkés társadalom a tőkés termelés kizárólagos uralmával. Mégis tökéletesen elfogadható elméleti segédeszköz ez ott, ahol a probléma feltételeit nem befolyásolja, hanem hozzásegít tiszta formájukban való ábrázolásához, például a társadalmi tőke egyszerű újratermelésének elemzése során. Itt maga a probléma a következő fikción alapszik: egy tőkés módon termelő, tehát értéktöbbletet előállító társadalomban a kisajátítók, vagyis a tőkésosztály az egész értéktöbbletet elfogyasztja. A feladat annak bemutatása, hogy ilyen körülmények között miképp kell alakulnia a társadalmi termelésnek és újratermelésnek. Itt a probléma felvetése már maga előfeltételezi, hogy a termelés nem ismer más fogyasztókat, mint tőkéseket és munkásokat, tehát teljesen megfelel a marxi előfeltevésnek: a tőkés társadalom általános és kizárólagos uralmának. Az egyik fikció elméletileg fedi a másikat. Éppígy megengedhető a kapitalizmus abszolút uralmának feltevése az egyes tőke felhalmozásának elemzésekor is, mint például „A tőke" első kötetében. Az egyes tőke újratermelése a társadalmi össztermelés eleme. Csakhogy olyan elem, amelynek mozgása önállóan megy végbe, a többi mozgásával ellentmondásban, és ahol a társadalmi tőke összmozgása nem az egyes tőkék mozgásainak mechanikus összege, hanem egy sajátosan megváltozott eredmény. Az egyes tőkék, valamint mindenkori részeik: az állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet értékösszege a lehető legpontosabban

megfelel a társadalmi össztőke értéknagyságának, két alkotórészének és az összértéktöbbletnek, ennek az értéknagyságnak a tárgyi megjelenése a társadalmi termék mindenkori részeiben viszont teljesen eltér az egyes tőkék értékviszonyainak tárgyi megtestesülésétől. Az egyes tőkék újratermelési viszonyai ily módon tárgyi formájukban sem egymásnak, sem az össztőkének nem felelnek meg. Minden egyes tőke a saját szakállára bonyolítja le forgalmát, tehát felhalmozását is, és ebben — a forgalom folyamatának normális menete esetén — annyiban függ a többitől, amennyiben termékét realizálnia kell, és meg kell találnia az egyéni tevékenységéhez szükséges termelési eszközöket. Hogy maga ez a realizálódás és maguk a termelési eszközök tőkés módon termelő körökhöz kötődnek-e vagy sem, ez az egyes tőke szempontjából teljesen közömbös. Ezzel szemben az egyes tőke felhalmozásának elemzése szempontjából a legelőnyösebb elméleti feltevés az, hogy a tőkés termelés az egyetlen környezete ennek a folyamatnak, azaz általános és kizárólagos uralomra tett szert.[7]

Most azonban felvetődik a kérdés: vajon megengedhető-e, hogy az egyes tőkékre nézve mértékadó feltevéseket az össztőkére is alkalmazzuk.

Hogy Marx ténylegesen azonosította az össztőke felhalmozási feltételeit az egyes tőkéével, ezt kifejezetten megerősíti a következő helyen.

„A kérdést most így kell megformulázni: *Általános felhalmozást előfeltételezve*, azaz előfeltételezve, hogy a tőke minden szakmában többékevésbé felhalmozódik, ami valóban feltétele a tőkés termelésnek, és ami épp annyira törekvése a tőkésnek mint tőkésnek, ahogy a kincsképzőnek törekvése pénzt felraktározni (de szükséges is azért, hogy a tőkés termelés előrehaladjon), — mik a *feltételei* ennek az általános felhalmozásnak, miben oldódik ez fel?"

A kérdésre így válaszol: „*A tőke felhalmozásának feltételei tehát teljesen ugyanazok, mint eredeti termelésének vagy újratermelésének egyáltalában.*"

Ezek a feltételek pedig azok voltak, hogy a pénz egy részével munkát vásároltak, másikkal árukat (nyersanyagot és gépi berendezést stb.)." „Új tőke felhalmozása tehát csak ugyanazon feltételek között mehet végbe, mint a már meglevő tőke újratermelése."[8]

Valójában az össztőke felhalmozása során a tényleges feltételek egészen mások, mint az egyes tőke vagy az egyszerű újratermelés esetében. A probléma a következő. Hogyan alakul a társadalmi újratermelés, feltéve, hogy az értéktöbblet növekvő részét a tőkések nem fogyasztják el, hanem a

termelés bővítésére használják? A társadalmi termék feloldódása a munkások és a tőkések fogyasztásában, eltekintve az állandó tőke pótlásától, itt eleve ki van zárva, és ez a körülmény a probléma leglényegesebb mozzanata. Ezzel azonban az is ki van zárva, hogy a munkások és a tőkések maguk realizálhassák az össztermeket. Csupán a változó tőkét, az állandó tőke elfogyasztott részét és az értéktöbblet elfogyasztott részét tudják maguk realizálni, de ezen a módon csupán a termelés korábbi terjedelmű megújításának feltételeit biztosítják. Ezzel szemben az értéktöbblet tőkésítendő részét a munkások és a tőkések nem tudják maguk realizálni. Egy olyan társadalomban tehát, amely csak munkásokból és tőkésekből áll, megoldhatatlan feladat az értéktöbblet realizálása felhalmozási célokra. Érdekes módon az összes teoretikus, aki a felhalmozás problémáját elemezte, Ricardótól és Sismonditól egészen Marxig, pontosan abból a feltevésből indult ki, amely a probléma megoldását lehetetlenné tette. Annak a helyes megérzése, hogy az értéktöbblet realizálásához „harmadik személyekre", vagyis a tőkés termelés közvetlen ágensein — a tőkéseken és munkásokon — kívüli fogyasztókra van szükség, különféle kibúvókhoz vezetett: Malthusnál a „nem-termelő fogyasztáshoz", a feudális földbirtokosok személyében, Voroncovnál a militarizmushoz, Sztruvénál pedig a „szabadfoglalkozásúakhoz" és a tőkésosztály más függelékeihez, továbbá a külkereskedelem bekapcsolásához, amely a felhalmozás szkeptikus tagadóinál, Sismonditól Nyikolaj—onig, kiemelkedő szerepet játszott mint biztonsági szelep. Másfelől a feladat megoldhatatlansága például Kirchman-nál, Rodbertusnál a felhalmozásról való lemondáshoz vezetett, vagy legalábbis annak az állítólagos szükségességnek a felismeréséhez, hogy a felhalmozást lehetőleg fékezzék, mint például Sismondinál és orosz epigonjainál, a narodnyikoknál.

De csak az össztermelési folyamat Marx által elvégezett mélyebb elemzése és egzakt sematikus leírása, nevezetesen az egyszerű újratermelés problémáinak zseniális ábrázolása tudta felszínre hozni a felhalmozási probléma lényegét, és kimutatni a megoldásra irányuló korábbi kísérletek sebezhető pontjait. Az össztőke felhalmozásának elemzése, amely Marxnál alig kezdődött el, máris félbeszakadt, és amelyet ráadásul, mint már említettük, a Smith-féle elemzéssel szembeni, a probléma szempontjából kevéssé szerencsés polémia ural, közvetlenül semmiféle kész megoldást nem adott, hanem éppenséggel megnehezítette azt a tőkés termelési mód egyeduralmának feltételezésével. Csakhogy Marxnál az egyszerű újratermelés egész elemzése, valamint a tőkés összfolyamat jellemzése,

annak belső ellentmondásaival és ezek kibontakozásával („A tőke" III. kötetében) implicit módon tartalmazzák a felhalmozás problémájának megoldását, amely összhangban áll a marxi tanok más részeivel, valamint a kapitalizmus történeti tapasztalataival és mindennapi gyakorlatával, és ezáltal lehetővé teszi a séma hézagainak kitöltését. A bővített újratermelés sémája, ha közelebbről vizsgáljuk, minden vonatkozásában túlmutat önmagán olyan viszonyok irányába, amelyek a tőkés termelésen és felhalmozáson kívül helyezkednek el.

A bővített újratermelést mindeddig csupán egy szempontból vizsgáltuk, nevezetesen annak a kérdésnek a szempontjából: hogyan realizálódik az értéktöbblet? Ez volt az a nehézség, amellyel a szkeptikusok eddig kizárólagosan foglalkoztak. Az értéktöbblet realizálódása valóban a tőkés termelés létkérdése. Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el teljesen a tőkések fogyasztási alapjától; ez esetben az értéktöbblet realizálásának első feltétele a tőkés társadalmon kívüli felvevők köre. Azt mondjuk: felvevők, és nem azt: fogyasztók, mivel az értéktöbblet realizálása eleve mit sem mond az értéktöbblet tárgyi formájáról. Az a döntő, hogy az értéktöbbletet nem realizálhatják sem a munkások, sem pedig a tőkések, hanem csak olyan társadalmi rétegek vagy társadalmak, amelyek maguk nem tőkés módon termelnek. Ebben a vonatkozásban két különböző eset képzelhető el. A tőkés termelés fogyasztási eszközöket szállít saját (munkásainak és tőkéseinek) szükségletén túl, és ezeknek felvevői nem-tőkés rétegek és országok. Így például az angol gyapotipar a 19. század első kétharmadában (és részben napjainkban is) gyapotszövetet szállított az európai kontinens parasztságának és városi kispolgárságának, továbbá az indiai, az amerikai, az afrikai stb. parasztságnak. Itt a nem-tőkés rétegek és országok fogyasztása volt az, amely az angliai gyapotipar óriási mértékű bővülésének bázisát alkotta.[9] Magában Angliában pedig a gyapotipar szükségleteire kiterjedt gépipar alakult ki, amely orsókat és szövőszékeket szállított, továbbá ehhez csatlakozott a fém- és szénipar stb. Ebben az esetben a II. osztály (fogyasztási eszközök) növekvő mértékben realizálta termékeit a kapitalizmuson kívül álló társadalmi rétegeknél, és eközben a maga részéről saját felhalmozása révén növekvő keresletet hozott létre az I. osztály (termelési eszközök) belföldi termékei iránt, ezáltal viszont hozzásegítette ezt az osztályt értéktöbblete realizálásához és a növekvő felhalmozáshoz.

Vegyük az ellenkező esetet. A tőkés termelés saját szükségleteit meghaladó mennyiségű termelési eszközt gyárt, és ehhez nem-tőkés ország-

gokban talál felvevőket. Így például az angol ipar a 19. század első felében szerkezeti elemeket szállított az amerikai és ausztráliai államok vasútépítéséhez. A vasútépítés önmagában még korántsem jelenti a tőkés termelési mód uralmát valamely országban. Valójában a vasútvonalak még ezekben az esetekben is csupán az első feltételek egyikét jelentették a tőkés termelés bevonulása számára. Vagy: a német vegyipar olyan termelési eszközöket gyárt, például festékeket, amelyek tömeges méretekben találnak felvevőre a nem-tőkés módon termelő ázsiai, afrikai stb. országokban.[10] Itt a tőkés termelés I. osztálya a kapitalizmuson kívüli szférákban realizálja termékeit. Az I. osztály ebből eredő fokozódó bővülése idézi elő a II. osztály megfelelő bővülését a tőkés módon termelő országban, mivel ez az osztály szállít fogyasztási cikkeket az I. osztály növekvő munkásseregének.

Mindezek az esetek különböznek a marxi sémától. Az egyik esetben a II. osztály terméke meghaladja mindkét osztály szükségleteit a kettő változó tőkéjéhez és értéktöbbletének elfogyasztott részéhez viszonyítva; a második esetben az I. osztály terméke meghaladja mindkét osztály állandó tőkéjének nagyságát, még ha figyelembe vesszük is a termelés bővítése érdekében történt megnövelését. Az értéktöbblet egyik esetben sem természeti formában jön világra, amely pedig lehetővé tenné vagy meghatározná tőkésítését a két osztály valamelyikében. — Valójában a két tipikus eset minden lépésben keresztezi, kiegészíti egymást és átcsap egymásba.

Egy pont azonban homályosnak tűnik. Ha például fogyasztási eszközökből, mondjuk, gyapotszövetből, a fölösleget nem-tőkés körökben értékesítik, akkor világos, hogy ez a gyapotszövet mint tőkés áru nem csupán értéktöbbletet, hanem állandó és változó tőkét is képvisel. Teljesen önkényesnek látszik az a feltevés, hogy éppen ezek a tőkés társadalmi körökön kívül értékesített áruk csupán értéktöbbletet képviselnek. Másfelől kiderül, hogy ebben az esetben a másik (I.) osztály sem csupán értéktöbbletét realizálja, hanem fel is halmozhat, anélkül azonban, hogy termékét a tőkés termelés két osztályán kívül értékesítené. Ám mindkét kifogás csak látszólagos, és el is intézhető, ha a terméktömeget megfelelő részeiben, értéke szerint arányosan ábrázoljuk. A tőkés termelés esetében nemcsak az össztermék, hanem minden egyes áru is tartalmaz értéktöbbletet. Ez azonban nem akadálya annak, hogy amiképpen az egyes tőkés különleges árutömegének fokozatos eladásakor először kihelyezett állandó tőkéjének pótlékát, majd a változó tőkéjét (vagy helytelenül de a

gyakorlatnak megfelelően: először álló- majd forgótőkéjét) számítja ki, hogy a megmaradt bevételt mint profitot könyvelhesse el, ugyanígy a társadalmi össztermék is három arányos részre legyen elkülöníthető, amely értéke szerint a társadalomban elhasznált állandó tőkének, változó tőkének és a kisajtolt értéktöbbletnek felel meg. Az egyszerű újratermelés esetén ezeknek az értékarányoknak az össztermék tárgyi formája is megfelel: az állandó tőke termelési eszközök formájában, a változó tőke a munkások létfenntartási eszközeinek formájában, az értéktöbblet pedig a tőkések létfenntartási eszközeinek formájában bukkan fel újra. Csakhogy, mint tudjuk, az egyszerű újratermelés ebben a kategorikus értelemben — tehát, mint az egész értéktöbbletnek a tőkések általi elfogyasztása — elméleti fikció. Ami a bővített újratermelést vagy felhalmozást illeti, a marxi séma szerint itt is szigorú arányosság tapasztalható a társadalmi termék értékösszetétele és tárgyi alakja között: az értéktöbblet tőkésítésre szánt része keletkezésekor eleve olyan arányban oszlik meg tárgyi termelési eszközökre és a munkásoknak szánt létfenntartási eszközökre, amely megfelel a termelés adott technikai bázison történő kibővítésének. Ez a felfogás azonban, amely a tőkés termelés önellátó és elszigetelt voltából indul ki, mint már láttuk, már az értéktöbblet realizálódásán megdől. Tegyük fel azonban, hogy az értéktöbbletet a tőkés termelésen *kívül* realizálják, és ezzel máris adott, hogy tárgyi formájának semmi köze a tőkés termelés szükségleteihez. Tárgyi formája azon nem-tőkés körök szükségleteinek felel meg, amelyek a realizálásában közreműködnek. A tőkés értéktöbblet ezért — mikor hogy — fogyasztási eszközök, például mint gyapjúszövet, vagy pedig termelési eszközök, mint például vasúti építőanyag formájában jöhet létre. Hogy emellett az egyik osztály termékeinek formájában realizált értéktöbblet az ezt követő termelésbővítésnél közreműködik a másik osztály értéktöbbletének realizálásában is, az mit sem változtat azon a tényen, hogy a *társadalmi* értéktöbblet — mint egész — részben közvetlenül, részben közvetve mindkét osztályon kívül realizálódott. Ezt a tényt ugyanúgy kell megítélni, mint az egyes tőkést, aki akkor is realizálhatja saját értéktöbbletét, ha egész áruja csak egy másik tőkés változó vagy állandó tőkéjét helyettesíti is.

Az újratermelésnek azonban nem az értéktöbblet realizálása az egyetlen lényeges mozzanata. Tegyük fel, hogy az I. osztály kívül (tehát a két osztályon kívül) helyezte el értéktöbbletét, és elindíthatná a felhalmozást. Tegyük fel továbbá, hogy kilátása van az értékesítés növelésére is ezekben

á körökben. Ezzel azonban csak a felhalmozás feltételeinek első felé adott. Nem eszik azonban olyan forrón a kását. A felhalmozás másik feltételeként ugyanis az is szükséges, hogy a termelés bővítéséhez megfelelő tárgyi elemeket találjanak. Honnan vegyük ezeket, miután a többlettermeket éppen az I. osztály termékeinek formájában, vagyis termelési eszközökként pénzzé változtattuk, mégpedig úgy, hogy a tőkés termelésen kívül értékesítettük? A tranzakció, amely bennünket az értéktöbblet realizálásához segített, ugyanakkor egy másik ajtón át elcsente tőlünk azokat a feltételeket, amelyek a realizált értéktöbbletnek termelőtőke formájára történő átalakításához szükségesek. Ezért úgy látszik, hogy cseberből vederbe jutottunk. Nézzük meg közelebbről a dolgot.

Itt mind az I. osztályban, mind pedig a II. osztályban úgy operálunk a *c*-vel, mintha az a termelés egész állandótőke-része lenne. Ez azonban, mint tudjuk, nem igaz. Csak a séma egyszerűsítése kedvéért tekintettünk el attól, hogy a *c*, amely a séma I. és II. osztályában szerepel, csupán egy része az összes állandó tőkének, nevezetesen az évi forgalomban levő, a termelési periódusok által elfogyasztott, a termékekre átvitt része. Teljesen abszurd volna azonban azt hinni, hogy a tőkés termelés (vagy bármely egyéb termelés) egy perióduson belül felhasználja egész állandó tőkéjét, és azt minden periódusban újra létrehozza. Ellenkezőleg, a termelés hátterében, mint azt a séma ábrázolja, feltételezve van a termelési eszközök egész nagy tömege, amelyeknek periodikus általános megújulását a séma a felhasznált rész évi megújulásában jelzi. A munka termelékenységének növekedése és a termelés bővülése révén ez a tömeg nemcsak abszolút értelemben, hanem relatíve is növekszik ahhoz a részhez képest, amelyet a termelésben mindenkor elfogyasztanak. Ezzel azonban az állandó tőke potenciális hatékonysága is nő. A termelés bővítése során először az állandó tőke eme részének fokozottabb igénybevételét veszik számításba, annak közvetlen értéknövekedése nélkül.

„A kitermelőiparban, például a bányákban a nyersanyag nem alkotórésze az előlegezett tőkének. A munka tárgya itt nem előző munka terméke, hanem a természet ingyen ajándéka. Ilyen az érc, az ásványok, a kőszén, a kövek stb. Itt az állandó tőke csaknem kizárólag olyan munkaeszközökből áll, amelyek igen jól elbírnak egy megnövelt munkamennyiséget (például a munkások nappali és éjjeli műszakját). Minden egyéb körülményt egyenlőnek véve azonban a termék tömege és értéke az alkalmazott munkával egyenes arányban fog nőni. Mint a termelés első napján, az eredeti termékképzők, amelyek ezért a tőke anyagi ele-

meinek is képzői, az ember és a természet itt karöltve haladnak. Hála a munkaerő rugalmasságának, a felhalmozás területe kibővült anélkül, hogy az állandó tőkét előzőleg megnövelték volna.

A mezőgazdaságban a megművelt területet nem lehet növelni anélkül, hogy pótlólagos vetőmagot és trágyát ne előlegeznének. Ha azonban ez az előlegezés megtörtént, akkor a talajnak merőben mechanikai megdolgozása is csodálatos hatással van a termék mennyiségére. Ily módon az eddigi munkáslétszám által teljesített nagyobb munkaigényesség fokozza a termelékenységet anélkül, hogy új munkaeszközök előlegezését követelné. Ismét az embernek a természetre gyakorolt közvetlen hatása az, amely új tőke közbejötte nélkül a fokozott felhalmozás közvetlen forrásává lesz.

Végül a tulajdonképpeni iparban minden pótlólagos munkaráfordítás megfelelő pótlólagos nyersanyag-ráfordítást tételez fel, de nem szükségképpen megfelelő pótlólagos munkaeszköz-ráfordítást is. És minthogy a kitermelőipar és a mezőgazdaság szolgáltatja a feldolgozóiparnak saját nyersanyagát és munkaeszközeinek nyersanyagát, ezért a feldolgozóiparnak az a termékszaporulat is javára van, amelyet amazok pótlólagos tőkeszaporulat nélkül állítottak elő.

Általános eredmény: a tőke azáltal, hogy a gazdagság mindkét ősi képzőjét, a munkaerőt és a földet bekebelezi, olyan terjeszkedőerőre tesz szert, amely megengedi, hogy felhalmozásának elemeit kiterjessze túl azokon a határokon, amelyeket saját nagysága — azoknak a már megtermelt termelési eszközöknek értéke és tömege, amelyekben a tőke létezik — látszólag von."[11]

Továbbá azonban egyáltalán nem látható be, miért kellene minden szükséges termelési és fogyasztási eszközt csak tőkés módon előállítani. Jóllehet, éppen ez a feltevés alkotja a felhalmozás marxi sémájának alapját, nem felel meg azonban sem a tőke mindennapi gyakorlatának és történetének, sem pedig e termelési mód sajátos jellegének. A 19. század első felében Angliában az értéktöbblet nagyrészt gyapotszövet formájában került ki a termelési folyamatból. Tőkésítésének tárgyi elemei azonban a maguk részéről nyers gyapotként jöttek az amerikai Unió rabszolgatartó államaiból, vagy pedig gabonaként (az angol munkások létfenntartási eszközeiként) Oroszország jobbágyparcelláiról, és mint ilyenek biztosan többletterméket alkottak, de egyáltalán nem tőkés értéktöbbletet. Hogy a tőkés felhalmozás mennyire függ ezektől a nem-tőkés módon termelt termelési eszközöktől, azt az is bizonyítja, hogy Angliában rög-

tön gyapotválság tört ki, mihelyt az amerikai polgárháború következtében megszakadt az ültetvényes kultúrák termelése, vagy például Európában is válságba jutott a vászonszövés, mivel a krími háború miatt félbeszakadt a len szállítása a feudális Oroszországból. Mellesleg elegendő arra gondolnunk, milyen nagy szerepet játszott a paraszti, tehát nem tőkés módon termelt gabona szállítása az európai ipari munkások tömegének táplálkozásában (vagyis a változó tőke elemeként), hogy belássuk: a tőkefelhalmozás, tárgyi elemeit tekintve, milyen erősen kötődik a nemtőkés körökhöz.

Magának a tőkés termelésnek a jellege zárja ki egyébként azt, hogy csak a tőkés módon termelt termelési eszközökre szorítkozzék. A profitráta emeléséért folytatott hajszában az egyes tőke számára lényeges eszköz az állandó tőke elemeinek olcsóbbá tételére való törekvés. Másfelől a munkatermelékenység szakadatlan növekedése mint az értéktöbbletráta növelésének legfontosabb módszere magába foglalja minden, a természet és a föld által rendelkezésre bocsátott anyag és feltétel korlátlan hasznosíthatóságát és ehhez kötődik. A tőke ebben a vonatkozásban lényegét és létformáját tekintve semmiféle korlátozást nem tűr el. A tőkés termelési mód mint olyan mindmáig, vagyis fejlődésének több évszázada után is csupán a föld össztermelésének egy töredékére terjed ki, székhelye mindmáig főleg a kis Európa, amelyben pedig még mindig egész területek — így a paraszti mezőgazdaság, az önálló kézművesség — és nagy országrészek, továbbá Észak-Amerika nagy részei és a többi világrész egyes területei sem kerültek uralma alá. Általában véve a tőkés termelési mód mindeddig csupán a mérsékelt égöv országainak iparára korlátozódik, amíg például keleten és délen viszonylag csekély mértékben haladt előre. Ennek következtében, ha az említett szűk határok között elérhető termelési elemekre volna utalva, akkor nem érhette volna el mai szintjét, sőt egyáltalán nem is fejlődhetett volna. A tőkés termelés mozgásformáiban és törvényeiben kezdettől fogva az egész földre mint a termelőerők kincsestárára méretezett. Abban az igyekezetében, hogy termelőerőket sajátítson ki kizsákmányolás céljából, a tőke az egész világot átkutatja, a föld minden szögletéből termelési eszközöket szerez be magának, valamennyi kultúrszintről és társadalmi formából elrabolja vagy elveszi azokat. A tőkefelhalmozás tárgyi elemeinek kérdése, jóllehet még messze nincs megoldva, a tőkés módon termelt értéktöbblet tárgyi alakja révén éppenséggel egész más kérdéssé változik: a realizált értéktöbblet termelő alkalmazásához szükséges, hogy a tőkének mindinkább az egész föld-

golyó rendelkezésére álljon, hogy mennyiségileg és minőségileg korlátlanul válogathassa meg termelési eszközeit.

Új nyersanyagterületek korlátlan mértékű, hirtelen használatbavétele, egyrészt abból a célból, hogy ellensúlyozni lehessen az esetleges változásokat és fennakadásokat a régi forrásokból származó nyersanyagok szállításában, másrészt hogy megfelelhessen a társadalmi szükségletek bármely hirtelen megnövekedésének — ez a rugalmas és ugrásszerű felhalmozási folyamat egyik legfontosabb előfeltétele. Amikor az amerikai polgárháború következtében megszakadt a gyapotbehozatal Angliába és ez Lancashire-ben előidézte a híres gyapotéhséget, Egyiptomban mintegy varázsütésre, igen rövid idő alatt hatalmas gyapotültetvények jöttek létre. Itt a keleti despotizmus az ősrégi jobbágyrendszerrel összekapcsolva teremtette meg az európai tőke befolyási övezetét. Ennyire rövid idő alatt csak a tőke varázsolhatott elő a maga technikai eszközeivel ily csodálatos változásokat. De csak a primitívebb társadalmi viszonyok kapitalizmus előtti talaján tehetett szert arra a parancsnoki hatalomra a tárgyi és emberi termelőerők fölött, amely szintén hozzátartozik ehhez a csodához. Ugyanezt példázza a kaucsuk világfogyasztásának óriási mértékű növekedése, amely jelenleg évente egymilliárd márka értékű nyersgumi rendszeres előállításával ér fel. E nyersanyagtermelés gazdasági bázisát az európai tőkének az afrikai gyarmatokon és Amerikában alkalmazott primitív kizsákmányolási módszerei teremtették meg, amelyek a rabszolgaság és a jobbágyrendszer különböző kombinációiból állnak.[12]

Megjegyzendő és hangsúlyozandó: amikor feltételeztük, hogy az I. és a II. osztály csupán többlettermékét realizálta nem-tőkés környezetben, akkor e tekintetben a marxi séma megvizsgálásához a legkedvezőbb esetet választottuk ki, amely az újratermelési viszonyokat tiszta formában mutatja. Valójában semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a megfelelő osztály termékeiben rejlő állandó és változó tőkének egy része sem realizálódott a tőkés körökön kívül. Végül is még mind a termelés bővítését, mind pedig részben az elhasznált termelési elemek tárgyi formájukban való megújítását is végre lehet hajtani nem-tőkés körök termékei révén. Amit a fenti példákból világossá akartunk tenni, az az a tény, hogy *legalábbis* a tőkésítendő értéktöbbletet és a tőkés terméktömeg ennek megfelelő részét lehetetlen a tőkés körökön belül realizálni, és okvetlenül e körökön kívül, vagyis a nem-tőkés módon termelő társadalmi rétegekben és formákban kell keresnünk felvevőit.

Így a két termelési periódus között — amelyben értéktöbbletet termelnek és amelyben azután felhalmozás megy végbe, amikor is a megtermelt értéktöbbletet tőkésítik — két különböző tranzakcióra kerül sor: az értéktöbblet tiszta értékformává változtatására, realizálására, és e tiszta értékforma produktívtőke-formába való átalakítására; mindkét folyamat a tőkés termelés és az azt körülvevő nem-tőkés világ között megy végbe. Ezért mind az értéktöbblet realizálása, mind pedig az állandó tőke elemeinek megszerzése szempontjából a világforgalom eleve történelmi létfeltétele a kapitalizmusnak, a világforgalom, amely az adott konkrét viszonyok között lényegében a tőkés és a nem-tőkés termelési formák közötti cserét jelenti.

A felhalmozást mindeddig csupán az értéktöbblet és az állandó tőke szempontjából vizsgáltuk. A felhalmozás harmadik alapvető mozzanata a változó tőke. A fokozódó felhalmozást növekvő változó tőke kíséri. A marxi sémában a társadalmi termék ennek megfelelő tárgyi formájaként a munkások növekvő tömegű létfenntartási eszközei jelennek meg. A tényleges változó tőkét azonban nem a munkások létfenntartási eszközei jelentik, hanem az az eleven munkaerő, amelynek újratermeléséhez ezekre a létfenntartási eszközökre szükség van. A felhalmozás alapfeltételeihez tartozik tehát a szükségleteihez igazodó elevenmunka-szállítás, amelyet majd a tőke hoz mozgásba. E tömeg megnagyobbodása — amennyiben a viszonyok ezt megengedik — részben a munkanap meghosszabbítása és a munkaintenzitás fokozása révén érhető el. Csakhogy ebben a két esetben az elevenmunka gyarapodása egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben (mint túlórabér) nyilvánul meg a változó tőke növekedésében. Ezenkívül mindkét módszernek megvannak a részben természetes, részben a társadalmi ellenállásból fakadó meghatározott és meglehetősen szűk korlátai, amelyeken nem léphet túl. A változó tőkének a felhalmozást kísérő fokozódó növekedése tehát a foglalkoztatott munkaerő növekvő számában jut kifejezésre. De honnan származnak ezek a pótlólagos munkaerők?

Az egyes tőke felhalmozásának elemzése során Marx a következőképpen válaszolja meg a kérdést: „Ahhoz mármost, hogy ezeket az alkotórészeket tényleg tőkeként funkcionáltassa, a tőkésosztálynak pótlólagos munkára van szüksége. Ha a már foglalkoztatott munkások kizsákmányolását extenzív vagy intenzív módon nem növelik, akkor pótlólagos munkaerőket kell beállítani. Erről a tőkés termelés mechanizmusa már szintén gondoskodott azáltal, hogy a munkásosztályt mint a

munkabértől függő osztály termeli újra, amelynek szokásos bére nemcsak fenntartásának, hanem szaporodásának biztosítására is elegendő. Most már csak az kell, hogy ezeket a munkásosztály által évente szállított különböző korosztálybeli pótlólagos munkaerőket a tőke az évi termelésben már benne foglalt pótlólagos termelési eszközökbe bekebelezze, és az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása megtörtént."[13] A változó tőke növekedését itt Marx kizárólag és közvetlenül a már a tőke parancsnoksága alatt álló munkásosztály megtermékenyülés általi, természetes szaporodására redukálja. Ez pontosan meg is felel a bővített újratermelés sémájának, amely a marxi feltevés szerint a tőkéseket és a munkásokat tekinti az egyedüli társadalmi osztályoknak, és a tőkés termelést tekinti kizárólagos és abszolút termelési módnak. Ilyen előfeltételek mellett a tőke parancsnoksága alatt álló munkásosztály természetes szaporulata volna a meglevő munkaerők gyarapodásának egyetlen forrása. Ez a felfogás azonban ellentmond a felhalmozás mozgástörvényeinek. A munkások természetes szaporulata sem időben, sem pedig mennyiségben nem áll arányban a felhalmozódó tőke szükségleteivel. Különösen arra nem képes, mint maga Marx ragyogóan kifejtette, hogy lépést tartson a tőke hirtelen terjeszkedési szükségleteivel. Ha a munkásosztály természetes szaporulata volna a tőke mozgásainak egyetlen bázisa, akkor ez kizárná, hogy a felhalmozás periodikus túlfeszítettség és elernyedés között váltakozzék, lehetetlenné tenné a termelés terepének ugrásszerű kiterjesztését és ezáltal magát a felhalmozást. Az utóbbi ugyanúgy korlátlan mozgásszabadságot követel a változó tőke növekedésének vonatkozásában, mint ahogy az állandó tőke elemeinek vonatkozásában, vagyis korlátlan módon kell rendelkeznie a munkaerő-szállítás fölött. A marxi elemzés szerint ez a követelmény a „munkások ipari tartalékseregének" kialakulásában leli meg egzakt kifejezését. A bővített újratermelés marxi sémája ilyesmit természetesen nem ismer, és nem is hagy számára teret. Az ipari tartaléksereg ugyanis nem jöhet létre a tőkés bérproletariátus természetes szaporodása folytán. Más társadalmi tartalékokra van szüksége, amelyekből a munkaerőt meríti, olyan munkaerőre, amely azelőtt nem állt a tőke parancsnoklása alatt, és csak szükség esetén sorolják be a bérmunkások közé. A pótlólagos munkaerőket a tőkés termelés csupán a nem-tőkés rétegekből és országokból szerezheti be folyamatosan. Marx az ipari tartalékseregről adott elemzésében (A tőke. I. köt. 588–606. old.) természetesen csupán 1. az idősebb munkásoknak a gépi berendezés általi kiszorítását, 2. a vidéki munkások városba áramlását mint a tőkés

termelésnek a mezőgazdaság fölötti uralma következményét, 3. az iparból kimustrált, rendszertelenül foglalkoztatott munkaerőket, végül pedig 4. a viszonylagos túlnépesedés legmélyebb lecsapódását, a pauperizmust veszi figyelembe. Mindezek a kategóriák különböző formában már a tőkés termelés melléktermékei, ilyen vagy olyan formában elhasznált és fölös számban termelt, bérből élő proletárok. Marxnál a folytonosan a városba áramló földművesek is bérproletárok, akik azelőtt már a mezőgazdasági tőke parancsnoklása alatt álltak és most csak átkerültek az ipari tőke fennhatósága alá. Marx szemmel láthatólag a tőkés fejlődés magasabb fokának angliai jelenségeire gondol. Ezzel szemben az *adott* összefüggésben nem vizsgálja azt a kérdést, honnan áramlik folyamatosan ez a városi és vidéki proletariátus, nem veszi figyelembe a kontinens viszonyai között ennek az áramlásnak a legfontosabb forrását, a vidéki és a városi középprétegek állandó proletarizálódását, a paraszti gazdaság és kézműipar hanyatlását, vagyis a munkaerőknek a nem-tőkés viszonyokból a tőkés viszonyokba való állandó átmenetét, ami nem a tőkés, hanem a kapitalizmus előtti termelési módok melléktermékeként azok összeomlásának és bomlásának fokozódó folyamatában. De nemcsak az európai parasztgazdaság és kézművesség bomlása tartozik ide, hanem az Európán kívüli államok legkülönbözőbb primitív termelési és társadalmi formáinak bomlása is.

Minél kevésbé korlátozódhat a tőkés termelés a mérsékelt égöv természeti kincseire és termelőerőire, minél inkább szükséges, hogy valamennyi földrész és égöv fölött rendelkezési lehetőségekre tegyen szert, annál kevésbé érheti be csupán a fehér fajú munkaerővel. Azoknak a földrészeknek a hasznosíthatóságához, amelyeken a fehér faj munkaképtelen, a tőkének más fajokra van szüksége, és egyáltalán, korlátlan rendelkezési lehetőségre van szüksége a föld valamennyi munkaereje fölött, hogy ezekkel a föld valamennyi termelőerejét — amennyire az értéktöbblet-termelés korlátai között ez lehetséges — mozgósítsa. Ezeket a munkaerőket többnyire a kapitalizmus előtti termelési viszonyok szilárd, átöröklött kötelékeiben találja meg, amelyekből először fel kell őket „szabadítani", hogy utána besorozhassa a tőke tevékeny seregébe. A munkaerő primitív társadalmi viszonyokból való kiválásának és e munkaerő tőkés bérrendszer általi felszívásának folyamata a kapitalizmus egyik nélkülözhetetlen történelmi alapja. Az angol gyapotipar, az első igazán tőkés termelési ág nemcsak a déli államok vagy az Észak-amerikai Unió gyapotja nélkül lett volna lehetetlen, hanem anélkül a milliónyi afrikai néger nélkül is,

akiket Amerikába telepítettek át, hogy munkaerőt biztosítsanak az ültetvények számára, és akik a polgárháború után mint a tőkés bérmunkás osztály szabad proletariátusa gyarapodtak tovább.[14] Hogy milyen fontos a szükséges munkaerő nem-tőkés társadalmakból való beszerzése, az a tőke számára igen érzékelhetővé vált az úgynevezett gyarmati munkáskérdés formájában. Ennek a kérdésnek a megoldását szolgálja a „gyöngéd erőszak" minden lehetséges módszere, amelyet azért alkalmaznak, hogy a más társadalmi autoritásoknak és termelési feltételeknek alávetett munkaerőket ezektől megszabadítsák és a tőke parancsnoklása alá helyezzék. Ebből a törekvésből származnak a gyarmati országokban a modern bérmunkarendszer és a primitív uralmi viszonyok közötti legkülönösebb vegyes formák.[15] Ezek kézzelfoghatóan bizonyítják azt a tényt, hogy a tőkés termelés más társadalmi formációkból származó munkaerő nélkül nem tudna meglenni.

Marx természetesen részletesen tárgyalja mind a nem-tőkés termelési eszközök kisajátításának folyamatát, mind pedig a parasztság tőkés proletariátussá való átváltoztatásának folyamatát. „A tőke" I. kötetének egész 24. fejezetét az angliai proletariátus, a mezőgazdasági tőkés bérlők osztálya, valamint az ipari tőke kialakulásának szenteli. Az utóbbi folyamatban Marx leírása szerint kiemelkedő szerepet játszott a gyarmati országoknak az európai tőke általi kifosztása. Mindezt azonban csupán az úgynevezett „eredeti felhalmozás" szempontjából vizsgálja. Marxnál a leírt folyamatok csupán a tőke genezisét, születésének óráját illusztrálták, azokat a szülési fájdalmakat jellemzik, amelyek a tőkés termelési módnak a feudális társadalom méhéből való kiemelkedését kísérték. Mihelyt azonban a tőkefolyamat — akár a termelés, akár a forgalom — elméleti elemzését adja, állandóan visszatér előfeltevéséhez: a tőkés termelés általános és kizárólagos uralmához.

Látjuk azonban, hogy a kapitalizmus, teljesen érett korszakában is, minden tekintetben nem-tőkés rétegek és társadalmak egyidejű létezésére van utalva. Ez a viszony nem merül ki pusztán a „fölös termék" értékesítési piacának kérdésében, mint azt Sismondi, továbbá a tőkés felhalmozás későbbi kritikusai, a szkeptikusok feltételezték. A tőkefelhalmozás folyamata minden értékviszonyában és tárgyi viszonyában — állandó tőke, változó tőke és értéktöbblet tekintetében — a nem-tőkés termelési formákhoz kötődik. Az utóbbiak alkotják e folyamatok adott történelmi környezetét. A tőkefelhalmozás nem ábrázolható a tőkés termelési mód kizárólagos és abszolút uralmának feltételezése esetén, nem-tőkés kör-

nyezet nélkül minden vonatkozásban elképzelhetetlen. Sismondi és követői természetesen helyes ösztönnel érzékelték a felhalmozás létfeltételeit, amikor annak nehézségeit kizárólag és egyedül az értéktöbblet realizálására redukálták. Az utóbbi feltételei, másrészről pedig az állandó és változó tőke tárgyi alakban való bővítésének feltételei között fontos különbség van. A tőke nem lehet meg az egész földgolyó termelési eszközei és munkaereje nélkül: felhalmozási mozgásának akadálytalan kibontakoztatásához minden földrész természeti kincsére és munkaerejére szüksége van. Mivel ezek *ténylegesen*, túlnyomó többségben a kapitalizmus előtti termelési formák kötelékében találhatók — ez a tőkefelhalmozás környezete —, ebből ered a tőkének az a fékezhetetlen igyekezete, hogy hatalmába kerítsen minden földrészt és minden társadalmat. Önmagában véve a tőkés termelést például tőkés módon művelt kaucsukültetvények, a már Indiában létrehozottak is kielégítenék. A nem-tőkés társadalmi viszonyok tényleges uralkodása eme termelési ágak országaiban azonban arra ösztönzi a tőkét, hogy törekedjen minden országot és társadalmat fennhatósága alá vonni, s eközben a primitív viszonyok pedig oly rendkívül gyors és erőszakos felhalmozást tesznek lehetővé, amely tisztán tőkés társadalmi viszonyok között teljesen elképzelhetetlen volna.

Más a helyzet az értéktöbblet realizálásával. Ez mint olyan, eleve nem-tőkés termelőkhöz és fogyasztókhoz kötődik. Az értéktöbblet nemtőkés felvevőinek léte tehát a tőke és a tőkefelhalmozás létfeltétele, és ennyiben a tőkefelhalmozás problémájának döntő pontja.

Így vagy úgy azonban, a tőkefelhalmozás mint történelmi folyamat minden vonatkozásban nem-tőkés rétegekre és formákra van utalva.

A probléma tehát, amely körül a közgazdászok csaknem egy évszázada tartó vitája zajlik, a két szélsőség között leli megoldását: a felhalmozást lehetetlennek nyilvánító Sismondi, von Kirchmann, Voroncov, Nyikolajon kispolgári szkepszise és Ricardo—Say—Tugan-Baranovszkij nyers optimizmusa között, akik számára a kapitalizmus önmagát korlátlanul megtermékenyíti, ergo — ami logikai következménye ennek — örökké fog tartani. A megoldás a marxi tanok értelmében abban a dialektikus ellentmondásban rejlik, hogy a tőkés felhalmozásnak mozgásához nemtőkés társadalmi formációkra van szüksége mint környezetre, az ezekkel folytatott folytonos anyagcserében halad előre, és csak addig létezhet, amíg ezt a környezetet megtalálja.

Ebből a szempontból revideálhatjuk a belső és külső értékesítési piac fogalmait, amelyek a felhalmozás problémája körüli elméleti vitában

oly kiemelkedő szerepet játszottak. A belső és a külső piac biztosan nagy és alapvetően különböző szerepet játszik a tőkés fejlődés menetében, de nem mint a politikai földrajz, hanem mint a társadalmi gazdaságtan fogalma. A tőkés termelés szempontjából a belső piac kapitalista piac, maga a termelés pedig saját termékeinek felvevője és saját termelési elemeinek beszerzési forrása. A külső piac a tőke számára a nem-tőkés társadalmi környezet, amely termékeit elnyeli, és amely termelési elemeket és munkaerőt szállít neki. Ebből a szempontból gazdaságilag Németország és Anglia kölcsönös árucseréjük során egymás számára inkább belső, kapitalista piacot jelentenek, míg a német ipar és a német paraszti fogyasztók vagy termelők közötti csere pedig a német tőke számára külső-piaci viszonyt. Ahogyan az újratermelés sémájából látható, ezek szigorúan egzakt fogalmak. A belső tőkés forgalomban legjobb esetben a társadalmi össztőkének bizonyos értékrészei realizálhatók: az elhasznált állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet elfogyasztott része; ezzel szemben az értéktöbblet tőkésítésre szánt részét „kívül" kell realizálni. Ha az értéktöbblet tőkésítése a termelés tulajdonképpeni célja és ösztönző indítéka, akkor másfelől az állandó és változó tőkének (továbbá az értéktöbblet elfogyasztott részének) megújítása a termelés széles bázisa és feltétele. És ha a kapitalizmus nemzetközi fejlődésével az értéktöbblet tőkésítése egyre sürgősebb és bajosabb lesz, akkor az állandó és a változó tőke széles bázisa mint tömeg abszolút értelemben és az értéktöbblethez viszonyítva is egyre hatalmasabb lesz. Ebből ered az az ellentmondásos jelenség, hogy a régi tőkésországok egymás számára mind nagyobb felvevőpiacot alkotnak, egymás számára mindinkább nélkülözhetetlenekké válnak, és egyúttal mind féltékenyebben harcolnak egymás ellen mint konkurrensek ellen a nem-tőkés országokhoz fűződő kapcsolataikban.[16] Az értéktöbblet tőkésítésének és az össztőke megújításának feltételei mindinkább ellentmondásba kerülnek egymással, és ez az ellentmondás mellesleg csupán a süllyedő profitráta ellentmondásos törvényének tükröződése.

Harc a naturális gazdálkodás ellen

A kapitalizmus történelmileg nem-tőkés társadalmi környezetben jön világra és fejlődik. A nyugat-európai országokban először feudális környezet veszi körül, amelynek méhéből származik — a síkvidéken jobbágygazdaság, a városokban a céhes kézművesség —, majd a feudalizmus levedlése után egy főleg paraszti—kézműves környezet mint az egyszerű árutermelés a mezőgazdaságban és a kézműiparban. Ezenkívül az európai kapitalizmust az Európán kívüli kultúrák hatalmas terepe veszi körül, amely a fejlődési stádiumok egész skáláját mutatja a legprimitívebb kommunista vándorló, vadászó és gyűjtögető hordáktól a paraszti és kézműves árutermelésig. Ezen a környezeten belül küzdi magát előre a tőkefelhalmozás folyamata.

E tekintetben három fázis különböztethető meg: a tőke harca a naturális gazdálkodással, a harc az árugazdálkodással és a tőke konkurrenciaharca a világszínpadon a felhalmozási feltételek maradékáért.

A kapitalizmusnak létezéséhez és továbbfejlődéséhez nem-tőkés termelési formákra van szüksége környezetként. De nem minden formával tud kezdeni valamit. Szüksége van nem-tőkés társadalmi rétegekre mint értéktöbbletének felvevőpiacára, mint termelési eszközeinek beszerzési forrására és mint bérrendszerének munkaerő-tartalékára. A tőke azonban e céljainak eléréséhez nem tudja hasznosítani a *naturális gazdálkodás* termelési formáit. Minden naturális gazdálkodáson alapuló formációban — akár a föld köztulajdonán alapuló primitív paraszti közösségekre, akár feudális, hűbéri viszonyokra gondolunk — a gazdaság döntő tényezője a saját szükségletre való termelés, ezért semmilyen vagy csak nagyon csekély szükséglet mutatkozik idegen áruk iránt, a saját termelésből többnyire nem keletkezik fölösleg, vagy legalábbis nem égető szükségesség, hogy a fölös termékektől megszabaduljanak. A legfontosabb azonban: minden naturális gazdálkodási termelési forma — ilyen vagy olyan mértékben — mind a termelési eszközök, mind pedig a munkaerő lekötött voltán alapul. Gazdasági szervezetében a kommunisztikus paraszti közösség éppen úgy, mint a hűbéri jobbágyudvar a legfontosabb termelési eszközök — a föld —, valamint a munkaerő jog és származás szerinti megkötésére támaszkodik. Ily módon a naturális gazdálkodás minden szempontból merev korlátokat szab a tőke szükségletének. A kapitalizmus ezért mindig és mindenütt megsemmisítő harcot indít a naturális gazdál-

kodás bármely történeti formája ellen, amellyel összeütközik: a rabszolgagazdaság ellen, a feudalizmus ellen, a primitív kommunizmus ellen és a patriarchális parasztgazdaság ellen. Ebben a harcban a politikai erőszak (forradalom, háború), az állami adó nyomása és az áruk olcsósága alkotják azokat a fő módszereket, amelyek részben párhuzamosan futnak, részben egymást követik és kölcsönösen támogatják. Európában a feudalizmus elleni harc forradalmi erőszak formáját öltötte (a 17., 18., 19. század polgári forradalmai végső soron ide tartoznak), az Európán kívüli országokban viszont — primitívebb szociális formák elleni harcban — a gyarmatosító politika formájába burkolózott. Az itt bevezetett adórendszer, valamint a — primitív közösségekkel folytatott — kereskedelem a politikai erőszak és a gazdasági tényezők szorosan egymásba fonódó keverékét alkotják.

A kapitalizmus gazdasági céljai a naturális gazdálkodáson alapuló társadalmakkal folytatott harcban a következők:

1. közvetlenül hatalmába keríteni a termelőerők olyan fontos forrásait, mint a föld és méhe, az őserdők vadjai, az ásványok, a drágakövek, az ércek, az egzotikus növényvilág termékei, például a kaucsuk stb.;
2. „felszabadítani" és a tőkének végzendő munkára kényszeríteni a munkaerőket;
3. bevezetni az árugazdaságot;
4. elválasztani egymástól a mezőgazdaságot és a kézművességet.

Az eredeti felhalmozás esetében, vagyis az európai kapitalizmus történeti kezdeteinél — a középkor végétől a 19. századig — Angliában és a kontinensen a parasztok elűzése volt a legnagyobb szabású eszköz arra, hogy a termelési eszközöket és a munkaerőt tömegesen tőkévé változtassák.* Mellesleg ugyanezt a feladatot mind a mai napig egészen más, nagyszabású eszközökkel viszi véghez az uralkodó tőke — modern gyarmatosító politikája révén. Illúzió azt remélni, hogy a kapitalizmus valaha is beéri azokkal a termelési eszközökkel, amelyeket árucsere útján megszerezhet. A tőke számára a nehézség ebben a vonatkozásban abból adódik, hogy a föld megművelhető területének hatalmas részein a termelőerőket olyan társadalmi formációk birtokolják, amelyek vagy nem haj-

* A paraszti földeket felvásárlással, de többnyire a parasztok kegyetlen elűzésével változtatták földesúri földdé. A „bekerítés" tetőpontja Angliában a 15. és 16. századra, a kontinensen a 17. és 18. századra esett, és különösen Poroszországnak és Mecklenburgnak az Elbától keletre eső területeit érintette.

landók árukereskedelemre, vagy pedig éppen a legfontosabb termelési eszközöket, amelyekre a tőkének szüksége van, egyáltalán nem bocsátják áruba, mert tulajdonformáik és egész társadalmi struktúrájuk eleve kizárja ezt. Ide tartozik mindenekelőtt a föld és méhe egész belső gazdagságával és ásványi tartalmával, továbbá felszínének rétjeivel, erdeivel és vízállományával, valamint a primitív állattenyésztő népek csordáival. Ha a tőke itt a naturális gazdálkodási képződmények hosszú, évszázadokra tehető bomlási folyamatára bízná magát, és bevárná, amíg e folyamatok az árukereskedelem útján a legfontosabb termelési eszközök elidegenítéséhez vezetnek, ez azt jelentené, hogy teljességgel le kell mondania ezeknek a területeknek a termelőerőiről. A kapitalizmus számára ezért létkérdés a gyarmati országok legfontosabb termelési eszközeinek erőszakos kisajátítása. Mivel azonban éppen a bennszülöttek primitív szociális kötelékei jelentik a társadalom és anyagi létezési alapjának legerősebb védősáncát, ezért a tőke kezdeti módszere azoknak a nem-tőkés társadalmi kötelékeknek a rendszeres, tervszerű lerombolása és megsemmisítése, amelyekbe terjeszkedése során ütközik. Itt már nem az eredeti felhalmozással van dolgunk, a folyamat mind a mai napig zajlik. Minden új gyarmati terjeszkedést természetszerűen a tőkének a bennszülöttek társadalmi és gazdasági kapcsolatai elleni makacs háborúja, továbbá termelési eszközeik és munkaerejük erőszakos kifosztása kísér. Az a remény, hogy a kapitalizmus számára felhalmozási alapjánakmegteremtéséhez elegendő a kizárólag „békés verseny", vagyis a szabályszerű árukereskedelem, ahogyan az a tőkés módon termelő országok között folyik, azon a doktrinér ámításon alapszik, hogy a tőkefelhalmozás a primitív képződmények termelőereje és kereslete nélkül is meg tud lenni, vagyis a naturális gazdálkodás lassú belső bomlási folyamatára hagyatkozhat. Éppoly kevéssé fogja bevárni az ugrásszerű terjeszkedési képességgel rendelkező tőkefelhalmozás a nem-kapitalista formák természetes lassú bomlását és áttérésüket az árugazdálkodásra, és éppoly kevéssé elégedhet meg ezzel, mint ahogy nem várhatja be a munkásnépesség növekedését sem, mint ahogy nem érheti be ezzel sem. A tőke nem ismeri a kérdés más megoldását, mint az erőszakot, amely a tőkefelhalmozás mint történelmi folyamat állandó módszere, nem csupán keletkezésekor, hanem mind a mai napig. A primitív társadalmak számára azonban, mivel minden esetben létükről vagy nemlétükről van szó, nem marad más magatartás, mint az ellenállás és az élethalálharc a teljes kimerülésig vagy a kiirtásig. Ez az oka annak, hogy a gyarmati rendszerekben állandóan napirenden van

a gyarmatok katonai megszállása, a bennszülöttek felkelései és a gyarmati expedíciók ezek leverésére. Az erőszakos módszer itt egyenes következménye annak, hogy a tőke naturális gazdálkodási formációkba ütközik, amelyek korlátokat szabnak felhalmozásának. Sem termelési eszközeiket, sem munkaerőiket, sem pedig a többlettermék iránti keresletüket nem tudja azonban nélkülözni. Hogy elvegye termelési eszközeiket, munkaerejüket, és árufelvevőkké változtathassa őket, ennek érdekében céltudatosan arra törekszik, hogy megsemmisítse őket mint önálló társadalmi képződményeket. Ez a módszer a tőke szempontjából a legcélszerűbb, mert a leggyorsabb és a legjövedelmezőbb egyszerre. Másik oldala ugyanis a növekvő militarizmus, amelynek a felhalmozás szempontjából játszott szerepét más összefüggésben később tárgyaljuk. A tőke eme módszereinek alkalmazására klasszikus példa az angolok indiai és a franciák algériai gyarmatosító politikája.

Az indiaiak ősi gazdasági szervezete — a kommunisztikus faluközösség — különböző formákban évszázadokon át tartotta magát, és hosszú belső történelemre tekinthet vissza „a politikai felhőrégió" minden vihara ellenére. Már a keresztény időszámítás előtti 6. évszázadban perzsák törtek be az Indus vidékére, és meghódították az ország egy részét. Két évszázaddal később a görögök vonultak be, és mint egy egészen idegen kultúra betelepítői, hátrahagyták Nagy Sándor és utódainak gyarmatait. A vad szkíták is megszállták az országot. Évszázadokon át arabok uralkodtak Indiában. Később az iráni hegyekből lejöttek az afgánok, majd a tatár hordák fékezhetetlen rohama ezeket is elűzte Transoxaniából. Rettegés és pusztulás jelezte a mongolok útját, egész falvak lakosságát mészárolták le, és a békés folyócskákat, a lágy rizshalmokat a sugárban kiömlő vér bíbora festette. Ám az indiai faluközösség mindent túlélt. Mert az egymást váltó mohamedán hódítók végül is érintetlenül hagyták a paraszti tömegek belső szociális életét és annak hagyományos szerkezetét. Csupán helytartóikat hagyták vissza a tartományokban, akik a katonai szervezetet ellenőrizték, és adót szedtek a lakosságtól. Minden hódító beérte az ország fölötti uralommal és az ország kizsákmányolásával, senkinek sem volt érdeke, hogy a néptől elrabolja termelési eszközeit és megsemmisítse társadalmi szervezetét. A paraszt a nagymogul birodalmában évente lerótta természetbeni adóját az idegen uralomnak, de bántódás nélkül élhetett falujában, és rizst ültethetett sholguráján, ahogyan ősatyái tették. És akkor jöttek az angolok, és a tőkés civilizáció pestise rövid idő alatt elvégezte, amit az évszázadok nem tudtak megtenni

és a nogájok kardja sem tudott véghezvinni: a nép egész társadalmi szervezetét romba döntötte. Az angol tőke célja végső soron az volt, hogy hatalmába kerítse az indiai faluközösség létezési bázisát: a földet.

Ezt a célt szolgálta mindenekelőtt az európai gyarmatosítók által mindig is kedvelt fikció, amely szerint a gyarmaton minden föld a politikai uralkodó tulajdona. Az angolok utólag egész Indiát mint magántulajdont a nagymogulnak és helytartóinak ajándékozták, hogy utána ezek „jogszerű" utódaiként örökölhessék. A nemzetgazdaságtan legtekintélyesebb tudósai, például James Mill nagy buzgalommal támasztották alá ezt a fikciót „tudományos" érvekkel, így például eme sajátos következtetéssel: fel kell tételezni, hogy Indiában a földtulajdon az uralkodóé volt, „mert ha úgy vélnénk, hogy nem ő volt a földtulajdonos, akkor nem tudnánk megmondani: ki volt a tulajdonos".[17] Ennek megfelelően az angolok már 1793-ban Bengáliában körzeteik birtokosaivá tettek minden zamindárt, vagyis az ott talált mohamedán adóbérlőket, és az örökletes piacfelügyelőket is, hogy ily módon erős belső támogatást teremtsenek a paraszti tömegek elleni hadjáratban. Ugyanígy tettek később az új hódításoknál Agra tartományban, Oudhban, valamint a belső tartományokban. Emiatt azután egy sor viharos parasztfelkelés tört ki, amelyek során az adószedőket gyakran elkergették. Az ekkor keletkezett általános zűrzavarban és anarchiában az angol tőkések a földbirtokok tekintélyes részét kezükbe tudták kaparintani.

Később az adókat olyan kíméletlenül emelték, hogy azok a lakosság munkájának csaknem teljes gyümölcsét elnyelték. A helyzet odáig fajult, hogy (az angol adóhivatal 1854-es hivatalos jelentése szerint) Delhi és Allahabad járásban a parasztok előnyösebbnek találták, ha földjeiket az adóként ráeső összegért bérbe és zálogba adják. Ennek az adórendszernek a következtében vonult be az uzsora az indiai faluba, gyökeret vert és mint a rák marcangolta belülről a társadalmi szervezetet.[18] E folyamat meggyorsítása céljából az angolok törvényt hoztak, amely a faluközösség minden hagyományának és jogfogalmának arculcsapása volt: eszerint a falusi földek az adóhátralék fejében kényszerrel elidegeníthetők. A régi nemzetségi szövetség hiába próbálta megvédeni magát a közös föld és a rokonság földjeinek elővételi jogával. A bomlás ekkor már teljessé vált. Napirendre kerültek a kényszerárverések, egyesek kilépése a földközösségekből, a parasztok eladósodása és kisajátítása.

Az angolok emellett — mindig is ezt a taktikát követték a gyarmatokon — azt a látszatot próbálták kelteni, mintha erőszakos politikájukra,

amely a földbirtokviszonyok teljes bizonytalanságát és a parasztgazdaságok összeomlását okozta, éppen a parasztság érdekében, a bennszülött zsarnokokkal és kizsákmányolókkal szembeni megvédelmezésük végett lett volna szükség.[19] Anglia először is mesterségesen létrehozott egy földbirtokos arisztokráciát Indiában a paraszti közösségek régi tulajdonjogának rovására, hogy utólag megvédelmezhesse ezeket a parasztokat az elnyomók ellen, és a „jogellenesen bitorolt földet" az angol tőkések kezére játssza.

Indiában tehát rövid idő alatt létrejött a nagybirtok, míg a parasztok hatalmas területeken kisbérlők elszegényedett, proletarizálódott tömegét alkották, rövid bérleti határidőkkel.

Végül a gyarmatosítás egy sajátosan tőkés módszere még egy jellegzetes körülményben jutott kifejezésre. Az angolok voltak India első hódítói, akik nyers közömbösséggel viseltettek e kultúrák gazdasági jellegű közműveivel szemben. Az arabok, afgánok és mongolok Indiában nagyszerű öntözőberendezéseket létesítettek és támogattak, utakat építettek az országban, hidakat emeltek a folyókon, bővízű kutakat ásattak. Timur vagy Tamerlán, az indiai mongol dinasztia őse, gondot fordított a növénykultúrákra, az öntözésre, az utak biztonságára és az utazók ellátására.[20] „Igaz, India primitív radzsái, az afgán vagy a mongol hódítók néha kegyetlenek voltak az egyénekkel szemben, de uralmuk jeleit legalább ama csodálatos berendezésekkel hagyták hátra, amelyek ma is lépten-nyomon megtalálhatók, és mintha óriások fajának művei volnának... Ez a Társaság (az angol Kelet-indiai Társaság, amely 1858-ig uralkodott Indiában — *R. L.*) egyetlen forrást sem tárt fel, egyetlen kutat sem fúrt, egyetlen csatornát sem épített, egyetlen hidat sem emelt az indiaiak hasznára."[21]

Egy másik szemtanú, az angol James Wilson ezt mondja: „Madras tartományban mindenkit bámulatba ejtenek a grandiózus, ősi öntözőberendezések, amelyeknek nyomai mind a mai napig megmaradtak. A folyókat duzzasztó gát- és zsiliprendszerek egész tavakat alkottak, amelyekből a csatornák 60—70 mérföldes körzetet láttak el vízzel. A nagy folyókon 30—40 ilyen zsilip is volt... A hegyekből lezúduló esővizet külön e célra épített mesterséges tavakba gyűjtötték, amelyekből 15—25 mérföldnyi távolságra ma is található egy-egy. Ezek a hatalmas berendezések majdnem mind 1750 előtt épültek. A Társaságnak a mongol uralkodók elleni háborúja időszakában, és hozzá kell tennünk, *indiai uralmunk egész időszakában* ezek a berendezések nagy hanyatlásnak indultak."[22]

Egészen természetes: az angol tőkének nem az volt a célja, hogy az indiai közösséget életképes formában tartsa meg és gazdaságilag támogassa, hanem ellenkezőleg, hogy lerombolja, hogy termelőerőit elrabolja. A felhalmozás gyorsan növekvő, fékezhetetlen vágya, amely egész lényegét tekintve a „konjunktúrából" él, és nem képes a holnapi napra gondolni, nem tudja távlatokba tekintő szempontból értékelni a gazdasági kultúrlétesítmények értékeit. Amikor az angol mérnökök Egyiptomban a tőke céljaira hatalmas duzzasztógátat akartak építeni a Níluson, sokáig törték a fejüket, hogy felfedezzék azoknak az ókori csatornarendszereknek a maradványait, amelyeket indiai tartományaikban a botokudák ostoba gondatlanságával teljes mértékben hanyatlani hagytak. Az angolok csak akkor tanulták meg valamelyest méltányolni ezt a nemes művet, amikor a szörnyű éhínség, amely egyedül Orissza tartományban egymillió emberéletet követelt, 1867-ben arra kényszerítette az angol parlamentet, hogy vizsgálatot indítson az ínség okairól. Az angol kormány jelenleg megpróbálja a parasztokat közigazgatási úton megmenteni az uzsorától. A Punjab Alienation Act (1900) megtiltja a paraszti földek elidegenítését vagy megterhelését más kasztok, mint a földmíves kasztok hozzátartozóinak javára, és csupán az adóbeszedő engedélyével tesz kivételeket egyes esetekben.[23] Miután sikerült tervszerűen lerombolniuk az indusok ősi társadalmi kötelékeinek védősáncát és nagyra növesztették az uzsorát, amelynél a 15%-os kamatláb szokásos jelenség, az angolok a tönkrement és elnyomorodott indiai parasztokat a kincstár és hivatalnokai gyámsága, azaz közvetlen vérszopóik „védelme" alá helyezték.

Brit-India mártíriuma mellett a tőkés gyarmati gazdálkodásban tiszteletreméltó helyet foglal el a franciák algériai politikájának története. Amikor a franciák meghódították Algériát* az arab-kabil lakosság körében olyan ősrégi társadalmi és gazdasági berendezkedések uralkodtak, amelyek az ország hosszú és viszontagságos története ellenére egészen a 19. századig, sőt részben napjainkig is megmaradtak.

Jóllehet a városokban mórok és zsidók, kereskedők, kézművesek és uzsorások magántulajdona volt az uralkodó, vidéken pedig török hűbérurak bitoroltak nagy területeket állami birtokként, a megművelt ország-

* Algéria gyarmati meghódítása, amely 1830. július 5-én kezdődött, amikor Algírt elfoglalták a francia csapatok, az algériai nép szervezett ellenállásába ütközött, és csak a századfordulóra fejeződhetett be, noha Algériát már 1834. július 22-én francia területté nyilvánították, és irányítására főkormányzót neveztek ki.

r észnek több mint fele az arab-kabil törzsek osztatlan tulajdonát alkotta, és itt még ősrégi, patriarkális szokások uralkodtak. Ugyanaz a nomád életforma — amely első pillantásra változékony és rendszertelen, de valójában szigorúan szabályozott és rendkívül egyhangú —, hajtotta ősidőktől és még a 19. században is minden nyáron az arab nemzetségeket, férfiakkal, nőkkel, gyermekekkel, nyájakkal és sátrakkal együtt a tengeri szelek hűsítette *Tell* partvidékhez, hogy azután télen visszatérjenek a sivatag védelmező melegébe. Minden törzsnek és minden nemzetségnek megvoltak a maga vándorlási útvonalai, meghatározott nyári és téli szállásai, ahol sátraikat felütötték. A földművelő arabok is szintén inkább nemzetségi köztulajdonban birtokolták a földet. És ugyanilyen patriarkális ősi, hagyományos szabályok szerint élt a kabil nagycsalád is a választott nemzetségfők vezetése alatt.

Ennek a nagy családi körnek a háztartását osztatlanul a legidősebb nő vezette, akit persze a család választott, vagy pedig rangsor szerint követték egymást az asszonyok. A kabil nagycsalád, amely szervezetét tekintve az afrikai sivatag homokján sajátos párja a híres délszláv „zadrugának,"* nemcsak a föld és méhe, hanem minden olyan eszköz, fegyver és pénz tulajdosa is volt, amelyekre a tagoknak foglalkozásuk gyakorlásához szükségük volt, és amelyet a tagok szereztek. Magántulajdonként minden férfinak csak egy ruhája volt, és minden asszonynak csak azok a ruhadarabjai és ékszerei, amelyeket nászajándékként kapott. Minden drágább öltözet és ékszer azonban osztatlan családi tulajdonnak számított, és az egyes tagok csupán a többiek beleegyezésével használhatták. Ha a család nem volt túl népes, akkor közös asztalnál étkeztek; az asszonyok egymás után főztek, a legidősebbek pedig az elosztásról gondoskodtak. Ha a nagycsalád túl népes volt, akkor az elöljárók havonta, nyers állapotban, az egyenlőség szigorú tiszteletben tartásával osztották el az élelmiszert az egyes családok között, és azt ők készítették el. A szolidaritás, a kölcsönös segítség, az egyenlőség szoros kötelékei fogták át ezt a közösséget, és a patriarchák haldokolva is lelkükre kötötték fiaiknak, hogy ragaszkodjanak a családi kötelékekhez.[24]

Már a török uralom is, amely a XVI. században rendezkedett be Algériában, komoly mértékben beavatkozott ezekbe a társadalmi viszonyokba.

* A zadruga a délszlávoknál több nemzedék családi közössége volt, a föld, a vagyon és a munkaeszközök közös tulajdonán alapult, a családapa korlátlan hatalommal rendelkezett benne; a 19. század végéig állt fenn.

Természetesen csak a franciák által később költött mese volt, hogy a törökök az egész földet elkobozták a kincstár számára. Ez a szertelen képzelgés, amely csak az európaiaknak juthatott eszébe, az iszlám és híveinek minden gazdasági alapelvével ellenkezik. Épp ellenkezőleg, a törökök általában nem nyúltak hozzá a faluközösségek és a nagycsaládok földbirtokviszonyaihoz. Csak a megműveletlen földek nagy részét lopták el a nemzetségektől mint állami birtokokat, és beilikekké változtatták azokat a helyi török kormányzók oltalma alatt; az állam azonban részben ezeket is bennszülött munkaerőkkel műveltette meg, részben pedig kamat vagy természetbeni szolgáltatások ellenében bérbe adta. Ezenkívül a törökök az alávetett nemzetségek minden lázadozását és az országon belüli minden zűrzavart arra használtak fel, hogy nagyszabású földelkobzások révén gyarapítsák a kincstári birtokokat, és katonai kolóniákat alapítsanak ezeken, avagy az elkobzott javakat nyilvánosan elárverezzék, ahol is ezek többnyire török vagy más uzsorások kezébe kerültek. Sok paraszt, hogy az elkobzások és az adó nyomása alól szabaduljon, akárcsak a középkori Németországban, az egyház oltalma alá helyezte magát, amely ily módon az ország tekintélyes földterületein a legnagyobb földesúrrá vált. Mindezen viszontagságok után Algéria birtokviszonyai a francia hódítás idején a következő képet mutatták: 1 500 000 hektárt tettek ki a kincstári birtokok; 3 millió hektár kihasználatlan földterület volt az állam birtokában mint „minden igazhitűek köztulajdona" (Bled-el Islam); 3 millió hektár volt magántulajdonban — ezt már a római kor óta a berberek birtokolták —, továbbá magántulajdon volt még 1 500 000 hektár, amely a török uralom alatt került magánkézbe. Az arab nemzetségek osztatlan köztulajdonában már csak 5 millió hektár föld maradt. Ami a Szaharát illeti, itt az oázisok körzetében kb. 3 millió hektár használható föld részben osztatlan nagycsaládi tulajdon, részben magántulajdon volt. A többi 23 millió hektár nagy része sivatag volt.

A franciák, miután Algériát gyarmatukká változtatták, nagy hűhóval láttak hozzá a civilizációs tevékenységhez. Elvégre Algéria, miután a 18. század elején megszabadult a törököktől való függőségtől, szabad kalózfészekké vált, amely veszélyessé tette a Földközi-tengert, és a keresztényekkel folytatott rabszolgakereskedelmet. A mohamedánok ezen elvetemültsége ellen kérlelhetetlenül hadat üzent Spanyolország és az Észak-amerikai Egyesült Államok, amelyek pedig ugyanebben az időben maguk is szép teljesítményt nyújtottak a rabszolgakereskedelemben.

A nagy francia forradalom idején is meghirdettek egy keresztes hadjáratot az Algériában dúló anarchia ellen. Franciaország tehát Algériát a rabszolgaság elleni harc és a rendezett, civilizált állapotok bevezetésének jelszavával igázta le. A gyakorlat nemsokára bebizonyította, mi rejlett emögött. Abban a negyven évben, amely Algéria leigázása óta eltelt, ismeretes módon egyetlen európai országban sem változtak oly gyakran a politikai rendszerek, mint Franciaországban. A restaurációt a júliusi forradalom, majd a polgárkirályság követte, a polgárkirályságot a februári forradalom és a Második Köztársaság, azt a Második Császárság, végül pedig az 1870-es vereség és a Harmadik Köztársaság. A nemesség, a fináncoligarchia, a kispolgárság és a közép-burzsoázia széles rétegei váltották egymást a politikai hatalomban. De e jelenségek közepette mindig biztos és nyugodt pólusnak bizonyult Franciaország algériai politikája, amely elejétől végéig egy és ugyanazon célra irányult, és az afrikai sivatag peremén arról árulkodott, hogy Franciaországnak a 19. században végbement összes állami változása egy és ugyanazon alapvető érdek, a tőkés burzsoázia és tulajdonformája körül forgott.

„A tanulmányozás céljából önök elé terjesztett törvényjavaslat — mondotta Humbert képviselő 1873. június 30-án, a francia nemzetgyűlés ülésén, mint az algériai agrárviszonyokat rendező bizottság szóvivője — nem kevesebb, mint ama épület megkoronázása, amelynek alapját egy egész sor rendelet, dekrétum, törvény és szenátusi javaslat rakta le, amelyek együttvéve és külön-külön egy és ugyanazon célt szolgálják: a magántulajdon megszilárdítását az araboknál." A köztulajdon tervszerű, tudatos megsemmisítése és felosztása, ez volt az a mozdíthatatlan pólus, amelyhez a francia gyarmatosító politika iránytűje a belső állami élet minden viharára való tekintet nélkül fél évszázadon át igazodott, mégpedig a következő, világosan felismert kettős érdekből. A köztulajdon megsemmisítésének mindenekelőtt az arab nemzetségek mint szociális kötelékek hatalmát kellett szétrombolnia, és ezáltal meg kellett törnie a francia igával szembeni makacs ellenállásukat, amely Franciaország katonai fölényének fittyet hányva szakadatlan törzsi lázadásokban jutott kifejezésre, és a gyarmaton szüntelen hadiállapothoz vezetett.[25] Másrészt a köztulajdon lerombolása egyik előfeltétele volt annak, hogy a meghódított országot gazdaságilag is ki lehessen aknázni, vagyis hogy az egy évezred óta arab kézben levő földet el lehessen ragadni tőlük, és a francia tőkések kezébe lehessen adni. Ezt a célt szolgálta az az általunk már ismert fikció, amely szerint a muzulmán törvények értelmében az egész

föld a mindenkori uralkodót illeti meg. Akárcsak az angolok Brit-Indiában, Lajos Fülöp algériai kormányzói is „lehetetlenségnek" nyilvánították egész nemzetségek köztulajdonának fennállását. E fikció alapján a megműveletlen földek többségét, nevezetesen a közös legelőket, erdőket és réteket állami tulajdonnak nyilvánították, és telepítési célokra használták. Egész telepítési rendszer alakult ki, az úgynevezett cantonnements, azaz a francia telepesek beköltöztek a nemzetségi földek kellős közepére, és így a törzsek arra kényszerültek, hogy a lehető legkisebb területen húzzák meg magukat. Az 1830-as, 1831-es, 1840-es, 1844-es, 1845-ös és 1846-os rendeletek „törvényeseknek" ismerték el ezeket az arab nemzetségi földek rovására elkövetett lopásokat. Ez a telepítési rendszer valójában egyáltalán nem kolóniák létrehozását eredményezte, hanem csak gátlástalan spekulációhoz és uzsorához vezetett. Az arabok a legtöbb esetben tudták, hogyan vásárolják vissza a tőlük elvett földeket, jóllehet emiatt természetesen nagy adósságokba verték magukat. A francia adónyomás is ebbe az irányba hatott. Az 1851. június 16-i törvény azonban, amely minden erdőt állami tulajdonnak nyilvánított, és így 2,4 millió hektárt, részben legelőket, részben cserjés területeket rabolt el a bennszülöttektől, megfosztotta létalapjától az állattenyésztést. Mindeme törvények, rendeletek és intézkedések zuhataga következtében leírhatatlan zűrzavar támadt az ország tulajdonviszonyaiban. A lázas telekspekuláció kihasználása céljából és abban a reményben, hogy hamarosan visszanyerik a földet, számos bennszülött eladta parcelláit a franciáknak, és ilyenkor gyakran 2—3 vásárlónak adta el egy- és ugyanazon parcellát, amely mellesleg egyáltalán nem az ő tulajdona, hanem elidegeníthetetlen nemzetségi tulajdon volt. Egy roueni spekuláns társaság például azt hitte, hogy 20 000 hektárt vásárolt, pedig végül csupán 1370 hektár vitatható területet mondhatott a magáénak. Egy másik esetben a megvásárolt 1320 hektárnyi terület a felosztás után csak két hektárnak bizonyult. Végtelen persorozat következett, amelynek során a francia bíróságok elvileg minden felosztást és a vásárlók minden igényét támogatták. A viszonyok bizonytalansága, a spekuláció, az uzsora és az anarchia általánossá vált. A francia kormánynak az a terve azonban, hogy az arab lakosság kellős közepén a francia telepesek tömegéből erős támaszt hozzon létre, nyomorúságosan hajótörést szenvedett. Ezért a francia politika a Második (Császárság idején új fordulatot vett: a kormány, amely európai korlátoltságát bizonyítva 30 éven át makacsul tagadta a köztulajdont, most a történteken okulva végre hivatalosan elismerte az

osztatlan nemzetségi tulajdon létezését, de csak azért, hogy egy füst alatt meghirdesse erőszakos felosztásának szükségességét. Ez a kettős értelme az 1863. április 22-i szenátusi rendeletnek. „A kormány — jelentette Allard tábornok az Államtanácsban — nem feledkezik meg arról, hogy politikájának általános célja a nemzetségfők befolyásának gyengítése és a nemzetségek feloszlatása. Ezen a módon felszámolja a feudalizmus (!) utolsó maradványait, amelynek védelmezői gyanánt lépnek fel a kormány javaslatának ellenzői... A magántulajdon létrehozása, európai telepeseknek az arab nemzetségek közé költöztetése..., ezek a legmegbízhatóbb eszközök a nemzetségi kötelékek bomlási folyamatának meggyorsítására."[26] Az 1863-as törvény a földek felosztásának céljából külön bizottságokat hívott életre, amelynek összetétele a következő volt: egy dandártábornok vagy kapitány mint elnök, továbbá egy alprefektus, az arab katonai hatóságok hivatalnoka és a birtokigazgatóság hivatalnoka. Afrika gazdasági és társadalmi viszonyainak e született ismerőire hármas feladat hárult: először is pontosan meg kellett szabniuk a nemzetségi területek határait, azután minden egyes nemzetség területét saját ágai vagy nagycsaládjai között felosztani, és végül ezeket a nagycsaládi földeket egyes magánparcellákra tagolni. A dandártábornokok hadjáratát Algéria belsejében pontosan hajtották végre, a bizottságok a helyszínre érkeztek, ahol egy személyben voltak földmérők, földosztók és minden telekvitában bírák is. A felosztási terveket Algéria főkormányzójának mint végső hatóságnak kellett megerősítenie. Miután a bizottságok tíz éven át orcájuk verejtékével dolgoztak, az eredmény a következő volt: 1863-tól 1873-ig 700 arab nemzetségi birtokból mintegy 400-at osztottak fel nagycsaládok között. Már itt megvetették az alapját a későbbi egyenlőtlenségnek, a nagybirtoknak és a kisparcellának, mivel a nemzetség területének nagysága és tagjainak száma szerint egy tagnak hol 1—4 hektár, hol pedig 100, sőt 180 hektár jutott. A felosztás azonban megállapodott a nagycsaládoknál. A családi birtok felosztása — dandártábornokok ide vagy oda — leküzdhetetlen nehézségbe ütközött az arabok szokásaiban. A francia politika célja, vagyis az egyéni tulajdon létrehozása és a franciák kezére való átjátszása nagyjában és egészében megint kudarcot vallott.

Csak a Harmadik Köztársaság, a burzsoázia kertelés nélküli uralma talált magában annyi bátorságot és cinizmust, hogy minden gátlást félretéve és a Második Császárság előkészítő lépéseit is mellőzve, a másik végén fogja meg a dolgot. Mind a 700 arab nemzetség területének közvetlen felosztása egyéni részekre, a magántulajdonnak a lehető legrövi-

debb időn belüli erőszakos bevezetése — ez volt a kimondott célja annak a törvénynek, amelyet a Nemzetgyűlés 1873-ban kidolgozott. Az ürügyet a gyarmatokon tapasztalható kétségbeejtő helyzet szolgáltatta ehhez. Akárcsak az 1866-os indiai éhínség, amely nyersen az angol közvélemény elé tárta az angol gyarmati politika szép eredményeit, és egy parlamenti bizottságot a bajok kivizsgálására ösztönzött, ugyanúgy riadóztatta Európát a hatvanas évek végén az Algériából hallatszó jajkiáltás, ahol tömeges éhínség és az arabok közötti rendkívüli halálozási arány nyugtázta a negyven éves francia uralmat. Az okok vizsgálatára és az arabok új, törvényes intézkedésekkel történő boldogítására bizottságot alakítottak, amely arra az egyhangú határozatra jutott, hogy az arabokon már csak egy mentőöv segíthet: a magántulajdon! Ekkor lesz ugyanis minden arab abban a helyzetben, hogy földbirtokát eladhassa, vagy jelzálogkölcsönt vehessen fel rá, és ily módon megvédje magát a nyomortól. Hogy tehát az arabokat kisegítsék nyomorúságos helyzetükből, amely részben a franciák algériai földrablásaiból, részben pedig az általuk teremtett adóterhekből és az arabok eladósodásából fakadt, ehhez az egyedül megfelelő eszköznek azt nyilvánították, hogy az arabokat teljesen az uzsorások karmaiba vessék. Ezt a bohózatot pedig teljesen komoly arccal adták elő a Nemzetgyűlésnek, és a dicső testület ugyanolyan komolysággal fogadta. A Párizsi Kommün „legyőzőinek" szégyentelensége orgiát ült.

A Nemzetgyűlésben különösen két érv szolgált az új törvény támogatására. Az arabok maguk is sürgősen követelik a magántulajdon bevezetését — hangsúlyozták a kormány javaslatának védelmezői. Valójában Algériában ezt csak a telekspekulánsok és az uzsorások kívánták, akiknek sürgető érdeke volt, hogy áldozataikat „kiszabadítsák" a nemzetségek óvó kötelékei közül és szolidaritásuk alól. Amíg ugyanis a muzulmán jog volt érvényben Algériában, addig a föld elzálogosítása a nemzetségi és családi tulajdon elidegeníthetetlenségének leküzdhetetlen korlátjába ütközött. Ezen csupán az 1863-as törvény ütött rést. A cél az volt, hogy az akadályt teljes mértékben elsöpörjék, és így szabad játékteret engedhessenek az uzsorának. A második érv „tudományos" volt. Ugyanabból a szellemi fegyvertárból származott, amelyből a tiszteletreméltó James Mill India tulajdonviszonyaival szembeni értetlenségét merítette: a klasszikus angol közgazdaságtanból. Algériában a magántulajdon az intenzív, jobb földművelés előfeltétele, amely megelőzi az éhínségeket, hiszen világos, hogy senki sem fog tőkét vagy intenzív munkát fektetni olyan földbe,

amely nem az ő egyéni tulajdona, és amelynek gyümölcseit nem kizárólag ő élvezi — szavalták buzgó hévvel Smith és Ricardo tudományosan képzett ifjai. A tények természetesen más nyelven beszéltek. Azt mutatták, hogy a francia spekulánsok az általuk Algériában létrehozott magántulajdont minden egyébre használták, csak nem intenzívebb, jobb színvonalú földművelésre. Abból a 400 000 hektár földből, amely 1873-ban a franciáké volt, 120 000 hektárnyi két tőkés cég, az Algériai és a Sétif-Társaság kezében volt, s ők földjeiket egyáltalán nem maguk művelték meg, hanem haszonbérbe adták a benszülötteknek, akik aztán a régi hagyományos módon művelték meg ezeket a földeket. A többi francia tulajdonos egynegyede ugyanilyen kevéssé foglalkozott mezőgazdasággal. A tőkebefektetések és az intenzív talajművelés itt épp oly kevéssé gyökeresedett meg, mint a mesterségesen teremtett tőkés viszonyok. Ezek csupán a francia spekulánsok profithajhászó képzeletében és tudományos ideológusaik doktrinér ködvilágában léteztek. Ha félretoljuk az 1873-as törvény indoklásának ürügyeit és szóvirágait, akkor csak arról a leplezetlen kívánságról van szó, hogy az arabokat megfosszák létalapjuktól, a földtől. És ezt a törvényt, amely Algéria lakosságának és az algériaiak anyagi jólétének halálos döfést jelentett, átlátszó érvelése és nyilvánvalóan hazug megalapozása ellenére 1873. július 26-án csaknem egyhangúlag elfogadták.

Az erőszakos eljárás kudarca azonban nem sokáig váratott magára. A Harmadik Köztársaság politikája éppúgy meghiúsult azon a nehézségen, hogy a polgári magántulajdont az őskommunisztikus nagycsaládi kötelékekben nem lehetett egycsapásra bevezetni, ahogyan a Második Császárság ez irányú kísérlete is kudarcot vallott. Az 1873. július 26-i törvény, melyet 1887. április 28-án egy másik törvénnyel egészítettek ki, 17 éves érvényessége alatt a következő eredményt hozta: 1890-ig 14 millió frankot fordítottak 1,6 millió hektár terület rendezésére. Kiszámították, hogy ha ezt az eljárást 1950-ig folytatnák, további 60 millió frankba kerülne. A célt azonban, hogy a nagycsaládi kommunizmust kiküszöböljék, még mindig nem érnék el. Az egyetlen, amit mindamellett kétségkívül elértek, a tébolyult telekspekuláció, a buján virágzó uzsora és a bennszülöttek gazdasági tönkremenetele volt.

A magántulajdon erőszakos bevezetésének kudarca ekkor újabb kísérlethez vezetett. Jóllehet az algériai főkormányzóság már 1890-ben bizottságot hozott létre, amely felülvizsgálta és elítélte az 1873-as és 1887-es törvényeket, hét évig tartott, míg a Szajna menti törvényhozó urak reformra szánták el magukat a tönkrement ország érdekében. Az új

fordulatnál elvben eltekintettek attól, hogy az állam kényszerrel vezesse be a magántulajdont. Az 1897. február 27-i törvény, valamint az algériai főkormányzó 1898. március 7-i instrukciója a magántulajdonnak főleg a tulajdonosok vagy a megszerzők önkéntes kérelmére történő bevezetését irányozza elő.[27] Mivel azonban bizonyos záradékok a magántulajdon bevezetését *egy* tulajdonos kérelmére, a föld többi társtulajdonosának engedélye nélkül is megengedhetőnek tartják, sőt bármely pillanatban teljesíthető az eladósodott birtokosok „önkéntes" kérelme is — amely az uzsorás nyomására született — ezzel az új törvény ismét lehetővé teszi, hogy a törzsi földeket és a nagycsaládi birtokokat a francia és a bennszülött tőkések ismét szétforgácsolják és fosztogassák.

Az Algérián végzett 80 éven át tartó élveboncolás különösen az utóbbi időben mind gyengébb ellenállásra talált, mivel az arabok Tunézia (1881)*, újabban pedig Marokkó leigázása** óta mindinkább a francia tőke szorításában és annak menthetetlenül kiszolgáltatva élnek. Az algériai francia rendszer legújabb eredménye az arabok tömeges kivándorlása az ázsiai Törökországba.[28]

Huszonnyolcadik fejezet

Az árugazdaság bevezetése

Mind a termelési eszközök megszerzésének, mind pedig az értéktöbblet realizálásának második legfontosabb előfeltétele a naturális gazdálkodási intézményeknek az árugazdaságba és az áruforgalomba való bekapcsolása, miután és amennyiben ezeket lerombolják. Minden nem tőkés rétegnek és társadalomnak a tőke árufelvevőjévé kell válnia, és termékeit a tőkének kell eladnia. Úgy látszik, hogy legalább itt megkezdődik a „béke" és az „egyenlőség", a do ut des [adok hogy adj], az érdekek

* Miután 1881. április 24-én a francia csapatok bevonultak Tuniszba, Franciaország Tunéziára rákényszerítette a bardói szerződést, amely az országot ténylegesen francia protektorátussá tette. A tunéziai nép erre felkeléssel válaszolt, de a francia csapatok ezt szörnyű büntető expedícióik után 1881 novemberében véglegesen leverték.

** 1912. március 30-án Franciaország, miután elfoglalta Marokkó legfontosabb városait, ezzel nyomást gyakorolt a szultánra, hogy írja alá a fezi szerződést, amely Marokkóban bevezette a francia protektorátust. 1912 áprilisában és májusában számos arab és berber törzs lázadt fel ez ellen. A francia csapatok 1912 májusában leverték a lázadást, és megszállták a parti síkságot.

kölcsönössége, a „békés verseny" és a „kulturális befolyás". Jóllehet a tőke el tudja rabolni erőszakkal a termelési eszközöket az idegen szociális intézményekből, és a dolgozókat erőszakkal kényszeríteni tudja arra, hogy a tőkés kizsákmányolás objektumaivá váljanak, de nem tudja erőszakkal áruinak felvevőivé tenni őket, nem kényszerítheti őket arra, hogy értéktöbbletét realizálják. Ezt a feltevést látszólag megerősíti az a körülmény, hogy a szállítóeszközök — vasutak, hajók, csatornák — a naturális gazdálkodási területeken az árugazdaság kiterjesztésének nélkülözhetetlen előfeltételei. Az árugazdálkodás hódító hadjárata többnyire a modern közlekedés nagyszerű eszközeivel, az őserdőkön átvágó és hegyeket átszelő vasútvonalakkal, a sivatagok fölött feszülő távíróvezetékekkel, az isten háta mögötti kikötőkbe is befutó óceánjáró gőzösökkel kezdődik. De ezeknek a változásoknak a békés jellege merő látszat. A kelet-indiai társaságok kereskedelmi kapcsolata a fűszerországokkal a kereskedelem zászlaja alatt éppen úgy rablás, zsarolás és durva csalás volt, mint az amerikai tőkések mai kapcsolatai a kanadai indiánokkal, akiknek a prémjeit felvásárolják, avagy a német kereskedők kapcsolatai az afrikai négerekkel. Az elmaradott társadalmakkal folytatott „gyöngéd" és „békeszerető" árukereskedelem klasszikus példáját szolgáltatja Kína modern történelme, amelyen vörös fonálként vonulnak végig a negyvenes évek elejétől az egész XIX. században az európaiak háborúi, amelyeknek célja az volt, hogy Kínát erőszakkal megnyissák az áruforgalom számára. Misszionáriusok által provokált keresztényüldözések, európaiak által szított lázadások, időszakonként bekövetkező háborús mészárlások, amelyekben egy békeszerető földműves népnek kellett összemérnie a maga teljes védtelenségét az egyesült európai nagyhatalmak modern tőkés haditechnikájával; súlyos hadisarcok és következményeik, az államadósság egész rendszere, európai hitelek, a pénzügyek európai ellenőrzése és az erődök európai megszállása, szabad kikötők kikényszerített megnyitása, kizsarolt vasúti koncessziók az európai tőkések számára — ezek voltak Kínában az árukereskedelem bábái a múlt század negyvenes éveinek kezdetétől egészen a kínai forradalom kitöréséig.*

* 1911 októberében a vucsangi felkeléssel Kínában kezdetét vette a polgári demokratikus forradalom. A felkelés vezetői elhatározták, hogy kikiáltják a köztársaságot, és minden tartományt felszólítottak, hogy csatlakozzék a felkeléshez. 1911. november végéig 15 tartomány nyilvánította magát a mandzsu kormánytól függetlennek. 1912. január 1-én kikiáltották a Kínai Köztársaságot és Szun Jat-szent ideiglenes elnökké választották.

Azt a korszakot, amelyben Kína megnyílt az európai kultúra, vagyis az európai tőkével való árucsere számára, az ópiumháború avatta fel, amelyben Kínát arra kényszerítették, hogy az indiai ültetvényekről felvegye ezt a mérget, és az angol tőkések számára pénzt csináljon belőle. A Brit Kelet-indiai Társaság Indiában már a 17. században meghonosította az ópium termesztését, és kantoni kereskedelmi települése révén Kínában is elterjesztette ennek a méregnek a használatát. A 19. század elején az ópium ára olyannyira leesett, hogy hirtelen „népi élvezeti cikké" vált. Kína ópiumbehozatala 1821-ben még csak 4628 láda volt, átlag 1325 dollárért, később azonban ez az ár a felére esett, és 1825-ben a kínai behozatal már 9621 láda, 1830-ban pedig 26 670 láda volt.[29] A méreg, főleg annak legolcsóbb, a szegény lakosság által használt fajtái olyan pusztító hatással jártak, hogy ez közbotrányt okozott, és így Kína védekezésképpen kénytelen volt megtiltani az ópium behozatalát. Kanton alkirálya már 1828-ban betiltotta az ópium importját, ez azonban a kereskedelmet csak más kikötővárosok felé terelte. Egy pekingi hivatalnokot megbíztak a kérdés kivizsgálásával, és ő a következő eredményre jutott:

„Arra a tapasztalatra jutottam, hogy az ópiumszívók oly heves vágyat éreznek e káros orvosság iránt, hogy mindent felajánlanak, csakhogy annak élvezetét maguknak megszerezzék. Ha nem kapják meg a szokott órában az ópiumot, tagjaik remegni kezdenek, kövér verejtékcsöppek csorognak végig homlokukon és arcukon, és képtelenek arra, hogy bármiféle foglalatosságot végezzenek. Ha azonban egy ópiummal megtöltött pipát hoznak nekik, néhány szippantás után úgyszólván felgyógyulnak.

Ezért az ópium mindazok számára, akik szívják, nélkülözhetetlenné válik, és egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy ha a hatóságok felelősségre vonják őket, akkor sokkal inkább eltűrnek minden fenyítést, semhogy azoknak a nevét elárulják, akik nekik az ópiumot szállítják. A helyi hatóságok időnként ajándékokat is kapnak, hogy ezt a bajt eltűrjék, vagy hogy meggátoljanak egy már elindított vizsgálatot. A legtöbb kereskedő, aki árut visz Kantonba, ópiumot is ad el mint csempészárut.

Az a véleményem, hogy az ópium jóval nagyobb baj, mint a szerencsejáték, és ezért az ópiumszívóknak nem lehet részük enyhébb büntetésben, mint a szerencsejátékosoknak."

A hivatalnok azt javasolta, hogy minden leleplezett ópiumszívót 80 bambuszbotütésre ítéljenek, azok pedig, akik nem akarják kiadni az eladót, 100 botütést és 3 évi száműzetést érdemelnek. És a copfos pekingi Cato az európai hatóságoknál elképzelhetetlen nyíltszívűséggel így zárta

jelentését: „Úgy tűnik, hogy az ópiumot főleg méltatlan hivatalnokok hozzák be kívülről, majd nyereséghajhászó kereskedők egyetértésével az ország belsejébe szállítják, ahol először is jó családból származó ifjak, gazdag magánzók és kereskedők lelik benne gyönyörüket, de végül az egyszerű emberek körében is elterjed. Azt a tapasztalatot szereztem, hogy a tartományokban nemcsak az állami hivatalnokok között, hanem a hadseregben is vannak ópiumszívók. Miközben különböző körzetek hivatalnokai az ópiumvásárlás törvényes tilalmát rendeletileg újra és újra megszigorítják, szüleik, rokonaik, beosztottjaik és szolgáik továbbra is szívják, és a kereskedők a tilalmat arra használják, hogy emeljék az árakat. Maga a rendőrség, amely szintén hódol e szenvedélynek, szintén vásárolja e terméket, ahelyett hogy előmozdítaná a kiszorítását, és ez is oka annak, miért hagynak figyelmen kívül minden tilalmat és rendelkezést."[30] Emiatt 1833-ban még szigorúbb törvényt hoztak, amely minden ópiumszívónak 100 botütést és 2 hónapi pellengérre állítást helyezett kilátásba. A tartományi kormányzókat kötelezték, hogy jelentéseikben térjenek ki az ópium elleni harc sikereire. Ennek a harcnak a kettős sikere természetesen azt eredményezte, hogy egyfelől Kína belsejében, mégpedig Honan, Szecsuan és Kvujcsou tartományban nagymértékben ültettek mákot, másfelől Anglia hadat üzent Kínának, hogy az országot a behozatal szabaddá tételére kényszerítse. És ezzel megkezdődött Kína dicsőséges „megnyitása" az ópiumpipa által képviselt európai kultúra számára.

Az első támadás Kantont érte. A Gyöngy-folyó torkolatánál levő városerődítmény képzelhetően primitív volt. Fő része egy-egy olyan zárrendszer volt, amely vasláncokból készült, és amelyet naplementekor különböző távolságra a lehorgonyzott tutajokhoz erősítettek. Figyelembe kell még venni, hogy a kínai lövegek nem voltak ellátva magasságszabályozó célzóberendezésekkel, használatuk tehát teljesen ártalmatlan volt. A kínaiak az angol támadást ezzel a primitív erődítménnyel fogadták, amely csak arra volt alkalmas, hogy néhány kereskedelmi hajót megakadályozzon a behatolásban. Két angol hadihajó elég volt ahhoz, hogy 1839. szeptember 7-én kikényszerítse az öbölbe való behatolást. A 16 hadidzsunkát és 13 gyújtóhajót, amellyel a kínaiak ellenálltak, háromnegyed óra alatt szétlőtték és szétszórták. Az angolok első győzelmük után jelentős mértékben növelték hadiflottájukat, és 1841 elején újra támadtak. Ezúttal a támadás egyidejűleg folyt a flotta és a kikötők ellen. A kínai flotta néhány hadidzsunkából állt. Már az első gyújtórakéta — a palánkot áttörve — az egyik dzsunka lőszerkamrájában robbant, úgyhogy az

teljes legénységével a levegőbe röpült. Rövid idő múlva 11 dzsunkát romboltak szét a vezérhajóval együtt; a maradék eszeveszett menekülésbe fogott. A szárazföldi akció néhány órával többet vett igénybe. A kínai lövegek teljesen használhatatlanok voltak. Az angolok elérték az erődítmények kellős közepét, megmásztak egy fontos magaslatot, amelyet a védők őrizetlenül hagytak, és a védtelen kínaiakat fentről lemészárolták. A csata végső eredménye: kínai oldalon 600 halott, az angolokén egy halott és 30 sebesült, akiknek több mint a fele egy lőporraktár véletlen felrobbanásakor sérült meg. Néhány héttel később az angolok új hőstettet hajtottak végre. Az volt a cél, hogy bevegyék Anunghoj és Észak-Vantung kikötőjét. Az angoloknak legalább 12 sorhajó állt rendelkezésére teljes felszereléssel. Ezenkívül a kínaiak megint elfeledkeztek a lényegről, nevezetesen arról, hogy Dél-Vantung szigetét meg kellene erősíteni. Az angolok tehát teljes lelkinyugalommal felállítottak ott egy tarackütegeet, amely az egyik irányból lőtte a kikötőt, miközben hadihajóik a másik oldalról vették tűz alá azt. Néhány perc elég volt ahhoz, hogy a kínaiakat elűzzék a kikötőből, és ellenállás nélkül végrehajtsák a partraszállást. Az embertelen jelenet miatt, amely ezt követte — így írja egy angol beszámoló —, az angol tisztek mindig csak a legmélyebb sajnálatukat fogják kifejezni. A kínaiak ugyanis, amikor menekülni akartak sáncaikból, az árkokba estek, s így ezek úgyszólván megteltek tehetetlen, kegyelemért könyörgő katonákkal. És ezekre a fekvő emberi testekre lőttek szünet nélkül a szipolyok — állítólag a tisztek parancsa ellenére. Így nyitották meg Kantont az árukereskedelem számára.

Ugyanez lett a sorsa más kikötőknek is. 1841. június 4-én 3 angol hadihajó jelent meg 120 ágyúval a Ningpo város bejáratánál elterülő szigetek előtt. Másnap újabb hadihajók érkeztek. Este az angol tengernagy üzenetet küldött a kínai kormányzóhoz azzal a követeléssel, hogy adja át a szigeteket. A kormányzó kijelentette, hogy nincs ereje ellenállni, de Pekingből jött parancs nélkül nem hajlandó átadni a szigeteket, és ezért haladékot kér. Ezt azonban nem adták meg neki, és hajnali fél háromkor az angolok megrohamozták a védtelen szigetet. A kikötő és a part menti házak 9 perc alatt füstös romhalmazzá váltak. A csapatok kiszálltak az elhagyott parton, amelyet széttört kardok, vértek, puskák és holttestek borítottak, majd felvonultak Tinghaj várossziget sáncai előtt, hogy bevegyék azokat. Megerősítve az időközben odaérkezett újabb hajók legénységével, a következő reggelen ostromlétrákat állítottak fel az alig védett falaknál, és néhány perc múlva már a város urai voltak. Ezt a dicső-

séges győzelmet az angolok a következő szerény jelentéssel tették közhírré: „1841. július 5-ének reggelét a sors emlékezetes napként fogja számon tartani; ezen a napon lobogott először Őfelsége, Anglia uralkodójának zászlaja a Mennyei Birodalom legszebb szigete fölött, az első európai zászló, amely e pompás táj fölött győzelmesen leng."[31] 1841. augusztus 25-én az angolok megjelentek Amoj városa előtt, amelynek erődjeit több száz, a legnagyobb kínai kaliberű ágyúval szerelték fel. Ezeknek a lövegeknek teljes használhatatlansága, valamint a parancsnokok gyámoltalansága következtében e kikötő bevétele ismét gyerekjátéknak bizonyult. Az angol hajók folytonos tüzelés közben közelítették meg Kulangszu falait, majd a tengerészek partra szálltak, és rövid ellenállás után elkergették a kínai csapatokat. Eközben az angolok a kikötőben 26 hadidzsunkát és rajtuk 128 löveget zsákmányoltak, amelyet a legénység veszni hagyott. Egy ütegnél a tatárok 5 angol hajó egyesült tüzével szemben hősi ellenállást tanúsítottak, a partra szállt angolok azonban hátbatámadták őket, és pusztító vérfürdőt rendeztek közöttük.

Így ért véget a dicsteljes ópiumháború. Az 1842. augusztus 27-i békekötés során az angolok megkapták Hongkong szigetét, ezenkívül pedig Kantont, Amojt, Fucsout, Ningpót és Sanghajt meg kellett nyitni a kereskedelem előtt. Tizenöt évvel később megkezdődött a második háború Kína ellen, ahol ezúttal az angolok a franciákkal működtek együtt. 1857-ben a szövetségesek flottája ugyanolyan hősiesen ostromolta meg Kantont, mint az első háborúban. Az 1858-as tiencsini békében megengedték az ópiumbehozatalt, az európai kereskedelmet, és beengedték a missziókat az ország belsejébe. Az angolok már 1859-ben újra kezdték a háborúskodást, és elhatározták, hogy lerombolják a kínaiak Pejhaj erődítményeit, ám egy 464 halottat és sebesültet követelő gyilkos csatában visszaverték őket.[32] Anglia és Franciaország most megint együtt folytatta a hadműveleteket. A 12 600 angol és 7500 főnyi francia haderő Cousin-Montauban tábornok vezetésével 1860 augusztusában egyetlen lövés nélkül bevette a takui kikötőt, majd Tiencsinig nyomult előre és tovább, Peking felé. Út közben 1860. szeptember 21-én került sor a véres palikaoi csatára, amely Pekinget kiszolgáltatta az európai hatalmaknak. A győztesek, akik csaknem néptelen és védtelen városba vonultak be, először kirabolták a császári palotát; ebben Cousin tábornok, a későbbi „Palikao grófja" marsall a legnagyobb odaadással személyesen vett részt, lord Elgin azonban „büntetésből" felgyújtatta a palotát.[33]

Most már engedélyezték az európai hatalmaknak, hogy követeket tartsanak Pekingben, Tiencsint és más városokat pedig megnyitották a kereskedelem számára. Míg Angliában Ópiumellenes Liga működött a méregnek Londonban, Manchesterben és más ipari körzetekben való elterjesztése ellen, és egy parlament által kinevezett bizottság rendkívül veszélyesnek minősítette az ópium élvezetét, addig még az 1876-os Csifui egyezmény is biztosította az ópiumbehozatalt Kínába. Egyúttal minden Kínával kötött állami szerződés megadta az európaiaknak — mind a kereskedőknek, mind pedig a misszióknak — a földszerzés jogát. Itt a lövegek tüzén kívül a tudatos csalás is segített. Nemcsak a szerződések szövegének kétértelműsége nyújtott kényelmes ürügyet az európai tőkének a szerződések által érintett területekre való behatoláshoz. Az 1860-as francia pótegyezmény kínai szövegének hírhedten pimasz meghamisítása, amelyet Delamarre abbé, katolikus misszionárius mint tolmács követett el, később lehetővé tette, hogy a kínai kormánytól kizsarolják azt az engedményt is, hogy a missziósok ne csak a szerződésben foglalt kikötőkben, hanem a birodalom minden tartományában kapják meg a földszerzés jogát. A francia diplomácia és a protestáns misszió egységesen elítélte a katolikus atya rafinált szélhámosságát, ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy erőteljesen támogassák a francia misszió ily módon kiszélesített jogainak alkalmazását, és hogy 1887-ben ne terjesszék ki ezeket a protestáns misszióra is.[34]

Kínának az árukereskedelem számára való megnyitását, amely az ópiumháborúval kezdődött, a „bérbevételek"* és az 1900-as kínai expedíció** pecsételte meg, amelyben az európai tőke kereskedelmi érdekei nyíltan nemzetközi területrablásba csaptak át. Finoman domborítja ki az európai „kultúrküldetés" képviselőinek kezdeti elmélete és végső gyakorlata közötti ellentmondást az özvegy anyacsászárnő sürgönye, amelyet Taku erődjének bevétele után Viktória királynőhöz írt:

* A „bérletek" leplezett annexiókat, illetőleg az érdekszférák felosztását jelentették Németország kezdte 1898-ban Kiaucsou bérbevételével, ezt követte Franciaország a Kuancsouvan-öböllel, Oroszország Port Arthurral és Anglia Veihaivei-jel.

** 1899-ben Észak-Kínában kirobbant a Ji-ho-tuanok (boxerek) antiimperialista, népi felkelése, amelyet 1900-ban nyolc imperialista állam egyesült hadserege Alfred Graf von Waldersee német tábornok vezetésével kegyetlenül levert. Az 1901-es zárójegyzőkönyv Kínát egyebek között arra kötelezte, hogy mintegy 1,4 milliárd márka hadisarcot fizessen, és járuljon hozzá támaszpontok berendezéséhez az intervenciós hadseregek számára.

„Üdvözlet Felségednek! — Angliának a kínai birodalommal folytatott tárgyalásain, mióta közöttünk kapcsolatok létesültek, Nagy-Britannia sohasem beszélt földbirtokainak gyarapításáról, hanem csak arról a buzgó kívánságáról, hogy kereskedelmének érdekeit képviselje. Mérlegelve azt a tényt, hogy országunkat most ismét a háború szörnyűséges állapotába taszították, emlékeztetünk arra, hogy Kína kereskedelmének nagy részét, 70 vagy 80%-át Angliával folytatja. Ezenkívül Felségtek tengeri vámjai a világon a legalacsonyabbak, és igen kevés korlátozás gátolja Felségtek tengeri kikötőiben az idegen behozatalt. Ezen az alapon az elmúlt fél évszázadban a brit kereskedőkkel való baráti kapcsolataink a szerződésben foglalt kikötőinkben folyamatosak voltak és kölcsönös előnyünkre szolgáltak. Most azonban váratlan fordulat állott be, általános gyanakvás támadt velünk szemben. Ezért kérjük Felségteket, gondolják meg, hogy ha a körülmények bizonyos alakulása folytán birodalmunk függetlensége odaveszne és egyesülnének a hatalmak, hogy területünk elfoglalására régóta szövögetett tervüket végrehajtsák (a temperamentumos Tsi Hszi a japán császárhoz intézett egyidejű sürgönyében nyíltan beszél „a Nyugat földéhes hatalmairól, amelyeknek mohó tigrisszemei reánk sandítanak". — *R. L.*), akkor az eredmény szerencsétlenül és végzetesen hat majd ki Felségtek kereskedelmére. Birodalmunk jelenleg minden módon arra törekszik, hogy olyan hadsereget és eszközöket teremtsen elő, amelyek szavatolnák védelmét. Emellett Felségtek közvetítői jószolgálataira bízzuk magunkat, és sürgősen várjuk döntésüket."[35]

Mellesleg az európai kultúra hordozói minden háborúban nagyban fosztogattak és loptak a kínai császári palotákban, középületekben, ősi kulturális emlékekben, akárcsak 1860-ban, amikor a franciák a mesés kincseket rejtő császári palotát fosztották ki, majd 1900-ban, amikor is „minden nemzet" versenyt lopta a köz- és magánjavakat. A legnagyobb és legrégibb városok füstölgő romjai, a mezőgazdasági kultúrák hanyatlása a síkságok legnagyobb részén, a hadisarcok összegyűjtésére kivetett elviselhetetlen adók — ezek voltak minden európai előrenyomulás kísérői, ez járt az árukereskedelem fejlődésével. A több mint 40 kínai treaty ports mindegyikét vérfürdővel, mészárlással és romokkal vásárolták meg.

Harc a paraszti gazdaság ellen

A naturális gazdálkodás elleni harc egyik fontos zárófejezete a mezőgazdaságnak az ipartól való elválasztása, a vidéki iparnak a parasztgazdaságból való kiszorítása. A kézművesség történetileg mezőgazdasági mellékfoglalkozásként jött létre, a letelepült kultúrnépeknél a földművelés függeléke. Az európai kézművesség középkori története a mezőgazdaságtól való megszabadulásának, a jobbágyudvartól való elszakadásának, specializálódásának és céhes városi árutermeléssé való fejlődésének története. Annak ellenére, hogy az ipari termelés a kézművességtől a manufaktúrán át a tőkés nagyipari gyárig fejlődött tovább, vidéken a paraszti gazdaságban a kézművesség még mindig erősen a mezőgazdasághoz tapadt. A kézművesség mint házi melléktermelési ág a földművelés mellett fennmaradó szabad időben kiemelkedő szerepet játszott a parasztgazdaság szükségleteinek kielégítésében.[36] A tőkés termelés fejlődése egyik iparágat a másik után ragadja el a parasztgazdaságtól, hogy azokat gyári tömegtermeléssé koncentrálja. Ennek tipikus példája a textilipar története. Ugyanez megy végbe, csak kevésbé feltűnően a mezőgazdaság minden egyéb kézműipari ágában. A tőke, hogy a paraszti tömeget áruinak felvevőjévé tegye, arra törekszik, hogy a paraszti gazdaságot először arra az egyetlen ágra korlátozza, amelyet nem tud azonnal — európai tulajdonviszonyok között pedig csak nehézségek árán — hatalmába keríteni: a mezőgazdaságra.[37] Külsőleg itt minden teljesen békésen megy végbe. A folyamat észrevétlen, és látszólag tisztán gazdasági tényezők idézik elő. A gyári tömegtermelés technikai fölénye a maga specializációjával, a termelési folyamat tudományos elemzésével és kombinálásával, világpiaci nyersanyagforrásaival és tökéletesített termelési eszközeivel a primitív paraszti kézműiparral szemben kétségtelen. Valójában a paraszti mezőgazdaságnak a kézműipartól való elválasztási folyamatában olyan tényezők hatnak, mint az adóterhek, a háború, az ország földjének és a föld méhének elherdálása és monopolizálása, amely azonos mértékben tartozik a nemzetgazdaság, a politikai erőszak és a büntetőtörvénykönyv területére. Ezt a folyamatot sehol sem vitték olyan alaposan végig, mint az Amerikai Egyesült Államokban.

Az amerikai farmer a vasút (vagyis az európai, főleg angol tőke) nyomán vonult végig lépésről lépésre az Államok hatalmas keleti és nyugati síkságain, ahonnan az indiánokat tűzfegyverekkel, vérebekkel,

szesszel és szifilisszel kiirtotta, és erőszakkal keletről nyugatra telepítette, hogy földjüket és földjük méhét „gazdátlan birtokként" kisajátítsa, az erdőket kiirtsa és művelés alá vegye. Az amerikai farmer, a „telepes" („Hinterwäldler") a polgárháború előtti régi szép időkben egészen más fickó volt, mint ma. Nagyjából mindent meg tudott oldani és elszigetelt farmján szinte a külvilág nélkül is megélt. „A mai amerikai farmer — írta a kilencvenes évek elején Peffer szenátor, a Farmerszövetség egyik vezetője — egészen más ember, mint 50 vagy 100 évvel ezelőtti ősei. A ma élők közül sokan emlékeznek még azokra az időkre, amikor a farmerek jelentős mértékben kézművességgel foglalkoztak, vagyis ők maguk készítették el mindannak java részét, amire saját ellátásukhoz szükségük volt. Minden farmernek saját szerszámkészlete volt, amelyek segítségével faeszközöket fabrikált, például szénavillákat, gereblyéket, ásónyeleket, ekéket, kocsirudat és egy sor más faeszközt. Továbbá a farmer termesztett lent és kendert, gyapjút és gyapotot. Ezeket a textilnyersanyagokat a farmon dolgozta fel: házában szőtt és font; ugyanígy házilag készített ruhát és fehérneműt, és mindezt ő maga is használta. Minden farmon volt egy kis műhely ács-, asztalos- és lakatosmunkák elvégzésére, a házban pedig rokka és szövőszék; szőnyegeket, terítőket és ágyneműt szőttek; minden farmon libákat is tartottak, amelyeknek pelyhével és tollával párnákat és dunyhákat töltöttek; a fölösleget a legközelebbi város piacán adták el. Télen a gabonát, a lisztet és a kukoricát nagy, 6—8 lovas szekérrel vitték a piacra, 100 vagy 200 mérföldnyi távolságra, ott a következő évre bevásárolták a gyarmatárukat, bizonyos szöveteket és más egyebet. A farmerek között is lehetett különböző kézműveseket találni. Egy szekeret a farmon kb. egy vagy két éven át készítettek. Az anyagot a közelben találták; a felhasználható épületfa fajtáját a szomszéddal kötött szerződésben szigorúan rögzítették; meghatározott időben kellett a fát szállítani, azután egy bizonyos ideig száradnia kellett a fának, s ha kész volt a kocsi, mindkét szerződő fél tudta, melyik fadarab honnan való és milyen sokáig szárították. Télidőben a szomszéd ács ablakkereteket, tetőket, ajtókat, párkányokat, gerendasorokat készített a következő szezonra. Az őszi fagyok idején a cipész eljött a farmer otthonába, leült egy sarokba, és rendbehozta a család lábbelijeit. Mindent házilag csináltak, és a kiadások nagy részét a farm termékeivel fizették. Ha közeledett a tél, ideje volt, hogy ellássák magukat hússal; a húst elkészítették és füstölve tárolták. A gyümölcsöskert gyümölcsöt szállított a musthoz, az almalekvárhoz és egyéb befőttekhez; mindez tökéletesen elegendő volt

a család évi szükségleteinek fedezésére és még maradt is belőle. A gabonát fokozatosan, szükséglet szerint csépelték, mindig annyit, amennyi készpénzre szükség volt. Mindent félretettek és elhasználtak. E gazdálkodási forma egyik következményeképpen viszonylag kevés pénzre volt szükségük ahhoz, hogy a gazdaságot vezethessék. A legnagyobb farmnak is általában elegendő volt 100 dollár ahhoz, hogy cselédeket fogadjanak, a szerszámokat kijavítsák, és más esetleges kiadásokat fedezzenek."[38]

Hanem ennek az idillnek a polgárháború után kínos vége lett. A hatalmas, 6 milliárd dolláros államadósság, amelyet az Államok felhalmozott, az adóterhek nagymértékű növekedését vonta maga után. A háború után azonban megkezdődik a modern közlekedés, az ipar, főleg a gépgyártás lázas fejlődése, a növekvő védővámok támogatásával. A vasútépítés bátorítására és az ország farmerekkel való betelepítése érdekében a vasúti társaságoknak nagyvonalú ajándékokat adtak a nemzeti földekből; csupán 1867-ben több mint 74 millió hektár földhöz jutottak. Persze, a vasúti hálózat is példátlan mértékben növekedett. 1860-ban még 50 000 km hosszú sem volt, 1870-re viszont már több mint 85 000 km-re nőtt, 1880-ban pedig már több mint 150 000 km volt (ugyanebben az időben, 1870-től 1880-ig Európa egész vasúti hálózata 130 000 km-ről 169 000 km-re nőtt). A vasutak és a telekspekulánsok tömeges bevándorlást idéztek elő Európából az Egyesült Államokba. Az 1869-től 1892-ig eltelt 23 évben több mint négy és félmillió bevándorló érkezett. Ennek eredményeképpen az Államok fokról fokra felszabadította magát az európai, főleg az angol ipar uralma alól, létrehozta a maga manufaktúráit, saját textil-, vasérc-, acél- és gépiparát. A leggyorsabban a mezőgazdaságot forradalmasították. A déli államok ültetvényeseit a négerek felszabadítása már a polgárháború utáni első években arra kényszerítette, hogy bevezessék a gőzekét. Elsősorban azonban azokat a farmokat rendezték be eleve a legmodernebb gépi technikával, amelyek Nyugaton, a vasútépítés befejeztével frissen jöttek létre. „Miközben — olvashatjuk az Egyesült Államok Mezőgazdasági Bizottságának 1867. évi jelentésében — Nyugaton a gépi berendezések használata forradalmasítja a földművelést, és az alkalmazott emberi munka aránya az eddig ismert legalacsonyabb fokra süllyedt,... kiemelkedő közigazgatási és szervezői tehetségek foglalkoznak a mezőgazdasággal. Többezer hektáros farmokat nagyobb ügyességgel vezetnek, mint a 40 hektárosokat, célszerűbb és gazdaságosabb módon használják ki a meglevő eszközöket és magasabb jövedelmet érnek el."[39]

Egyidejűleg hatalmas mértékben növekedett a közvetlen és közvetett

adók terhe. A polgárháború kellős közepén új pénzügyi törvényt hoztak. Az 1864. június 30-i háborús tarifa, amely a ma is érvényben levő rendszer alapját képezi, rendkívüli mértékben megemelte a fogyasztási és a jövedelmi adókat. Ezzel párhuzamosan a védővámrendszer valóságos orgiája kezdődött, amely a magas háborús adókat jó ürügynek tekintette arra, hogy a belföldi termelés terheit vámokkal egyenlítse ki.[40] Mr. Morill, Stevens és más úriemberek, akik a háborút használták fel arra, hogy protekcionista programjukat diadalra vigyék, megalapították azt a rendszert, amely a vámpolitikát nyíltan és cinikusan a nyereséghajhászók magánérdekeinek eszközévé tette. Minden belföldi termelő, aki megjelent a törvényhozó kongresszus előtt, hogy valamilyen különleges vámot követeljen, amellyel megtömhetné zsebeit, azt tapasztalhatta, hogy követelését készségesen teljesítik. A vámtételeket olyan magasra srófolták fel, amilyenre bárki éppen követelte. „A háború — írja az amerikai Taussig — bizonyos vonatkozásban frissítően és nemesítően hatott nemzeti életünkre, ám az üzleti életre és az egész törvényhozásra gyakorolt, a pénzügyi érdekeket érintő közvetlen befolyása demoralizáló volt. A társadalmi kötelesség és a magánérdek közötti határvonalat a törvényhozók gyakran szem elől tévesztették. Nagy vagyonokat halmoztak fel törvénymódosítások révén, amelyeket ugyanazok az emberek követeltek és hajtottak végre, akik az új törvények haszonélvezői voltak és az ország sajnálkozva látta, hogy a politika embereinek tisztessége és becsülete nem maradt érintetlen." És ezt a tarifatörvényt, amely az ország gazdasági életében teljes átalakulást jelentett, amely 20 éven át változatlan maradt, és alapjában véve mindmáig az Egyesült Államok vámpolitikai törvényhozásának alapját alkotja, a szó szoros értelmében három nap alatt hajszolták keresztül a kongresszuson és két nap alatt a szenátusban — mindenféle kritika, vita és ellenzék nélkül.[41]

Az Egyesült Államok pénzügyi politikájának ezzel a fordulatával megkezdődött az Unió szégyentelen parlamenti korrupciója, a választások, a törvényhozás és a sajtó nyílt és gátlástalan kihasználása, a nagytőke leplezetlen anyagi érdekeinek eszközévé változtatása. Az „enrichissez-vous" vált a közélet jelszavává a „nemes háború" után, amelyet azért vívtak, hogy az emberiséget megszabadítsák „a rabszolgaság szégyenfoltjától"; a négerfelszabadító jenki orgiákat ült mint a tőzsdespekuláció szerencselovagja, törvényhozóként földeket ajándékozott magának, gazdagodott a vámokon, az adókon, a monopóliumokon, a hamis részvényeken, a közvagyon elherdálásán. Az ipar felvirágzott. Elmúltak már

azok az idők, amikor a kis- és középfarmer csaknem készpénz nélkül megélhetett, és gabonakészletét szükséglete szerint csépelhette, hogy pénzzé tegye. A farmernek most már mindig pénzzel, méghozzá sok pénzzel kellett rendelkeznie, hogy adóit kifizethesse; nemsokára mindent, amit termelt, el kellett adnia és mindazt, amire szüksége volt, a gyárostól kellett megszereznie mint árut. „Ha a jelen felé fordulunk — írja Peffer — azt látjuk, hogy szinte minden megváltozott. Különösen Nyugaton, a farmerek egyszerre cséplik a gabonájukat és egyszerre adják el. A farmer eladja marháját, és friss húst vagy szalonnát vásárol, eladja disznait, és sonkát és disznóhúst vásárol, eladja főzelékféléit és zöldségét, majd visszavásárolja őket konzervek formájában. Ha egyáltalán termeszt lent, akkor kicsépli azt, és ahelyett, hogy megfonná, majd lenvásznat szőne belőle és fehérneműt készítene gyermekeinek, mint ahogy azt 50 évvel ezelőtt tette, eladja a magot, a szalmát pedig eltüzeli. Ma 50 farmer közül alig egy tenyészt juhot; a nagy tenyésztő farmokra számít, és maga is kész alakban veszi a gyapjút, mint kendőt vagy ruhát. Öltözékét már nem otthon varrja, hanem a városban vásárolja. Ahelyett, hogy maga készítené el a szükséges szerszámokat, vasvillákat, gereblyéket stb., a városba megy, hogy nyelet vegyen a baltához vagy a kalapácshoz; kötelet vesz és zsineget és mindenféle anyagot; ruhaszövetet vesz, sőt ruhát is, konzervgyümölcsöket vásárol, szalonnát, húst és sonkát vesz; ma mindent vásárol, amit valaha maga termelt, és mindehhez pénzre van szüksége. Mindezeken felül a legkülönösebb a következő: míg azelőtt az amerikai otthona szabad és adósságoktól mentes volt — ezer eset közül egyetlen egy sem volt jelzálogkölcsönnel megterhelve, valamely pénzkölcsön biztosítására —, és míg azelőtt, ha a legcsekélyebb pénzösszegre volt szüksége gazdasága vezetéséhez, mindig elegendő pénzt talált a farmerek között, most, amikor tízszer annyi pénzre van szüksége, csak kevés vagy semmi pénze sincs. A farmerek mintegy felének akkora a jelzálogadóssága, hogy a tulajdonában levő egész értéket elnyeli, a kamatok pedig horribilisek. Ennek a sajátos fordulatnak az oka a gyáros, gyapjú- és lenvászongyáraival, fafeldolgozó és gyapotszövő üzemeivel, szövödéivel, hús-, gyümölcs- és konzervgyáraival stb. stb.; a kis farmerműhelyek átadták a helyüket a nagy, városi üzemeknek. A szomszédos szekérgyártó műhely átadta helyét a hatalmas városi gyárnak, ahol hetente 100 vagy 200 kocsit készítenek; a kis csizmadiaműhely pedig átadta a helyét a nagy, városi gyárnak, ahol a munkát jórészt gépekkel végzik."[42] Végül a farmer mezőgazdasági munkája is gépi munkává változott. „Most gépekkel aratnak, vetnek és

kaszálnak a farmerek. A gép vág, kévét köt és gőzerővel csépel. A farmer aratás közben olvashatja a reggeli lapot, és a gép fedett ülésén ülve kaszál."[43]

Az amerikai mezőgazdaságnak a „nagy háború" óta bekövetkezett ilyetén forradalma azonban nem a vége, hanem a kezdete volt annak az örvénynek, amelybe a farmer belekerült. Története már a tőkés felhalmozás második fejlődési fázisához vezet, amelyet egyúttal találóan illusztrál. A kapitalizmus mindenütt leküzdi és kiszorítja a naturális gazdálkodást, a saját szükségletre való termelést, a mezőgazdaság és a kézművesség összekapcsolását, hogy helyükbe egyszerű árugazdaságot ültessen. Szüksége van az árugazdaságra, mint saját értéktöbbletének felvevőpiacára. Egyedül az árutermelés az az általános forma, amelyben a kapitalizmus virágozni tud. Mihelyt azonban a naturális gazdálkodás romjain elterjed az egyszerű árutermelés, azonnal megkezdődik ez ellen a tőke harca. Az árugazdasággal a kapitalizmus konkurrenciaviszonyba kerül: miután életre hívta, máris elvitatja tőle a termelési eszközöket, a munkaerőt és a felvevőpiacot. A cél eleinte a termelő elszigetelése, a közösség oltalmazó kötöttségétől való elszakítása volt, azután a mezőgazdaságnak a kézművességtől való elszakítása, most pedig a kisárutermelőnek termelési eszközeitől való elszakítása a feladat.

Láttuk: a „nagy háború" Amerikában egy olyan korszakot nyitott meg, amelyben az ország földjeit monopolista tőkéstársaságok és egyes spekulánsok óriási mértékben fosztogatták. A lázas vasútépítés és még inkább a vasúti spekuláció mellett tébolyult telekspekuláció kezdődött, amelynek során hatalmas vagyonok, egész tartományok váltak egyes szerencselovagok és társaságok zsákmányává. És ekkor indította el az ügynökök siserehada az Európából az Egyesült Államokba irányuló bevándorlás hatalmas áramlatát a vásárian gátlástalan reklám minden eszközével, csalással, hitegetéssel. Ez a hullám kezdetben az atlanti partvidék keleti államaiban csapódott le. Minél erősebben fejlődött azonban az itteni ipar, annál inkább nyugatra tolódott a mezőgazdaság. A „gabonaközpont", amely 1850-ben még az ohiói Columbusban volt található, a következő 50 évben tovább vándorolt, és végül észak felé 99 mérföldnyire, nyugat felé pedig 680 mérföldnyire tolódott el. 1850-ben az atlanti államok szállították az egész gabonatermés 51,4%-át, 1880-ban már csak 13,6%-át, a közép-északi államok viszont 1880-ban a termés 71,7%-át, a nyugatiak pedig 9,4%-át szállították.

1825-ben, Monroe elnöksége idején az Államok kongresszusa elhatározta, hogy az indiánokat a Mississippi keleti partjáról Nyugatra telepíti. A vörösbőrűek kétségbeesetten védekeztek, de végül — legalábbis azt a keveset, akit a 40 indián háború mészárlásai* megkíméltek — mint terhes im-lomot eltakarították, mint a bivalycsordákat, nyugatra terelték, hogy tt mint a vadakat a rezervátumok rácsa mögött zsúfolják össze őket. Az indiánok kénytelenek voltak engedni a farmereknek; most a farmereken volt a sor; ők voltak kénytelenek engedni a tőkével szemben, és áttelepülni a Mississippin túlra.

Az amerikai farmer a vasutak nyomán nyugatra, majd északnyugatra telepedett, az ígéret földjére, amellyel a nagy telekspekulánsok szélhámos ügynökei kecsegtették. A legtermékenyebb, legjobban megművelt földeket azonban a társaságok nagy, tisztán tőkés módon üzemeltetett gazdaságokká változtatták. A vadonba csődített farmerek mellett megszületett azok veszélyes versenytársa és halálos ellensége, a „bonanza-farm", a tőkés mezőgazdasági nagyüzem, amit azelőtt se az új, se az óvilág nem ismert. Itt az értéktöbblet-termelést már a modern tudomány és technika minden segédeszközével folytatták. „Olivier Dalrymple, akinek nevét ma az Atlanti-óceán mindkét partján ismerik — írta Lafargue 1885-ben — alighanem a finánctőkés mezőgazdaság legjobb képviselőjének tekinthető. 1874 óta egyszerre vezet a Red River-en egy gőzösjáratot és 6 — összesen 30 000 hektár területű — farmot, amelyek egy pénzügyi emberekből álló társaság tulajdonát képezik. A farmokat felosztotta 800–800 hektáros osztályokra, és azokat is 3 alosztályra, egyenként 267 hektár területtel. Ezek üzemvezetők és alüzemvezetők irányítása alatt állnak. Minden szekcióban barakkokat építtetett, amelyek 50–50 ember számára biztosítanak szállást, valamint istállókat ugyanennyi ló és öszvér számára; továbbá vannak konyhák, élelmiszer- és takarmányboltok, gépek őrzésére alkalmas pajták, végül pedig kovács- és lakatosműhelyek. Minden szekciónak teljes a felszereltsége: 20 pár ló, 8 duplaeke, 12 vetőgép, amelyeket lóval vontatnak, 12 acélfogú borona, 12 kaszáló és kévekötőgép, 2 cséplőgép és 16 szekér; minden rendszabálynak eleget tettek,

* Az indiánok lélekszámát az Egyesült Államok területén 1500 körül kb. egymillióra becsülik. 1887-ben már csak 243 000-ret tartanak számon. Az indiánokat a 18. század közepére egészen az Allegheny-hegységig szorították vissza vagy kiirtották. 1790 és 1860 között az Egyesült Államok területe 867 980 km²-ről 2 973 965 km²-re nőtt, és az őslakosság kiűzése és kiirtása elérte tetőpontját.

hogy a gépek és az igavonók (emberek, lovak, öszvérek) jó állapotban legyenek, és a lehető legnagyobb mennyiségű munkát tudják elvégezni. A szekciók telefonösszeköttetést tartanak fenn egymással és a központi vezetéssel.

A 6, összesen 30 000 hektár területű farmon mintegy 600 munkásból álló hadsereg dolgozik, akik katonailag vannak megszervezve; aratáskor a központi vezetés még 500–600 segédmunkást is toboroz, és ezeket elosztják a szekciók között. Ősszel, amikor véget érnek a munkálatok, a munkásokat elbocsátják, kivéve szekciónként 10 munkást és a művezetőt. Dakota és Minnesota némely farmján a lovak és az öszvérek nem a munka színhelyén telelnek át. Mihelyt felszántják a tarlót, az állatokat 100–200 párból álló nyájakban 1500 km messzire délre terelik, és onnan csak tavasszal térnek ismét vissza.

A gépészek munka közben lovon követik a szántó-, vető- és aratógépeket; mihelyt valami baj van, odavágtatnak a megfelelő géphez, hogy azonnal megjavítsák és elindítsák. A learatott gabonát a cséplőgépekhez viszik, amelyek éjjel-nappal szakadatlanul dolgoznak; ezeket szalmakötegekkel fűtik, amelyeket vasbádogcsöveken át nyomnak le a kazánba. A gabonát gépek cséplik, rostálják, mérik és zsákokba töltik; így viszik a vasúthoz, amely a farm mellett halad; onnan Duluthba, vagy Buffalóba szállítják. Dalrymple évente 2000 hektárral bővíti vetésterületét. 1880-ban 10 000 hektárnyi volt."[44] Már az 1870-es években voltak egyes tőkések és társaságok, amelyek 14 000–18 000 hektár gabonatermő területet tekinthettek a magukénak. Amióta Lafargue ezt megírta, az amerikai nagytőkés mezőgazdaság technikai színvonala és gépesítettsége hatalmas mértékben megnövekedett.[45]

Ilyen tőkés vállalkozásokkal az amerikai farmer már nem tudott versenyezni. Miközben az Államok pénzügyi, termelési és szállítási viszonyainak általános forradalmasodása arra kényszerítette őt, hogy minden saját szükségletére szolgáló termeléssel felhagyjon, és csak a piac számára termeljen, ugyanakkor a szántóföldi kultúrák óriási kiterjedése rendkívüli mértékben leszorította a mezőgazdasági termékek árait. És miközben a farmerek tömegét sorsa a piachoz láncolta, az Államok mezőgazdasági piaca helyi felvevő területből hirtelen világpiaccá vált, amelyen néhány óriási tőke és annak spekulációja vad játékba kezdett.

Az európai és amerikai agrárviszonyok történetében emlékezetes 1879-es esztendővel megkezdődik az amerikai gabona tömegexportja Európába.[46]

A felvevőpiac bővülésének előnyeit magától értetődően a nagytőke monopolizálta; egyfelől megnőttek az óriásfarmok, amelyek a kisfarmereket agyonnyomták konkurrenciájukkal, másfelől a kisfarmer a spekulánsok áldozatává lett, akik felvásárolták gabonáját, hogy ezzel nyomást gyakoroljanak a világpiacra. A tőke hatalmas erejének kiszolgáltatott tehetetlen farmer eladósodott — ez a parasztgazdaság hanyatlásának tipikus formája. A farmok eladósodása nemsokára közbotránnyá vált. 1890-ben Rusk, az Államok mezőgazdasági minisztere a farmerek kétségbeejtő helyzetével kapcsolatban külön körlevélben így írt: „A farmok, a házak és a földek jelzálogkölcsön-terhei kétségkívül rendkívül nyugtalanító méreteket öltenek; jóllehet, egyes esetekben kétségkívül elhamarkodottan vettek fel kölcsönöket, az esetek tekintélyes részében azonban ezt a szükség magyarázza... Ezek a kölcsönök, amelyeket magas kamatra vettek fel, a mezőgazdasági termékek árának esése következtében rendkívül nyomasztóakká váltak, és a farmert számos esetben házának és földjének elvesztése fenyegeti. Ez rendkívül nehéz helyzet mindazok számára, akik azt a bajt próbálják orvosolni, amelyben a farmerek szenvednek. Kiderül, hogy a jelenlegi árak mellett a farmer ahhoz, hogy egy dollárt kapjon, amelyből adósságát törlesztheti, sokkal több terméket kénytelen eladni, mint akkor, amikor ezt a dollárt kölcsönkapta. A kamatok nőnek, az adósságok törlesztése viszont nyilvánvalóan egészen reménytelen dologgá vált, és tekintettel a nyomasztó helyzetre, amelyről beszélünk, a jelzálogkölcsönök felvételének megújítása fölöttébb nehéz."[47] A föld általános eladósodása az 1891. május 29-i cenzus szerint 2,5 millió gazdaságot érintett, ennek kétharmada farmertulajdon, az utóbbiak adósságának összege közelítőleg 2,2 milliárd dollár. „Eszerint tehát — következtet Peffer — a farmerek helyzete rendkívül kritikus (farmers are passing through the »valley and shadow of death«); a farm már nem hoz profitot; a mezőgazdasági termékek ára a nagy háború óta 50%-kal esett, a farmok értéke a legutóbbi évtizedben 25%-tól 50%-ig süllyedt; a farmerek adósságban úsznak, amelyeket a gazdaságukra felvett jelzálogkölcsönök szavatolnak, számos esetben anélkül, hogy kölcsöneiket megújíthatnák, mivel a jelzálog maga is mindinkább értéktelenedik; számos farmer elveszíti gazdaságát, és az eladósodás malomkövei között őrlődik tovább. Egy irgalmatlan hatalom kezében vagyunk; a farm tönkremegy."[48]

Az eladósodott és tönkrement farmernek nem marad más hátra, minthogy bérmunkásként szerzett mellékjövedelemmel keressen gyógyírt a

bajra, vagy végleg elhagyja gazdaságát, és lerázza papucsáról az „igéret földjének", e számára pokollá vált „búzaparadicsomnak" a porát, feltéve, hogy a farmja már előzőleg nem került fizetésképtelenség miatt a hitelezők karma közé, amint ez többezer farmmal megtörtént. A nyolcvanas évek közepén tömegesen lehetett látni elhagyott és hanyatlásnak indult farmokat. „Ha a farmer nem tudja a pontos határidőre kifizetni adósságait — írta Sering 1887-ben —, akkor az általa lerovandó kamatadósság 12, 15, sőt 20%-ra emelkedhet. A bank, a gépkereskedő és a szatócs együttesen esik neki, és megfosztja őt kemény munkája gyümölcsétől... Az érintett ezután vagy bérlőként a farmon marad, vagy tovább vándorol nyugatra, hogy ismét szerencsét próbáljon. Észak-Amerikában valójában sehol sem találtam oly sok eladósodott, csalódott és rosszkedvű farmert, mint az északnyugati prérik búzatermesztő körzeteiben; Dakotában egyetlen olyan farmerrel sem beszéltem, aki ne lett volna hajlandó arra, hogy eladja a farmját."[49] A vermonti mezőgazdasági biztos 1889-ben a következőket közölte a farmok elhagyásának igen gyakori eseteiről: „Ebben az államban nagy kiterjedésű megműveletlen, de művelésre alkalmas földet találhatunk, és ezeket olyan árakon lehet megvenni, amelyek a nyugati államok áraihoz közelítenek, ráadásul iskolák és templomok közelében és a közelfekvő vasút kényelmével együtt. A biztos nem látogatta meg az állam minden körzetét, amelyről jelentést tesz, de eleget látogatott meg ahhoz, hogy meggyőződjék róla: nagy kiterjedésű, elhagyott, korábban azonban megművelt föld vált pusztasággá, jóllehet, ezek jelentős része szorgos munkával jó jövedelmet biztosíthatna."

New Hampshire állam biztosa 1890-ben közzétett egy írást, amely 67 oldalon sorolja fel a legolcsóbb árakon megvásárolható farmokat. 1442 elhagyott és lakóépületekkel ellátott farmot sorol fel, amelyeket nemrégiben hagytak ott. Ugyanez volt a helyzet más vidékeken is. Többezer acre búza- és kukoricaföld hevert parlagon és vált pusztasággá. Hogy az elhagyott földeket ismét benépesítsék, a telekspekulánsok raffinált reklámokhoz folyamodtak, és új bevándorló tömegeket, új áldozatokat csábítottak az országba, akik még hamarabb estek áldozatul elődeik sorsának.[50]

„A vasutak és a felvevőpiacok közelében — olvassuk egy magánlevélben — sehol sincs már állami föld, minden a spekulánsok kezében van. A telepes szabad földet vesz át és farmernek számít. Gazdasága azonban mint farm, alig biztosítja megélhetését, nem tud versenyezni a nagy-

farmerrel. Megműveli farmjának törvényben előírt köteles részét, jólétének fenntartására azonban kénytelen mellékkereset után nézni a mezőgazdaságon kívül. Oregonban például találkoztam egy telepessel, aki öt éven át 160 acre tulajdonosa volt, a nyári időszakban azonban, június végén napi 12 órát dolgozott az útépítésnél egy dollár napszámért. Természetesen ő is egyike volt annak az ötmillió farmernek, akiket az 1890-es cenzus összeszámlált. Vagy: El Dorado Countyban például sok farmert láttam, akik földjüket csak annyira művelték meg, hogy önmagukat és marhájukat táplálhassák, de nem dolgoztak piacra, mivel az előnytelen lett volna; fő foglalatosságuk aranyásásból, favágásból és faeladásból stb. állt. Ezek az emberek jólétben élnek, de jólétük nem a mezőgazdaságból ered. Két évvel előbb Long-Canyonban, El Dorado Countyban dolgoztunk, és egész idő alatt egy *kabinban* laktunk egy parcellán, amelynek tulajdonosa évente csak egyszer jött haza néhány napra, a többi időt Sacramentóban töltötte, ahol a vasútnál dolgozott. Parcelláját egyáltalán nem művelte. Néhány évvel ezelőtt egy kis részét megművelték, hogy a törvénynek eleget tegyenek, néhány acret drótkötéllel bekerítettek, egy log cabint és egy fészert is építettek. Az utóbbi években azonban mindez üresen állt: a kunyhó kulcsa a szomszédnál van, aki rendelkezésünkre bocsátotta a kunyhót. Vándorlásaink során számos elhagyott parcellát láttunk, amelyen kísérletet tettek arra, hogy folytassák a gazdálkodást. Három évvel ezelőtt azt az ajánlatot kaptam, hogy vegyek meg 100 dollárért egy farmot lakóházzal. Később az üres ház a hó súlya alatt összeomlott. Oregonban számos elhagyott farmot láttunk lakóházacskákkal és veteményeskertekkel. Ezek egyike, amelyet meglátogattunk, kiválóan volt megépítve: egy mesteri kézzel felrakott, erős gerendaház némi felszereléssel. A farmer otthagyta az egészet. Bárki ellenszolgáltatás nélkül birtokba vehette."[51]

Hová fordul az Államokban a tönkrement farmer? Fogja a vándorbotját és elindul a „búzaközpont" felé a vasút nyomába. A búzaparadicsom a Saskatchewan-nál és a Mackenzie-folyónál részben átnyúlik Kanadába, ahol a búza még az északi szélesség 62. fokán is megterem. Ezt követi az Államok farmereinek egy része[52], hogy egy idő múlva Kanadában még egyszer végigcsinálja ugyanezt a sorsot. Kanada az utóbbi években a világpiacon belépett a gabonaexportáló országok közé, a mezőgazdaságot azonban ott még inkább uralja a nagytőke.[53]

A közföldek magántőkés társaságoknak való elherdálása Kanadában még szörnyűbben ment végbe, mint az Egyesült Államokban. A Kanadai

Pacific vasút, a Charter és Landgrants valami példátlan a magántőke általi nyilvános rablás tekintetében. A társaságnak nemcsak 20 évre biztosították a vasútépítés monopóliumát, nemcsak mintegy 713 angol mérföldnyi hosszúságon kb. 35 millió dollár értékű megművelhető területet bocsátottak rendelkezésére, az állam nem csupán 3%-os kamatgaranciát vett át 10 évre 100 millió dolláros részvénytőkére, és nem csupán egy 27,5 millió dollár összegű készpénzhitelt nyújtott. Mindezeken kívül a társaságnak 25 millió acre földterületet ajándékoztak, mégpedig úgy, hogy tetszés szerint válogathatott a legtermékenyebb és legjobban megművelhető földek között a vasút közvetlen közelében levő övezeten kívül is! E hatalmas terület minden leendő telepesét eleve kiszolgáltatták a vasúti tőke kényére-kedvére. A vasúti társaság a maga részéről 5 millió acre-t, hogy minél gyorsabban pénzt csináljon belőle, azonnal elkótyavetyélt a North-West Földbirtoktársaságnak, vagyis az angol tőkések egyik egyesületének, amelyet a manchesteri herceg vezet. A második tőkecsoport, amelynek két kézzel szórták a közföldeket, a Hudson-öböl Társaság volt, amely északnyugati előjogairól való lemondása fejében nem kevesebbet igényelt, mint azoknak a földeknek az egyhuszadát, amelyek a Winnipeg-tó, az Egyesült Államok határa, a Rocky Mountains és az északi Saskatchewan között terülnek el. A két tőkéscsoport együttesen kézbe kaparintotta a telepítésre alkalmas földek összesen 5/9-ét. Az állam a megmaradt földek jelentős részét, 26 tőkés „telepítő társaságnak" utalta ki.[54] Így azután a kanadai farmert csaknem teljesen behálózza a tőke és a spekuláció. Ennek ellenére folyik a tömeges bevándorlás, és nemcsak Európából, hanem az Egyesült Államokból is!

Ezek a tőkés uralom vonásai a világ színpadán: Angliából a parasztokat, miután kiszorította őket földjükről, először az Egyesült Államok keleti részére kergette, azután pedig keletről nyugatra, hogy az indián gazdaság romjain ismét kisárutermelőt csináljon belőle, majd Nyugatról szintén tönkretéve, Észak felé űzi őket — előttük a vasút, mögöttük romok, vagyis előttük a tőke, mint vezetőjük, és mögöttük a tőke mint gyilkosuk. Az 1890-es évek mély áresését a mezőgazdasági termékek általános, növekvő drágulása követte, a kis amerikai farmernek azonban ebből éppoly kevés haszna volt, mint az európai parasztnak.

A farmok száma természetesen szakadatlanul növekszik. A múlt század utolsó évtizedében 4,6 millióról 5,7 millióra nőtt, és az utóbbi évtizedben is emelkedett abszolút mértékben. Egyidejűleg emelkedett a farmok összértéke; az utóbbi 10 évben 251,2 millió dollárról 1652,8 millió dollárra

nőtt.[55] A mezőgazdasági termékek árának általános emelkedése következtében a farmerek látszólag zöld ágra vergődhettek volna. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a bérlők száma a farmerek között gyorsabban növekszik, mint a farmerek száma. A bérlők arányszáma az Államok farmereinek összességében

1880	25,5%
1890	28,4%
1900	35,3%
1910	37,2%.

A farmertulajdonosok a mezőgazdasági termékek árának emelkedése ellenére viszonylag mindinkább átadják helyüket a bérlőknek. Ez utóbbiak azonban, akik ma már az Államok farmereinek több mint egyharmadát teszik ki, az Egyesült Államokban a mi európai mezőgazdasági munkásainknak megfelelő réteget alkotnak; a tőke valóságos bérrabszolgái, állandóan fluktuáló elemek, akik emberfeletti erőfeszítéssel gazdagságot teremtenek a tőke számára anélkül, hogy önmaguknak egyebet tudnának kicsiholni, mint nyomorult és bizonytalan megélhetést.

Ugyanez a folyamat mutatkozik egész más történelmi körülmények között Dél-Afrikában és még inkább rávilágít a kisárutermelőkkel való tőkés verseny „békés módszereire".

A fokföldi gyarmatokon és a búr köztársaságokban egészen a múlt század hatvanas évéig tisztán paraszti viszonyok uralkodtak. A búrok hosszú időn át nomád állattenyésztő életet folytattak, miután a hottentottákat és a kafferokat megfosztották legjobb legelőiktől, és őket erejükhöz mérten kiirtották vagy kiszorították. A 18. században nagy segítséget nyújtott nekik ehhez a Kelet-indiai Társaság hajói által behurcolt pestis, amely egész hottentotta törzseket ragadott el, és így szabaddá tette a földet a holland bevándorlók számára. Ezek keleti terjeszkedésük közben összeütköztek a bantu törzsekkel, és ezzel kezdetét vette a szörnyűséges kaffer háborúk időszaka. Az ájtatos és bibliás hollandok, akik oly büszkék voltak régimódi puritán erkölcsi szigorukra, ótestamentumi ismereteikre és „választott nép" mivoltukra, nem érték be a bennszülöttek földjeinek elrablásával, hanem parasztgazdaságukat paraziták módjára a négerek hátán rendezték be, akiket rabszolgamunkára kényszerítettek, és e célból rendszeresen, céltudatosan korrumpáltak és gyengítettek. A pálinka ebben oly lényeges szerepet játszott, hogy amikor az angol kormány megtiltotta a pálinkafogyasztást a fokföldi gyarmaton, ez a

tilalom a puritánok ellenállásán hiúsult meg. Általában a búrok gazdasága a hatvanas évekig főleg patriarkális és naturális volt. Dél-Afrikában csak 1859-ben építették meg az első vasutat. A patriarkális jelleg természetesen egyáltalán nem gátolta a búrok rendkívüli keménységét és nyerseségét. Livingstone, mint tudjuk, sokkal többet panaszkodott a búrokra, mint a kafferekre. A négereket istentől és a természettől rabszolgamunkára kiválasztott tárgyaknak tekintették, a parasztgazdaság olyan nélkülözhetetlen alapjának tartották, hogy 1836-ban*, amikor az angol gyarmatokon megszüntették a rabszolgaságot, a tulajdonosok a hárommillió font sterling kártalanítás ellenére a „nagy trekkel" (elvándorlással) válaszoltak. A búrok a fokföldi gyarmatokról az Oranjén és a Vaalonkeresztül vándoroltak ki, eközben a matabelék törzsét északra, a Limpopón túlra üldözték, és ráuszították a makalakákra. Ahogyan az amerikai farmer a tőkés gazdálkodás jegyében az indiánokat nyugatra kergette, úgy kergették a búrok a négereket északra. Az Oranje és a Limpopo közötti „szabad köztársaságok" tehát az angol burzsoáziának a rabszolgatartás szent jogára mért csapása elleni tiltakozásként jöttek létre. Az apró parasztköztársaságok szüntelen gerillaháborúkat vívtak a bantu négerekkel. A négerek hátán vívták meg a búrok az angol komány elleni évtizedekig tartó harcukat is. Az Anglia és a köztársaságok közötti konfliktus ürügye a négerkérdés volt, mégpedig az angol burzsoázia által állítólag szándékolt négerfelszabadítás. Valójában itt a parasztgazdaság és a nagytőkés gyarmati politika került konkurrenciaharcba egymással, a hottentottákért és a kafferekért, vagyis földjükért és munkaerejükért. A két versenytárs célja ugyanaz volt: a feketék alávetése, kiszorítása és kiirtása, társadalmi szervezetük lerombolása, földjük kisajátítása és munkára kényszerítésük a kizsákmányolás szolgálatában. Csak a módszerek voltak különbözőek. A búrok az elavult rabszolgatartást képviselték kicsiben, mint a patriarkális parasztgazdaság alapját, az angol burzsoázia pedig az ország és a bennszülöttek modern, nagyszabású, tőkés kizsákmányolását. A Transvaal köztársaságok alkotmánya bárgyú merevséggel mondta ki: „A nép nem tűr semmiféle egyenlőséget fehérek és feketék között, sem az államban, sem pedig az egyházban." Oranjében és Transvaalban egyet-

* Az 1831-es jamaikai rabszolgafelkelés arra ösztökélte az angol parlamentet, hogy elhatározza a rabszolgaság eltörlését, az angol gyarmatokon. Mivel az egykori rabszolgáknak nem volt földjük, kénytelenek voltak korábbi uraik ültetvényein dolgozni, mint bérmunkások. A rabszolgatartók 20 millió font kártérítést kaptak.

len négernek sem lehetett földje, útlevél nélkül nem utazhatott, a sötétség beálltával nem tartózkodhatott az utcán. Bryce elmesél egy esetet: egy paraszt (mégpedig angol) a keleti Fokföldön halálra korbácsolta kaffer szolgáját. Amikor a bíróság elé állított parasztot felmentették, szomszédai zeneszóval kísérték haza. A fehérek gyakran úgy próbálták a szabad bennszülött munkások bérét megvonni, hogy az elvégzett munka után bántalmazással menekülésre kényszerítették őket.

Az angol kormány éppen ellenkező taktikát követett. Hosszú időn át mint a bennszülöttek védelmezője lépett fel, körülhízelegte a törzsfőket, támogatta autoritásukat és rájuk próbálta tukmálni a földek feletti rendelkezés jogát. A törzsfőket, ahol ez sikerült, régi módszer szerint a törzsi föld tulajdonosaivá tette, jóllehet ez a négerek hagyományainak és valóságos társadalmi viszonyainak arculcsapása volt. A föld ugyanis az összes törzsnél köztulajdon volt, és még a legkegyetlenebb despotikus uralkodó, mint például Lobengula matabelé törzsfő is csupán azzal a joggal és kötelességgel rendelkezett, hogy minden családnak parcellát adjon művelésre, amely addig maradt a család birtokában, ameddig ténylegesen megművelték. Az angol politika végcélja világos volt: hosszú távon egy nagyszabású földrablást készített elő, és ennek érdekében a bennszülöttek törzsfőit is eszközeivé tette. Kezdetben csupán a négerek nagy katonai akciók révén való „pacifikálására" szorítkozott. 1879-ig 9 véres kafferháborút indított, hogy megtörje a bantuk ellenállását.

Az angol tőke nyíltan és igen határozottan hozakodott elő tulajdonképpeni szándékaival, amikor két fontos esemény: a Kimberley-féle gyémántmezők 1867—1870-es felfedezése, majd a transvaali aranybányák 1882—1885-ös feltárása új korszakot nyitott Dél-Afrika történetében. Ekkor Cecil Rhodes vezetésével akcióba lépett a Brit-Dél-Afrikai Társaság. Az angol közvéleményben hirtelen gyökeres fordulat következett be. A dél-afrikai kincsek utáni vágy az angol kormányt erőteljes lépésekre indította. Az angol burzsoázia semmilyen költséget és semmilyen véráldozatot nem talált túl nagynak, hogy Dél-Afrika országait hatalmába kerítse. Hirtelen óriási áradatban indult meg a bevándorlás. Ez korábban csekély méreteket öltött: az Egyesült Államok az európai kivándorlást elterelte Afrikától. A gyémánt- és aranymezők feltárása után azonban a dél-afrikai gyarmatokon a fehérek száma ugrásszerűen megnövekedett: 1885-től 1895-ig csupán az angolok százezren vándoroltak be a Witwater hegység peremére. A szerény parasztgazdaság most háttérbe szorult, előtérbe került a bányászat és vele a bányatőke.

Az angol kormány hirtelen frontot változtatott politikájában. Az ötvenes években Anglia a Sand River-i* és a Bloemfonteini Szerződésben** elismerte a búr köztársaságokat. Most megkezdődött a parasztállamok politikai bekerítése a kis köztársaságokat környező valamennyi terület megszállásával, hogy elvágják terjeszkedésük útját, egyúttal viszont a régóta védelmezett és pártfogolt négereket is bekebelezték. Csapásról csapásra nyomult előre az angol tőke. 1868-ban Anglia hatalmába kerítette — természetesen a bennszülöttek „ismételt óhajára" — Basutoföldet.[56] 1871-ben a Witwater-partot, ahol gyémántlelőhelyek terültek el „Nyugati Griqua-föld" néven elszakították Oranje államtól, és koronagyarmattá tették, 1879-ben Zulu-földet igázták le, hogy később a Natal-gyarmatba bekebelezzék, 1885-ben Becsuánaföldet foglalták el, majd később a fokföldi gyarmathoz csatolták, 1888-ban Anglia leigázta a Matabele- és a Masonaföldet; 1889-ben a Brit-Dél-afrikai Társaság mindkét területre megkapta az engedélyt — természetesen ezt is a bennszülöttek óhajára és buzgó kérlelésükre[57]; 1884-ben és 1887-ben Anglia megszállta a St. Lucia öblöt és az egész keleti partvidéket a portugál gyarmatokig; 1894-ben Anglia birtokába vette Tonga-földet. A matabelék és a masonák még egyszer kétségbeesett harcba kezdtek, de a Társaság, Rhodes-szel az élén először vérbe fojtotta a felkelést, majd a bennszülöttek civilizálásának és pacifikálásának bevált eszközéhez folyamodott: két nagy vasutat építtetett a lázadók lakta területen.

A búr köztársaságok helyzete a hirtelen bekerítés következtében egyre fojtogatóbbá vált. Ám belül is minden eresztékükben ropogtak. A hatalmas bevándorlási hullám és az új, lázas tőkés gazdálkodás azzal fenyegetett, hogy nemsokára szétveti a kis parasztállamok korlátait. A parasztgazdaság — a paraszti gazdálkodás, a parasztállam — és a tőkefelhalmozás szükségletei és követelményei között valóban kiáltó volt az ellentmondás. A köztársaságok lépten-nyomon kudarcot vallottak az új feladatok megoldásában. A közigazgatás gyámoltalansága és primitívsége, az állandó kaffer veszedelem, amelyre Anglia biztosan nem nézett ferde szemmel, a Volksraadba beszivárgó korrupció, amely vesztegetéssel jut-

* A Sand-River-i szerződésben (amely egy dél-afrikai folyóról kapta nevét) Nagy-Britannia 1852-ben elismerte a Vaal folyótól északra fekvő búr területek szuverenitását, és ezek 1852—1853-ban létrehozták a Transvaal Szabadállamot.

** 1854-ben, a Bloemfonteini Szerződésben (amely Oranje Szabadállamról kapta nevét), Nagy-Britannia elismerte az 1842-ben alapított búr köztársaságok szuverenitását.

tatta érvényre a nagytőkések akaratát, a biztonsági rendőrség hiányá, amellyel a szerencselovagok gátlástalan társaságát féken lehetett volna tartani, a hirtelen százezer főnyire duzzadt bevándorlókolónia vízzel és közlekedési eszközökkel való ellátásának hiánya, a hiányzó munkaügyi törvényhozás, amely nem tudta sem szabályozni, sem pedig biztosítani a négerek kizsákmányolását a bányákban, a magas védővámok, amelyek a tőkések számára megdrágították a munkaerőt, a magas szénfuvardíjak — mindez a parasztköztársaságok hirtelen, bénító csődjévé állt össze.

Az utóbbiak otromba korlátoltságukban a kapitalizmus fojtogató iszap- és lávafolyama ellen a lehető legprimitívebb eszközzel védekeztek, amelyet csak fafejű és konok parasztok eszköztárában találni: az „uitlanderek" [idegenek] tömegét, amely számbelileg messze felülmúlta őket és velük szemben a tőkét, a hatalmat, az idők szavát képviselte, minden politikai joguktól megfosztották. Ez azonban csak egy rossz vicc volt, az idők pedig igen komolyak voltak. Az osztalékokat érzékenyen érintette a parasztköztársaság rossz gazdálkodása, és ezt nem lehetett sokáig tűrni. Fellázadt a bányatőke. A Brit-Dél-afrikai Társaság vasutakat épített, leigázta a kaffereket, megszervezte az uitlanderek felkelését, végül pedig kiprovokálta a búr háborút*. Elérkezett a parasztgazdálkodás végnapja. Az Egyesült Államokban a háború a nagy átalakulás kiindulópontja volt, Dél-Afrikában a zárófejezete. Az eredmény ugyanaz volt: a tőke legyőzte a kisparaszti gazdaságot, amely a maga részéről a bennszülöttek primitív naturális gazdasági szervezetének romjain alakult ki. A búr köztársaságok Angliával szembeni ellenállása éppoly kilátástalan volt, mint az amerikai farmerek ellenállása a tőke uralmával szemben az Egyesült Államokban. Az új Dél-afrikai Unióban, amely Cecil Rhodes imperialista programjának megvalósulása volt, a kis parasztköztársaságok helyébe modern nagyállam lépett, és a tőke most már hivatalosan is átvette a parancsnoki posztot. Az angolok és a hollandok közötti régi ellentét belefulladt a tőke és a munka új ellentétébe: a két nemzet megható testvériesülését az Unió keretein belül ötmillió színes munkásnak egymillió fehér kizsákmányoló általi polgári és politikai jogfosztása pecsételte meg. És ezzel nemcsak a búr köztársaságok négerei

* 1899 októberében, a transvaali aranylelőhelyek felfedezése után Anglia háborút provokált a dél-afrikai búr köztársaságok ellen. Kezdeti katonai nehézségek után 1902 májusában az angol imperializmusnak kegyetlen elnyomó hadjárata révén sikerült brit uralom alá hajtani a búrokat.

jártak rosszul, hanem a fokföldi négerek is, mivel részben az ő jogaikat is megnyirbálták, pedig ők valamikor az angol kormánytól politikai egyenjogúságot kaptak. Ezt a nemes művet, amelyre a konzervatívok imperialista politikája egy gyalázatos puccsal tette fel a koronát, éppen a Liberális Pártnak kellett betetőznie — „Európa liberális kreténjeinek" frenetikus tetszésnyilvánítása mellett, akik abban a teljes önkormányzatban és szabadságban, amelyet Anglia Dél-Afrikában egy tucatnyi fehérnek ajándékozott, büszkén és meghatottan annak bizonyítékát ünnepelték, hogy lám, még mindig mekkora teremtőerő és nagyság rejlik az angol liberalizmusban.

Az önálló kézművességnek a tőke konkurrenciája általi lerombolása külön fejezet, amely kevesebb zajjal, de nem kevesebb gyötrelemmel ment végbe. A tőkés háziipar ennek a fejezetnek a legsötétebb szakasza. Nincs szükség arra, hogy részletesebben kitérjünk ezekre a jelenségekre.

A kapitalizmus és az egyszerű árugazdálkodás harcának általános eredménye a következő: a tőke maga lép az egyszerű árugazdaság helyébe, miután az árugazdaságot a naturális gazdálkodás helyébe állította. Ha tehát a kapitalizmus nem-tőkés formációkból él, akkor pontosabban ezeknek a formációknak a romjaiból él, és ha okvetlenül nem-tőkés környezetre van szüksége a felhalmozáshoz, akkor úgy van rá szüksége, mint táptalajra, amelynek rovására, amelynek felszívásával a felhalmozás végbemegy. Történelmi szempontból a felhalmozás anyagcsere-folyamat a kapitalista és a kapitalizmus előtti termelési módok között. Ezek nélkül a tőke felhalmozása nem mehet végbe, de erről az oldalról nézve a felhalmozás az előbbiek szétzilálása és asszimilálása. A tőkefelhalmozás ennek következtében éppoly kevéssé létezhet nem-tőkés formációk nélkül, mint ahogy azok sem létezhetnek mellette. A tőkefelhalmozás létfeltételeit csak ezek állandó, fokozódó lemorzsolódása biztosíthatja.

Amit Marx a felhalmozási séma előfeltételeként elfogadott, az tehát csupán a felhalmozási mozgás objektív történelmi tendenciájának és elméleti végeredményének felel meg. A felhalmozási folyamatnak az a törekvése, hogy a naturális gazdálkodást mindenütt egyszerű árugazdasággal váltsa fel, az egyszerű árugazdaságot pedig a tőkés gazdasággal, és a tőketermelést, mint kizárólagos termelési módot minden országban és minden iparágban abszolút uralomra juttassa.

Itt kezdődik azonban a zsákutca. Ha a felhalmozás eléri végeredményét — ami azonban csak elméleti konstrukció —, akkor lehetetlenné, az értéktöbblet realizálása és tőkésítése pedig megoldhatatlan feladattá

válik. Abban a pillanatban, amikor a bővített újratermelés marxi sémája megfelel a valóságnak, akkor ez már a felhalmozási folyamat végét, történelmi korlátait, tehát a tőkés termelés lezárulását jelenti. Tőkés értelemben a felhalmozás lehetetlensége a termelőerők további kibontakoztatásának lehetetlenségét és ezzel a kapitalizmus bukásának objektív történelmi szükségességét jelenti. Ebből adódik az utolsó, az imperialista fázis, vagyis a kapitalizmus történelmi pályájának végső periódusa idején az ellentmondásos mozgás.

A bővített újratermelés marxi sémája eszerint nem felel meg a felhalmozás feltételeinek, amíg a felhalmozás előrehalad; nem kapcsolható be a társadalmi termelés két nagy osztálya (a termelési és a fogyasztási eszközök) közötti szilárd kölcsönviszonyokba és függőségekbe, amelyeket a séma megfogalmaz. A felhalmozás nem csupán a tőkés gazdaság ágainak egymás közötti belső viszonya, hanem mindenekelőtt a tőke és a nem-tőkés környezet viszonya, amelyben a termelés mindkét nagy ága véghezviheti a felhalmozási folyamatot, mégpedig részben saját szakállára, a többitől függetlenül, amikor is mindkettőnek a mozgása ismét léptennyomon keresztezi egymást és egymásba fonódik. Az ebből eredő bonyolult viszonyok, az eltérés a két osztály felhalmozásának menetében, irányában és ütemében, a nemtőkés termelési formákkal való tárgyi és értékösszefüggések nem fejezhetők ki egyetlen egzakt, sematikus formában. A felhalmozás marxi sémája csupán annak a mozzanatnak az elméleti kifejezése, amikor a tőke uralma eléri végső korlátját, és ennyiben ugyanúgy tudományos fikció, mint az egyszerű újratermelés sémája, amely a tőkés termelés kiindulópontját fogalmazza meg elméletileg. De csak e két fikció között lehetséges a tőkefelhalmozásnak és törvényeinek egzakt megismerése.

Harmincadik fejezet

A nemzetközi kölcsön

A tőkefelhalmozás imperialista fázisa, avagy a tőke világkonkurrenciájának fázisa a tőke azon korábbi hátországainak iparosítását és tőkés emancipációját is magába foglalja, amelyekben az értéktöbblet realizálódása végbement. Ennek a fázisnak a jellegzetes ügyletei a külföldi kölcsönök, a vasútépítés, a forradalmak és a háborúk. Az utolsó évtized az 1900 és 1910 közötti időszak különösen jellemző a tőke imperialista

világmozgalmára, mégpedig Ázsiában és Európa Azsiával határos részében: Oroszországban, Törökországban, Perzsiában, Indiában, Japánban, Kínában és Észak-Afrikában. Ahogyan az árugazdaság terjeszkedése a naturális gazdálkodás helyén, majd a tőketermelés az egyszerű árutermelés helyén háborúkon, társadalmi válságokon és egész társadalmi formációk megsemmisülésén át érvényesült, úgy jut érvényre napjainkban a gazdasági hátországok és gyarmatok tőkés önállósodása forradalmak és háborúk közepette. A forradalomra a hátországok tőkés emancipációjának folyamatában azért van szükség, hogy felrobbantsák a naturális gazdálkodás és az egyszerű árutermelés korából átvett, ezért elavult államformát, és létrehozzák a tőkés termelés céljára szabott modern államapparátust. Ilyen volt az orosz, a török és a kínai forradalom. Hogy ezek a forradalmak, mint például az orosz és a kínai, a tőke uralmának közvetlen politikai követeléseivel egyidejűleg részben elévült, kapitalizmus előtti számlákat nyújtanak be, másfelől pedig egészen új, már a tőke uralma ellen irányuló ellentéteket mutatnak fel és hoznak felszínre, ez mélységüket és hatalmas horderejüket mutatja, de egyben meg is nehezíti és meg is lassítja győzelmes lefolyásukat. A háború általában a fiatal tőkésállamok módszere, amellyel lerázzák magukról a régebbiek gyámkodását, a modern állam tőkés önállóságának tűzkeresztsége és próbatétele; ezért a gazdasági önállósodást mindenütt katonai és pénzügyi reform vezeti be.

A vasúthálózat fejlődése nagyjából visszatükrözi a tőke előrenyomulását. A vasúthálózat a negyvenes években Európában, az ötvenes években Amerikában, a hatvanas években Ázsiában, a hetvenes, nyolcvanas években Ausztráliában, a kilencvenes években pedig Afrikában nőtt a leggyorsabban.[58]

A vasútépítéssel és a fegyverkezéssel összefüggő állami kölcsön a tőkefelhalmozás valamennyi szakaszát végigkíséri: az árugazdaság bevezetését, az országok iparosítását és a mezőgazdaság tőkés forradalmasítását ugyanúgy, mint a fiatal tőkésállamok emancipációját. A kölcsön funkciója a tőkefelhalmozásban különféle lehet: a nem-tőkés rétegek pénzének, a pénznek mint áruegyenértéknek (a kis középosztály megtakarításainak) vagy pedig a pénznek mint a tőkésosztály függeléke fogyasztási alapjának tőkévé való átalakítása, a pénztőke átalakítása termelőtőkévé állami vasútépítés és hadiszállítás segítségével, a felhalmozott tőke átvitele régi tőkésországokból fiatalabbakba. A 16. és 17. században a kölcsön vitte át a tőkét az olasz városokból Angliába, a 18. században Hollandiá-

ból Angliába, a 19. században Angliából az amerikai köztársaságokba és Ausztráliába, Franciaországból, Németországból és Belgiumból Oroszországba, jelenleg Németországból Törökországba, Angliából, Németországból, Franciaországból Kínába és Oroszország közvetítésével Perzsiába.

Az imperializmus időszakában a külső [külföldi] kölcsön játssza a legkiemelkedőbb szerepet a fiatal tőkésállamok önállósodásának eszközeként. Az imperialista fázis ellentmondásossága kézzelfoghatóan nyilvánul meg a külső [külföldi] kölcsönök modern rendszerének ellentmondásaiban. Ezek a kölcsönök nélkülözhetetlenek a feltörekvő tőkésállamok emancipációjához, és egyúttal a régi tőkésállamok számára ez a legbiztosabb eszköze a fiatalabbak fölötti gyámkodásnak, pénzügyeik ellenőrzésének és a külpolitikájukra, vám- és kereskedelmi politikájukra gyakorlandó nyomásnak. Ez a legkiválóbb eszköz arra is, hogy új befektetési szférákat nyissanak meg a régi országok felhalmozott tőkéje számára, és hogy egyúttal új versenytársakat teremtsenek ezeknek az országoknak, hogy a tőkefelhalmozás játékterét egészében véve bővítsék, de ugyanakkor szűkítsék is.

A nemzetközi hitelrendszernek ezek az ellentmondásai klasszikus bizonyítékai annak, hogy időben és térben mennyire szétválnak az értéktöbblet realizálásának és tőkésítésének feltételei. Az értéktöbblet realizálásához csupán az árutermelés általános elterjedésére van szükség, ezzel szemben tőkésítése megköveteli az egyszerű árutermelésnek a tőketermelés általi fokozódó kiszorítását, aminek következtében az értéktöbbletnek mind a realizálása, mind pedig a tőkésítése egyre szűkebb korlátok közé kényszerül. Ezt a változást tükrözi, hogy nemzetközi tőkét használnak fel a világ vasúthálózatának kiépítéséhez. A 19. század harmincas éveitől a hatvanas évekig a vasúti építkezések és az e célra összegyűjtött kölcsönök főleg a naturális gazdálkodás kiszorítására és az árugazdálkodás kiterjesztésére szolgáltak. Így volt ez az európai tőkével létrehozott északamerikai vasutak, és a hatvanas évek orosz vasúti kölcsönei esetében is. Ezzel szemben az ázsiai vasútépítkezések mintegy 20 év óta, valamint az afrikai vasúti vállalkozások majdnem kizárólag az imperialista politikát, a hátországok gazdasági monopolizálásának és politikai leigázásának célját szolgálják. Például Oroszország kelet- és közép-ázsiai vasútépítése. Mint tudjuk, Mandzsúriának Oroszország általi katonai megszállását*

* 1900 júliusában és augusztusában, az antiimperialista Ji-ho-tuan („boxer") felkelés leverésének folyamán egész Mandzsúriát orosz csapatok szállták meg.

azok a csapatszállítások készítették elő, amelyek a mandzsúriai vasúton dolgozó orosz mérnökök biztonságát szolgálták. Hasonló jellegűek az Oroszországnak nyújtott perzsa vasúti koncessziók, a kisázsiai és mezopotámiai német vasúti vállalkozások, az afrikai angol és német vasútépítések.

Itt ki kell térnünk egy félreértésre, amely az idegen országokban való tőkebefektetéssel és az ezekből az országokból származó kereslettel kapcsolatos. Az Amerikába irányuló angol tőkekivitel már az elmúlt évszázad húszas éveinek elején hatalmas szerepet játszott, és jórészt ez okozta 1825-ben Anglia első igazi ipari és kereskedelmi válságát. 1824-től kezdve a londoni tőzsdét elárasztották a dél-amerikai értékpapírok. 1824—1825-ben Észak- és Dél-Amerika újonnan alakult államai több mint 20 millió font sterling államkölcsönt vettek fel Londonban. Ezenkívül hatalmas tömegű dél-amerikai ipari részvényeket és egyéb értékpapírokat helyeztek el itt. A dél-amerikai piacok hirtelen fellendülésének és feltárásának következtében pedig erősen emelkedett az angol áruk kivitele Dél-Amerika és Közép-Amerika államaiba. A brit import ezekbe az országokba 1821-ben 2,9 millió font sterlinget, 1825-ben pedig 6,4 millió font sterlinget tett ki.

A legfontosabb kiviteli cikk a gyapotszövet volt. Az erős kereslet hatására az angol gyapottermelés gyorsan bővült, sok új gyárat alapítottak. Az Angliában feldolgozott nyersgyapot értéke 1821-ben 129 millió font sterling, 1825-ben 167 millió font sterling volt.

Így a válság minden eleme elő volt készítve. Tugan-Baranovszkij most felteszi a kérdést: „Honnan vették a dél-amerikai országok azokat az eszközöket, amelyekkel 1825-ben kétszer annyi árut vásároltak, mint 1821-ben? Ezeket az eszközöket maguk az angolok szállították. A kölcsönök, amelyeket a londoni tőzsdén fölvettek, a behozott áruk kifizetésére szolgáltak. Az angol gyárosok az általuk létrehozott kereslettel becsapták magukat, és nemsokára saját tapasztalataik győzték meg őket arról, milyen alaptalanok voltak túlzott reményeik."[59]

Tugan azt a tényt, hogy az angol áruk iránti dél-amerikai keresletet maga az angol tőke idézte elő, „becsapásnak", egészségtelen, abnormális gazdasági viszonynak fogja fel. Tugan itt látatlanban átveszi egy olyan teoretikus nézeteit, akihez egyébként állítása szerint semmi köze sincs. Az a felfogás, amely szerint az 1825-ös angol válságot az angol tőke és a dél-amerikai kereslet közötti viszony „különös" fejlődése okozta, már a válság idején is felbukkant, és Tugan-Baranovszkij kérdéseit nem más

vetette fel, mint Sismondi, aki „Nouveaux principes" című művének második kiadásában egészen pontosan vázolta az eseményeket:

„Úgy vélem, hogy annak a hatalmas piacnak a megnyitása, amelyet spanyol Amerika nyújtott az ipari termékeknek, a leglényegesebb hatást az angol manufaktúrák újbóli megerősödésére gyakorolta. Az angol kormány is ezen a véleményen volt, és az 1818-as válságot követő hét esztendőben mindaddig ismeretlen tetterővel buzgólkodott azon, hogy az angol kereskedelmet kiterjessze Mexikó, Kolumbia, Brazília, Rio de La Plata, Chile és Peru legtávolabbi területeire is. Mielőtt a minisztérium elszánta volna magát az új államok elismerésére, máris előre gondoskodtak arról, hogy az angol kereskedelmet támaszpontok révén védelmezzék, ezeket tartósan sorhajókkal szállták meg, amelyeknek parancsnokai inkább diplomáciai, mintsem katonai illetékességgel rendelkeztek. A kormány a Szent Szövetség tiltakozása ellenére az új köztársaságokat egy olyan pillanatban ismerte el, amikor még egész Európa vesztükre tört. Bármily nagyok voltak is a szabad Amerika által nyújtott árufelvételi lehetőségek, nem lettek volna elegendők ahhoz, hogy minden olyan árut felvegyenek, amelyet Anglia a fogyasztási szükségleten felül termelt, ha a kölcsönök nem sokszorozták volna meg mérték nélkül az új köztársaságoknak az angol áruk vásárlására szolgáló eszközeit. Amerika minden állama kölcsönt kapott Angliától, hogy megerősítse kormányát, és jóllehet ez tőke volt, még abban az évben közvetlenül jövedelemként adták ki, vagyis teljes mértékben elhasználták, hogy angol árukat vásároljanak közköltségen, vagy kifizessék azokat, amelyeket magánemberek számlájára küldtek. Ugyanakkor számos társaságot alapítottak hatalmas tőkével valamennyi amerikai bánya kiaknázására, de mindaz a pénz, amit kiadtak, Angliában azonnal bevétellé változott; ezen vásárolták meg azokat a gépeket, amelyeket közvetlenül felhasználtak, vagy azokat az árukat, amelyeket oda küldtek, ahol a gépeknek dolgozniuk kellett. Amíg ez a különös kereskedelem tartott, amelyben az angolok az amerikaiaktól csak azt követelték, hogy az angol tőkével angol árukat vásároljanak, látszólag ragyogóan fejlődtek az angol manufaktúrák. A fogyasztás már nem a jövedelem, hanem az angol tőke műve volt, és az angolok, akik saját áruikat, amelyeket Amerikába küldtek, maguk vásárolták és fizették meg, és csak azt a kellemes érzést tagadták meg maguktól, hogy áruikat maguk is élvezzék."[60] Sismondi ebből azt a reá jellemző következtetést vonja le, hogy csak a jövedelem, vagyis a személyes fogyasztás szab való-

ságos határt a tőkés értékesítésnek, és ezt hozza fel példának, hogy ismét óva intsen a felhalmozástól.

Valójában az 1825. évi válságot megelőző folyamat mind a mai napig jellemzi a tőke fellendülési szakaszát és terjeszkedését, és ez a „különös" viszony a tőkefelhalmozás egyik legfontosabb alapja. Éppen az angol tőke történetében ismétlődik meg minden válság előtt szabályszerűen ez a viszony, mint azt Tugan-Baranovszkij a következő számokkal és tényekkel bizonyítja. Az 1836-os válság közvetlen oka az Egyesült Államok piacainak angol árukkal való túltelítődése volt. Ezeket az árukat azonban itt is angol pénzzel fizették meg. 1834-ben az Egyesült Államok árubehozatala 6 millió dollárral haladta meg a kivitelt, ám ugyanekkor az Egyesült Államokba irányuló nemesfém-bevitel csaknem 16 millió dollárral haladta meg a kivitelt. 1836-ban, vagyis magában a válság évében is 52 millió dollár többlet mutatkozott az árubehozatalban, és a nemesfém-bevitel többlete mégis 9 millió dollárt tett ki. Ez a pénzáradat, akárcsak az áruáradat, főleg Angliából származott, ahol tömegesen vásárolták az Egyesült Államok vasúti részvényeit. 1835—1836-ban az Egyesült Államokban 61 új bankot alapítottak 62 millió dollár tőkével — főleg angliai eredetűvel. Az angolok tehát ezúttal is maguk fizették a kivitelüket. Ugyanígy az Egyesült Államok északi részének az ötvenes évek végén tapasztalható példátlan ipari fellendülése, amely a polgárháborút végeredményben előidézte, angol tőkével ment végbe. Ez a tőke az Egyesült Államokban ismét bővített piacot teremtett az angol ipar számára.

De nemcsak az angol, hanem az egész európai tőke is erejéhez mérten részt vett e „különös kereskedelemben"; Schäffle kijelentése szerint 1849-től 1854-ig, vagyis 5 éven át a különböző európai tőzsdéken legalább egymilliárd guldent fektettek amerikai értékpapírokba. A világ iparának ekkor előidézett felélénkülése az 1857-es világválságba torkollott. A hatvanas években az angol tőke az Egyesült Államokon kívül Ázsiában is megpróbálta létrehozni ugyanezt a viszonyt. Tömegesen áramlik Kis-Ázsia, Kelet-India felé, itt nagyszabású vasútépítésbe kezd, a brit-indiai vasúti hálózat hossza 1860-ban 1350, 1870-ben 7683, 1880-ban 14 977, és 1890-ben 27 000 km volt — mindez azonnal növekvő keresletet teremtett az angol áruk iránt. Egyidejűleg azonban, mihelyt a polgárháború befejeződött, az angol tőke ismét az Egyesült Államok felé áramlik. A hatalmas mértékű vasútépítés az amerikai Államokban a hatvanas—hetvenes években — a vasútvonalak hossza 1850-ben 14 151, 1860-ban 49 292, 1870-ben 85 139, 1880-ban 150 717, 1890-ben

pedig 268 409 km volt — főleg angol tőkével ment végbe. Ezekhez a vasutakhoz az építési anyagokat is Angliából szerezték be, ami egyik fő oka volt az angol szén- és vasércipar ugrásszerű fejlődésének és annak, hogy ezeket az ágazatokat az 1866-os, 1873-as és 1884-es amerikai válságok megrázták.* Itt tehát szó szerint megvalósult az, amit Sismondi szemmel látható őrültségnek tartott: az angolok az Egyesült Államokban saját vasércükkel és egyéb nyersanyagaikkal vasutakat hoztak létre, saját tőkéjükkel fizették ezeket, csak éppen a vasutak „élvezetéről" mondtak le. Ez az őrület azonban a periodikus válság ellenére olyan hasznot hozott az európai tőkének, hogy a hetvenes évek közepétől a londoni tőzsde valósággal lázba jött a külföldi kölcsönöktől. 1870 és 1875 között Londonban 260 millió font sterling értékű kölcsönt vettek fel —, és ez maga után vonta, hogy gyorsan nőtt az angol áruk kivitele az egzotikus országokba; a tőke tömegesen áramlott oda, jóllehet ezek az egzotikus államok éppen csődbe jutottak. A hetvenes évek végén a kamatfizetést teljesen vagy részlegesen leállította: Törökország, Egyiptom, Görögország, Bolívia, Costa Rica, Ecuador, Honduras, Mexikó, Paraguay, Peru, Santo Domingo, Uruguay, Venezuela. Ennek ellenére a nyolcvanas évek végén ismét láz tört ki az egzotikus államkölcsönök miatt: ezúttal a dél-amerikai államok és a dél-afrikai gyarmatok vesznek fel hatalmas összegű európai tőkéket. Az Argentin Köztársaság kölcsönei például 1874-ben 10 millió font sterlingre, 1890-ben pedig 59,1 millió font sterlingre rúgtak.

Anglia itt is saját vasával és saját szenével épít vasutat, és a saját tőkéjével fizet. Az argentin vasúti hálózat 1883-ban 3123 km, 1893-ban pedig 13 691 km volt.

Az angol kivitel egyidejűleg a következőképpen emelkedik:

	1886	1890
vas	21,8 millió font sterling	31,6 millió font sterling
gépek	10,1 millió font sterling	16,4 millió font sterling
szén	9,8 millió font sterling	19,0 millió font sterling

* Az 1866., 1873. és 1884. évi amerikai válságok nagyban hozzájárultak Anglia ipari világmonopóliumának megingatásához, és ezen belül különösen nagy a jelentősége az 1873. és 1884. évi válságnak, mivel ezek meggyorsították a termelés koncentrációjának és a tőke centralizációjának folyamatát az Egyesült Államokban, és jelentős fejlődést idéztek elő a technikában és a szállításban. Anglia elmaradt az ipari termelés fejlődési ütemében.

Az Argentínába történő angol összkivitel 1885-ben 4,7 millió font sterlinget tett ki, 4 évvel később már elérte a 10,7 millió font sterlinget.

Ezzel egyidejűleg államkölcsönök közvetítésével Ausztráliába is beáramlik az angol tőke. Három kolónia: Viktória, Új-Dél-Wales és Tasmánia kölcsönei a nyolcvanas évek végén elérték a 112 millió font sterlinget, ebből 81 milliót a vasútépítésbe fektettek. Ausztrália vasútvonalainak hossza 1880-ban 4900 mérföld, 1895-ben 15 600 mérföld volt.

Anglia itt is egyszerre szállította a tőkét és a nyersanyagot a vasútvonalak építéséhez. Ezért aztán magával is ragadta az 1890-es argentínai, transvaali, mexikói, uruguayi, valamint az 1893-as ausztráliai válság örvénye.

Az utóbbi két évtizedben ebben a vonatkozásban csak az a különbség mutatkozik, hogy az angol tőke mellett most jelentős mértékben a német, a francia és a belga tőke is aktivizálódott a külföldi befektetések terén, különösen kölcsönök formájában. A kisázsiai vasútépítést az ötvenes évektől a nyolcvanas évek végéig angol tőkével végezték. Azóta a német tőke hatalmába kerítette Kis-Ázsiát, és megvalósítja az anatóliai és bagdadi vasút nagy tervét.* A német törökországi tőkebefektetés magával vonta a német áruk növekvő kivitelét ebbe az országba.

A Törökországba irányuló kivitel 1896-ban 28 millió márka volt, 1911-ben 113 millió márka, csak az ázsiai Törökországba irányuló kivitel 1901-ben 12 millió, 1911-ben 37 millió márkát tett ki. A behozott német áruk jelentős részét ebben az esetben is német tőkével fizették, és a németek — Sismondi kifejezésével — csupán attól a kellemességtől fosztották meg magukat, hogy élvezhessék saját termékeiket.

Vizsgáljuk meg a dolgot közelebbről.

Azt a realizált értéktöbbletet, amelyet Angliában vagy Németországban nem lehetett tőkésíteni és ezért parlagon hever, Argentínában, Ausztráliában, a Fokföldön vagy Mezopotámiában a vasútépítésbe, vízművekbe, bányákba stb. fektetik. A gépeket, nyersanyagokat és más egyebet a tőke eredeti hazájából szállítják, és ugyanazzal a tőkével fizetik ki. Csakhogy így csinálják ezt magukban a tőkés módon termelő országokban is: a

* Az Anatóliai Vasút a Bagdadi Vasút szakasza. 1888-ban a Deutsche Bank koncessziót kapott az Izmit—Ankara—Konya összekötő-szakasz építésére, amely 1889-től 1896-ig tartott. 1902-ben a Deutsche Bank által ellenőrzött Anatóliai Vasúti Társaság megkapta a koncessziót a vasútvonal továbbépítésére, Konyatól Mosulon, Bagdadon és Basrán keresztül a Perzsa-öbölig. Az építkezést 1918-ra kétharmad részben befejezték.

tőkének magának kell megvásárolnia a termelés elemeit, ezekben kell megtestesülnie, mielőtt aktívvá válhatna. Természetesen a termékek élvezete ezután az országnak marad, az előbbi esetekben viszont a külföldieké lesz. A tőkés termelés célja azonban nem a termékek élvezete, hanem az értéktöbblet, a felhalmozás. A felhasználatlan tőkének semmi lehetősége nem volt az országban a felhalmozásra, mivel semmiféle szükséglet nem mutatkozott pótlólagos termékek iránt. Külföldön azonban, ahol még nem fejlődött ki a tőkés termelés, kereslet támadt a nemtőkés rétegeknél, vagy pedig erőszakkal hoztak létre ilyen keresletet. A tőke számára éppen az a döntő, hogy a termék „élvezetét" *másokra* vitték át. Mert saját osztályainak, a tőkéseknek és a munkásoknak az élvezete nem jön számításba a felhalmozás céljai szempontjából. Csakhogy a termékek „élvezését" az új fogyasztónak realizálnia kell, azaz meg kell fizetnie. Ehhez az új fogyasztóknak pénzeszközökkel kell rendelkezniük. Ezt részben az egyidejűleg létrejövő árucsere szállítja nekik. A vasútépítéshez és a bányászathoz (aranybányászat stb.) közvetlenül élénk árukereskedelem tartozik. Ez fokozatosan realizálja a vasútépítésben vagy a bányászatban előlegezett tőkét az értéktöbblettel együtt. Hogy az ilyen módon külföldre áramló tőke saját szakállára mint részvénytőke keres működési területet, vagy pedig idegen államok közvetítésével, külső kölcsönként veszik fel, és az az iparban vagy a közlekedésben jut új szerephez, hogy az előbbi esetben a részvényalapítások több ízben is csalásnak bizonyulnak, és nemsokára csődbe jutnak, vagy pedig — az utóbbi esetben — végül a kölcsönző állam jut csődbe, és a tőke ilyen vagy olyan módon a tulajdonos számára részben odavész — mindez nem változtat a dolog lényegén. Válságok esetén az egyes tőke az eredeti országban is sokszor elvész. Az a lényeg, hogy a régi ország felhalmozott tőkéje az újban új lehetőségeket talál, hogy értéktöbbletét megtermelje, realizálja, vagyis hogy a felhalmozást folytathassa. Az új országok vagy nagy területen naturális gazdálkodást folytatnak, amely árutermelő gazdálkodássá alakul át, vagy pedig árutermelő gazdasággal rendelkeznek, amelyet a tőke kiszorít. A vasútépítést és bányászatot (főleg aranybányászatot), amely a régi tőkésországok új tőkésországokba való tőkebefektetésének szokásos formája, elsősorban az jellemzi, hogy az addig naturális gazdálkodási viszonyokban hirtelen élénk árukereskedelmet idéz elő. A gazdaságtörténetben mindkét iparág mérföldköve a régi gazdasági formációk gyors felbomlásának, a szociális válságoknak, a

modern viszonyok kezdetének, vagyis főleg az árutermelő gazdaságnak és később a tőketermelésnek.

A külső kölcsönök és a külföldi vasút- és bányarészvényekben történő tőkebefektetés szerepe ezért a legjobb kritikai illusztrációja a felhalmozás marxi sémájának. Ezekben az esetekben a tőke bővített újratermelése nem más, mint a korábban realizált értéktöbblet tőkésítése (amennyiben a kölcsönöket vagy külföldi részvényeket nem kispolgári vagy félproletár megtakarítások fedezik). Annak a mozzanatnak, azoknak a körülményeknek és annak a formának, amelyben az új országba áramló, régi országokból származó tőkét realizálják, semmi köze annak jelenlegi felhalmozási terepéhez. Lehet, hogy az argentínai vasútépítésbe beáramlott angol tőke azelőtt Kínában realizált indiai ópium volt. Továbbá: az angol tőke, amely Argentínában vasutat épített, nem csupán tiszta értékformájára nézve, tehát mint pénztőke angol eredetű, hanem tárgyi formájában, mint: szén, vas, gépek stb. is Angliából származik, vagyis az értéktöbblet használati formája már itt Angliában is a felhalmozás céljára megfelelő alakban jön világra. A munkaerő, a változó tőke tulajdonképpeni használati formája többnyire idegen; bennszülött munkaerő ez, amelyet az új országokban a régi tőkéje a kizsákmányolás új objektumaként igázott le. A vizsgálódás tisztasága kedvéért azonban feltehetjük, hogy maga a munkaerő is ugyanolyan eredetű, mint a tőke. Hiszen például az újonnan feltárt aranybányák — főleg az első időben — tömeges bevándorlást idéznek elő a régi tőkésországokból, és működtetésük is jórészt ezeknek az országoknak a munkaereje által történik. Feltehetjük tehát azt az esetet, amikor egy új országban a pénztőke, a termelési eszközök és a munkaerő egyaránt egy régi tőkésországból származik, mondjuk Angliából. Angliában ezáltal tehát adva voltak a felhalmozás összes anyagi előfeltételei; realizált értéktöbblet mint pénztőke, produktív formában levő többlettermék, végül pedig munkástartalék. És a felhalmozás mégsem mehetett végbe Angliában: Angliának és eddigi felvevőinek nem volt szüksége vasutakra, sem az ipar bővítésére. Csupán egy új, nagy területen nem-tőkés kultúrával rendelkező ország megjelenése hozta létre a tőke számára a bővített fogyasztás körét, tette lehetővé a bővített újratermelést, vagyis a felhalmozást.

Tulajdonképpen kik ezek az új fogyasztók? Ki fizeti meg végső soron a külföldi kölcsönöket, és ki realizálja az általuk létrehozott tőkevállalkozások értéktöbbletét? Ezt a kérdést klasszikus módon válaszolja meg az Egyiptomnak nyújtott nemzetközi kölcsön története.

Egyiptom belső történetét a 19. század második felében három egymással összefonódó ténysorozat jellemzi: nagyszabású modern tőkés vállalkozások, az államadósság lavinaszerű megnövekedése és a parasztgazdaság összeomlása. Egyiptomban egészen a legújabb időkig fennállt a jobbágymunka és a válik, majd később a khedivék leplezetlenül erőszakos politikája a földbirtokviszonyok kérdésében.* Ám éppen ezek a primitív viszonyok nyújtottak páratlanul termékeny talajt az európai tőke tényked ése számára. Gazdaságilag eleinte csak arról lehetett szó, hogy létrehozzák a pénzgazdálkodás előfeltételeit. Ezeket szintén közvetlen állami erőszakkal teremtették meg. Mohamed Ali, a modern Egyiptom megalapítója egészen a harmincas évekig patriarkális egyszerűségű módszert alkalmazott: minden évben „felvásárolta" a fellahoktól egész termésüket, hogy később magasabb áron adja el nekik azt a minimumot, ami a vetéshez és létfenntartáshoz szükséges volt. Később Kelet-Indiából gyapotot, Amerikából cukornádat, valamint indigót és paprikát szerzett be, és az állam előírta a fellahoknak, hogy miből mennyit kell termelniük, eközben pedig a gyapotot és az indigót a kormány monopóliumának nyilvánította, vagyis csak neki lehetett eladni, tehát ezeket is csak a kormány vásárolhatta fel. Ilyen módszerekkel vezették be Egyiptomban az árukereskedelmet. Mohamed Ali természetesen sokat tett a munka termelékenységének növeléséért is: kiásatta a régi csatornákat, kutakat fúratott, elsősorban pedig ő kezdte el építtetni a grandiózus nílusi kaljubi duzzasztóművet, amely Egyiptomban megnyitotta a nagy tőkés vállalkozások sorozatát. Ezek később négy nagy területre terjedtek ki: az öntözőberendezésekre; ezek közül a legfontosabb a kaljubi duzzasztómű, amely 1845-től 1853-ig épült, és a megfizetetlen jobbágymunkán kívül 50 millió márkát nyelt el — mellesleg utóbb használhatatlannak bizonyult; közlekedési útvonalakra, amelyek közül a legfontosabb — és Egyiptom sorsára nézve a legvégzetesebb — vállalkozás a Szuezi-csatorna a gyapottermesztésre és cukortermelésre. Egyiptom a Szuezi-csatorna építésével beledugta fejét az európai tőke által odanyújtott hurokba, és nem is tudta többé kihúzni onnan. Az első lépést a

* 1517-től Egyiptom az Oszmán Birodalom tartománya lett, amelynek élén váli vagy pasa állt helytartóként. 1866-ban a helytartó megkapta a török szultántól az örökletes khedive (alkirály) címet. 1808-tól kezdve a földbirtok a helytartó kezében koncentrálódott, aki kegyenceit jutalmazta vele. Egyiptom parasztjait rabigába hajtották, és arra kötelezték őket, hogy az új feudális nemességnek robotot végezzenek és adókat fizessenek.

francia tőke tette, majd nemsokára követte az angol; kettejük konkurrenciaharca szövi át Egyiptom valamennyi belső zűrzavarát a következő 20 esztendőben. A francia tőke akciói, amelyek során a hasznavehetetlen nílusi duzzasztóművet és a Szuezi-csatornát létrehozta, talán a legsajátosabb példája a primitív viszonyok rovására történő európai tőkefelhalmozásnak. A csatornaépítés jótettének fejében, amelynek köszönhetően az európai—ázsiai kereskedelem Egyiptom orra előtt haladt el, és így egészen érzékenyen érintette Egyiptom részvételét ebben, az ország kötelezte magát, hogy először is 20 000 jobbágy ingyenmunkáját szállítja, másodszor pedig, hogy átvesz 70 millió márka értékű részvényt, a Szuezi-csatorna Társaság össztőkéjének összesen 40%-át. Ez a 70 millió alapozta meg azután Egyiptom hatalmas államadósságát, amely 20 évvel később Egyiptomnak az angolok általi katonai megszállásához vezetett. Az öntözőberendezések hirtelen átalakultak, az ősrégi szakijákat, az ökrökkel hajtott emelőműveket, amelyekből csupán a deltánál 50 000 működött az év 7 hónapjában, részben hatalmas gőzszivattyúk váltották fel. A nílusi hajóközlekedést Kairó és Asszuán között most már modern gőzösök végezték. Egyiptom gazdasági viszonyaiban azonban a gyapottermesztés hozta a legnagyobb változást. Az amerikai polgárháború és az angol gyapotéhség következtében, amely a nyersgyapot árát kilónként 60—80 pfennigről 4—5 márkára verte fel, Egyiptomot is elfogta a gyapottermesztés láza. Mindenki gyapotot ültetett, mindenekelőtt azonban az alkirály családja. Nagyszabású földrablások, kikényszerített eladások vagy egyszerűen lopások révén szépen gyarapodtak az alkirály birtokai. Számtalan falu vált hirtelen királyi magántulajdonná, anélkül, hogy bárki meg tudta volna magyarázni ennek a jogi alapját. És ezt a hatalmas birtokkomplexumot a legrövidebb időn belül gyapotültetvényekké kellett átalakítani. Ez azonban a feje tetejére állította az egyiptomi földművelés hagyományos technikáját. Az ország gátakkal való beépítése, hogy a gyapotföldeket megvédjék a Nílus szabályszerű áradásaitól, ugyanakkor a bőséges és rendszeres mesterséges öntözés, a mély és alapos szántás, amelyet a földet a fáraók korából származó ekéjével csak könnyedén felszántó fellah egyáltalán nem ismert, végül pedig az intenzív aratási munka — mindez óriási követelményeket támasztott Egyiptom munkaerejével szemben. Ez a munkaerő még mindig ugyanaz a jobbágyparasztság volt, amely fölött az állam korlátlan rendelkezési jogra tartott igényt. A fellahokat már korábban ezrével hajtották robotra a kaljubi duzzasztóműhöz, vagy a Szuezi-csatornához, most pedig gátépítésen és ültetvénye-

ken dolgoztatták őket az alkirály birtokán. A khedive most azt a 20 000 rabszolgát, amelyet a Szuezi-csatorna Társaság rendelkezésére bocsátott, saját maga számára vette igénybe, és ebből eredt az első konfliktus a francia tőkével. III. Napóleon döntőbírói ítélete 67 millió márka kártérítést ítélt meg a Társaságnak*, s a khedive ebbe annál könnyebb szívvel egyezhetett bele, mivel végül is ezt az összeget ugyanazokból a fellahokból kellett kisajtolni, akiknek munkaereje körül a vita forgott. Most megkezdődhettek az öntözési munkálatok; tömegével hozták Angliából és Franciaországból a gőzgépeket: centrifuga-szivattyúkat és lokomobilokat. Több száz jutott közülük Angliából Alexandriába, majd gőzhajókon, nílusi csónakokon és teveháton az ország valamennyi részébe. A föld megmunkálásához gőzekét használtak, mivel 1864-ben egy marhavész az egész marhaállományt elpusztította. Ezek a gépek is többnyire Angliából jöttek. A Fowler-vállalatot külön az alkirály szükségleteire, Egyiptom költségére hirtelen óriási mértékben kibővítették.[61]

A harmadik gépfajta amelyre Egyiptomnak hirtelen tömegesen szüksége volt, a gyapot magvazására és préselt csomagolására szolgált. Ilyen gyapotfeldolgozó berendezések tucatjával kerültek a deltavidék városaiba. Zagazig, Tanta, Samannud és más városok ugyanúgy elkezdtek füstbe burkolózni, mint az angol gyárvárosok. Alexandria és Kairó bankjain hatalmas vagyonok áramlottak keresztül.

A gyapotspekuláció már a következő évben összeomlott, miután az amerikai Államokban megkötötték a békét; a gyapot fontja néhány nap alatt 27 pence-ről 15-re, 12-re, majd végül 6 pence-re zuhant. — A következő évben Iszmail pasa új spekulációra adta a fejét: ezúttal cukornádtermesztésre. Most az egyiptomi fellahok jobbágymunkájával próbáltak konkurrenciát csinálni Amerika déli államainak, amelyek elvesztették rabszolgáikat.

Az egyiptomi mezőgazdaságot másodszor is a feje tetejére állították. A francia és az angol tőkések új terepet találtak a lehető leggyorsabb felhalmozáshoz. 1868-ban és 1869-ben 18 hatalmas cukorgyárat rendeltek meg napi 200 000 kg cukor teljesítménnyel, vagyis az eddig ismert legnagyobb üzemek teljesítőképességének négyszeresével. Ebből 6-ot Angliában, 12-t Franciaországban rendeltek meg, de a német—francia háború

* III. Napóleon 1864. augusztus 2-án hozta a döntőbírói ítéletet a khedive és a Szuezi-csatorna Társaság vitájában. Az egyiptomi alkirály 1864. augusztus 18-án fogadta el ezt.

következtében a megrendelés legnagyobb része Angliába került. A Nílus mentén 10 kilométerenként akartak egy-egy ilyen gyárat felállítani, és mindegyik egy-egy 10 négyzetkilométeres cukornádszállító körzet központja lett volna. Minden gyárnak naponta 2000 tonna cukornádra volt szüksége a teljes üzemeléshez. Míg 100 régi gőzeke még a gyapotidőszakból összetörve hevert, máris 100 újat rendeltek a cukornádtermeléshez. A fellahokat ezrével hajtották az ültetvényekre, míg más ezreket az Ibrahimiya-csatorna építéséhez küldtek robotra. A bot és a vízilókorbács szorgosan suhogott. Nemsokára felmerült a szállítás kérdése: ahhoz, hogy a rengeteg cukornád eljusson a gyárakba, igen gyorsan vasúti hálózatot kellett építeni minden gyár körül, szállításra alkalmas földutakat, drótkötélpályákat és országúti lokomotívokat kellett létrehozni. Ezeket a roppant nagy megrendeléseket is az angol tőke kapta. 1872-ben megnyitották az első óriásgyárat. 4000 teve látta el ideiglenesen a szállítást. A szükséges mennyiségű cukornád szállítása azonban merő lehetetlenségnek bizonyult. A személyzet teljesen alkalmatlan volt, a jobbágy fellahot nem lehetett a korbáccsal hirtelen modern ipari munkássá változtatni. A vállalkozás összeomlott, sok megrendelt gépet már be se állítottak. A cukorspekuláció 1873-ban lezárja Egyiptom hatalmas tőkés vállalkozásainak időszakát.

Ki szállította a tőkét ezekhez a vállalkozásokhoz? A nemzetközi kölcsön. Szaid pasa halála (1863) előtt egy évvel vette fel az első kölcsönt, amely névlegesen 66 millió márka volt, a különböző jutalékok és leszámítolások után azonban mintegy 50 millió márkát tett ki készpénzben. A szuezi szerződésen felül ezt az adósságot is Iszmailra hagyta; Egyiptomot ezzel 340 millió márka terhelte. 1864-ben vette fel Iszmail az első kölcsönt, amely névlegesen 114 millió volt, 7%-os kamattal, de készpénzben 97 milliót tett ki, 8,25%-os kamattal. Ezt a kölcsönt egy év alatt elhasználták, ebből 67 millió kártérítésként a Szuezi-csatorna Társasághoz folyt be, a maradékot pedig alighanem elsősorban a gyapotügy nyelte el. 1865-ben az Angol-Egyiptomi Bank kibocsátotta az első úgynevezett Daira-kölcsönt, amelyre az alkirály magánföldbirtoka volt a zálog; ez névlegesen 68 millió volt, 9%-os kamattal, valójában azonban csak 50 milliót tett ki 12%-os kamattal. 1866-ban Frühling és Göschen új, névlegesen 60 milliós, készpénzben 52 milliós kölcsönt nyújtott, 1867-ben az Ottomán Bank névlegesen 40, valójában 34 milliót adott. A függő adósság ekkor már 600 millió volt. Hogy ezt részben rendezzék, 1868-ban az Oppenheim és Neffen Bankháztól 7%-os kamattal névlegesen 238 mil-

liót vettek föl, valójában azonban Iszmail csak 142 milliót kapott kézhez, 13,5%-os kamattal. Ezzel azonban sikerült megrendezni a Szuezi-csatorna megnyitásának pompázatos ünnepségét az európai udvari, pénzügyi és félvilág egybegyűlt vezetőinek jelenlétében; sikerült őrületes pazarlást csapni, valamint egy új 20 milliós baksist lehetett a török hűbérúr, a szultán kezébe nyomni. 1870-ben a Bischoffsheim és Goldschmidt-cég nyújtott kölcsönt, névlegesen 142 millió összegben, 7%-os kamattal, valójában 100 milliót, 13%-kal. Ez arra szolgált, hogy a cukorügy költségeit fedezze. 1872–1873-ban Oppenheim két kölcsönt nyújtott, egy kisebb összegűt: 80 milliót, 14%-kal és egy nagyobbat, amely névlegesen 640 millió volt, 8%-kal, mivel azonban az európai bankházaktól felvásárolt váltókat használták a befizetéseknél, e hitel valójában 220 milliót tett ki készpénzben, és a függő adósságot felére csökkentette.

1874-ben megkíséreltek egy ezermillió márkás kölcsönt felvenni évi 9%-os járadékkal, ez azonban csak 68 milliót hozott be. Az egyiptomi papírok névértékük 54%-án állottak. A közadósság Szaid pasa halála óta, összesen 13 év alatt 3 millió 293 000 font sterlingről 94 100 000 millió font sterlingre növekedett, vagyis kb kétmilliárd márkát tett ki.[62] Küszöbön állott az összeomlás.

Első pillantásra ezek a tőkeügyletek az őrület csúcsát jelentik. Egyik kölcsön kergeti a másikat, a régi kölcsönök kamatjait új kölcsönökkel fedezik, az angol és francia ipari tőkénél eszközölt hatalmas megrendeléseket pedig kölcsönzött angol és francia tőkével fizetik.

Az európai tőke azonban, miközben egész Európa fejcsóválva és nyögve emlegette Iszmail tébolyult gazdálkodását, példátlan, mesés üzleteket csinált Egyiptomban, olyan üzleteket, amelyek a tőkének világtörténeti pályája során csupán egyetlen egyszer sikerülhettek, mintha csak a bibliai, kövér egyiptomi tehenek történetének fantasztikus, modernizált változata játszódott volna le. Mindenekelőtt valamennyi kölcsön uzsoraügylet volt, amely mellett az állítólag kölcsönadott összegnek egyötöde-egyharmada az európai bankárok ujjához ragadt. Az uzsorakamatokat azonban végül is valahogy meg kellett fizetni. Honnan folytak be ehhez fizetőeszközök? Ezek forrása csak Egyiptom lehetett; forrásuk az egyiptomi fellah, a parasztgazdaság volt. Végső soron ez szállította a grandiózus vállalkozások legfontosabb elemeit. Ez szállította a földet és a föld méhét, hiszen az alkirály igen rövid idő alatt óriásira gyarapodott úgynevezett magánbirtokait, amelyek az öntözési tervek, a gyapot- és a cukorspekuláció alapját képezték, számtalan faluból harácsolták össze

rablással és zsarolással. A parasztgazdaság szállította a munkaerőt is, mégpedig ingyen, hiszen ő maga gondoskodott e munkaerőnek a kizsákmányolás alatti eltartásáról. A fellahok jobbágymunkája volt az alapja azoknak a technikai csodáknak, amelyet európai mérnökök és európai gépek hoztak létre Egyiptom öntözőberendezéseiben, közlekedési eszközeiben, mezőgazdaságában és iparában. A kaljubi nílusi duzzasztóműnél, a Szuezi-csatornánál, a vasútépítésnél és a gátépítésnél, a gyapotültetvényeken és a cukorgyárakban jobbágyparasztok beláthatatlan serege dolgozott, szükséglet szerint egyik munkáról a másikra hurcolták és mérhetetlenül kizsákmányolták őket. Bár lépten-nyomon megmutatkoztak a jobbágymunkaerő modern tőkés célokra való alkalmazásának technikai korlátai, ezt azonban bőségesen kiegyenlítette a tömeg fölötti korlátlan parancsnoki hatalom, a kizsákmányolás időtartama és annak a munkaerőnek az élet- és munkafeltételei, amelyet itt a tőke kezébe adtak.

A parasztgazdaság azonban nemcsak földet és munkaerőt, hanem pénzt is szállított. Erre szolgált az adórendszer, amely a tőkés gazdálkodás hatására valóságos hüvelykszorítót rakott a fellahra. A paraszti földek adóit állandóan emelték; a hatvanas évek végén elérték a hektáronkénti 55 márkát, míg a nagybirtok hektáronként 18 márka adót, a királyi család pedig hatalmas birtokaiért semmit sem fizetett. Ehhez járultak még különböző kötelező szolgáltatások, például az öntözőberendezések működtetésére, amelyek csaknem kizárólag az alkirályi birtokoknak hajtottak hasznot; ezek hektáronként 2,50 márkát tettek ki. Minden datolyafáért 1,35 márkát, minden agyagkunyhóért, amelyben a fellah lakott, 75 pfenniget kellett fizetnie. Továbbá, minden 10 éven felüli férfi 6,5 márka fejadóval tartozott. A fellahok Mohamed Ali idején 50 millió, Szaid idején 100 millió, Iszmail idején 163 millió márka adót róttak le.

Minél nagyobb volt az eladósodás az európai tőkével szemben, annál többet kellett kisajtolni a parasztgazdaságból.[63] 1869-ben minden adót 10%-kal emeltek, és már az 1870-re esedékes részt is előre befizettették. 1870-ben a földadót hektáronként 8 márkával emelték. Felső-Egyiptom falvai kezdtek elnéptelenedni, a kunyhókat lebontották, a földet parlagon hagyták, csakhogy elkerüljék az adót. 1876-ban a datolyafák adóját 50 pfenniggel emelték. Egész falvak vonultak ki, hogy kivágják datolyafáikat, és ettől csak puskalövésekkel lehetett őket visszatartani. 1879-ben Sziut fölött 10 000 fellahnak kellett éhenhalnia, mivel az öntözőberendezések adóját földjükből nem tudták fedezni, és leölték az állataikat, hogy megmeneküljenek a szarvasmarhaadótól.[64]

Most már az utolsó csepp vért is kiszívták a fellahból. Az egyiptomi állam betöltötte funkcióját mint az európai tőke vérszívó gépezete és ezzel fölöslegessé vált. Iszmail khedivét elbocsátották. A tőke hozzálátható a likvidáláshoz.

1875-ben Anglia 172 000 szuezi-csatorna részvényt vásárolt 80 millió márkáért, amiért Egyiptomnak még most is 394 000 egyiptomi font sterling kamatot kell fizetnie. Most akcióba léptek az Egyiptom pénzügyének „rendezésére" hivatott angol bizottságok. Sajátos módon az európai tőke nem rettent vissza a csődbe jutott ország kétségbeejtő állapotától, és hajlandó volt annak „megmentésére" újabb óriási kölcsönöket folyósítani. Cave és Stokes 1520 millió márka kölcsönt ajánlott fel 7%-os kamattal valamennyi adósság törlesztésére, Rivers Wilson 2060 millió márkát tartott szükségesnek. A Crédit Foncier milliónyi függő váltót vásárolt fel, és 1820 millió márkás kölcsönnel próbálta rendezni az összadósságot, ez azonban nem sikerült. Minél kétségbeejtőbb és menthetetlenebb volt a pénzügyi helyzet, annál közelibb és elháríthatatlanabb volt az a pillanat, amikor az egész ország minden termelőerejével együtt az európai tőke karmaiba kerül. 1878 októberében az európai hitelezők képviselői partra szálltak Alexandriában. Bevezették a pénzügyek kettős, angol és francia ellenőrzését. A kettős ellenőrzés jegyében új adókat találtak ki, a parasztokat ütlegelték és zsarolták, és így aztán az 1876-ban ideiglenesen beszüntetett kamattörlesztéseket 1877-ben újra kezdhették.[65] Most az európai tőke követelési jogosultsága került a gazdasági élet középpontjába, és ez vált a pénzügyi rendszer egyetlen szempontjává. 1878-ban létrejött egy új bizottság és egy félig európaiakból álló kormány. 1879-ben az egyiptomi pénzügyek az európai tőke tartós ellenőrzése alá kerültek, amelyet a kairói Commission de la Dette Publique Egyptienne képviselt. 1878-ban a csiftlikeket, vagyis az alkirály családjának 431 000 acre földjét állami birtokká változtatták, és az államadósság fejében zálogként az európai tőkések kezére játszották, akárcsak a daira-földeket, vagyis a khedive magánbirtokait, amelyek többségükben Felső-Egyiptomban feküdtek, és 481 131 acre területűek voltak; ezeket később eladták egy konzorciumnak. A fennmaradt földbirtokok nagy része tőkés társaságok, elsősorban a Szuezi-csatorna Társaság kezébe jutott. A mecsetek és az iskolák egyházi földjeit Anglia a megszállási költségek fejében elkobozta. Egy katonai lázadás az egyiptomi hadseregben, amely az európai pénzügyi ellenőrzés következtében éhezett, miközben az európai hivatalnokok ragyogó fizetéseket kaptak, majd a végsőkig elkeseredett tömegek ki-

provokált alexandriai felkelése ürügyet adott a döntő csapásra. 1882-ben az angol hadsereg bevonult Egyiptomba, hogy többé ne is hagyja el az országot, és hogy az Egyiptomban folytatott grandiózus, 20 éves tőkeügyletek eredményeképpen véglegessé tegye az egyiptomi parasztgazdaságnak az európai tőke általi felszámolását.[66] — Itt megmutatkozott, hogy az európai kölcsöntőke és az európai ipari tőke között első pillantásra ízetlennek tűnő tranzakció, amikor is az Egyiptomból jövő megrendeléseket ezzel a tőkével fizetik, és amelynek során az egyik kölcsön kamatait egy másik kölcsön tőkéje fedezi, a tőkefelhalmozás szempontjából nagyon is ésszerű és „egészséges" viszonyon alapult. Ez a viszony — ha eltekintünk a leplező, közbeeső mozzanatoktól — arra az egyszerű tényre lyukad ki, hogy az egyiptomi parasztgazdaságot az európai tőke hatalmas mértékben felemésztette: az óriási földek, a számtalan munkaerő és a rengeteg munkatermék, amelyeket az államnak járó adóként róttak le, végső soron európai tőkévé változott és fölhalmozásra került. Világos, hogy ezt a tranzakciót, amely két-három évszázadnyi történelmi fejlődést két-három évtizedbe sűrített össze, csupán vízilókorbáccsal lehetett elérni, és hogy éppen az egyiptomi társadalmi viszonyok primitívsége nyújtotta a páratlan hadműveleti bázist ehhez a tőkefelhalmozáshoz. Az egyik oldalon tehát a tőke mesés módon megduzzad, míg a másik oldalon gazdasági eredményként a parasztgazdaság összeomlása mellett az áruforgalom fellendülése és feltételeinek az ország termelési erőinek rendkívüli igénybevételével való megteremtése mutatható ki. Iszmail kormányzata alatt Egyiptom megművelt és gátakkal ellátott területe 2 millió hektárról 2,7 millió hektárra, a csatornahálózat 73 000 km-ről 87 000 km-re, a vasúti hálózat 410 km-ről 2020 km-re növekedett. Szuezben és Alexandriában dokkokat, Alexandriában nagyszerű kikötői berendezéseket építettek, tengeri gőzhajójáratot hoztak létre a Vörös-tengeren, valamint a szíriai és kis-ázsiai partok mentén a mekkai zarándokok számára. Egyiptom kivitele, amely 1861-ben 89 millió márka összeget tett ki, 1864-ben már 288 millió volt, behozatala pedig, amely Szaid pasa idején 24 milliót tett ki, Iszmail idején 100—110 millió márkára növekedett. A kereskedelem, amely a Szuezi-csatorna megnyitása után csak a nyolcvanas években ocsúdott fel, 1890-ben 163 millió márkát tett ki behozatalban és 249 millió márkát kivitelben, ezzel szemben 1900-ban 288 millió márka volt a behozatal és 355 millió márka a kivitel, 1911-ben pedig 557 millió a behozatal és 593 millió márka a kivitel. Maga Egyiptom természetesen az árugazdaságnak az európai tőke segítségével végre-

hajtott ugrásszerű fejlődése során az európai tőke tulajdonává vált. Akárcsak Kínában vagy legújabban Marokkóban, Egyiptomban is bebizonyosodott, hogy a nemzetközi kölcsön, a vasútépítés, az öntözőberendezések és a civilizáció hasonló művei mögött a militarizmus leselkedik mint a tőkefelhalmozás végrehajtója. Miközben a keleti államok lázas igyekezettel járják be a fejlődés útját a naturálgazdálkodástól az árugazdaságig és ettől a kapitalista gazdálkodásig, addig a nemzetközi tőke elfogyasztja őket, mert ha nem kötelezik el magukat neki, akkor nem tudják végrehajtani ezt a forradalmi átalakulást.

Igen jó példát nyújtanak erre a közelmúltból a német tőke üzletei az ázsiai Törökországban. Az európai, elsősorban az angol tőke már régen hatalmába akarta keríteni ezt a területet, amely az Európa és Ázsia közötti világkereskedelem ősrégi útvonalán fekszik.[67]

Az ötvenes és hatvanas években az angol tőke felépítette az Izmir—Aydin—Dinar, majd az Izmir—Kasaba—Alasehir vasútvonalat, és koncessziót szerzett a vonalnak Afyon—Karahisar irányába való meghosszabbítására, végül pedig bérbe vette az anatóliai vasút Adapazari—Izmit szakaszát. Emellett a francia tőke megkaparintotta a vasútépítési koncesszió egy részét. 1888-ban lépett színre a német tőke. Tárgyalások útján, főleg a Banque Ottomane által képviselt francia tőkéscsoporttal megegyezve létrejött egy nemzetközi érdekeltség, amelyben a nagy anatóliai és bagdadi vasútépítésben a német finánccsoport 60%-kal, a nemzetközi tőke 40%-kal vett részt.[68] Az Anatóliai Vasúti Társaságot, amely mögött főleg a Deutsche Bank állt, 1306. redzseb hó 14-én, vagyis 1889. március 4-én alapították mint török társaságot, hogy átvegye a hetvenes évek eleje óta üzemben levő Adapazari—Izmit vonalat, és hogy éljen az Izmit—Eskişehir—Ankara vasútvonal (845 km) építésére kapott koncesszióval. A társaságnak ahhoz is joga volt, hogy megépítse az Adapazari—Skutari szakaszt, a bursa-i elágazást, továbbá az 1893-as koncesszió révén ahhoz, hogy kiegészítő hálózatot építsen az Eskişehir—Konya vonalon (mintegy 445 km), végül pedig, hogy megépítse az Ankara—Kayseri (525 km) vonalat. A török kormány a következő *állami garanciákat* adta ennek a társaságnak: az Adapazari—Izmit vonalért évenként és kilométerenként 10 300 frank bruttó bevételt, az Izmit—Ankara vonalért 15 000 frank bevétel. Ebből a célból a kormány a de la Dette Publique Ottomane adminisztrációjának adta át az Izmit, Ertogrul, Kütahya és Ankara szandzsákok tized-adóbérletéből befolyó jövedelmeket közvetlen beszedésre. A de la Dette Publique Ottomane adminiszt-

rációjának ezekből a vasúti bevételekből annyit kellett kifizetnie a vasúti társaságnak, amennyi a kormány által szavatolt jövedelem eléréséhez szükséges volt. Az Ankara—Kayseri vonalért a kormány 775 török arany font, azaz 17 800 arany frank bruttó bevételt garantált kilométerenként és évenként, az Eskişehir—Konya szakaszért 604 török fontot, vagyis 13 741 frankot, az utóbbi esetben csupán kilométerenkénti és évenkénti 219 török font, lehet (=4995 frank) a támogatás maximális összege. Ha ezzel szemben a bruttó jövedelem a szavatolt szintet felülmúlja, a fölösleg 25%-a a kormányé lesz. Trabzon és Gümüşane szandzsák tizedeit közvetlenül a de la Dette Publique Ottomane adminisztrációjának fizetik, amely a maga részéről a szükséges garanciatámogatást átadja a vasúti társaságnak. Minden tized, amely a kormány által adott garancia betöltésére szolgál, egy egészet alkot. 1898-ban az Eskişehir—Konya garanciáját 219 török fontról 296-ra emelték.

1899-ben a Társaság koncessziót szerzett kikötők és kikötői berendezések építésére Adapazariban, jegykiadásra, gabonaelevátorok és különféle áruraktárak építésére, majd megszerezte azt a jogot, hogy minden áru ki- és berakását saját személyzetével végeztesse, végül pedig a vámügy területén egyfajta szabadkikötőt rendezhetett be.

1901-ben a Társaság koncessziót kapott a Bagdadi Vasútra (Konya—Bagdad—Basra—Perzsa-öböl = 2400 km), amely a Konya—Ereğli—Bulgurlu szakasszal csatlakozott az anatóliai szakaszhoz. A koncesszió végrehajtására a régiből egy új részvénytársaságot alapítottak, amely a vasútvonal építését — először Bulgurluig — átengedte egy Frankfurt am Mainban alapított építési társaságnak.

1893-tól 1910-ig a török kormány a következő hozzájárulásokat fizette: az Adapazari—Ankara szakaszért 48,7 millió frankot, az Eskişehir—Konya szakaszért 1,8 millió török fontot, vagyis összesen mintegy 90,8 millió frankot.[69] Végül az 1907-es koncesszió révén a Társaság átvette a Karavira-tó lecsapolásának és a Konya-síkság öntözésének munkálatait. Ezeket a munkálatokat 6 éven belül kellett elvégezniük a kormány számlájára. Ezúttal a Társaság bocsátja a kormány rendelkezésére a szükséges tőkét 19,5 millió frank erejéig, 5%-os kamattal, 36 éven belüli törlesztésre. A török kormány ezért elzálogosított l. évente 25 000 török fontot a kilométer-garanciák és más szolgáltatások, valamint kölcsönök fölöslegeiből elzálogosított tizedek rovására, amelynek beszedési joga a de la Dette Publique Ottomane adminisztrációját illeti; 2. az öntözött területeken a tizedek beszedéséből származó többlet-

jövedelmet, amelyet a koncesszió utolsó öt évében elért átlagos bevételéhez viszonyítva számolnak; 3. az öntözőberendezések működtetéséből származó nettó bevételt; 4. a lecsapolt és öntözött területek eladásából származó jövedelmet. A berendezések felépítésére a Frankfurt am Main-i Társaság 135 millió frank tőkével külön „építővállalatot alapított" „A Konya-síkság öntözésére".

1908-ban a Társaság koncessziót kapott a Konya-vonal Bagdadig és a Perzsa-öbölig történő meghosszabbítására, ismét kilométer-garanciával. A 4%-os és három szakaszból álló (54, 108 és 119 millió Fr.) Bagdadi Vasúti kölcsönt, amelyet kilométerpótlékként vettek fel, Aydin, Bagdad, Mosul, Diyerbakir, Urfa és Haleb (Aleppo) vilajetek tizedeinek elzálogosításával, valamint Konya, Adana és Haleb vilajetek juhadójának elzálogosításával biztosították.[70]

Itt egészen világosan megmutatkozik a tőkefelhalmozás alapja. A német tőke Törökországban vasutakat, kikötőket, öntözőberendezéseket épít. Mindezen vállalkozások során a munkaerőként alkalmazott ázsiaiakból értéktöbbletet sajtol ki. Ezt az értéktöbbletet azonban, a hozzá tartozó, a termelésben felhasznált Németországból származó termelési eszközökkel (vasúti anyagok, gépek stb.) együtt kell realizálni. Ki segít a realizálásban? Részben a vasutak, kikötői berendezések stb. révén létrehozott áruforgalom, amely Kisázsia naturális gazdálkodási viszonyai közepette növekszik naggyá. Részben, amennyiben az áruforgalom nem növekszik elég gyorsan a tőke realizálási szükségleteihez képest, a lakosság természeti jövedelmeit az államgépezet erőszakosan áruvá változtatja, pénzzé teszi és a tőke (meg az értéktöbblet) realizálására használja. Ez az értelme a bruttó jövedelmek „kilométer-garantálásának" az idegen tőke önálló vállalkozásai esetén, valamint a zálogkezességnek a kölcsönök esetén. A mindkét esetben számtalan változatban elzálogosított tizedek („üsür") a török parasztok természetbeni adói, amelyeket újra meg újra kb. 12—12,5%-kal emeltek. Az ázsiai vilajetek parasztja kénytelen „tizedet" fizetni, különben a csendőrök, az állami és a helyi hivatalnokok segítségével egyszerűen kisajtolnák belőle. A „tized"-et, amely itt egyszerűen a naturális gazdálkodáson alapuló ázsiai despotizmus ősrégi megnyilvánulása, a török kormány nem közvetlenül hajtja be, hanem az ancien régime adószedőire emlékeztető adóbérlők révén, akiktől az állam a természetbeni adók várható jövedelmét vilajetekként (tartományokként) aukció útján felvásárolja. Ha egy tartomány tizedeit egy spekuláns vagy egy konzorcium szerzi meg, akkor ezek minden egyes

szandzsák (járás) tizedeit más spekulánsnak adják el, akik a maguk részét ugyanígy átengedik egy sor kisebb ügynöknek. Mivel mindegyik azt szeretné, hogy megtérüljenek a költségei, és mindegyik lehetőleg minél nagyobb nyereséget szeretne behajtani, ezért a tized lavinaszerűen nő, ahogyan a parasztokhoz közeledik. Ha a bérlő csalódott számításaiban, akkor a parasztok rovására próbálja kárpótolni magát. A paraszt pedig — majdnem mindig eladósodva — türelmetlenül várja a pillanatot, amikor termését eladhatja; miután azonban gabonáját learatta, gyakran hetekig kell várnia a csépléssel, mire a tizedbérlő kegyeskedik elvenni az őt megillető részt. A tizedbérlő, aki rendszerint gabonakereskedő is, a parasztnak ezt a helyzetét, tehát azt, hogy földjén a gabonát az elrothadás veszélye fenyegeti, arra használja ki, hogy rákényszerítse őt: adja el neki olcsón a termését, és érti a módját, miképpen biztosítsa magát az elégedetlenek panaszai ellen a hivatalnokok, mindenekelőtt a mukhtárok (helyi elöljárók) segítségével.[71]

A nemzetközi Conseil d'Administration de la Dette Publique Ottomane számára, amely közvetlenül igazgatja egyebek között a só-, a szesz-, a dohányadót, a selyemtizedet és a halászati adókat, azzal a mindenkori záradékkal adják a tizedet mint kilométer-garanciát vagy kölcsönbiztosítékot, hogy az igazgatósági tanács részt vesz a tizedekkel kapcsolatos szerződések megkötésében, és hogy a tizedek bevétele a bérlőktől egyenesen a Conseil vilajeti pénztáraiba vagy irodáiba folynak-e be. Ha nem tudnak tizedbérlőt találni, akkor a tizedeket a török kormány természetbeni formában raktározza el, a raktár kulcsát a Conseil kezébe helyezik, és az saját számlájára átveszi a tizedek eladását.

A kisázsiai, szíriai és mezopotámiai parasztság gazdasági anyagcseréje a német tőkével tehát a következő módon megy végbe. A gabona Konya, Bagdad, Basra vilajetek szántóföldjein a primitív parasztgazdaság egyszerű használati termékeként termelődik meg, és állami adóként nyomban az adóbérlő kezébe vándorol. Csak az ő kezében válik a gabona áruvá, és mint áru, pénzzé, amely az állam kezébe kerül. Ez a pénz, amely csupán a paraszti gabona átalakult formája, amelyet még csak nem is áruként termeltek, most arra szolgál, hogy állami garanciaként részben fedezze a vasútépítést és üzemeltetést, vagyis, hogy az abban felhasznált termelési eszközök értékét, továbbá a vasutak építése és üzemeltetése során az ázsiai parasztból és proletárból kisajtolt értéktöbbletet realizálja. Mivel pedig a vasútépítéshez Németországban megtermelt termelési eszközöket használnak, ezért a pénzzé átalakított ázsiai, paraszti gabona arra is

szolgál, hogy arannyá változtassa azt az értéktöbbletet, amelyet ezeknek a termelési eszközöknek az előállításakor a német munkásokból sajtolnak ki. Ebbeli funkciójának betöltése közben a pénz a török állam kezéből átvándorol a Deutsche Bank kasszáiba, hogy itt mint alapítói haszon, jutalék, osztalék és kamat, vagyis mint tőkés értéktöbblet halmozódjék fel Gwinner és Siemens urak, igazgatótársaik, a Deutsche Bank részvényesei és ügyfelei zsebében, valamint a bank leányvállalatainak egész kúszónövényrendszerében. Ha — amivel a koncesszió is számol — nem akad bérlő, akkor a metamorfózisok bonyolult sora a legegyszerűbb és legvilágosabb formára redukálódik: a paraszt gabonája közvetlenül a de la Dette Publique Ottomane kezébe vándorol, tehát az európai tőke képviselőjének kezébe, és itt már természeti formában a német és egyéb külföldi tőke bevételévé válik, és így az európai tőke felhalmozása előbb megy végbe, semmint az levedlené saját paraszti-ázsiai használati alakját, előbb realizálja a tőkés értéktöbbletet, semmint áruvá válna és a saját értékét realizálná. Az anyagcsere itt brutális és leplezetlen formában közvetlenül az európai tőke és az ázsiai parasztgazdaság között megy végbe, míg a török állam már csupán tényleges szerepét játssza: apparátus, amely a parasztgazdaságot a tőke érdekében kizsarolja —, mellesleg minden keleti államnak ez a tulajdonképpeni funkciója a tőkés imperializmus korában. Az ügylet, amely látszólag ízetlen tautológia: német áruk német tőkével való megfizetése Ázsiában, amikor is a derék németek a ravasz törökökre csupán a nagy kultúrművek „élvezetét" hagyják, alapjában véve a német tőke és az ázsiai parasztgazdaság közötti csere, mégpedig az állam kényszerítő eszközeivel lebonyolított csere. Az ügylet eredménye: egyik oldalon a fokozódó tőkefelhalmozás és a növekvő „érdekszféra" mint ürügy a német tőke további törökországi politikai és gazdasági terjeszkedésére, a másik oldalon vasút és áruforgalom, amely az ázsiai parasztgazdaságnak az állam általi gyors felbomlasztásán, lerombolásán és kiszipolyozásán, továbbá a török államnak az európai tőkétől való növekvő pénzügyi és politikai függésén alapszik.[72]

Védővám és felhalmozás

Az imperializmus a tőkefelhalmozás folyamatának politikai megnyilvánulása a nem-tőkés világkörnyezet el nem foglalt maradványaiért folytatott konkurrenciaharcban. Földrajzilag ma még a Föld legnagyobb részére kiterjed ez a környezet. Ha azonban a régi tőkésországok már felhalmozott tőkéjének hatalmas tömegéhez mérjük, amely többlettermékének értékesítési lehetőségeiért és értéktöbbletének tőkésítési lehetőségeiért küzd, továbbá ha ahhoz a gyorsasághoz mérjük, amellyel ma a kapitalizmus előtti kultúrák területei tőkés területekké változnak, más szóval: ha a tőke termelőerejének mai magas fejlettségi fokához mérjük, akkor a terjeszkedéséhez még megmaradt terület csekély maradványnak látszik. Ennek megfelelően jár el a nemzetközi tőke a világ színpadán. A tőkésországoknak a nem-tőkés területek megszerzéséért folytatott egyre hevesebb versenye, valamint ezen országok fejlettségének magas foka következtében fokozódik az imperializmus ereje és erőszakossága, mégpedig mind a nem-tőkés világgal szembeni agresszív viselkedését, mind pedig a konkurráló tőkésországok ellentéteinek kiéleződését tekintve. Minél erőszakosabban, erőteljesebben és alaposabban segíti elő azonban az imperializmus a nem-tőkés kultúrák hanyatlását, annál gyorsabban fosztja meg talajától a tőkefelhalmozást. Az imperializmus épp annyira történelmi módszer a tőke létezésének meghosszabbítására, mint amennyire a legbiztosabb eszköze annak, hogy létezésének a legrövidebb úton objektíve véget vessen. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ezt a végpontot menetrendszerűen el kell érnie. A tőkés fejlődésnek már eme végpontjaihoz vezető tendenciája is olyan formákban nyilvánul meg, amelyek a kapitalizmus végső fázisát a katasztrófák időszakává teszik.

A tőkefelhalmozás békés fejlődésébe, a „csak békében virágzó kereskedelembe és iparba" vetett hit, az egész félhivatalos manchesteriánus ideológia, amely érdekharmóniát hirdet a világ kereskedelmi nemzetei között — vagyis másfelől a tőkés és a munkás között — a klasszikus közgazdaságtan Sturm und Drang-korszakából származik, és látszólag gyakorlatilag igazolódott be a hatvanas-hetvenes évek Európájának rövid szabadkereskedelmi időszakában. Alapja az angol szabadkereskedelmi iskolának az a hamis dogmája volt, amely szerint az árucsere a tőkefelhalmozásnak egyetlen előfeltétele és feltétele, maga az árucsere

pedig azonos az árutermelő gazdasággal. Az egész Ricardo-iskola, mint már láttuk, a tőkefelhalmozást és újratermelésének feltételeit az egyszerű árutermeléssel és az egyszerű áruforgalom feltételeivel azonosította. Később ez még vulgárisabb módon nyilvánult meg a szabadkereskedelmi iskola képviselőinél. A Cobden Szövetség egész érvelése a lancashirei exportra dolgozó gyapotgyárosok különérdekeire volt szabva. Ezek fő figyelme arra irányult, hogy vásárlókat találjanak és hitvallásuk a következő volt: vásárolnunk kell a külföldtől, hogy azután vásárlókat találjunk ipari termékeinknek (értsd: felvevőket találjunk gyapotunkhoz). A fogyasztó, akinek érdekében Cobden és Bright szabad kereskedelmet, azaz olcsóbb élelmiszereket követelt, nem a kenyeret fogyasztó munkás volt, hanem a munkaerőt fogyasztó tőkés.

Ez az evangélium soha nem volt a tőkefelhalmozás mint egész érdekeinek valóságos kifejezése. Magában Angliában már a negyvenes évek ópiumháborúi is meghazudtolták, amelyek ágyúdörejjel proklamálták Kelet-Ázsiában a kereskedelmi nemzetek érdekazonosságát, de Hongkong megszállásával az ellenkezőjébe, az „érdekszférák" rendszerébe csaptak át.[73] Az európai földrészen a hatvanas évek szabadkereskedelme már amiatt sem lehetett az ipari tőkés érdekeinek kifejezője, mivel a kontinens vezető szabadkereskedelmi országai akkoriban még túlnyomórészt agrárországok voltak, iparuk viszonylag gyengén fejlett volt. A szabadkereskedelmi rendszer inkább a közép-európai államok politikai kialakulásához szükséges intézkedés volt. Németországban a Manteuffel- és a Bismarck-féle politika sajátosan porosz eszköze volt, amely arra szolgált, hogy Ausztriát kiszorítsák a Német szövetségből és a Vámegyesületből, és hogy az új Német Birodalmat Poroszország vezetése alatt teremtsék meg. A szabad kereskedelem gazdaságilag itt csak a kereskedelmi tőke érdekeire, főleg a világkereskedelemben érdekelt Hanza-városok tőkéjére és az agrárfogyasztói érdekekre támaszkodott; a tulajdonképpeni iparból csupán a vasérctermelést tudta üggyel-bajjal megnyerni a szabad kereskedelemnek, de csak a rajnai vámok eltörlése árán; a délnémet gyapotipar azonban engesztelhetetlenül a védővámos ellenzékben maradt. Franciaországban a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló szerződéseket, amelyek az egész európai szabadkereskedelmi rendszer alapját képezték, III. Napóleon az iparosok és az agráriusok egységes parlamenti védvámpárti többsége nélkül és ellenére kötötte meg. Magát a kereskedelmi szerződések útját a Második Császárság kormánya csak szükségmegoldásnak tekintette — Anglia is így értel-

mezte —, amely arra szolgál, hogy megkerülvén a francia parlamenti ellenzéket és a törvényhozói testület háta mögött nemzetközi úton szerezzenek érvényt a szabad kereskedelemnek. Franciaország és Anglia első alapszerződésével a francia közvéleményt egyszerűen lerohanták.[74] A régi francia védővámrendszert 1853 és 1862 között 32 császári dekrétummal építették le, amelyeket aztán 1863-ban a forma hanyag tiszteletben tartásával „törvényhozói úton" megerősítettek. Olaszországban a szabad kereskedelem a Cavour-féle politika* maradványa volt egy olyan politikában, amely a Franciaországra való támaszkodás szükségességét vallotta. Már 1870-ben a közvélemény nyomására felmérést tartottak, amely leleplezte, hogy az érdekeltek köre nem ragaszkodik a szabadkereskedelmi politikához. Végül Oroszországban a hatvanas évek szabadkereskedelmi tendenciája csupán bevezette az árutermelő gazdaság és a nagyipar széles bázisának megteremtését: csupán kísérőjelensége volt a jobbágyság eltörlésének és a vasúti hálózat létrehozásának.[75]

Így a szabad kereskedelem mint nemzetközi rendszer eleve nem volt egyéb, mint a tőkefelhalmozás történetének egyik epizódja. Már ezért is értelmetlen, hogy a hetvenes évek óta a védővámhoz való általános visszatérést csupán az angol szabad kereskedelemmel szembeni védekezésként magyarázzuk.[76]

E magyarázat ellen szólnak azok a tények, hogy mind Németországban, mind Franciaországban, mind pedig Olaszországban a védővámhoz való visszatérésben a döntő szerepet az agrárérdekek játszották, ezek pedig nem Anglia, hanem az Egyesült Államok konkurrenciája ellen irányultak, és hogy egyébként Oroszország fellendülő belföldi iparának védelmi szükséglete sokkal inkább Németország, Olaszországé pedig sokkal inkább Franciaország ellen irányult, mintsem Anglia ellen. Az általános és elhúzódó világpiaci depresszió, amely a hetvenes években bekövetkezett válság óta tartott és előkészítette a hangulatot a védővámhoz, éppily kevéssé volt összefüggésben Anglia monopóliumával. A védővámos frontváltozás általános oka mélyebb volt. Az árucsere tiszta álláspontját, amelyből a világpiaci érdekharmónia szabadkereskedelmi illúziója származott, fel kellett adni, mihelyt a nagyipari tőke az európai kontinens legfontosabb országaiban olyannyira meggyökerezett, hogy

* Camillo Cavour gróf, az olasz nemzeti mozgalom mérsékelt liberális szárnyának vezetője — 1850-től 1861-ig mint a Szárd Királyság kereskedelmi és pénzügyminisztere, majd miniszterelnöke — egy sor polgári reformot hajtott végre.

felismerte saját felhalmozási feltételeit. Ezek azonban a tőkés államok kölcsönös érdekeivel szemben előtérbe tolták azok antagonizmusát és a nem-tőkés környezetért folyó küzdelmüket, versengésüket.

Amikor a szabadkereskedelmi korszak éppen elkezdődött, Kelet-Ázsiát épp csak megnyitották a kínai háborúk révén, Egyiptomban pedig az európai tőke csak az első lépéseknél tartott. A nyolcvanas években a védővámmal párhuzamosan a terjeszkedési politika is fokozódó energiával folyt: Egyiptomnak Anglia általi megszállása*, az afrikai német gyarmati hódítások**, Tunisz francia megszállása és a tonkini expedíció***, Olaszország előretörése Assab és Massawa irányába, az abesszíniai háború és Eritrea létrejötte°, a dél-afrikai német hódítás°° — mindezek a lépések a nyolcvanas évektől kezdve megszakítatlan láncban követték egymást. Az Olaszország és Franciaország között a tuniszi érdekszféra miatt kitört konfliktus jellegzetes előjátéka volt a hét évvel későbbi francia—olasz vámháborúnak, amely pedig az európai kontinensen drasztikus epilógusként zárta le a szabadkereskedelmi érdekharmóniát.°°° A régi tőkés államokon belüli és azokon kívüli, főleg tengerentúli nem-tőkés terjeszkedési területek monopolizálása vált a tőke jelszavává, míg a szabad kereskedelemben a „nyitott kapuk" politikája a nem-

* 1882. július 11-én kezdődött meg Nagy-Britannia nyílt katonai intervenciója az egyiptomi nemzeti felszabadító mozgalom ellen. A beavatkozás 1882. szeptember 14-én Kairó elfoglalásával zárult. Egyiptom névleg az Oszmán Birodalom autonóm tartománya maradt, valójában brit protektorátus lett.

** 1884-ben Németország az úgynevezett védelmi szerződések révén Dél-Nyugat-Afrikát, Kamerunt és Togót, majd 1890-ben Kelet-Afrikát is gyarmatává változtatta.

*** Franciaország vietnami katonai intervenciója, amely 1873/74-ben a tonkini katonai expedícióval vette kezdetét, 1884. június 6-án végződött a Patenôtre-i szerződéssel. Vietnam francia protektorátussá vált.

° 1882-ben Olaszország megszállta az assabi öblöt, 1884-ben Massawa városát. 1890-ben a két területet Eritrea néven gyarmattá egyesítette, és innen indította az Etiópia elleni háborút, amely 1896-ban Olaszország vereségével végződött. Az 1896-os Addis-Abeba-i békeszerződésben Olaszországnak el kellett ismernie Etiópia függetlenségét.

°° Nagy-Britannia 1879-ben megszállta Zuluföldet, 1885-ben Becsuánaföldet, 1887-ben Észak-Szomáliát, 1885 és 1895 között Rhodéziát, Nyaszaföldet, Kenyát, majd 1890 és 1896 között Ugandát. Ezzel bezárult a gyűrű a búr köztársaságok körül.

°°° Az olasz burzsoázia igényt tartott Tuniszra, ezt azonban Franciaország 1881-ben megszállta. Franciaország és Olaszország között ezt követően kiéleződött a viszony, és 1887-ben a két állam között vámháborúra került sor, amely súlyos károkat okozott az olasz gazdaságnak.

tőkés országoknak a nemzetközi tőkével szembeni védtelenségét, továbbá a konkurráló tőkék egyensúlyát fejezte ki specifikus formában, mert csak bevezető szakasza volt gyarmat vagy érdekszféra gyanánt való részleges vagy teljes megszállásuknak. Hogy egyedül Anglia maradt hű mindmáig a szabad kereskedelemhez, ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy mint a legrégibb gyarmatosító birodalom, óriási területű nem-tőkés országokat birtokolt, és ily módon kezdettől fogva olyan hadműveleti bázissal rendelkezett, amely egészen a legutolsó időkig csaknem korlátlan lehetőséget nyújtott a tőkefelhalmozáshoz, és ez valóban függetlenítette őt más tőkésországok konkurrenciájától. Ebből ered a tőkésországok általános törekvése, hogy védővámokkal zárkózzanak el egymástól, jóllehet ugyanakkor mind nagyobb mértékben árufelvevők egymás számára, tárgyi újratermelési feltételeik megújításában tekintve mindinkább egymásra utaltak, és jóllehet a védővámok ma, a termelőerők technikai fejlettségének szempontjából teljességgel nélkülözhetőekké váltak, sőt gyakran mégis a régi termelési módok mesterséges konzerválásához vezetnek. A nemzetközi védővám-politika belső ellentmondása, akárcsak a nemzetközi kölcsönrendszer ellentmondásos jellege csupán annak a történelmi ellentmondásnak a reflexiója, amelybe a felhalmozás érdekei, vagyis az értéktöbblet realizálásának és tőkésítésének, a terjeszkedésnek az érdekei kerültek az árucsere tiszta álláspontjával.

Az utóbbi ugyanis főleg abban nyilvánul meg kézzelfoghatóan, hogy a modern szuper-védővámrendszert — a gyarmati terjeszkedésnek és a tőkés környezeten belüli kiéleződött ellentéteknek megfelelően — lényegében már mint a fokozódó fegyverkezés alapját szentelték fel. Németországban és Franciaországban, Olaszországban és Oroszországban a védővámhoz való visszatérést a haderők fejlesztésével együtt és azok szolgálatában hajtották végre mint az európai fegyverkezési verseny ugyanakkor kiépülő rendszerének megalapozását, először a szárazföldön, majd a tengeren is. Az európai szabad kereskedelem, amelynek a szárazföldi-hadsereg központú kontinentális katonai rendszer felel meg, mindinkább átadta a helyét a védővámnak mint az imperialista katonai rendszer kiegészítésének és bázisának, amelyen belül a súlypont mindinkább a flottára tevődött át.

A tőkés felhalmozásnak tehát mint egésznek, mint konkrét történeti folyamatnak két különböző oldala van. Az egyik az értéktöbblet termelésének helyszínén megy végbe — a gyárban, a bányában, a mezőgazdasági birtokon — és az árupiacon. A felhalmozás — erről az oldalról

nézve — tisztán gazdasági folyamat, amelynek legfontosabb fázisa a tőkések és a bérmunkások között játszódik le, de mindkét fázisban: a gyár területén és a piacon kizárólag az árucserének, egyenértékek cseréjének korlátai között mozog. Formálisan béke, tulajdon és egyenlőség uralkodik itt, és a tudományos elemzés éles dialektikájára van szükség ahhoz, hogy leleplezzük: hogyan csap át a felhalmozáskor a tulajdonjog idegen tulajdon elidegenítésébe, az árucsere kizsákmányolásba, az egyenlőség osztályuralomba.

A tőkefelhalmozás másik oldala a tőke és a nem-tőkés termelési formák között játszódik le. Színtere a világ színpada. Itt az uralkodó módszerek: a gyarmatosító politika, a nemzetközi kölcsönrendszer, az érdekszférák politikája és a háborúk. Itt teljesen leplezetlenül és nyíltan lép színre az erőszak, a csalás, az elnyomás, a fosztogatás és nagy fáradságba kerül, hogy az erőszakos politikai cselekmények és erőpróbák eme forgatagából kiemeljük a gazdasági folyamat szigorú törvényeit.

A polgári liberális elmélet csupán az egyik oldalt veszi figyelembe: a „békés verseny", a technikai csodaművek és a tiszta árucsere birodalmát, hogy a másik oldalt, a tőke lármás erőszak-birodalmát mint a „külpolitika" többé-kevésbé véletlenszerű megnyilvánulásait válassza le a tőke gazdasági tartományáról.

Valójában a politikai erőszak itt is csak segédeszköze a gazdasági folyamatnak, a tőkefelhalmozás két oldala magának a tőkének az újratermelési feltételei révén szervesen kapcsolódik egymáshoz, és csak együtt jelölik ki a tőke történelmi pályáját. A tőke nemcsak, hogy „tetőtől talpig, minden pórusából vért és szennyet izzadva" jön létre*, hanem ugyanígy hódítja is meg lépésről lépésre a világot, és ugyanígy készíti elő egyre hevesebb görcsös rángások közepette saját pusztulását.

Harminckettedik fejezet

A militarizmus mint a tőkefelhalmozás területe

A militarizmus a tőke történetében egészen sajátos funkciót tölt be. Végigkíséri a felhalmozást annak minden történeti fázisán. Az úgynevezett „eredeti felhalmozás" periódusában, vagyis az európai tőke kezdeteinél a militarizmus döntő szerepet játszik az Újvilág és az indiai fűszertarto-

* *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 711. old.

mányok meghódításában, később a modern gyarmatok elfoglalásában, a primitív társadalmak szociális kötelékeinek szétzúzásában és termelési eszközeik kisajátításában, az árukereskedelem kikényszerítésében azokban az országokban, amelyeknek társadalmi szerkezete akadályozza az árutermelő gazdálkodást, a bennszülöttek erőszakos proletarizálásában és a gyarmati bérmunka kikényszerítésében, az európai tőke Európán kívüli területekre való terjeszkedésében és érdekszféráinak létrehozásában, vasúti koncessziók elmaradott országoktól való kizsarolásában és az európai tőke nemzetközi kölcsönökből származó követeléseinek végrehajtásában, végül pedig mint a tőkésországoknak a nem-tőkés kultúrterületekért folyó konkurrenciaharcának eszköze.

Ehhez járul még egy fontos funkció. A militarizmus a tőke számára tisztán gazdasági szempontból is az értéktöbblet realizálásának elsőrendű eszközeként jelenik meg, vagyis mint a felhalmozás területe. Amikor azt a kérdést vizsgáltuk, hogy ki jöhet számításba annak a terméktömegnek a felvevőjeként, amelyben a tőkésített értéktöbblet rejlik, több ízben is elutasítottuk az államra és annak szerveire, mint fogyasztókra történő hivatkozást. Ezeket, mint a levezetett jövedelmi források képviselőit az értéktöbblet (vagy részben a munkabér) haszonélvezőinek ugyanazon kategóriájához soroltuk, amelyhez a szabadfoglalkozásúak, valamint a mai társadalom élősködő egzisztenciáinak képviselői („király, pap, professzor, kéjnő, zsoldos") tartoznak. A kérdés ilyetén elintézése azonban csak két feltétel mellett lehet kielégítő: először, ha az újratermelés marxi sémájának értelmében feltételezzük, hogy az államnak semmi más adóforrása nincs, mint a tőkés értéktöbblet és a tőkés munkabér[77]; másodszor, ha az állammal és szerveivel, csak mint fogyasztókkal foglalkozunk. Ha ugyanis az állami hivatalnokok személyes fogyasztásáról van szó (beleértve a „zsoldost" is), ez azt jelenti — mivel ezt a munkások eszközeiből fedezik —, hogy a munkásosztály fogyasztását részben átvisszük a tőkésosztály függelékére.

Egy pillanatra tételezzük fel, hogy a munkásoktól közvetett adó formájában kisajtolt egész összeget, amely fogyasztásukból került levonásra, arra fordítják, hogy kifizessék az állami hivatalnokok bérét, és a hadsereget ellássák létfenntartási eszközökkel. Ez esetben a társadalmi össztőke újratermelésében nem következik be eltolódás. Mind a létfenntartási eszközök osztálya, mind pedig ennek következtében a termelési eszközök osztálya változatlan marad, mert a társadalom össz-szükséglete sem módjában, sem tömegében semmiféle változáson nem ment át.

Ami itt megváltozott, az csupán a *v*, mint munkaerő áru és a II. osztály termékei, vagyis a létfenntartási eszközök közötti értékviszony. Ugyanaz a *v*, a munkaerőnek ugyanaz a pénzbeni kifejezése most kisebb tömegű létfenntartási eszközre cserélődik ki. Mi történik a II. osztály így előálló termékmaradékával? Ez a munkások helyett az állami hivatalnokokhoz és a hadsereghez kerül. A munkások fogyasztásának helyébe ugyanolyan mértékű fogyasztással lépnek be a tőkésállam szervei. Azonos újratermelési feltételek mellett tehát az össztermék elosztásának változása ment végbe: a II. osztály termékeinek egy része, amelyet korábban a munkásosztály fogyasztására, a *v* fedezésére szántak, mostantól a tőkésosztály függelékének fogyasztására szolgál. A társadalmi újratermelés szempontjából ez a változás ugyanoda vezet, mintha a relatív értéktöbblet egy bizonyos értékösszeggel eleve nagyobb volna, és ezt a növekményt az értéktöbbletnek a tőkésosztály és függeléke fogyasztására szolgáló részéhez utalnák.

Eszerint a munkásosztálynak a közvetett adók mechanizmusán keresztül történő kiszipolyozása, amelynek célja a tőkés államgépezet támogatása, egyszerűen az értéktöbbletnek, mégpedig az értéktöbblet *elfogyasztott* részének gyarapodásához vezet; csakhogy az értéktöbblet és a változó tőke közötti kiegészítő elosztás post festum, a tőke és a munkaerő között végbement csere *után* történik. Ha azonban az elfogyasztott értéktöbblet utólagos növekedésével van dolgunk, akkor a tőkésállam szerveinek ez a fogyasztása — még ha a munkásosztály rovására történik is — nem jöhet számításba, mint a *tőkésített* értéktöbblet realizálásának eszköze. Ellenkezőleg, azt mondhatjuk: ha nem a munkásosztály viselné nagyrészt az állami hivatalnokok és a „zsoldosok" eltartási költségeit, akkor maguknak a tőkéseknek kellene ezeket a költségeket viselniük teljes egészében. Osztályuralmuk eme szerveinek fenntartására kénytelenek volnának közvetlenül az értéktöbbletből egy megfelelő részt kiutalni, mégpedig vagy saját fogyasztásuk terhére, amelyet ennek megfelelően korlátozniuk kellene, vagy pedig, ami valószínűbb, az értéktöbblet tőkésítésre szánt részének rovására. Kevesebbet tudnának tőkésíteni, mivel többet kellene saját osztályuk közvetlen fenntartására fordítani. Az a tény, hogy a tőkések függelékük eltartási költségeit jórészt a munkásosztályra (és az egyszerű árutermelés képviselőire: parasztokra, kézművesekre) hárítják át, lehetővé teszi számukra, hogy az értéktöbblet nagyobb részét szabadíthassák fel a tőkésítés céljára. Ugyanakkor egyáltalán nem teremti meg előzőleg ennek a *tőkésítésnek* a *lehetőségét*,

vagyis még nem hoz létre új felvevő területet, hogy ezáltal a felszabadított értéktöbblettel ténylegesen új árukat lehessen létrehozni és azokat realizálni is lehessen. Más a helyzet, amikor az adórendszer révén az állam kezében koncentrálódó eszközöket fegyverek termelésére használják.

A közvetett adózás és a magas védővámok segítségével a militarizmus költségeit főleg a munkásosztály és a parasztság viseli. A két adóhányadot külön kell megvizsgálni. Ami a munkásosztályt illeti, az üzlet gazdaságilag a következőket jelenti. Ha a béreket nem emelik olyan mértékben, hogy azok kiegyenlítsék a létfenntartási eszközök drágulását — ami jelenleg a munkásosztály nagy tömegére érvényes, és ami a kartellek és a vállalkozói szervezetek nyomása következtében még a szakszervezetekben tömörülő kisebbséget is jelentős mértékben sújtja[78] —, akkor a közvetett adó kivetése a munkásosztály vásárlóerejének egy részét az államnak juttatja. A változó tőke mint meghatározott nagyságú pénztőke továbbra is arra szolgál, hogy mozgásba hozza a megfelelő tömegű eleven munkát, vagyis termelés céljára használja a megfelelő állandó tőkét, és megtermelje a megfelelő tömegű értéktöbbletet. Miután a tőkének ez a körforgása végbement, osztozkodásra kerül sor a munkásosztály és az állam között: a munkaerő fejében megszerzett pénztömeg egy része az állam zsebébe kerül. A tőke az egész korábbi változó tőkét tárgyi formájában, tehát mint munkaerőt sajátítja el, a változó tőke pénz formájából viszont csak egy rész marad a munkásosztály kezében, egy másik része az állam birtokába kerül. A tranzakció minden alkalommal a tőke és a munka közötti tőkeforgalom lezárulása után, hogy úgy mondjuk a tőke háta mögött megy végbe, semmilyen tekintetben nem érinti közvetlenül a tőkeforgalom és az értéktöbblet-termelés eme alapvető részét, és kezdetben semmi köze ahhoz. Nagyon is érinti azonban az össztőke újratermelésének feltételeit. A munkásosztály vásárlóereje egy részének az államra való átruházása azt jelenti, hogy a munkásosztály része a létfenntartási eszközök fogyasztásában ugyanilyen mértékben csökkent. Az össztőke számára ez egyet jelent azzal, hogy a változó tőke (mint pénztőke és mint munkaerő) azonos nagysága és az elsajátított értéktöbblet azonos tömege mellett kisebb tömegű létfenntartási eszközt kell termelnie a munkásosztály eltartására, és ténylegesen kisebb hányadot juttat neki az össztermékből. Ebből az következik, hogy az össztőke újratermelésekor most már kisebb tömegű létfenntartási eszközt termelnek, mint amekkora a változó tőke értéknagyságának megfelel, hiszen a változó tőkének és annak a létfenntartásieszköz-tömegnek az érték-

viszonya, amelyben az realizálódni fog, maga is megváltozott; a közvetett adók szintje a létfenntartási eszközök árának emelésében nyilvánul meg, a munkaerő pénzbeli kifejezése viszont feltevésünk szerint változatlan marad, vagy pedig nem változik olyan mértékben, mint a létfenntartási eszközök áráé.

Vajon melyik irányban megy most végbe az újratermelés tárgyi arányainak eltolódása? A munkaerő megújításához szükséges élelmiszertömeg relatív csökkenése révén megfelelő mennyiségű állandó tőke és eleven munka szabadul fel. Ez az állandó tőke és eleven munka felhasználható egy másfajta termelésben, amennyiben a társadalomban akad új fizetőképes szükséglet. Az új szükségletet azonban most már az állam teremti meg, mégpedig azzal a résszel, amelyet az adótörvények révén a munkásosztály vásárlóerejéből elsajátított. Csakhogy az állam szükséglete ezúttal nem létfenntartási eszközökre irányul (a szintén adókkal fedezett, és az állami hivatalnokok eltartására szolgáló létfenntartási eszközöktől itt, akárcsak a korábban tárgyalt „harmadik személyektől", eltekintünk), hanem egy specifikus termékfajtára, a militarizmus szárazföldi és tengeri fegyverzetére.

Hogy közelebbről szemügyre vehessük a társadalmi újratermelésben ekkor adódó eltolódásokat, vegyük példaként a felhalmozás második marxi sémáját:

$$\text{I. } 5000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 7000 \text{ termelési eszköz}$$
$$\text{II. } 1430\,c + 285\,v + 285\,m = 2000 \text{ fogyasztási eszköz.}$$

Tegyük fel most, hogy a közvetett adók emelése és a létfenntartási eszközök ebből fakadó drágulása következtében a munkásosztály reálbére, vagyis fogyasztása egészében véve 100 értékösszeggel csökkent. A munkásosztály tehát továbbra is $1000v + 285v = 1285v$-t kap pénzben, valójában azonban csupán 1185 értékben tud ezért létfenntartási eszközöket beszerezni. A 100 pénzösszeg, amely a létfenntartási eszközök áremelésével azonos, mint adó kerül az államhoz. Az államnak ezen kívül, mondjuk, még 150 van a kezében a parasztoktól stb. beszedett adóból fegyverkezésre, vagyis összesen 250. A 250 most új keresletet, mégpedig fegyverek iránti keresletet támaszt. Bennünket egyelőre csak a 100, a munkabérből származó összeg érdekel. Annak érdekében, hogy e hadieszköz-szükségletet 100 értékben kielégítsék, megfelelő termelési ág jön létre, amely — azonos, vagyis átlagos szerves összetétel mellett, ahogyan

azt a marxi séma felteszi — 71,5 állandó tőkét és 14,25 változó tőkét igényel: 71,5 $c+14{,}25\ v+14{,}25\ m = 100$ (fegyverzet).

Ennek a termelési ágnak a szükségleteire 71,5 értékösszegű termelési eszközt és kb. 13 értékösszegű létfenntartási eszközt kell termelni (figyelembe véve, hogy ezekre a munkásokra is érvényes a kb. 1/13 reálbér-csökkenés).

Erre azonnal azt az ellenvetést tehetnénk, hogy az ebből a piacbővülésből a tőke számára létrejövő nyereség csupán látszólagos, mivel a munkásosztály tényleges fogyasztásának csökkenése következtében elkerülhetetlenül hasonló mértékben korlátozni kell a létfenntartási eszközök termelését is. Ez a korlátozás a II. osztály esetében a következő arányban fejezhető ki: $71{,}5\ c+14{,}25\ v+14{,}25\ m = 100$.

Ennek megfelelően azonban a későbbiekben a termelési eszközök osztálya is kénytelen lesz korlátozni a termelés méreteit, és ekkor a két osztály termelése a munkásosztály fogyasztásának csökkenése következtében az alábbiak szerint alakul:

$$\text{I. } 4949 \quad c+989{,}75\ v+989{,}75\ m = 6928{,}5$$
$$\text{II. } 1358{,}5\ c+270{,}75\ v+270{,}75\ m = 1900.$$

Ha most ugyanez a 100 az állam közvetítésével azonos értékösszegben fegyverek termelését hívja életre, és ennek megfelelően feléleszti a termelési eszközök termelését, akkor ez első pillantásra csupán a társadalmi termelés tárgyi formájának külső változásaként jelentkezik: bizonyos tömegű létfenntartási eszköz helyett bizonyos tömegű fegyverzetet állítunk elő. A tőke eszerint csupán egyik kezével megnyerte azt, amit a másikkal elveszített. Vagy pedig így is fel lehet fogni a dolgot: amit egy nagyszámú tőkés — akik a munkástömeg számára létfenntartási eszközöket termelnek — az értékesítéskor elveszít, az jól jön egy kis csoport fegyverzetet gyártó nagyiparosnak.

A dolog azonban csak addig látszik ilyennek, amíg az egyes tőkés álláspontjára helyezkedünk. Ebből a szempontból természetesen teljesen mindegy, hogy a termelésre ezen vagy azon a területen kerül sor. Az egyes tőke számára az össztermelés osztályai, ahogy azokat a séma megkülönbözteti, egyáltalán nem léteznek, csak áruk és vásárlók vannak; ezért az egyes tőkés számára önmagában véve teljesen közömbös, hogy létfenntartási vagy halált okozó eszközöket, húskonzervet vagy páncéllemezt termel.

Ezt az álláspontot gyakran hozzák fel a militarizmus ellenzői annak bizonyítására, hogy a fegyverkezés mint gazdasági befektetés a tőke számára csupán azzal hajt hasznot az egyik tőkésnek, amit a másiktól elvesz.[79] A másik oldalon a tőke és apologétája a munkásosztályra próbálja kényszeríteni ezt az álláspontot, amennyiben bebeszélik neki, hogy a közvetett adók és állami megrendelések révén csupán az újratermelés tárgyi formájában következik be eltolódás; egyéb áruk helyett most cirkálókat és ágyúkat gyártanak, és ezeknek köszönhetően a munkás azonos vagy nagyobb mértékben talál magának itt vagy ott munkát és kenyeret.

Ami a munkásokat illeti, elég egy pillantást vetni a sémára, hogy észrevegyük, mi igaz ebből. Az összehasonlítás megkönnyítése végett tegyük fel, hogy a fegyverek termelése ugyanannyi munkást foglalkoztat, mint a létfenntartási eszközök termelése, és akkor kiderül, hogy most az 1285 *v* bérnek megfelelő munkateljesítmény mellett 1185 létfenntartási eszközt szereznek.

Más a helyzet az össztőke szempontjából. Ennek számára az állam kezében levő 100, amely fegyverek iránti keresletet jelent, új értékesítési területnek számít. Ez a pénzösszeg eredetileg változó tőke volt. Mint olyan, megtette a dolgát, kicserélődött eleven munkára, amely értéktöbbletet termelt. Ezután megszakítja a változó tőke körforgását, elválik attól, és az állam birtokában már új vásárlóerőként jelenik meg ismét. Mintha csak a semmiből jött volna létre, pontosan úgy hat, mint egy újonnan felfedezett értékesítési terület. A tőke természetesen kezdetben 100-zal kevesebbet tud értékesíteni a munkások létfenntartási eszközeiből. Az egyes tőkés számára a munkás ugyanolyan jó fogyasztó és árufelvevő mint bárki más, mint a tőkés, az állam, a paraszt, „a külföld" stb. Ne feledjük el azonban, hogy a tőkés számára a munkás élelmezése csupán malum neccessarium, csupán kerülőút a termelés voltaképpeni célja: az értéktöbblet termelése és realizálása felé. Ha sikerül ugyanolyan tömegű értéktöbbletet kisajtolni anélkül, hogy kénytelen volna a munkaerőnek ugyanolyan tömegű létfenntartási eszközt biztosítani, annál fényesebb az üzlet. Kezdetben az eredmény ugyanaz, mintha — az élelmiszerek drágítása nélkül —, sikerült volna a tőkésnek a pénzbéreket megfelelően leszorítani, anélkül, hogy a munkások teljesítménye csökkenne. Csakhogy a tartós bércsökkentés további következménye a létfenntartási eszközök termelésének korlátozása. Amily kevéssé őszül bele a tőke abba, hogy kevesebb létfenntartási eszközt kell termelnie a munkások számára, ha kilopja zsebükből a bért, sőt, ellenkezőleg: ezt az ügyletet minden alka-

lommal szívvel-lélekkel folytatja, éppoly kevéssé okoz gondot a tőkének egészében véve, hogy a munkásosztály, a közvetett adók következtében, amelyeket nem egyenlített ki béremelés, kisebb keresletet támaszt létfenntartási eszközök iránt. A közvetlen bércsökkentések esetén természetesen a változótőke-különbség a tőkés zsebébe kerül, és — változatlan árak mellett — a relatív értéktöbbletet gyarapítja, amíg az most az államkasszába vándorol. Csakhogy másfelől az általános és tartós bércsökkentések általában, és főleg a szakszervezetek magas fejlettsége esetén ritkán hajthatók végre. A tőke jámbor óhaja itt erős, szociális és politikai természetű korlátokba ütközik. Ezzel szemben a reálbérek leszorítása a közvetett adók révén azonnal, simán és általánosan érvényesülhet, és az ezzel szembeni ellenállás többnyire csak hosszú idő múlva, politikai téren és közvetlen gazdasági következmények nélkül szokott megnyilvánulni. Ha emiatt utólag korlátozni kell a létfenntartási eszközök termelését, akkor az össztőke szempontjából az üzlet semmiképpen sem értékesítési veszteség, hanem az értéktöbblet-termelés költségeinek megtakarítása. A munkások élelmiszereinek előállítása az értéktöbblet-termelés sine qua non feltétele, nevezetesen az eleven munka újratermelése, de sohasem az értéktöbblet realizálásának eszköze.

Forduljunk ismét a példához:

$$\text{I. } 5000\ c + 1000\ v + 1000\ m = 7000 \text{ termelési eszköz.}$$
$$\text{II. } 1430\ c + 285\ v + 285\ m = 2000 \text{ fogyasztási eszköz.}$$

Első pillantásra úgy tűnik, mintha a II. osztály a munkások fogyasztási eszközeinek előállításakor is értéktöbbletet termelne és realizálna, ugyanígy az I. osztály is, amennyiben olyan termelési eszközöket állít elő, amelyek ezeknek a létfenntartási eszközöknek a megtermeléséhez szükségesek. Ez a látszat azonban rögtön szertefoszlik, mihelyt a társadalmi összterméket vizsgáljuk. Ez a következőképpen tevődik össze:

$$6430\ c + 1285\ v + 1285\ m = 9000.$$

Eszerint a munkások fogyasztása 100-zal csökken. Az újratermelésben a két osztály megfelelő korlátozása következtében létrejött eltolódást így lehet kifejezni:

$$\text{I. } 4949\ c + 989{,}75\ v + 989{,}75\ m = 6928{,}5$$
$$\text{II. } 1358{,}5\ c + 270{,}75\ v + 270{,}75\ m = 1900.$$

A társadalmi össztermék pedig: $6307{,}5\,c+1260{,}5\,v+1260{,}5\,m=8828{,}5$. A termelés mértékében és az értéktöbblet-termelésben is már az első pillantásra általános csökkenés állapítható meg. De csak akkor, ha absztrakt értéknagyságokat veszünk tekintetbe az össztermék szerkezetében és nem annak tárgyi összefüggéseit. Ha közelebbről vizsgáljuk, kiderül, hogy a hiány a munkaerő fenntartási költségeit és csak ezeket érinti. Mostantól kezdve kevesebb létfenntartási és termelési eszközt állítanak elő, ezek azonban kizárólag arra szolgáltak, hogy a munkásokat fenntartsák. Mostantól kevesebb tőkét foglalkoztatnak és kevesebb terméket állítanak elő. A tőkés termelés célja azonban éppenséggel nem az, hogy minél nagyobb tőkét működtessen, hanem az, hogy minél nagyobb értéktöbbletet érjen el. A tőke deficitje azonban itt csak azáltal keletkezett, hogy kevesebb tőkére van szükség a munkások eltartásához. Ha korábban 1285 volt a társadalomban foglalkoztatott munkások eltartási költségének értékkifejezése, akkor az össztermék most létrejött csökkenését = 171,5 (9000—8828,5) ezekből az eltartási költségekből teljes mértékben kell levonni, és akkor megkapjuk a társadalmi termék megváltozott összetételét:

$$6430\,c+1113{,}5\,v+1285\,m=8828{,}5$$

Az állandó tőke és az értéktöbblet változatlan maradt, kizárólag a társadalmi változó tőke, a kifizetett munka csökkent. Vagy — mivel az állandó tőke változatlan nagysága netán meglepő — tegyük fel, hiszen ez egzakt módon következik is a történtekből, hogy a munkások létfenntartási eszközeinek csökkenésével az állandó tőke is csökken, és ez esetben a társadalmi össztermék következő szerkezetét kapjuk:

$$6307{,}5\,c+1236\,v+1285\,m=8828{,}5.$$

Az értéktöbblet mindkét esetben változatlanul marad, az össztermék csökkenése ellenére, mivel a munkások eltartási költségei — és csakis ezek — csökkentek.

A dolog tehát így is ábrázolható. A társadalmi össztermék értékét tekintve három arányos részre osztható, amelyek mindenkor és kizárólag a társadalom egész állandó tőkéjét, az egész változó tőkét és az egész értéktöbbletet képviselik. Éspedig úgy, mintha az első adag termékben egyetlen atomnyi újonnan hozzátett munka, a másodikban és a harmadikban egyetlen atomnyi termelési eszköz sem volna. Mivel ez a terméktömeg mint olyan, tárgyi formáját tekintve teljes egészében az adott termelési

periódus eredménye, amelyből keletkezett, ezért — jóllehet az állandó tőke mint értéknagyság korábbi termelési periódusok eredménye, és csak új termékekre viszik át — az összes foglalkoztatott munkást is három kategóriára lehet osztani: olyanokra, akik kizárólag a társadalom összállandótőkéjét termelik meg, olyanokra, akiknek kizárólagos hivatása, hogy gondoskodjanak valamennyi munkás eltartásáról és végül olyanokra, akik kizárólag a tőkésosztály összértéktöbbletét hozzák létre.

Ha már most korlátozzák a munkásosztály fogyasztását, akkor csak a második kategória ennek megfelelő számú munkását bocsátják el. Ezek a munkások azonban eleve nem hoznak létre értéktöbbletet a tőke számára, elbocsátásuk tehát a tőke szempontjából nem veszteség, hanem nyereség, az értéktöbblet-termelés költségeinek csökkentése.

Ezzel szemben az állam oldalán egyidejűleg kialakuló piac egy új, az értéktöbblet realizálására szolgáló terület minden vonzerejével rendelkezik. A változó tőke forgalmában feltételezett pénzösszeg egy része kilendül e forgalom pályájából, és az állam kezében új keresletet támaszt. Hogy *adótechnikailag* ezzel az eljárással a tőke egy másik összeget, nevezetesen a közvetett adók összegét ténylegesen előlegezi az államnak, és az csupán a fogyasztóknak az áruvásárlás során a tőkések számára megfizetett árban térül vissza, ez mit sem változtat a folyamat *gazdasági* oldalán. Gazdaságilag az a döntő, hogy a változó tőkeként funkcionáló pénzösszeg először a tőke és a munkaerő közötti cserét közvetíti, hogy később, a munkás mint fogyasztó és a tőkés mint árueladó cseréjében egy része a munkás kezéből az állam kezébe vándoroljon mint adó. A tőke által forgalomba hozott pénzösszeg ezzel először teljes mértékben betölti funkcióját a munkaerővel való cserében, hogy ezután az állam kezében egészen új pályát kezdjen, nevezetesen mint idegen, a tőke és a munkás számára egyaránt külsődleges vásárlóerő, amely új termékekre, a termelés különleges ágára irányul, s amely nem szolgálja sem a tőkésosztály, sem pedig a munkásosztály eltartását, és amelyben a tőke azért új alkalmat talál arra, hogy értéktöbbletet termeljen és realizáljon. Korábban, amikor a munkásból kisajtolt közvetett adónak az állami hivatalnokok fizetésére és a hadsereg ellátására fordítását vizsgáltuk, kiderült, hogy a munkásosztály fogyasztásának rovására elért „megtakarítás" gazdaságilag azt eredményezi, hogy a tőkésosztály függelékének személyes fogyasztásával és a tőkésosztály osztályuralmának eszközeivel kapcsolatos költségeket a tőkések a munkásokra, az értéktöbbletről a változó tőkére hárítják, és ugyanebben a mértékben szabadítanak fel értéktöbbletet tőkésítési célok-

ra. Most látjuk, miképpen nyújt új felhalmozási lehetőségeket a tőke számára az, hogy a munkásokból kisajtolt adókat fegyverek előállítására fordítják.

Gyakorlatilag a militarizmus a közvetett adók révén két irányban hat, amennyiben a munkásosztály normális életfeltételeinek rovására biztosítja mind a tőkés uralmi szervek, az állandó hadsereg eltartását, mind pedig a tőke legnagyszerűbb felhalmozási területét.[80]

Foglalkozzunk most az állam vásárlóerejének másik forrásával, amelyet példánkban a 250 összegből levont 150 képvisel, s amelyet szintén harci eszközökbe fektettek. Ez a 150 lényegét tekintve különbözik az eddig megvizsgált 100 összegtől. Ez nem a munkásoktól ered, hanem a kispolgárságtól — kézművesektől és parasztoktól. (Attól a viszonylag kis résztől, amely az adókból a tőkésosztályra esik, most eltekintünk.)

A paraszti tömegektől — amelyeket mi itt a nem-proletár fogyasztói tömeg képviselőinek tekintünk — adó formájában az államhoz befolyó pénzösszeget nem a tőke előlegezte eredetileg, és az nem is válik ki a tőke forgalmából. Ez a paraszti tömegek kezében a realizált áruk ekvivalense, az egyszerű árutermelés értéklecsapódása. Amit itt az államra visznek át, az a nem-tőkés fogyasztók vásárlóerejének egy része, vagyis olyan vásárlóerő, amely eleve arra szolgál a tőkének, hogy a felhalmozás céljára az értéktöbbletet realizálja. Felvetődik a kérdés, hogy a tőke számára jelent-e gazdasági változásokat, s ha igen, miféléket, hogy e rétegek vásárlóerejét militarista célokból az államra viszik át. Első pillantásra itt is csupán az újratermelés tárgyi formájában bekövetkezett változásokról van szó. Ahelyett, hogy a paraszti fogyasztók számára állítanának elő bizonyos tömegű termelési és létfenntartási eszközöket, ugyanilyen összegben fegyvereket termelnek az állam számára. Valójában a változás mélyreható. Mindenekelőtt a nem-tőkés fogyasztóknak az állami adóztatási mechanizmus révén megmozgatott vásárlóereje mennyiségileg sokkal nagyobb lesz, mint az, amely saját fogyasztásként ténylegesen megjelenne.

Maga a modern adórendszer az, amely a parasztoknál nagymértékben kikényszeríti az árutermelő gazdálkodást. Az adóterhek nyomása a parasztot arra kényszeríti, hogy termékeinek mind nagyobb részét változtassa áruvá, ugyanakkor azonban mindinkább vásárlóvá is teszi őt, és a parasztgazdaság termékeit a forgalmon keresztülhajtva a parasztokat kényszerűen a tőke termékeinek felvevőjévé változtatja. Ezenkívül az adórendszer, a paraszti árutermelés feltételei mellett is, nagyobb vásárlóerőt csal ki a parasztgazdaságból, mint amit az különben aktívan működtetne.

Amit egyébként a parasztság és a kis középosztály megtakarításokból félretesz, s ami a takarékpénztárakban és a bankokban a befektetést kereső tőkét gyarapítja, az most az állam birtokában éppen a tőke számára lesz kereslet és befektetési lehetőség. Ezenkívül a nagyszámú, apró, szétforgácsolt és időben széteső árukereslet, amelyet gyakran az egyszerű árutermelés is ki tudna elégíteni, tehát a tőkefelhalmozás szempontjából nem jönne számításba, itt az állam nagy, egységes és szilárd erővé változott kereslet eként jelenik meg. Ennek a kielégítése azonban a legmagasabb fejlettségű nagyipart feltételezi, vagyis az értéktöbblet-termelés és felhalmozás számára a legkedvezőbb feltételeket. Az állam katonai megrendeléseinek alakjában a fogyasztói tömegek hatalmas méretűvé koncentrálódott vásárlóereje megszabadul az egyéni fogyasztás önkényességétől és szubjektív ingadozásaitól, és csaknem automatikusan szabályszerűvé, ritmikusan növekedővé válik. Végül pedig a tőketermelés automatikus és ritmikus mozgásának ez az emelője magának a tőkének a kezében van — a parlamenti törvényhozás és az úgynevezett közvéleményformáló sajtó apparátusa révén. Emiatt először úgy látszik, hogy a tőkefelhalmozásnak ez a sajátos területe határtalan terjeszkedőképességgel bír. Míg a tőke értékesítési területének és hadműveleti bázisának minden egyéb növekedése nagymértékben függ történeti, szociális és politikai mozzanatoktól, amelyek a tőke hatalmán kívüleső szférában játszódnak le, addig a militarizmus számára való termelés olyan terület, amelynek szabályos lökésszerű bővítése látszólag elsősorban a tőke meghatározó akaratától függ.

Az a történelmi szükségszerűség, amelyet a tőkének a felhalmozási feltételeként folytatott egyre éleződő világkonkurrenciája jelent, ily módon elsődleges felhalmozási területté válik maga a tőke számára. Minél erőteljesebben használja fel a tőke a militarizmust, hogy a nem-tőkés országok és társadalmak termelési eszközeit és munkaerejét világ- és gyarmati politikája révén asszimilálja, annál energikusabban dolgozik odahaza, a tőkésországokban ugyanez a militarizmus azon, hogy ezeknek az országoknak a nem-tőkés rétegeit, az egyszerű árutermelés képviselőit, valamint a munkásosztályt fokozatosan megfossza vásárlóerejétől, azaz hogy az előbbieket egyre inkább megfossza termelési eszközeiktől, az utóbbiak életszínvonalát pedig leszorítsa, s így mindkettő rovására hatalmas mértékben növelje a tőkefelhalmozást. A felhalmozás feltételei azonban mindkét oldalról egy bizonyos szinten átcsapnak a tőke hanyatlásának feltételeibe.

Minél erőszakosabban számol le a tőke a militarizmus segítségével a külvilágban és odahaza a nem-tőkés rétegek létezésével és minél inkább korlátozza minden dolgozó réteg létfeltételeit, annál inkább válik a tőkefelhalmozásnak a világszínpadon zajló napi története olyan politikai és szociális katasztrófák és konvulziók folytatólagos láncává, amelyek a periodikusan ismétlődő gazdasági katasztrófák, a válságok formájában a felhalmozás folytatását lehetetlenné, a nemzetközi munkásosztálynak a tőkés uralom elleni lázadását pedig szükségszerűséggé fogják tenni, mielőtt még az gazdaságilag a saját maga alkotta természetes korlátokba ütközne.

A kapitalizmus az első propagandisztikus erejű gazdasági forma, olyan forma, amelynek tendenciája, hogy az egész földön elterjedjen és minden egyéb gazdálkodási formát kiszorítson, mert semmi egyebet nem tűr meg maga mellett. Ugyanakkor ez az első forma, amely nem tud egyedül létezni, anélkül, hogy a többi gazdasági forma ne nyújtana számára környezetet és táptalajt, amely tehát egyidejűleg azzal a tendenciával, hogy a világformává váljon, belepusztul abba, hogy belsőleg képtelen a termelés világméretű formájává válni. A kapitalizmus maga az eleven történelmi ellentmondás, felhalmozási folyamata pedig ennek az ellentmondásnak kifejezése, folytonos megoldása és egyúttal hatványra emelése. A fejlődés egy bizonyos szintjén ez az ellentmondás nem oldható meg másképp, mint a szocializmus alapelveinek alkalmazásával, azzal a gazdasági formával, amely eleve világforma és önmagában harmonikus rendszer, mert célja nem a felhalmozás, hanem a dolgozó emberiség életszükségleteinek a földgolyó termelőerőinek kibontakoztatása révén való kielégítése.

[1] „A képtelen következtetéseket sohasem az eredeti gondolkodók vonják le. Ezt átengedik a Say-knek és MacCulloch-oknak." (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 355. old.) És tegyük hozzá: a Tugan-Baranovszkijoknak.

[2] A számok az I. osztály állandó tőkéjének fejlődő technika mellett általunk alapul vett nagysága és a marxi séma által változatlan technika mellett feltételezett nagysága közötti különbségként adódnak (lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 472. old.).

[3] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Második rész. 452. old.

[4] *Marx—Engels* Művei. 25. köt. Budapest 1974. 232—233. old.

[5] *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Második rész. 490. old.

[6] *Marx—Engels* Művei. 25. köt. 288. old.

[7] „Minél nagyobb a tőke, minél fejlettebb a munka termelékenysége, egyáltalában a tőkés termelés szintje, *annál nagyobb azoknak az áruknak a tömege is, amelyek a termelésből az* (egyéni és ipari) *fogyasztáshoz való átmenetben, a forgalomban, a pia-*

con találhatók, és annál nagyobb a biztonság mindegyik különös tőke számára, hogy újratermelési feltételeit készen megtalálja a piacon." (*Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Második rész. 452. old.)

[8] Ugyanott, 451—452. old.

[9] A gyapotipar fontossága az angol export számára az alábbi számadatokból is belátható:

1893: gyártmányok összexportja 5540 millió márka; ebből gyapotáru 1280 millió márka = 23 százalék. Vasérc és egyéb fémáru nem egészen 17 százalék.

1898: gyártmányok összexportja 4668 millió márka; ebből gyapotáru 1300 millió márka = 28 százalék. Vasérc és fémáruk 22 százalék.

Ezzel összehasonlítva a Német Birodalom számadatai:

1898: összexport 4010 millió márka; ebből gyapotáru 231,9 millió márka = 5,75 százalék.

Az 1898-ban exportált angol gyapot darabáruk hossza 5,25 milliárd yard, ebből 2,25 milliárd Elő-Indiába került. (*E. Jaffé:* Die englische Baumwollindustrie und die Organisation des Exporthandels. In: Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft. XXIV. évf. 1033. old.)

1908-ban csak a brit gyapotfonal-kivitel 262 millió márkát tett ki. (Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1910.)

[10] A német kátrányfestő anyagoknak például egyötöde, az indigónak a fele olyan országokba kerül, mint Kína, Japán, Brit-India, Egyiptom, az ázsiai Törökország, Brazília és Mexikó.

[11] *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 564. old.

[12] Az angol Kék Könyv legújabb leleplezései a Peruvian Amazon Co., Ltd. Putumayobeli ténykedéséről kimutatták, hogy a nemzetközi tőke még a gyarmati uralom politikai formája nélkül is a rabszolgasággal határos helyzetbe tudta hozni a szabad Peru Köztársaság bennszülötteit, hogy ezáltal nagyszabású rablógazdálkodás révén a primitív országok termelési eszközeit megkaparintsa. Az angol és egzotikus országokbeli tőkések említett társasága 1900 óta 4000 tonna putumayo-i kaucsukot dobott piacra Londonban. Ugyanezen idő alatt 30 000 bennszülött pusztult el, és a 10 000 túlélő többségét verték nyomorékká.

[13] *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 543. old. Másutt hasonlóképpen: „először is tehát az értéktöbblet egy részét (és a neki létfenntartási eszközökben megfelelő többlet-terméket) változó tőkévé kell változtatni; azaz új munkát kell vele vásárolni. Ez csak akkor lehetséges, ha a munkások száma növekszik, vagy ha a munkaidőt, amelynek folyamán dolgoznak, meghosszabbítják... Ez azonban nem tekinthető a felhalmozás állandó eszközének. A munkásnépesség növekedhet, ha azelőtt nem-termelő munkásokat termelőkké változtatnak, vagy a népesség olyan részeit, amelyek korábban nem dolgoztak, mint nők és gyermekek, pauperek, bevonják a termelési folyamatba. Az utóbbi pontot itt elhagyjuk. Végül... az általános népesség növekedésével együtt. Hogy a felhalmozás folytonos, folytatólagos folyamat legyen, annak feltétele a népességnek ez az abszolút növekedése (habár relatíve, az alkalmazott tőkéhez képest csökken). A *népesség gyarapodása* a felhalmozásnak mint folytonos folyamatnak alapzataként jelenik meg. Ez azonban olyan átlagos bért előfeltételez, amely megengedi a munkásnépesség állandó növekedését, nemcsak újratermelését." (Értéktöbblet-elméletek. Második rész. 446—447. old.)

[14] Egy táblázat, amelyet az Egyesült Államokban röviddel a polgárháború előtt publikáltak, a következő adatokat tartalmazza a rabszolgatartó államok évi termelésének értékéről és a túlnyomórészt gyapotültetvényeken foglalkoztatott rabszolgák számáról:

	Gyapot értéke	*Rabszolgák száma*
1800	5,2 mill. dollár	893 041
1810	15,1 mill. dollár	1 191 364
1820	26,3 mill. dollár	1 543 688
1830	34,1 mill. dollár	2 009 053
1840	74,6 mill. dollár	2 487 255
1850	101,8 mill. dollár	3 179 509
1851	137,3 mill. dollár	3 200 000

Simons: Klassenkämpfe in der Geschichte Amerikas. Ergänzungsheft der „Neuen Zeit", 7. sz. 39. old.

[15] Ezeknek a vegyes formáknak a mintapéldáját írja le Bryce, a volt angol miniszter a dél-afrikai gyémántbányákról szólva. „Kimberley legérdekesebb, a világon egyedülálló látványosságát a két úgynevezett »compound« nyújtja, amelyekben a bánya bennszülött munkásait elszállásolják és bezárják. Hatalmas, tető nélküli karámok ezek, amelyeket drótháló borít, nehogy a falon bármit is át lehessen dobni. A szomszédos bányához föld alatti átjáró vezet. Három nyolcórás műszak van, úgyhogy a munkások soha sincsenek egymás után nyolc óránál tovább a föld alatt. A falon belül kis kunyhók állnak, ezekben laknak és alszanak a bennszülöttek. A karámon belül kórház is van, valamint iskola, amelyben a munkások szabad idejükben olvasni és írni tanulhatnak. Szeszes italokat nem árusítanak. — Minden bejáratot szigorúan őriznek, és látogatók — sem fehérek, sem pedig bennszülöttek — nem léphetnek be; az élelmiszereket a Társaságnak a falakon belül levő üzlete szállítja. A De Beers-bánya compoundja látogatásom idején a legkülönbözőbb törzsekből származó 2600 bennszülöttnek adott szállást, úgyhogy a legkülönbözőbb néger típusokat láthattam a déli nataloktól és pondóktól egészen a távoli, keleti Tanganyika-tó típusaiig. A legkülönbözőbb égtájakról csábítja ide őket a magas bér (általában heti 18—30 márka), három hónapig, vagy tovább maradnak, gyakran hosszú időre is... Ebben a tágas, derékszög alakú compound-ban látni natali zulukat, phingókat, pondókat, tembukat, basutókat, becsuánákat, portugál gyarmatokról származó Gungunhana-alattvalókat, néhány matabélét és makalakót és sok úgynevezett zambezi-boyt, a folyó két partján lakó törzsekből. Még busmanok vagy legalábbis busman származékok sem hiányoznak. Békésen élnek együtt és szabad idejükben a maguk módján szórakoznak. Szerencsejátékokon kívül ismernek egy, az angol „róka-liba" játékhoz hasonlót, amelyet kődarabokkal játszanak táblán; zenélnek is két primitív hangszeren: az úgynevezett kaffer zongorán, amely különböző hosszúságú, kerettel egymáshoz erősített vaslemezekből áll, és egy még egyszerűbb hangszeren, amelyet szintén különböző hosszúságú, kemény fadarabokból készítenek, amelyből ütéssel különböző hangokat, afféle dallamtöredékeket csalnak ki. Néhányan olvastak vagy levelet írtak, mások főztek vagy csevegtek. Némely törzsek megállás nélkül fecsegnek, és ebben a különös néger retortában tucatnyi nyelvet hallhatunk, amint csoportról csoportra járunk." A négerek több hónapi munka után szokták elhagyni a bányát megtakarított bérükkel, hogy visszatérjenek törzsükbe, hogy a pénzen feleséget vegyenek maguknak és ismét hagyományos viszonyaik között élhessenek. (*James Bryce:* Impressions of South Africa. 1897. német

kiadás: 1900. 206. old.) Ugyanott lásd azoknak a módszereknek igen eleven leírását' amelyekkel Dél-Afrikában a „munkáskérdést" megoldják. Mint ebből megtudjuk, a négereket úgy kényszerítik munkára a bányákban és Kimberley, a Witwater-part, Natal és Matabeleföld ültetvényein, hogy elveszik tőlük minden földjüket, marháikat, vagyis létfenntartási eszközeiket, proletarizálják és pálinkával züllesztik le őket (később, amikor már a tőke „karámjába" kerülnek, szigorúan megtiltják nekik „szeszes italok" fogyasztását, amelyhez éppen hozzászoktak; a kizsákmányolás tárgyát használható állapotban kell tartani); végül pedig erőszakkal, börtönnel, korbáccsal kergetik őket a tőke „bérrendszerébe".

[16] Tipikus példa erre Németország és Anglia viszonya.

[17] Mill, miután a „Brit-India története" című művében válogatás nélkül és kritikátlanul hordott össze mindenféle bizonyítékot a legkülönbözőbb forrásokból, így Mungo Park, Hérodotosz, Volney, Acosta, Garcilaso de la Vega, Grosier Abbé, Barrow, Diodorus Strabo és mások műveiből, hogy ezekből azt a tételt állítsa fel, miszerint primitív viszonyok között a föld mindig és mindenütt a földesúr tulajdona volt, az indiaiakkal vont párhuzam révén az alábbi következtetésre jut: „From these facts only one conclusion can be drawn, that the property of the soil resided of the sovereign; for if it did not reside in him, it will be impossible to show to whom it belonged." (*James Mill:* The History of British India. I. köt. 4. kiadás, 1840. 311. old.) Ehhez a klasszikus polgári közgazdaságtani végkövetkeztetéshez, H. H. Wilson, a könyv kiadója, aki mint az oxfordi egyetem szanszkrit professzora, alaposismerője az óindiai jogi viszonyoknak, érdekes kommentárt fűz. Miután már az elő szóban részrehajlónak nevezi a szerzőt, aki, úgymond Brit-India egész történelmét Mr. Bentham theoretical view-jának igazolásává szépítgeti, és ennek során a legkétesebb eszközökkel rajzol torzképet a hindu népről (a portrait of the Hindus which has no resemblance whatever to the original, and which almost outrages humanity), itt az alábbi lábjegyzetet teszi hozzá: „The greater part of the text and of the notes here is wholly irrelevant. The illustrations drawn from Mahometan practice, supposing them to be correct, have nothing to do with the laws and rights of the Hindus. They are not, however, even accurate, and Mr. Mill's guides have misled him." Wilson ezután éppen India vonatkozásában kerek perec kétségbe vonja a hűbérúr földtulajdonosi jogának elméletét. (Lásd lábjegyzetét a 305. oldalon.) Henry Maine is úgy véli, hogy az angolok az indiai földtulajdonra vonatkozó eredeti igényeiket, amelyeket ő, Maine alapvetően hamisnak tart, muzulmán elődeiktől vették át: „The assumption which the English first made one which their inherited from their Mahometan predecessors. It was, that all the soil belonged in absolute property to the sovereign, and that a private property in land existed by his sufferance. The Mahometan theory and the corresponding Mahometan practice had put out of sight the ancient wiew of the sovereign's rights, which, though it assigned to him a far larger share of the produce of the land than any western ruler has ever claimed, yet in nowise denied the existance of private property in land." (Village communities in the East and West. V. kiadás, 1890. 104. old.) Makszim Kovalevszkij ezzel szemben alaposan bebizonyította, hogy az úgynevezett „muzulmán elmélet és gyakorlat" csak angol mesebeszéd volt. (Lásd kitűnő orosz nyelvű tanulmányát: A földmagántulajdon. Felbomlásának oka, lefolyása és következményei. I. rész. Moszkva 1879.) Jelenleg az angol és mellesleg a francia tudósok is hasonló mesét bizonyítgat-

nak Kínával kapcsolatban, amikor azt állítják, hogy ott az egész föld a császár tulajdona volt. (A legenda cáfolatát lásd *O. Franke* „Die Rechtsverhältnisse am Grundeigentum in China" című könyvében. 1903.)

[18] „The partition of inheritances and execution for debt levied on land are destroying the communities—this is the formula heard now-a-days everywhere in India." (*Henry Maine:* Id. mű, 113. old.)

[19] A hivatalos angol gyarmati politikának ezt a tipikus megvilágítását találjuk például Lord Roberts of Kandaharnál, aki több éven át képviselte Indiában az angol hatalmat; ő a szipojlázadásra nem talál egyéb magyarázatot, mint hogy a lázadók „félreértették" az angol kormányzók atyai szándékait: „A telepítési bizottságot helytelenül igazságtalansággal vádolták, amikor kötelességéhez híven ellenőrizte a földbirtoklás és az azzal összefüggő címek viselésének jogosságát, hogy azután a birtok jogszerű tulajdonosát földadó fizetésére kötelezze... Miután a nyugalom és a rend helyreállt, felül kellett vizsgálni a földbirtokot, amelyet részben rablással és erőszakkal szereztek meg, amint az a bennszülött fejedelmeknél és dinasztiáknál szokásos. Ebből a szempontból viták kezdődtek a tulajdonjoggal kapcsolatban stb. A vizsgálatok eredménye az lett, hogy rangos és befolyásos családok egyszerűen kisajátították kevésbé tekintélyes szomszédjaik birtokait, vagy földbirtokuknak megfelelő adózásra kötelezték őket. Ezt igazságos módon megváltoztatták. Jóllehet, ezeket az intézkedéseket nagy tapintattal és a legjobb szándékkal hajtották végre, a felsőbb osztályoknak rendkívül kellemetlenek voltak, amíg nem sikerült megbékíteni a tömegeket. Az uralkodó családok meglehetősen rossz néven vették ama kísérleteinket, hogy megteremtsük a jogok igazságos elosztását és a földbirtokok egyenlő mértékű adóztatását... Jóllehet, másfelől kormányzásunk kedvezőbb helyzetet teremtett az ország lakossága számára, az utóbbi mégsem ismerte fel, hogy mindezekkel a rendszabályokkal csak javítani akartunk a helyzetén." (Forty one years in India. I. köt. német kiadás, 1904. 307. old.)

[20] Timur kormányzati maximái (1783-ban fordították le perzsa nyelvről angolra) kimondják:

„And I commanded that they should build places of worship, and monasteries in every city; and that they should erect structures for the reception of travellers on the high roads, and that they should make bridges across the rivers.

And I commanded that the ruined bridges should be repaired; and that bridges should be constructed over the rivulets and over the rivers; and that on the roads, at the distance of one stage from each other, Kauruwansarai should be erected, and that guards and watchers &c. should be stationed on the road, and that every Kauruwansarai people should be appointed to reside etc.

And I ordained, whoever undertook the cultivation of waste lands, or built on aqueduct, or made a canal, or planted a grove, or restored to culture a deserted district, that in the first year nothing should be taken from him, and that in the second year, whatever subject voluntarily offered should be received, and that in the third year the duties, should be collected according to the regulation." (*James Mill:* The History of British India. II. köt. 4. kiadás, 492—498. old.)

[21] *Graf Warren:* De l'état moral de la population indigéne. Idézi: *Kovalevszkij:* Id. mű, 164. old.

[22] Historical and descriptive account of British India from the most remote period to the conclusion of the Afghan war by Hugh Murray, James Wilson, Greville, Prof. Jameson, William Wallace and Captain Dalrymple. II. köt. 4. kiadás, Edinburgh 1843. 427. old. Idézi: *Kovalevszkij:* Id. mű, 1855. old.

[23] Lásd *Victor v. Leyden:* Agrarverfassung und Grundsteuer in Britisch-Ostindien. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, XXXVI. évf. 4. füzet. 1855. old.

[24] „Presque toujours, le père de famille en mourant recommande à ses descendants de vivre dans l'indivision, suivant l'example de leurs aieux: c'est là sa dernière exhortation et son voeu le plus cher." (*A. Hanottaux* et *A. Letourneux:* La Kabylie et les coutumes Kabyles. II. köt.: Droit civil, 1873. 468—473. old.). A szerzők egyébként azt is megteszik, hogy a nagycsaládi kommunizmus fent idézett találó leírását a következő szentenciával vezessék be: „Dans la ruche laborieuse de la famille associée, tous sont réunis dans un but commun, tous travaillent dans un intérêt general; mais nul n'abdique sa liberté et ne renonce à ses droits héréditaires. Chez aucune nation on ne trouve de combination qui soit plus près de l'égalité et *plus loin du communisme!*"

[25] „Igyekeznünk kell — jelentette ki 1851-ben a Nemzetgyűlés előtt a jelentést tevő Didier képviselő — a nemzetségi kötelékek felbomlasztásával, mert ezek uralmunk mindennemű ellenzékének emelői."

[26] Idézi *Kovalevszkij:* Id. mű, 217. old. Mint tudjuk, Franciaországban a nagy forradalom óta divat, hogy a kormány minden ellenzékét a „feudalizmus" nyílt vagy leplezett védelmezésével vádolják.

[27] Lásd *G. K. Anton:* Neuere Agrarpolitik in Algerien und Tunesien. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung and Volkswirtschaft, 1900. 1341. és köv old.

[28] A francia képviselőházban 1912. június 20-án tartott beszédében Albin Rozet, az algériai „Indigenats" (adminisztratív igazságszolgáltatás) reformjával foglalkozó bizottság jelentéstevője utalt arra a tényre, hogy Setif járásból ezrével emigráltak az algériaiak. Tlemcenből az előző évben egyetlen hónap alatt 1200 bennszülött vándorolt ki. A kivándorlás úticélja Szíria. Egy kivándorló így írt új hazájából: „Damaszkuszban telepedtem le, és teljesen boldog vagyok. Sokan vagyunk itt Szíriában, hozzám hasonló kivándorolt algériaiak, akiknek a kormány földet adott és szerszámokat, megkönnyítve annak művelését." Az algériai kormány úgy harcol a kivándorlás ellen, hogy nem adja meg az útlevelet. (Lád Journal officiel, 1912. június 21. 1594. old.)

[29] 1854-ben 77 379 ládát hoztak be. Később a behozatal — a hazai termelés növekedése miatt — némileg csökkent. Kína ennek ellenére az indiai ültetvények fő felvevője maradt. 1973—74-ben Indiában 6,4 millió kilogramm ópiumot termeltek, ebből 6,1 millió kilogrammot Kínának adtak el. India még ma is évi 4,8 millió kilogrammot exportál 150 millió márka értékben, csaknem kizárólag Kínába és a Maláj-szigetcsoportra.

[30] Idézi *Scheibert:* Der Krieg in China. 1903. 179. old.

[31] Ugyanott, 207. old.

[32] A Hszien Feng 10. éve 8. Holdjának 3. napján kelt császári rendelet egyebek között kimondja: „Sem Angliától, sem pedig Franciaországtól nem tagadtuk meg, hogy kereskedjék Kínával, és hosszú éveken át béke uralkodott közöttünk. Három évvel

ezelőtt azonban az angolok rossz szándékkal behatoltak Kanton városunkba és hivatalnokainkat fogságba vetették. Akkoriban eltekintettünk a számonkéréstől és az intézkedésektől, mert kénytelenek voltunk elismerni, hogy Jeh alkirály makacssága bizonyos fokig okot adott az ellenségeskedésre. Két évvel ezelőtt Elgin, a barbárok vezére elindult Észak ellen, és mi megparancsoltuk Csili alkirályának, Tan Tinghsziangnak, hogy vizsgálja meg a helyzetet, mielőtt tárgyalásokba kezdene. A barbár azonban kihasználva felkészületlenségünket, megtámadta a takui erődítményt és elindult Tiencsin felé. Mivel óhajunk volt hogy megóvjuk népünket a háború szörnyűségeitől, ezúttal is eltekintettünk a visszavágástól, és megparancsoltuk Kuei Liangnak, hogy tárgyaljon a békéről. A barbárok szégyenletes követelései ellenére megparancsoltuk Kuei Liangnak, hogy menjen Sanghajba a kereskedelmi szerződés megkötése céljából, sőt jóakaratunk jeléül a ratifikálást is végrehajtottuk.

Ennek ellenére Bruce, a barbárok vezére újabban a legeszelenebb makacsságot tanúsította, és a 8. Hold idején egy rajnyi hadihajóval megjelent Taku kikötője előtt. Ekkor Szeng Ko Liu Csin megtámadta és visszavonulásra késztette őt. Mindebből kiviláglik, hogy Kína nem élt vissza a bizalommal, és a barbárok jártak el jogtalanul. A folyó évben Elgin és Gros, a barbárok főnökei újból megjelentek partjainknál, és Kína, mivel nem volt kedve szélsőséges lépéseket tenni, megengedte, hogy partraszálljanak és Pekingbe látogassanak a szerződés ratifikálása céljából.

Ki hitte volna, hogy ez idő alatt a barbárok csak ármányt szőnek, hogy rengeteg katonát és tüzérséget hoznak magukkal, amellyel hátbatámadják Taku erődjét, és a védők elűzése után bevonulnak Tiencsinbe! (China unter der Kaiserin-Witwe, Berlin 1912. 25. old. — Lásd az említett műben a „Menekülés Jeholba" című fejezetet is.)

[33] Az európai hősöknek ama hadműveleteihez, amelyekkel Kínát meg akarták nyitni az árukereskedelem számára, Kína belső történetének még egy csinos kis részlete kapcsolódik. A „kínai Gordon", miután kifosztotta a mandzsu uralkodók nyári palotáját, azon frissiben hadjáratot indított a tajping lázadók ellen, sőt, 1863-ban még a Császári Haderő parancsnokságát is átvette. Elvégre a felkelés leverése voltaképpen az angol hadsereg műve volt. Míg azonban az európaiak tekintélyes számban — köztük egy francia tengernagy is — életüket adták, hogy Kínát megtartsák a mandzsu dinasztiának, addig az európai árukereskedelem képviselői kihasználták az alkalmat, hogy üzletet csináljanak a harcokból is, és fegyverrel látták el mind Kína megnyitásának harcosait, mind pedig a lázadókat, akik ellen az előbbiek hadjáratot indítottak. „A pénzcsinálás lehetősége ezen felül a tiszteletreméltó kereskedőt arra is csábította, hogy mindkét félnek fegyvereket és lőszereket szállítson, és mivel a lázadók nehezebben tudták ezeket a cikkeket beszerezni, mint a császáriak, így magasabb árakat kellett fizetniük érte. Ezért aztán szívesebben kötöttek velük üzleteket, amelyek lehetővé tették számukra, hogy ne csak a saját kormányuk, hanem Anglia és Franciaország kormányával szemben is ellenállást tanúsítsanak." (*M. v. Brandt:* 33 Jahre in Ostasien. III. köt.: China. 11. old.)

[34] Lásd *O. Franke:* Die Rechtsverhältnisse am Grundeigentum in China. Lipcse 1903. 82. és köv. old.

[35] China unter der Kaiserin-Witwe. 334. old.

[36] Kínában a háziipar egészen a legújabb időkig még a polgárságnál is nagymértékben fennmaradt, olyan nagy és régi kereskedővárosokban is, amilyen a 300 000 lakosú

Ningpo. „Egy emberöltővel ezelőtt a nők még maguk készítették férjeik és önmaguk számára a cipőt, a kalapot, az inget és más egyebeket. Akkoriban Ningpóban nagy feltűnést keltett, ha egy fiatal asszony kereskedőnél vásárolt olyasvalamit, amit kétkezi munkával maga is elkészíthetett." (*Nyok-Csing Csur:* Die gewerblichen Betriebsformen der Stadt Ningpo. Tübingen 1909. 51. old.)

[37] A parasztgazdaság történetének utolsó fejezete a tőkés termelés hatására természetesen feje tetejére állítja ezt a viszonyt. A tönkrement kisparaszt esetében a tőkés verlegerek számára űzött háziipar vagy a gyári bérmunka a férfiak főfoglalkozásává válik, a mezőgazdasági munka viszont teljes mértékben az asszonyok, öregek és gyermekek vállára nehezedik. Jó példa erre Württemberg kisparasztsága.

[38] *W. A. Peffer:* The Farmer's side. His troubles and their remedy. II. rész: How we got here. I. fejezet: Changed condition of the Farmer, New York 1891. 56—57. old. Lásd még *A. M. Simons:* The American Farmer. 2. kiadás, Chicago 1906. 74. és köv. old.

[39] Idézi *Lafargue:* Getreidebau und Getreidehandel in den Vereinigten Staaten. Die Neue Zeit, 1885. 344. old. (A cikk először 1883-ban jelent meg egy orosz folyóiratban.)

[40] „The three revenue acts of June 30. 1864. practically form one measure, and that probably the greatest measure of taxation which the world has seen... The internal revenue act was arranged, as Mr. David A. Wells had said, on the principle of the Irishman at Donnybrook fair: „Whenever you see a head, hit it: whenever you see a commodity, tax it." Everything was taxed, and taxed heavily." (*F. W. Taussig:* The Tariff History of the United States. New York 1888. 164. old.)

[41] „The necessity of the situation, the critical state of the country, the urgent need of revenue, may have justified this haste, which, it is safe to say, is unexampled in the history of civilized countries." (*Taussig:* Id. mű, 168. old.)

[42] *W. A. Peffer:* Id. mű, 58. old.

[43] Ugyanott, 6. old. — Sering számítása szerint a nyolcvanas évek közepén Északnyugaton a legkisebb farm „igen szegényes indulásához" 1200—1400 dollár készpénz kellett. (Lásd Die Landwirtschaftliche Konkurrenz Nordamerikas. Lipcse 1887. 431. old.)

[44] *Lafargue:* Id. mű, 345. old.

[45] A „Report of the US Commissioner of Labor" 1898-ban a következő összeállítást közli a gépi munkának a kétkezivel szembeni előnyeiről: (lásd köv. old.)

[46] Gabonakivitel az Egyesült Államokból Európába (millió bushelban): (Táblázatokat lásd a következő oldalon)

[47] Idézi *Peffer:* Id. mű, II. rész: Where we are? II. fejezet: Progress of Agriculture. 30—31. old.

[48] Ugyanott, 42. old.

[49] *Sering:* Die landwirtschaftliche Konkurrenz Nordamerikas. 433. old.

[50] Lásd *W. A. Peffer:* Id. mű, 35—36. old.

[51] Idézi *Nyikolaj—on:* Id. mű, 224. old.

[52] 1901-ben 49 149 személy vándorolt be Kanadába. 1911-ben több mint 300 000 személy vándorolt be, ebből 138 000 brit és 134 000 amerikai bevándorló. Mint 1912 május végén Montrealból jelentették, ez év tavaszán is folytatódik az amerikai farmerek bevándorlása.

Munka	Termékegységre fordított munkaidő gépek használata esetén		Ugyanazon termékegységre fordított munkaidő kétkezi munka esetén	
	óra	perc	óra	perc
Gabona vetése	—	32,7	10	55
Gabona aratása és cséplése	1	—	46	40
Kukorica vetése	—	37,5	6	15
Kukorica vágása	3	4,5	5	—
Kukorica hántása	—	3,6	66	40
Gyapot ültetése	1	3,0	8	48
Gyapot művelése	12	5,1	60	—
Szénakaszálás (kasza a gép-hez képest, behordás és csomagolás)	1 11	0,6 3,4	7 35	20 30
Burgonya ültetése	1	2,5	15	—
Paradicsom ültetése	1	4,0	10	—
Paradicsom művelése és leszedése	134	5,2	324	20

Gabonakivitel az Egyesült Államokból Európába

1868/69	17,9
1874/75	71,8
1879/80	153,2
1885/86	57,7
1890/91	55,1
1899/1900	101,9

(Juraschek Világgazdasági szemléje, VII. köt. I. rész. 32. old.)

Ugyanekkor a farmokon a helyi gabonaárak ekképpen csökkentek bushelenként centben:

1870/79	105
1880/89	83
1895	51
1896	73
1897	81
1898	58

1899-től, amikor az ár 58 centtel elérte mélypontját, ismét emelkedőben van:

1900	62
1901	62
1902	63
1903	70
1904	92

(*Juraschek:* Id. mű, 18. old.)

A „Monatliche Nachweise über den auswärtigen Handel" szerint 1912 júniusában 1000 kg gabona ára a következő volt (márkában):

Berlin	227,82
Mannheim	247,93
Odessza	173,94
New York	178,08
London	170,96
Párizs	243,69

[53] „A Kanada nyugati részén tett utazásom alkalmával egyetlen farmot látogattam meg, amely valamivel kevesebb mint 1000 acres (1585 porosz hold) területű volt.

A Dominion of Canada 1881-es cenzusa után Manitobában a vizsgálat idején 2 384 337 acre föld mindössze 9077 tulajdonos birtokában volt; eszerint egy tulajdonosra legalább 2047 acre jutott — olyan átlag ez, amelyet az Egyesült Államok egyetlen államában sem értek el még távolról sem." (*Sering:* Id. mű, 376. old.) A nyolcvanas évek elején Kanadában természetesen még nemigen terjedt el a szoros értelemben vett mezőgazdasági nagyüzem. Sering azonban már leír egy részvénytársaság tulajdonában levő „Bell-farmot", amely nem kevesebb, mint 22 680 hektár területre terjedt ki, és szemlátomást a Dalrymple-minta szerint rendezték be. — Sering, aki a kanadai konkurrencia kilátásait nagyon hűvösen és szkeptikusan szemlélte, a nyolcvanas években 311 000 négyzetkilométernyi területet, vagyis Németország háromötöd részének megfelelő területet tekintett Nyugat-Kanada „termékeny övezetének", ebből extenzív kultúra esetén csak 38,4 millió acre-t tartott ténylegesen megművelt földnek, és az esetleges búzatermelő területet legjobb esetben is csak 15 millió acre-ra becsülte. (Lásd *Sering:* Id. mű, 337., 338. old.) A „Manitoba Free Press" 1912. júniusi becslései szerint 1912 nyarán Kanadának 11,2 millió acre tavaszi búza művelésére alkalmas területe volt, szemben az Egyesült Államok 19,2 millió acre területével. (Lásd Berliner Tageblatt und Handelszeitung, 305. sz. 1912. június 18.)

[54] Lásd *Sering:* Id. mű, 361. old.

[55] Lásd *Ernst Schultze:* Das Wirtschaftsleben der Vereinigten Staaten. Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft, 1912. IV. füzet. 1724. old.

[56] „Moshes, the great Basuto leader, tho whose courage and statesmanship the Basutos owed their very existence as a people, was still alive at the time, but constant war with the boers of the Orange Free State had brought him and his followers to the last stage of distress. Two thousand Basuto warriors had been killed, cattle had been carried off, native homes had been broken up and crops destroyed. The tribe was reduced to the position of starving refugees, and nothing could save them but the protection of the British Government, which they had repeatedly implored". (*C. P. Lucas:* A Historical Geography of the British Colonies. Oxford IV. köt. 60. old.)

[57] „The eastern section of the territory is Mashonaland, where, with the permission of King Lobengula, who claimed it, the British South Africa Company first established themselves." (*Lucas:* Id. mű, 77. old.)

[58] A vasúti hálózat kilométerekben

Év	Európa	Amerika	Ázsia	Afrika	Ausztrália
1840	2 925	4 754	—	—	—
1850	23 504	15 064	—	—	—
1860	51 862	53 935	1 393	455	367
1870	104 914	93 139	8 185	1 786	1 765
1880	168 983	174 666	16 287	4 646	7 847
1890	223 869	331 417	33 724	9 386	18 889
1900	283 878	402 171	60 301	20 114	24 014
1910	333 848	526 382	101 916	36 854	31 014

Eszerint a hálózat növekedése így alakult:

Év	Európa	Amerika	Ázsia	Afrika	Ausztrália
1840–1850	710%	215%	–	–	–
1850–1860	121%	257%	–	–	–
1860–1870	102%	73%	486%	350%	350%
1870–1880	61%	88%	99%	156%	333%
1880–1890	32%	89%	107%	104%	142%
1890–1900	27%	21%	79%	114%	27%

[59] *Tugan-Baranovszkij:* Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen. 74. old.

[60] *Sismondi:* Nouveaux principes. II. köt. IV. könyv. IV. fej.: Der kaufmännische Reichtum folgt dem Wachstum des Einkommens.

[61] „Lázas táviratozás kezdődött — beszéli el Eyth mérnök, a Fowler-cég képviselője — Kairó, London és Leeds között. Mennyi idő alatt tudna Fowler 150 gőzekét szállítani? — Válasz: Egy éven belül. Minden erőfeszítés garantálva. — Az nem elég. A 150 gőzekének tavaszig Alexandriában kell lennie! — Válasz: Lehetetlen. — A Fowler-gyár ugyanis akkori kapacitása mellett hetente alig 3 gőzekét tudott legyártani. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy egy ilyen készülék 50 000 márkába került, vagyis, hogy itt hét és félmilliós megrendelésről volt szó. — Iszmail pasa következő távirata: Mibe kerül a gyár azonnali bővítése? Az alkirály kész átutaltatni erre pénzt. Gondolhatják, hogy Leedsben addig ütötték a vasat, amíg meleg volt. De más angol és francia gyárakat is biztattak, hogy gyártsanak gőzekéket. Az alexandriai arzenál, az alkirályi kikötő toronymagasságig megtelt kazánokkal, kerekekkel, hengerekkel, különféle ládákkal, drótkötelekkel és Kairó másodosztályú vendégfogadói újsütetű gőzekekezelőkkel, akiket lakatosokból, kovácsokból, parasztlegényekből és egyszerűen semmihez sem konyító, reményteljes fiatalemberekből toboroztak össze sebtiben. Mert hiszen minden egyes gőzekét a civilizáció legalább *egy* szakértő úttörőjének kellett kezelnie. Az alexandriai effendik kusza tömegben indították el őket az ország belsejébe, hogy legalább a következő érkező hajó kiköphesse rakományát. Elképzelhetetlen, hogyan jutott el mindez rendeltetési helyére, pontosabban, hogyan jutott el mindenhová, kivéve rendeltetési helyét. Mondjuk a Nílus partján hevert 10 kazán, 10 mérföldre onnan a hozzá tartozó gépek, emitt egy halom drótkötél, amott, 20 óra járásnyira csörlődobok a drótkötelekhez. Emitt egy angol szerelő üldögélt kétségbeesetten és éhesen francia ládák hegyén, amott egy másik adta át magát reménytelenül a belföldi italoknak. Effendik és katibok rohangáltak — Allahhoz folyamodva segítségért — Sziut és Alexandria között, és végeláthatatlan listákat készítettek olyan dolgokról, amelyeknek a nevét sem ismerték. Végül a berendezés egy része mégis működésbe lépett. Gőzeke füstölgött Felső-Egyiptomban. A *civilisation et progrès* ismét lépett egyet előre. (Lebendige Kräfte. Sieben Vorträge aus dem Gebiete der Technik. Berlin 1908. 219. old.)

[62] Lásd *Earl of Cromer:* Das heutige Ägypten. I. köt. 1908. 11. old.

[63] Mellesleg az egyiptomi fellahból kisajtolt pénz még kerülő úton, Törökországon keresztül is eljutott az európai tőkéhez. Az 1854., 1855., 1871., 1877. és 1886. évi török kölcsönök alapját a többszörösére emelt egyiptomi adó alkotta, amely közvetlenül a Bank of England-hoz folyt be.

[64] „It is stated by residents in the Delta — jelentette Alexandriából a »Times« 1879. március 31-én — that the third quarter of the years taxation is now collected, and the old methods of collection applied. This sounds strangely by the side of the news that people are dying by the roadside, that great tracts of country are uncultivated, because of the fiscal burdens, and that the farmers have sold their cattle, the women their finery, and that the usurers are filling the mortgage offices with their bonds and the courts with their suits of foreclosure." (Idézi *Th. Rothstein:* Egypt's Ruin. 1910. 69—70. old.)

[65] „This produce — írta a »Times« alexandriai tudósítója — consists wholly of taxes paid by the peasents in kind, and when one thinks of the poverty-stricken, overdriven, underfed fellaheen in their miserable hovels, working late and early to fill the pockets of the creditors, the punctual payment of the coupon ceases to be wholly a subject of gratification." (Idézi *Rothstein:* Id. mű, 49. old.)

[66] Eyth, a tőkés kultúra kiemelkedő képviselője a primitív országokban, Egyiptomról szóló mesteri leírását, amelyből főbb adatainkat merítettük, a következő imperialista hitvallással zárja: „Amire bennünket ez a múlt tanít, az a jövőre nézve is kényszerítő jelentőségű: Európának, ha nem is különböző harcok nélkül, amelyekben jogot és jogtalanságot már alig lehet megkülönböztetni, és amelyekben a politikai és történelmi jognak elég gyakran egyet kell majd jelentenie milliók szerencsétlenségével, a politikai jogtalanságnak pedig megmentésükkel — Európának rá kell tennie vaskezét azon országokra, amelyek saját erejükből már nem képesek arra, hogy korunk életét éljék, és e legerősebb kéz a világon mindenütt, így a Nílus partján is véget vet majd a zűrzavarnak." (Id. mű, 247. old.) — Hogy miképpen fest a „rend", amelyet Anglia teremtett „a Nílus partján", arról kellő felvilágosítást nyújt Rothstein idézett műve.

[67] Az angol—indiai kormány már a harmincas évek elején megbízta Chesney ezredest, hogy vizsgálja meg, mennyire hajózható az Eufrátesz, abból a célból, hogy minél rövidebb vízi összeköttetést találjanak a Földközi-tenger és a Perzsa-öböl, illetőleg India között. Az 1831 telén lebonyolított előzetes felderítő utat követően a tényleges expedíció 1835—1837-ben zajlott le alapos előkészületek után. Ennek során angol tisztek és hivatalnokok Kelet-Mezopotámia nagy részét kikutatták és felmérték. Ezek a munkálatok 1866-ig húzódtak el, anélkül, hogy az angol kormány gyakorlati eredményre jutott volna. Azt az elgondolást, amely szerint összekötő útvonalat kellene létesítenie a Földközi-tenger, a Perzsa-öböl és India között, az angol kormány később más formában, mégpedig a Tigris-vasút tervében ismét felvetette. 1879-ben Cameron az angol kormány megbízásából utazást tett Mezopotámiában, hogy tanulmányozza a terepet a leendő vasút számára. (Lásd báró *Max von Oppenheim:* Vom Mittelmeer zum Persischen Golf durch den Hauran, die syrische Wüste und Mesopotamien. II. köt. 5. és 36. old.)

[68] Lásd *Schneider:* Die deutsche Bagdadbahn. 1900. 3. old.

[69] *Saling:* Börsenjahrbuch 1911/12, 2211. old.

[70] Lásd ugyanott. 360. és 361. old.
Pressel, württembergi mérnök, aki az európai Törökországban báró Hirsch segítőtársaként maga is részt vett ezekben az ügyletekben, a következő csinos számlát állította össze arról az egész támogatásról, amelyet a török kormány volt kénytelen nyújtani a nemzetközi tőkének a vasútépítéshez:

	Vasútvonal hossza (km)	Kifizetett garancia (frank)
Az európai Torokország három vonala	1888,8	33 099 352
Az ázsiai Torokországban 1900-ig épített hálózat	2513,2	53 811 538
Komissziók és más, a Dette Publique-nek a kilométergarancia fejében kifizetett költségek		9 351 209
	Összesen:	96 262 099

És mindez — megjegyzendő — 1899 végéig, amikortól csak részben kezdték kifizetni a kilométer-garanciát. Az ázsiai Törökország 74 szandzsákjából nem kevesebb, mint 28 zálogosította el tizedeit kilométer-garanciára. És az egész támogatással 1856 és 1900 között csak 2513 kilométer vasútvonalat építettek az ázsiai Törökországban. (Lásd *W. von Pressel:* Les chemins de fer en Turquie d'Asies. Zürich 1900. 59. old.)

A vasúti társaságoknak Törökország rovására elkövetett manipulációiból mellesleg az alábbi ízelítőt adja Pressel mint szakértő:

Azt állítja, hogy az Anatóliai Társaság az 1893-as koncesszióban igéretet tett a a vasútnak Ankarától Bagdadig történő megépítésére, majd a tervet kivihetetlennek nyilvánítva sorsára hagyta a kilométer-garanciával biztosított vonalat, és egy másik szakasz építésébe fogott Konyán keresztül. „Abban a pillanatban, amikor a társaságoknak sikerül megszerezniük az Izmir—Aydin—Dinar vonalat, követelni fogják annak meghosszabbítását a Konya-vonalig. És miután megépítik ezt az elágazást, mindent megmozgatnak annak érdekében, hogy az áruforgalom ezen az útvonalon haladjon, amelynek nincs kilométer-garanciája, és amely — ez még fontosabb — nem köteles megosztani bevételeit a kormánnyal, míg a többi vonal bruttó bevételének egy részét, bizonyos szinttől kezdve, mint többletet át kell adni a kormánynak. Az eredmény: a kormánynak az aydini vonal semmit sem hoz, míg a társaságok milliókat vágnak zsebre. A kormány a kassabai és ankarai vonalért a kilométergarancia teljes összegét fizeti, és nem remélheti, hogy valaha is profitálna a 15 000 frank bruttó bevételen felül többet a szerződésben biztosított 25%-ból." (Id. mű, 7. old.)

[71] Lásd *Charles Morawitz:* Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen. 1903. 84. old.

[72] „Mellesleg ebben az országban minden nehéz és kényes. Ha a kormány monopolizálni akarja a cigarettapapírt vagy a játékkártyákat, máris ott terem Franciaország vagy Ausztria—Magyarország, hogy vétót emeljen kereskedelme érdekében. Ha petróleumról van szó, akkor Oroszország emel kifogást, és még a legkevésbé érdekelt kormányok is valamiféle szabályozástól teszik függővé bármely dologhoz való hozzájárulásukat. Törökország úgy jár, mint Sancho Panza az evéssel. Mihelyt a pénzügyminiszter valamihez hozzányúl, feláll egy diplomata, megakadályozza ebben és vétót emel." (*Morawitz:* Id. mű, 70. old.)

[73] És nemcsak Angliában. „Már 1859-ben egy Németország-szerte elterjedt röpirat, amelynek szerzőjeként Diergardt vierseni gyárost szokták megnevezni, nyomatékosan figyelmeztette Németországot, hogy idejében biztosítsa kelet-ázsiai piacát. Csak egyetlen eszközzel lehetett kereskedelempolitikailag valamit elérni Japánnal és általában a kelet-ázsiaiakkal szemben, mégpedig katonai erő alkalmazásával. A nép

megtakarított garasaiból felépítendő német flotta ifjúi ábránd volt. Hannibal Fischer már régen dobra verte. Poroszországnak volt néhány hajója, de természetesen nem volt impozáns tengeri hatalma. Ekkor azonban elhatározták, hogy felszerelnek egy hajórajt és kereskedelmi tárgyalásokat kezdenek Kelet-Ázsiában. A tudományos célokat is követő misszió vezetésével zu Eulenburg grófot, az egyik legtehetségesebb és legjózanabb porosz államférfit bízták meg. Ő a nagy nehézségek ellenére igen ügyesen hajtotta végre feladatát. Arról a tervről, hogy a Hawaii-szigetekkel is szerződéses kapcsolatokat építsenek ki, le kellett mondani. Egyébként az expedíció elérte célját. Annak ellenére, hogy a berlini sajtó mindent jobban tudott, és az esetleges nehézségekről szóló bármely hírre kijelentette, hogy ezt előre lehetett tudni, és hogy minden ilyenfajta flottademonstrációra eszközölt kiadás merő pazarlás, az adófizetők pénzének eltékozlása, az új korszak minisztériuma nem hagyja magát megtéveszteni. A siker elégtétele az utódok osztályrésze lesz." (*W. Lotz:* Die Ideen der deutschen Handelspolitik. 80. old.)

[74] Une négosiation officielle fut ouverte (a francia és az angol kormány között, miután Michel Chevalier Richard Cobdennel megtette az előkészítő lépéseket) au bout de peu de jour: elle fut conduite avec les plus grand mystére. Le 5 Janvier 1860 Napoleon III. annonca ses intentions dans une lettreprogramme adressée au ministère d'État, M. Fould. Cette déclaration éclata comme une coup de foudre. Aprés les incidents de l'année qui venait de finir, on comptait qu'aucune modification du régime douanier ne serait tentée avant 1861. L'émotion fut générale. Néanmoins le traité fut signé le 23 Janvier." (*Auguste Devers:* La politique commerciale de la France depuis 1860. Schriften des Vereins für Sozialpolitik. LI 136. old.)

[75] Az orosz vámtarifa 1857-es és 1868-as, liberális szellemű revíziója, Krankin ostoba védővámrendszerének végleges eltörlése, kiegészítése és megnyilvánulása volt annak az egész reformműnek, amelyet a krími háborúban elszenvedett vereség kényszerített ki. A vámok mérséklése azonban közvetlenül leginkább a földbirtokos nemesség érdekeinek felelt meg, amely mint a külföldi áruk fogyasztója és mint az exportált gabona termelője érdekelt volt az Oroszország és Európa közötti akadálytalan kereskedelmi forgalomban. Nem véletlenül állapítja meg a Szabad Gazdasági Társaság, az agrárérdekek védelmezője: „Az elmúlt hatvan évben, 1822-től 1888-ig Oroszország legnagyobb termelője, a mezőgazdaság négy alkalommal szenvedett mérhetetlen károkat, és így rendkívül kritikus helyzetbe került. A közvetlen ok mind a négy esetben a mértéktelenül magas vámtarifa volt. Ezzel szemben az 1845-től 1877-ig eltelt 32 esztendős időszak, amelyben mérsékelt vámok álltak fenn, ilyen szükségállapotok nélkül zajlott le, három háború és egy belső polgárháború (az 1863-as lengyel felkelésről van szó — *R. L.*) ellenére." (A Cári Szabad Gazdasági Társaság emlékirata az orosz vámtarifa revíziója ügyében. Petersburg, 1890. 148. old.) Hogy Oroszországban mindmáig milyen kevéssé tekinthetők a szabad kereskedelem vagy legalábbis a mérsékelt védővám harcosai az ipari tőke képviselőinek, azt az a tény is bizonyítja, hogy a szabadkereskedelmi mozgalom tudományos támasza — az említett Szabad Gazdasági Társaság — még a kilencvenes években is úgy hadakozott a védővám ellen mint a kapitalizmus Oroszországban való „mesterséges átültetésének" eszköze ellen, és a reakciós „narodnyikok" szellemében a kapitalizmust a modern proletariátus melegágyaként denunciálta, mint amely létrehozza „azoknak a katonai szolgálatra alkalmatlan, vagyontalan és hazátlan embereknek a

tömegét, akiknek nincs mit veszíteniük, és akiknek hosszú idő óta rossz a hírük..." (Id. mű, 171. old. Lásd *K. Lodizsenszkij:* Geschichte des russischen Zolltarifs. Petersburg 1886. 239—258. old.)

[76] Ezt a felfogást F. Engels is osztotta, Nyikolaj-onhoz intézett 1892. június 18-i levelében így ír: „Az angol érdekeket szem előtt tartó írók sehogy sem tudják megérteni, hogy miért nem fogadják el sehol sem a szabad kereskedelem angol példamutatását, és miért válaszolnak rá védővámokkal. Persze nem *merik* belátni, hogy ez a most már csaknem általános védővámrendszer nem más, mint többé vagy kevésbé ésszerű, egyes esetekben pedig teljesen ostoba önvédelmi eszköz éppen azzal az angol szabad kereskedelemmel szemben, amely az angol ipari monopóliumot a legmagasabb fokra emelte. (Ostoba például Németország esetében, amely a szabad kereskedelem idején vált nagyipari országgá, s ahol a védővámrendszert mezőgazdasági termékekre és nyersanyagokra is kiterjesztették, ami növeli az ipari termelés költségeit!) Én ezt a védővámrendszerhez való általános visszatérést nem puszta véletlennek tartom, hanem visszahatásnak Anglia elviselhetetlen ipari monopóliumával szemben; a visszahatás *formája* lehet, mint mondtam, nem megfelelő, sőt, ennél is rosszabb, de az ilyen visszahatás történelmi szükségszerűsége szerintem világos és nyilvánvaló." *(Marx—Engels* Művei. 362—363. old.)

[77] Ez a feltevés az alapja például Dr. Renner adókról szóló írásának. „Mindaz az érték, amit egy év alatt megtermelnek — mondja —, erre a négy részre oszlik. Eszerint egy év adóit is csak ezekből meríthetjük: a profit, a kamat, a járadék és a bér a négy különös adóforrás." (Das arbeitende Volk und die Steuern. Bécs 1909. 9. old.) Igaz, Rennernek nyomban ezután eszébe jutnak a parasztok, de őket egy mondattal elintézi: „A paraszt például egyszerre vállalkozó, munkás és földtulajdonos, gazdaságának jövedelmében *egyszerre* kap bért, profitot és járadékot." Világos, hogy a parasztságnak a tőkés termelés valamennyi kategóriájára való felosztása és a paraszt egy személyben vállalkozónak, bérmunkásnak és földbirtokosnak tekintése vértelen absztrakció. A parasztság gazdasági sajátszerűsége — ha már Rennerhez hasonlóan egységes kategóriaként akarjuk tárgyalni — éppen az, hogy nem tartozik sem a tőkés vállalkozókhoz, sem pedig a bérből élő proletariátushoz, és nem tőkés, hanem egyszerű árutermelést képvisel.

[78] Munkánk keretein kívül esik a kartellek és a trösztök tárgyalása; ezek az imperialista szakasz sajátos jelenségei, amelyek az egyes tőkés csoportok között a meglevő felhalmozási területek monopolizálásáért és a profit felosztásáért folytatott konkurrenciaharc talaján jönnek létre.

[79] Manuilov professzor például így írt Voroncovhoz intézett és az orosz marxisták által annak idején nagyon is ünnepelt válaszában: „Itt szigorúan különbséget kell tenni a háborús szükségletre termelő vállalkozók csoportja és az egész tőkésosztály között. Azoknak a gyárosoknak, akik ágyúkat, puskákat és egyéb hadianyagot termelnek, kétségkívül előnyös és nélkülözhetetlen a hadsereg fennállása. Nagyon is lehetséges, hogy a fegyveres béke rendszerének megszűnése tönkretenné a Krupp-céget, de itt nem valamely különös vállalkozói csoportról van szó, hanem csak a tőkésekről, mint osztályról, a tőkés termelés egészéről." Ez utóbbi állásponthoz azonban megjegyzendő, hogy „ha az adók terhe főleg a dolgozó lakosság tömegeire hárul, akkor ennek a tehernek minden növekedése csökkenti a lakosság vásárlóerejét és ezzel az áruk iránti keresletet is." Ez a tény szerinte azt bizonyítja, hogy „a

militarizmus a hadianyag-termelés szempontjából ugyan az egyik tőkést gazdagítja, de a másiknak kárt okoz, az egyik oldalon hasznot, a másik oldalon azonban veszteséget jelent." (Vesztnyik Jureszprugyencii, 1890. I. köt.: Militarizm i kapitalizm.)

[80] Azoknak a normális feltételeknek a romlása, amelyek között a munkaerő megújul, végezetül előidézi magának a munkaerőnek a romlását, átlagos intenzitásának és termelékenységének csökkenését, vagyis az értéktöbblet-termelés feltételeinek károsodását is. Csakhogy ezek a további eredmények, amelyek a tőke számára majd hosszú idő múlva válnak érezhetővé, eleinte nem sokat nyomnak a latban gazdasági számításaiban. Közvetlenül természetesen a bérmunkások védekező akcióinak általános éleződésében nyilvánulnak meg.

A tőkefelhalmozás, avagy mivé tették az epigonok a marxi elméletet

Rosa Luxemburg ellenbírálata

I.

Habent sua fata libelli — a könyveknek megvan a maguk sorsa. Amikor „Felhalmozás"-omat írtam, időről időre nyomasztott a gondolat, hogy a marxi tanok elméleti érdeklődésű hívei majd azt fogják mondani: amit ilyen alaposan próbáltam kifejteni és bebizonyítani, az voltaképpen magától értetődik. Soha senki sem gondolta másként; a problémának ez az egyedül lehetséges és elképzelhető megoldása. De más történt: a szociáldemokrata sajtóban számos bíráló alapjaiban elhibázottnak nyilvánította a könyvet*, mivel — úgymond — ezen a területen egyáltalán nincs megoldandó probléma, és tulajdonképpen egy merő félreértés sajnálatra méltó áldozata lettem. Könyvem megjelenéséhez olyan események kapcsolódtak, amelyeket legalábbis szokatlanoknak kell tartanunk. A „Vorwärts" 1913. február 16-i számában a „Felhalmozás"-ról megjelent recenzió hangnemét és tartalmát tekintve még az anyagot kevéssé ismerő olvasó számára is egészen feltűnő lehet, annál inkább, mivel a bírált könyv tisztán elméleti jellegű, egyetlen élő marxistával sem vitatkozik, szigorúan tárgyilagos. Mi több: azok ellen, akik a könyvről egyetértő recenziókat közöltek, valamiféle felülről jövő hivatalos akciót is indítottak, amit éppen a párt központi lapja hajtott végre figyelemreméltó buzgalommal.** Példátlan és önmagában kissé nevetséges eljárás: Egy bonyolult és elvontan tudományos problémáról szóló tisztán elméleti munka ügyében egy politikai napilap egész szerkesztősége fellép — közülük legföljebb ketten ha olvasták a könyvet —, hogy testületi ítéletet hoz-

* Die Akkumulation des Kapitals. Dresdner Volkszeitung, 1913. ápr. 21—22. (16., 17. sz.) — *Anton Pannekoek:* Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Bremer Bürger-Zeitung, 1913. jan. 29—30. — Frankfurter Volksstimme, 1915. febr. 1. — *Gustav Eckstein:* Rosa Luxemburg: Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Vorwärts (Berlin), 40. sz. 1913. febr. 16. — *Otto Bauer:* Die Akkumulation des Kapitals. Die Neue Zeit (Stuttgart), 31. évf. 1912/1913. I. köt. 831—838. és 862—874. old. — *Max Schippel:* Das Grundgeheimnis des Imperialismus. Sozialistische Monatshefte (Berlin), 17. (19.) évf. 1913. I. köt. 147—152. old.

** Franz Mehring pozitív recenziót adott le a szociáldemokrata sajtóirodának, és azt 25 szociáldemokrata újság utánnyomta. Ezért a pártvezetőség és a „Vorwärts" szerkesztősége megrótta Mehringet a sajtóiroda „visszaélésszerű felhasználása" miatt. Lásd erről Vorwärts (Berlin), 36. sz. 1913. febr. 12., 38. sz. 1913. febr. 14., 40. sz. 1913. febr. 16.

zanak róla, amennyiben olyan emberektől, mint Franz Mehring és J. Karski minden közgazdaságtani szakértelmet elvitatnak* azért, hogy csak azokat tekintsék „szakértőknek", akik könyvemet lerántották.

Amennyire emlékszem, ilyen elbánás a pártirodalom egyetlen újdonságának sem jutott osztályrészül, amióta ilyesmi egyáltalán létezik, pedig valóban nem merő igazgyöngy és arany, ami az elmúlt évtizedekben a szociáldemokrata kiadóknál megjelent. Ezeknek az eseményeknek a szokatlansága azonban világosan elárulja, hogy a könyv biztosan egyéb szenvedélyeket is érintett, mint a „tiszta tudományét". Hogy azonban ezeket az összefüggéseket helyesen ítélhessük meg, ehhez előbb legalább fő vonásaiban ismernünk kell az idevágó anyagot.

Miről van szó ebben az oly hevesen vitatott könyvben? Az olvasóközönség számára az anyag meglehetősen riasztóan hat egy külsődleges és önmagában mellékes járulék, a benne bőségesen felhasznált matematikai képletek miatt. Jelesül, könyvem bírálatainak ezek a képletek alkotják a középpontját, és néhány szigorú kritikus úr még azt is megkockáztatta, hogy alaposan kitanítson új és még bonyolultabb matematikai képletek felépítésére, amelyektől a közönséges halandónak már megpillantásukkor is borsódzik a háta. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy „szakértőimnek" a sémák iránti eme előszeretete egyáltalán nem véletlen, hanem a legszorosabban összefügg a dologban elfoglalt álláspontjukkal. A felhalmozás problémája azonban önmagában véve tisztán gazdasági és társadalmi természetű, matematikai képletekhez semmi köze, ezek nélkül is ábrázolható és felfogható. Amikor Marx „A tőké"-nek a társadalmi össztőke újratermeléséről szóló szakaszában matematikai sémákat konstruált, mint száz évvel ezelőtt Quesnay, a fiziokrata iskola alapítója és a közgazdaságtan mint egzakt tudomány megalapozója, ezt nyilván fejtegetéseinek megkönnyítése és egyszerűsítése végett tette. A képletek mind Marx, mind pedig Quesnay esetében csupán ama ténynek a szemléletessé tételére szolgáltak, hogy a polgári társadalom gazdasági életének eseményei zavaros felszínük és az egyéni önkény látszólagos uralma ellenére alapjában véve ugyanolyan szigorúan törvényszerű összefüggéseket mutatnak fel, mint például a fizikai természet jelenségei. És mivel a felhalmozásra vonatkozó fejtegetéseim részben a marxi ábrázolásra támaszkodtak, részben pedig vele kritikailag vitatkoztak, és mivel Marx éppen a felhal-

* Lásd *Gustav Eckstein:* Überflüssige Aufregung. Vorwärts (Berlin) 46. sz. 1913. febr. 23

mozás kérdésében nem jutott túl néhány séma felállításán és ezek elemzésének kezdetén — ami épp bírálatom kiindulópontja volt — ezért kétségkívül foglalkoznom kellett a marxi sémákkal. Egyrészt, mivel nem kapcsolhattam ki ezeket önkényesen a marxi fejtegetésekből, másrészt pedig, mivel éppen ennek a bizonyításnak a hiányosságait kívántam kimutatni.

Próbáljuk most a problémát legegyszerűbb formájában, matematikai képletek nélkül megragadni.

A tőkés termelési módot a profitérdek uralja. A termelésnek minden tőkés számára csak akkor van értelme és célja, ha azt eredményezi, hogy évenként „tiszta jövedelmet", vagyis profitot vághat zsebre, amely az összes tőkeráfordítás után megmarad neki. A tőkés termelés alaptörvénye azonban minden más, kizsákmányoláson alapuló gazdasági formától eltérően nem csupán a profit mint csillogó arany, hanem az egyre *növekvő* profit. A tőkés ebből a célból — megint minden más történelmi kizsákmányolási típustól eltérően — a kizsákmányolás gyümölcseit nem kizárólag és nem is elsősorban személyes luxusra fordítja, hanem mind nagyobb mértékben magának a kizsákmányolásnak a növelésére. A megszerzett profit legnagyobb részét ismét a tőkéhez csatolja, a termelés bővítésére fordítja. A tőke így halmozódik fel, marxi kifejezéssel élve így „akkumulálódik", és mind a felhalmozás előfeltételeképpen, mind pedig annak következtében mindinkább kiterjed a tőkés termelés.

Ahhoz azonban, hogy ezt véghezvigyék, nem elegendő a tőkések jószándéka. A folyamat objektív társadalmi feltételekhez kötődik, amelyet a következőképpen lehet összegezni.

Mindenekelőtt a kizsákmányolás csak akkor lehetséges, ha elegendő mennyiségű munkaerő áll rendelkezésre. Hogy ez így legyen, arról a tőke — miután a tőkés termelési mód történetileg folyamatossá vált és valamelyest konszolidálódott — a termelés saját mechanizmusa révén gondoskodik. Mégpedig 1. amennyiben a foglalkoztatott bérmunkásoknak jól-rosszul lehetővé teszi — de csakis ennyit és nem többet —, hogy a megszerzett munkabérrel a további kizsákmányolás céljára fenntartsák magukat és természetes szaporulatukat is neveljék; 2. amennyiben a középrétegek állandó proletarizálódása és a konkurrencia, amelyet a nagyiparban a gépek teremtenek a bérmunkással szemben, az ipari proletariátus állandóan rendelkezésre álló tartalékseregét hozza létre.

Miután ez a feltétel teljesült, vagyis a bérből élő proletariátus formájában biztosítva van az állandóan rendelkezésre álló kizsákmányolási anyag,

és a bérrendszer révén szabályozva van a kizsákmányolás mechanizmusa, figyelembe kell venni a tőkefelhalmozás másik alapfeltételét: azt, hogy a bérmunkások által előállított árukat folyamatosan eladhassák, hogy mind a tőkés saját befektetéseit, mind pedig a munkaerőből *kisajtolt* értéktöbbletet pénzben visszanyerjék. „A felhalmozásnak első feltétele az, hogy a tőkésnek sikerült áruit eladni és az így kapott pénz legnagyobb részét tőkévé visszaváltoztatni." [A tőke. I. köt. 7. szakasz, Bevezetés] (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 526. old.) Mivel a felhalmozás folyamatos, ezért a tőke számára nélkülözhetetlen, hogy az áruértékesítés lehetőségei egyre növekedjenek. A kizsákmányolás alapfeltételét, mint láttuk, a tőke maga hozza létre. Marx „Tőkéjének" I. kötete ezt a folyamatot alaposan elemezte és ábrázolta. Hogy áll azonban a dolog a kizsákmányolás gyümölcseinek realizálásával, az értékesítési lehetőségekkel? Mitől függenek ezek? Vajon a tőke hatalmában vagy termelési mechanizmusának lényegében bennefoglaltatik-e az értékesítés bővítése, szükségleteinek megfelelően, ahogyan a munkaerő számát szükségleteihez szabja? Egyáltalán nem. Itt nyilvánul meg a tőkének a társadalmi feltételektől való függése. A tőkés termelés, minden más történelmi termelési formától való alapvető eltérése ellenére, annyiban azonos ezekkel, hogy végső soron — noha számára szubjektíve csak a profitérdek jöhet számításba mértékadó célként — objektíve ki kell elégítenie a társadalom anyagi szükségleteit, és a szubjektív célt csak azáltal és csak olyan mértékben érheti el, amennyiben eleget tesz ennek az objektív feladatnak. A tőkés árukat csak akkor és annyiban lehet eladni, a bennük rejlő profitot csak olyan mértékben lehet pénzzé tenni, amennyiben ezek az áruk társadalmi szükségletet elégítenek ki. A tőkés termelés szüntelen bővítése, vagyis a tőke szüntelen felhalmozása tehát a társadalmi szükségletek ugyanolyan szüntelen bővüléséhez kötődik.

De mi a társadalmi szükséglet? Megfogalmazható-e valahogy pontosabban, mérhető-e valamiképpen, avagy itt csupán homályos fogalomra vagyunk utalva?

Ha a dolgot úgy vizsgáljuk, ahogyan az a gazdasági élet felszínén a napi gyakorlatban, vagyis az egyes tőkés szempontjából jelentkezik, akkor valóban megfoghatatlan. A tőkés gépeket gyárt és ad el. Felvevői más tőkések, akik gépeit megvásárolják, hogy ezekkel ismét tőkés módon más árukat termeljenek. Az előbbi tehát annyival több árut tud értékesíteni, amennyivel ezek termelésüket bővítik, annál gyorsabban tud felhalmozni, minél fokozottabban halmoznak fel mások a saját termelési

águkban. Itt a „társadalmi szükséglet", amelyhez tőkésünk kötődik, más tőkések szükséglete; termelésük bővítésének feltétele — mások termelésének bővülése. Egy másik tőkés a munkások számára termel és ad el létfenntartási eszközöket. Annyival többet tud eladni, vagyis annyival több tőkét tud felhalmozni, amennyivel több munkást foglalkoztatnak más kapitalisták (és ő maga is), vagy más szóval, amennyivel többet termelnek és halmoznak fel más tőkések. Mitől függ azonban, hogy a „többiek" tudják-e bővíteni üzemeiket? Szemmel láthatóan megint csak attól, hogy „ezek" a tőkések — hogy például a gépek és a létfenntartási eszközök gyártói — fokozott mértékben veszik-e fel az ő áruikat. A „társadalmi szükséglet", amelytől a tőkefelhalmozás függ, ha közelebbről szemügyre vesszük, maga a tőkefelhalmozás. Minél többet halmoz fel a tőke, annál többet halmoz fel — erre az üres tautológiára, vagy szédítő körforgásra lyukad ki a közelebbi vizsgálódás. Beláthatatlan, hogy hol van itt a kezdet, hol van az ösztönző impulzus. Szemmel láthatóan körben forgunk és a probléma kisiklik a kezünkből. Valóban ez is történik, de csak akkor, ha a piac felszínéről, vagyis az egyes tőke szempontjából, a vulgárközgazdászok e kedvelt platformjáról vizsgáljuk a dolgot.[1]

A dolog azonban tüstént formát és szigorú körvonalat ölt, mihelyt a tőkés termelést az össztőkés szempontjából, vagyis a végső soron egyedül mértékadó és helyes szempontból, egészként vizsgáljuk. Ez az az álláspont, amelyet Marx fejt ki először rendszeresen „A tőke" II. kötetében, s amely egész elméletének alapját alkotta. Az egyes tőke szuverén magánlétezése valójában csak külső forma, a gazdasági élet felszíne, amelyet csupán a vulgárközgazdász vizsgálhat a dolgok lényegeként és a megismerés egyetlen forrásaként. E felszín alatt és a konkurrencia valamennyi ellentmondásán túl továbbra is fennáll az a tény, hogy társadalmilag minden egyes tőke egészet alkot, hogy létezését és mozgását közös társadalmi törvények szabályozzák, amelyek a mai rendszer tervszerűtlensége és anarchiája következtében az egyes tőkés háta mögött és tudatával szemben, utólag, merő eltéréseken keresztül érvényesülnek.

Foglaljuk hát össze a tőkés termelést mint egészet, és akkor a társadalmi szükséglet is megragadható lesz, amely felfoghatóan tagolódik.

Képzeljük el, hogy a tőkés társadalomban előállított összes árut évente egy téren óriási halomba hordanak, hogy a társadalomban mint össztömeg felhasználható legyen. Ekkor nemsokára úgy fogjuk találni, hogy ez az árukása magától értetődően különböző minőségű és rendeltetésű nagy részekre bontható.

A termelésnek minden társadalmi formában és minden korban kétféle dologról kellett így vagy úgy gondoskodnia. Először is, jól vagy rosszul táplálnia, ruháznia kellett a társadalmat, és anyagi dolgok révén ki kellett elégítenie annak egyéb kulturális szükségleteit, vagyis mindent összevéve, a szó legtágabb értelmében vett *létfenntartási eszközöket* kellett előteremtenie a lakosság különböző rétegei és életkori csoportjai számára. Másodszor, minden termelési formának ahhoz, hogy a társadalom további létét, tehát további munkáját lehetővé tegye, *új termelési eszközöket*, vagyis nyersanyagokat, szerszámokat, munkaépületeket stb. kell előállítania a mindenkor elhasználtak pótlására. E két elemi szükséglet kielégítése nélkül a kulturális fejlődés és haladás minden emberi társadalom számára lehetetlenné válna. A tőkés termelés is kénytelen egészében véve megfelelni ennek a két elemi követelménynek, mégpedig mindenféle anarchián át és profitérdekeinek sérelme nélkül.

Ennek megfelelően az elképzelt tőkés össz-áruraktárban mindenekelőtt nagy tömegű árut találunk, amely az utóbbi évben elhasznált termelési eszközök pótlására szolgál. Ezek új nyersanyagok, gépek, épületek stb. (vagyis az, amit Marx „állandó tőkének" nevez), amelyeket a különböző tőkések egymás számára üzemeikben előállítanak, és amelyeket egymás között ki kell cserélniük, hogy a termelést a korábbi terjedelemben lehessen ismét minden üzemben folytatni. Mivel (eddigi feltevésünk szerint) a tőkés üzemek maguk szállítanak minden szükséges termelési eszközt a társadalmi munkafolyamathoz, ezért a megfelelő áruk piaci cseréje, hogy úgy mondjuk, a tőkések egymás közötti belső, házi ügye. A pénz, amelyre ahhoz van szükség, hogy mindenoldalúan közvetítse ezt az árucserét, természetesen a tőkésosztály zsebéből ered — mivel minden vállalkozónak eleve rendelkeznie kell üzeméhez a megfelelő pénztőkével — és ugyanígy, a befejezett piaci csere után a tőkésosztály zsebébe vándorol a pénz vissza.

Mivel itt a termelési eszközök korábbi terjedelmű megújulását vesszük számításba, ezért elegendő évről évre ugyanaz a pénzösszeg, hogy a tőkések termelési eszközökkel való kölcsönös ellátását periodikusan közvetítse, és hogy egy-egy pihenési szünetben a zsebükbe visszatérjen.

A tőkés árutömeg második nagy osztályának minden társadalomban a lakosság létfenntartási eszközeit kell tartalmaznia. De hogyan tagolódik a tőkés társadalmakban a lakosság, és hogyan jut létfenntartási eszközeihez? A tőkés termelési módot két alapvető forma jellemzi. Először az általános árucsere, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy a lakosságból

senki sem szerezheti meg a legcsekélyebb létfenntartási eszközöket sem a társadalmi árutömegből, ha nem rendelkezik vásárlóeszközzel, pénzzel azok megvásárlásához. Másodszor, a tőkés bérrendszer, ami egy olyan viszony, amelyben a dolgozó nép nagy tömege csupán munkaerejének a tőkével való kicserélése révén jut áruvásárlásra alkalmas eszközökhöz, és ahol a birtokos osztály csupán ennek a viszonynak a kizsákmányolásával juthat létfenntartási eszközeihez. Így a tőkés termelés önmagából eredően a lakosság két nagy osztályát tételezi fel: a tőkéseket és munkásokat, akiknek létfenntartási eszközökkel való ellátása alapvetően különböző. A munkásokat, bármily közömbös is a sorsuk az egyes tőkés számára, ameddig munkaerejük a tőke számára felhasználható, legalábbis táplálni kell, hogy fenntartsák őket a további kizsákmányolás számára. A munkások által előállított áru össztömegéből tehát a tőkésosztály évente pontosan a termelésben való felhasználhatóságuk mértékében, kiutal egy adagot számukra létfenntartási eszközök formájában. Ezeknek az áruknak a megvásárlásához a munkások a vállalkozóktól pénz formájában kapják bérüket. A munkásosztály tehát munkaerejének fejében minden évben kap csere útján a tőkésosztálytól egy bizonyos pénzösszeget, amelyért a tőkések tulajdonát képező társadalmi árutömegből újra olyan mennyiségű létfenntartási eszközt kap cserébe, amely kulturális szintje és az osztályharc állása alapján őt megilleti. A pénz, amely a társadalomban ezt a második nagy cserét közvetíti, ezáltal ismét a tőkésosztály zsebéből származik: vállalkozása üzemben tartásához minden tőkésnek előlegeznie kell a Marx által „változó tőkének" nevezett szükséges pénztőkét a munkaerő beszerzésére. Ez a pénz azonban, miután a munkások megvásárolták létfenntartási eszközeiket (és ezt minden munkásnak meg kell tennie a maga és családja eltartására) fillérről fillérre ismét visszatér a tőkésosztály zsebébe. Elvégre tőkés vállalkozók azok is, akik a munkásnak létfenntartási eszközeiket mint árukat eladják. Most pedig térjünk rá maguknak a tőkéseknek a fogyasztására. A tőkésosztály létfenntartási eszközei már árutömegként is az ő tulajdonukat képezik minden csere előtt, mégpedig a tőkés viszonyok következtében, amelyek között általában *minden* áru — az egyedüli munkaerőárun kívül — a tőkések tulajdonaként jön létre. Természetesen ezek a „jobb" létfenntartási eszközök éppen mert áruk, csupán sok szétforgácsolt magántőkés tulajdonaként, illetőleg minden egyes tőkés mindenkori magántulajdonaként jönnek a világra. Ezért ahhoz, hogy a tőkésosztály a saját tulajdonában levő létfenntartási eszközök élvezetéhez jusson

— ugyanúgy, mint az állandó tőkénél —, a tőkések között is mindenoldalú cserének kell végbemennie. Ezt a társadalmi cserét is pénznek kell közvetítenie, és az erre a célra szükséges pénzösszeget szintén a tőkéseknek kell a forgalomba dobniuk — hiszen miként az állandó tőke megújítása során, itt is egy belső, házi ügyet intéz el a vállalkozók osztálya. A végbement csere után pedig ez a pénzösszeg is visszatér az össztőkés osztály zsebébe, ahonnan származott.

Arról, hogy minden évben ténylegesen előállítsák a szükséges adag létfenntartási eszközt a tőkések számára szükséges luxussal, a *tőkés kizsákmányolás ugyanazon mechanizmusa* gondoskodik, amely egyáltalán a bérviszonyt szabályozza. Ha a munkások csak annyi létfenntartási eszközt állítanak elő, amennyi saját maguk eltartásához szükséges, akkor foglalkoztatásuknak a tőke szempontjából nem volna értelme. Ennek csak akkor kezd értelme lenni, ha a munkás saját eltartásán kívül, amely bérének felel meg, még „kenyéradójának" eltartásáról is gondoskodik, tehát a tőkés számára marxi elnevezés szerint „értéktöbbletet" hoz létre. És ennek az értéktöbbletnek egyebek közt arra kell szolgálnia, hogy a tőkésosztályt, akárcsak a korábbi történelmi periódusok valamennyi más kizsákmányoló osztályát, a szükséges létfenntartási eszközökkel és luxussal is ellássa. A tőkésekre ekkor már csak az a különleges fáradozás vár, hogy a megfelelő áruk kölcsönös cseréje és az ehhez szükséges pénzeszközök előkészítése révén saját osztályuk tövisekkel és lemondással teli létezéséről, valamint annak természetes szaporodásáról gondoskodjanak.

Ezzel társadalmi össz-árukásánkon belül máris tisztáztuk két nagy adag sorsát: a munkafolyamat megújítására szolgáló termelési eszközökét és a lakosság, vagyis egyfelől a munkásosztály, másfelől pedig a tőkésosztály eltartására szolgáló létfenntartási eszközökét.

Mellesleg itt könnyen az a látszat keletkezhet, mintha a fentiekben merő fantáziaképeket rajzoltunk volna fel. Honnan tudná ma egy tőkés és egyáltalán melyik tőkés törődik azzal, hogy mit és mennyit kell előteremtenie az elhasználódott össztőke pótlására, a munkásosztály és a tőkésosztály ellátására? Hiszen minden vállalkozó vakon termel és csak azért, hogy a többivel versenyezzen, és szinte csak az orra hegyéig lát. A konkurrencia és az anarchia zűrzavarában azonban végül is nyilvánvalóan érvényesülnie kell valamiféle láthatatlan szabálynak, különben a tőkés társadalom már réges-régen romokban heverne. És a közgazdaságtan mint tudomány egész értelme és különösen a marxi gazdasági tanok tudatos célja abban rejlik, hogy feltárja azokat a rejtett törvénye-

ket, amelyek a magángazdaság zűrzavarában a társadalmi egész rendjét és összefüggését alkotják. A tőkés felhalmozás — vagyis a fokozódó termelésbővítés révén való tőkegyarapítás — objektív és láthatatlan szabályait kell most kinyomoznunk. Hogy azok a törvények, amelyeket kifejtünk, az aktív egyéni tőke tudatos cselekvésmódja számára nem mértékadóak, hogy valójában a társadalomnak nincs olyan átfogó szerve, amely ezeket a szabályokat tudatosan felállítaná és működtetné, ebből az következik, hogy a mai termelés csak holdkórosként imbolyogva, a többlet és a hiány, az áringadozások és válságok között tudja megoldani feladatát. Ám éppen ezeknek az áringadozásoknak és válságoknak társadalmi szempontból egészében véve az az értelmük, hogy a kaotikus magántermelést óráról órára és periodikusan ismét az általános nagy összefüggések vágányára tereljék, mert e nélkül a termelés igen gyorsan szétesne. Amikor tehát itt, Marxszal együtt, nagy vonalakban megpróbáljuk felvázolni a tőkés össztermelés viszonyát a társadalmi szükséglethez, csupán a kapitalizmus sajátos *módszereitől:* az áringadozásoktól és a válságoktól tekintünk el, amelyek révén e viszonyok érvényre jutnak, és a dolog mélyére nézünk.

A társadalmi árutömeg általunk már tisztázott két nagy adagjával azonban mégsem érhetjük be. Ha a dolgozók kizsákmányolása csak arra szolgálna, hogy a kizsákmányolóknak fényűző életet biztosítson, akkor az valamiféle modernizált rabszolgatartó társadalom vagy középkori hűbéri uralom volna, és nem a tőke modern uralma. Életcélja és hivatása: a profit pénzformában, a pénztőke felhalmozása. Vagyis a termelés tulajdonképpeni történelmi értelme csak ott kezdődik, ahol a kizsákmányolás ezen a korláton túljut. Az értéktöbbletnek nem csupán arra kell elegendőnek lennie, hogy a tőkésosztálynak „rangjához illő" megélhetést biztosítson, hanem ezen túl tartalmaznia kell a felhalmozásra szánt részt is. Sőt, ez a legfőbb sajátos cél olyannyira mértékadó, hogy a munkásokat csak olyan mértékben foglalkoztatják, vagyis hozzák olyan helyzetbe, hogy önmaguk számára létfenntartási eszközöket tudjanak beszerezni, amilyenben e munkások a felhalmozásra szánt profitot megtermelik, és amennyire kilátás van arra, hogy azt valóban fel lehet halmozni pénzformában.

A tőkés társadalom általunk elképzelt összárupiacán ennek megfelelően még egy harmadik adag árut is kell találnunk, amely sem a felhasznált termelési eszközök megújítására, sem pedig a munkások és a tőkések eltartására nem szolgál, hiszen mindezt már tisztáztuk. Olyan áruk ezek,

amelyek a munkásokból kisajtolt értéktöbbletnek azt a felbecsülhetetlen részét tartalmazzák, amely a tőke tulajdonképpeni életcélját alkotja: a tőkésítésre, felhalmozásra szánt profit. Miféle áruk ezek, és kinek van szüksége rájuk a társadalomban, vagyis ki veszi át a tőkéstől, hogy végre hozzásegítse őket a profit legfontosabb részéhez, a tiszta aranyhoz?

Ezzel eljutottunk a felhalmozás problémájának magvához, és meg kell vizsgálnunk megoldásának valamennyi kísérletét.

Talán a munkások volnának azok, akik ez utóbbi áruadagot elviszik a társadalmi áruraktárból? De hiszen a munkásoknak semmiféle vásárlóeszközük sincs a vállalkozóktól kapott béreken kívül, és ezeknek a béreknek a mértékében csak a társadalmi össztermék őket illető kicsiny részét veszik meg. Ezen túl egy szemernyi tőkés árut sem vehetnek át, bármekkorák is kielégítetlen létszükségleteik. A tőkésosztály törekvése és érdeke is arra irányul, hogy a munkások által elfogyasztott társadalmi össztermékadagot és az ehhez szolgáló vásárlóeszközöket a lehető legszűkebben, és ne a lehető legbőségesebben mérjék. Mert a tőkések mint összosztály szempontjából — nagyon fontos, hogy ezt a szempontot elkülönítsük az egyes tőkés zavaros elképzelésétől — a munkások az ő számukra nem árufelvevők, nem „üzletfelek", mint mások, hanem csupán munkaerők, akiket — szomorú szükségszerűségképp — saját termékeik egy részéből kell eltartaniuk, ezért ezt a részt a mindenkor társadalmilag elfogadható minimumra redukálják.

Eszerint a tőkések maguk volnának a felvevői társadalmi árutömegük eme utolsó adagjának, amennyiben a saját magánfogyasztásukat bővítik? Ez sem volna kivihetetlen, bár az uralkodó osztály fényűzéséről különféle bolondságok révén amúgy is bőkezűen gondoskodnak. Csakhogy, ha a tőkések a munkásokból kisajtolt egész értéktöbbletet maradéktalanul elmulatnák, akkor a felhalmozásból semmi sem lehetne. Ekkor a tőke álláspontjáról egészen fantasztikus módon visszaesnének egy modernizált rabszolgatartó gazdálkodásba vagy feudalizmusba. Nos, ennek a fordítottja nagyon is elképzelhető és alkalmilag szorgalmasan gyakorolják is: a tőkés felhalmozás a rabszolgatartás vagy a jobbágyrendszer kizsákmányolási formáival párosítva megfigyelhető volt az elmúlt évszázad hatvanas éveiig az Egyesült Államokban, mostanában pedig Romániában és különböző tengerentúli gyarmatokon. De az ellenkező eset, hogy a kizsákmányolás modern formája, vagyis a szabad bérviszonyok mellett az értéktöbbletet ókori vagy feudális módon elkótyavetyéljék, a felhalmozást elhanyagolják, ez a tőke szentsége elleni halálos bűn egyszerűen

elképzelhetetlen. Megjegyzendő, hogy az össztőke álláspontja ebben is lényegesen különbözik az egyes vállalkozóétól. Az utóbbiak számára például a „nagyúri" fényűzés kívánatos értékesítési bővülésként jelentkezik, vagyis elsőrendű felhalmozási alkalom. Az össztőkés mint osztály számára azonban az összértéktöbblet fényűző elfogyasztása merő téboly, gazdasági öngyilkosság, mivel gyökerében semmisíti meg a felhalmozást.

Ki lehet tehát a felvevő, a társadalmi árutermelés fogyasztója — hiszen csak a termékek eladása teszi lehetővé a felhalmozást? Annyi bizonyos, hogy sem a munkások, sem pedig maguk a tőkések nem lehetnek azok.

De vajon nincsenek-e a társadalomban különféle rétegek, mint hivatalnokok, katonák, papok, tudósok, művészek, akik nem tartoznak sem a munkások, sem pedig a vállalkozók közé? Vajon a lakosság eme kategóriáinak nem kell-e kielégíteniük fogyasztási szükségleteiket, és nem lehetnek-e éppen ők az árufölösleg keresett felvevői? Ismételjük: az egyes tőkés számára biztosan! Más a helyzet azonban, ha a vállalkozókat mint osztályt, ha a társadalmi össztőkét vizsgáljuk. A tőkés társadalomban mindezek a felsorolt rétegek és foglalkozások gazdaságilag csupán a tőkésosztály függelékei. Kérdezzük meg, honnan szerzik a hivatalnokok, a katonák, a papok, a művészek stb. vásárlóeszközeiket, és akkor kiderül, hogy részben a tőkések zsebéből, részben (a közvetett adórendszer segítségével) a munkabérekből kapják. Ezek a rétegek tehát az össztőke számára gazdaságilag nem számítanak különleges fogyasztói osztálynak, mivel nincs a birtokukban önálló vásárlóerő-forrás, csupán a két nagy tömeg, a tőkések és a munkások társfogyasztói, és ezek fogyasztásában eleve bennefoglaltatnak.

Egyelőre tehát nem látunk árufelvevőt, azaz lehetőséget arra, hogy ezt a legutolsó áruadagot eljuttassuk valakihez, amelynek eladása megvalósítaná a felhalmozást.

Végül a nehézségből egészen egyszerű a kiút. Lehet, hogy úgy viselkedünk, mint az a lovas, aki kétségbeesetten kereste a paripát, amelyen ült? Lehet, hogy a tőkések kölcsönösen felvevői ennek az árumaradéknak is — mégpedig nem azért, hogy elpazarolják, hanem mert éppen a termelés bővítésére, a felhalmozásra akarják fordítani. Mert hiszen mi egyéb a felhalmozás, mint a tőkés termelés bővítése? Ahhoz azonban, hogy ezek az áruk céljuknak megfeleljenek, nem a tőkések magánfogyasztására szolgáló luxuscikkek formájában kell létezniük, hanem különféle termelési eszközökben (új állandó tőkében), továbbá a munkások létfenntartási eszközeiben.

Rendben van. De ez a megoldás csupán az egyik percről a másikra halasztja a nehézséget. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a felhalmozás megindult, és a bővített termelés a következő évben még nagyobb tömegű árut dob piacra, megint felvetődik a kérdés: hol találunk *akkor* felvevőket e még nagyobbra növekedett árutömeg számára?

Ha erre azt válaszoljuk: a megnövekedett árutömeget a következő évben megint csak a tőkések fogják egymás között kicserélni és felhasználni, hogy termelésüket ismét bővítsék — és így lesz ez évről évre —, akkor egy körhintával van dolgunk, amely önmaga körül forog az üres levegőben. Ez esetben nem tőkés felhalmozás, vagyis pénztőke felhalmozása megy végbe, hanem az ellenkezője: árutermelés a termelésért, ami a tőke szempontjából tökéletes értelmetlenség. Ha a tőkések mint osztály a felvevői saját maguk egész árutömegének — eltekintve attól a résztől, amelyet mindenkor a munkásosztálynak kell juttatniuk annak eltartására —, ha ők maguk mindig a saját pénzükkel vásárolják fel az árukat, és az abban tartalmazott értéktöbbletet kell „arannyá" változtatniuk, akkor profit felhalmozása, a felhalmozás, ha a tőkések osztályát mint egészet tekintjük, nem mehet végbe.

Hogy a felhalmozás végbemehessen, ahhoz egészen másfajta felvevőket kell keresnünk ahhoz az áruadaghoz, amelyben a felhalmozásra szánt profit rejlik; olyan felvevőket, akik vásárlási eszközeiket önálló forrásból merítik, és nem a tőkések zsebéből veszik ki, mint a munkások vagy a tőke munkatársai: az állami szervek, a hadsereg, az egyház, a szabadfoglalkozásúak. Olyan felvevőknek kell lenniük tehát, akik árucsere révén, tehát szintén árutermelés alapján szerezték vásárlási eszközeiket, de olyan árutermelés alapján, amely a tőkés árutermelésén kívül folyik, így tehát léteznünk kell olyan termelőknek, akiknek a termelési eszközei nem tekinthetők tőkének, akik maguk nem tartoznak a két kategóriába, a tőkésekhez és a munkásokhoz, akiknek azonban így vagy úgy, mégiscsak szükségük van tőkés árukra.

De hol vannak ezek a felvevők? A tőkések és parazitáik siserahadán kívül a mai társadalomban nincsenek más osztályok és rétegek!

És itt jutunk el a kérdés súlypontjához. Marx „A tőke" második kötetében, akárcsak az elsőben, vizsgálódásainak előfeltételeként megszabja, hogy a tőkés termelés egyedüli és kizárólagos termelési forma. Az első kötetben azt mondja: „Itt elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől, amelynek segítségével egy nemzet luxuscikkeket termelési vagy létfenntartási eszközökre tud átváltani és megfordítva. Hogy a vizsgálat tárgyát a maga

tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen foghassuk fel, itt az egész kereskedelmi világot egyetlen nemzetnek kell tekintenünk, és fel kell tételeznünk, hogy a tőkés termelés mindenütt meghonosodott és az összes iparágakat hatalmába kerítette." (*Marx—Engels* Művei. 23. köt. 542—543. old. 21a lábjegyzet.) A második kötetben pedig: „Ezen az osztályon (a tőkéseken – *R. L.*) kívül — minthogy feltételezésünk szerint a tőkés termelés általánosan és kizárólagosan uralkodik — egyáltalán nincs más osztály, csak a munkásosztály." (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 316. old.) Ilyen körülmények között a társadalomban természetesen csak tőkések vannak függelékeikkel együtt és a bérproletárok, más rétegek, más árutermelők és fogyasztók viszont nincsenek; csakhogy ez esetben a tőkés felhalmozás, mint megpróbáltam kifejteni, pontosan ama megoldhatatlan kérdés előtt áll, amelyhez legutóbb eljutottunk.

Bárhogyan forgassuk is a dolgot, amíg annál a feltevésnél maradunk, hogy a társadalomban tőkéseken és bérmunkásokon kívül semmiféle egyéb réteg nincs, addig a tőkések mint összosztály nem tudnak megszabadulni fölösleges áruiktól, hogy az értéktöbbletet pénzzé tegyék és a tőkét felhalmozhassák.

Ez a marxi feltevés azonban csupán elméleti előfeltevés a vizsgálódás megkönnyítése és leegyszerűsítése céljából. Valójában a tőkés termelés, mint mindenki tudja, és mint maga Marx is „A tőké"-ben olykor nyomatékosan hangsúlyozza, korántsem az egyetlen és kizárólagosan uralkodó forma. Valójában minden tőkésországban, még a legfejlettebb nagyiparral rendelkezőkben is a tőkés vállalkozásokon kívül mind az iparban, mind a mezőgazdaságban számos kézműves és paraszti üzem működik, amelyek egyszerű árutermelést folytatnak. Valójában a régi tőkésországokon kívül magában Európában vannak országok, amelyekben a paraszti és kézműves termelés mindmáig túlsúlyban van, mint Oroszországban, a Balkánon, Skandináviában vagy Spanyolországban. Végül pedig a kapitalista Európán és Észak-Amerikán kívül hatalmas kontinensek vannak, amelyeken a tőkés termelés csak néhány egymástól távollévő ponton vert gyökeret, míg egyébként e földrészek népei minden lehetséges gazdálkodási formát felmutatnak a primitív kommunizmustól a feudalizmusig, a paraszti és a kézműves termelésig. Ezek a társadalmi és termelési formák nem egyszerűen békés, nyugodt, térbeli egymásmellettiségben éltek és élnek együtt a kapitalizmussal, hanem ellenkezőleg: a tőkés korszak kezdete óta köztük és az európai tőke között egészen sajátos fajtájú élénk anyagcsere fejlődött ki. A tőkés termelés igazi tömegtermelés, a

régi országok paraszti és kézműves köreinek felvevőire, és minden más ország fogyasztóira is rá van utalva, míg a maga részéről ezeknek a rétegeknek és országoknak a termékei nélkül (legyenek azok akár termelési, akár létfenntartási eszközök) technikailag egyáltalán nem tud meglenni. Ezért a tőkés termelés és nem-tőkés környezete között kezdettől fogva csereviszonynak kellett kialakulnia, amelyben a tőke megtalálta a lehetőséget, hogy saját értéktöbbletét további tőkésítés céljára tiszta aranyban realizálja, hogy magát a legkülönbözőbb szükséges árukkal ellássa saját termelésének bővítése céljából, és végül, hogy ezeknek a nem-tőkés termelési formáknak a felbomlasztása révén állandó proletarizált munkaerőt nyerjen.

Ez azonban a viszonynak csupán meztelen gazdasági tartalma. Valóságos konkrét alakulása alkotja a kapitalizmus fejlődésének világméretű történelmi folyamatát, annak tarka és mozgalmas sokféleségében.

Mert a tőke és nem-tőkés környezetének cseréje eleinte azokba a nehézségekbe ütközik, amelyeket a naturális gazdálkodás a szilárd társadalmi viszonyok és a patriarkális parasztgazdaság, valamint a kézművesség korlátozott szükségletei jelentenek. A tőke ekkor „hősies eszközökhöz", a politikai erőszak fegyveréhez folyamodik. Magában Európában első gesztusa a feudális naturálgazdálkodás forradalmi meghaladása. A tengerentúli országokban az első tett a hagyományos közösségek leigázása és lerombolása; ez a tőke világtörténelmi születése és azóta a felhalmozás állandó kísérőjelensége. Ezen országok primitív, naturális gazdálkodáson alapuló paraszti, patriarkális viszonyainak romjain nyitja meg az európai tőke a kaput az árucsere és az árutermelés előtt, lakosaikat a tőkés áruk felvevőivé változtatja, és egyúttal erőszakosan meggyorsítja saját felhalmozását is a leigázott népek természeti kincseinek és felgyülemlett gazdagságának közvetlen és tömeges kifosztása révén. A 19. század elejétől kezdve ezekkel a módszerekkel karöltve megy végbe a felhalmozott tőkének Európából más világrészek nem-tőkés országaiba való kivitele, ahol új terepen, a bennszülött termelési formák romjain talál áruihoz új vevőkört és ezáltal további felhalmozási lehetőségeket.

Ily módon a nem-tőkés társadalmi körökkel és országokkal való kölcsönviszonynak köszönhetően a kapitalizmus mindinkább terjeszkedik, amennyiben azok rovására halmoz fel, de ugyanakkor lépésről lépésre szétzilálja és kiszorítja azokat, hogy a helyükbe léphessen. Minél több tőkésország vesz azonban részt a felhalmozási területek utáni vadászatban, és minél inkább csökkennek azok a nem-tőkés területek, amelyek

a tőke világméretű terjeszkedése előtt még nyitva állnak, annál elkeseredettebb lesz a tőke konkurrenciaharca ezekért a felhalmozási területekért, annál hamarabb válnak ezek a nemzetközi portyázások politikai és gazdasági katasztrófák — világválságok, háborúk, forradalmak — láncolatává.

A tőke ezzel a folyamattal kettős értelemben is előkészíti a saját hanyatlását. Először is azért, mert ez a valamennyi nem-tőkés termelési forma rovására végrehajtott terjeszkedés egyre közelebb hozza azt a pillanatot, amikor majd az egész emberiség valóban csak tőkésekből és bérből élő proletárokból fog állni, és amikor éppen ezért a további terjeszkedés, tehát a felhalmozás válik lehetetlenné. Ugyanakkor abban a mértékben, amelyben ez a tendencia érvényesül, kiéleződnek az osztályellentétek, a nemzetközi gazdasági és politikai anarchia pedig olyan méreteket ölt, hogy ennek jóval azelőtt, mintsem a gazdasági fejlődés végső konzekvenciája — a tőkés termelés abszolút és osztatlan világuralma — bekövetkezne, ki kell váltania a nemzetközi proletariátus lázadását a tőke uralma ellen.

Tömören kifejtve tehát ez a probléma és megoldása, ahogyan azt én képzelem. Első pillantásra mindez merőben elméleti szőrszálhasogatásnak tűnhet fel. A probléma gyakorlati jelentősége mégis kézenfekvő. Mégpedig a mai közélet kiemelkedő tényével, az imperializmussal összefüggésben. Az imperialista periódus tipikus külső jelenségei: a tőkésállamok harca a gyarmatokért és az érdekszférákért, az európai tőke befektetési lehetőségeiért, a nemzetközi hitelrendszer, a militarizmus, a szupervédővám, a banktőke és a kartell-ipar domináns világpolitikai szerepe — mindez manapság közismert. Ezeknek a tőkés fejlődés utolsó fázisához való kötődése, a tőkefelhalmozásban betöltött szerepe oly nyilvánvaló, hogy az imperializmusnak mind képviselői, mind pedig ellenfelei világosan felismerik és elismerik. A szociáldemokrácia azonban nem elégedhet meg ezzel az empirikus felismeréssel. Feladata, hogy minden összefüggésben egzakt módon kimutassa a gazdasági törvényszerűséget, és megragadja az imperializmus jelenségei nagy és tarka komplexumának tulajdonképpeni gyökerét. Mert mint ilyen esetekben lenni szokott, a problémának csak gyökerében való egzakt, teoretikus megragadása kölcsönözheti az imperializmussal való harcunk gyakorlatának azt a biztonságot, céltudatosságot és ütőerőt, amely a proletariátus politikája szempontjából elengedhetetlen. A kizsákmányolás, a többletmunka és a profit tényeit már Marx „A tőke" című művének megjelenése előtt is jól ismerték. De csak

az értéktöbbletnek és képződésének, a bértörvénynek és az ipari tartalékseregnek az egzakt elmélete, ahogyan Marx azt az értékelmélet alapján kifejtette, adhatta azt a szilárd alapot az osztályharc gyakorlatának, amelyen a német és annak nyomdokában a nemzetközi munkásmozgalom fejlődött a világháborúig. Hogy az elmélet önmagában nem elegendő, hogy mellesleg a legjobb elméletet is össze lehet kapcsolni a leghitványabb gyakorlattal, azt éppen a német szociáldemokrácia jelenlegi összeomlása bizonyítja. Ez az összeomlás azonban nem a marxi elméleti felismerés következtében, hanem annak ellenére következett be, és csak úgy és azáltal lehet leküzdeni, ha a munkásmozgalom gyakorlatát összhangba hozzuk elméletével. És mint egészében véve és általában, úgy az osztályharc minden fontosabb részterületén is csak a marxi elméletből, Marx alapműveinek sok feltáratlan kincséből tudunk álláspontunkhoz biztos bázist teremteni.

Hogy az imperializmus gazdasági gyökereinek magyarázatát a tőkefelhalmozás törvényeiből kell levezetni, és velük kell összhangba hozni, ahhoz nem fér kétség, mivel az imperializmus egészében véve már az általános empirikus tapasztalat alapján sem egyéb, mint a felhalmozás sajátos módja. De miképpen volna ez lehetséges, ha kritikátlanul ragaszkodnánk „A tőke" második kötetében található marxi feltevéshez, amely olyan társadalomra van szabva, amelyben a tőkés termelés az egyedüli, s amelyben az egész lakosság csak tőkésekből és bérmunkásokból áll?

Bárhogyan határozzuk meg közelebbről az imperializmus belső gazdasági mozgatórugóit, annyi mindenképpen világos és közismert: lényege éppen a tőke uralmának a régi tőkésországokból új területekre való átterjedése, és ezeknek az országoknak az ilyen területekért folytatott gazdasági és politikai konkurrenciaharca. Marx azonban, mint láttuk, „A tőke" második kötetében már az egész világot „egyetlen tőkés nemzetnek" tekinti, számára minden más gazdasági és társadalmi forma eltűnt. Hogyan lehet az imperializmust olyan társadalomban megmagyarázni, amelyben semmiféle tér nem nyílik számára?

Itt kénytelen voltam bírálatot gyakorolni. Egy csupán tőkésekből és munkásokból álló társadalom elméleti feltevése, amely önmagában véve a vizsgálat bizonyos céljaira — így például „A tőke" első kötetében az egyes tőke és a gyári kizsákmányolás gyakorlatának elemzésekor — teljesen jogos és helyénvaló, alkalmatlannak és zavarónak látszik nekem ott, ahol a társadalmi össztőke felhalmozásáról van szó. Mivel ez a tőkés fejlődés valóságos történeti folyamatát jelenti, nézetem szerint lehetetlen

úgy megragadni, ha ennek a történeti valóságnak minden feltételétől eltekintünk. A tőkefelhalmozás mint történelmi folyamat első napjától az utolsóig a különböző kapitalizmus előtti formációk környezetében küzdi magát előre, ezekkel szüntelen politikai harcban és szakadatlan gazdasági kölcsönhatásban. Hogyan lehet tehát ezt a folyamatot és annak belső mozgástörvényeit helyesen megragadni egy olyan vérszegény elméleti fikcióval, amely ezt az egész környezetet, ezt a harcot és ezt a kölcsönhatást nemlétezőnek nyilvánítja?

És éppen itt a marxi elmélet szellemében szükségesnek tartom, hogy „A tőke" első kötetének előfeltevését, amely ott kitűnő szolgálatot tett, most feladjuk, és a felhalmozás mint összfolyamat vizsgálatát a tőke és történelmi környezete közötti anyagcsere konkrét bázisára alapozzuk. Ha ezt tesszük, akkor nézetem szerint a folyamatot minden erőszaktevés nélkül éppen Marx alapvető tanaiból, gazdasági főművének többi részével teljes összhangban magyarázhatjuk meg.

Maga Marx csak felvetette az össztőke felhalmozásának kérdését, de már nem válaszolta meg. Jóllehet elemzésének előfeltételéül a tisztán tőkés társadalmat választotta, ám ezen az alapon elemzését nem csupán nem vitte végig, hanem éppen ennél a döntő kérdésnél félbe is szakította. Hogy felfogását szemléletessé tegye, felállított néhány matematikai sémát, de alig kezdte ezek lehetőségeit a társadalmi gyakorlat szempontjából értelmezni, illetve bizonyítani, amikor a betegség, majd a halál kiragadta kezéből a tollat.* A probléma megoldása, mint némely más problémáé is, tanítványaira maradt, és én *Felhalmozás*omat ebben az irányban tett kísérletnek szántam.

Az általam javasolt megoldást tehát lehet helyesnek vagy helytelennek tekinteni, bírálni, támadni, kiegészíteni, lehet más megoldást ajánlani. Ez azonban nem történt meg. Valami egészen váratlan dolog történt: a „szakértők" kijelentették, hogy egyáltalán nincsen megoldásra váró probléma! „A tőke" második kötetében található marxi fejtegetések, úgymond, kielégítő és kimerítő magyarázatot szolgáltatnak a felhalmozásra, éppen a séma bizonyítja fehéren-feketén, hogy a tőke akkor is kiválóan tudna növekedni, a termelés pedig bővülni, ha a világon nem volna más, csak tőkés termelés; ez önmaga számára felvevőpiac, és csupán

* „A tőke" első kötetéhez írott előszavában Friedrich Engels utalt arra, hogy a 21. fejezetet *(Felhalmozás és bővített újratermelés)* Marx átdolgozta, hogy „az megfeleljen a szerző tágabbá vált látókörének". (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 7—8. old.)

a marxi séma ábécéjének megértésére való teljes képtelenségem vezetett oda, hogy itt problémát lássak!

Gondoljuk csak meg:

A közgazdaságtanban ugyebár már egy évszázada folynak a viták a felhalmozás problémája, az értéktöbblet realizálásának lehetőségei körül: a húszas években Sismondi és Say, Ricardo, MacCulloch, az ötvenes években Rodbertus és von Kirchmann, a nyolcvanas és kilencvenes években az orosz narodnyikok* és a marxisták vitatkoztak erről a kérdésről. Franciaországban, Angliában, Németországban és Oroszországban a közgazdaságtan legkiválóbb teoretikusai újra meg újra szellőztették ezeket a kérdéseket, mégpedig mind a marxi „Tőke" megjelenése előtt, mind pedig utána. A probléma sehol sem hagyta nyugton a kutatókat, ahol az éles társadalomkritika ösztönzésére a közgazdaságtanban eleven szellemi élet lüktetett.

„A tőke" második kötete ugyebár nem lezárt mű, mint az első, csupán egy torzó, többé-kevésbé kész töredékek és vázlatok laza összeállítása, ahogyan azokat egy kutató saját értelmezése szerint a tárgy megértése céljából leírja, amelyek kidolgozását azonban a betegség szüntelenül meggátolta és félbeszakította. Éppen az össztőke felhalmozásának elemzése, amelyről itt szó van, járt a legrosszabbul mint a kézirat utolsó fejezete: a 450 oldalas kötetből csak 35 oldalt tesz ki, és mondat közepén marad abba.

A kötetnek ezt az utolsó szakaszát ugyebár Engels tanúságtétele szerint maga Marx is „feltétlenül átdolgozandónak" találta, és ugyanazon tanúságtétel szerint nem „végleges tárgyalása a témának"**. Marx már azzal is jelezte a probléma nehézségét, hogy elemzése során az értéktöbblet realizálásának problémáját a kézirat utolsó lapjáig állandóan felvetette, kételyeit új és új formában kifejezte.

A második kötet végének rövid töredékében Marx a felhalmozást tárgyalja; az itteni előfeltevések és a harmadik kötet fejtegetései között, ahol „a tőke összfolyamatát"*** vázolja, valamint az első kötet fontos törvényei között, ugyebár tátongó ellentmondások vannak, amelyekre én könyvemben részletesen kitérek.

A tőkés termelésnek a nem-tőkés országok irányába való fékezhetetlen

* Lásd a 214. old.

** *Friedrich Engels:* Előszó. *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 7. és 8. old.

*** Lásd *Marx—Engels* Művei. 25. köt.

terjeszkedése ugyebár már a történelem színpadán való megjelenése óta vörös fonalként szövi át a termelés egész fejlődését, és egyre nagyobb a jelentősége, mintegy negyedszázada pedig, az imperializmus fázisában éppenséggel a társadalmi élet meghatározó és domináns tényezőjeként lép fel.

Mindenki tudja ugyebár, hogy olyan ország, ahol kizárólag tőkés termelés, tőkések és bérmunkások léteznének, mindmáig nem létezett és ma sem létezik. Az a társadalom, amelyre „A tőke" második kötetének feltevései vannak szabva, sehol sem létezik a létező valóságban.

Mindennek ellenére a marxizmus hivatalos „szakértői" kijelentik: felhalmozási probléma nem létezik, Marx már mindent végérvényesen megoldott! A felhalmozásnak a második kötetben található különös előfeltevése sohasem zavarta őket, ebben soha semmi rendkívülit nem vettek észre! És most, hogy erre a körülményre figyelmeztették őket, éppen ezt a különbséget találják rendjénvalónak, makacsul ragaszkodnak ehhez az elképzeléshez, és dühösen hadakoznak az ellen, aki problémát merészel látni ott, ahol a hivatalos marxizmus évtizedeken át semmi egyebet nem érzékelt, mint önmagával való elégedettségét!

Ez az epigonságnak olyan kirívó esete, hogy csupán egy, a vaskalapos tudományosság körében megesett anekdotikus történettel lehet együtt említeni: a kanti „Prolegomena" úgynevezett „lap-áthelyezésének" ismeretes történetével.

Egy évszázadon át szenvedélyesen vitatkozott a filozófiai világ a kanti tanítás különféle rejtélyeiről és különösen a „Prolegomenáról"; a kanti tanok értelmezése körül egész iskolák alakultak ki, amelyek gyakran kaptak hajba egymással. Végül Vaihinger professzor ezeknek a rejtélyeknek legalább a leghomályosabbikát megmagyarázta a világnak, mégpedig a lehető legegyszerűbb módon: rámutatott, hogy a „Prolegomena" 4. §-ának egy része, amely a fejezet többi részéhez úgy illik, mint szamárra a nyereg, valójában a 2. §-hoz tartozik, ahonnan az eredeti kiadás nyomdahibája következtében került a nem megfelelő helyre.* Ezt ma az írás minden egyszerű olvasója azonnal belátja. Nem így a céhbeli tudós, aki egy évszázadon át mélyértelmű elméleteket épített egy nyomdahibára. Valóban akadt is egy nagy tudományú férfiú, egy bonni pro-

* *Hans Vaihinger:* Eine Blattversetzung in Kants Prolegomena. Philosophische Monatshefte (Leipzig), 1879. évf. 321—332. old. és ugyanott, 1883. évf. 401—416. old.

fesszor, aki a „Philosophische Monatshefte" hasábjain négy cikkben felháborodottan bizonygatta, hogy az „állítólagos lap-áthelyezés" egyáltalán nem létezett, hogy éppen a nyomdahiba hozta felszínre az egyedül helyes és hamisítatlan Kantot, és hogy aki itt nyomdahibát merészkedik fellelni, az egy babszemnyit sem értett meg Kant filozófiájából.*

Körülbelül így ragaszkodnak a „szakértők" is a marxi „tőke" második kötetének előfeltevéséhez és az erre felépülő matematikai sémákhoz. Bírálatomban a legtöbb kétely azzal kapcsolatban merült fel, hogy a felhalmozás kérdésében a matematikai sémák egyáltalán semmit sem bizonyítanak, mivel történelmi előfeltevésük tarthatatlan. Válaszul azt mondják nekem: de hiszen a sémák teljesen simán feloldódnak, *tehát* a felhalmozás problémája is megoldódott, nem is létezik!

Íme egy példa a képletek ortodox kultuszára.

Otto Bauer a „Neue Zeit" hasábjain a következőképpen vizsgálja az általam felvetett kérdést: hogyan realizálódik az értéktöbblet?** Négy nagy számtáblázatot konstruál, amelyekben még azokkal a latin betűkkel sem éri be, amelyeket Marx az állandó és a változó tőke rövidített megjelöléséhez használt. Bauer hozzátesz ezekhez néhány görög betűt is. Táblázatai ennek következtében még elrettentőbbek, mint a marxi „tőke" összes sémája együttvéve. Ezzel az apparátussal akarja ábrázolni, hogyan értékesítenek a tőkések az elhasznált tőke megújítása után bármely árufölösleget, amelyben a tőkésítésre szánt értéktöbbletük rejlik: „Ezen túl azonban (a régi termelési eszközök pótlásán túl — *R. L.*) a tőkések az általuk első évben felhalmozott értéktöbbletet új üzemek alakítására és a meglevő bővítésére akarják használni. Ha a következő évben 12 500-zal több tőkét akarnak felhasználni, akkor már idén új munkahelyeket kell létesíteniük, új gépeket kell vásárolniuk, gyarapítaniuk kell nyersanyagkészletüket stb. stb." (Neue Zeit, 1913. 24. sz. 863. old.)

Ezzel a probléma meg is oldódna. „Ha a tőkések" bővíteni akarják termelésüket, akkor természetesen a korábbinál több termelési eszközre van szükségük, mint azelőtt, és így kölcsönösen egymás termelési eszközeinek felvevői. Egyúttal azonban több munkásra is szükségük van, és e munkások számára több létfenntartási eszközre, amelyeket szintén ők állítanak elő. Ezáltal sikerül elhelyezni a termelési eszközök és a létfenn-

* *J. H. Witte:* Die angebliche Blattversetzung in Kants Prolegomena. Philosophische Monatshefte (Leipzig), 1883. évf. 145—174. és 597—614. old.

** *Otto Bauer:* Die Akkumulation des Kapitals. Rezension. Die Neue Zeit (Stuttgart), 31. évf. 1912/1913. I. köt. 831—838. és 862—874. old.

tartási eszközök egész fölöslegét, és elindulhat a felhalmozás. Látjuk tehát, minden attól függ, hogy a tőkések „akarják"-e a termelést bővíteni. És miért ne akarnák? Hát persze, hogy „akarják"! „Ezáltal mindkét szféra termelési értéke, vagyis az egész értéktöbblet realizálódott" — jelenti ki diadalmasan Bauer, és az alábbi következtetést vonja le ebből:

„Hasonló módon meggyőződhetünk a IV. táblázatból arról, hogy nemcsak az első, hanem *minden következő évben* mindkét szféra teljes termelési értéke elhelyezhető, az egész többlet realizálható. Luxemburg elvtársnőnek az a feltevése tehát, hogy a felhalmozott értéktöbbletrészt nem lehet realizálni, hamis." (Id. mű, 866. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Bauer csak egy valamit nem vett észre: ahhoz, hogy eljusson ehhez a ragyogó eredményhez, nem volt szükség olyan hosszú és kimerítő számítgatásokra a négy táblázattal, széles és hosszú, kerek zárójelbe tett és négyemeletes képletekkel. Az eredmény, amelyhez Bauer eljut, ugyanis egyáltalán nem a táblázataiból adódik, hanem egyszerűen ő maga adottnak veszi. Bauer egyszerűen feltételezi azt, amit bizonyítania kellene; egész „bizonyítása" ebből áll.

Ha a tőkések a termelést bővíteni akarják, mégpedig annyival, amennyi pótlólagos tőkéjük van, akkor csak ezt a pótlólagos tőkét kell saját termelésükbe befektetni (természetesen feltéve, hogy ők maguk állítanak elő minden szükséges termelési és létfenntartási eszközt!), és akkor valóban nem marad számukra semmilyen eladhatatlan árufölösleg; van-e ennél valami egyszerűbb, és vajon szükség van-e egyáltalán a latin és görög betűs képletkacatra, hogy egy ennyire magától értetődő dolgot még „be is bizonyítsunk"?

De hiszen éppen az a kérdés, hogy a tőkések, akik biztosan mindig fel „akarnak" halmozni, vajon *tudnak* is felhalmozni, vagyis találnak-e a bővített termeléshez fokozódóan bővített felvevőpiacot, és vajon *hol* találják meg ezt? És erre a fiktív számokkal papírra vetett számtani műveletek nem adhatnak választ, csupán a termelés gazdasági, társadalmi összefüggéseinek elemzése.

Kérdezzük csak meg a „szakértőket": „Igen, odáig minden rendben van, hogy a tőkések bővíteni »akarják« a termelést, de kinek fogják azután eladni bővített árutömegüket?" Erre a következőképp válaszolnak: „Maguk a tőkések fogják felvenni újra és újra ezt a növekvő árutömeget saját üzemeik számára, hiszen álladóan bővíteni »akarják« a termelést."

„És hogy ki vásárolja meg a termékeket, éppen ezt mutatja a séma" — jelenti ki tömören G. Eckstein, a „Vorwärts" recenzense.[2]

Röviden: a tőkések minden évben pontosan annyival bővítik a termelésüket, amennyit az értéktöbbletből „megtakarítottak", ők a saját maguk felvevői, és ezért semmiféle gondot nem okoz nekik a felvevőpiac. Ez a *megállapítás* az egész „bizonyítás" kiindulópontja. Ez a megállapítás azonban nem igényel matematikai képleteket, és nem is bizonyítható be ilyenek révén. Maga az a naiv elképzelés is, amely szerint matematikai képletekkel be lehet bizonyítani a fődolgot, egy ilyen felhalmozás gazdasági *lehetőségét*, a marxizmus „szakértő" őreinek legmulatságosabb baklövése, és önmagában is elég volna ahhoz, hogy Marx forogjon a sírjában.

Magának Marxnak esze ágában sem volt, hogy saját matematikai sémáit valamiféle *bizonyítéknak* tüntesse fel arra nézve, hogy a felhalmozás valóban lehetséges egy csupán tőkésekből és munkásokból álló társadalomban. Marx a tőkés felhalmozás belső mechanizmusát vizsgálta, és felállított bizonyos gazdasági törvényeket, amelyeken ez a folyamat alapszik. Körülbelül ezt fejtette ki: ha az össztőke felhalmozása a tőkések egész osztályánál végbemegy, akkor a társadalmi termelés két nagy osztálya, a termelési eszközök és a létfenntartási eszközök előállítása között nyilvánvalóan pontos mennyiségi viszonyoknak kell fennállniuk. Csak ha ezeket a viszonyokat betartják, úgy, hogy a termelés egyik nagy osztálya a másiknak állandóan a kezére játszik, akkor mehet végbe zavartalanul a termelés fokozódó bővítése és egyúttal — az egész dolog célja — a tőke ebből eredő fokozódó felhalmozódása mindkét osztályban. Azért, hogy e gondolatait világosan és egyértelműen kifejtse és pontosan megragadja, Marx egy matematikai példát vázol fel, egy kitalált számokból felépített sémát, amelyen kimutatja: ennyit meg ennyit, ilyen meg ilyen arányban kell lenniük a séma különböző tételeinek (állandó tőke, változó tőke, értéktöbblet) ahhoz, hogy a felhalmozás végbemehessen.

Meg kell tehát értenünk: a matematikai sémák Marx számára példák, közgazdasági gondolatainak *illusztrációi*, ahogyan Quesnay „Tableau économique"-ja is elméletét példázta, vagy pedig ahogyan a különböző korok világtérképei a mindenkor uralkodó asztronómiai és földrajzi elképzelések illusztrációi voltak. Hogy a Marx által felállított, vagy helyesebben töredékesen jelzett felhalmozási törvények helyesek, ezt nyilvánvalóan csak maga a gazdasági elemzés bizonyíthatja be, összehasonlításuk más, Marx által felállított törvényekkel, azoknak a különböző következményeknek a mérlegelése, amelyekhez vezetnek, azoknak az előfeltételeknek a megvizsgálása, amelyekből kiindulnak stb. Mit gondol-

junk azonban olyan „marxistákról", akik minden ilyesfajta bírálatot mint esztelen vállalkozást utasítanak el, mivel a törvények helyességét *matematikai sémák bizonyítják*! Én kijelentem, kételkedem abban, hogy egy csak tőkésekből és munkásokból álló társadalomban, amely a marxi séma alapját alkotja, a felhalmozás végbemehet, és úgy vélem, hogy a tőkés termelés fejlődése egészében véve egyáltalán nem írható le tisztán tőkés üzemek közötti sematikus viszonyokkal. Erre a „szakértők" így válaszolnak: de biztosan leírható! ragyogóan bebizonyítható „A IV. táblázaton", „éppen ezt mutatják a sémák" — vagyis az a tény, hogy az illusztrációkhoz kigondolt számsorokat a papíron ellenállás nélkül lehet összeadogatni és szorozgatni!

Az ókorban sokan hittek különféle mesebeli lények — törpék, félszemű, félkarú, és féllábú stb. emberek — létezésében. Kételkedik talán valaki abban, hogy ilyen lények valamikor tényleg éltek? De hiszen fel vannak tüntetve a régi világtérképeken. Ez talán nem *bizonyíték*, hogy a régieknek ez az elképzelése pontosan megfelelt a valóságnak?

Vegyünk egy szárazabb példát.

X város és Y város között vasutat akarnak építeni, és költségvetési tervet dolgoznak ki, amely pontos számokban fejezi ki, hogy évente mennyinek kell lennie a személy- és áruforgalomnak, hogy az amortizálódáson, a folyó üzemeltetési költségeken és a szokásos „megtakarításokon" túl megfelelő „osztalékokat", mondjuk először 5%-ot, majd 8%-ot tudjanak biztosítani. A vasúti társaság alapítói természetesen mindenekelőtt arra gondolnak, hogy vajon az építendő vasúti pályán várható-e olyan személy- és teherforgalom, amely a költségvetési tervben kiszámított rentabilitást biztosíthatja. Hogy erre a kérdésre válaszolni tudjanak, ehhez nyilvánvalóan szükség van pontos adatokra a pálya korábbi forgalmáról, kereskedelmi és ipari jelentőségéről, a környéken fekvő városok és falvak lakosságának növekedéséről és más gazdasági és szociális viszonyokkal kapcsolatos dolgokról. Mit mondanánk egy olyan embernek, aki így érvelne: azt kérdezik, miért lesz rentábilis a vasútvonal? De kérem, hiszen ezt fehéren-feketén közli a költségvetési terv. Abban elolvashatja, hogy a vasút személy- és teherforgalmat fog lebonyolítani, és hogy a bevételekből először 5%-os, majd 8%-os osztalékot fog adni. Ha önök, uraim, *ezt* nem látják be, akkor teljes mértékben félreértették e költségvetési terv lényegét, célját és jelentőségét![3]

Józan emberek alighanem vállvonogatva értésére adnák ennek a nagyokosnak, hogy a bolondok házában, vagy a gyermekszobában volna a

helye. Az ilyen nagyokosok alkotják a marxizmus hivatalos őreinek körében a „szakértők" aeropagoszát, akik más embereknek osztályzatokat osztogatnak aszerint, hogy „a marxi séma lényegét, célját és jelentőségét" megértették-e vagy félreértették.

Mi annak a felfogásnak a magva, amelyet a sémák állítólag „bebizonyítanak"? Én azt a megjegyzést tettem, hogy a felhalmozáshoz hozzátartozik az a lehetőség, hogy fokozódó mértékben értékesítsenek árukat, és az így megszerzett profitot pénzzé változtassák. Csak így lehetséges ugyanis a termelés fokozódó bővítése, tehát a fokozódó felhalmozás. Hol találják meg a tőkések mint össz-osztály ezt a fokozódó, növekvő piacot? Bírálóim erre azt felelik: maguk alkotják ezt a felvevő piacot. Mivel saját üzemeiket mindinkább bővítik (vagy újabbakat hoznak létre), ezért éppenséggel mindig több termelési eszközre van szükségük gyáraikhoz és egyre több létfenntartási eszközre munkásaik számára. A tőkés termelés maga alkotja saját felvevőpiacát, vagyis a termelés növekedésével ez automatikusan növekszik. A tőke szempontjából a fő kérdés azonban a következő: lehetséges-e ezen a módon tőkés *profitot* elérni vagy felhalmozni? Csak ez esetben beszélhetnénk ugyanis tőkefelhalmozásról.

Vegyünk ismét egy egyszerű példát. *A* tőkés szenet termel, *B* tőkés gépeket gyárt, *C* tőkés létfenntartási eszközöket állít elő. Tegyük fel, hogy ez a három személy a tőkés vállalkozók összességét képviseli. Ha *B* mindig több gépet állít elő, akkor *A* egyre több szenet tud eladni és ezért egyre több gépet tud megvásárolni, amelyet a bányászatban hasznosít. Mindkettőjüknek egyre több munkásra van szüksége, és ezeknek egyre több létfenntartási eszközre, vagyis *C* egyre szélesebb piacot talál, és ezáltal ő is mind több szenet és gépet vásárol, mert szüksége van ezekre üzeméhez. Így körforgás jön létre, sőt ez egyre fokozódik, — mindaddig, amíg légüres térben önmagunk körül vagdalkozunk. De közelítsük meg a dolgot valamivel konkrétabban.

Tőkét felhalmozni nem azt jelenti, hogy egyre nagyobb tömegű árut állítunk elő, hanem hogy egyre több árut változtatunk pénztőkévé. Az értéktöbblet áruban való felgyülemlése és ennek az értéktöbbletnek a termelés bővítésében való felhasználása között mindig egy döntő ugrás zajlik le — ahogyan Marx nevezi, az árutermelés salto mortáléja —, azaz a pénz ellenében történő eladás. Lehet, hogy ez csak az egyes tőkésre érvényes, de az össztőkére, a társadalom egészére nem? Egyáltalán nem így van. Hiszen a dolgok társadalmi szerepének vizsgálatakor — mint Marx mondja — „nem kell Proudhon modorába esnünk, aki a polgári

gazdaságtant utánozva úgy szemlélte a dolgot, mintha a tőkés termelési mód társadalma en bloc, összességében tekintve elveszítené sajátos, történelmi, gazdasági jellegét. Ellenkezőleg. Ekkor az össztőkéssel van dolgunk." (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 394. old.) Nos, a profit mint pénztőke felhalmozódása éppen a tőkés termelés sajátos és egészen lényegi jellegzetessége és ugyanúgy érvényes az osztályra, mint az egyes vállalkozóra. Marx maga is hangsúlyozza a tőkefelhalmozás vizsgálatakor: „a valóságos felhalmozást kísérő és annak tőkés termelés esetén *feltételét alkotó* új pénztőke-képződést" (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 462. old. — Kiemelés — *R. L.*) és vizsgálódása során újra meg újra visszatér a kérdéshez: miképpen lehetséges a tőkések osztályánál a *pénztőke* felhalmozása?

Vegyük szemügyre most ebből a szempontból a „szakértők" szellemdús felfogását. *A* tőkés eladja áruit *B*-nek, vagyis értéktöbbletet kap pénzben *B*-től. Ez eladja áruit *A*-nak, és saját értéktöbbletének arannyá változtatására *A*-tól ismét visszakapja a pénzét. Mindketten eladják áruikat *C*-nek, és értéktöbbletükért tehát a *C*-től is kapnak egy pénzösszeget. De honnan származik ez? *A*-tól és *B*-től. Hiszen a feltevés szerint nem léteznek az értéktöbblet realizálásának egyéb forrásai, vagyis az áruk egyéb fogyasztói. De vajon végbe mehet-e ezen a módon *A*, *B* és *C* gazdagodása új pénztőke képződésének formájában? Egy pillanatra tegyük fel, hogy a cserére szánt árutömegek mindhármuknál nőnek, a termelés bővítése zavartalanul megy végbe és ezzel az árukban képviselt értéktöbblettömegek is növekedhetnek. A kizsákmányolás megtörtént, a gazdagodás, a felhalmozás lehetősége adott. Hogy azonban ez a lehetőség valósággá váljék, ahhoz szükség van a cserére, vagyis a megnövekedett új értéktöbblet új pénztőkében való realizálására. Megjegyzendő, hogy itt nem arról van szó, amit Marx többízben felvet „A tőke" második kötetében: honnan származik a pénz az értéktöbblet forgalmához?, hogy aztán végül ezt felelje: az aranybányából. Mi inkább azt kérdezzük: hogyan kerül új pénztőke a tőkések zsebébe, ha (a munkásoktól eltekintve) ők egymás egyedüli árufelvevői? A pénztőke eszerint állandóan egyik zsebből a másikba vándorol.

De kérdezzük meg ismét: nem kerülünk-e egészen tévútra ezekkel a kérdésekkel? Hátha a profit gyűjtése éppen az aranycsikó állandó vándorlását jelenti egyik tőkés zsebéből a másikba, azaz a magánprofitok fokozatos realizálását, amihez a pénztőke összegének egyáltalán nem kell nőnie, hiszen az olyasmi, mint a minden tőkés összprofitja, csupán a „szürke elméletben" létezik?

Csakhogy — ó jaj! — ezzel a feltevéssel egyszerűen a tűzbe vetnénk Marx „Tőké"-jének harmadik kötetét. Hiszen ennek középpontjában mint a marxi közgazdasági elmélet legfontosabb felfedezéseinek egyike, éppen az *átlagprofit*ról szóló tan áll. Csupán ez ad reális értelmet az első kötet értékelméletének; az utóbbiban gyökeredzik az értéktöbblet-elmélet és a második kötet — s így ezek a kötetek is a tűzbe vándorolnának. A marxi közgazdaságtani elmélet a társadalmi össztőkének egyetlen reális és valóságos értékként való felfogásán áll vagy bukik, ez az össztőke kézzelfogható módon éppen az összprofitban és annak eloszlásában jut kifejezésre, amely utóbbinak a láthatatlan mozgásából ered az egyes tőkék minden látható mozgása. A tőkés összprofit valójában sokkal reálisabb gazdasági érték, mint például a kifizetett munkabérek mindenkori összege. Elvégre ez utóbbit csupán egy időszakra visszaszámolva mint statisztikai számot fejezhetjük ki, ezzel szemben az összprofit a gazdasági gépezetben mint egész jut érvényre, amennyiben a konkurrencia és az ármozgás révén minden pillanatban elosztásra kerül az egyes tőkék között mint az országban „szokásos" átlagprofit vagy extraprofit.

Vagyis maradjunk csak ennél: a társadalmi össztőke állandóan, éspedig pénzformában elér egy összprofitot, amelynek az összfelhalmozás érdekében szüntelenül növekednie kell. Hogyan növekedhet ez az összeg, ha részei csupán egyik zsebből a másikba vándorolnak ugyanabban a körben?

A fenti esetben — mint azt eddig feltételeztük — látszólag növekedhet legalábbis az összárutömeg, amelyben a profit megtestesül, és csupán a pénz beszerzése okoz nehézséget, de ez talán csak a pénzforgalom technikai kérdése. Ám ez is *látszólagos*, felületes vizsgálódás eredménye. Az összárutömeg sem növekedhet, a termelés bővülésére egyáltalán nem kerülhet sor, hiszen az utóbbi számára *tőkés módon* már az első lépésnél előfeltétel a pénzformába való átalakulás, a profit mindenoldalú realizálódása. *A B*-nek, *B C*-nek és *C* ismét *A*-nak és *B*-nek csak abban az esetben tud növekvő árutömeget eladni és profitot realizálni, ha végül legalább egyikük a zárt körön kívül talál piacot. Ha ez nem történik meg, akkor a körhinta néhány fordulat után csikorogva megáll.

Ebből a szempontból kell méltányolni „szakértő" bírálóim gondolati mélységét, amikor ezt kiáltják nekem:

„Amikor tehát Luxemburg elvtársnő így folytatja: »szemmel láthatóan körben forgunk. Csak azért több fogyasztási cikket előállítani, hogy több munkást tarthassunk el és csak azért több termelési eszközt előállítani,

hogy minél több munkást foglalkoztassunk, ez tőkés szempontból abszurdum!« — akkor nehéz kideríteni, hogyan lehet ezeket a szavakat a marxi sémákra alkalmazni. A tőkés termelés célja a profit, és ezt a tőkések az ábrázolt folyamat során szerzik, és így tőkés szempontból semmiképpen sem abszurdum, hanem éppen ebből a szempontból az értelem, vagyis a profitra való törekvés megtestesülése." (G. Eckstein recenziója a „Vorwärts" 1913. február 16-i számának mellékletében.)

Valóban „nehéz kideríteni", mi nagyobb itt: az a naivan bevallott teljes képtelenség, hogy belegondoljunk Marxnak a társadalmi össztőkét az egyes tőkétől megkülönböztető alapvető elméletébe, vagy az általam felvetett kérdéssel szembeni tökéletes értetlenség. Azt mondom: a mind nagyobb terjedelemben való termelés csupán a termelés kedvéért tőkés szempontból abszurdum, *mert* ez esetben — ama előfeltételek mellett, amelyekhez a „szakértők" ragaszkodnak — a tőkések egész osztálya számára nemcsak a *profit* realizálása, hanem a felhalmozás is lehetetlenné válna. Erre ők azt felelik nekem: ez nem abszurdum, hiszen ennek során profitfelhalmozás *megy végbe!* Honnan tudja ezt ön, szakértő? Nos, onnan, *hogy* a profitfelhalmozás valójában végbemegy, az — éppen a matematikai sémából „következik"! Abból a sémából, amelyben mi szuverén módon a papíron tintával számsorokat rovunk számsorok alá, amelyekkel akadálytalanul végezhetünk matematikai műveleteket és amelyekben — teljesen eltekintünk a pénztőkétől.

Világos: minden bírálatnak reménytelenül szét kell zúzódnia e robusztus „szakértelem" szikláin, mivel a „szakértők" egyszerűen hozzátapadnak az egyes tőkés szempontjához, amely ugyan a kizsákmányolási, vagyis termelési folyamat elemzéséhez, tehát „A tőke" első kötetének megértéséhez bizonyos mértékig elégséges, de a tőke forgalma és újratermelése szempontjából teljességgel elhibázott. A marxi „Tőke" második és harmadik kötete, amelyet a társadalmi össztőke alapgondolata világít át, számukra holt tőke maradt, amelyből betűket, képleteket, „sémákat" tanultak, de a szellemet nem vették észre. Marx maga kétségkívül nem volt „szakértő". Hiszen anélkül, hogy belenyugodott volna sémái számtani „menetébe", újra és újra fölvetette a kérdést: hogyan lehetséges az általános felhalmozás, új pénztőke képződése a tőkések osztályánál? Mindenkor az epigonoknak tartotta fenn azt, hogy a mester gyümölcsöző hipotéziseit merev dogmává változtassák, és elégedett megnyugvást találjanak ott, ahol egy úttörő szellem alkotó kétségeket érzett.

A „szakértők" álláspontja azonban egy sor érdekes következményt von maga után, amelyek végiggondolásával ők szemmel láthatóan nem fárasztották magukat.

Első következmény. Ha a tőkés termelés önmaga számára korlátlan felvevő, vagyis a termelés és a felvevőpiac azonos, akkor a válságok mint periodikus jelenségek teljességgel megmagyarázhatatlanok. Ha a termelés, „mint a sémák mutatják", tetszőlegesen halmozhat fel, amennyiben saját növekedését ismét új bővítésre használja, akkor fölöttébb rejtélyes, hogyan és miért jöhetnek létre olyan helyzetek, amikor a tőkés termelés nem talál áruinak kellő piacot. Elvégre a „szakértők" receptje szerint a fölösleges árukat csupán magának kellene lenyelnie, vagyis (részben termelési eszközök, részben a munkások céljaira szánt létfenntartási eszközök formájában) a termelésbe kellene befektetnie, „és ugyanígy minden rákövetkező évben", ahogyan Otto Bauer „IV. táblázata" mutatja. Ez esetben az eladhatatlan árumaradék éppenséggel a felhalmozás és profitcsinálás új áldásává válna. Mindenesetre a válság sajátosan marxi felfogása, amely szerint az a tőkének abból a tendenciájából adódik, hogy minden adott piaci korlátot egyre rövidebb idő alatt kinő, abszurdummá válik. Hiszen valóban, hogyan nőhetne túl a termelés a piacon, ha ez önmaga piaca, ha a piac magától és automatikusan mindig ugyanolyan gyorsan növekszik, mint a termelés? Más szóval, hogyan nőhetne túl a tőkés termelés időről időre önmagán? Ezt ugyanúgy nem tehetné meg, ahogyan senki sem ugorhatja át a saját árnyékát. A tőkés válság ezáltal megmagyarázhatatlan jelenséggé válik. Vagy csupán *egyetlen* magyarázat marad számára: a válság nem a tőkés termelés terjeszkedési képessége és felvevőpiacának terjeszkedési képessége közötti aránytalanságból adódik, hanem csak a tőkés termelés különböző ágai közötti aránytalanságból. Ezek már önmagukban elégséges árufelvevők lennének egymás számára, csak az anarchia következtében a különböző dolgok között nincs meg a helyes arány, az egyikből túl sokat, a másikból túl keveset termeltek. Ezzel hátat fordítottunk Marxnak és végső soron a vulgár-közgazdaságtan, a manchesteri-tanítás és a polgári harmóniák Marx által oly derekasan kigúnyolt ősatyjánál, a „nyomorúságosnak" nevezett Say-nél kötöttünk ki, aki már 1803-ban meghirdette azt a dogmát, amely szerint abszurdum feltételezni, hogy *minden* dologból túl sokat lehet termelni; csupán részleges válság lehetséges, de semmiféle általános válság nem képzelhető el, ezért, ha egy nemzet bizonyos termék-

ből túl sokat termel, ez csak azt bizonyítja, hogy valami másfajtából keveset termelt.

Második következmény. Ha a tőkés termelés elegendő felvevőpiacot jelent önmaga számára, akkor a tőkés felhalmozás (objektív értelemben) korlátlan folyamat. Mivel a termelés akkor is, ha a tőke maradéktalanul uralkodik az egész világon, és ha az egész emberiség csak tőkésekből és bérproletárokból áll is, zavartalanul tovább növekedhet, vagyis a termelőerők korlátlanul fejlődhetnek, mivel a kapitalizmus *gazdasági* fejlődésének eszerint semmiféle korlát nem állja útját, akkor ezzel összeomlik a szocializmus egyik sajátosan marxi alappillére. Marx szerint a munkások lázadása, osztályharca — ebben rejlik győzelmes erejének kezessége — csupán a szocializmus objektív történeti szükségszerűségének ideológiai reflexiója, amely a bizonyos fejlődési szintet elért kapitalizmus objektív gazdasági lehetetlenségéből adódik. Ezzel természetesen nem azt mondom — ilyen fenntartások a marxizmus ábécéjéből, mint látni fogjuk, még mindig nélkülözhetetlenek az én „szakértőim" számára —, hogy a történelmi folyamatnak e gazdasági lehetetlenség végső határáig el kell vagy el lehet mennie. A tőkés fejlődésnek e cél felé való objektív irányulása önmagában elegendő ahhoz, hogy már jóval korábban előidézze a társadalmi ellentétek oly mértékű szociális és politikai kiéleződését és az állapotok olyan tarthatatlanságát, amely véget vet az uralkodó rendszernek. De ezek a szociális és politikai ellentétek végső soron csak termékei a tőkés rendszer *gazdasági* tarthatatlanságának, és fokozódó éleződésük erre vezethető vissza, mégpedig éppen abban a mértékben, amelyben ez a tarthatatlanság érzékelhetővé válik.

Ha ezzel szemben, a „szakértőkkel" együtt feltételezzük a tőkés felhalmozás gazdasági korlátlanságát, akkor a szocializmus alól kicsúszik az objektív történelmi szükségszerűség gránittalaja. Ez esetben beleveszünk ama Marx előtti rendszerek és iskolák ködébe, amelyek a szocializmust kizárólag a mai világ igazságtalanságából, komiszságából, vagy a dolgozó osztályok puszta forradalmi elszántságából akarták levezetni.[4]

Harmadik következmény. Ha a tőkés termelés kielégítő piacot jelent saját maga számára, és lehetővé teszi az egész felhalmozott érték bármilyen bővítését, akkor rejtélyessé válik a modern fejlődésnek egy másik jelensége is: mivel magyarázható, hogy oly lélekszakadva vadásznak a legtávolibb felvevőpiacok után, valamint a tőkekivitel, azaz a mai imperializmus legmarkánsabb jelenségei? Valóban megfoghatatlan! Minek ez a zaj? Mi célt szolgál a gyarmatok meghódítása? Miért volt szükség a

negyvenes és a hatvanas évek ópiumháborúira* és a kongói mocsarakban, a mezopotámiai sivatagokban dúló mostani csetepatékra?** A tőkének inkább otthon kellene maradnia és hűséggel élnie. Krupp csak termeljen bátran Thyssennek, Thyssen pedig Kruppnak, végül is tőkéiket mindig a saját üzemeikbe fektethetik és ezeket egymás számára bővíthetik, és így tovább körbe-körbe. A tőke történelmi mozgása és vele együtt a mai imperializmus egyszerűen érthetetlenné válik.

Avagy marad Pannekoek pompás magyarázata a „Bremer Bürger-Zeitung"***-ból. A nem-tőkés belső piacok utáni hajsza szerinte ugyan „tény, de nem szükségszerűség"; ez a materialista történelemfelfogás valóságos gyöngyszeme. Különben így is van! Ha elfogadjuk a „szakértők" feltevését, akkor megszűnik a szocializmus mint végcél, az imperializmus pedig mint annak előkészítő szakasza és történelmi szükségszerűség. Amaz a munkásosztály dicséretes elszántsága lett, ez pedig csupán a burzsoázia méltatlansága és elvakultsága.

A „szakértők" tehát olyan alternatíva elé kerülnek, amely elől nem tudnak kitérni. Vagy azonos a tőkés termelés és a felvevőpiac, ahogyan ők ezt a marxi sémából levezetik, ez esetben azonban oda a marxi válságelmélet, a szocializmus marxi megindoklása és az imperializmus történelmi materialista magyarázata. Vagy pedig a tőke csak addig tud felhalmozni, ameddig fogyasztót talál a társadalomban a tőkéseken és a bérmunkásokon kívül, ez esetben viszont nélkülözhetetlen a felhalmozás előfeltétele — a nem-tőkés rétegek és országok mint növekvő felvevőhelyek.

Teljes elhagyatottságomban csak egyetlen minden gyanún felül álló és fölöttébb „szakértő" koronatanút tudok felvonultatni a fenti következmények pártján.

1901-ben megjelent egy könyv: „Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England", szerzője Mihail Tugan-Baranovszkij, orosz marxista

* Lásd a 260. old.

** A Kongó körüli területeket 1916-tól a brit imperializmus tartotta kezében, miután 1915 júliusában angol csapatok Délnyugat-Afrikát elvették a német imperializmustól, 1916-ban a német gyarmati csapatokat Kamerunban kapitulációra kényszerítették, és Kelet-Afrika déli határáig szorították vissza őket. Mezopotámiában, 1916 áprilisában egy angol expedíciós hadtest kénytelen volt megadni magát a törököknek.

*** *Anton Pannekoek:* Rosa Luxemburg: Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus. Bremer Bürger-Zeitung, 1913. jan. 30.

egyetemi tanár. Tugan, aki ebben a könyvben az ő Marxát oly módon „revideálta", hogy elméletét pontról pontra a polgári vulgárközgazdaságtan elcsépelt bölcsességeivel helyettesítette, egyéb paradoxonok mellett itt azt a nézetet is kifejtette, hogy a válságok csupán az arányosság hiányából erednek, és nem abból, hogy a társadalom fizetőképes fogyasztása nem tud lépést tartani a termelés terjeszkedési képességével. És ezt a Say-tól kölcsön vett bölcsességet — ez volt elméletében az új és figyelemre méltó — „A tőke" második kötetében található marxi társadalmi újratermelési sémák révén bizonyította be!

„Ha egyáltalán lehetséges — mondja Tugan — bővíteni a társadalmi termelést és van hozzá elegendő termelőerő, akkor a társadalmi termelés arányos elosztása esetén a keresletnek is megfelelően bővülnie kell, mert ilyen körülmények között minden újonnan termelt áru újonnan megjelenő vásárlóerőt is képvisel más áruk megszerzésére." (25. old.) És ezt a marxi sémák révén „bizonyítja be", amelyeket Tugan más számokkal utánoz, és ezekből az alábbi következtetéseket vonja le:

„Az idézett sémáknak nyilvánvalóan bizonyítaniuk kellene az önmagában nagyon egyszerű alaptételt, amely azonban, ha nem értik meg tökéletesen a társadalmi tőke újratermelési folyamatát, akkor könnyen kifogásokat hív ki maga ellen, nevezetesen *azt az alaptételt, amely szerint a társadalmi termelés önmagának hoz létre piacot.*" (Kiemelés tőlem — *R. L.*)

Tugan-Baranovszkij a paradoxonok iránti előszeretete miatt később arra a következtetésre jut, hogy a tőkés termelés „bizonyos értelemben" teljesen független az emberi fogyasztástól. Bennünket azonban nem Tugan további tréfái érdekelnek, hanem az ő „önmagában nagyon egyszerű alaptétele", amelyre minden továbbit épít. És ez esetben meg kell állapítanunk:

Amit most „szakértő" bírálóim szememre vetnek, azt már 1901-ben szó szerint Tugan-Baranovszkij is kimondta, mégpedig mindkét jellemző tételt megfogalmazta: 1. a tőkés termelés saját terjeszkedése révén önmaga felvevő piacát alkotja, úgy, hogy a felhalmozásnál az értékesítés önmagában semmiféle nehézséget nem okoz (eltekintve az arányosság hiánya miatti nehézségektől); 2. azt a *bizonyítékot*, hogy ez így van, éppenséggel a marxi minta szerinti matematikai sémák adják, vagyis a türelmes papíron végzett összeadási és szorzási műveletek. Tugan-Baranovszkij ezt 1901-ben jelentette ki.* Csakhogy ekkor pórul járt. Karl Kautsky

* A forrásban: 1902.

azonnal puskavégre vette őt a „Neue Zeit"-ben, kíméletlen bírálatnak vetette alá az orosz revizionista vakmerő abszurditásait, egyebek között fenti „alaptételét" is.*

„Ha ez helyes volna — írta Kautsky (mármint az, hogy mint Tugan mondja, a társadalmi termelés arányos elosztása esetén a piac terjeszkedésének semmi más korlátja nem volna, mint a társadalom rendelkezésére álló termelőerők!) — akkor Anglia iparának annál gyorsabban kellene növekednie, minél nagyobb a tőkegazdagsága. Ehelyett fennakadások mutatkoznak, a növekvő tőke Oroszországba, Dél-Afrikába, Kínába, Japánba stb. vándorol. Ez a jelenség könnyen megmagyarázható elméletünkkel, amely a válságok végső okát a nem kielégítő fogyasztásban látja, és ez a jelenség ennek az elméletnek egyik támasza; Tugan-Baranovszkij álláspontjáról azonban megfoghatatlan." (Neue Zeit, 1902. 31. sz. 140. old.)

Hogyan néz ki ez a mi „elméletünk", amelyet Kautsky szembeállít Tuganéval? Íme Kautsky saját szavaival:

„A tőkések és az általuk kizsákmányolt munkások az előbbiek gazdagságának és az utóbbiak számának növekedésével ugyan mindig növekvő, *de a tőke felhalmozásánál* és a munka termelékenységénél *lassabban növekvő, önmagában nem elegendő piacot* biztosítanak a tőkés nagyipar által létrehozott fogyasztási cikkek számára. *Ez utóbbinak pótlólagos piacot kell keresnie saját szféráján kívül a még nem tőkés módon termelő foglalkozási ágaknál és nemzeteknél.* Ezt meg is találja, és mindinkább kiterjeszti, de szintén nem elég gyorsan. Mert ez a pótlólagos piac korántsem rendelkezik a tőkés termelési folyamat rugalmasságával és terjeszkedési képességével. Mihelyt a tőkés termelés fejlett nagyiparrá vált, mint ahogy ez Angliában már a 19. században megtörtént, nem rendelkezett többé olyan ugrásszerű terjeszkedési lehetőséggel, hogy a piac minden bővülését rövid időn belül behozza. Ezért minden prosperitási időszak, amely a piac tekintélyes bővülését követte, eleve tiszavirágéletűnek bizonyult, és szükségképpen válsággal zárult.

Főbb vonásaiban, mint látjuk, ez az »ortodox« marxisták által általánosan elfogadott, Marx által megalapozott válságelmélet." (Id. mű, 29. sz. 80. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Tekintsünk el most attól, hogy Kautsky ezt az elméletet téves és kétértelmű módon a válságoknak az „elégtelen fogyasztásból" való magya-

* *Karl Kautsky:* Krisentheorien. Die Neue Zeit (Stuttgart), 20. év 1901/1902. II. köt. 37—47., 76—81., 110—118. és 133—143. old.

rázatához köti, pedig ezt éppen Marx gúnyolja ki „A tőke" második kötetében (289. old.)*.

Tekintsünk el továbbá attól is, hogy Kautsky az egész dologban nem lát egyebet, mint válságproblémát, anélkül, hogy észrevenné: a tőkés felhalmozás a konjunktúraingadozásoktól függetlenül is probléma.

Végül pedig eltekintünk attól, hogy Kautsky kijelentése, amely szerint a tőkések és a munkások fogyasztása a felhalmozás szempontjából „nem elég gyorsan" növekszik, s ezért van szükség a felhalmozáshoz „pótlólagos piacra", elég gyenge és nem is próbálja egzakt módon megragadni a felhalmozásnak ezt a problémáját.

Bennünket itt csak az érdekel, hogy Kautsky mindenesetre saját véleményeként és „az ortodox marxisták által általánosan elfogadott" elméletként fehéren-feketén kinyilatkoztatja, hogy:

1. önmagukban a tőkések és a munkások *nem* nyújtanak kielégítő piacot a felhalmozáshoz.

2. A tőkés felhalmozásnak szüksége van „pótlólagos piacra" *a nemtőkés rétegeknél és nemzeteknél.*

Vagyis világos: Kautsky 1902-ben Tugan-Baranovszkijnak éppen azokat a megállapításait cáfolta, amelyeket most a „szakértők" felhalmozási elméletemmel szemben felhoznak, és a marxista ortodoxia „szakértői" az én esetemben pontosan ugyanazzal — csak éppen egzakt módon levezetett és a felhalmozás problémájára alkalmazott — felfogással szállnak harcba, mint az igaz hittől való rémítő eltévelyedéssel, amelyet Kautsky immár 14 évvel ezelőtt az ortodox marxisták által „általánosan elfogadott" válságelméletként szegezett szembe a revizionista Tugan-Baranovszkijjal.

És hogyan bizonyítja be Kautsky vitapartnerének tétele tarthatatlanságát? Éppen a marxi sémák alapján? Kautsky bebizonyítja az ő Tuganjának, hogy ezek a sémák helyes alkalmazásuk esetén — könyvemben közelebbről megvilágítottam, és épp ezért mellőzni kívánom, hogyan bánik maga Kautsky ezekkel a sémákkal — nem a Tugan-Baranovszkijféle tételt bizonyítják, hanem ellenkezőleg, az „elégtelen fogyasztással" magyarázott válságok elméletének bizonyítékai!

A világ alapjaiban ingadozik. Lehetséges volna, hogy a legfőbb szakértő is „félreismerte" „a marxi sémák lényegét, célját és jelentőségét", sőt, méghozzá sokkal jobban, mint Tugan-Baranovszkij?

* *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 290. old.

Kautsky azonban érdekes következtetéseket von le Tugan-Baranovszkij felfogásából. Hogy Kautsky kijelentése szerint ez a felfogás merőben ellentmond a marxi válságelméletnek, továbbá, hogy érthetetlenné teszi a nem-tőkés országokba való tőkekivitelt, azt már idéztük. Most beszéljünk az álláspont általános tendenciájáról:

„Mi a gyakorlati értéke... elméleti nézeteltéréseinknek?" — kérdi Kautsky. „Vajon az a kérdés, hogy a válságok az elégtelen fogyasztásból, vagy a társadalmi termelés nem megfelelő arányosságából erednek, végső soron több-e, mint afféle tanáros kérdés?

Némely »gyakorlati ember« talán így gondolja. Valójában azonban a kérdésnek nagy gyakorlati jelentősége van, mégpedig éppen a pártunkban mostanság vitatott taktikai nézeteltérések szempontjából. Egyáltalán nem véletlen, hogy a revizionizmus különösen hevesen harcol a marxi válságelmélet ellen."

És Kautsky terjengősen kifejti, hogy Tugan-Baranovszkij válságelmélete lényegében „az osztályellentétek enyhítésére" lyukad ki, és annak az iránynak az elméleti eszköztárához tartozik, amely „a szociáldemokráciának a proletár osztályharc pártjából egy demokrata párttá vagy egy szocialista reformokért küzdő demokrata párt balszárnyává változtatását" jelenti. (Id. mű, 31. sz. 141. old.)

A legfőbb szakértő tehát 14 évvel ezelőtt az eretnek Tugan-Baranovszkijt 36 nyomtatott oldalon fektette két vállra a „Neue Zeit"-ben és végül győztesen vonult el övében a legyőzött skalpjával.

És most meg kell érnem, hogy a mai „szakértők", mesterük hűséges tanítványai —, felhalmozásról adott elemzésemet ugyanazzal az „alaptétellel" ütik agyon, amely az orosz revizionistának a „Neue Zeit" vadászmezőin az életébe került! Hogy mi lesz e kaland mellett „mint látjuk, az ortodox marxisták által általánosan elfogadott válságelméletből", az természetesen nem egészen világos.

Hanem történt még valami eredeti. Miután a „Bremer Bürger-Zeitung", a „Dresdner Volkszeitung" és a „Frankfurter Volksstimme" ily módon Tugan-Baranovszkij fegyvereivel szétzúzta az én „Felhalmozásomat", a „Neue Zeit" közölte Otto Bauer bírálatát. Mint már láttuk, ez a szakértő is hisz a matematikai sémáknak a társadalmi újratermelés kérdéseiben megnyilvánuló varázslatos bizonyító erejében. Ő azonban még sincs egészen megelégedve a marxi sémával. Nem találja „kifogástalannak", sőt, „önkényesnek és nem ellentmondásoktól mentesnek" tartja, amit azzal magyaráz, hogy Engels Marx művének ezt a részét a mester hagya-

tékában „félkész állapotban találta". Ezért orcájának verítékében új sémát dolgoz ki: „Ezért itt *olyan sémákat állítottunk fel, amelyek, ha elfogadjuk az előfeltevéseket, nem tartalmaznak semmi önkényeset.*" Bauer úgy véli, hogy csak ezeknek az új sémáknak a révén „nyerhetünk kifogástalan alapot a Luxemburg elvtársnő által vitatott problémák vizsgálatához". (Neue Zeit, 1913. 23. sz. 838. old.) Bauer azonban mindenekelőtt megértette, hogy a tőkés termelés nem keringhet „zavartalanul" a kék levegőégben, ezért valamiféle objektív gazdasági alapot keres a tőke felhalmozásához, és ezt végül *a lakosság növekedésében* véli megtalálni.

Itt kezdődik a legkülönösebb. A „szakértők" egybehangzó szavazatai alapján és a központi lap szerkesztőségének testületi áldásával könyvemet tökéletes értelmetlenségnek, merő félreértésnek nyilvánítják, a felhalmozás problémája egyáltalán nem létezik, Marx már mindent megoldott, a sémák kielégítő választ adnak. Bauer azonban kényszerítve érzi magát, hogy sémáját mégis valami anyagi bázisra alapozza, és nem csak összeadási és kivonási szabályokra: figyelembe vesz egy bizonyos társadalmi viszonyt — nevezetesen a lakosság növekedését, és táblázata ezt tartja szem előtt. A tőkés termelés terjeszkedése, ahogy ezt a sémák szemléletesen ábrázolják, tehát nem a tőke önhatalmú mozgása saját tengelye körül, hanem ez a mozgás a népesség mindenkori növekedését követi:

„A felhalmozás a termelés mezejének kiterjesztését feltételezi; a termelés mezejét pedig a népesség növekedése terjeszti ki."* — „A tőkés termelési módban érvényesül *a tőke felhalmozásának a lakosság növekedéséhez való igazodására irányuló tendencia.*" — „A tőkefelhalmozásnak a népesség növekedéséhez való alkalmazkodási tendenciája uralja a nemzetközi viszonyokat." — „Ha a tőkés világgazdaságot mint egészet vizsgáljuk, akkor a felhalmozásnak a népesség növekedéséhez való alkalmazkodása mint tendencia az ipari ciklusban válik láthatóvá." — „*A prosperitás, a válság és a depresszió periodikus visszatérése annak a ténynek az empirikus kifejezése, hogy a tőkés termelés mechanizmusa öntevékenyen megszünteti a túlfelhalmozást és az elégtelen felhalmozást, a tőkefelhalmozást pedig ismételten újra és újra a népesség növekedéséhez igazítja.*" (Neue Zeit, 1913. 24. sz. 871—873. old. — Minden kiemelés Baueré.)

* „*A termelés mezejének kibővítése*, amely a felhalmozás egyik előfeltétele, a lakosság növekedése révén itt adott." *Otto Bauer:* Die Akkumulation des Kapitals. Rezension. Die Neue Zeit (Stuttgart), 31. évf. 1912/1913. I. köt. 869. old.

Később közelebbről is meg fogjuk vizsgálni Bauer népesedési elméletét. Egy dolog azonban bizonyos: ez az elmélet önmagában véve egészen új. A többi „szakértő" számára a tőkefelhalmozás társadalmi és gazdasági bázisára vonatkozó valamennyi kérdés merő értelmetlenség, „valóban nehezen megindokolható" volt. Bauer ezzel szemben egy egész elméletet konstruál, hogy választ adjon a kérdésre.

Csakhogy Bauer népesedési elmélete nem csupán könyvem többi bírálói számára újdonság, az egész marxista irodalomban először bukkan fel. Sem a marxi „Tőke" három kötetében, sem az „Értéktöbblet-elméletek"-ben, sem pedig Marx egyéb írásaiban nyomát sem találjuk a Bauer-féle népesedési elméletnek mint a felhalmozás megindokolásának.

Nézzük meg továbbá, hogy annak idején hogyan ismertette és recenzálta Karl Kautsky „A tőke" második kötetét a „Neue Zeit"-ben.* Kautsky a második kötet kimerítő tartalmi ismertetésekor a lehető legalaposabban tárgyalja a forgalomról szóló első szakaszokat, pontosan idézi az összes képletet és jelet, ahogyan azt Marx alkalmazta, és eközben „A társadalmi tőke újratermelése és forgalma" című egész szakasznak, vagyis a könyv legfontosabb és legeredetibb részének a kötetet ismertető húsz nyomtatott oldalból csak három oldalt szentel. Kautsky ezen a három oldalon kizárólag — természetesen az elkerülhetetlen „sémák" pontos visszaadásával — csupán az „egyszerű újratermelés" bevezető fikcióját, vagyis egy profitcsinálás nélküli tőkés termelést ismertet, amelyet maga Marx csupán merőben elméleti kiindulópontnak tekintett a voltaképpeni probléma: az össztőke felhalmozása vizsgálatához. Ez utóbbit Kautsky szó szerint a két alábbi sorral intézi el: „Végül pedig további bonyodalmakkal jár az értéktöbblet felhalmozása, a termelési folyamat bővítése." Punktum. Egy árva szóval sem mondott többet akkor. „A tőke" második kötetének megjelenése után és az azóta eltelt 30 év alatt sem. Tehát nemcsak hogy itt sem találjuk semmi nyomát Bauer népesedési elméletének, hanem Kautskynak legalábbis nem tűnt fel a felhalmozásról szóló egész szakasz sem. Nem veszi észre sem azt a különös problémát, amelynek megoldására Bauer „kifogástalan alapot" teremtett, sem azt a tényt, hogy Marx itt alig elkezdett vizsgálódását mondat közepén hagyja abba, anélkül, hogy választ adhatott volna az általa több ízben felvetett kérdésre.

* *Karl Kautsky:* „Das Elend der Philosophie" und „Das Kapital". Die Neue Zeit (Stuttgart), 4. évf. 1886. 49—58. és 157—165. old.

Kautsky később ismét visszatér „A tőke" második kötetére, mégpedig a Tugan-Baranovszkij ellen irányuló, általunk már idézett cikksorozatában. Kautsky itt megfogalmazza ezt a „mint látjuk, az ortodox marxisták által általánosan elfogadott, Marx által megalapozott válságelméletet", amelynek magva az, hogy a tőkések és a munkások fogyasztása a felhalmozás bázisaként *nem elegendő*, és hogy szükség van egy „pótlólagos felvevőpiacra", mégpedig „a még nem tőkés módon termelő foglalkozási ágaknál és nemzeteknél". Úgy látszik azonban, Kautsky nem veszi észre, hogy ez „az ortodox marxisták által általánosan elfogadott" válságelmélet nemcsak Tugan-Baranovszkij paradoxonjaival, hanem a Marx által felállított felhalmozási sémákkal, valamint a második kötet általános előfeltevésével sem fér össze. Hiszen a marxi elemzésnek a második kötetben kimondott előfeltevése éppen egy *csak* tőkésekből és munkásokból álló társadalom, és a sémák éppen arra vállalkoznak, hogy gazdasági törvényként ábrázolják, hogyan teszi lehetővé a két, nem elégséges fogyasztói osztály önmagában, fogyasztása révén az évenként ismétlődő felhalmozást. Még kevésbé találjuk meg Kautskynál a leghalványabb célzást is a Bauer-féle népesedési elméletre, mint a marxi felhalmozási séma tényleges alapjára.

Vegyük elő Hilferding „Finánctőké"-jét*; ennek a XVI. fejezetében egy kis bevezetés után, amely az össztőke újratermelési feltételeinek marxi ábrázolását a csodálat felsőfokú — és valójában teljesen jogos — jelzőivel méltatja mint „a bámulatba ejtő mű" legzseniálisabb teljesítményét és 14 nyomtatott oldalon szó szerint idézi Marx idevágó oldalait, természetesen megint a matematikai sémákkal együtt, ahol is Hilferding — megint csak joggal — felpanaszolja, hogy ezeket a sémákat nem méltatták elég figyelemre, és csupán Tugan-Baranovszkij érdeméből tettek szert valamelyes megbecsülésre. És mit vesz észre maga Hilferding az egész zseniális teljesítményben? Íme következtetései:

A marxi sémák azt mutatják, „hogy a tőkés termelésben mind az egyszerű, mind a bővített újratermelés zavartalanul végbemehet, *ha ezeket az arányokat betartják*. És megfordítva, egyszerű újratermelésnél is bekövetkezhet a válság, ha az arányokat, például az elhaló és az újonnan befektetésre kerülő tőke arányát megsértik. *Tehát nem vonható le az a következtetés, hogy a válság oka feltétlenül a tömegeknek a tőkés termeléssel szükségképpen együtt járó elégtelen fogyasztása.* Ugyancsak

* *Hilferding:* A finánctőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1959.

nem következik magukból a sémákból az *áruk általános túltermelésének lehetősége sem, sőt kimutatható a termelés bármekkora bővülése, amely a meglevő termelőerők alapján egyáltalán megvalósulhat.*" *[R. Hilferding:* A finánctőke. 345. old. (Kiemelés — *R. L.)]*

Ez minden. Tehát a felhalmozás marxi elemzésében Hilferding csupán a *válság*-probléma megoldásának alapját látja, mégpedig annyiban, amennyiben a matematikai sémák azokat az arányokat mutatják, amelyeknek betartása esetén biztosítható a zavartalan felhalmozás. Hilferding ebből két következtetést von le:

1. A válságok csupán aránytalanságból erednek — amivel „mint látjuk, az ortodox marxisták által általánosan elfogadott, Marx által megalapozott", az „elégtelen fogyasztásból" magyarázott válságelméletet az alvilágba süllyeszti, és ezzel szemben átveszi Tugan-Baranovszkij Kautsky által revizionista eretnekségként ízzé-porrá zúzott válságelméletét, amelynek következtében logikusan eljut a „szánalmas" Say megállapításáig: *általános* túltermelés lehetetlen.

2. Eltekintve a válságoktól mint az aránytalanság okozta periodikus zavaroktól, a tőkefelhalmozás (egy csupán tőkésekből és munkásokból álló társadalomban) korlátlanul végbemehet folyamatos „terjeszkedés" révén, amennyire azt a mindenkori termelési erők megengedik, amivel ismét szó szerint lemásolja a Kautsky által ízzé-porrá zúzott Tugant.

A felhalmozás problémája a válságoktól eltekintve tehát Hilferding számára nem létezik, mivel a „sémák azt mutatják", hogy „minden terjeszkedés" korlátlanul lehetséges, hogy a termeléssel egyidejűleg minden további nélkül növekszik a piac is. Bauer népességnövekedési korlátainak itt sincs semmi nyoma, és még csak nem is sejteti, hogy egy ilyen elméletre szükség volna.

Végül pedig maga Bauer számára is egészen új felfedezés ez a mostani elmélete.

Bauer már 1904-ben, tehát Kautsky és Tugan-Baranovszkij vitája után, a „Neue Zeit" hasábjain két cikkében külön foglalkozott a válságelmélettel a marxi teória fényében*; itt ő maga kijelenti, hogy szeretné elsőként felvázolni ennek az elméletnek összefüggő ábrázolását. És a válságokat — a marxi „Tőke" második kötetének egyik kijelentését felhasználva, amely a modern ipar tízéves ciklusát próbálja megmagyaráz-

* *Otto Bauer:* Marx' Theorie der Wirtschaftskrisen. Die Neue Zeit (Stuttgart), 23. évf. 1904/1905. I. köt. 133—138. és 164—170. old.

ni — főleg az *állótőke* különös forgalmi formájára vezeti vissza. Bauer egy szóval sem említi a termelés terjedelme és a népesség növekedése közötti viszony alapvető jelentőségét. Az egész Bauer-féle elmélet, vagyis „a népesség növekedéshez való alkalmazkodás tendenciája", amellyel most mind a válságokat, mind a csúcskonjunktúrát, mind a felhalmozást, mind a tőke nemzetközi vándorlását és végül magát az imperializmust megmagyarázza, vagyis azt a hatalmas törvényt, amely a tőkés termelés egész mechanizmusát mozgásban tartja, és „öntevékenyen szabályozza" — mindez Bauer, akárcsak az egész világ számára nem létezett! Most, a könyvemre adott válaszban hirtelen felbukkan az az alapvető elmélet, amely a marxi sémákat „végre kifogástalan alapra" helyezi: Bauer mintegy ad hoc kirázza a kisujjából, hogy megoldja a problémát, amely állítólag nem is létezett!

Mit tartsunk ezek után az összes többi „szakértőről"? Foglaljuk össze néhány pontban a mondottakat.

1. Eckstein és Hilferding (akárcsak Pannekoek) szerint a tőkefelhalmozás problémája nem létezik. Minden világos, magától értetődő, ahogyan a marxi sémák „mutatják". Az, hogy én bíráltam ezeket, annak oka csupán a sémák felfogására való hallatlan képtelenségem. Bauer szerint a Marx által használt számok „önkényesen kiválasztottak, és nem mentesek az ellentmondásoktól". Csak ő, Bauer talált „egy Marx gondolatmenetéhez alkalmazható szemléletes formát", és állított fel „önkényességektől mentes sémát".

2. Eckstein és a „Vorwärts" szerkesztősége szerint könyvemet mint teljesen értéktelent „el kell utasítani", a „Frankfurter Volksstimme" kis „szakértője" (1913. február 1.) szerint a könyv ráadásul „rendkívül káros" is. Bauer szerint „a hamis magyarázatban mégiscsak igaz mag rejlik": rámutat a tőkefelhalmozás korlátaira. (Neue Zeit, 1913. 24. sz. 873. old.)

3. Eckstein és a „Vorwärts" szerint könyvemnek semmi köze az imperializmushoz: „A könyv oly keveset mond napjaink lüktető gazdasági életének új jelenségeiről, hogy akár 20 vagy még több évvel ezelőtt is írhatták volna." Bauer szerint tanulmányom az imperializmusnak, ha „nem is az egyetlen", „de valóban egyik gyökerét" feltárja (lásd 874. old.), ami egy oly jelentéktelen személy esetében mint én, már magában véve is szép teljesítmény.

4. Eckstein szerint a marxi sémák először is azt mutatják, „milyen nagy valójában a társadalmi szükséglet", megmutatják „az egyensúly

lehetőségét", amelytől azonban a tőkés valóság „nagyon lényegesen távol van", mivel a profitra való törekvés uralja, amiből a válságok keletkeznek; még ugyanazon a hasábon a „marxi séma ábrázolása *azonban a valóságnak is* megfelel", mivel a séma éppen azt mutatja, „hogyan realizálódik ez a profit a tőkések számára". (Vorwärts, 1913. február 16. melléklet.) Pannekoek számára nem is létezik egyensúlyi állapot, csupán egy kék légtér: „a termelés terjedelmét súlytalan dologhoz lehet hasonlítani... amely bármely helyzetben *lebeghet*. A termelés kiterjedése szempontjából *semmiféle egyensúlyi állapot* sincs, amelyhez az eltérések után vissza lehet vonulni..., az ipari ciklus *nem* ingadozás egy átlagos helyzet körül, amelyet valamely szükséglet határoz meg" (Theoretisches zur Ursache der Krisen. Neue Zeit, 1913. 22. sz. 783., 792. old.). Bauer szerint a marxi sémák, amelyeknek tényleges értelmét ő végre megfejtette, nem jelentenek egyebet, mint a tőkés termelés mozgását a népesség növekedéséhez való alkalmazkodásában.

5. Eckstein és Hilferding hisz a korlátlan felhalmozás objektív gazdasági lehetőségében: „és hogy kik vásárolják meg a termékeket, éppen ezt mutatják a sémák" (Eckstein), amelyeket a papíron végtelenségig folytathatnánk. A Pannekoek-féle „súlytalan dolog", valóban, mint ő maga mondja, „bármely helyzetben lebeghet". Hilferding szerint „a termelés bármely kiterjesztése lehetségesnek mutatkozhat, amennyiben a meglevő termelőerővel végbemehet", mivel, mint a séma mutatja, a termeléssel az értékesítés is automatikusan növekszik. Bauer szerint csupán „a tőke apologetái bizonygathatják a felhalmozás korlátlanságát" és állíthatják, „hogy a termeléssel együtt automatikusan növekszik a fogyasztási erő is"! (Neue Zeit, 1913. 24. sz. 973. old.)

Nos, végül is mi az igazság? Mi a véleményük a „szakértő" uraknak? Volt-e Marxnál felhalmozási probléma, csak éppen mindeddig nem vettük észre, vagy pedig ez a probléma még Otto Bauer általi legújabb megoldása után sem egyéb, mint „a marxi séma feldolgozására való teljes képtelenségem" szüleménye, ahogyan azt a „Vorwärts" recenzense írta? Megfellebbezhetetlen, végérvényes igazságok, tévedhetetlen dogmák-e a marxi sémák, avagy „önkényesek és nem mentesek az ellentmondásoktól"? Az én általam felvetett probléma az imperializmusnak gyökerét érinti-e, vagy pedig „oly keveset mond napjaink lüktető életének jelenségeiről"? És végül is mit akarnak ábrázolni, ahogyan Eckstein írja, „a híressé vált" marxi sémák: csupán elméletileg elgondolt termelési „egyensúly-állapotot", a reális valóság képét, „minden terjeszkedés"

lehetőségének, tehát a termelés korlátlan növelhetőségének bizonyítékát, avagy éppen lehetetlenségének bizonyítékát, tekintettel az elégtelen fogyasztásra; a termelés alkalmazkodását a népességnövekedés korlátaihoz, a Pannekoek-féle „súlytalan" léggömböt, vagy még valami egyebet, talán egy tevét vagy egy menyétet? Éppen ideje, hogy a szakértők némi szakértelemre jussanak a dologgal kapcsolatban.

Mellesleg milyen lélekemelő látványt nyújt a hivatalos marxizmus világossága, harmóniája és egysége a marxi „Tőke" második kötetének alapvető részét illetően! Egyúttal pedig találó igazolása annak a gőgnek, amellyel ezek az urak könyvemet lehordták![5]

Miután tehát Otto Bauer ily módon szükségtelenné tette, hogy tovább vitatkozzam a többi „szakértővel", most magához Bauerhez fordulok.

1

Bauer táblázatbeli számításait természetesen nem fogom részletesen elemezni. Könyvemet bíráló álláspontjának lényege a népesedési elmélet, amelyet a felhalmozás alapjaként állít szembe velem, és amelynek önmagában semmiféle matematikai sémához sincs köze. A következőkben ezzel az elmélettel kell foglalkoznunk. Mindenekelőtt azonban szükséges, hogy legalább azt a *módszert* megismerjük, amellyel Bauer táblázatbeli manipulációit végbevezi. Jóllehet, ezek egyáltalán nem alkalmasak a tisztán gazdasági, társadalmi felhalmozási probléma megoldására, mégis nagyon jellemzőek Bauerra, arra a felfogásra, amellyel ő közelíti meg a probléma megoldását. Ez az eljárás néhány egészen egyszerű példán illusztrálható, amelyeket könnyűszerrel megítélhetnek közönséges halandók is, akik egyébként rettegnek az értelemzavaró táblázatoktól és kabalisztikus jelektől.

Ezért csak három példát emelek ki.

A „Neue Zeit" 836. oldalán Bauer kifejti, hogyan megy végbe a társadalmi tőke felhalmozása. Marx alapján feltételezi a termelés két nagy osztályát (1. termelési eszközök termelése; 2. létfenntartási eszközök termelése), mégpedig úgy, hogy az I. osztályban 120 000 állandó és 50 000 változó tőkét feltételez (amely több ezer vagy több millió márkát, röviden pénzértéket képvisel). A II. osztályban 80 000 állandó és 50 000 változó tőkét vesz alapul. A számok természetesen önkényesek, de egymáshoz való *viszonyuk* nagyon fontos, ugyanis azokat a bizonyos gazdasági előfeltételezéseket fejezik ki, amelyekből Bauer kiindul. Így az állandó tőke mindkét osztályban nagyobb mint a változó, hogy kifejezze a technikai haladás magas szintjét. Az állandó tőkének a változóval szembeni eme túlsúlya azonban az első osztályban még nagyobb, mint a másodikban, hiszen a technika az előbbiben általában gyorsabban fejlődik, mint a másikban. Végül pedig ennek megfelelően az első osztály összes tőkéje nagyobb, mint a másodiké. Megjegyzendő, hogy ezek mind Bauer saját előfeltevései, és nagyon is dicséretesek, mivel a Marxéival egybehangzó előfeltevések. Eddig tehát minden rendben van.

És most jön a felhalmozás. Az pedig oly módon kezdődik, hogy Bauer a két állandó tőkét egyaránt 10 000, a két változót pedig egyaránt 2500

összeggel növeli meg (lásd id. mű). Ezzel azonban a fenti gazdasági előfeltevéseket azonnal félredobja. Hiszen 1. a II. osztály kisebb össztőkéje nem nőhet ugyanolyan összegű új tőkével, mint a nagyobb az I. osztályban, mivel ezen a módon a technika által meghatározott kölcsönviszonyuk visszafelé tolódna el; 2. a pótlólagos tőkék nem oszthatók el egyenlő módon a két osztályban az állandó és a változó tőke között, mivel az eredeti tőkét sem egyenlő módon osztották el. Itt is maga Bauer veti el az általa feltételezett technikai alapot.

Ezért a dolog máris azzal kezdődik, hogy Bauer egészen önkényesen szélbe szórja saját gazdasági előfeltevéseit a felhalmozás első lépésénél. És miért? Egyszerűen a számtani eredmények kedvéért, hogy összeadással és szorzással sima eredményhez jusson, amelyből egyébként semmit sem tud kifejteni.

Továbbá. Az így létrehozott termelésbővítés után Bauer be akarja mutatni, hogyan megy végbe a felhalmozás második döntő lépése, ama bizonyos ismeretes „salto mortale", vagyis az értéktöbblet realizálása. Be kell mutatnia nekünk a megnagyobbodott terméktömegek cseréjét, mégpedig úgy, hogy ezáltal a felhalmozás magasabb fokra lépjen, vagyis bekövetkezzék a termelés ismételt bővítése. Ez a 863. oldalon történik meg.

Arról van szó, hogy a két árutömeget, amelyek az első termelési év eredményeként előttünk fekszenek: a 220 000 termelési eszközt és a 180 000 létfenntartási eszközt kicseréljék. A dolog először a szokásos módon megy végbe: mindkét osztály értéktömegének nagyobb adagját részben közvetlenül, részben csere útján a régi, elhasznált tőke felújítására, valamint a tőkésosztály saját fogyasztásának biztosítására fordítja. Egyelőre minden rendben van, és eddig Bauer természetesen Marx nyomdokain halad. Ekkor azonban kényes ponthoz érünk, a termelés következő évi bővítéséhez, a felhalmozáshoz. Ezt az eljárást az általunk már ismert idézettel a következő módon vezeti be: „Ezentúl azonban a tőkések az általuk első évben felhalmozott értéktöbbletet a fennálló üzemek bővítésére vagy újak alapítására akarják fordítani." Itt már nem az a kérdés, ami eddig foglalkoztatott bennünket, vagyis elegendő-e, ha a tőkések „akarnak". Itt Bauerrel együtt azon az állásponton vagyunk, hogy az ember akarata az ő mennyországa, és a magunk részéről csupán arra a manipulációra akarunk figyelni, amelynek révén a tőkések szuverén akarata érvényesül.

Eszerint Bauer tőkései az I. osztályban 12 500-at „akarnak" értéktöbbletükből ismét az üzembe fektetni. Miért ennyit? Mert Bauernak

pontosan erre a számra van szüksége ahhoz, hogy a számítás simán menjen. De adjuk meg magunkat zokszó nélkül Bauer akaratának, és akkor egyet biztosan megenged nekünk: hogy ragaszkodjunk az ő szabadon megválasztott előfeltevéseihez. Nosza, az I. osztály tőkései úgy határoztak, hogy értéktöbbletükből 12 500-at csatolnak hozzá a termeléshez. Csakhogy az történik velük, hogy miután 10 000 árujukat saját állandó tőkéjükbe fektették, és további 2500-at a másik osztályhoz küldtek, hogy annak fejében létfenntartási cikkeket vásároljanak saját megnagyobbodott üzemük pótlólagos munkásai számára, az összárutömegből még mindig raktáron marad valami, mégpedig 4666. Már fogyasztottak, megújították régi, elhasznált tőkéjüket, új tőkét fektettek be a bővítéshez, mégpedig pontosan annyit, amennyit a Bauerrel való megbeszélés után elterveztek, és lám, még mindig marad nekik egy „viselni való kínos teher". Mit csinálnak ezzel a megmaradt 4666-tal?

De ne felejtsük el, hogy a tőkések nemcsak az I., hanem a II. osztályban is fel „akarnak" halmozni. Bár itt, mint láttuk, jóval kisebb tőkével rendelkeznek, mégis az a becsvágyuk, hogy pontosan 12 500-at fektessenek be és ugyanúgy osszák is el, mint amazt — hiúságuk, hogy gazdagabb pályatársaikat utánozzák, még arra is rábírja őket, hogy figyelmen kívül hagyják a technikai szempontokat. Bárhogy is legyen, ehhez a bővítéshez szükségük van az I. osztályból pótlólagos termelési eszközökre, és talán itt adódik a lehetőség, hogy ama osztály a lehető legegyszerűbb módon megszabaduljon a megemészthetetlen maradványoktól? De nem, mindez már figyelembe van véve és megtörtént. A II. osztály megnagyobbodása ugyanis a Bauer által elgondolt terv szerint, tehát „tervszerűen" végbement. Itt már egy gombostűt sem lehet elhelyezni. Mégis, mindezek után az I. osztályban 4666 a maradék! Mit érdemlünk vajon, lévén, hogy a zálog a kezünkben van? „Hol lehet ezeket értékesíteni?" — kérdezi Bauer (863. old.). És ekkor a következő történik:

„A fogyasztási javakat gyártó ipar tőkései az első évben a felhalmozott értéktöbblet egy részét a termelési eszközöket gyártó iparban helyezik el: akár úgy, hogy maguk gyárakat alapítanak, amelyekben termelési eszközöket termelnek; akár úgy, hogy az általuk felhalmozott értéktöbblet egy részét a bankok közvetítésével a termelési eszközöket gyártó iparágba viszik át felhasználásra, akár pedig úgy, hogy olyan társaságok részvényeit vásárolják meg, amelyek termelési eszközöket termelnek... A termelési eszközöket gyártó iparágak tehát 4666 értékben vásárolnak árukat abból a tőkéből, amelyet a létfenntartási eszközöket gyártó ipar-

ágak halmoztak fel, de a termelési eszközöket gyártó iparban helyeztek el. A fogyasztási javakat gyártó iparágak tőkései tehát 85 334 értékű termelési eszközön kívül (amely a saját szükségletüket teljesen fedezi — *R. L.*)... még 4666 értékben termelési eszközöket is vásárolnak, amelyeket termelési eszközök gyártására szánnak" (863. old.).

Vagyis a megoldás: az első osztály a 4666 eladhatatlan maradékot a II. osztálynak adja el, ez azonban nem magánál használja fel, hanem „átviszi" — vissza az I. osztályba, és ezt az I. állandó tőke ismételt bővítéséhez használja fel.

Itt megint nem az a célunk, hogy közelebbről foglalkozzunk az értéktöbblet — II. osztályból az I. osztályba való — Bauer-féle „átvitelének" gazdasági tényével. Vakon követjük Bauert hegyen-völgyön át, és csak egyet tartunk szem előtt: hogy a saját szabadon megválasztott műveletei során tisztesen cselekszik-e, hogy tartja-e magát saját előfeltevéseihez.

Az I. osztály tőkései tehát 4666 árumaradványukat „eladják" a II. osztály tőkéseinek, és ezek „megveszik" ezt, amennyiben „az általuk felhalmozott értéktöbblet egy részét" az I. osztályba viszik át. De álljunk meg! Mivel „vásárolják meg"? Hol van „az értéktöbbletnek az a része", amellyel ezt a vásárlást kifizetik? Bauer táblázatában ennek nyomát se leljük! A II. osztály egész árutömege máris feloldódott a két osztály tőkésosztályának fogyasztásában, valamint a változó tőke felosztására és bővítésére szolgáló műveletekben (lásd Bauer saját számítását a 865. oldalon), legalábbis kivéve az 1167 maradékot. Ez az 1167 fogyasztási cikk minden, ami a II. osztály értéktöbbletéből megmaradt. És Bauer most ezt az 1167-et nem arra használja, hogy a 4666 termelési eszközre akárcsak „foglalót" adjon, hanem arra, hogy változó tőkeként alkalmazza a pótlólagos munkások számára, akik az állítólag „megvásárolt" 4666 termelési eszközhöz szükségesek. Akárhogy forgatjuk is tehát a dolgot, a II. osztály tőkései simán felhasználták értéktöbbletüket, bízvást kifordíthatják a nadrágzsebüket is, nem találnak egy fityinget sem abban, hogy a raktáron levő 4666 termelési eszközt megvásárolják.

Másfelől azonban, *ha* ez a vásárlás ténylegesen végbement volna, akkor az I. osztály oldalán látnunk kellene az ezért becserélt 4666 fogyasztási cikket. De hol vannak ezek, és mihez kezd velük az I. osztály? Bauer ezt egy árva szóval sem árulja el nekünk. A misztikus 4666 fogyasztási cikk, amelyet pedig a „vásárlás" során becseréltünk, nyomtalanul eltűnt. Avagy képzeljük el úgy a dolgot, hogy a II. osztály tőkéseinek valami tőkekészletük is van, amelyet a táblázatban nem láthatunk, mondjuk

betétjeik vannak a Deutsche Banknál és most 4666-ot vesznek ki pénzben, hogy ezen termelési eszközöket vásároljanak? De engedelmet! Ha Bauer ilyesmire gondolt, ha táblázatát a „társadalmi össztőke" ábrázolásaként szerkesztette meg és közben félszemmel tartalék tőkével teli titkos fiókokra sandított, amelyekből majd meríthet, ha a táblázatában jelzett cserével kutyaszorítóba kerül, akkor gúnyt űzött a marxi sémából. A társadalmi össztőke — társadalmi össztőke! Ezen nincs mit hánytorgatni, sem fejtegetni. Ebben benne kell foglaltatnia az utolsó fillérig mindannak, ami tőkéje a társadalomnak van; beletartozik ebbe a Deutsche Bank is összes betétjével; és az egész forgalomnak a séma keretén belül kell lejátszódnia, vagyis a táblázatból látnunk kell, mit és hogyan használnak fel, mert különben az egész séma és az egész számítgatás egy fabatkát sem ér!

Vagyis az eredmény nem más: a Bauer-féle tőkések minden manipulációja hiú hencegés; ezek az urak csak úgy tesznek, mintha valóban eladnának és megvásárolnának 4666 termelési eszközt, mert voltaképpen semmi pénzük nincs arra, hogy ezeket megvásárolják. Merő ajándék tehát „isten fizesse meg" alapon, ha az I. osztály tőkései a II. osztály tőkéseinek leadják árutömegük maradékát. És a II. osztály tőkései ezt a nemes cselekedetet — hogy kitegyenek magukért — ugyanolyan nemesszívűen viszonozzák: tüstént visszaadják pályatársaiknak az ajándékot, és hozzáteszik saját fogyasztási javakból álló 1167 értékű maradékukat (amellyel ők sem tudnak mit kezdeni), persze szintén ingyenesen: itt van, jóemberek, vigyétek isten nevében, legalább lesz változó tőkétek, hogy fölösleges gépeiteket mozgásba hozzátok.

Végső felvonásként az I. osztály felhalmozásában (miután ez Bauer szerint, „tervszerűen" véget ér) mégis létrejön egy új 4666 állandó és 1167 változó tőke. És Bauer a közönséghez fordulva, könnyed mosollyal hozzáteszi: voilà. „Így realizálódik az egész termékérték mindkét szférában, vagyis az egész értéktöbblet." (Id. mű, 865. old.) „Hasonló módon meggyőződhetünk a IV. táblázatból, hogy nemcsak az első, hanem minden azt követő évben is mindkét szféra össztermékértéke zavartalanul értékesíthető, az egész értéktöbblet realizálódik. Vagyis Luxemburg elvtársnőnek az a feltevése, hogy a felhalmozott értéktöbblet-részt nem lehet realizálni, hamis." (866. old.)

Az eredmény rendkívül örvendetes, csakhogy az a manipuláció amelylyel létrehozták, kissé elrontja az örömet. Száraz szavakkal elbeszélve a következőkből áll: miután a tőke megújítása és bővítése céljából a társadalmi termelés két osztálya közötti csere végbement és befejeződött,

az I. osztály oldalán 4666 értékű értékesítetlen termelési eszköz marad, a II. osztály oldalán pedig ugyancsak 1167 értékű maradék keletkezett a fogyasztási cikkekből. Mit lehet ezekkel kezdeni? Először kicserélni, legalább a kisebb összeg értékében? De először is így az I. osztályban még mindig egy teljesen értékesíthetetlen rész maradna, és csak a számaik csökkennének, zavarosságuk nem. Másodszor és mindenekelőtt: milyen gazdasági értelme és célja volna ennek a cserének? Mit kezdene az I. osztály a pótlólagos munkások számára így megszerzett fogyasztási javakkal, ha a csere után már nem volna a kezében elegendő tömegű termelési eszköz ahhoz, hogy a munkásokat foglalkoztassa? És ugyanígy, mit kezdhetne a II. osztály az így megszerzett termelési eszközökkel, hiszen éppen a csere során kiadta a kezéből a pótlólagos munkásoknak szánt szükséges fogyasztási cikkeket? A csere tehát lehetetlen, a séma mindkét maradéka teljességgel értékesíthetetlen marad.

Bauer, hogy valamiképpen kimásszon a kátyúból, a következő mutatványt viszi véghez. Először: *kitalál* egy „eladást", az I. osztály értékesítetlen árumaradványának eladását a második osztálynak, anélkül, hogy egy szóval is elárulná, miféle eszközökkel egyenlíti ki az utóbbi ezt a vásárlást. Másodszor, a II. osztály tőkéseivel a „kitalált" vásárlás után még valami eredetibbet is elvégeztet: ezek az újonnan megszerzett termelési eszközökkel saját osztályukból átballagnak a másikba, és azokat ott tőkeként befektetik, ehhez harmadikként még a saját értékesítetlen fogyasztási cikkeiket is magukkal viszik vándorútjukra, hogy azokat ott, az idegen osztályban nyomban változó tőkeként befektessék.

Meg lehet kérdezni, hogy miért találja ki Bauer ezt az eredeti tranzakciót, ahelyett, hogy a pótlólagos termelési eszközöket egyszerűen az I. osztályban hagyná és itt bővítésre használná, mint az végül is a ravasz kerülőutak bejárása után történik. Bauer persze ez esetben csak csöbörből vödörbe kerülne, ugyanis zavarba jönne, ha meg kellene magyaráznia, miképpen lehet az ehhez szükséges tőkét 1167 fogyasztási cikk formájában a II. osztályból az I.-be átkalauzolni. Mivel ezt nem lehet végrehajtani, és a termékek maradéktalan felhasználása csere útján teljességgel lehetetlen, ezért Bauer annyi tücsköt-bogarat hord össze, hogy az embernek káprázik a szeme, csakhogy értékesítetlen árumaradékát néhány ravasz kitérő után az I. osztályban a felhalmozás végső műveletéhez felsorakoztassa.

Ez egyébként egészen bátor ötlet. A közgazdaságtan történetében először Marx különböztette meg és ábrázolta sémákkal a társadalmi

termelés két osztályát. Fundamentális gondolat ez, amely új alapra helyezi a társadalmi újratermelés egész problémáját és lehetővé teszi annak egzakt vizsgálatát. De a Marx-féle megkülönböztetésnek és sémának az az előfeltevése, hogy a két osztály között csak *csereviszonyok* állnak fenn, amely éppen a tőkés vagy árutermelő gazdaság számára alapforma. Marx a sémával végzett műveletek során is szigorúan betartja ezt az alapfeltételt, mint ahogy minden előfeltevéséhez vaskövetkezetességgel tartja magát. Ekkor jön Bauer és csak úgy menetközben félrehajítja Marx egész előfeltevését, amennyiben *csere nélkül* „viszi át" ide-oda az árukat egyik osztályból a másikba, és a szigorú sémában úgy csapkod össze-vissza, mint egy lengyel közmondás szerint a vadkacsa a levegőben.

Bauer arra hivatkozik, hogy a technikai haladással a termelési eszközök termelése a fogyasztási cikkek rovására növekszik, és az utóbbi osztály tőkései ennek megfelelően értéktöbbletük egy részét ilyen vagy olyan formában (bankok, részvényvásárlások, saját alapítások révén) állandóan az I. osztályban helyezik el. Ez mind nagyszerű. De a felhalmozott értéktöbblet egyik termelési ágból a másikba való „átvitele" csak *pénztőke* formájában mehet végbe, a tőkének ebben a különbségnélküli, abszolút és ezért a társadalmi fluktuációhoz, valamint a társadalmi árutermelésben beállott változások közvetítéséhez nélkülözhetetlen formájában. Nem lehet egy tétel eladatlan sztearingyantával rézbányarészvényeket szerezni, vagy egy raktárnyi eladhatatlan gumicipővel új gépgyárat alapítani. Pontosan azt kell kimutatni, hogyan lesznek a tőkés áruk a mindenoldalú csere révén pénztőkévé, amely egyedül teszi lehetővé áramlásukat egyik termelési ágból a másikba. Üres kibúvó tehát, ha abban a pillanatban, amikor a cserét nem lehet végrehajtani, az eladhatatlan termékeket egyszerűen *csere nélkül* „visszük át" egy másik termelési osztályba.

Ugyanilyen meglepő Bauernek az az ötlete, amely a társadalmi termelés egyik osztályát az „alapítások" részesévé teszi a másikban. A marxi „osztályok" nem a vállalkozók személynévtárát jelentik, hanem objektív gazdasági kategóriát alkotnak. Ha a II. osztály egyik tőkése pénztőkéjének egy részével az I. osztályban is „alapítani" és felhalmozni akar, az nem azt jelenti, hogy a fogyasztási cikkek osztálya a termelési eszközök osztályában is termel, ami gazdasági abszurdum, hanem csak azt jelenti, hogy egy és ugyanazon személy egyidejűleg vállalkozóként működik mindkét osztályban. Ez esetben gazdaságilag *két tőkével* van dolgunk, amelyek közül az egyik termelési eszközöket, a másik pedig fogyasztási cikkeket termel. Hogy ez a két tőke egy és ugyanazon személyhez is

tartozhat, hogy a két tőke értéktöbblete egy zsebben összekeveredhet, ez objektíve, az újratermelés társadalmi feltételeinek elemzése szempontjából egyremegy. Ezért marad a *csere* az egyetlen összekötő híd a két osztály között, mert különben ha mindkettőt alaktalan kásává keverjük, mint ahogy Bauer teszi, akkor széttörik Marx szigorú konstrukciója, a közgazdaságtan világosságáért folyó évszázados harcának eredménye és az újratermelési folyamat elemzése ismét káoszba torkollik, amelyben egy Say és hasonló szellemek bátran vagdalkoznak önmaguk körül a semmiben.

Mellesleg Bauer eredetileg maga is ebből az előfeltevésből indult ki. Táblázatainak szerkesztésekor például már az elején kimondja: „Ezért a második évben a fogyasztási javakat gyártó ipar termékértéke 188 000 összegű, *mert csupán ezért az értékösszegért lehet becserélni a fogyasztási javakat.*" (837. old.) Ugyanígy kérdezi, miután táblázatai készek és elindulhatna a felhalmozás: „Ki vásárolja meg ezeket az árukat?" (863. old.) Bauer tehát maga fogadja el azt a feltevést, hogy a felhalmozást csak úgy lehet véghezvinni, ha a társadalmi összárutömeget maradéktalanul feloldják a két osztály közötti cserében. Végül pedig, amikor különböző csereaktusok után mindkét osztályban árukészletek maradnak, amelyeket nem lehet egymással kicserélni, akkor oly módon mászik ki a csávából, hogy a két osztállyal ajándékokat adat egymásnak, és hagyja, hogy az egyik a másik dolgába kontárkodjék. Bauer tehát már táblázata elején feladja saját előfeltevéseit és vele együtt a marxi séma alapfeltételét.

S most egy harmadik példa.

Marx a felhalmozás illusztrálására felállított sémáit ismeretes módon azzal a feltevéssel fejti ki, hogy az állandó és a változó tőke aránya változatlan, és ugyanígy változatlan az értéktöbbletráta, mégha a tőke folyamatosan növekszik is. Ezzel szemben könyvemben egyebek között kifejtem, hogy ez a valóságos élettel összeegyeztethetetlen feltevés könnyíti meg a marxi sémában a felhalmozás sima menetét. Már akkor is — állítottam — ha csak a technikai haladást, vagyis a változó és állandó tőke arányának fokozatos változását, valamint az értéktöbbletráta növekedését vennénk figyelembe, leküzdhetetlen nehézségekkel járna a marxi sémán belül a felhalmozás ábrázolása, és bebizonyosodna, hogy a tőkés felhalmozás folyamatát nem lehet csupán a tisztán tőkés ipar kölcsönös kapcsolataira korlátozni.*

* Lásd 273—304. old.

Otto Bauer azonban, Marxtól eltérően, táblázatában figyelembe veszi a technikai haladást, amely abban a formában fejeződik ki, hogy az állandó tőkét évről évre kétszer olyan gyorsan növeli, mint a változót. Sőt, további fejtegetéseiben döntő szerepet tulajdonít a technikai haladásnak a konjunktúrák váltakozásában. Mit látunk azonban a másik oldalon? Bauer ugyanazzal a lélegzettel „a vizsgálódás egyszerűsítése céljából", szilárd és változatlan értéktöbbletrátát feltételez! (835. old.)

Megjegyzendő, hogy a tárgy egyszerűsítése végett a gazdasági elemzés természetesen eltekinthet a valóságos feltételektől, vagy szabadon kombinálhat, ahogy az a mindenkori célnak megfelel. A matematikus tetszése szerint egyszerűsítheti vagy bővítheti egyenletét. A fizikus a testek szabadesésének magyarázatához elhatározhatja, hogy légüres térben végzi a kísérleteket. Ugyanígy a közgazdász is vizsgálódási célokból kikapcsolhat meghatározott valóságos feltételeket a gazdasági életből. Marx „A tőke" egész első kötetében abból a feltevésből indul ki, hogy 1. minden árut a saját értékén adnak el, és 2. hogy a munkabérek a munkaerő teljes értékének felelnek meg, amely feltevésnek pedig a gyakorlat ismeretes módon lépten-nyomon ellentmond. Marx ezt az eljárást abból a célból alkalmazta, hogy megmutassa: miképp megy végbe a tőkés kizsákmányolás még ilyen, a munkások számára a lehető legkedvezőbb feltételek mellett is. Elemzése ezért nem szűnik meg tudományosan egzakt lenni, ellenkezőleg, csakis ezen a módon nyújt nekünk rendíthetetlen alapot a napi gyakorlatnak — az ettől való eltérésekkel együtt való — pontos értékeléséhez.

De mit mondhatnánk az olyan matematikusról, aki egyenletének egyik felét kettővel megszorozza, a másik felét pedig változatlanul hagyja, vagy kettővel osztja? Mit gondolnánk egy olyan fizikusról, aki a különböző testek szabadesésének összehasonlításakor az egyiket légüres térben, a másikat pedig légtérben figyelné meg? Így tesz Bauer. Marx természetesen minden újratermelési sémájában fix értéktöbbleteket vesz alapul, de a felhalmozási probléma vizsgálata során éppen ezt a feltevést lehet megengedhetetlennek tekinteni. Marx azonban e feltevés során és ennek a feltevésnek a keretei között egészen következetesen járt el, mert mindenütt eltekintett a technikai haladástól.

Bauer egészen másként cselekszik: Marxszal együtt elfogad egy szilárd értéktöbbletrátát, ugyanakkor Marxtól eltérően jelentős és szakadatlan technikai haladást feltételez! Számot vet a technikai haladással, amely azonban a kizsákmányolást egyáltalán nem növeli — vagyis két olyan

feltételt fogad el, amelyek egymást megszüntetik. Ezután nagylelkűen ránk bízza, hogy minden műveletét annak a növekvő értéktöbbletrátának a feltételezésével, amelytől ő „egyelőre" eltekintett, magunk vizsgáljuk meg, és biztosít bennünket arról, hogy akkor is minden közmegelégedésre fog alakulni. Kár, hogy Bauer nem vette a fáradságot, hogy ezt a csekélységet ő maga intézze el, ahelyett, hogy akárcsak a többi számolómester, éppen ott szakítsa félbe mesteri számolgatását és vegyen tőlünk búcsút bokros teendőire hivatkozva, ahol a tulajdonképpeni bizonyításnak meg kellene kezdődnie.[6] Mert így legalább megkapnánk Bauer állításainak számtani „bizonyítékát". Amit ugyanis most kaptunk, már nem a tudományos elemzés segédeszköze, hanem kontármunka, amely semmit sem tárhat fel és semmit sem bizonyíthat be.

Mindeddig egy szóval sem érintettem Bauer táblázatainak gazdasági tartalmát, csupán néhány példán próbáltam kimutatni, milyen módszereket alkalmaz Bauer és hogyan tartja be saját feltételeit. Nem azért foglalkoztam manipulációival, hogy olcsó diadalt üljek a sémákon végrehajtott műveleteinek gyámoltalanságán. Néhány zátony mellett könnyen elhajózhatott volna valamivel ügyesebben szerkesztett táblázatok révén, amilyeneknek például Tugan-Baranovszkij volt nagy mestere az Úr színe előtt — anélkül persze, hogy a lényegben ennél sokkal többet bizonyított volna. Ami azonban a lényeg, az az a mód és a módszer, ahogyan Bauer a marxi sémát használja, az a tény, hogy a Bauer-féle táblázat zűrzavara nagyon is világosan elárulja, mit tudott kezdeni a marxi sémákkal.

Eckstein, aki Bauer pályatársa a „szakértőségben", most lehordhatná őt „a marxi séma alapvető félreismerése", „a marxi séma megértésére való teljes képtelensége" stb. miatt. Én azonban megelégszem azzal, hogy ezt a néhány próbát elvégezzem, nem azért, mert olyan kegyetlenül akartam volna Bauert megítélni mint azt ausztro-marxista kollégája tette, hanem mert Bauer naivan kijelenti:

„Rosa Luxemburg megelégszik azzal, hogy utal a marxi séma önkényességére... Mi előnyben részesítjük azt, hogy megpróbáljuk megfelelőképpen szemléltetni Marx gondolatmenetét és vizsgálódásunkat egy, az önkényes mozzanatoktól megszabadított sémán folytassuk. Ezért *olyan sémákat állítottunk fel, amelyek, mihelyt a feltevést elfogadjuk, semmi önkényeset nem tartalmaznak, amelynek értékei éppenséggel kényszerítő szükségességgel következnek egymásból.*" (837. old.) Nos, Bauer talán megbocsátja nekem, hogy az idézett próbák után mégiscsak

a kijavítatlan Marxnál és annak „önkényességeinél" maradok. Végül is lesz még alkalmunk látni, mi a különbség egy Marx tévedései és „szakértői" epigonjainak baklövései között.

Bauer azonban nem csupán kitanít engem, hanem — amilyen alapos ember — még meg is magyarázza tévedésemet. Felfedezte, hol a gyökere hibámnak: „Luxemburg elvtársnőnek az a feltevése tehát, hogy a felhalmozott értéktöbbletet nem lehet realizálni, hamis", írja, miután táblázatai, a fenti manipuláció révén „maradéktalanul" eljutottak megoldásukig. „Miképp lehetséges, hogy Luxemburg elvtársnő erre a hamis feltevésre jutott?" És most következik a meghökkentő magyarázat:

„Feltételeztük, *hogy a tőkések már az első évben megvásárolják azokat a termelési eszközöket, amelyeket a második évben a munkásnépesség növekedése révén mozgásba hoznak, és hogy a tőkések már az első évben megvásárolják azokat a fogyasztási cikkeket, amelyeket a második évben a munkásnépesség növekményének eladnak*... Ha nem fogadjuk el ezt a feltevést, akkor az első évben megtermelt értéktöbblet realizálása ebben az évben valóban lehetetlen."

És még egyszer:

„Rosa Luxemburg azt hiszi, hogy a felhalmozott értéktöbbletrészt nem lehet realizálni. Valóban, *az első évben* nem lehet realizálni, ha a pótlólagos termelő tőke anyagi elemeit... csak a második évben vásárolják meg." (866. old.)

Itt van tehát a kutya eltemetve. Nem tudtam, hogy ha 1916-ban egy gyárat akarnak nyitni és üzembe helyezni, akkor ehhez már 1915-ben létre kell hozni a szükséges építményeket, meg kell vásárolni a gépeket, nyersanyagokat és az alkalmazandó munkások számára tartalékolni kell a fogyasztási eszközöket. Azt képzeltem, hogy először megnyitnak egy gyárat és csak aztán vásárolják meg számára az építményeket, először alkalmazzák a munkásokat, és csak aztán vetik a rozst, amelyből majd kenyeret sütnek! Valóban nevetséges — mégpedig azért, mert ilyen kinyilatkoztatásokat a marxizmus tudományos folyóiratában tálalnak fel.

Bauer tehát valóban azt gondolja, hogy a marxi képleteknek valami közük van az „évekhez", és a jóember két nyomtatott oldalon gyötri magát, hogy ezeket nekem háromemeletes képletekkel, latin és görög betűkkel népszerűsítse. Csakhogy a tőkefelhalmozás marxi sémáinak semmi közük a naptári évekhez. Ami Marx számára lényeges, a termékek *gazdasági metamorfózisa*, és azoknak tőkés összekapcsolódása, ami a

tőkés világban gazdasági események sorozata: termelés — csere — fogyasztás, ismét termelés — csere — fogyasztás és így tovább végtelen láncolatban. Mivel a csere minden termék elkerülhetetlen átmeneti fázisa és az egyetlen összekötő kapocs a termelők között, ezért a profitcsinálás és a felhalmozás szempontjából mindenekelőtt nem az a lényeges, hogy mikor realizálják az árukat, hanem a két alább következő vaskos tény:

1. az össztőkés, akárcsak valamennyi egyes tőkés nem növelheti termelését, mielőtt árutömegét nem cserélte ki, és

2. az össztőkés, akárcsak valamennyi egyes tőkés nem növelheti termelését, ha nem kínálkozik valahol megnagyobbodott felvevőpiac.

Hol találja a tőkések össz-osztálya a növekvő piacot, mint a felhalmozás bázisát? Ez volt a kérdés. És Bauer végül a következő, közelebbi magyarázatot adja rá:

„Valóban a felhalmozott értéktöbbletrész is a tőkés társadalomban realizálódik. A realizálódás természetesen lépésenként, fokozatosan megy végbe. Így például azok a létfenntartási eszközök, amelyeket a második évben a pótlólagos munkásság táplálására használtak, rendszerint már az első évben megtermelődnek és a termelők a nagykereskedelmi tőkének adják el; az ezekben a létfenntartási cikkekben megtestesült értéktöbblet egy részét tehát már az első évben realizálják. Az értéktöbblet másik részének realizálása azonban csupán a második év folyamán megy végbe, akkor, amikor ezeket a létfenntartási eszközöket a nagykereskedők eladták a kiskereskedőknek és azok a munkásoknak... Ennyiben sémánk a valóság hű tükörképe." (868. old.)

Bauer itt legalább egy megfogható példával rukkol elő arról, hogyan képzeli az értéktöbblet realizálását akár az első, akár a második évben. Ez úgy történik, hogy a létfenntartási eszközöket a termelők eladják a nagykereskedőknek, ezek a kiskereskedőknek, végül a szatócsok a „pótlólagos munkásságnak". Végső soron tehát a munkások azok, akik itt a tőkések értéktöbbletének realizálását, arannyá változtatását elősegítik. „Ennyiben" a Bauer-féle séma híven tükrözi az egyes tőkés és elméleti Sancho Pansája, a polgári vulgárközgazdász látókörét.

Az egyes tőkés számára természetesen az egyik ember ugyanolyan jó árufelvevő, mint a másik, a munkás ugyanolyan jó, mint bármely más tőkés, a külföldi mint a belföldi, a paraszt akárcsak a kézműves. Az egyes tőkés zsebrevágja a profitot, bárkinek is adta el áruját, és a létfenntartási eszközöket gyártó iparágak vállalkozói ugyanolyan jól zsebrevágják

profitjukat, ha áruikat munkásnak adják el, mint a luxuscikkeket gyártó vállalkozók, ha csipkéiket, arany- és gyémántékszereiket rásózzák a „felső tízezer" bájos hölgykoszorújára. De ha Bauer az egyes vállalkozónak ezt a lapos, empirikus bölcsességét — anélkül, hogy ezt a legcsekélyebb mértékben észrevenné — átviszi az össztőkésre, ha a társadalmi újratermelés feltételeit nem tudja megkülönböztetni az egyes tőke újratermelésének feltételeitől, akkor vajon mi a csudának írta meg Marx „A tőke" második kötetét? Hiszen ez a marxi újratermelési elmélet magva, ez az a „bámulatba ejtő mű", mint Bauer kollégája, Hilferding mondja, amelynek döntő teljesítménye, hogy Marx először emelte ki klasszikus világossággal Quesnay, Adam Smith és későbbi ellaposítóik ellentmondásainak és tapogatózó kísérleteinek sivatagából a két kategória, az egyes tőke és a társadalmi össztőke alapvető különbségét azok mozgásában! Vizsgáljuk meg ebből a szempontból Bauer felfogását a legegyszerűbb eszközökkel.

Honnan veszik a munkások azt a pénzt, amellyel létfenntartási eszközeik megvásárlása révén realizálniuk kell a tőkések értéktöbbletét? Az egyes vállalkozót természetesen nem érdekli, honnan veszi a vásárló Mammont, ha egyáltalán van pénze, hogy ajándékba kapta, lopta-e, vagy prostitúcióval szerezte. A tőkések osztálya mint egész számára azonban itt érvényes az a megingathatatlan tény, hogy a munkás csak tőlük, maguktól a tőkésektől, munkaerejének ellenében tud olyan eszközöket — a béreket — szerezni, amivel létszükségleteit fedezi. Ők ezeket, mint ahogy én azt már fentebb kifejtettem, a modern árutermelés feltételeinek megfelelően, kétféle formában kapják: először mint pénzt, azután mint árut, ahol is a pénz újra és újra visszatér kiindulópontjához, a tőkésosztály zsebébe. A változó tőkének ez a forgalma teljes mértékben kimeríti a munkások vásárlóerejét és a tőkésekkel való cserekapcsolatukat. Ha tehát az élelmiszereket a munkásosztály megkapja, ez *társadalmilag* nem azt jelenti, hogy a tőke realizálja értéktöbbletét, hanem hogy változó tőkét szállít áruban (reálbérekben), és eközben pontosan azonos összegben visszavonja az előző időszakból származó saját tőkéjét pénzformában. Az értéktöbbletnek ez az úgynevezett realizálása Bauer receptje szerint tehát abból állna, hogy a tőkésosztály egy adag áruformában létező új tőkét újra meg újra becserél a saját, korábban már kisajátított, pénzformában létező tőkéjének azonos adagjáért! A tőkésosztály természetesen valóságban is állandóan végrehajtja ezt a tranzakciót, csupán eközben engedelmeskednie kell ennek a szomorú szükségszerű-

ségnek, amely arra készteti, hogy az össztermék egy részét létfenntartási eszközként átadja az általa foglalkoztatott munkaerőnek, hogy ily módon termeltethesse áruformában az új értéktöbbletet. Csakhogy a tőkésosztály sohasem képzelte be magának, hogy ennek az üzletnek a révén korábbi értéktöbbletét „realizálja". Ennek a felfedezése Bauerre hárul.[7]

Egyébként Bauer maga is utal arra a homályos érzésre, hogy az értéktöbblet változó tőkévé való átalakulása minden egyéb, csak éppen nem „az értéktöbblet realizálása". Például egy szóval sem emlékezik meg róla, ameddig a változó tőke régi terjedelemben való megújulásáról van szó. Csupán a „pótlólagos munkásoknál" kezdődik a bűvészmutatvány. Azok a munkások, akiket a tőke már évek óta foglalkoztat, egyszerűen bért kapnak — előbb pénzben, majd létfenntartási eszközökben — és ezért értéktöbbletet termelnek. Ezzel szemben azok a munkások, akiket az üzem bővítésekor frissen vettek fel, még többet hoznak létre; ők „realizálják" a tőkések értéktöbbletét, mégpedig annyiban, amennyiben a tőkésektől kapott pénzbérért ugyanezektől a tőkésektől létfenntartási eszközöket vásárolnak. A munkások általában csak a maguk számára realizálják a saját árujukat — a munkaerőt —, és eleget tesznek a tőkének azzal, hogy értéktöbbletet termelnek. Ha azonban a munkásokat „pótlólagosaknak" nevezzük, akkor kettős csodát kell végrehajtaniuk a tőke számára: 1. az értéktöbbletet áru formában termelni és 2. ezt az értéktöbbletet pénzben realizálni!

Megérkeztünk tehát az újratermelési folyamat elemi fogalmaihoz, szerencsésen eljutottunk „A tőke" második kötetének előszobájába, és most már teljesen nyilvánvaló, mennyire hivatott Bauer arra, hogy ne csak ismertesse Marx második kötetét, hanem „meg is szabadítsa" a marxi fejtegetéseket azok ellentmondásaitól és „önkényességeitől", és „megfelelő kifejezést" szállítson „Marx gondolatmenetéhez".

Bauer a könyvem fölött gyakorolt kritikájának általános részét a következő bekezdéssel koronázza meg:

„Luxemburg elvtársnő azt hiszi, hogy azokat az árukat, amelyekben $(\alpha+\beta)$ testesült meg (közönséges halandók számára: azok az áruk, amelyekben a tőkésítésre szánt értéktöbblet rejlik — *R. L.*), a tőkés világon kívül kell eladni, mert csak így lehetséges az eltárgyiasult értéktöbblet realizálása. Igen, de miféle áruk ezek? Hiszen ezek azok a termelési eszközök, amelyekre a tőkéseknek szükségük van, hogy termelési apparátusukat bővíthessék, és azok a fogyasztási javak, amelyeket arra használnak, hogy a munkásnépesség utánpótlását táplálják." És Bauer

nehéz felfogásomon csodálkozva így kiált fel: „Ha ezeket az árukat kihajigálnák a tőkés világból, akkor a következő évben egyáltalán nem volna lehetséges bővített újratermelés; nem volnának meg sem a termelési apparátus bővítéséhez szükséges termelési eszközök, sem pedig a megszaporodott munkásság táplálásához szükséges élelmiszerek. Az *értéktöbblet eme részének kiválása a tőkés piacból nem a felhalmozást tenné lehetővé, mint azt Rosa Luxemburg véli, hanem ellenkezőleg: minden felhalmozást lehetetlenné tenne.*" (868. old. — Kiemelés Baueré.)

És cikkének befejezéseként ismét kategorikusan: „A többlettermeknek az a része, amelyben a felhalmozódott értéktöbbletrész megtestesül, nem adható el a gyarmatok parasztjainak és kispolgárainak, mivel magában a tőkés anyaországban használják fel a termelési apparátus bővítésére." (873. old.)

Minden jótét lélek dicséri az urat! Találhatunk-e szavakat erre az elképzelésre és erre a kritikára? Itt már teljes mértékben a közgazdaságtani ártatlanság birodalmában vagyunk, ez már ugyebár a derék von Kirchmann és a tiszteletreméltó orosz ős-konfúzus Voroncov színvonala. Bauer tehát teljes komolysággal hiszi, hogy ha a tőkés árukat „áthajigálnák" a nem-tőkés rétegeknek és országoknak, akkor ezek simán eltűnnek, mintha tengerbe dobták volna őket, és a tőkés gazdaságban tátongó szakadék marad vissza! A marxi séma fölötti okoskodás buzgalmában nem vette észre, amit ma minden gyerek tud: hogy azok az áruk, amelyek kivitelre kerülnek, nem semmisülnek meg, hanem *cserélődnek*, és hogy ezekért a nem-tőkés országoktól és rétegektől rendszerint *más* árukat vásárolnak, amelyek arra szolgálnak, hogy a tőkés gazdaságot ismét ellássák termelési és fogyasztási eszközökkel! Patetikusan rajzolja meg, a tőke számára rendkívül végzetesnek és az én elvakultságomnak tekinti azt, ami a kapitalizmus történetének első napjától az utolsóig mindennapos valóság.

Meglepő dolgok, az igaz. Az angol kapitalizmus a 19. század húszas éveitől a hatvanas évekig folyamatosan „hajigálta ki" termelési eszközeit: szenet és vasat az akkor még nem-tőkés Észak-Amerikába és Dél-Amerikába, és nem ment tönkre bele, hanem virágzott és rózsás lett az orcája, mert eközben Amerikából gyapotot, cukrot, rizst, dohányt és később gabonát szerzett be. A német kapitalizmus ma tüzes buzgalommal „hajigálja ki" gépeit, vasúti sínjeit, gőzmozdonyait és textiltermékeit a nemtőkés Törökországba, és ahelyett, hogy tönkremenne bele, *inkább kész arra, hogy a világot mind a négy sarkán felgyújtsa, csakhogy ezeket a*

végzetes üzleteket jóval nagyobb mértékben monopolizálhassa magának. Azért a lehetőségért, hogy néhány tőkés árut a nem-tőkés Kínába „hajigálhassanak", Anglia és Franciaország három évszázadon át véres háborúkat folytatott Kelet-Ázsiában, és Európa egyesült tőkéje a századfordulón nemzetközi keresztes hadjáratot indított Kína ellen.* Mi több: a parasztokkal és kézművesekkel, tehát magának Európának a nem-tőkés termelőivel folyó csereforgalom, amely minden országban az orrunk előtt zajlik, egyike a leghétköznapibb jelenségeknek, és mindenki tudja, hogy ez a tőkés ipar legnélkülözhetetlenebb létfeltétele. És ekkor Otto Bauer hirtelen felfedezi számunkra, hogy ha a tőkések árujukat, amelyeket sem ők, sem pedig munkásaik nem fogyasztanak el, a nem-tőkés környezetbe „hajigálnák", akkor lehetetlen volna a felhalmozás! Mintha a tőkés fejlődés visszamenőleg, történetileg lehetséges lett volna, ha a tőke kezdettől csupán az általa előállított termelési és fogyasztási eszközökre lett volna utalva!

Így lehet belegabalyodni az elméleti okoskodás buzgalmába! A marxizmus elméleti és gyakorlati „szakértő" epigonirányzatának egészére jellemző azonban — és ezt később még többszörösen bizonyítottnak fogjuk látni —, hogy amikor elmélyednek egy absztrakt „sémában", elveszítik minden valóságérzéküket, és minél rettenthetetlenebbül vagdalkoznak az elmélet ködében, annál szánalmasabban botladoznak a reális élet vaskos tényei között.

Ezzel elintéztük Bauer előzetes feltételeit, megismertük módszereit és eljárását. Marad a lényeg: népesedési elmélete.

2

„Minden társadalomnak, amelynek népessége növekszik, évente bővítenie kell termelési apparátusát. Ez ugyanolyan szükségszerű lesz a jövő szocialista társadalmában, mint a jelen tőkés társadalmában, vagy ahogyan a múltban is érvényes volt az egyszerű árutermelésben, a parasztgazdaságban, amely saját szükségletére termelt." („Neue Zeit", id. sz. 834. old.)

Íme a felhalmozási probléma Bauer-féle megoldásának magva. A felhalmozáshoz a tőkének mindig növekvő piacra van szüksége, amely az

* Lásd a 325. old.

értéktöbblet realizálását lehetővé teszi. Honnan keletkezik ez a piac? Bauer azt feleli: a tőkés társadalom népessége ugyanúgy növekszik, mint bármely más társadalomé, ezáltal növekszik az áruk iránti kereslet és ezzel általában adva van a felhalmozás alapja. „A tőkés termelési módban jelen van *a tendencia a tőkefelhalmozásnak a népesség növekedéséhez való alkalmazkodására.*" (871. old.) Bauer ebből a döntő pontból következetesen le is vezeti a tőke jellegzetes mozgását és formáit.

Először az *egyensúly* állapota a termelés és a népesség között, vagyis az a középvonal, amely körül a konjunktúrák ingadoznak.

Bauer például feltételezi, hogy a népesség évente 5%-kal növekszik. „Ahhoz, hogy megmaradjon az egyensúly, tehát a változó tőkének is évente 5%-kal kell emelkednie." Mivel a technikai haladás következtében az állandó tőkerész (holt termelési eszközök) relatíve újra és újra megnövekszik a változó tőkéhez (munkaerőnek szánt bérek) képest, Bauer — hogy ezt kellő eréllyel hangsúlyozza — feltételezi, hogy az állandó tőke kétszer olyan gyorsan növekszik, mint a változó, vagyis évente kb. 10%-kal. Erre az alapra építi „kifogástalan" táblázatait, amelyeknek műveleteit már ismerjük, és amelyek bennünket most már csak gazdasági tartalmuknál fogva érdekelnek. Ezekben a táblázatokban Bauer többékevésbé simán feloldja az egész társadalmi összterméket, és így következtet: „a termelés mezejének bővülése, amely a felhalmozás előfeltételét alkotja, a lakosság növekedése révén adott" (869. old.).

Az „egyensúlyi állapotnak", amelyben a felhalmozás simán megy végbe, a lényege tehát az a feltétel, hogy a változó tőke ugyanolyan gyorsan növekszik, mint a népesség. Időzzünk még egy pillanatig a felhalmozás eme Bauer-féle alaptörvényénél.

Példája szerint a népesség évente 5%-kal növekszik, és ezért a változó tőkének is 5%-kal kell növekednie. De mit jelent ez? A „változó tőke" értéknagyság, a munkásoknak kifizetett bérek összege egy bizonyos pénzösszegben kifejezve. Egészen különböző tömegű fogyasztási cikket képviselhet. Általános technikai haladást, vagyis növekvő munkatermelékenységet feltételezve a változó tőkének relatíve egyre csekélyebb összege felel meg bizonyos tömegű fogyasztási eszköznek. Úgy, hogy ha a lakosság évente 5%-kal nő, a változó tőkének évente, mondjuk, csak 4,75, 4,5, 4,25 illetőleg 4%-kal kell növekednie, hogy ugyanazt az életszínvonalat lehetővé tegye. Márpedig Bauer feltételezi az általános technikai haladást, hiszen hogy ezt kifejezze, az állandó tőke kétszer olyan gyors növekedését teszi fel. Emellett a feltevés mellett a változó tőke és

a népesség azonos mértékű növekedése csak egy esetben képzelhető el: ha valamennyi termelési ág tartós és gyors ipari technikai fejlődése, vagyis a munka növekvő termelékenysége ellenére az áruk ára változatlan marad. Ez azonban nem csupán elméletileg volna a marxista értékelmélet temetése, hanem tőkés szempontból, tehát gyakorlatilag is felfoghatatlan volna. Hiszen az áruk olcsóbbá tétele mint a konkurrenciaharc fegyvere, éppen arra ösztönzi az egyes tőkét, hogy a technikai haladás úttörőjeként lépjen fel.

De várjunk! Valahogy a következőképpen kell elképzelnünk a dolgot: a növekvő munkatermelékenység és a létfenntartási eszközök ezáltal kiváltott fokozódó olcsóbbodása ellenére a pénzben kifizetett bérek (a változó tőke mint értéknagyság) változatlanok maradnak, mivel a munkások életszínvonala a fejlődésnek megfelelően emelkedik. Itt tehát figyelembe vettük a munkásosztály társadalmi felemelkedését. Ha azonban a munkásosztály életszínvonalának ez az emelkedése olyan erős és tartós, hogy a változó tőkének (a kifizetett bérek összegének) évről évre pontosan abban az arányban kell növekednie, mint a munkásnépességnek, akkor ez nem többet és nem kevesebbet jelent, mint hogy az egész technikai haladás, a munkatermelékenység minden előnye kizárólag a munkások javát szolgálja, vagyis eltekintve attól, hogy a tőkések magán-életszínvonala is emelkedik, egyáltalán nem növeli értéktöbbletrátájukat. Bauer, mint tudjuk, táblázataiban ténylegesen változatlan értéktöbbletrátát tételez fel. Jóllehet, azt mondja nekünk, csak „egyelőre" és csupán „az egyszerűség kedvéért" teszi fel ezt, hogy ezzel segítőkészen kart nyújtson szellemi nehézkességünknek, és megkönnyítse nekünk elmélete első grádicsának megmászását. Valójában azonban ez a feltevés — mint most kiderül — a Bauer-féle *felhalmozási elmélet közgazdaságtani alappillére*, ezen alapszik a társadalmi termelés és fogyasztás közötti „egyensúlyi állapot"! Ezt Bauer maga is kifejezetten beismeri:

„Sémánk (IV. táblázat) feltételezi, hogy 1. a munkásosztály évente 5%-kal növekszik. 2. a *változó tőke azonos arányban növekszik, mint a munkásság*, 3. az állandó tőke a technikai haladás által megkövetelt mértékben gyorsabban nő, mint a változó. *Ilyen előfeltételek mellett* nem meglepő, hogy semmiféle nehézség nem állja útját az értéktöbblet realizálásának." (869. old. Kiemelések — *R. L.*) Igen, de éppen ezek az előfeltevések meglepőek, méghozzá a legnagyobb mértékben. Hiszen nem a kék levegőégben vagdalkozunk magunk körül, hanem a kapitalista síkságon állunk: mi ösztönzi egyáltalán a tőkésosztályt a technikai

haladás előmozdítására és arra, hogy mind nagyobb összegeket fektessenek az állandó tőkébe, a holt termelési eszközökbe, ha e haladás minden eredménye kizárólag a munkásosztály javát szolgálja? Marx szerint a „relatív értéktöbblet" megteremtése, a kizsákmányolási rátának a munkaerő olcsóbbá tétele révén való növelése az az egyedüli objektív mozgatórugó, amely a tőkésosztályt mint egészet arra ösztönzi, hogy a technikai haladást előmozdítsa a termelésben; ez az a voltaképpeni objektív eredmény, amelyre az egyes tőkéseknek az extraprofit körüli konkurrenciaharcai öntudatlanul irányulnak. Bauer meglepő feltevése tehát, ameddig a kapitalizmus fennáll, merő gazdasági lehetetlenség. Ha feltételezzük vele együtt a technikai haladást, tehát feltételezzük a munka termelékenységének növekedését, akkor ebből a napnál is világosabban következik, hogy a változó tőke, vagyis a bérek összege nem tud ugyanabban az arányban növekedni, mint a népesség. Amíg tehát a lakosság évente szilárd arányban növekszik, a változó tőke csak állandóan csökkenő arányban tud növekedni; ha a lakosság évente 5%-kal növekszik, akkor a változó tőke például $4\,^5/_6$, $4\,^4/_5$, $4\,^3/_4$ és $4\,^1/_2$ arányban stb. És fordítva: ahhoz, hogy a változó tőke ilyen szabályszerűséggel évente 5%-kal növekedjék, gyors technikai haladás mellett a lakosságnak növekvő haladványban kell szaporodnia, például $5^1/_4$, 5,5, 5,75, 6%-kal stb.

Ezzel azonban kártyavárként omlik össze az „egyensúly" Bauer által felállított törvénye. Elegendő megállapítani: Bauer „egyensúlyi állapota", annak a teóriájának a kiindulópontja, amely szerint a felhalmozás alkalmazkodik a népesség növekedéséhez, két közgazdaságtani abszurdum dilemmájára épül, amely mindkettő ellentmond a kapitalizmus lényegének és a felhalmozás céljának: vagyis, hogy a technikai haladás az árukat vagy egyáltalán nem teszi olcsóbbá, vagy pedig ez az olcsóbbodás kizárólag a munkások, nem pedig a felhalmozás javát szolgálja!

Nézzünk most egy kicsit körül a valóság házatáján. A lakosság Bauer által elfogadott évi 5%-os növekedése természetesen csak elméleti példa. Ugyanúgy lehetne 2% vagy 10% is. Nem közömbös azonban, hogy mekkora a lakosság *tényleges* növekedése, amelyhez Bauer szerint a tőkés fejlődésnek pontosan alkalmazkodnia kellene. Ezen az elven nyugszik egész felhalmozási elmélete. És mit mutat a lakosság tényleges növekedése például Németországban?

Az évi népességszaporulat a hivatalos statisztikai adatok szerint 1816-tól 1864-ig 0,96% volt, az 1864—1910 közötti időszakban pedig 109%

volt. Valójában tehát a lakosság olyan ütemben növekszik, hogy 1816-tól 1910-ig, csaknem egy teljes évszázad alatt a 0,96%-os évi növekedés 1,09-re, tehát 0,13%-kal emelkedett. Vagy ha csupán Németország nagytőkés fejlődésének időszakait vesszük szemügyre, a lakosság évi növekedése 1871—1888 között 1,08%, 1880-tól 1890-ig 0,89%, 1890-től 1900-ig 1,31% és 1900-tól 1910-ig 1,41% volt. Vagyis az évi szaporulat 40 év alatti növekedése itt is egyharmad százalék. Mennyire hasonlít ez a német kapitalizmus száguldó, példátlan ütemű növekedéséhez az utóbbi negyedszázadban!

Még nagyszerűbb kilátások nyílnak, ha a többi tőkésországot vesszük figyelembe. A legutóbbi népszámlálások szerint a lakosság évi növekedése a következőképpen alakul:

Ausztria—Magyarország	0,87%
Európai Oroszország	1,37%
Olaszország	0,63%
Románia	1,50%
Szerbia	1,60%
Belgium	1,03%
Hollandia	1,38%
Anglia Skóciával és Írországgal	0,87%
Amerikai Egyesült Államok	1,90%
Franciaország	0,18%

Látjuk, hogy mind a népességnövekedés abszolút számai, mind pedig a különböző országok egymás közti összehasonlítása a tőkefelhalmozás állítólagos bázisának szempontjából különös eredményekkel jár. Hogy csupán a mulatság kedvéért a valóságban is találkozzunk a lakosság 5%-os növekedésének Bauer-féle hipotézisével, ahhoz ki kell vándorolnunk melegebb égövek felé, mondjuk Nigériába, vagy a Szunda-szigetekre. Az évi népességszaporulat arrafelé valóban így alakul az utolsó népszámlálás szerint:

Uruguay	3,77%
Brit-Malájföld	4,18%
Dél-Nigéria	5,55%
Észak-Borneo	6,36%
Hongkong	7,84%

Mily szörnyű kár, hogy a tőkefelhalmozás számára éppen ott mutatkoznak dús, füves legelők, ahol még nincs tőkés termelés, és hogy ezek a távlatok oly vigasztalanul komor sivataggá válnak, mihelyt a kapitalizmus törzshelyei felé közelítünk!

Most vegyük szemügyre a dolgot valamivel pontosabban. A tőkefelhalmozás — mondja Bauer — a népesség növekedésétől függ, ehhez pontosan alkalmazkodik. Mi a helyzet például Franciaországban? Itt a népességszaporulat állandóan csökken, az utolsó népszámlálás szerint már csak 0,18%, a lakosság tehát lassan a pangás, sőt talán az abszolút csökkenés felé halad. E stagnáló népesség ellenére azonban Franciaországban a tőke továbbra is vidáman halmoz föl, olyannyira, hogy Franciaország tőketartalékaiból az egész világot elláthatná. Szerbiában kétszer olyan gyors népességszaporulatot tapasztalunk, mint Angliában, ám a tőke, mint tudjuk, Angliában jóval gyorsabban halmozódik fel, mint Szerbiában. Miképpen rímel ez?

A válasz e kételyeinkre biztosan saját nehéz felfogásunkra fog utalni: a Bauer-féle elméletet nem lehet egyes országra és azok lakosságára alkalmazni, mivel általában veszi figyelembe a lakosságot. Tehát az emberiség általános növekedésével számol. Nagyszerű. Csakhogy itt még sajátosabb rejtélyekkel kerülünk szembe.

Minden további nélkül világos ugyanis, hogy az „emberiség" évi növekedése a tőkés felhalmozás szempontjából csak abban a mértékben bírhat jelentőséggel, amennyiben ez az emberiség tőkés áruk fogyasztója, felvevője. Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy Dél-Nigéria, vagy Észak-Borneo örvendetesen gyors népességszaporulata egyelőre csak csekély mértékben jöhet számításba a tőkefelhalmozás bázisaként. Vagy talán a kapitalizmus árufelvevőinek köre valami módon mégis összefügg a természetes népszaporulattal? Annyi mindenesetre világos: ha a tőke arra várna felhalmozási kilátásaival, hogy eredeti fogyasztóinak köre természetes szaporulat révén növekedjék, akkor talán még mindig a manufaktúra-periódus gyermekcipőjében járna vagy még ott se. A tőkének valójában esze ágában sincs, hogy ezt kivárja. Ellenkezőleg: egyszerűsített módszerekhez folyamodik a felhalmozás bázisának bővítésére: a politikai hatalom minden eszközével megtámadja 1. a természeti gazdálkodást, 2. az egyszerű árugazdálkodást, hogy mindkettejük fokozatos lerombolása révén új árufelvevőköröket hozzon létre árui számára minden világrészben. Mindezek a módszerek azonban a legdrasztikusabb módon keresztezik egymást az érintett országok és népek népességszaporulatával.

Így az árufelvevők köre akkor is növekedhet, ha a lakosság *csökken*. A világpiacnak a primitív naturális gazdálkodás megostromlása révén történő létrejötte együtt jár egész néptörzsek megtizedelésével, sőt kiirtásával. Ez a folyamat kíséri végig a tőkés fejlődést Amerika felfedezésétől kezdve egészen napjainkig: lásd a spanyolokat Mexikóban és Peruban a 16. században, az angolokat Észak-Amerikában a 17.-ben, Ausztráliában a 18. században, a hollandokat a Maláj-szigetcsoporton, a franciákat Észak-Afrikában, az angolokat Indiában a 19. században, a németeket Délnyugat-Afrikában a 20. században. Éppen így az európai tőke Kína „megnyitását" célzó háborúi is időszakonként tömegmészárlásokhoz vezettek, és ezek elkerülhetetlenül lassították a kínai lakosság természetes növekedését.

Míg ily módon a tőkefelhalmozás bázisának bővülése a nem-tőkés országokban részben együtt jár a lakosság kiirtásával, azokban az országokban, ahol a tőkés termelés gyökeret ver, a természetes népességnövekedés másfajta változásai kísérik.

A születések száma és a halandóság tényezői esetében a tőkésországok két egymással ellentétes tendenciát mutatnak. A születések száma általában és tartósan csökken. Így például az ezer lakosra jutó születések száma Németországban:

1871—1880	: 40,7	1901—1910	: 33,9
1881—1890	: 83,2	1911	: 29,5
1891—1900	: 37,3	1912	: 29,1

Ugyanez a tendencia világosan megnyilvánul, ha a magasan fejlett tőkésországokat az elmaradottakkal hasonlítjuk össze. 1911-ben vagy 1912-ben ezer lakosra Németországban 28,3, Angliában 23,8, Belgiumban 22,6, Franciaországban 19,0, Portugáliában 39,5, Bosznia-Hercegovinában 40,3, Bulgáriában 40,6, Romániában 43,4, Oroszországban 46,8 születés jutott. A statisztikusok, a szociológusok és az orvosok ezt a jelenséget a nagyvárosi életre, a gyáriparra, a létbizonytalanságra, a kulturális felemelkedésre stb., röviden tehát a tőkés kultúra kihatásaira vezetik vissza.

Ugyanakkor a modern tudományos és technikai fejlődés, valamint a kulturális felemelkedés eszközöket teremt a halandóság csökkentésére. Így például Németországban évente ezer lakosra

1871—1880-ban	28,8
1881—1890-ben	26,5

1891—1900-ban	23,5
1901—1910-ben	19,7
1911-ben	18,2
1912-ben	16,4 halálozás jutott.

Ugyanez a kép adódik a magasan fejlett tőkésállamoknak az elmaradottakkal való összehasonlításából. Az ezer lakosra jutó halálozások száma (1911-ben vagy 1912-ben) Franciaországban 17,5, Németországban 15,6, Belgiumban 14,8, Angliában 13,3, Oroszországban 29,8, Bosznia-Hercegovinában 26,1, Romániában 22,9, Portugáliában 22,5, Bulgáriában 21,8 volt.

Attól függően, hogy e két tényező melyike hat erősebben, gyorsabb vagy lassabb a népességszaporulat. De bármely esetben és bármely vonatkozásban a kapitalizmus fejlődése — a maga gazdasági, szociális, fizikai és szellemi kísérőjelenségeivel —, vagyis *a tőkefelhalmozás befolyásolja és határozza meg a népesség növekedését, nem pedig fordítva.* A tőkés fejlődésnek a népesség mozgására gyakorolt hatása általában abban az értelemben állapítható meg, hogy többé-kevésbé *lelassítja* a népesség növekedését. Hongkong és Borneo Németországgal és Angliával, Szerbia és Románia Franciaországgal és Olaszországgal összehasonlítva elég szemléletesen tanúskodik erről.

Mindezek után teljesen kézenfekvő a következtetés: Bauer elmélete a tényleges összefüggéseket a fejük tetejére állítja. Mivel Bauer a sémákkal felállított konstrukciójában a tőkefelhalmozást a természetes népességnövekedéshez igazítja, ezért megint teljesen szem elől veszítette azt a hétköznapi és világszerte ismert tényt, hogy éppenséggel a tőke szabályozza a népességet, hol tömegében kiirtja, hol pedig meggyorsítja, majd meglassítja növekedését — azzal az általános végeredménnyel, hogy *minél gyorsabb a felhalmozás, annál lassabb* a népességnövekedés.

Szép kis félreértés ez egy történelmi materialistától, aki megfeledkezik arról, hogy egy kicsit a valóságban is körülnézzen, és megkérdezze, mitől is függ tulajdonképpen maga a népességnövekedés, amelytől szerinte a tőkefelhalmozás függ? Friedrich Albert Lange a „Geschichte des Materialismus" című munkájában egy helyütt kifejtette: „Németországban még manapság is akadnak úgynevezett filozófusok, akik egyfajta metafizikus aprólékossággal hosszú értekezéseket írnak a képzetek kialakulásáról, — nyilván azzal az igénnyel, hogy »belső érzékelés révén egzakt megfigyeléseket tegyenek« — anélkül, hogy arra is gondolnának:

saját házukban is akadnak gyermekszobák, amelyekben saját szemükkel és fülükkel megvizsgálhatnák legalábbis a képzetek kialakulásának szimptómáit."* Hogy vannak-e még Németországban ilyen „filozófusok", azt nem tudom, de a „metafizikai aprólékosságnak" az a fajtája, amely egzakt sémák kalkulációival, „belső érzékelés" segítségével akar társadalmi problémákat megoldani, és eközben elfeledkezik a szeméről, a füléről, a világról és a gyermekszobáról, nézetem szerint a hivatalos marxizmus „szakértőiben" találta meg „a klasszikus német filozófia örökségének" hivatott hordozóit.

3

Ám a dolog még ennél is szebb. Mindeddig a népességnövekedés gazdasági feltételeit vizsgáltuk, mivel Bauer azt a látszatot kelti, mintha felhalmozási elméletét erre alapozná. Valójában elméletének más az alapja. Amikor „népességről" és „népességnövekedésről" beszél, valójában csak a kapitalizmus bérmunkás osztályára gondol és csak erre!

Ennek kimutatására elegendőek a következő idézetek:

„Feltételezzük, hogy a lakosság évente 5%-kal növekszik. Ha meg akarjuk tartani az egyensúlyi állapotot (a termelés és a társadalmi szükséglet között — *R. L.*), akkor tehát a változó tőkét (vagyis a kifizetett bérek összegét — *R. L.*) is évente 5%-kal kell növelni." (835. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Ha a lakosság fogyasztása, amelyre a termelés épít, azonos a változó tőkével, vagyis a kifizetett bérek összegével, akkor e lakosság esetében csakis munkásokról lehet szó. Bauer azonban maga is kifejezetten így fogalmaz:

„A változó tőke gyarapodása (vagyis a bérek összegéé — *R. L.*) kifejezi a népességnövekmény számára szolgáló létfenntartási cikkek megszerzését." (834. old.) És még kategorikusabban a már általunk idézett helyen: „Sémánk (IV. táblázat) feltételezi, hogy 1. *a munkásság évente 5%-kal növekszik*, 2. a változó tőke azonos arányban növekszik, mint a *munkásság*, 3. az állandó tőke (vagyis a holt termelési eszközökre fordított kiadások — *R. L.*) a technikai haladás által megkövetelt mértékben

* *Friedrich Albert Lange:* Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart. Iserlohn 1866. 157. old.

gyorsabban növekszik, mint a változó. *Ilyen előfeltételek mellett* nem meglepő, hogy az értéktöbblet realizálásának semmiféle nehézség nem állja útját. (869. old. — Kiemelés *R. L.*)

Nota bene, Bauer feltételezése szerint csak két társadalmi osztály létezik: munkások és tőkések. „*Mivel egy társadalomban* — mondja például néhány sorral alább —, *amely csak tőkésekből és munkásokból áll*, a munkanélküli proletárok semmi más jövedelemre nem tehetnek szert, csak bérjövedelemre" stb. (869. old. — Kiemelés — *R. L.*) Ez a feltevés szintén nem véletlen és nem mellékes, hanem mérvadó jelentőségű Bauer egész kérdésfelvetése szempontjából: hiszen ő, akárcsak más „szakértők", velem szemben éppen azt akarja bebizonyítani, hogy a „sémának" megfelelően a felhalmozás egy kizárólagosan tőkés — csak tőkésekből és munkásokból álló — társadalomban is lehetséges és simán végbemegy. Vagyis Bauer elméletében csak két társadalmi osztály létezik: kapitalisták és proletárok. Ám a tőkefelhalmozás növekedése számára csak a proletárosztály mérvadó. Bauer tehát kimondott előfeltevése szerint először munkásokra és tőkésekre redukálja a lakosságot, majd műveleteiben hallgatólagosan már csak a munkásokkal azonosítja azt. Ezek alkotják a „lakosságot", amelynek szükségleteihez a tőke alkalmazkodik. Így tehát, ha Bauer sematikus ábrázolása évi 5% „népességnövekedést" vesz alapul, ezen azt kell érteni, hogy csak a *munkásnépesség* növekszik évente 5%-kal. Vagy talán a proletár rétegnek ezt a növekedését csupán az összlakosság évi 5%-os azonos mértékű, általános növekedése valamely részjelenségének kellene tartanunk? Ez azonban teljesen új felfedezés volna, miután Marx elméletileg megindokolta és a hivatásos statisztika régóta bebizonyította, hogy a mai társadalomban minden osztály a saját népesedési törvényeit követi.

Bauer valóban nem az összlakosság azonos mértékű növekedésére gondol. Tőkéseire ez legalábbis nem érvényes, az ő évi népességszaporulatuk egyáltalán nem 5%, és ezt könnyen be lehet bizonyítani.

A 835. oldalon Bauer a tőkések fogyasztási alapjaként négy egymást követő évben a következő összegeket adja meg: 75 000, 77 750, 80 539 és 83 374. Ha Bauer feltételezi, hogy a munkások bére ugyanilyen összeggel növekszik, akkor nekünk is feltételeznünk kell, hogy életszínvonalukat tekintve a tőkések legalábbis nem járnak rosszabbul, mint a munkások, és hogy az ő fogyasztási jövedelmük is lépést tart számbeli gyarapodásukkal. Ha ez így van, akkor a Bauer-féle sémában a tőkések négy évi fogyasztásából a tőkésosztály következő megfelelő évi növeke-

dése számítható ki: a második évben 5%, a harmadik évben 3,6%, a negyedik évben 3,5%. Ha ez így megy tovább, akkor Bauer tőkései nemsokára kihalnak, és akkor a felhalmozási probléma a lehető legeredetibb módon oldódna meg. Csakhogy bennünket itt most nem a Bauer-féle tőkések egyéni sorsa érdekel; a lényeg csupán az, hogy megállapítsuk: amikor Bauer a népességnövekedést folytonosan a felhalmozás alapjaként emlegeti, akkor ezen folytonosan csupán a bérből élő munkásosztály növekedését érti.

Végül pedig maga Bauer is szárazon kimondja ezt, amikor a 869. oldalon kifejti: „A (felhalmozási ráta — *R. L.*) növekedésének ezen a módon tehát addig kell folytatódnia, *amíg helyreáll az egyensúly a változó tőke növekedése és a lakosság növekedése között.*" Ezt követi a 870. oldalon olvasható fejtegetés: „Az ipari tartaléksereg nyomására az értéktöbbletráta és vele a társadalmi felhalmozási ráta mindaddig emelkedik, amíg elég nagy lesz ahhoz, hogy a növekvő szerves összetétel ellenére a *változó tőke éppoly gyorsan gyarapodjék, mint a munkásnépesség. Mihelyt ez bekövetkezik... helyreáll az egyensúly a felhalmozás és a népességnövekedés között.*" (Kiemelés — *R. L.*) Ugyanilyen világosan, általános szabályként még egyszer a 871. oldalon: „A tőkés társadalomban *fennáll az a tendencia, hogy a tőkefelhalmozás alkalmazkodik a népességnövekedéshez.* Ez az alkalmazkodás azonnal végbemegy, mihelyt a változó tőke (vagyis a bérösszeg — *R. L.*) éppoly gyorsan gyarapszik, *mint a munkásnépesség* (Kiemelés — *R. L.*), az állandó tőke azonban annyival gyorsabban, amennyivel a termelőerők fejlődése ezt megköveteli." Végül a legtömörebben talán Bauer cikkének végén, ahol annak kvintesszenciáját foglalja össze: „Eredetileg (egy elszigetelt tőkés társadalomban, amilyen a séma alapját képezi — *R. L.*) *a felhalmozást a munkásnépesség növekedése korlátozza*... Mivel — a tőke adott szerves összetétele mellett — a *felhalmozás nagyságát a rendelkezésre álló munkásnépesség növekedése határozza meg*" stb. (873. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Világos tehát, mint a nap: Bauer, amikor látszólag a tőkefelhalmozásnak a népesség növekedéséhez való alkalmazkodásáról beszél, a tőkének csupán a munkásosztály és annak természetes szaporulata szerinti igazodásaira gondol. Kifejezetten *természetes* szaporulatról beszélünk, mivel Bauer társadalmában, amelyben nincsenek középosztályok, hanem csak tőkések és proletárok, eleve ki van zárva a proletariátus kispolgári és paraszti rétegekből való toborzódása, és gyarapodásának ezért a természetes szaporodás az egyetlen módszere. Éppen ez a proletárnépességhez

való alkalmazkodás lesz Bauernál a tőkés *konjunktúraváltakozás* tengelye is. És most ebből a szempontból kell megvizsgálnunk elméletét.

Láttuk: a társadalmi termelés és fogyasztás egyensúlya akkor jön létre, ha a változó tőke, tehát a munkabérekre szánt tőkerész éppoly gyorsan növekszik, mint a munkásnépesség. A tőkés termelés azonban azzal a mechanikus tendenciával rendelkezik, hogy újra meg újra kibillenjen ebből az egyensúlyi állapotból, hol lefelé az „elégtelen felhalmozás", hol pedig felfelé, a „túlfelhalmozás" irányába. Vegyük szemügyre a hinta első kilengését.

Ha az első „felhalmozási ráta" túl alacsony, mondja Bauer, vagyis a tőkések nem tesznek félre elegendő új tőkét, hogy azt a termelésben felhasználják, „akkor a változó tőke növekedése elmarad a munkát kereső lakosság gyarapodása mögött. Azt az állapotot, amely ekkor bekövetkezik, az *elégtelen felhalmozás* (Unterakkumulation) állapotának nevezhetjük" (869. old.). És Bauer közelebbről is jellemzi ezt az állapotot. Az elégtelen felhalmozás első hatása az ipari tartaléksereg létrejötte. A népességszaporulat egy része munka nélkül marad. A munkanélküli proletárok leszorítják a foglalkoztatottak bérét, a bérek csökkennek, az értéktöbbletráta növekszik. „Mivel egy olyan társadalomban, amely csak tőkésekből és munkásokból áll, a munkanélküli proletárok semmi egyéb jövedelemre nem tehetnek szert, csak bérjövedelemre, ezért *a béreknek addig kell süllyedniük, az értéktöbbletrátának pedig addig kell emelkednie* (Kiemelés — *R. L.*), amíg a viszonylag lecsökkent változó tőke ellenére az egész munkásnépesség munkát talál. Az értéktermék megváltozott eloszlása, amely ekkor bekövetkezik, abból a tényből adódik, hogy a tőke megnövekedett szerves összetételén belül, amelyben a technikai haladás fejeződik ki, a *munkaerő értéke* csökkent, és ezért *relatív értéktöbblet* alakult ki." Az értéktöbblet eme növekedéséből a tőkés számára most új alap teremtődik a megújított, erőteljesebb felhalmozás, és ami ezzel együtt jár, a munkaerő iránti kereslet élénküléséhez. „Megnövekszik tehát az az értéktöbblettömeg is, amelyet a változó tőke bővítésére használnak." Növekedése ezen az úton addig tart, „amíg helyreáll az *egyensúly a változó tőke növekedése és a népesség növekedése között*". (869. old.) Így az elégtelen felhalmozástól ismét eljutunk az egyensúlyhoz. Bemutattuk tehát az egyik felét annak az ingadozásnak, amelyet a tőke végez a gazdasági egyensúly körül, és az előadásnak eme első felvonásánál egy kissé még időzni akarunk.

Az egyensúlyi állapot — idézzük fel ezt még egyszer — azt jelenti,

hogy a munkaerő iránti kereslet és a proletárnépesség növekedése egyensúlyban tartja egymást, vagyis az egész munkásosztály és annak természetes szaporulata munkát talál. Ebből az egyensúlyból a termelés kilendül, a munka iránti kereslet elmarad a proletáriátus növekedése mögött. De miért lendül ki? Mi okozza az inga első elmozdulását az egyensúlyi ponthoz képest? Közönséges halandók számára természetesen kemény dió ez, nem egykönnyen hámozható ki Bauer fent idézett tudós halandzsájából. Szerencsére gyengeségünkön — valamivel kevésbé homályos stílusban — már a következő oldalon segít, amikor ezt mondja: „A tőke magasabb szerves összetétele irányába mutató haladás újra meg újra előidézi az elégtelen felhalmozást." (870. old.)

Ez legalább tömör és világos. Vagyis a *technikai haladás* idézi elő az eleven munkaerőnek a gépek általi kiszorítását, és így periodikusan relatíve csökkenti a munkások iránti keresletet, előidézi az ipari tartaléksereg létrejöttét, a bérek csökkenését, röviden az „elégtelen felhalmozás" állapotát.

Szembesítsük Bauert Marxszal.

1. Elégtelen felhalmozás esetén, mondja Bauer, „csökken a munkaerő értéke" és ezáltal „relatív értéktöbblet" keletkezik, amely új felhalmozási alapként szolgál. Engedelmet! Ha a gépek használatba vétele révén „a népességszaporulat egy része munka nélkül marad", és ezeknek a munkanélkülieknek a nyomására „a bérek csökkennek", ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy „a munkaerő értéke" csökken, hanem hogy a munkaerő-áru *ára* (a pénzben kifizetett bér) csökken a túlzott kínálat miatt *értéke alá* (vagyis a munkások által kulturálisan már elért életszínvonal alá). A relatív értéktöbblet azonban Marx szerint semmiképpen sem azért jön létre, mert a munkások iránti csökkenő kereslet következtében a bérek a munkaerő értéke alá esnek; hanem — Marx ezt számtalanszor ismétli „A tőke" I. kötetében — csak azzal a kifejezett feltétellel, hogy a munkaerő ára — vagyis a bér — értékével *azonos*, más szóval, hogy a munkaerőpiacon a kereslet és a kínálat egyensúlyban van. Marx szerint a relatív értéktöbblet e feltevés mellett a munkaerő eltartási költségeinek olcsóbbá válása következtében keletkezik, vagyis ama tényező következtében, amelyet Bauer éppenhogy *kikapcsol*, amikor — mint már láttuk — az egyensúlyhoz „feltétlenül szükségesnek" nyilvánítja a „változó tőke és a munkásnépesség pontosan egyenlő mértékű növekedését". Egyszerűen kifejezve: az új tőkének a kialakulását, amely a jövőbeni felhalmozás céljaira szolgál, Bauer a „relatív értéktöbblet" ürügyén való-

jában csak a bérek leszorításából vezeti le, amelyet a csökkenő konjunktúra kényszerít a munkásokra.

2. Miféle sajátos gazdasági törvénye az a munkabérek mozgásának, hogy „folytonosan csökkenniük" kell, „amíg az egész munkásnépesség munkát talál"? Így tehát azt az »eredeti« jelenséget éljük át, hogy minél inkább csökkennek a bérek, annál magasabb a foglalkoztatottság szintje. Eszerint, ha a bérek szélsőséges mélyponton vannak, felszívódik az egész tartaléksereg! Csakhogy sivár földünkön, amelyen élünk, ennek éppen az ellenkezője történik: a bérek süllyedése lépést tart a fokozódó munkanélküliséggel, növekedésük a növekvő foglalkoztatottsággal. A bérek mélypontján többnyire tetőzik az ipari tartaléksereg, a bérszínvonal csúcsán viszont többé-kevésbé fölszívódik.

A Bauer-féle sémában azonban még több furcsaság akad.

A tőkés termelés éppoly egyszerű, mint amilyen kemény eszközzel segíti ki magát az elégtelen felhalmozás siralomvölgyéből: a tőkéseket éppen a bérek kiadós csökkenése segíti új megtakarításokhoz (amelyeket Bauer, némi félreértéssel, „A tőke" I. kötetére hivatkozva „relatív értéktöbbletnek" nevez), és ezzel ismét új alapra tesznek szert a befektetésekhez. Már megint nem a sivár földön vagyunk, hanem a Bauer-féle „társadalom" holdján. A tőkének manapság biztosan szüksége van arra, hogy először az általános bércsökkentésből összekaparjon egy pár „megtakarított garast", mielőtt új befektetésekre és vállalkozásokra szánja el magát! Előbb ki kell várnia a bérek általános és tartós süllyedését a legvégső határig, hogy azután tegyenek szert a termelés bővítése céljából szükséges új beruházási tőkére. A Bauer-féle spekuláció holdján, amelyen a kapitalizmus az elképzelhető legmagasabb fejlettségi fokot érte el, minden középréteget felszívott, az egész lakosságot tőkésekké és proletárokká változtatta, ennek a társadalomnak még semmi tőketartaléka sincs, teljes mértékben máról holnapra él, akárcsak a jó Dr. Aikin korában, a 16. századi Angliában.* Ebben a társadalomban nyilvánvalóan bankok sincsenek, amelyek a földön régóta felhalmozott óriási tőketartalékokat tárolják, s amelyek csak értékesítési lehetőségre lesnek, hogy *bármely* bérszint esetén bekapcsolódhassanak a termelésbe. A legmagasabb fokú lázas felhalmozás, amely éppen most indult el minden hadviselő és semleges államban, hogy az ipari bérek erős emelése mellett

* Dr. John Aikin (1747—1822) — orvos, történész és publicista volt. — Lásd *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 555—556. old.

minél gyorsabban betakarítsák a profitcsinálás csűrjeibe a világháború véres aratását, — ez az elképzelhető legkegyetlenebb szatíra Bauer képzeletének sorvadó tőkéjéről, amely csupán a munkásosztálynak a nyomor legalacsonyabb szintjére való periodikus, általános leszorítása révén tud némi zsírt összekaparni az új felhalmozás megkockáztatásához! Mert jegyezzük meg: Bauer az újra elért „egyensúly" leírásakor ismét hangsúlyozza: „az ipari tartaléksereg nyomására az értéktöbbletráta és vele a társadalmi felhalmozási ráta *mindaddig emelkedik, amíg elég nagy lesz ahhoz*, hogy a növekvő szerves összetétel ellenére a változó tőke éppoly gyorsan gyarapodjék, mint a munkásnépesség. Mihelyt *ez bekövetkezik*, az ipari tartaléksereg felszívódik (nota bene: már másodszor, mert hiszen egyszer már a bérek mélypontján, vagyis az »elégtelen felhalmozás« legmélyebb pontján is felszívódott! — *R. L.*) és helyreáll az egyensúly a felhalmozás és a népesség növekedése között." (870. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Ezt a visszanyert „egyensúlyt" máris az inga második kilengése követi — felfelé, a „túlfelhalmozás" irányába. Ezt a folyamatot Bauer rendkívül egyszerűen ábrázolja:

„Ha a társadalmi felhalmozási ráta (a tudatos bérleszorítás eredményeképpen! — *R. L.*) emelkedik, akkor végül elér egy szintet, amelyen a változó tőke gyorsabban növekszik, mint a népesség. Azt az állapotot, amely ebben az esetben bekövetkezik, a *túlfelhalmozás* állapotának nevezzük."

Ezzel a két sorral a dolog el van intézve, Bauer többet nem is árul el a túlfelhalmozás kialakulásáról. Az az ösztönzés, amely az „elégtelen felhalmozást" újra meg újra előidézi, legalább egy megfogható ténykörülménnyel, a technikai haladással magyarázatot nyert, az inga ellentétes kilengése vonatkozásában viszont teljes mértékben a saját elégtelen okosságunkra hagy bennünket. Csak azt tapasztaljuk, hogy a növekedésben levő felhalmozási ráta (vagyis a beruházásra alkalmas tőke képződése) „végül" elért egy szintet, amelyen a munkaerő kereslete meghaladja a kínálatot. De miért kell „végül" elérni ezt a szintet? Talán a fizika tehetetlenségi törvénye alapján, mert már amúgy is növekedőben van? De képzeljük csak el, honnan is ered ez az emelkedés! A munkanélküliség nyomására általánosan csökkennek a bérek. Ebből a bércsökkenésből adódott a rendelkezésre álló tőke növekedése. Ez a növekedés azonban mindenképpen csak addig tarthat, amíg minden munkanélküli munkát talált, és Bauer furcsa társadalmában ez a bérek általános mélypontján

következik be. Ha azonban az egész munkásnépességet foglalkoztatják, akkor még ebben a furcsa társadalomban sem csökkennek tovább a bérek, sőt akárcsak földünkön, fokozatosan emelkedni kezdenek. És mihelyt a bérek ismét emelkedni kezdenek, „a felhalmozási ráta", amely pedig Bauernál csak ebből a forrásból táplálkozik, nem emelkedik tovább, sőt az új tőke képződésének is csökkennie kell. De ha már minden munkanélkülit foglalkoztatnak, miképp emelkedhet tovább oly fáradhatatlanul, hogy „végül" éppen elérje a „túlfelhalmozás" szintjét? Erre hiába várunk választ.

Miután a túlfelhalmozás *kialakulását* illetően tudatlannak kell maradnunk, nem járunk jobban az előadás utolsó felvonásával sem: azzal a folyamattal, amelynek révén a túlfelhalmozást ismét leküzdik és visszatérnek az egyensúlyi középponthoz.

„Ha a felhalmozási ráta túl nagy (természetesen csupán a meglevő munkásséghoz és annak szaporulatához képest! — *R. L.*), akkor a tartaléksereg gyorsan felszívódik (ami ezúttal már harmadízben történik meg vele — *R. L.*), a bérek emelkednek, az értéktöbbletráta süllyed." Ezáltal a profitráta is gyorsabban süllyed, mint ahogy a tőke növekvő szerves összetételének következtében egyébként süllyedne. Mindebből azután „pusztító válság" következik „a tőke hatalmas arányú befagyasztásával, értékek tömeges elpusztulásával és a profitráta hirtelen zuhanásával". A felhalmozás ismét lassúbbodik, „a változó tőke növekedése most ismét elmarad a népesség növekedése mögött" (871. old.), és belecsúszunk az általunk már ismert „elégtelen felhalmozásba".

De vajon mi a csudának tör ki Bauernál a túlfelhalmozás csúcsán a „pusztító válság"? Hiszen a túlfelhalmozás *Bauernál* semmi egyebet nem jelent, mint hogy a változó tőke gyorsabban növekszik a munkásnépességnél. Egyszerűen kifejezve ez azt jelenti: a munkaerő iránti kereslet felülmúlja a munkapiaci kínálatot. És *emiatt* kell kitörnie egy modern ipari és kereskedelmi válságnak? Bauer ugyan e helyütt egy Hilferding-idézettel segít magán, ami úgymond helyettesíti a válság kitörésének magyarázatát. Ez az idézet így hangzik: „Abban a pillanatban, amikor a csökkenő profitráta utóbb leírt tendenciái érvényesülnek azon tendenciákkal szemben, amelyek a megemelkedett kereslet következtében az árak és a profit növekedéséhez vezettek", bekövetkezik a válság. Ám eltekintve attól, hogy ez a Hilferding-idézet Bauernál semmit sem magyarázhat meg, mert maga sem magyarázat, csupán a válság súlyos szavak-

kal való körülírása, ez a mondat úgy illik a Bauer-féle spekulációk kellős közepébe, mint a csizma az asztalra.

Bauer egész fejtegetése során nem tesz említést sem növekvő, sem pedig csökkenő áru-„keresletről", amely „az árak és a profit növekedését" okozhatná. Bauernál csupán két figura táncol: a változó tőke és a proletariátus (a „népesség"). A felhalmozás egész mozgása, „egyensúlyi" tengelye, kilengései e tengely körül csupán két tényező, a változó tőke és a munkásnépesség kölcsönös arányából következik. Az áru iránti keresletről, az áru értékesítéséről és annak nehézségeiről Bauer egy árva szóval sem emlékezik meg. A túlfelhalmozás ennek megfelelően Bauernál nem egyéb, mint a változó tőke fölöslege, vagyis munkások iránti kereslet azok számának természetes növekedéséhez képest. Ez az egyetlen „kereslet", amelyet Bauer egész idő alatt számításba vesz. És emiatt kell válságnak kitörnie, ráadásul „pusztító" válságnak? Ezt a bűvészmutatványt még be kell mutatnia nekünk!

No persze, persze, a sivár földön, amelyen mi, a többiek lakunk, a válság kitörését többnyire konjunktúra követi, amelyben a munkások iránti kereslet maximálissá nő, és a bérek is emelkedőben vannak. Csakhogy a földön ez utóbbi jelenség nem *oka* a válságnak, hanem csak előhírnöke, mint Marx „A tőke" második kötetében mondja,* csupán más tényezők, nevezetesen a *„termelés" és a „felvevőpiac"* viszonyának *kísérőjelensége.*

Bárhogyan akarjuk is a modern periodikus kereskedelmi válságokat elméletileg mélyebb összefüggésekből megmagyarázni, a reális valóságban ezek mindenki számára érzékelhetően a termelés, vagyis az árukínálat, és az értékesítés, vagyis az árukereslet közötti aránytalanságból fakadnak. Bauernál ezzel szemben, akinek számára az áru értékesítésének kérdése egyáltalán nem létezik, a periodikus válságok csupán a munkaerő-kereslet és a munkások természetes szaporodása közötti aránytalanságból adódnak. *Mert* a munkások nem szaporodnak olyan gyorsan, mint azt a tőke növekvő kereslete megkövetelné, ezért tör ki „pusztító válság"! A periodikus munkáshiány mint a kereskedelmi válságok egyetlen oka — alighanem ez a közgazdaságtan egyik legmeghökkentőbb felfedezése nemcsak Marx, hanem William Petty óta is, és méltóképpen teszi fel a koronát mindazokra a sajátságos törvényekre, amelyek

* Lásd *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 374. old.

a Bauer-féle társadalom holdján a tőkefelhalmozást és annak konjunkturális váltakozását szabályozzák.

Most már ismerjük a tőke mozgását minden fázisában, és Bauer az egészet a következő harmonikus lezárásban foglalja össze:

„A tőkés termelési mód tehát önmagában hordozza azt a mechanizmust, amely a népesség növekedése mögött elmaradó felhalmozást ismét a népesség növekedéséhez (helyesen: a munkásnépesség növekedéséhez — *R. L.*) igazítja." (870. old.) És még egyszer, nagyobb nyomatékkal:

„Ha a tőkés világgazdaságot egyetlen egésznek tekintjük, akkor a felhalmozásnak a népesség növekedéséhez (helyesen: a munkásnépesség növekedéséhez — *R. L.*) való igazodása az ipari ciklusban lesz láthatóvá. A prosperitás nem egyéb, mint túlfelhalmozás. A válságban szünteti meg magát. Az erre következő depresszió az elégtelen felhalmozás időszaka. Ez úgy szünteti meg magát, hogy a depresszió önmagából teremti meg a prosperitáshoz való visszatérés feltételeit. *A prosperitás, a válság és a depresszió periodikus váltakozása annak a ténynek az empirikus kifejeződése, hogy a tőkés termelési mód mechanizmusa öntevékenyen szünteti meg a túlfelhalmozást és az elégtelen felhalmozást, a tőke felhalmozását újra meg újra a népesség növekedéséhez* (helyesen: a munkásnépességéhez — *R. L.*) *igazítja.*" (872. old. — Minden kiemelés Baueré.)

Most már biztosan nincs több félreértés. A Bauer-féle „mechanizmus" egyszerűen a következőből áll: a tőkés világgazdaság középpontjában a munkásosztály található. Ő és természetes növekedése az az adottság, az a tengely, amely körül a gazdasági élet forog. E tengely körül ingadozik a változó tőke (és vele együtt a technikailag szükséges arányban az állandó tőke). A meglevő tőke hol túl kevés ahhoz, hogy minden proletárt foglalkoztasson, ekkor alacsony bérek révén kicsikarja a növekedést, hol pedig túl sok, hogy elegendő proletárt találjon, ekkor részben megsemmisíti magát egy válságban — minden esetben a mai termelés egész mozgása és konjunkturális váltakozása csupán a tőkének ama örökös igyekezete, hogy nagyságában megfeleljen a proletárok számának és természetes gyarapodásának.

Ez tehát a Bauer-féle „mechanizmus" lényege, egész bonyolult táblázataiban megcsodált számolóművészetének és fejtegetéseinek kvintesszenciája.

A marxista módon valamelyest iskolázott olvasó talán már itt sejti, hogy a Bauer-féle felhalmozási elméletben a tőkés gazdaság alaptörvényének szempontjából micsoda kopernikuszi teljesítmény rejlik. Hogy

azonban ezt a teljesítményt egész ragyogásában méltathassuk, előbb azt is meg kell ismernünk, hogyan tudja Bauer újonnan felfedezett gravitációs központjából a tőkés világgazdaság valamennyi részjelenségét játszva megmagyarázni.

A konjunktúraváltakozást, vagyis a tőke időbeli eltolódását már ismerjük. Most nézzük meg a térbelit:

„A felhalmozásnak a népesség növekedéséhez (helyesen: a munkásnépesség növekedéséhez — *R. L.*) való igazodási tendenciája a nemzetközi kapcsolatokban is dominál. Azok az országok, amelyekre a tartós túlfelhalmozás a jellemző, az évenként felhalmozott értéktöbblet nagy és növekvő részét helyezik el külföldön. Például Franciaország és Anglia (no és remélhetőleg Németország is! — *R. L.*). Azok az országok, amelyeket a tartósan elégtelen felhalmozás jellemez, külföldről hoznak be tőkét, és munkaerőt adnak el a külföldnek. Példa: Kelet-Európa agrárországai." (871. old.)

Milyen csodálatosan egyezik minden! Milyen tömör és világos! Szinte látjuk azt a mosolygó elégedettséget, amellyel Bauer a legbonyolultabb problémákat is játszva megoldja újonnan nyert alaptörvényével. Próbáljuk csak meg néhány könnyed tapintással megvizsgálni ezt a játékot. Vannak tehát országok „tartós túlfelhalmozással" és más országok „tartósan elégtelen felhalmozással". Mi az a „túlfelhalmozás", és mi az az „elégtelen felhalmozás"? A választ a következő oldalon találjuk meg: „A prosperitás túlfelhalmozás... a... depresszió az elégtelen felhalmozás ideje". Eszerint vannak tartós prosperitást élő országok — például Franciaország, Anglia, Németország! — és tartós depresszióban szenvedő országok, vagyis Kelet-Európa agrárországai! Csodálatos, nemde?

Második próba: mi az oka az elégtelen felhalmozásnak? A választ az előző oldalon találjuk meg: „A magasabb szerves összetétel (egyszerűen: a technikai haladás — *R. L.*) irányába történő haladás újra meg újra elégtelen felhalmozást idéz elő." Az állandó elégtelen felhalmozás eszerint azokat az országokat jellemzi, amelyekben a technikai haladás a legtartósabban és legerőteljesebben hat — ezek pedig: „Kelet-Európa agrárországai". Ezzel szemben a tartósan túlfelhalmozó országok haladnak a leglassabban és leggyengébben — ezek pedig: Franciaország, Anglia, Németország. Csodálatos, nemde?

Az épületre nyilvánvalóan az Amerikai Egyesült Államok teszi fel a koronát, amely odáig viszi, hogy egyszerre „tartósan túlfelhalmozó" és „tartósan elégtelenül felhalmozó" ország, a jellemzője a legerőteljes-

sebb és a leglassabb technikai haladás, a tartós prosperitás és a tartós depresszió, mert hiszen — ó csodák csodája — egyszerre és „tartósan" mind tőkét, mind pedig munkaerőt is importál más országokból.

4

Szembesítsük Bauer „mechanizmusát" Marxszal. A baueri elmélet lényege annak a tendenciának a megállapítása, hogy a tőke a meglevő munkásnépességhez és annak növekedéséhez igazodik. A túlfelhalmozás ugyebár Bauernál azt jelenti, hogy a tőke túl gyorsan növekszik a proletariátushoz képest, az elégtelen felhalmozás pedig, hogy túl lassan. Tőkefölösleg és munkaerőhiány, tőkehiány és munkaerőfölösleg — ez a Bauer-féle „mechanizmusban" a „felhalmozás" két pólusa. De mit találunk Marxnál?

Bauer fejtegetéseibe belesző egy bekezdést Marx „Tőkéjének" harmadik kötetéből a „túlfelhalmozásról", és ezzel azt a látszatot kelti, mintha elmélete csupán a marxi felfogás „kifogástalan" ismertetése, kifejtése volna. Bauer, miután eljut a „túlfelhalmozás" állapotához, a következőket mondja: „Marx a túlfelhalmozás állapotát a következő módon írja le:

»Mihelyt tehát a tőke a munkásnépességhez viszonyítva annyira megnövekedett, hogy sem az e népesség által szolgáltatott abszolút munkaidőt kiterjeszteni, sem a relatív többletmunkaidőt bővíteni nem lehet (az utóbbit amúgy sem lehetne megtenni olyan esetben, amikor a munka iránti kereslet ennyire erős, tehát a bérek emelkedő tendenciájúak); amikor tehát a megnövekedett tőke csak ugyanannyi, sőt kevesebb értéktöbblet-tömeget termel, mint növekedése előtt, akkor a tőke abszolút túltermelése következnék be; azaz $C+\Delta C$ megnövekedett tőke nem termelne több profitot, sőt kevesebb profitot termelne, mint C tőke, mielőtt ΔC-vel gyarapodott volna. Mindkét esetben az általános profitráta erős és hirtelen esése is bekövetkezne, de ekkor a tőke összetételének olyan megváltozása miatt, amely nem a termelőerő fejlődésének volna tulajdonítható, hanem a változó tőke pénzértéke emelkedésének (az emelkedett bérek miatt) s a többletmunka szükséges munkához való aránya ennek megfelelő csökkenésének.« (*Marx—Engels* Művei. 25. köt. 239. old.)

Bauer a következő kis farkincát aggatja erre az idézetre: „Ez a pont *a felhalmozás abszolút határait* jelöli meg. Ha ezt elérik, akkor a felhalmo-

zás egy pusztító válságban igazodik a népesség növekedéséhez stb." (Bauer, mint mindig, itt is azt akarja mondani: a munkásnépesség növekedéséhez — *R. L.*). Eszerint a tudatlan olvasónak feltételeznie kell, hogy *Marxnál*, akárcsak Bauernál arról van szó, hogy a tőke állandóan a munkásnépességhez igazodik, és Bauer ezt csak tömörítve a saját szavaival adja vissza.

Nos, Marxnál a Bauer által idézett részt ugyanabban a fejezetben csaknem közvetlenül az alábbiak előzik meg: „A tőkének ez a pléthórája (fölös bősége — *R. L.*) ugyanazokból a körülményekből ered, amelyek viszonylagos túlnépességet idéznek elő, s ezért olyan jelenség, amely az utóbbit kiegészíti, noha a kettő ellenkező pólusokon áll, nem-foglalkoztatott tőke az egyik oldalon, és nem-foglalkoztatott munkásnépesség a másikon." (Ugyanott.)

Most mitévők legyünk? Hiszen Bauer szerint a „túlfelhalmozás" nem jelent egyebet, mint tőkefölösleget a munkásnépesség *szaporulatához képest*, a tőkefölösleg tehát mindig azonos a munkásnépesség hiányával, ahogyan az elégtelen felhalmozás, vagyis tőkehiány azonos a munkásnépesség fölöslegével. Marx ennek pontosan a fordítottját állítja. Tőkefölösleg és *egyúttal* munkásnépesség-fölösleg — mindkettő ugyanabból a harmadik körülményből adódik.

És ugyanebben a fejezetben a Bauer által idézett hely *után*, néhány oldallal arrébb:

„Nem ellentmondás, hogy ezzel a tőketúltermeléssel többé-kevésbé számottevő viszonylagos túlnépesedés jár együtt. Ugyanazok a körülmények, amelyek emelték a munka termelőerejét, gyarapították az árutermékek tömegét, kibővítették a piacokat, meggyorsították tömege és értéke szerint is a tőke felhalmozását és leszorították a profitrátát, ugyanezek a körülmények viszonylagos túlnépesedést szültek és folytonosan szülnek, *túlnépesedést munkásokban, akiket a fölös tőke nem alkalmaz*, mert a munkát csak alacsony kizsákmányolási fok mellett tudná alkalmazni, vagy legalábbis, mert az adott kizsákmányolási fokon a munka alacsony profitrátát hozna." (Ugyanott, 243. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Ugyanazon az oldalon, valamivel lejjebb Marx még kifejti: „Ha tőkét külföldre küldenek, ez nem azért történik, mintha belföldön abszolúte nem lehetne foglalkoztatni. Azért történik, mert külföldön magasabb profitrátával foglalkoztatható. A foglalkoztatott munkásnépesség és az adott ország szempontjából azonban ez a tőke abszolúte *fölös tőke*. Mint ilyen létezik *a viszonylag fölös népesség mellett, s ez példa arra, hogy a kettő*

egymás mellett létezik, s egymást kölcsönösen feltételezi." (Ugyanott, 243—244. old. — Kiemelések — *R. L.*)

Ez meglehetősen világos. Mi is a címe annak az egész fejezetnek Marxnál, ahonnan Bauer ezt a rövid idézetet vette? A címe: *Tőkefelesleg népességfelesleg mellett.* És Bauernak itt támadt az a különös ötlete, hogy a fejezetből vett idézetet saját „mechanizmusába" beleszője, és egy szándékosan megtoldott mondat révén azt a látszatot keltse, mintha csupán Marx felfogását magyarázná! Igen, a fejezet tömör címe, amely valójában ebben a részben a marxi elmélet vezérszavát alkotja, a Bauer-féle konstrukcióra önmagában is olyan erős csapást mér, hogy az egész gondolatgazdag „mechanizmus" a feje tetejére áll.

Világos: a Bauer-féle „túlfelhalmozás" és a Marx-féle „túlfelhalmozás" két egészen különböző gazdasági fogalom, sőt ellentét!

Bauernál a túlfelhalmozás azonos a prosperitás időszakával, a maximális munkaerő-kereslettel, az ipari tartaléksereg felszívódásával. Marxnál a tőkefölösleg együtt jár a munkásfölösleggel, a legnagyobb munkanélküliséggel, a túlfelhalmozás azonos a válsággal és a legmélyebb depresszióval. Bauer kijelenti: időnként túl sok a tőke, mert túl sok munkás van. Marx kijelenti: időnként túl sok a tőke, és *ennek következtében túl sok a munkás.* Mihez képest van „túl sok" belőlük? Az értékesítési lehetőségekhez képest, a „normális", szükséges profitot biztosító feltételekhez képest. Mivel a felvevőpiac a tőkés áruk számára időnként túl szűk, emiatt a tőkének egy részét parlagon kell hevertetni, és *ezért* a munkaerő egy részét is. A gazdasági okok és következmények összefüggései Marxnál tehát a következők.

A tőkés áruk *felvevőpiaca* (és itt „normális", tehát legalább az átlagprofitot magába foglaló árakon való értékesítésről van szó) a mindenkori kiindulópont. Ehhez és ennek mozgásához igazodik a befektethető tőke mindenkori nagysága. Ehhez igazodik azután másodsorban a foglalkoztatott munkásnépesség létszáma. Marxnál ez a harmadik kötet első részében lépésről lépésre kimutatható.

Így például a 226. oldalon,* ahol a tőkés termelés „belső" ellentmondását tárgyalja, amely „a termelés külső mezejének kiterjesztése révén" egyenlítődik ki. Bauer egy helyütt szintén beszél a „termelés mezejének kiterjesztéséről", amelyre a felhalmozáshoz van szükség, ami alighanem Marx fenti mondatának megcsonkított visszaadása lenne, és rögeszmé-

* Lásd *Marx—Engels* Művei. 25. köt. 233. old.

jének megfelelően ehhez hozzáragasztja a farkincát: „A termelés mezejét a népesség növekedése (vagyis a munkásnépességé — *R. L.*) révén terjesztik ki (872. old.). Marx azonban tömör és világos megfogalmazást ad, megmondja, hogy *ő* mit ért „a termelés külső mezejének" kiterjesztésén. Már a közvetlenül következő mondat is tömören így szól: „*A piacnak ezért állandóan terjeszkednie kell...*" (*Marx—Engels* Művei. 25. köt. 233. old. — Kiemelés — *R. L.*) Ugyanígy a 237. oldalon* a válságot és annak leküzdését leírva kimondja: „S így ismétlődne újra a körforgás. A funkciófennakadás következtében elértéktelenedett tőke egy része visszanyerné régi értékét. Egyébként pedig bővített termelési feltételekkel, bővített piaccal és megnövekedett termelőerővel újra végigjárná ugyanazt a hibás kört." (Kiemelés — *R. L.*)

Ugyanígy, mint már láttuk, a 238. oldalon**.

„Ugyanazok a körülmények, amelyek emelték a munka termelőerejét, gyarapították az árutermék tömegét, *kibővítették a piacokat*, meggyorsították tömege és értéke szerint is a tőke felhalmozását és leszorították a profitrátát, ugyanezek a körülmények viszonylagos túlnépesedést szültek és folytonosan szülnek, túlnépesedést munkásokban, akiket a fölös tőke nem alkalmaz." (Kiemelés — *R. L.*)

Kézenfekvő és világos, hogy „a termelés külső mezejének kiterjesztésén", vagyis a piacok kiterjesztésén Marx *nem* érthette a munkásnépesség növekedését. Ugyanis a piacok terjeszkedése mint párhuzamos jelenség lépést tart a munkások fölöslegessé tételével, a munkanélküliek seregének felduzzasztásával, tehát a munkásosztály vásárlóerejének összezsugorodásával!

Ugyanott 239. oldalon***:

„Ha azt mondják (a *válságok*nál — *R. L.*), hogy nincs általános túltermelés, hanem aránytalanság van a különböző termelési ágak között", akkor ezzel *a kijelentéssel „...azt kívánják, hogy azok az országok, ahol a tőkés termelési mód fejletlen, olyan fokban fogyasszanak és termeljenek, amely a tőkés termelési mód országainak megfelel.*" (Kiemelés — *R. L.*)

Marx itt a válságot tehát kifejezetten nem a rendelkezésre álló tőke és a rendelkezésre álló munkásnépesség arányának megbomlására, hanem a tőkés és a nem-tőkés országok közötti csere megbomlására

* Ugyanott, 243. old.
** Ugyanott.
*** Ugyanott, 244. old.

vezeti vissza, sőt ezt a cserét itt mellékesen mint a felhalmozás magától értetődő alapját tárgyalja!

És néhány sorral lejjebb:

„Máskülönben hogyan volna lehetséges, hogy nincs kereslet ugyanazon áruk iránt, amelyekben a nép tömege hiányt szenved, s hogy ezt a keresletet külföldön, *távoli piacokon* kell keresni ahhoz, hogy az otthoni munkásoknak megfizethessék a szükséges létfenntartási eszközök átlagos mennyiségét?"* (Kiemelés — *R. L.*)

Itt Marx teljesen egyértelműen és világosan beszél arról, hogy mitől függ a munkások foglalkoztatottsági foka a tőkésországokban: attól a lehetőségtől, hogy a tőkés áruknak „távoli piacokon" értékesítést találjanak.

Ezzel el is intéztük volna Bauernak „A tőke" harmadik kötetére való hivatkozását. De mi van azzal a rövid kis mondattal, amelyet Bauer az „Értéktöbblet-elméletekből" idéz: „*A népesség gyarapodása* a felhalmozásnak mint folytonos folyamatnak alapzataként jelenik meg." Vajon ezekben a szavakban nincs-e benne az egész Bauer-féle „mechanizmus" dióhéjban? Bauernek azonban csak a mazsolát sikerült kipiszkálni a süteményből. Az egész bekezdés valahogy másként hangzik.

Marx itt a „jövedelem tőkévé változtatásának" feltételeit, vagyis az értéktöbblet termelő elhelyezésének lehetőségeit vizsgálja. Feltételezi, hogy az csak úgy valósítható meg, ha az új pótlólagos tőkeadag nagyobb részét állandó, kisebb részét pedig változó tőkévé alakítják át. „Először is tehát az értéktöbblet egy részét (és a neki létfenntartási eszközökben megfelelő többletterméket) változó tőkévé kell változtatni; azaz új munkát kell vele vásárolni. *Ez csak akkor lehetséges, ha a munkások száma növekszik*, vagy ha a munkaidőt, amelynek folyamán dolgoznak, meghosszabbítják."** (Kiemelés — *R. L.*) Az utóbbi akkor következik be, ha a korábban csak részben foglalkoztatott proletárokat most teljes mértékben foglalkoztatják, vagy pedig ha a munkanapot a normális mértéken felül meghosszabbítják. Továbbá számításba jöhetnek a proletariátusnak olyan rétegei is, amelyek eddig nem végeztek termelőmunkát: nők, gyermekek, pauperek. „*Végül* — mondja Marx — *a munkásnépességnek az általános népességnövekedéssel együtt való abszolút növekedése révén. Hogy a felhalmozás folytonos, folytatólagos folyamat*

* Ugyanott.

** *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Második rész. 446. old.

legyen, annak feltétele a népességnek ez az abszolút növekedése (habár relatíve, az alkalmazott tőkéhez képest csökken)." És ezt követi a Bauer által kiragadott kis mondat: „*A népesség gyarapodása* a felhalmozásnak mint folytonos folyamatnak alapzataként jelenik meg."* (Kiemelés — *R. L.*)

Így ír Marx az „Értéktöbblet-elméletek"-nek ugyanazon az oldalán, amelyet Bauer nyomban „mechanizmusának" klasszikus bizonyítékaként hoz fel! Ha az olvasónak az idézett helyekből valamit első pillantásra fel kell ismernie, az Marx következő gondolatmenete:

Ahhoz, hogy a felhalmozás, vagyis a termelés bővítése végbemenjen, pótlólagos munkaerőre van szükség. *Növekvő munkásnépesség nélkül* tehát nem kerülhet sor állandó, folyamatos termelésbővítésre. Ezt különben a legegyszerűbb munkás is megérti. Tehát csak *ebben az értelemben* mutatkozik „a népesség gyarapodása a felhalmozás mint folytonos folyamat alapzataként".

Bauernál azonban nem az volt a kérdés, hogy *szükség van-e a munkásnépesség növekedésére a felhalmozáshoz, hiszen tudtunkkal ezt egyetlen halandó sem tagadta, hanem hogy elégséges-e ez a feltétel.* Marx azt mondja: a felhalmozásra növekvő munkásnépesség *nélkül* nem kerülhet sor. Bauer ezt így torzítja el: ahhoz, hogy a felhalmozás végbemenjen, *elegendő*, hogy a munkásnépesség növekedjék. Marx itt előfeltételezi a felhalmozást, az értékesítés lehetősége nehézségek nélkül adva van; amit vizsgál, az a felhalmozás *formája;* és úgy találja, hogy egyebek között a munkások számának növekedése is szükséges mozzanata a felhalmozásnak. Bauernál a munkásság szaporodása az adott, *amely szerint* és *aminek érdekében* a termelés bővítése anélkül is végbemegy, hogy a továbbiakban törődnie kellene piacokkal! Vagyis Marx gondolatát ugyanúgy az ellentétébe fordítja, mint „A tőke" harmadik kötetéből származó klasszikus bizonyítéknál már láttuk.

Talán túl sokat olvasunk ki ebből a Marx idézetből? Talán Bauernak sikerült Marx szavait a *saját* szája íze szerint értelmezni, vagy mondjuk: félreérteni? Mégis — valóságos rejtély, hogyan érthette félre Marxot valaki éppen ebben a kérdésben, feltéve, hogy valóban olvasta azt a fejezetet, amelyből a mondatot idézi. Hiszen Marx néhány oldallal később a következő világos szavakkal fogalmazza meg még pontosabban a fő gondolatot és elemzésének tulajdonképpeni problémáját:

* Ugyanott, 446—447. old.

„A kérdést most így kell megformulázni: *Általános felhalmozást előfeltételezve* (kiemelés Marxtól — *R. L.*), azaz előfeltételezve, hogy a tőke minden szakmában többé-kevésbé felhalmozódik, ami valóban feltétele a tőkés termelésnek ... mik a *feltételei* ennek az általános felhalmozásnak, miben oldódik ez fel?" És azt feleli: e feltételek azok, hogy a pénztőke egy részén munkaerőt vásároljanak, a másikon termelési eszközöket.*

És hogy minden kétséget eloszlasson, mintha már előre sejtett volna valamit „szakértő" tanítványairól, hozzáteszi: „Itt egyáltalán nem térünk ki arra az esetre, amikor több tőke van felhalmozva, mint amennyit a termelésben el lehet helyezni, például pénz formájában parlagon hever a bankároknál. Innen ered a külföldre való kölcsönzés stb., egyszóval a beruházási spekuláció. Épp ily kevéssé vesszük szemügyre azt az esetet, amikor lehetetlen a termelt áruk tömegét eladni, válságok stb. Ez a konkurrenciáról szóló szakaszba tartozik. *Itt csak a tőke formáit kell folyamatának különböző fázisaiban megvizsgálnunk*, amikor is mindig feltesszük, hogy az áruk értékükön kelnek el."** (Kiemelés — *R. L.*)

Ez tehát azt jelenti: Marx a piac bővülését, a felhalmozás *lehetőségét előfeltételezi*, és csak azt vizsgálja, hogy ezután ez a folyamat milyen részfolyamatokban oldódik fel. Ezek egyike az új munkaerők igénybevétele, és ehhez természetesen szükség van a munkásnépesség növekedésére. Bauer ebből a következőt konstruálja: *hogy* a felhalmozás végbemehessen, elegendő a munkásnépesség növekedése, hiszen a felhalmozás azért megy végbe, mert a munkásnépesség növekszik. A felhalmozásnak és „mechanizmusának" objektív értelme és célja, hogy alkalmazkodjék a munkásnépesség növekedéséhez.

Hogy az ember élhessen, annak feltétele, hogy lélegzetet vegyen. Ebből à la Bauer ez következik: az ember levegőből él, azért él, *hogy* lélegezhessen, egész életfolyamata nem egyéb, mint testi mechanizmusának „öntevékeny" igazodása a kilégzéshez és a belégzéshez. Íme, milyen nagyszerű eredményre vezet, ha a levegőben vagdalkozunk, vagyis elvont okoskodásokba merülünk.

Most azonban elég a tréfából — a dolog minden egyéb, csak nem kedélyes. Itt ugyanis már egyáltalán nem csekélységemről és könyvemről van szó, hanem Marx tanításának elemi tételeiről. Most elhagyhatjuk „A tőke" harmadik kötetének vagy az „Értéktöbblet-elméletek"-nek ködös és

* Ugyanott, 451. old.
** Ugyanott, 452. old.

meredek csúcsait is, amelyeket a marxista közönség csekély kivétellel sajnos mindmáig nem ismer, és visszatérhetünk „A tőke" első kötetéhez, amely mind a mai napig a szociáldemokrácia tulajdonképpeni közgazdaságtani bázisát alkotja. Itt minden olvasó, aki Marx fő művének első kötetét ismeri, csekély fáradsággal maga is ellenőrizheti az egész Bauer-féle konstrukciót; csupán a XXIII. fejezetet kell felütnie, hogy a 602. oldalon* (negyedik kiadás) ezt olvashassa:

„A modern ipar számára, tízéves ciklusával és ennek periodikus szakaszaival ... valóban szép kis törvény lenne az olyan, amely a munka keresletét és kínálatát nem a tőke kitágulása és összehúzódása révén, *tehát a tőke mindenkori értékesítési szükségletei szerint* szabályozná ... hanem fordítva, *a tőke mozgását tenné függővé a népesség számának abszolút mozgásától.* Pedig ez a közgazdasági dogma." (Kiemelés — *R. L.*) Marx itt a polgári közgazdaságtannak az úgynevezett béralapról szóló régi „dogmájára" gondol, amely a társadalom mindenkor rendelkezésre álló tőkéjét egészen pontosan meghatározott nagyságúnak tekinti, és ezzel szemben a foglalkoztatott munkásnépességet annak természetes növekedésétől teszi függővé. Marx kimerítően vitatkozik ezzel a dogmával, és eközben látatlanban „szakértő" adaptálóinak is egyik nyaklevest adja a másik után.

Így például a 605. oldalon** így tanítja ki őket:

„A munka iránti kereslet nem azonos a tőke növekedésével, a munka kínálata nem azonos a munkásosztály növekedésével, tehát nem két egymástól független potencia hat egymásra. Les dés sont pipés. [A kockák hamisak.] *A tőke működik mindkét oldalon egyidejűleg.* A felhalmozás egyrészt szaporítja a munka iránti keresletet, másrészt viszont a munkások »szabaddá tétele« révén növeli a munkáskínálatot..." (Kiemelés — *R. L.*)

Bauer „mechanizmusában", mint már láttuk, az ipari tartaléksereg a népesség növekedése mögött visszamaradó, túl lassú felhalmozás következményeképpen jön létre. Bauer kategorikusan állítja: „Az elégtelen felhalmozás első kihatása az *ipari tartaléksereg* kialakulása." (Neue Zeit, id. sz. 869. old.) Vagyis minél kisebb a tőkefelhalmozás, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. Így van ez Bauer szerint. Marx négy oldallal odébb kitanítja őt az idézett rész értelmében:

* *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 596. old.
** Ugyanott, 598. old.

„*Minél nagyobb* a társadalmi gazdagság, a *funkcionáló tőke, minél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája*, tehát úgyszintén a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje, *annál nagyobb az ipari tartaléksereg*. A rendelkezésre álló munkaerőt ugyanazok az okok fejlesztik ki, mint a tőke terjeszkedési erejét."* (Kiemelés — *R. L.*)

A következő oldalon Marx gúnyosan jegyzi meg: „Megértjük hát annak a gazdasági bölcsességnek a bolondságát, amely azt prédikálja a munkásoknak, hogy számukkal a tőke értékesítési szükségleteihez alkalmazkodjanak. *A tőkés termelés és felhalmozás mechanizmusa ezt a számot állandóan ezekhez az értékesítési szükségletekhez alkalmazza.*"** (Kiemelés — *R. L.*)

Mi hát a nagyobb „bolondság": a régi polgári, amely a munkásoknak azt prédikálta, hogy növekedésükkel alkalmazkodjanak a tőkéhez, vagy az új „ausztromarxista", amely a munkásoknak megmagyarázza, hogy ellenkezőleg: éppen a tőke alkalmazkodik növekedésével szüntelenül hozzájuk? Azt hiszem, az utóbbi a nagyobb bolondság. Mert ez a régi „bolondság" csupán a valóságos viszonyok félreértett, szubjektivizált reflexiója volt, míg a másik a valóság feje tetejére állítása.

Marx a munkásnépességről és annak növekedéséről szóló egész fejezetben szüntelenül a tőke „értékesítési szükségleteiről" beszél. Marx szerint a munkásnépesség növekedésében *ezekhez* a szükségletekhez igazodik, *ettől* függ a munkaerő iránti kereslet mindenkori foka, a bérek szintje, az élénkebb vagy lagymatagabb konjunktúra, a prosperitás vagy a válság. Melyek hát ezek az értékesítési szükségletek, amelyekről Marx szüntelenül beszél, és amelyekről Bauer egész „mechanizmusában" egy árva szóval sem emlékezik meg?

Ugyanebben a fejezetben Marx állandóan a tőke „hirtelen terjeszkedéseiről" beszél, amelyeknek a tőkefelhalmozás és a munkásnépesség mozgásában igen nagy jelentőséget tulajdonít. Sőt, a tőke hirtelen és korlátlan terjeszkedési képessége Marx szerint a modern ipari fejlődés legjellemzőbb jegye és meghatározó mozzanata. Mit kell tehát most érteni a tőkének azokon a „hirtelen terjeszkedésein", amelyek Marx számára oly fontosak, és amelyekről Bauer szintén egy árva szót se szól?

Marx mindkét kérdésre ugyanabban a fejezetben adja meg a választ, mindjárt az elején, a következő világos szavakkal:

* Ugyanott, 602. old.

** Ugyanott, 602—603. old.

„...és minthogy végül a meggazdagodási törekvéstől különösen sarkallva — mint például, *amikor új piacok, új tőkebefektetési területek nyílnak meg* újonnan kifejlődött társadalmi szükségletek következtében stb. — a felhalmozás szintjét hirtelen ki lehet terjeszteni..."* stb. (Kiemelés — *R. L.*)

Ugyanez még részletesebben az 597. oldalon**:

„A felhalmozással és a munka termelőerejének ezt kísérő fejlődésével nő a tőke hirtelen terjeszkedőereje, nemcsak azért, mert nő a funkcionáló tőke rugalmassága és az abszolút gazdagság, amelynek a tőke csak egyik rugalmas része, nemcsak azért, *mert a hitel minden különös ingerre egy szempillantás alatt a termelés rendelkezésére bocsátja e gazdagság rendkívül nagy részét, mint pótlólagos tőkét...* A társadalmi gazdagságnak a felhalmozás előrehaladásával túláradó és pótlólagos tőkévé átváltoztatható tömege tombolva tódul régi termelési ágakba, melyeknek piaca hirtelen kitágul, vagy újonnan megnyitottakba, mint a vasutak stb., amelyeknek szükséglete a régi termelési ágak fejlődéséből fakad. Minden ilyen esetben az szükséges, hogy hirtelen és anélkül, hogy a más területeken folyó termelés méretei kárt szenvednének, nagy embertömegeket lehessen a döntő pontokra vetni. A túlnépesség lehetővé teszi ezt." (Kiemelés — *R. L.*)

Marx tehát nemcsak azt magyarázza meg, hogyan kerül sor a tőke hirtelen terjeszkedéseire, mégpedig az értékesítési piacok hirtelen bővüléseinek következtében, hanem megfogalmazza *az ipari tartaléksereg különleges funkcióját:* hogy „bevethető" legyen a tőke eme rendkívüli, hirtelen terjeszkedései esetén. Marx ebben látja az ipari tartaléksereg legfontosabb és tulajdonképpeni funkcióját, és e funkció következtében nevezi a modern nagytőkés termelés létfeltételének: az ipari túlnépesség kialakulása „a tőkés felhalmozás emelőjévé, sőt a tőkés termelési mód egyik létfeltételévé vált". „A modern ipar egész mozgásformája tehát abból ered, hogy a munkásnépesség egy részét nem-foglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott kezekké változtatják *állandóan.*"*** (Kiemelés minden idézetben — *R. L.*) A legvilágosabban és a legtömörebben azonban Marx az 573. oldalon° fogalmazza meg nézetét, amikor ezt mondja:

* Ugyanott, 574. old.
** Ugyanott, 591. old.
*** Ugyanott, 592. old.
° Ugyanott, 421. old.

„Mihelyt ... létrehozták a nagyiparnak megfelelő általános termelési feltételeket, ez az üzemmód olyan rugalmasságra, *a hirtelen, ugrásszerű terjeszkedés olyan képességére tesz szert, hogy ennek csak a nyersanyag és a felvevőpiac szab korlátokat.*" (Kiemelés — *R. L.*)

Mit olvashatunk erről Bauernál? Az ő „mechanizmusában" egyáltalán nincs tere a tőke hirtelen terjeszkedéseinek, vagyis rugalmasságának. Mégpedig két okból nincs. Egyrészt, mivel a termelés itt csupán a munkásnépességhez és annak növekedéséhez igazodik — Bauernál a felvevőpiacok semmi szerepet nem játszanak. A lakosság természetes szaporodás útján elért növekedésében azonban magától értetődően semmiféle ugrásszerű bővülés nem következik be. Igaz, a munkásnépesség körében olykor az ipari tartaléksereg hirtelen megduzzad, ez azonban Bauernál éppen az „*elégtelen felhalmozás*" idején, vagyis a leglassúbb növekedés idején történik, amikor a munkásosztályhoz képest rendelkezésre álló tőkében hiány mutatkozik.

Másrészt azonban a hirtelen terjeszkedéseknek nem csupán a felvevőpiacok hirtelen bővülése az előfeltétele, hanem a rendelkezésre álló, már felhalmozott *tőketartalékok* is, azok a tartalékok, amelyeket, mint Marx mondja, „a hitel minden különös ingerre egy szempillantás alatt a termelés rendelkezésére bocsát ... mint pótlólagos tőkét". Bauernál ez ki van zárva. Végül is az ő „mechanizmusában" az „elégtelen felhalmozás" fázisából az újabb fellendülés csak abban a mértékben lehetséges, amelyben a munkanélküliség nyomására az általános bérleszorítás megengedi a tőke új felgyülemlését!

Mivel ily módon a Bauer-féle „mechanizmus" szempontjából a tőke hirtelen terjeszkedése éppoly megmagyarázhatatlan, mint a válság kitörése, ezért az ipari tartalékseregnek tulajdonképpen nem is marad funkciója. Jóllehet Bauer megengedi, hogy a tartaléksereg periodikusan felbukkanjon mint a technikai haladás produktuma, de nem tud neki semmiféle szerepet adni, csak azt, amely Marxnál másodlagosként jelentkezik: ólomsúlyként nyomja le a foglalkoztatott munkások bérét. Ezzel szemben az, ami Marxnál a tőkés termelési mód „létfeltételévé", „emelőjévé" teszi a tartalékseregeket, Bauer számára egyáltalán nem létezik. És hogy Bauer valójában nem tudja, mit kezdjen a tartalékseregeggel, ezt az a humoros körülmény is bizonyítja, hogy az ipari ciklus során háromszor is felszívatja: az „elégtelen felhalmozás" mélypontján, a „túlfelhalmozás" csúcsán és az egyensúly átlagos szintjén is!

Ezek a furcsaságok egyetlen okból erednek: Bauernál a munkásnépesség egész mozgása nem a tőke és nem annak „értékesítési szükséglete" kedvéért zajlik, mint Marxnál és a reális valóságban, hanem fordítva: az egész tőkemozgás a munkásnépesség és annak növekedése körül forog. A tőke Bauernál úgy viselkedik, mint a nyúl a sündisznóval: mindig csak lihegve lohol a munkásnépesség mögött ide-oda, hogy aztán szökellve lehagyja, később mögötte maradjon, és a célnál mindig csak azt hallja: hahó, itt vagyok!

Marxnál azonban az első kötet egész utolsó részének alapgondolata az, hogy a munkásnépesség növekedése teljes mértékben alkalmazkodik a tőkéhez és annak mindenkori piaci kilátásaihoz, hogy ezek uralkodnak fölötte és ide-oda dobálják. Az 573. oldaltól a 613. oldalig, vagyis 40 nyomtatott oldalon keresztül Marx azon fáradozik, hogy ezt a korszakalkotó közgazdaságtani felfedezést világossá tegye. *„Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye"**, hangsúlyozza mintegy összefoglalva. Ezután újabb szakasz következik, a „Szemléltetés", amely további 65 nyomtatott oldalt tölt ki. És mit mutat meg Anglia mint a tőkés termelés tipikus és vezető országának példája? *Azt, hogy amíg 1811-től 1861-ig Angliában a lakosság évi növekedése állandóan csökkent, azalatt a gazdagság, vagyis a tőkés felhalmozás állandóan óriási léptekkel nőtt!* Ez az, amit Marx itt számtalan statisztikai bizonyítékkal világít meg a legkülönbözőbb oldalakról.

De lehet, hogy Bauer most közbekiált: de hiszen a 19. századi angol iparnak ez az óriási növekedése magától értetődően nem csak az angol lakosságra volt méretezve, és ezért nem lehet gazdasági bázisként csak ezzel összehasonlítani. Nézzük csak meg az angol értékesítést az Északamerikai Egyesült Államokban, Dél- és Közép-Amerikában, nézzük meg az angol ipar periodikus válságait, amelyek 1825-től 1867-ig ezekben az országokban a mindenkori hirtelen piacbővítés után bekövetkeztek. Nagyszerű! De ha Bauer *ezt* tudja, akkor mindent tud, akkor azt is tudja, hogy elmélete, amely szerint a felhalmozás a munkásnépesség növekedéséhez igazodik, humbug, akkor tudja, hogy mit akart Marx „A tőke" első kötetében bizonyítani és szemléltetni: az ellenkezőjét, azt, hogy a *munkásnépesség* mindenkori nagysága a tőke felhalmozásához és annak változó „értékesítési szükségleteihez", vagyis piaci lehetőségeihez igazodik.

* Ugyanott, 602. old.

Éppen ez a csúcspontja „A tőke" első kötetében kifejtett elméletnek. Marx ebben az úttörő gondolatban foglalja össze a tőkés kizsákmányolásról szóló elméletének egész szellemét, a tőke és a munka közötti alapvető viszonyt, a tőkés időszak különleges „népesedési törvényét"!

És ekkor jön Bauer, és komoly képpel a feje tetejére állítja az egész építményt, és ország-világ előtt kinyilatkoztatja, hogy a tőke egész mozgása abból a tendenciából ered, hogy a munkásnépesség növekedéséhez igazodjék! Tartalmilag a Bauer-féle konstrukció, mint már láttuk, szappanbuborék. Ha úgy javítjuk ki Bauert, hogy Marxszal együtt rugalmas társadalmi tőketartalékokat és a tőke mindenoldalú, korlátlan terjeszkedési képességét feltételezzük, akkor itt az „elégtelen felhalmozásnak" van vége. Ha úgy igazítjuk ki, hogy Marxszal együtt az ipari tartaléksereg *állandó* képződését feltételezzük, amelynek az a funkciója, hogy a tőke követelményeinek a legmagasabb prosperitás idején is eleget tegyen, akkor ez csak a tőke sajátos „túlfelhalmozása" árán történhet meg. Ha úgy igazítjuk ki, hogy Marxszal együtt a technikai haladás következtében a változó tőkének a munkások számához képest állandó relatív csökkenését feltételezzük, akkor az „egyensúly" vész oda. A „mechanizmus" köddé foszlik. E konstrukció ingatagságánál azonban fontosabb alapgondolata: a tőkének az az állítólagos tendenciája, hogy a munkásnépesség mozgásához igazodik. Itt magának a marxi elméletnek a szellemét veszi semmibe.

És ez a fontoskodó pedantériával kiötölt, hajmeresztően értelmetlen rendszer nyugodtan megjelenhetett a marxista elmélet hivatalos folyóiratában! A jó ügy iránti buzgalomban, hiszen itt egy kotnyeles eretneket kellett megégetni, nem vették észre, hogy egy sokkal nagyobbnak az életéről van szó! A természettudományok területén manapság általános ellenőrzés és nyilvános bírálat érvényesül. Ott például teljességgel kizárt dolog, hogy ha hirtelen valaki a modern asztronómiai rendszerek közelebbi magyarázata céljából pontos számításokat állítana fel a Föld körüli összes csillag mozgatásáról, akkor a közönség ezt komolyan veszi. Sőt, egy ilyen ötlet el sem jutna a közönséghez, mert nem akadna természettudományi folyóirat, amely egy ilyen humbugot észrevétlenül átengedne. Az ausztromarxista diadochusok rendszerében azonban, mint látjuk, ilyesmi simán megtörténhet. A Bauer-féle felhalmozási elmélet ilyen szónoki emelvényről meghirdetve nem közönséges tévedés, amely a tudományos megismerésre irányuló igyekezetben mindenkor előfordul-

hat; a könyvemmel kapcsolatos állásfoglalástól egészen eltekintve, ez a mostani hivatalos marxizmus lejáratása és a szociáldemokrácia botránya.

5

Így magyarázza hát Bauer a tőkefelhalmozást. Mi a gyakorlati következtetése? Ezt Bauer a következő szavakkal fogalmazza meg.

„Vizsgálódásunk eredménye tehát: 1. hogy elszigetelt tőkés társadalomban is lehetséges a tőke felhalmozása, amennyiben nem megy túl a mindenkor meghatározott korlátokon (vagyis a rendelkezésre álló munkásnépesség növekedésén — *R. L.)*; 2. hogy a tőkés termelési módnak a mechanizmusa automatikusan visszavezeti ehhez a határhoz a tőkefelhalmozást." (873. old.)

Nyomban ezután Bauer egy zárófejezetben még egyszer összefoglalja vizsgálódásának kvintesszenciáját, tekintettel annak gyakorlati alkalmazására. Itt azt olvassuk:

„Luxemburg elvtársnő a következő módon magyarázza meg az imperializmust: egy elszigetelt tőkés társadalomban az értéktöbblet tőkévé változtatása lehetetlen volna. Csak az teszi lehetővé, hogy a tőkésosztály szüntelenül bővíti felvevőpiacát, hogy olyan területeken, amelyek még nem termelnek tőkés módon, elhelyezze a többlettermeknek azt a részét, amelyben az értéktöbblet felhalmozott része megtestesül. Ezt a célt szolgálja az imperializmus. Láttuk, hogy ez a magyarázat helytelen. *A felhalmozás egy elszigetelt tőkés társadalomban is lehetséges és szükséges.*" (873. old. — Kiemelés — *R. L.)*

Vagyis Bauer egy új, külön kiötölt „népesedési elmélet" kerülőútján próbálja a többi „szakértőnek" megmagyarázni, hogy a tőkés termelés és felhalmozás olyan körülmények között is virágozhat és gyarapodhat, amilyeneket közönséges halandó a valóságban még nem látott. És ezen az alapon akarja megközelíteni az imperializmus problémáját.

Itt azonban mindenekelőtt meg kell állapítani: mivel Bauer azt a látszatot kelti, hogy velem szemben „A tőke" második kötetében kifejtett marxi felfogást védelmezi, ezért Marxnak megint egészen más, saját maga által kitalált előfeltevéseket tulajdonít, amelyek alapvetően eltérnek Marxétól.

Marxnál ugyanis nem „elszigetelt tőkés társadalomról" van szó, amely mellett tehát eleve elfogadunk egy másik, nem-tőkésként létezőt, és ilyesmiről én sem beszéltem sehol. Ez az ízetlen kép csupán Otto Bauer elméleti fantáziájából bukkant elő, mint Vénusz a tenger habjai közül. Emlékezzünk csak arra, hogyan fogalmazza meg előfeltevéseit Marx. „A tőke" első kötetében kifejezetten azt mondja, hogy „a vizsgálódás tárgyát a maga tisztaságában, zavaró mellékkörülményektől mentesen" kívánja felfogni, és ezért olybá veszi, hogy „az egész kereskedelmi világ egy nemzet", egy gazdasági egészet alkot, és „a tőkés termelés mindenütt meghonosodott és az összes iparágakat hatalmába kerítette".* A második kötetben pedig ugyanilyen kategorikusan jelenti ki, hogy a felhalmozás vizsgálatánál „*a tőkés termelés általános, kizárólagos uralmát*" feltételezi.** (Kiemelés — *R. L.*)

Ez elég egyértelmű. Amit Marx előfeltételez, az tehát nem gyermeteg képzelődés egy Robinson szigetéhez hasonló tőkés társadalomról, amely nem-tőkés népek lakta kontinensektől „elszigetelve", rejtekhelyen virágzik, olyan társadalomról, amelyben a tőkés fejlődés az elképzelhető legmagasabb fokot érte el (hiszen lakossága már csak tőkésekből és bérproletárokból áll), és amely sem kézművességet, sem parasztságot nem ismer, semmiféle kapcsolatban nem áll az őt körülvevő nem-tőkés világgal. A marxi előfeltevés nem fantasztikus abszurdum, hanem tudományos fikció. Marx ugyanis ezzel a tőkés fejlődés *valóságos tendenciáját* előlegezi. Feltételezi, hogy a kapitalizmus általános, abszolút világuralmának ez az állapota, a világpiac és a világgazdaság átfogó kialakulása, amelyre a tőke és az egész mai gazdasági és politikai fejlődés *ténylegesen* irányul, már elért dolog. Marx tehát egy tényleges történelmi fejlődési tendencia vágányán indítja meg a vizsgálatot, s a fejlődés legtávolibb célpontját már elértnek feltételezi. Ez tudományosan nagyon is korrekt, és például az egyes tőkék felhalmozásának vizsgálatánál — mint azt könyvemben kifejtettem — teljesen elégséges módszer is, jóllehet a fő problémánál: a társadalmi össztőke felhalmozásánál — meggyőződésem szerint — kudarcot vall és félrevezető.

Bauer ezzel szemben kitalálja egy „elszigetelt tőkés gazdaság" groteszk képét középrétegek, kézművesek, parasztok nélkül, amilyen sohasem létezett, de éppoly kevéssé fog létezni valaha, amelynek a valóság-

* Ugyanott, 543. old.

** *Marx—Engels* Művei. 24. köt. 316. old.

hoz és a fejlődési tendenciához semmi köze, vagyis egy olyan képződmény, amelynek művi „mechanizmusa" épp annyira alkalmas a tőkés felhalmozás törvényeinek feltárására, mint Vaucansons híres mechanikus figurácskái az emberi szervezet fiziológiájának és pszichéjének megmagyarázására. Mindeddig csak polgári közgazdászok operáltak egy „elszigetelt gazdaság" gyermeteg eszközeivel, hogy ezen a próbababán demonstrálják a tőkés világtermelés törvényeit. Senki sem gúnyolta ki olyan kegyetlenül a gazdasági „robinzonádákat", mint Marx. És most azt kell megérnünk, hogy épp egy Bauer-féle robinzonáda magyarázza meg és helyezi „kifogástalan alapra" Marxot!

Ennek a Bauer-féle „magyarázatnak" azonban jó okai vannak. Ha ugyanis Marxszal együtt feltételezzük „a tőkés termelés általános és kizárólagos uralmát" az egész világon, akkor az imperializmus természetesen kizárt dolog, és nem érdemes semmiféle magyarázatot keresni rá, hiszen már e feltevéssel történetileg meghaladottnak, elintézettnek, ad acta helyezhetőnek nyilvánítjuk. E feltevés mellett az imperialista fázis folyamatát éppoly kevéssé lehet kimutatni és jellemezni, mint ahogyan például a feudalizmus már bekövetkezett általános európai uralmát feltételezve sem lehet a római birodalom összeomlásának folyamatát ábrázolni. Amikor tehát Marx „szakértő" epigonjai szembekerültek a feladattal, hogy a mai imperializmust összhangba és összefüggésbe hozzák a felhalmozás elméletével, ahogyan azt „A tőke" második kötetének töredéke felvázolja, csak két dolog között választhattak. Vagy az imperializmust mint történelmi szükségszerűséget kell tagadniuk, vagy pedig — mint ahogy azt én teszem könyvemben — Marx előfeltevését kell elvetniük mint téveset, és a felhalmozás folyamatát valóságosan adott történelmi feltételek között mint a nem-tőkés környezettel állandó kölcsönhatásban zajló tőkés fejlődést vizsgálni. Egy Eckstein, aki az egész szóban forgó dologból egy szót sem értett meg, természetesen attól sem jött zavarba, hogy ezek között az alternatívák között kell választania. Otto Bauer ezzel szemben, aki végül is észrevette a bökkenőt, mint a marxista centrum jellegzetes képviselője, kompromisszumban találja meg a kiutat: a kapitalizmus ugyan nagyszerűen tudna virágozni Robinson szigetén, de elszigeteltségében terjeszkedése mégiscsak „korlátba" ütközik, és ezt a korlátot csak úgy tudná átlépni, amennyiben a nemtőkés környezettel kapcsolatba lép. „A hamis magyarázatban (mármint az enyémben — *R. L.*) igaz mag rejlik" — hirdeti meg a végén. „Ha a felhalmozás egy elszigetelt tőkés társadalomban nem is lehetetlen, mégis

határok közé szorul. Az imperializmus valójában azt a célt szolgálja, hogy ezeket a határokat kiszélesítse... Ez a törekvés pedig valóban az imperializmus egyik, de nem egyetlen gyökere." (873. old. — Kiemelés — *R. L.*)

Bauer tehát maga sem gondolta őszintén az „elszigetelt tőkés gazdaság" robinzonádját mint tudományos előfeltevést, vagyis mint a vizsgálódás komolyan vehető egyedüli bázisát, hanem úgy konstruálta, hogy fél szemmel már eleve a többi, nem-tőkés országra sandított. Töviről hegyire elmagyarázza nekünk a tőkés társadalom művészi „mechanizmusát", amely önmagában is létezhetne és virágozhatna, de eközben hallgatólagosan mindvégig raktáron tartja a nem-tőkés környezetet, hogy ha Robinson szigetén mégis harapófogóba kerül és meg kell magyaráznia az imperializmust, végül előhozakodjék a nem-tőkés környezettel!

Aki figyelmesen olvasta „A tőke" lábjegyzeteit és alkalmi kritikai megjegyzéseit, amelyekben Marx Say, J. S. Mill, Carey és mások elméleti fogásaival vitatkozik, az körülbelül elképzelheti magának, hogyan koppintana a körmére annak, aki ilyen tudományos módszerhez folyamodik.

Bárhogy legyen is, mi végül is eljutottunk az imperializmushoz. Bauer tanulmányának utolsó fejezete „Az imperializmus magyarázata" címet viseli. Az olvasó ebből bizton remélheti, hogy ezt végre meg is találja. Miután Bauer megmagyarázza, hogy én csupán az imperializmusnak *egyik gyökerét*, de „nem az egyetlent" mutattam ki, bízvást elvárnánk, hogy ő most a saját felfogása alapján kimutassa a *többi* gyökeret. Sajnos erről szó sincs. Könyvében mindvégig óvakodik attól, hogy akár egy árva szóval is rámutasson, merre húzódnak ezek, s így megőrzi titkát. A sokat ígérő cím és a zárófejezet bevezetése ellenére megmaradt az imperializmusnak annál az egyetlen, szegényes „gyökerénél", amely az én hamis magyarázatom „igaz magvát" képezi.

Mindamellett Bauer már túlontúl sokat engedett meg nekem, mégpedig éppen azzal az „*egy* gyökérrel", amelyet jóindulatúan, mint „igazat" tekintett. Mert tulajdonképpen itt is vagy-vagyról van szó, és a kompromisszum, amelyet Bauer próbál megkötni, alapjában véve éppoly tarthatatlan és rövid lélegzetű, mint a legtöbb kompromisszum.

Ha az ő „népességnövekedésre" ráaggatott felhalmozási elmélete helyes volna, akkor az ismeretes „gyökér" teljesen szükségtelen, mert akkor az imperializmus egyszerűen nem létezhetne.

Valóban, emlékezzünk csak arra, miből áll a Bauer-féle felhalmozás mechanizmusa! Abból áll ugyebár, hogy a tőkés termelés terjedelme

automatikusan mindig a munkásosztály növekedéséhez igazodik. Milyen értelemben beszélhetünk akkor itt a felhalmozás valamiféle „korlátjáról"? Ez esetben a tőkének sem szükséglete, sem lehetősége nincs, hogy túlmenjen ezen a „korláton". Hiszen ha a termelés — a Bauer-féle „túlfelhalmozás" fázisában — egyetlenegyszer is túlmegy a munkásosztály növekedésén, akkor az ezt követő fázisban, az „elégtelen felhalmozás" fázisában ismét a rendelkezésre álló munkásnépesség mögött marad. A Bauer-féle „mechanizmusban" egészében véve ily módon semmiféle fölösleges tőke nem marad, amely egy ilyen „határon" átléphetne. Elvégre, mint láttuk, ez az elmélet éppenséggel ugyanebből az okból zárja ki a tőketartalék kialakulását és a termelés hirtelen terjeszkedési képességét. A tőkefölösleg csak átmeneti fázisként jelenik meg, hogy periodikusan elkerülhetetlenül a szemben álló szélsőség, a tőkehiány váltsa fel; Bauer elméletében a két fázis az újhold és a telihold pontos szabályszerűségével váltakozik. Ezért a tőkefelhalmozás számára éppoly kevéssé adódhat „korlát", mint az átlépésére irányuló tendencia; hiszen Bauer világosan kimondja, hogy a felhalmozás folytonosan „automatikusan visszavezetődik ehhez a korláthoz" magának „a tőkés termelésnek a mechanizmusa" révén (873. old.). Vagyis a terjeszkedési törekvés és a tőke állítólagos korlátja között nem létezik konfliktus. Ezeket a fogalmakat Bauer csupán ráerőlteti „mechanizmusára", hogy valamiféle mesterséges hidat verjen e felfogás és az imperializmus-felfogás közé. Ennek a konstrukciónak az erőltetettségét leginkább az az értelmezés bizonyítja, amelyet az imperializmusnak kénytelen adni elmélete alapján.

Mivel az a tengely, amely körül Bauer szerint a tőke ingamozgást végez, a munkásosztály, ezért Bauernál a felhalmozás határainak szélesítése a munkásnépesség növekedése nevét viseli! Fehéren-feketén így olvashatjuk a „Neue Zeit" hasábjain (873. old.): „A felhalmozást mindenekelőtt a munkásnépesség növekedése korlátozza. Az imperializmus ezért óriásira növeli a munkástömeget, amely arra kényszerül, hogy munkaerejét eladja a tőkének. Az imperializmus a munkástömeg megnövelését úgy éri el, hogy felbomlasztja a gyarmati területek régi termelési módjait, ezáltal milliókat kényszerít kivándorlásra a tőkés területekre, vagy pedig arra, hogy hazájukban az ott befektetett európai és amerikai tőke számára robotmunkát végezzenek. Mivel — a tőke adott szerves összetétele mellett — a felhalmozás nagyságát a rendelkezésre álló munkásnépesség növekedése határozza meg, ezért az imperializmus valójában olyan eszköz, amely arra szolgál, hogy tovább feszítse a felhalmozás határait."

Tehát az imperializmus legfőbb funkciója és legfőbb gondja, hogy a munkások számát a gyarmatokról való utánpótlás révén, vagy pedig a helyszínen „óriásira" növelje! És mindezt annak ellenére, hogy minden ember, akinek megvan az öt érzéke, tudja: éppen *fordítva* van az imperialista tőke törzsországaiban, a régi tőkésországokban a proletariátusnak kialakult és konszolidált tartalékserege van, és a munkanélküliség állandó rovat, míg a gyarmatokon a tőke állandóan a munkáskezek hiányáról panaszkodik! Vagyis az imperialista tőke az új bérproletárok megszerzésének igyekezetében elmenekül azokból az országokból, amelyekben a gyors technikai haladás, a középrétegek proletarizálódásának erőteljes folyamata, a proletár család felbomlása állandóan feltölti a munkaerőtartalékot, és előszeretettel áramlik kifejezetten olyan vidékére a világnak, ahol a merev szociális viszonyok és a tradicionális tulajdonformák a munkaerőt olyan erős béklyóban tartják, hogy évtizedek is beletelnek, amíg a tőke uralmának őrlő súlya alatt és ennek az uralomnak a végső eredményeként egy félig-meddig használható proletariátus szabadul fel!

Bauer itt új munkások „óriási" beáramlásáról képzeleg, amely a gyarmatoktól a tőkés termelés régi területei felé irányul, miközben minden beszámítható ember tudja, hogy fordítva van a dolog, a tőkének régi országokból a gyarmatokra való kivándorlásával párhuzamosan a „fölösleges" munkaerő is emigrálni kezd a gyarmatok felé, mint Marx mondja: „valójában csak a kivándorló tőke után utazik"*. Nézzük csak meg azt a valóban „óriási" emberáradatot, amely a 19. század folyamán Európa felől Észak- és Dél-Amerikát, Dél-Afrikát és Ausztráliát elözönlötte. Nézzük csak meg továbbá a „szelíd" rabszolgaság és a kényszermunka legkülönbözőbb formáit, amelyekhez az európai és észak-amerikai tőke folyamodik, hogy az afrikai gyarmatokon, Nyugat-Indiában, Dél-Amerikában és a déli tengereken a szükséges munkáskezek minimumát biztosítsa!

Az angol tőke tehát Bauer szerint azért folytatott fél évszázadon át véres háborúkat Kína ellen, hogy mindenekelőtt — tekintettel az angol munkások nyomasztó hiányára — biztosítsa a kínai kulik „hatalmas" beáramlását, és ez az égető szükséglet játszotta a fő szerepet az egyesült imperialista Európa Kína elleni keresztes hadjáratában is a századfordulón! Nyilván a francia tőke is főleg a berberekre vetette ki a hálóját Marokkóban, hogy velük töltse fel a francia gyári proletariátusban mu-

* *Marx—Engels* Művei. 23. köt. 599. old.

tatkozó hiányt. Az osztrák imperializmus természetesen mindenekelőtt friss munkaerőre vadászott Szerbiában és Albániában. És a német tőke most lámpással keresi Kis-Ázsiában és Mezopotámiában a török ipari munkásokat, elvégre tudjuk, milyen nagy volt a munkáshiány Németországban a világháború előtt minden téren!

Világos: Otto Bauer, mint „egy ember, aki spekulál", műveletei közben ismét a levegőben csapkodott, és megfeledkezett a való világról. A modern imperializmust hidegvérrel a tőke új munkaerő utáni vágyává változtatja. Ez volna szerinte az imperializmus lényege és legbelsőbb mozgástörvénye. Bauer csak másodsorban említi a tengerentúli nyersanyagokra irányuló szükségletet, ez azonban már semmiféle gazdasági összefüggésben nem áll felhalmozási elméletével és úgy hat, mint derült égből a villámcsapás. Hiszen, ha a felhalmozás az ismert „elszigetelt tőkés társadalomban" olyan pompásan virulhat, ahogyan azt Bauer nekünk lefestette, akkor ezen a csodálatos szigeten biztosan minden természeti kinccsel és isten minden adományával is rendelkezik — nem úgy, mint a komor valóság szánalmas kapitalizmusa, amely létezésének első napjaitól az egész világ termelési eszközeire rá volt utalva. Végül pedig, csak harmadsorban és egészen futólagosan Bauer két mondatban megemlíti az imperializmus egyik mellékindítékaként az új felvevőpiacok megszerzését, és ezt is csupán mint eszközt, hogy enyhítse a válságokat — ami önmagában „szintén szép hely", főleg miután tudjuk, hogy a bolygón, amelyen lakunk, minden jelentős piacbővítés éppen a válságok legjelentősebb mérvű kiéleződéséhez vezet!

Ez az „imperializmusmagyarázat", amellyel Otto Bauer végül is szolgálni tud: „*Véleményünk szerint a kapitalizmus terjeszkedés nélkül is elképzelhető.*" (874. old. — Kiemelés — *R. L.*) Ebben kulminál az ő „elszigetelt" felhalmozási elmélete, és itt azzal a vigasztaló ígérettel bocsát el bennünket, hogy így vagy úgy, „a kapitalizmus, terjeszkedéssel vagy anélkül, maga idézi elő pusztulását".

Íme a történelmi materialista kutatási módszer a „szakértők" kezelésében. A kapitalizmus tehát terjeszkedés nélkül is elképzelhető. Pedig Marx szerint a kapitalizmus hirtelen terjeszkedésre való törekvése éppen a modern fejlődés mértékadó eleme, legszembetűnőbb vonása; pedig a terjeszkedés végigkíséri a tőke egész történelmi pályafutását és a mai végső imperialista fázisban ez olyan féktelen jelleget öltött, hogy kérdésessé teszi az emberiség egész kultúrlétét; pedig éppen a tőkének ez a fékezhetetlen terjeszkedési törekvése hozta létre lépésről lépésre a világ-

piacot, kapcsolta egybe a modern világgazdaságot és teremtette meg ezzel a szocializmus történelmi alapját; pedig a proletár internacionálé, amely majd véget vet a kapitalizmusnak, maga is a tőke világméretű terjeszkedésének produktuma. Mindennek azonban akár nem is kell léteznie, hiszen elképzelhető a történelem egész más menete is. Valóban, mi nem „elképzelhető" egy ilyen „erős" gondolkodónak? „Véleményünk szerint a kapitalizmus terjeszkedés nélkül is elképzelhető." A mi véleményünk szerint a modern fejlődés Amerika felfedezése és Afrika körülhajózása nélkül is elképzelhető. Alapos gondolkodás után az emberi történelem kapitalizmus nélkül is elképzelhető. Végül is a naprendszer is elképzelhető a földgolyó nélkül. Talán a német filozófia is elképzelhető „metafizikus aprólékosság" nélkül. Csak egy dolog látszik számunkra teljességgel elképzelhetetlennek, hogy egy így „gondolkodó" hivatalos marxizmus mint a munkásmozgalom szellemi élcsapata más eredményhez vezessen az imperializmus fázisában, mint a szociáldemokráciának ahhoz a nyomorúságos csődjéhez, amelyet manapság a világháborúban megéltünk.

Persze a taktika és a gyakorlati magatartás a harcban nem függ közvetlenül attól, hogy a marxi „Tőke" második kötetét lezárt műnek vagy csupán töredéknek tekintjük, hogy lehetségesnek hisszük-e vagy sem a felhalmozást „egy elszigetelt társadalomban", hogy így vagy úgy fogjuk-e fel az újratermelés marxi sémáit. Többezer proletár lehet derék, szilárd harcosa a szocializmus céljainak, anélkül, hogy ezekről az elméleti problémákról bármit is tudna — az osztályharc általános alapvető felismerései, a csalhatatlan osztályösztön és a mozgalom forradalmi hagyományai alapján. Csakhogy az elméleti problémák megragadása, kezelésmódja és a politikai pártok gyakorlata között hosszú távon mindig a legszorosabb összefüggés áll fenn. Abban az évtizedben, amely a világháború kitörését megelőzte, a német szociáldemokráciában mint a proletár szellemi élet nemzetközi anyaországában az összkép elméleti és gyakorlati terén teljes harmóniát mutatott: ugyanaz a tanácstalanság és ugyanaz a megcsontosodás érvényesült mindenütt, és ugyanaz az imperializmus mint a közélet túlnyomóan uralkodó jelensége, amely a szociáldemokráciának mind elméleti, mind pedig politikai vezérkarát megmattolta. Ahogyan a hivatalos német szociáldemokrácia büszke, zárt építménye az első világtörténelmi próbatételkor Potyemkin-falunak bizonyult, ugyanígy a hivatalos marxizmus látszólagos elméleti „szakértelme" és csalhatatlansága, amely a mozgalom egész gyakorlatára áldását adta,

csak pompázatos kulisszának mutatkozott, amely a türelmetlen és nagyigényű dogmatikus szigorral csak saját belső bizonytalanságát és cselekvésképtelenségét leplezte. Az ócska rutinnak, amely csupán „a régi bevált taktika", vagyis a semmi-más-mint-parlamentarizmus kikoptatott vágányain tudott mozogni, megfelelt az elméleti epigonság, amely ragaszkodott a mester képleteihez, miközben tanításának eleven szellemét megtagadta. Az előbbiekben már láttunk egyet s mást a „szakértők" aeropágoszának ebből a zűrzavarából.

De a gyakorlattal való összefüggés a mi esetünkben, még kézzelfoghatóbb, mint első pillantásra gondolnánk. Végső soron ugyanis az imperializmus elleni harc két különböző módszeréről van szó.

A felhalmozás marxi elemzését olyan időben vázolták fel, amikor az imperializmus még nem lépett a világ színpadára, és az előfeltevés, amely Marx elemzésének alapjául szolgált, vagyis a tőke abszolút és végérvényes világuralma éppenséggel eleve kizárja az imperializmus folyamatát. Csakhogy — és ez a különbség Marx tévedései és epigonjainak lapos baklövései között — ebben az esetben maga a tévedés is gyümölcsöző és előremutató. „A tőke" második kötetében a felvetett és nyitvahagyott probléma: bemutatni, hogyan megy végbe a felhalmozás a kapitalizmus kizárólagos uralma alatt, megoldhatatlan. A felhalmozás éppen ilyen körülmények között lehetetlen. De ezt a merev elméleti ellentmondást csak le kell fordítani a történelmi dialektika nyelvére, ahogyan ez az egész marxi tanításnak és gondolkodásmódnak megfelel, és ekkor a marxi séma ellentmondása a tőke világméretű pályafutásának, tündöklésének és bukásának eleven tükre lesz.

A felhalmozás kizárólagosan tőkés környezetben lehetetlen. Ebből ered a tőkés fejlődés első pillanatától kezdve az a törekvés, hogy a tőke nem-tőkés rétegeket és országokat hódítson meg, hogy lerombolja a kézművességet és a parasztságot, proletarizálja a középrétegeket, ebből ered a gyarmatosító politika, a „megnyitás politikája", a tőkekivitel. Csak új termelési területek és új országok felé irányuló állandó terjeszkedéssel volt mindig is lehetséges a kapitalizmus létezése és fejlődése. A terjeszkedés azonban világméretű előretörése során összeütközéshez vezet a tőke és a kapitalizmus előtti társadalmi formák között. Innen az erőszak, a háború, a forradalom, röviden: a katasztrófa, a kapitalizmus életeleme kezdettől a végéig.

A tőkefelhalmozás előrehalad és terjeszkedik a nem-tőkés rétegek, országok rovására, ezeket mind gyorsabb ütemben zilálja szét és szorítja

ki. A folyamat általános tendenciája és végeredménye a tőkés termelés kizárólagos világuralma. Ha ezt elérték, akkor érvénybe lép a marxi séma: a felhalmozás, vagyis a tőke további terjeszkedése lehetetlenné válik, a kapitalizmus zsákutcába kerül, nem funkcionálhat többé a termelőerők kibontakoztatásának történelmi eszközeként, eléri saját objektív gazdasági korlátait. A marxi felhalmozási séma ellentmondása, dialektikusan értelmezve nem egyéb, mint a tőke korlátlan terjeszkedési törekvése és ama korlát közötti eleven ellentmondás, amelyet ő maga hoz létre minden egyéb termelési forma fokozódó megsemmisítésével, az az ellentmondás, amely a felhalmozás folyamatában az egész földön életre hívott hatalmas termelőerők és ama szűk bázis között jön létre, amelyet a tőke maga szab meg a felhalmozás törvényei révén. Ha a marxi felhalmozási sémát helyesen értelmezzük, az éppen megoldhatatlanságában jelzi előre egzakt módon a kapitalizmus gazdaságilag elkerülhetetlen bukását és azét az imperialista terjeszkedési folyamatét is, amelynek speciális feladata, hogy megvalósítsa a marxi előfeltevést, a tőke általános és osztatlan uralmát:

Bekövetkezhet-e valaha is ez a pillanat? Ez természetesen csak elméleti fikció, éppen azért, mert a tőkefelhalmozás nemcsak gazdasági, hanem politikai folyamat is.

„Az imperializmus éppannyira történelmi módszer a tőke létezésének meghosszabbítására, mint amennyire a legbiztosabb eszköze annak, hogy létezésének a legrövidebb úton objektíve véget vessen. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ezt a végpontot menetrendszerűen el kell érnie. A tőkés fejlődésnek már eme végső céljához vezető tendenciája is olyan formákban nyilvánul meg, amelyek a kapitalizmus végső fázisát a katasztrófák időszakává teszik."*

„Minél erőszakosabban számol le a tőke a militarizmus segítségével a külvilágban és odahaza a nem-tőkés rétegek létezésével és minél inkább rontja minden dolgozó réteg létfeltételeit, annál inkább válik a tőkefelhalmozásnak a világszínpadon zajló napi története olyan politikai és szociális katasztrófák és konvulziók folytatólagos láncává, amelyek a periodikusan ismétlődő gazdasági katasztrófák, a válságok formájában a felhalmozás folytatását lehetetlenné, a nemzetközi munkásosztálynak a tőke uralma elleni lázadását pedig szükségszerűséggé fogják tenni, mielőtt még az gazdaságilag a saját maga alkotta korlátokba ütközne."**

* Lásd 368. old.

** Lásd 385. old.

Itt, mint általában a történelemben az elmélet akkor tesz jó szolgálatot, ha a fejlődés *tendenciáját* mutatja meg nekünk, azt a logikus végpontot, amely felé objektíve halad. Ezt azonban éppoly kevéssé lehet elérni, mint ahogyan a történeti fejlődés egyetlen korábbi periódusa sem juthatott el végső kifejletéig. És annál kevésbé *kell* elérni, minél inkább beavatkozik az erők vak játékába aktív tényezőként a társadalmi tudat, amelyet ezúttal a szocialista proletariátus testesít meg. És e tudat számára nyújtja a marxi elmélet helyes felfogása a jelen esetben is a leggyümölcsözőbb ösztönzést és a legerősebb biztatást.

A mai imperializmus — a Bauer-féle sémától eltérően — a tőke terjeszkedésének nem első felvonása, hanem történelmi terjeszkedési folyamatának utolsó szakasza: a tőkésállamok között, a föld nem-tőkés környezetének utolsó maradványaiért folyó általánosan kiéleződött konkurrenciaharc periódusa. Ebben a végső fázisban a gazdasági és politikai katasztrófa éppoly életeleme és normális létformája a tőkének, mint kialakulási fázisának „primitív felhalmozása" idején. Ahogyan Amerika és az Indiába vezető tengeri út felfedezése nem csupán az emberi szellem és kultúra prométheuszi teljesítménye volt, mint amilyennek a liberális legenda ábrázolja, hanem ettől elválaszthatatlanul herodesi tömeggyilkosságok sorozata az Újvilág primitív népei között, és grandiózus rabszolgakereskedelem Afrika és Ázsia népeivel, ugyanígy az imperializmus végső szakaszában a tőke gazdasági terjeszkedése elválaszthatatlan a gyarmati hódítások és világháborúk sorától, amelynek tanúi vagyunk. Az imperializmus mint a tőkés világuralom körüli végső konkurrenciaharc ismertető jegye nem csupán a terjeszkedés különös erőteljessége és sokoldalúsága, hanem — a sajátos jele annak, hogy a fejlődés köre zárulni kezd —, hogy a terjeszkedésért folytatott döntő harc azokról a területekről, amelyek e terjeszkedés objektumát képezik, visszaütnek azokra az országokra, amelyekből ez kiindul. Az imperializmus ezáltal a katasztrófát mint létformát a tőkés fejlődés perifériájáról visszavezeti annak kiindulópontjára. Miután a tőke terjeszkedése a nem-tőkés népek, Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália népeinek létezését és kultúráját négy évszázadon át hallatlan megrázkódtatásoknak és tömeges hanyatlásnak szolgáltatta ki, most magának Európának a kultúrnépeit is katasztrófák sorozatába taszítja, amelynek végeredménye vagy a kultúra alkonya, vagy pedig a szocialista termelési módra való áttérés lesz. Ennek a felfogásnak a fényében a proletariátusnak az imperializmussal való szembenállása a tőke uralmával való döntő összeütközés formáját ölti.

Magatartásának taktikai irányvonalát ez a történelmi alternatíva adja meg.

Egészen másként futnak ezek az irányvonalak a hivatalos „szakértő" marxizmus álláspontja szerint. Az „elszigetelt tőkés társadalom" felhalmozási lehetőségébe vetett hit, az a hit, hogy „a kapitalizmus terjeszkedés nélkül is elképzelhető", egy egészen meghatározott taktikai tendencia elméleti megfogalmazása. Ez a felfogás arra irányul, hogy az imperializmus fázisát ne történelmi szükségszerűségként, ne a szocializmusért folyó döntő összecsapásként fogja fel, hanem csak mint egy tucatnyi érdekelt fél gonosz találmányát. Ennek a felfogásnak az a célja, hogy meggyőzze a burzsoáziát: az imperializmus és a militarizmus az ő saját, tőkés érdekei szempontjából is káros; ezáltal arra törekszik, hogy az imperializmusnak állítólag csupán tucatnyi haszonélvezőjét elszigeteljék és létrehozzák a proletariátus blokkját a polgárság széles tömegeivel, amely majd „lecsillapítja", „részleges leszereléssel" kiéhezteti, „tüskéitől megtisztítja" az imperializmust. Ahogyan a liberalizmus, hanyatlásának korában, a rosszul informált monarchia helyett a jobban informáltra apellál, ugyanúgy szeretne appellálni a „marxista centrum" a rossz tanácsokkal ellátott burzsoázia helyett a tanulékonyra, az imperialista katasztrófa-irányvonal helyett a nemzetközi leszerelési egyezményekre*, a kard világdiktatúrájáért vívott nagyhatalmi küzdelem helyett a demokratikus nemzeti államok föderációjára. A proletariátus és a tőke közötti világtörténelmi ellentét, a megvívandó fő ütközet így válik a proletariátus és a burzsoázia történelmi kompromisszumává a tőkésállamok közötti imperialista ellentétek „enyhítése" céljából.[8]

Otto Bauer a következő szavakkal zárja könyvem bírálatát: „A kapitalizmus nem az értéktöbblet realizálásának mechanikus lehetetlensége miatt fog megbukni. Az a felháborodás fog véget vetni neki, amelybe a néptömegeket belehajszolja. Nem akkor fog a kapitalizmus összeomlani, ha a földön az utolsó paraszt és kispolgár is bérmunkássá vált és ezért a kapitalizmus számára nem marad több pótlólagos piac, sokkal korábban gondoskodik erről »az állandóan duzzadó, a tőkés termelési folyamat mechanizmusa révén iskolázott, egyesített és megszervezett

* Karl Kautsky a nemzetközi leszerelési egyezmények megkötését belefoglalta az általa megfogalmazott „ultraimperializmus"-elméletbe, amely szerint az imperializmus teljes kibontakozásával a tőkésállamok közötti ellentétek enyhülnek, a háború okai eltűnnek, és így békésen egyetértésre lehet jutni a leszerelésre vonatkozólag, el lehet érni a tartós békét.

munkásosztály növekvő felháborodása«". Bauernak, az absztrakció mesterének ahhoz, hogy ez utóbbi kioktatást éppen hozzám intézze, nemcsak a felhalmozással kapcsolatos felfogásom egész értelmétől és tendenciájától, hanem kijelentéseim világos ismertetésétől is el kellett tekintenie. Hogy azonban saját bátor szavait is csak a „szakértő" marxizmus tipikus absztrakciójaként, vagyis a „tiszta gondolkodás" értelmetlen kolofónium-csillogásaként kell felfogni, azt ez a teoretikus-csoport a világháború kitörésekor bebizonyította. Az állandóan duzzadó, iskolázott és szervezett munkásosztály felháborodása hirtelen olyan politikává változott, amely a világtörténelem korszakalkotó kérdéseiben „tartózkodott a szavazástól" és a békeharangok megszólalásáig „hallgat". A „hatalomhoz vezető út"*, amelyet a legbékésebb békeidőkben, amikor még „minden ormon csend ült", virtuóz módon festettek le a legapróbb részletekig, a valóság első viharos szelére „a tehetetlenséghez vezető útba" csapott át. Az epigonság, amely a németországi munkásmozgalom hivatalos elméleti vezetését az utóbbi évtizedben jellemezte, a világválság kitörésekor nyomban csődbe jutott, és a vezetőket kiszolgáltatta az imperializmusnak. Ezeknek az összefüggéseknek a világos felismerése egyik szükséges előfeltétele egy olyan proletárpolitika helyreállításának, amely meg tudna birkózni történelmi feladataival az imperializmus időszakában.

A kényeslelkűek megint felpanaszolják majd, hogy „marxisták veszekszenek egymással", hogy kipróbált „tekintélyeket" támadnak. Ám a marxizmus nem egy tucatnyi személy, akik egymás „szakértői" jogát igazolják, és akik előtt a hivő muzulmánok tömegének vak bizalommal kell elnémulnia.

A marxizmus forradalmi világnézet, amelynek minden új felismerésért meg kell küzdenie, amely semmitől sem borzad annyira, mint az egykor érvényes formákban való megmerevedéstől, s amely eleven erejét leginkább az önbírálat harci zajában és a történelem villámlásában-mennydörgésében tudja megőrizni. Ezért ugyanaz a véleményem, mint Lessingnek, aki az ifjabb Reimarusnak ezt írta:

„De mit számít ez? Mindenki mondja, amit igazságnak *hisz*, *magát az igazságot* pedig ajánljuk istennek."**

* Célzás Karl Kautsky „Út a hatalomhoz" című, 1909-ben megjelent brosúrájára.

** Gotthold Ephraim Lessing levele 1778. április 6-án Johann Albert Heinrich Reimarushoz. Lessinge Briefe in einem Band. Berlin v. Weimar 1967. 420. old.

[1] Példa erre könyvem „Vorwärts"-beli recenzense, G. Eckstein, aki, miután a bevezetőben fontos ígéreteket tesz arra, hogy az olvasót kitanítja a társadalmi szükségletek felől, néhányszor gyámoltalanul forgolódik, mint a macska a saját farka körül, majd, miután egy tapodtat sem jut előbbre, végül kijelenti, hogy a dolog „egyáltalán nem egyszerű és nem könnyű"*. Ez igaz. Néhány pökhendi fordulat sokkal egyszerűbb és könnyebb.

[2] Ugyanígy Pannekoek a „Bremer Bürger-Zeitung" 1913. január 29-i számában: „A választ maga a séma adja meg a legegyszerűbben, hiszen ott (mármint a Bremer Bürger-Zeitung papírján — *R. L.*) *minden termék értékesítésre talál. A felvevők maguk a tőkések és a munkások. . . . Nincs tehát megoldásra váró probléma.*"

[3] „És hogy ki vásárolja meg a termékeket, éppen ezt mutatják a sémák. Luxemburg elvtársnő alapjában félreértette a marxi sémák lényegét, célját és jelentőségét." (G. Eckstein, „Vorwärts"-recenzió, 1913. febr. 16.)

[4] Vagy pedig csak a „Dresdner Volkszeitung" kis „szakértőjének" soványka vigasza marad hátra, aki könyvem alapos megsemmisítése után kijelenti, hogy a kapitalizmus végül „a profitráta csökkenésén" fog tönkremenni.** A jóember valahogy úgy képzeli, hogy a tőkésosztály egy szép napon a profitráta alacsonysága miatti kétségbeesésében testületileg felköti magát, vagy pedig netán kijelenti, ilyen rongy üzletek mellett nem éri meg a vesződség, és önként átadja a kulcsot a proletárnak. Bárhogy is van, ez a vigasz sajnos Marx egyetlen tételétől füstbe megy, amely szerint „nagy tőkék esetében a tömeg kiegyenlíti a profitráta süllyedését."*** Jókora út van tehát hátra a kapitalizmusnak a profitráta süllyedése miatti bukásáig, körülbelül akkora, mint a nap kialvásáig.

[5] Eckstein, a „Vorwärts" recenzense az összes „szakértő" közül a legkevesebbet értette meg abból, amiről a dolog lényegét tekintve szó van. Ő ahhoz a munkássajtó fejlődésével megjelenő újságírófajtához tartozik, amely bármikor bármiről tud írni: a japán családjogról, a modern biológiáról, a szocializmus történetéről, az ismeretelméletről, a néprajzról, a kultúrtörténetről, a közgazdaságtanról és taktikai problémákról — amire éppen szükség van. Az ilyen egyetemes firkászok olyan gátlástalan biztonsággal mozognak a tudomány minden területén, amit egy komoly kutató csak irigyelhet tőlük. Ahol azonban csekély a hozzáértésük a „vállalt" tárgyhoz, ott úgy pótolják, hogy durvákká és pimaszokká válnak. Íme két példa: „Már itt felismerhető — mondja E. recenziójában egy helyütt —, hogy a szerző félreértette a marxi leírás célját és lényegét, és ezt a felismerést a könyv további tartalma megerősíti. Mindenekelőtt teljesen homályos maradt számára ezeknek a sémáknak már a technikája is. Ez már a könyv 72. oldalán is világossá válik." Ott ugyanis arról van szó, hogy Marx sémájában a pénztermelést a termelési eszközök osztályába sorolja. Én ezt bírálom könyvemben, és megpróbálom kimutatni, hogy mivel a pénz, éppen mint olyan, *nem* termelési eszköz, ezért minden összekeverésből szükségképpen súlyos nehézségek adódnak az egzakt ábrázolásban. Ehhez Eckstein a következő süketlenséget teszi hozzá: „Luxemburg elvtársnő kifogásolja, hogy Marx a pénzanyag, tehát az arany és az ezüst termelését az I. sorba helyezi és a termelési eszközök ter-

* *Gustav Eckstein:* Die Akkumulation des Kapitals. Vorwärts (Berlin), 40. sz. 1913. febr. 16.

** Die Akkumulation des Kapitals. Dresdner Volkszeitung, 17. sz. 1913. jan. 22.

*** *Marx—Engels* Művei. 25. köt.

meléséhez számítja. Ez szerinte hiba. *Ezért a Marx által felállított két sor alá egy harmadikat helyez, amely szerinte a pénzanyag termelését érzékeltetí.* Ez biztosan megengedhető: de kíváncsiak vagyunk, hogyan megy végbe a három sorban a kölcsönös átalakulás." (Kiemelés — *R. L.*) És ekkor keservesen csalódottnak érzi magát. „A Luxemburg elvtársnő által felállított séma nehézsége nemcsak nagyon nagy, hanem egyszerűen áthidalhatatlan... Ő maga azonban a legcsekélyebb kísérletet sem teszi arra, hogy ábrázolja ezeket a »szerves összefonódásokat«. Az egyszerű kísérlet is megmutatná neki, hogy sémája lehetetlen" — és így tovább kecsesen-könnyedén. Csakhogy „a Luxemburg elvtársnő által felállított séma" „felállítója" nem én vagyok, hanem — Marx! Itt egyszerűen lemásolom „A tőke" II. kötetében megadott számokat (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 427. old.) éppen azért, hogy bebizonyítsam: a *marxi adatok szerint* nem vihető keresztül a pénztermelés besorolása, s ezt én a következő szavakkal vezetem be: „Mellesleg elég egy pillantást vetnünk az újratermelés sémájára, hogy meglássuk, *milyen súrlódásokat* okoz, ha a termelési eszközöket összekeverjük a csereeszközökkel." (Lásd *A tőkefelhalmozás*. Ötödik fejezet, 68. old.) És akkor jön Eckstein, nyakamba varrja a marxi sémát, amit bírálok, és e séma alapján lehord mint egy ostoba kölyköt, amiért „ezeknek a sémáknak már a technikája is" homályos maradt számomra.

Egy másik példa: Marx „A tőke" II. kötetének 487. oldalán (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 464. old.) állítja fel első felhalmozási sémáját, amelyben az első osztály tőkéseivel mindig értéktöbbletük felét tőkésítteti, a második osztályét azonban érzékelhető szabály nélkül, ahogy tetszik, az első szükségletének megfelelően. Ezt a feltevést én bírálni próbálom, mint önkényest. Erre jön Eckstein a következő szózuhataggal: „A hiba magának a számításnak a módjában rejlik, és ez arra vall, hogy *nem értette meg a marxi sémák lényegét*. Azt hiszi ugyanis, hogy ezeknek alapja az egyenlő felhalmozási ráta következménye, vagyis feltételezi, hogy a társadalmi termelés mindkét vizsgált osztályában mindig ugyanabban az arányban halmoznak fel, vagyis az értéktöbbletnek mindig egyenlő részét csatolják a tőkéhez. Ez azonban egészen önkényes feltevés, amely ellentmond a tényeknek... *Valójában nincs ilyen általános felhalmozási ráta és elméletileg is értelmetlen volna.*" Amivel itt dolgunk van, az „a szerző alig felfogható tévedése, amely ismét csak azt mutatja, hogy *számára a marxi sémák lényege* teljesen rejtélyes maradt. (Kiemelés — *R. L.*) Az egyenlő profitráta valóságos törvénye „teljes ellentmondásban van az egyenlő felhalmozás képzelt törvényével" stb., azzal az otromba alapossággal és sózva-paprikázva, ahogyan Eckstein a megsemmisítésemről gondoskodik. Ha kell — legyen. Marx azonban *öt oldallal odébb* felállítja felhalmozási sémájának második példáját, mégpedig a tulajdonképpenit, az alapvetőt, amellyel végig dolgozni fog, míg ama elsőt csupán kísérletnek, előzetes vázlatnak tekintette. És ebben a második, végérvényes példában Marx állandóan *egyenlő felhalmozási rátát*, tehát képzelt törvényt feltételez *mindkét osztályban!* Az „elméleti értelmetlenség", amely az egyenlő profitráta tényleges törvényével „teljes ellentmondásban van", mindezek a főbűnök és fővétkek a marxi sémában találhatók (*Marx—Engels* Művei. 24. köt. 473. old.) és Marx a kötet utolsó soráig ragaszkodik ehhez a bűnhöz. A szóáradat tehát megint a szerencsétlen Marx nyakába zúdul, szemlátomást ő az, akinek számára saját sémáinak „lényege teljesen rejtélyes maradt". Mellesleg ebben a balszerencsében nemcsak velem osztozik, hanem Otto Bauerral is, aki a saját „kifogástalan" sémájának előfeltételeként kifeje-

zetten felsorolja, hogy „a felhalmozási ráta mindkét termelési szférában egyenlő". (Neue Zeit, id. sz. 838. old.) Ez hát az Eckstein-féle bírálat. És egy ilyen fickó, aki még Marx „Tőkéjét" sem olvasta át rendesen, ilyen gyalázatosságokat vághat a fejemhez! Hogy egy ilyen „recenzió" a „Vorwärts"-ben egyáltalán megjelenhetett, az az *„ausztromarxista"* epigoniskola uralmának jellegzetes gyümölcse a szociáldemokrácia két központi orgánumában, és ha isten úgy akarja és megérem könyvem második kiadását, akkor nem mulasztom el, hogy ezeket a gyöngyszemeket függelékként teljes terjedelmükben megmentsem az utókor számára!

[6] Pannekoek, miután táblázatait szintén gyorsabban növekvő tőkével, de változatlan értéktöbbletrátával számította ki, ezt mondja: „A fentihez hasonló módon tekintetbe vehető a kizsákmányolási ráta fokozatos változása is." (Bremer Bürger-Zeitung, 1913. január 29.) A fáradságot ő is átengedi az olvasónak.

[7] Egy kis „szakértő" a „Dresdner Volkszeitung"-ban (1913. január 22.) csodálatra méltó módon oldotta meg a felhalmozás problémáját. „Minden márka — oktat ki —, amellyel a munkás többet kap, tíz vagy több márkával több új tőkebefektetést tesz lehetővé, és így a munkások harca ... piacot teremt az értéktöbblet számára, és lehetővé teszi a tőkefelhalmozást saját országukban." A kis szerény! Ha legközelebb egy ilyen szakértőnek eszébe jut, hogy gazdasági vizsgálódásának kellős közepére odaírja: „Kukuriku", holtbiztos, hogy a szociáldemokrata sajtó azt is látatlanban vezércikként közli. Elvégre a szerkesztő urak, főleg az egyetemet végzettek, akik mind roppant elfoglaltak, parlamenti üléstermekben és körfolyosókon forgatják a történelem kerekét, már ősidők óta régimódi dolognak tartják, hogy leüljenek a fenekükre és elméleti könyveket olvassanak, hogy némi ítéletet is alkothassanak a felmerülő problémákról. Az ilyesmit kényelmesen áthárítják az első jobb jegyzetíróra, aki angol, amerikai és más statisztikai kiadványokból gazdasági szemléket fércel össze.

[8] Eckstein, aki recenziójában, a „Vorwärts" 1913. januári számában engem Kolb—Heine—David szókincséből kölcsönkért szavakkal denunciált a „katasztrófaelmélet" miatt („Az elméleti előfeltevésekkel megbuknak a gyakorlati következtetések is, mindenekelőtt a *katasztrófaelmélet*, amelyet Luxemburg elvtársnő a nemtőkés fogyasztók szükségszerűségét hirdető elméletére alapozott"), most, hogy a „mocsár" teoretikusai ismét balfelé „orientálódnak", az ellenkező bűnnel rágalmaz, miszerint támogatom a szociáldemokrácia jobbszárnyát. Buzgón kimutatja, hogy Lenschnek, ugyanannak a Lenschnek, aki a világháborúban Kolb—Heine—Davidhoz sodródott, annak idején tetszett a könyvem, és egyetértő kritikát írt róla a „Leipziger Volkszeitung" hasábjain. Nem világos az összefüggés? Gyanús, fölöttébb gyanús! „Éppen ezért" érezte magát indíttatva Eckstein, hogy könyvemet a „Vorwärts"-ben olyan alaposan megsemmisítse. Csakhogy ugyanennek a Lenschnek még a háború előtt még jobban tetszett Marx „Tőkéje". Sőt, maga Max Grunwald is éveken át lelkes tolmácsolója volt Marx „Tőkéjének" a berlini munkásképző iskolán. Vajon nem döntő bizonyíték ez arra, hogy a marxi „Tőke" egyenesen ráviszi az embert arra, hogy Anglia megsemmisítéséért rajongjon, és születésnapi cikkben köszöntse Hindenburgot? Ám ilyen baklövések éppen az Eckstein-félékhez illenek, akik a maguk otromba módján mindig elrontják az ügyet, amelyet „vállaltak". Közismert, hogy már Bismarck is sokat panaszkodott újságírói talpnyalóinak effajta vakbuzgalma miatt.

Rosa Luxemburg helye a marxizmus fejlődéstörténetében

A tiszta kapitalizmus és a nem-kapitalista környezet problematikája

A kapitalizmus jövőjét a 19. század hatvanas éveinek elején bekövetkezett jelentős változás vetíti előre: a nem-kapitalista környezet fokozatos felszámolása (és ebben az értelemben előnyomulás a „tiszta kapitalizmus" termelési viszonyai felé); az Egyesült Államokban a polgárháború és a rabszolgafelszabadítás után bekövetkezett rohamos gazdasági fejlődés, a szabad földek elfoglalása, benépesítése és betelepítése. Ugyanennek a folyamatnak másik változata az eurázsiai kontinensen a cári Oroszországban zajlott le. Amit Amerikában a szabad földek betelepítése jelentett, annak Oroszországban az obscsina rohamos felbomlása felel meg a jobbágyfelszabadítás utáni négy évtizedben.

A tőkés termelés kiteljesedését és lehetetlenülését a modern világ e két pólusán egyáltalán nem az ún. nem-kapitalista környezet felszámolása idézi elő. A kapitalizmust nem a nem-kapitalista környezet felszámolása, hanem konkrétan az imperialista háború és az annak romjain sarjadó proletárforradalom taszítja a végromlás és a pusztulás felé. A történelmi fejlődés e mozzanatának nem teljesen következetes megértésében rejlik a luxemburgi politökonómiai és politikai tévedések gyökere.

Ez napnál világosabban derül ki századunk első nagy proletárforradalmának esetében, közelebbről az Októberi Forradalom hamis luxemburgi megítélésének példáján. Lukács Györgytől váratlan és szinte hihetetlen következetlenség, majdnem hogy a történelmi materializmus nézőpontjának könnyelmű feladása, hogy ugyanakkor, amikor élesen rámutat Rosa politikai koncepcióinak helytelenségére, és a megérdemelt éles kritikának veti alá a spontaneitás luxemburgi elméletét: a párt szerepének vészes alábecsülését a forradalom előkészítésénél és a forradalmi erők mozgósításánál, csakúgy, mint Rosa hamis imperializmus-elméletét — hirtelen fordulattal mégis azt állítja, hogy ezek a politikai eltévelyedések és tévhitek annál meglepőbbek Luxemburgnál, mert hiszen ezzel éles ellentétben a gyökeresen hibás politikai koncepciók egy Lukács szerint teljesen helytálló politökonómiai koncepcióban, éppenséggel Rosa

akkumuláció-elméletében gyökereznek! E nyakatekert okoskodás konklúzióját érdemes idézni:

„Úgy tűnik, hogy még 1918-ban, az első orosz forradalmi időszak után is a régi álláspontot foglalja el a mensevizmus problémájával kapcsolatban." (*Lukács György:* Történelem és osztálytudat. Budapest 1971. 597. old.)

Rosa spontaneitás-elméletéről pedig: „A forradalmi fejlődés organikus jellegének eltúlzása révén Rosa Luxemburg itt a legsúlyosabb ellentmondásokba bonyolódik." (Id. mű, 598. old.)

És mindezek mellett, mindezek ellenére íme úgyszólván ex cathedra: „Éppen Rosa Luxemburg volt az, aki klasszikus és a forradalmi mozgalom kárára még mindig nem eléggé ismert és értékelt művében, a Tőkefelhalmozásban lerakta az elméleti alapokat a helyzet objektív forradalmi lényegének megismeréséhez." (Id. mű, 596. old.)

Ez az elképesztő gondolati bakugrás (vagy baklövés) egyáltalán nem a nagy marxista gondolkodó Lukács György sajátja; méltánytalan dolog volna ezzel most olyan formában és olyan szándékkal előhozakodni, mintha ez post festum hozzájárulhatna Lukács elméleti arcélének jellemzéséhez. Nem erről van szó, hanem fordítva, éppen arról, hogy félrevezető volna a kezdő marxista Lukács e kezdeti tévedését azért felemlegetni, mintha bizony a későbbi Lukács a legkisebb mértékben is hajlandó lett volna kiállni mellettük. Sajnos azonban az általunk tárgyalt tárgykörben Lukács György későbbi önkritikája túlságosan sommás és igen kevéssé konkrét volt. Nem volna tehát helyes elhallgatni, mikor s mely vonatkozásban volt Lukács Luxemburg elméleti zászlóvivője.

Az Antikritik-ben Rosa maga mutatott rá a nagyon is elvontnak tűnő elmélet és a nagyon is konkrét forradalmi gyakorlat összefüggésére. A kapitalizmus jövőjére vonatkozó koncepcióról, a kapitalizmus jövőjéről vallott felfogásról van tulajdonképpen szó ezekben az elméleti csatározásokban — mondja Rosa, aki minden kimagasló elméleti éleseszűsége és tehetsége mellett mindenekelőtt és mindenekfelett igazhitű nagy forradalmár volt. Ez utóbbi minőségében állíthatta joggal (különös éllel a Második és a Két és feles Internacionálé elméleti korifeusaira, Kautskyra és Otto Bauerra célozva), hogy azok, akik „A tőke" második kötetének marxi sémáit merő oktondiságból vagy rosszhiszemű szántszándékossággal úgy magyarázzák félre, mintha azok a kapitalizmus örökéletűségét volnának hivatva szemléltetni, mi több, „bizonyítani", azoknak revizionista tegezében ez csak újabb íjvessző, amellyel a marxizmus igazát, annak

a kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásába vetett tudományosan megalapozott hitét veszik célba.

Ezen a Rosa felmutatta ösvényen továbblépve, mi is megkérdezhetjük, van-e valamilyen mélyebben fekvő összefüggés Rosa akkumuláció-elmélete, az imperialista háború ellen javasolt (és Lenin által behatóan kritizált) stratégiája s mindezek nyomán Spartacus tragédiája, a német forradalom veresége között egyrészt; Lenin akkumuláció-elmélete, imperializmus-elmélete, az imperialista háborúnak proletár módra véget vető stratégiai koncepciója és az orosz forradalom győzelme között másrészt.

A válasz nem lehet kétséges. Rosa tragédiája abban mutatkozik meg, hogy bár egyértelműen hátat fordít a centrista Kautskynak, de nem képes ugyanolyan egyértelműséggel magáévá tenni Lenin, a bolsevizmus szervezeti és stratégiai koncepcióit. Mindazonáltal minden hibája és tévedése mellett Rosára csak felnézni lehet — ezt hangsúlyozta váltig Lenin, mint ahogyan minden eszességük és józanságuk mellett Kautskyt és Otto Bauert — pláne Luxemburggal összehasonlítva — csak mélyen lenézni lehet. Rosa tragédiája egy a Spartacus-mozgalom tragédiájával és Spartacus tragédiája egy a német forradalom bukásával. Végeredményben ez adja meg — történelmi okaival együtt — a személyiség nagyságának és tragikus kudarcának mértékét.

Valamely nagy társadalmi kataklizmában — mint amilyen pédául a háború — a kapitalista rendszer összeomolhat, maga alá temetve az alap- és a felépítmény minden törmelékét. Ez azonban a legélesebben veti fel *a forradalmi kiút kérdését és a további fejlődés perspektíváit.* Nem szabad elfelejteni azt a marxisták számára csaknem közhelyszerű alapigazságot, hogy a kapitalizmus lehetetlenülése önmagában még nem azonos a szocializmus megvalósíthatóságával (és itt a hangsúly az „önmagában" szón van). De éppen ezt hagyja számításon kívül a spontaneitás luxemburgi elmélete.

A narodnyikság elleni elméleti csatározásainak zömét Lenin annak a tételnek nyomatékos kifejtésére fordította, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban nemcsak hogy lehetséges, hanem olyan valóság, amelyet tagadni nevetséges. Éppen ezért Lenin szerint épeszű emberek között a vita nem is akörül forog, hogy lehetséges-e a kapitalizmus fejlődése Oroszországban vagy sem, hanem akörül, hogy a kapitalizmus fejlődésének tényéhez és távlataihoz ki hogyan — milyen osztályplatformról — foglal állást. Csak így lehet kiigazodni a történelem bukfenceiben és csak így lehet elkerülni a hirtelen történelmi fordulatok buktatóit.

A kapitalista fejlődés lehetetlenülésének történelmi válaszútját íme, így veszi számításba Lenin „A szociáldemokrácia agrárprogramja" című híres könyvének 1917. szeptember 28-án kelt utószavában:

„Ez a munka 1907 végén íródott... A forradalom jelenleg hasonlíthatatlanul szélesebb keretek között, mélyebb alapokon és élesebben vetette fel Oroszországban az agrárkérdést, mint 1905—1907-ben... Különösen hangsúlyoznunk kell a következőt. A háború olyan hallatlan nélkülözésekkel sújtotta a hadakozó országokat, ugyanakkor pedig oly óriási mértékben meggyorsította a kapitalizmus fejlődését, állammonopolista kapitalizmussá változtatva át a monopolkapitalizmust, hogy sem a proletariátus, sem a forradalmi kispolgári demokrácia nem szorítkozhat többé a kapitalizmus kereteire. Az élet már túlhaladta ezeket a kereteket... Ilyen körülmények között... a föld nacionalizálása nemcsak a polgári forradalom »utolsó szava«, hanem ugyanakkor *egy lépés a szocializmus felé*." (*Lenin* Összes Művei. 16. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 380—381. old.)

Hatalmas elméleti utat futott be Lenin a narodnyik közgazdászokkal és legális marxistákkal folytatott csatározásaitól egészen az imperializmus elméletének és a proletár osztályharc ezzel kapcsolatos stratégiájának kikovácsolásáig. Ennek az útnak néhány útjelzőjét villantjuk itt fel.

1803-ban Lenin a vita hevében még az „úgynevezett" piackérdésről beszél és az egész disputa osztályforrásának az orosz burzsoázia által tendenciózusan a harangok félreverését tartja a szegény orosz kapitalizmust fenyegető külföldi konkurrensekkel és riválisokkal szemben, a protekcionista rendszabályok és külföldi hódítások igazolására. Az egész tehát látszólag sok hűhó, de nem semmiért, hanem az imperialista terjeszkedés jegyében.

„Az a jajveszékelés, hogy iparunk piac hiányában elpusztul — nem más, mint kapitalistáink átlátszó mesterkedése, akik ilyen módon nyomást gyakorolnak a politikára, azonosítják... saját zsebük érdekeit az »ország« érdekeivel, és képeseknek bizonyulnak arra, hogy a kormányt a hódító gyarmati politika útjára taszítsák, sőt háborúba sodorják efféle »állami« érdekek védelme kedvéért." (*Lenin* Összes Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 90. old.)

A lenini imperialista-elmélet később elért magaslatáról az érvelést persze így is meg lehet fogalmazni: a külpiacokért folyó késhegyre menő marakodás állami támogatással és állami erőszak igénybevételével az imperialista korszak beindítója és az imperializmus egyik — ha nem is

egyedüli — jellegzetessége. A piacprobléma e megnyilvánulása frappáns tanúbizonysága annak, miként nő át, illetve csap át úgyszólván mindjárt a kezdet kezdetén a kapitalizmus az imperializmusba, miként hordja magán úgyszólván már születésénél az imperializmus anyajegyét.

Hat évvel „Az úgynevezett piackérdésről" című tanulmány után, 1899-ben Lenin visszatér a kérdésre „Még egyszer a realizálás elméletének kérdéséhez" című munkájában. Ez a probléma vizsgálatának teljesen kiforrott változata már.

A realizálás problémája sui generis világgazdasági természetű; ezért nemcsak hogy jogosult a kérdés vizsgálatánál eltekinteni a belpiac és a külpiac megkülönböztetésétől, hanem egyenesen félrevezető ez a megkülönböztetés.

„... a kapitalizmus kérdésének vizsgálatánál ne torpanjunk meg a belső és a külső piac hagyományos kettéválasztása előtt. Ez a kettéválasztás, amely szigorúan elméleti tekintetben tarthatatlan, különösen kevéssé alkalmas olyan országokban, mint Oroszország." (*Lenin* Összes Művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 77. old.)

Ehelyett azt a megkülönböztetést javasolja Lenin — mint mind elméleti, mind gyakorlati szempontból hasznosat —, amelyet még „Az úgynevezett piackérdésről" megírásánál elvetett; nevezetesen a kapitalizmus vertikális és horizontális fejlődése közötti megkülönböztetést. „Az úgynevezett piackérdésről" című munkában még ez áll: „... a kapitalizmus fejlődésének felbontása horizontális és vertikális fejlődésre helytelen: a fejlődés minden vonalon egyaránt a munkamegosztással kapcsolódik egybe; »lényegi« különbség e mozzanatok között nincs. A közöttük valóban fennálló különbség a technika fejlődésének különböző fokaira vezethető vissza." (*Lenin* Összes Művei. 4. köt. 93. old.)

Mint láthatjuk, Lenin itt még teljes egészében magáévá teszi Adam Smith tételét a munkamegosztás és a piac közötti kauzális és lineáris összefüggésről; ezen felül pedig a tőke terjeszkedési hajlamát kizárólagosan a technikai fejlődésre vezeti vissza. Ezzel szemben a „Még egyszer a realizálás elméletének kérdéséhez" című munkájában a kapitalizmus fejlődési folyamatában a következő két irány megkülönböztetését tartja analitikus szempontból helyénvalónak:

„A kapitalista viszonyok kialakulása és fejlődése egy adott, teljesen benépesített és elfoglalt terület határain belül; a kapitalizmus átterjedése más területekre (amelyeket részben egyáltalán nem foglaltak el és nem népesítettek be a régi országokból származó bevándorlók, részben pedig

a világpiactól és a világkapitalizmustól távolálló törzsek laknak.) A folyamat első oldalát a kapitalizmus vertikális fejlődésének, második oldalát pedig a kapitalizmus horizontális fejlődésének lehetne nevezni." (*Lenin* Összes Művei. 4. köt. 77–78. old.)

Egyszersmind nagy nyomatékkal mutat rá a megkülönböztetés kizárólagosan analitikus jellegére:

„Magától értetődik, hogy a valóságban a folyamatnak két oldala szorosan összefügg és ezek kettéválasztása csak absztrakció, csak egy bonyolult folyamat vizsgálatának módszere." (Ugyanott.)

Majd így folytatja:

„Ez a kettéválasztás felölelné a kapitalizmus történelmi fejlődésének egész folyamatát: az egyik oldalon a kapitalizmus fejlődését a régi országokban... a másik oldalon a fejlett kapitalizmusnak azt az erős törekvését, hogy kiterjeszkedjen más területekre..., hogy gyarmatokat teremtsen, hogy a vad törzseket bevonja a világkapitalizmus forgatagába." (Ugyanott.)

Lenin felfogásában a kapitalizmus történelmi nemezise nem ott következik be, ahol sikerült az egész glóbuszt kapitalizálni (Rosa hajmeresztően irreális és adialektikus feltevése), hanem ahol a harcoló proletariátus mögött világméretekben felzárkóznak az imperializmus igáját lerázó gyarmati és félgyarmati népek. Ez perdöntő különbség a luxemburgi és a lenini imperializmus-koncepció között.

Gondolatmenetét a következő módszertani megállapításokkal zárja Lenin:

„Végül ez a felosztás azért is hasznos, mert pontosan meghatározza a kérdéseknek azt a területét, amelyet a realizálás elmélete felölel. Világos, hogy ez az elmélet csak a folyamat első oldalára, csak a kapitalizmus vertikális fejlődésére vonatkozik. A realizálás elméletének (vagyis a társadalmi össztőke újratermelését és körforgását tisztázó elméletnek) megállapításaihoz okvetlenül egy zárt kapitalista társadalmat kell vennie, vagyis el kell tekinteni attól a folyamattól, amellyel az egyik ország áruforgalmat bonyolít le egy másik országgal, mert ez a folyamat semmivel sem járul hozzá a realizálás kérdésének megoldásához, hanem csak kiterjeszti a kérdést egy országról több országra. Világos továbbá az is, hogy a realizálás elvont elméletének az eszményien fejlett kapitalista társadalmat kell kiindulópontnak vennie." (Ugyanott, 78. old.)

Nagy a különbség a két koncepció között: Rosa hallani sem akar tiszta kapitalizmusról, mégpedig nem csupán azért, mert az a valóság-

ban nem létezik, hanem Rosa egyenesen tagadja e modell módszertani-naalitikus jogosultságát és indokoltságát. A realizálás folyamatos lehetőségét és időszakos lehetetlenülését egyaránt csakis a Lenin által hangoztatott marxi koncepció — vagy ha úgy tetszik, modell — képes megmagyarázni. Módszertanilag ez a kérdés szoros — és nem is véletlen — rokonságban van a marxi értékelmélet azon előfeltételezésével (amelyen egyébiránt az akkumuláció és az újratermelés marxi elmélete is nyugszik), amely a valóságban úgyszintén nem található meg empirikusan: nevezetesen, hogy a munkaerőt értékén adják-veszik. A marxi munka-érték-elméletnek ez az alaptétele is csak a tiszta kapitalizmus világában létezik — mint ahogyan fordítva is ez az értékelméleti tétel a tiszta kapitalizmus modelljének elengedhetetlen tartozéka.

Rosa Luxemburg akkumuláció-elméletének alapgondolatát, gondolatmenetének lényegét röviden így lehet megfogalmazni: tiszta kapitalizmust feltételezve a piacprobléma teljességgel és eleve megoldhatatlan; minél inkább megközelíti a kapitalista fejlődés a tiszta kapitalizmus modelljét, annál leküzdhetetlenebbé válnak azok az akadályok, amelyeket az éleződő piacprobléma a kapitalista rendszer működése elé állít.

Az akkumuláció luxemburgi modelljében a hangsúly meglehetősen egyoldalúan az értéktöbblet realizálásán van; emellett eltörpül a realizált értéktöbblet tőkésítésének problémája; általában a nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusának központi problematikája az imperializmus világrendszerében.

A fejletlen országnak a fejlett kapitalista ország általi kizsákmányolását Marx a ricardói iskola szabadkereskedelmi illúziói elleni polémiában a következőképp magyarázza:

„Abból, hogy a profit az értéktöbblet alatt állhat, vagyis tehát hogy a tőke profitábilis cserét folytathat anélkül, hogy a szó szoros értelmében értékesülne, az következik, hogy nemcsak egyéni tőkések, hanem nemzetek is folyamatosan cserét folytathatnak egymással, ezt a cserét folyamatosan egyre magasabb fokon ismételhetik anélkül, hogy emiatt egyforma arányban kellene nyerniük. Az egyik folyamatosan elsajátíthatja a másik többletmunkájának egy részét, amiért cserébe nem ad vissza semmit, mindössze azzal a különbséggel, hogy itt a mérték nem ugyanaz, mint a tőkés és a munkás közötti cserében." (Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. Berlin 1953. 755. old.)

Más helyütt hangsúlyozza Ricardo ellen: „Az egyenértékű csere látszata eltűnik, mihelyst a pénzformától eltekintünk. Az előnyös helyzetben levő

ország több munkát kap vissza cserébe kevesebb munkáért, jóllehet ez különbözet, ez a többlet csak úgy, mint a munka és tőke közötti cserében általában egy bizonyos osztály zsebébe vándorol." (Das Kapital. III. köt. Berlin 1951. 266. old.)

Ha a nemzetközi kizsákmányolás mechanizmusát közelebbről megnézzük, a következő kép tárul elénk:

Mindaddig, amíg csupán az értéktöbblet realizálása a tulajdonképpeni probléma, a termelt árutömeg felvevőpiacai, kiváltképp az árukivitel a deus ex machina. A fejlett kapitalista országgal külkereskedelmi kapcsolatban álló elmaradt terület vásárlóereje realizálja a fejlett ország értéktöbbletét. Ez az üzlet ebben a bilaterális viszonyban úgy jelenik meg, mint a fejlett ország árutöbblete, kifelé pedig, azaz külgazdasági viszonylatban mint a fejlett ország kereskedelmi mérlegének feleslege. Ennek pontosan megfelel ebben a modellben az elmaradott ország külkereskedelmi deficitje.

Szemmel látható, hogy ez a kapcsolat magában hordja saját lehetetlenülését: szükségszerűleg az elmaradt ország fokozódó eladósodásához kell vezetnie. Így a fejlett póluson felhalmozódik a fizetési mérlegfelesleg az elmaradt póluson pedig a deficit és az eladósodás.

Ez sem mehet azonban a végtelenségig; a bajbajutott adóst „ki kell segíteni". Bármi legyen is e „segítség" formája, a régi adósságok esedékességének prolongálása vagy új hitelek átengedése — a kumulatív folyamat önmagát ássa alá. A tönkrement, csődbe jutott adóst végül is valamilyen módon valamilyen formában át kell vállalni. A csődbe jutott adós kimentése a csávából, az egész adós ország zálogba adása, illetve nagylelkű akceptálása: ez az éppen, amit az imperialista kapcsolat gazdasági velejének tekinthetünk.

A laissez faire zökkenő nélkül megy át a leplezetlen gyarmatosításba. Ebből a zsákutcából a kiút a fentebb vázolt közvetett — a fizetésimérleg-deficit, illetve mérlegfelesleg által közvetített — tőkekivitel helyett most már, az imperialista behatolás következő fázisában: a második világháború után oly általánossá vált közvetlen külföldi tőkebefektetés.

Míg az első fázis tőkekapcsolatainak kereskedelmi vonásai szembeötlőek,[1] addig a második fázisban, a tőkekivitel „produktív" formájában már a modern ipari létesítmények játszanak egyre fontosabb szerepet.

Luxemburg Anglia és Egyiptom példáján mutatja be drámai szemléletességgel annak iskolapéldáját, miként megy át az akkumuláció az impe-

rialista terjeszkedésbe, hogyan sarjad ki az imperializmus rendszere a tőkefelhalmozás immanens törvényszerűségeiből.

Íme ez az imperialista terjeszkedés mechanizmusa, kezdve a szigorúan gazdasági indítékokkal és mechanizmusokkal, folytatva az adós gúzsbakötésével és ezt követően a közvetlen leigázás módszereivel (rendszerint a szabad kereskedelem és a tengerek szabadsága fennkölt jelszavai alatt). Végül is ultima ratio a fegyveres konfliktus a világ újrafelosztásáért az imperialista hatalmak között.

Mindebből világosan kitűnik az elemzésnek az a főbenjáró feladata, hogy megállapítsuk: milyen szerepet játszik, illetve mennyire nélkülözhetetlen az exporttöbblet és a tőkekivitel a tőke értékesülési folyamatában.

Minden valódi túltermelés valójában tőketúltermelés — mondja Marx. A nemzetközi értékben mért egyenértékű külkereskedelem csak annyiban és csak azért lehetséges, amiért és amíg a tőkekivitel a zavarokat úgy ahogy elsimítja, illetve segít az egyensúlyt helyreállítani, az egyenlőtlenségeket áthidalni. Csakhogy ez tulajdonképpen contradictio in adiecto. A külkereskedelem tiszta elmélete a szónak abban az értelmében, hogy a világkapitalizmus működéséhez elég a teljes szabadkereskedelem, és a tőkekivitel, ha jó dolog is, de nem szükséges a világgazdaság funkcióképességéhez — ilyen tiszta elmélet nincs. Ellenkezőleg, az elméleti feladat (amibe eddig néhány marxista utaláson kívül minden teoretikusnak beletörött a bicskája) éppen annak a kérdésnek tisztázásában áll, hogy mi is a kölcsönös összefüggés az akkumuláció, az áruexport és a tőkeexport között.

Az újratermelési folyamat időről időre annak az ellentmondásnak zátonyán feneklik meg, hogy a kapitalizmusban termelt áru konkrétan mindig világpiacra termelt áru, úgyhogy ebben a konkrét értelemben maga a termelési folyamat is már ab ovo magában rejti a piacproblémát. Így tehát a kapitalizmus fejlődésével az áruexport prioritása egyre inkább kidomborodik.

A kapitalizmus világgazdasági rendszere azzal a belső ellentmondással terhes, hogy az elmaradt területek iparosodásának ugyan nélkülözhetetlen feltétele — és melléktermék — a külkereskedelem, de ugyanez a külkereskedelem, amely őket a fejlett tőkés országokhoz láncolja, iparosodásuknak nemcsak lendítőkereke, hanem kerékkötője is. Ez pedig azzal függ össze, hogy az elmaradt területeknél az eladósodás tempója matematikai szükségszerűséggel meghaladja a növekedés tempóját.

A számtalan felsorolható példa közül ragadjunk ki kettőt: India és

Argentína eladósodásának problémáját. Ezzel a sokatmondó címmel: „India: esettanulmány a növekedésnek a külföldi adósság által történő megfojtásáról" jelent meg a közelmúltban tanulmány a külföldi eladósodás és a gazdasági fejlődés lefojtásának okozati összefüggéseiről (Économie et sociétés, 1973. július–augusztus). A szerző kimutatja, hogy a külföldi kölcsönök törlesztésére és kamatoztatására szánt összegek olyan gazdasági vérveszteségeket jelentettek, amelyek erőteljesen csökkentették India gazdasági forrásait, és azt egészen a végkimerülés határáig fokozták. Az 1961–1970. évtizedben a külföldi segély bruttó összege a kölcsönök törlesztésének és kamatoztatásának összegével egybevetve azt eredményezi, hogy a nettó segély a bruttó segély százalékában az időszak kezdetén számított 72,9%-ról az időszak végén 47,3%-ra csökkent.

Ennek a perverz folyamatnak termelési kihatása egyebek közt abban áll, hogy a külföldi segélyekkel létrehozott termelőkapacitások tetemes része kihasználatlanul marad, ha az adós jószántából vagy kényszerűen eleget akar tenni kötelezettségeinek.

„Ez a strukturális tendencia párosul az adósságteher meredek emelkedésével... A kihasználatlan kapacitások jelentkezése... érintetlenül hagyja a kölcsönök után járó kötelezettségeket. Ez tehát a válság [itt természetesen a feltartóztathatatlan strukturális válságról beszél a szerző] egyik pótlólagos tényezője, amely tovább fokozza a gazdaság amúgyis krónikus roskatagságát." (Id. mű, 1412. old.)

Argentína példája is különösen jól szemlélteti ezt a pokoli kört, az elmaradott, félig iparosodott terület rendszeres kifosztását. Ami a gazdasági elmaradottság és a külföldi tőke közötti tényleges kapcsolatot illeti, Argentína példája is elég ékesszólóan bizonyít. Az előkelő angol statisztikai folyóirat, a „Journal of the Royal Statistical Society" (1967. III. negyedév) a következő számítást végzi. Amennyiben az argentin növekedési rátát az 1963–1980. időszakra 3,1%-nak tételezzük fel, úgy a külföldi adósság törlesztésére és kamataira költött összeg 8,2 milliárd dollár. Ha pedig a növekedés kedvezőbb esetét feltételezve a növekedési rátát 4,3%-nak vesszük, akkor az adósságteher 10,2 milliárd dollárra emelkedik. A külföldi adósság terhei összegszerűen a belföldi bruttó beruházásoknak kétszeresét teszik ki, éppen azoknak a beruházásoknak kétszeresét, amelyekre az említett növekedési ráta eléréséhez szükség van. Az ördögi körnek egyik állandóan visszacsatoló tartozéka, hogy az ilyen növekedési ráta elkerülhetetlenül a fizetési mérleg növekvő deficitjét vonja maga után. Ezt a deficitet újfent csakis újabb és újabb eladósodással

lehet kiegyenlíteni. Ezeket az adósságterheket kell vállalni, ha a szükségesnek tartott növekedési rátát fenn akarják tartani vagy éppen fokozni akarják.

Mindebből aligha lehet más következetetést levonni, mint azt, hogy az elmaradott országok számára a kapitalista fejlődés útja imperialista segély nélkül járhatatlan, imperialista segéllyel pedig még annál is járhatatlanabb. Az elmaradt adós ország hihetetlen kutyaszorítóban találja magát; a bűvös körből — mondjuk egy olyan forradalom nélkül, mint a legutóbbi iráni, amely elkergette a saht és kikergette az amerikai „tanácsadókat" — nem lehet kitörni.

Tulajdonképpen ezeknek a tendenciáknak kibontakozását szemlélteti az a táblázat is, amelyet a kérdésnek talán legbeavatottabb polgári szakértője, Rosenstein-Rodan állított össze egyik idevonatkozó tanulmányában.

Évenkénti tőkeáramlás a fejletlen országokba (millió dollár)

	Tőkebeáramlás	Segély	Magántőke-befektetés
	1961–1966		
Afrika	430	275	155
Latin-Amerika	1550	840	710
Ázsia	2695	2395	300
Középkelet	640	475	165
Európa	385	305	80
Összesen:	5700	4290	1410
	1966–71		
Afrika	606	395	210
Latin-Amerika	1495	585	910
Ázsia	2380	1965	415
Középkelet	750	525	225
Európa	455	305	150
Összesen:	5685	3775	1910
	1971–76		
Afrika	740	415	325
Latin-Amerika	1010	180	830
Ázsia	1250	910	340
Középkelet	400	180	220
Európa	360	185	175
Összesen:	3760	1870	1890

(Forrás: The Review of Economics and Statistics, 1961. május)

Mint látjuk, az időszak kezdetétől az időszak végéig, vagyis a három ötéves időszak alatt, a kölcsönzött összeg kereken 2 milliárd dollárral csökkent. Az eladósodás struktúráját tekintve pedig a helyzet úgy alakul, hogy a csökkenés oroszlánrésze a segély számlájára megy a magántőke-befektetés térhódításával párhuzamosan.

Tanulmányában Rosenstein-Rodan hangsúlyozza, hogy kategorikus különbséget kell tenni a segélyre szoruló elmaradt ország esetében annak tőkebefogadási és visszafizetési kapacitása között. Segélyre Rosenstein-Rodan szerint akkor és abban a mértékben van szükség, amikor és amely mértékben a visszafizetési kapacitás alatta marad a tőkebefogadási kapacitásnak. Érdekes az is, ahogy Rosenstein-Rodan a segélyt mint olyant — megkülönböztetve a tulajdonképpeni tőkekiviteltől, illetve tőkebehozataltól — definiálja. Eszerint segély minden olyan tőkeáramlás, amely nem piaci ösztönzések folytán jön létre. Magyarul: itt a tőkekivitelt olyan segélynek nevezett tőkemozgások egészítik ki, amelyek az egész tranzakciót „függetlenítik" a piaci ráhatásoktól. A monopoltőkés nemzetközi kizsákmányolás szempontjából a piac nyilván zavaró momentum, amelyet a nemzetközi monopoltőke parancsszavával kell kiküszöbölni. (Ezen nem változtat semmit az a tény sem, hogy a piaci mechanizmusok időről időre — gondoljunk csak a napjainkban zajló olajárrobbanásra — utat törnek maguknak. A jelen összefüggésben erre nem térhetünk ki. Csak annyit jegyzünk meg, hogy ebben az esetben is a nemzetközi monopoltőke ura marad a helyzetnek egészen addig, ameddig valamilyen iráni úton-módon ki nem ebrudalják.)

A harmónia-elmélet természetesen ott dől véglegesen dugába, ahol gyakorlatilag nyilvánvalóvá válik, hogy a fejlett kapitalista országok tőkefeleslege és a fejletlen országok tőkehiánya közé semmiképpen sem lehet egyenlőségjelet tenni. Ez a tény minden világgazdasági egyensúlykoncepciót eleve tartalmatlanná és értelmetlenné tesz.

A fejletlen országok külföldi eladósodásának struktúrája még olyan mutató által is szemléltethető, mint amilyen a „nettó transzfer": a folyósított összegnek az a töredéke, amelyet az elmaradott ország valóban kézhez kap. Egy francia közgazdász „A nemzeteknek a nemzetek által való kizsákmányolása" című tanulmányban hangsúlyozza a nominális és a reális kölcsön közötti különbség fontosságát. Mindenekelőtt le kell vonni a névleges kölcsönből azt az összeget, illetve azt a különbözetet, amely azáltal keletkezik, hogy a kölcsönző a hitelező áruját köteles megvásárolni magasabb áron, mint amilyen a tényleges világpiaci ár. Azon-

ban a reális segély ennek az egész műveletnek egyáltalán nem az alapvető tartalma — hangsúlyozza a szerző. „A gazdag országok kormányai által kiutalt adományok, amelyeket a szegény országok kormányainak szántak, mindenekelőtt igazi tartalmukban állami eszközök átszivattyúzása magánzsebekbe a gazdag országokban." (*Serge-Christophe Kolm:* L'exploitation des nations par des nations. Revue Économique, 1969. szeptember. 857. old.)

Mindezeknél a tranzakcióknál konkrétan mindig arról van szó, amit a fentebb idézett marxi megállapítás körvonalaz: ezek az áru- és tőkemozgások tulajdonképpen csak azt közvetítik, hogy a fejlett kapitalista ország és a fejletlen ország közötti kapcsolatban az utóbbi több munkát ad át cserébe kevesebbért. Mindebből tehát szemmel láthatólag nem annyira a realizálási nehézségek körvonalai rajzolódnak ki, mint sokkal inkább a nemzetközi kizsákmányolás arányai, nagyságrendjei és ellentmondásai. Ezen a talajon sarjad a nemzetközi osztályharc egész szerteágazó szövevénye.

A mai kapitalista világgazdaságnak ezeket a tendenciáit még számtalan példával illusztrálhatnánk. Mindez azonban újra meg újra azt a tételt igazolná, hogy a monopoltőkés nemzetközi kizsákmányolásnak a levét nem egyszerűen csak a gyengén fejlett, hanem kiváltképp a leggyengébben fejlett országok isszák meg. Ez az a belső ellentmondás, amely elkerülhetetlenül aláaknázza napjaink egész kapitalista világgazdaságának szerkezetét. Ezen jottányit sem változtatnak „az új gazdasági rendre" vonatkozó ájtatos frázisok.

Az „egyenlő cserének" itt azzal a kaján változatával állunk szemben, ahol a meghitelezett és megajándékozott szerencsétlen adósnak mindenért dupla árat kell fizetnie. A tranzakció már avval a művelettel kezdődik, hogy mindössze felét kapja meg annak, aminek teljes összege fejében kell az adósságterheket és azok transzferálását vállalnia.

A fentiek alapján még egyszer tegyük fel a kérdést: a termék (illetve az értéktöbblet) realizálása-e a kapitalizmus megoldhatatlan problémája, mint ahogy azt Luxemburg oly hajlíthatatlanul állítja. Tekintettel arra, hogy a termék (illetve az értéktöbblet) realizálása a tőke értékesítésének elengedhetetlen feltétele, az akkumulációnak ez valóban kulcskérdése.

Az össztermék, illetve az értéktöbblet realizálása természetesen sem lényegileg, sem nagyságrendileg nem azonos. A problémafelvetés szempontjából az értéktöbblet tömegét azért lehet — pars pro toto — az egész termék helyett említeni, mivel a kapitalizmus leglényege az értéktöbblet

termelése, így tehát a realizálási probléma szemszögéből az össztermék magától értetődően magában foglalja azt a részt, amelyben az értéktöbblet testesül meg. A kapitalista folyamat, a tőkeakkumuláció lényegére utal, hogy az értéktöbblet realizálhatósága vagy realizálhatatlansága implicite magában foglalja az össztermék realizálhatóságát vagy realizálhatatlanságát. Így is mondhatnók: ha az össztermék realizálhatósága biztosított, ezzel ipso facto biztosított az értéktöbblet realizálhatósága. Ez truizmus, puszta tautológia. Viszont ha azt mondom: ha az értéktöbblet realizálhatósága biztosítva van, ezzel ipso facto biztosított az össztermék realizálhatósága, akkor ez még inkább a kapitalista folyamat lényeges mozgató rugóira utal. Lenin nyilván azért hangsúlyozza, hogy a realizálási probléma az össztermék egészére vonatkozik, mert konkrétan soha, semmilyen körülmények között sem lehet szó arról, hogy az áruvilágból kiválasszuk azt az adagot, amelyben éppen az értéktöbblet testesül meg; csak azt tehetjük, hogy a befolyt pénzösszegből — lévén ez a termék egynemű értékkifejezése — leválasztjuk az értéktöbbletet képviselő hányadot. Ez adva van az árutermelés és a pénzgazdaság természetében.

Nos még egyszer: megoldható-e elméletileg és gyakorlatilag a realizálás problémája?

A merkantilistáknak az arany bűvöletében, monetáris elvakultságukban Money answers all things volt a jelszavuk; magyarul, pénz beszél, kutya ugat. Annak a szent meggyőződésüknek adtak tehát kifejezést, hogy a realizálás megoldható, de csakis a másik ország rovására. Ennek kézzelfogható bizonyítéka és zsinórmértéke szerintük a mindenkori kereskedelmi mérleg feleslege. A piacprobléma csak a versenytárs rovására oldható meg.

A szemlélet e korlátoltsága ellen foglalt állást Adam Smith. Itt bukkan fel először a tudományos politikai gazdaságtan egyik alapvető központi tétele: nem szabad összetéveszteni vagy összekeverni az egyéni tőkést a tőkésosztállyal, az egyedi tőkét a társadalmi össztőkével, a tőkefelhalmozást az újratermelési folyamattal.

A kettő — távol attól, hogy azonos legyen — egymással ellentétes. A tőke értékesítési szükséglete nem egyezik, hanem ütközik az újratermelés társadalmi követelményeivel. Éppen ez az ellentmondás robban ki a periodikus válságokban.

Ezek a felismerések lendítik tovább a marxi gazdaságtant messze a polgári gazdaságtan horizontján túl. (Mellesleg, ebből a szemszögből ítélve meg a „keynesi forradalmat" egyáltalán nem tekinthető véletlen-

nek, hogy Keynes a régiek közül a merkantilistákat és az újabbak közül — mint kinek elment a jódolga — Sylvio Gesellt karolta fel!)

Félreértések elkerülése végett az elöljáróban feltett kérdésre adandó válasznál szigorúan és kategorikusan meg kell különböztetni a statikus és a dinamikus nézőpontot. Tengernyi tinta folyt — és a kritika hevességét tekintve gyakorta epésen fröcskölt — e kérdés körül hullámzó vitákban egyebek között éppen azért is, mert a statikus és a dinamikus szemlélet kérdése eleve tisztázatlan maradt.

Módszertanilag itt röviden a következőről van szó: a magánvaló dolog statikus és felismerhetetlen; a dinamikus szemléletnél viszont a lényeg és a jelenség mozgó kapcsolata — a folyamat! — a vizsgálódás tárgya. Ezt a megkülönböztetést bárki magánszorgalomból ellenőrizheti a politikai gazdságtan olyan kategóriáin, mint az áru, a pénz, a tőke — illetve ezek tükröződései a hamis tudatban, mint amilyenek az árufetisizmus, a pénzfetisizmus és a tőkefetisizmus.

Statikus szemléletben a realizálási probléma egyszerűen megoldhatatlan. Ahogy a német mondja: woher nehmen, wenn nicht stehlen? Honnan vegyük, ha csak nem lopjuk? Sehogyan sem vergődünk zöldágra a sémák ide-oda tologatásával. Minduntalan kibukkan a realizálhatatlan maradvány, amelynek nyomonkövetésével Rosa annyit vesződött. Konkrétan azt a kérdést akarta megválaszolni, hogy vajon kinek vagy mely rétegeknek lehet ezt jó áron nyakába varrni, nehogy nyakunkon maradjon.

Persze akad rá vevő; erről már gondoskodik a világban portyázó imperializmus kereskedelmi és hadiflottája. Az ám, csakhogy ezt a lehetőséget a kiinduló feltételezés, amely tiszta kapitalizmust posztulál — eleve szigorúan kizárja. Itt állunk tehát tanácstalanul; nem tudunk mit kezdeni a már megtermelt árutömeg tetemes részével.

Luxemburg szerint nem kell itt Ponciustól Pilátusig szaladgálni, csak egyszerűen tudomásul kell venni, hogy olyan állat az isten állatkertjében, mint a tiszta kapitalizmus, nem létezik, de istenigazában nem is létezhetik.

Rosa nem veszi észre hogy a gordiusi csomót így nem lehet átvágni; hogy ez nem kiút, hanem kibúvó. „A tőke" (beleértve az „Értéktöbblet-elméletek" három kötetét és a „Grundrisse"-t is) egész módszertani koncepciója és elméleti fölépítése szöges ellentmondásban van a nehézség Rosa-ajánlotta megoldásával. A kapitalista fejlődés vastörvénye, hogy mindennek áruvá, az árunak pénzzé, a pénznek tőkévé kell válnia. Vajon

érvényesül-e ez a tendencia a kapitalizmus fejlődésében? Ez tagadhatatlan. Vajon azt jelenti-e ez, hogy valóban minden áruvá, minden áru pénzzé és a pénz minden esetben tőkévé változik? Semmiképpen sem jelentheti ezt. Hiszen a periodikus válságok tartalma éppen az, se több, se kevesebb, hogy a termék nagy része nem válik áruvá, az árutömeg tetemes része nem válik pénzzé, a pénz nagy része parlagon hever, nem válik tőkévé; röviden a társadalmi termék cirkulációjának orvosolhatatlan rákfenéjével van dolgunk, amely csak a válság — és az infláció — egyre nagyobb dózisai által orvosolható ideig-óráig.

Aki eltekint a környező valóságtól, az persze magára vessen, ha eltéved; de aki nem tartja szem előtt a kapitalizmus tiszta követelményeit (vagyis a tiszta kapitalizmust), az szintén magára vessen, ha nem ismeri ki magát a termelési anarchia ősrengetegében.

Dinamikus szemléletben a realizálási probléma nyitja a realizált értéktöbblet automatikus tőkésítése. Ebből a szemszögből szemlélve a realizálási probléma megoldásának kulcsa magában az akkumulációban rejlik. Realizálási probléma „mint olyan", azaz a tőkésítés problémájától eltekintve valóban üres absztrakció csupán.

Kettős salto mortaléról van szó: a termék realizálásáról és az értéktöbblet tőkésítéséről. Az akkumuláció e két mozzanatát egymástól elszakítani elméletileg tévútra visz — gyakorlatilag sem vezet semmi jóra, illetve tőkés termelési viszonyok alapján a legfőbb gazdasági nemjóra, ti. a válságra vezet. A válság gyakorlatilag nem egyéb, mint e két mozzanat önállósulása, erőszakos elszakadása egymástól: a válság egyszerre jelzi a realizálás és a tőkésítés lehetetlenülését.

In abstracto, elvben nincs semmi akadálya annak a körfogásnak, amelyben a realizálás és a tőkésítés automatikusan egymásba csapnak át. Gyakorlatilag viszont annál több akadálya van, de a tiszta kapitalizmus modelljében ilyesminek nem szabad előfordulnia.

Hogyan? Hogy értsük ezt? A válság nem tartoznék a tiszta kapitalizmus játékszabályaihoz, működési miként jéhez? Tiszta vagyis válságmentes kapitalizmus? Hát ez meg miféle fából vaskarika? Hiszen ez azt jelentené, hogy a kapitalizmusból kiiktattuk az értéktörvényt! Márpedig nem az Adam Smith-féle „láthatatlan kéz", hanem éppenséggel a Marx felfedezte értéktörvény az egyedüli erő, amely távlatilag a tiszta kapitalista termelési viszonyok kibontakozásának irányában hat.

Másrészt az is tagadhatatlan, hogy a kapitalista fejlődés nem a tiszta kapitalizmustól elfelé, hanem ellenkezőleg a tiszta kapitalizmus felé visz

(a tiszta kapitalizmus modelljét közelíti meg, anélkül persze, hogy azt valaha is elérné).

Ebben a konkrét értelemben a monopolkapitalizmus, ha úgy tetszik, inkább felel meg a tiszta kapitalizmus eszményképének, mint a versenykapitalizmus, az állammonopolista kapitalizmus inkább, mint az azt megelőző állapot (illetve folyamat).

Ami mármost a nem-kapitalista környezet szerepét illeti. A kapitalista fejlődés immanens tendenciája a nem-kapitalista környezet bomlasztása, leigázása, bekebelezése, tönkretétele és integrálása az imperializmus szövevényébe. A nem-kapitalista környezet a világkapitalizmus „elidegeníthetetlen" szerves része.

Nem derül ki, mi okból, de Luxemburg csaknem fanatikusan ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy a nem-kapitalista környezet történelmileg elkerülhetetlen felszámolása a kapitalista világrendszer nemezise. Az indokolás még különösebben hat, mint maga a tétel. Miért? Azért, mert nem-kapitalista környezet híján az értéktöbblet realizálása lehetetlen.

A kapitalista fejlődés egyik alaptendenciájának ez az extrapolációja itt pontosan ugyanúgy tévútra visz, mint mondjuk Kautsky elképzelése a világtrösztről.

Az akkumuláció motorját a tőkének az az immanens törekvése hajtja, hogy túltegye magát a piackorlátokon. Az akkumuláció révén a tőke valóban túl is teszi magát a piackorlátokon. A kapitalizmus szabadversenyes modelljében ez a világ legtermészetesebb dolga; majdnem azt lehet mondani, hogy ebben áll a tőke első lépése. A megrendelésre dolgozó kézműves kisiparos ismert „piacra" dolgozik; még nem tőkés vállalkozó. Ez utóbbi ismeretlen piacra dolgozik, amely számára, az ő látóhatárában nemcsak ismeretlen, hanem határtalan is, hiszen az ő hozzájárulása az összkereslet kielégítéséhez elenyésző (ami természetesen azzal egyértelmű, hogy számára a piaci ár adott paraméter, amelyhez ő kínált mennyiségével alkalmazkodik). A piacon elemében van, a versenyben úgy mozog, mint hal a vízben és fel sem rémlik előtte, hogy nagyobb halak fogják elnyelni.

Az akkumuláció révén a tőke túlteszi magát a piackorlátokon, és ezzel egyszersmind tágítja is a piacot — de ezen közben az a tendencia érvényesül, hogy nagyobb mértékben teszi túl magát a piackorlátokon, mint amennyire a piacot tágítja. Ez azt eredményezi, hogy a piac tágul és ugyanebben a folyamatban a piacprobléma éleződik.

Így lehetne tehát megfogalmazni a versenykapitalizmus piactörvényét (a Say-féle piactörvény helyett). Ebben már bentfoglaltatik mind a realizálás folyamatos lehetősége, mind pedig a realizálás időszakos lehetetlenülése.

Rosa eszmefuttatásainál az akkumulációban rejlő ellentmondás mint valami feloldhatatlan antinómia, mint valami szfinxtalány mered a probléma kutatójára, lenini elemzésnél viszont a dolog lényegében rejlő és a kapitalizmus fejlődéstörténetében nemzeti méretekben és nemzetközi síkon kibontakozó dialektikus ellentmondás.

Óhatatlanul felmerül az a kérdés is, amelyre Rosa ügyet sem vet, mintha „más lapra tartoznék": az értéktöbblet realizálása mellett eltörpül vagy mellőzhetővé válik az értéktöbblet termelésének problémája? Avagy úgy állna talán a helyzet, hogy az értéktöbblet realizálása automatikusan garantálja az értéktöbblet termelését? De hát ez megint csak vissza a klasszikus dogmához és a vulgáris rögeszméhez! Hiszen ez esetben a kapitalista rendszer valóban valamilyen ellentmondásmentes automatizmus, gazdasági perpetuum mobile volna (éppen az a tévhit, amely ellen Rosa teljes elméleti vértezetében síkraszáll)!

Márpedig ezek sziámi ikrek, összetartoznak: az értéktöbblet termelése, a folyamatos akkumuláció van legalább olyan kemény dió a politökonómiai fejtörés számára, mint a megtermelt értéktöbblet folyamatos realizálása!

Az igazi salto mortale a kapitalizmus fejlődéstörténetében az átmenet (illetve átcsapás) az eredeti felhalmozásból a folyamatos felhalmozásba! Ennek jelentősége kettős: egyfelől azt jelenti, hogy az eredeti felhalmozás a folyamatos felhalmozás aufgehoben mozzanata (a fogalom eredeti hegeli értelmében), másfelől hogy a folyamatos újratermelés az akkumuláció sajátos formája — más szóval, hogy az akkumuláció rugóinak magyarázatánál nem szabad visszanyúlni az eredeti felhalmozás módszereire, elméletileg még akkor sem, ha történelmileg tisztában vagyunk vele, hogy az eredeti felhalmozás — különösen az imperializmus korszakában — a folyamatos felhalmozásnak ilyen vagy olyan formában állandó kísérőjelensége!

Márpedig Rosa érvelése minduntalan azt sugallja, hogy a folyamatos akkumuláció szükségszerűleg megfeneklik a realizálás lehetetlenülésének zátonyán s marad ami volt: az eredeti felhalmozás megannyi változata, megannyi újabb és legújabb kiadásban.

Szent igaz, hogy az imperializmus gazdasági és katonai arzenáljában

előkelő helyet foglalnak el az eredeti felhalmozás módszerei. (Ez a mozzanat éppen, amelyet Kautsky ultraimperializmus elmélete megrözötten szem elől téveszt.) De ha az imperializmus korszakát az eredeti felhalmozás módszereinek újkori előtérbe nyomulása jelenti is, az eredeti felhalmozás vég nélküli ismétlődése olyan pokolba taszítja az ennek kiszolgáltatott népet, hogy nem marad számára más hátra, mint az antiimperialista forradalom. Ha az olajárak emelése után a sah az évi többletbevétel egy kis részét arra fordította, hogy megvásárolja a nyugatnémet ágyúkirály Krupp birodalmának kis csücskét néhány milliárd dollárra rúgó részvénypakett formájában, úgy ez is csak az iparosítás beindításának, illetve folytatásának kudarcát jelképezte. A sah által nagy garral beharangozott nagyarányú iparosításból a sah és parazita környezete nagystílű harácsolása valósult csak meg, a nagy tervekből csak a nagy csalás. A mégoly bőségesen rendelkezésre álló tőke sem elég egymagában és az egyéb feltételek híján az iparosítás beindításához. Olyan formákban megy végbe az imperializmus végvonaglása napjainkban, amelyek Swift és Brecht álmélkodását váltanák ki.

Napjaink egyik égető kérdése, hogy valamely volt gyarmati vagy félgyarmati országnak miért nem sikerül kitörnie a stagnáció illetve az elégtelen növekedés csapdájából. Ennek beható tanulmányozása az imperializmus marxista—leninista kritikájának szerves része kell hogy legyen.

Luxemburg az imperializmus elleni harc elméleti platformjához való hozzájárulásnak tekintette az akkumuláció problematikáját feszegető politökonómiai főművét. De olyannyira belehevült a nem kapitalista környezet felszámolásának és e felszámolás következményeinek tételébe, — majdnem mint a másik póluson Kautsky a maga ultraimperializmusába —, hogy ezenközben mintha átmenetileg megfeledkezett volna a folyamat meghatározó alapellentmondásáról, nevezetesen az imperializmus távolról sem akadálytalan térhódítása és az ezáltal kiváltott antiimperialista harc közötti ellentmondásról. A nem-kapitalista környezet felszámolása ebben a világgazdasági és világpolitikai közegben megy végbe — távolról sem súrlódásmentesen. Talán nem véletlen, hogy Rosa csak utólag, csak az Antikritik című művében mutat rá az akkumuláció elméleti átvilágításának herkulesi erőfeszítéseivel kapcsolatban a forradalmi elmélet és gyakorlat összefüggésére.

Lukács György kezdő marxista korában „Történelem és osztálytudat" című művében lelkes dicséretét zengi Rosa elméleti teljesítményének, mondván: „Rosa Luxemburg semmi mást nem tett, mint hogy Marx

értelmében gondolta végig Marx töredékét és szelleméhez hűen egészítette ki azt." (*Lukács György:* Történelem és osztálytudat. 252. old.)

Igaz ugyan, hogy Rosa az Antikritikben úgyszólván meg is vétózza egész koncepcióját, amikor a nem kapitalista környezet felszámolása kapcsán megjegyzi: „Bekövetkezhetik-e valamikor is ez a pillanat a valóságban? Ez mindenesetre csak elméleti fikció..."

Csakhogy ez a fikció a tőke általános osztatlan uralmáról inkább Kautskyéval rokon és nem Marx szellemében fogant

A kapitalizmus fejlődéstörténetének nagy kérdése kettős: mely feltételek mellett működőképes és mely határig működőképes? „A tőke" második kötetének sémái csak a kapitalista rendszer működőképességének absztrakt lehetőségét tapogatják ki, illetve körvonalazzák. Ezekkel a sémákkal egyáltalán nem azt a célt tűzte Marx maga elé, hogy bemutassa a tőkefelhalmozás lehetetlenülését, a tőkefelhalmozás eleve elrendeltetett dugába dőlését. Az elemzésnek arra kellett fényt derítenie, hogy miért és miként működik a tőkés gazdasági rendszer. Csak ezeknek a törvényszerűségeknek feltárása alapján lehet a rendszer működési zavarait, távlatilag működőképtelenné válását kifejteni.

Egyebütt Rosa zseniális okfejtésben mutat rá, hogy a kapitalizmus szfinxtalányának, az értékelmélet és az értéktöbblet-elmélet dialektikus egységének marxi megfejtése a modern osztályharc elméleti tükröződése. (*Rosa Luxemburg:* Ausgewählte Reden und Schriften. 2. köt. Berlin, 1955.)

A polgári munkaérték-elméletek „a burzsoáziának a feudalizmus elleni osztályharcát tükrözték ideológiai síkon". Ez egyben azt jelenti, szögezi le Rosa, hogy mihelyst a munkaérték-elmélet a feltörekvő proletariátus elméleti fegyverévé válik a burzsoázia ellen, ez utóbbi nyomban sutba dobja a tudományosság minden igényét és követelményét. Ezzel — Rosa megítélése szerint — a tudományos gazdaságtan mint olyan eltűnik a süllyesztőben; helyét a proletár osztályharc elméleti fegyvertára foglalja el. (Id. mű, 212. old.)

A következtetés nem nyilvánvaló, nem vitán felül álló. A tudományos gazdaságtan továbbfejlesztésére nélkülözhetetlenül szükség van a szocializmus építésénél is. Ezt az osztályharc elmélete és gyakorlata önmagában nem helyettesítheti és nem is teheti feleslegessé. Mint ahogy a kapitalizmus nem magától dől meg, a szocializmus sem magától épül.

Ugyanebbe a luxemburgi tévedésbe esik, de még azon is túlmegy Lukács, aki említett művében ezt mondja: „A proletárosztályharc lé-

nyege éppen abban határozható meg, hogy számára teória és praxis egybeesnek, hogy itt a megismerés átmenetek nélkül cselekvéshez vezet."

A konkrét történelmi valóságban sem a proletár osztályharc gyakorlata nem hasonul át átmenetek nélkül osztálytudatos felismeréssé, sem pedig a felismerés nem változik átmenetek nélkül cselekvéssé. A valóságos osztályharc nem ilyen leegyszerűsített formában programozza a valóságos osztálytudatot.

Lukács szerint nemcsak a gazdaságtan, hanem vele együtt a történelmi materializmus is „mindenekelőtt a polgári társadalomnak és gazdasági struktúrájának elmélete". (Id. mű, 518. old.) Más típusú társadalomban úgymond „más kategóriák, más igazságösszefüggések fognak érvényesülni". (Ugyanott.)

Ez a felfogás nem vet kellőképpen számot az átmeneti korszak társadalmi, gazdasági, politikai problematikájával. Itt nyilván még mindig az átmenetek nélküliség illúziója vagy optikai csalódása kísért.

A világkapitalizmus fejlődésének luxemburgi koncepciója túlságosan egysíkú. Az imperializmus korszakában a probléma egyáltalán nem egyoldalúan csak *a fejlett kapitalista ország nem-kapitalista környezetében*, illetve annak felszámolásában rejlik, hanem az összképhez szervesen hozzátartozik *az elmaradt ország kapitalista környezetének* problematikája is. Fokozott mértékben áll ez a neokolonializmus egész komplex területére napjainkban.

Ami mindenekfölött bizakodással töltötte el Luxemburgot, az ez volt: mélyen meg volt győződve az orosz és a német forradalom szerves együvétartozásáról. Csakhogy ennek a történelmi összefüggésnek horderejével a világimperializmus főkolomposai maguk is tisztában voltak. Megakadályozni, hogy a bolsevizmus átterjedjen Németországra: ez volt az imperialisták fő célja az első világháború után és ebben szorgos hóhérkezekre találtak a német szociáldemokrácia jobbszárnyában, Rosa és Karl bérgyilkosainak felbújtóiban.

Lenin, aki éles marxista bírálatnak vetette alá Rosa egyes elméleti tévedéseit, sohasem mulasztott el tisztelegni a lánglelkű forradalmár előtt.

Göncöl György

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
79/094 Franklin Nyomda, Budapest.
Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató
A kötetet szerkesztette Pártos Gyula
A borító és a kötésterv Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 33 (A/5) ív